VILÁGTÖRTÉNELEM.

IRTA

CANTU CAESAR.

TIZENEGYEDIK KÖTET.

XIV. KORSZAK.

A VII. TURINI OLASZ KIADÁS UTÁN.

ÖSSZEEGYEZTETVE A VIII. KIADÁSSAL.

KIADJA A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT.

EGERBEN.

NYOMATOTT AZ ÉRSEKI LYCEUM KÖNYV- ÉS KÖNYOMDÁJÁBAN.

1869.

XI. Kötet Tartalma.

XIV. Könyv.

Lap.

Földleirás. — Kereskedés. — Fölfedezések. — Gyarmatok. — Hitküldérségek. — China. — Kéj-, haszonkémlő- és tudományos utazások.

ELSŐ FEJEZET. Földleirás és régi utazások.

(Atlantis. A Boldog-szigetek. Arab utazók. Scandinav utazók. Grönland. Zeno testvérek. Olasz utazók. Földabroszok.) 1

MÁSODIK FEJEZET. A kereskedés a nagy fölfedezések előtt.

(Árúk. Kereskedelmi társulatok. Tengeri rablók Üzletmód. A kereskedés nehézségei. Kamat. Pénzváltás. Váltó levelek. Letéti vagy hitelbankok. Biztositási ügy. Törvények. Vesztegzár.) 32

HARMADIK FEJEZET. Iránytü. — A portugalok fölfedezései.

(Csillagtávmérő. Hajóépités. Canári szigetek. Madeira. Azori szigetek. János pap. A Fok fölfedeztetése. Vasco de Gama.) 61

NEGYEDIK FEJEZET. Columbus.

(Behaim Márton. Guanahani fölfedeztetése.) . . 80

ÖTÖDIK FEJEZET. További fölfedezések. — A föld körülhajózása. — Utleirók.

(Cabot János. Amerigo Vespucci. Balboa. Magellan. Utleirások.) 112

Lap.

HATODIK FEJEZET. Az indiánok rabszolgasága. — Las Casas. — Néger-kereskedés.
(Las Casas. A négerek.) . . 129

HDTEDIK FEJEZET. Mexico.
(Cortes Ferdinand. Erkölcsök. Kormányalak. Igazságügy. Földbirtok. Vallás. Időszámitás. Szépmüvészetek. Palenke.) 151

NYOLCZADIK FEJEZET. Peru.
(Kormányforma. Birtok-állapot. Törvények. Atabalipa.. II. Manco-Capac.) 182

KILENCZEDIK FEJEZET. Dél-Amerika. — El-dorado.
(La Plata. El-dorado. Chili. Terra firma. Carthagena.) 198

TIZEDIK FEJEZET. A spanyol gyarmatok.
(Gyarmatrendszer. Földfelosztás. Egyházi rend. Bevétel. Kormányzat. Népesség.) 211

TIZENEGYEDIK FEJEZET. Hitküldérségek Amerikában. — Paraguay.
(Hitküldérségek Californiában. Franczia hitküldérségek. Protestans hitküldérségek. Propaganda.) . . 227

TIZENKETTEDIK FEJEZET. Brasilia.
(Gyémántok.) 247

TIZENHARMADIK FEJEZET. Észak-Amerika. — Angol és franczia gyarmatok.
(Nugnez. Angolok. John Smith. Penn Vilmos. Louisiana. Natchez.) 258

TIZENNEGYEDIK FEJEZET. Amerikáról általában.
(Az amerikaiak eredete. Emlékek. Könyvek. Erkölcsök. Vallás. Kormány. A nők állapota. Szokások.) 272

TIZENÖTÖDIK FEJEZET. Amerika termékei.
(Nemes érczek. Potosi bányái. Növényzet. Állatok.) 305

TIZENHATODIK FEJEZET. A portugalok Ázsiában.
(Első müveltségi korszak. Második müveltségi korszak. Harmadik müveltségi korszak.) 324

TIZENHETEDIK FEJEZET. Hollandok, dánok, francziák, angolok Ázsiában 357

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET. Hitküldérségek Keleten.

Lap.

(Xaveri sz. Ferencz.) 376

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET. Japán. 386

HUSZADIK FEJEZET. China. — XXI. uralkodóház. — A Mingek.

(A Mandzsúk.) 401

HUSZONEGYEDIK FEJEZET. XXII. uralkodóház. — A Taitsingek. — Hitküldérségek Chinában.

(Hitküldérségek. Kang-hi. Chinai szertartások. Malabari szertartások. Vallási kérdések. Vallási üldözések. Utolsó idők.) 409

HUSZONKETTEDIK FEJEZET. Afrika.

(Abyssinia. Congo. Angola. Senegal. Fellah-k. Ashantok. Benin. Madagascar. A Jóreményfok. Kafferföld. Utazók. Tombuctu.) 435

HUSZONHARMADIK FEJEZET. Az Antillák. — Tengeri rablók 471

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET. Utazások a déli tengereken.

(Uj-Holland.) 482

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET. Utazások Északra. — Siberia 489

HUSZONHATODIK FEJEZET. A földleirás és hajózat tökélyesbülése. — Tengerjog.

(Időmérték. A föld alakja. Delejes sark. Utazók. Hajózat. Világító tornyok. Gőzerő. Tengerjog. Hadi csempészet. Szabad tenger.) 508

HUSZONHETEDIK FEJEZET. Cook. — Tengervilág.

(Tengervilág. Uj-Holland. Polynesia. Sandwich szigetek. Tahiti. Fegygyarmatok.) 546

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET. Prémbörök. — Utolsó utazások.

(La Perouse.) 567

ZÁRSZÓ 583

Felvilágositó jegyzetek.

a XIV. könyvhez.

	Lap.
A) Amerikának a scandinávok általi fölfedeztetése . .	596
B) Bankok	613
C) A földabroszokról s a fölfedezések elsőbbségéről . .	624
D) Columbus bizalmáról Indiák fölfedezésének lehetőségét illetőleg	636
E) Columbus „lettera rarissima“-ja.	647
F) Columbus ekkorig fölfedezett iratainak lajstroma . .	662
G) Las Casas és az indiánok	671
H) A mexicói gúlák	686
I) Gyémánt	697
L) Amerikai kéziratok	705

TIZENNEGYEDIK KÖNYV.

Tartalom.

Földleirás. — Kereskedés. — Fölfedezések. — Gyarmatok. — Hitküldéreégek. — China. — Kéj-, haszonkémlő- és tudományos utazások.

ELSŐ FEJEZET.

Földleirás és régi utazások.

Mindeddig hű kiséröi lévén a polgárosodásnak azon utjában, mellyet eredeti bölcsőjéből, Ázsia magaslatairól kiindulva, két ellen kező irányban a Sárga- és Földközi-tenger felé tett, s mig ott tétlenségbe sülyedt, emitt folytonos tevékenységet fejtett ki, igyekeztünk szembetünővé tenni, mint haladt az szakadatlanul előre, ismeret, erkölcsiség és szabadság tekintetében, uralomra emelvén a szellemet az anyag, az észt a baromi erő felett. E könyvben különösen annak terjeszkedését fogjuk feltüntetni, leirván azon utazásokat, mellyek által, a legrégibb időktől mostanig, a kiváncsiság, kereskedés, véletlen, birvágy, sejtelem, szeretet és tudomány ösztönözték az embereket földgömbünk felületét illetőleg bővebb és pontosabb ismeretszerzésre. — Jobbnak látszott nekünk e tárgyról itt külön értekezni, tekintetbe véve egyrészt, miszerint a XV-ik század nagyszerü fölfedezései nincsenek összefüggésben az átalános politikával, másrészt pedig, mert ha együtt tárgyaltatnának, megszakitván emennek eseményeit, munkánk átalános berendezését sokkal inkább zavarnák

mint az ismétlések, mellyeknek az általunk választott rendszer alá van vetve. Be fogjuk szöni a hajózás, kereskedés és gyarmatok történetét, ollyakat is érintvén futólag, mikről már beszéltünk, vagy nemsokára kellend beszélnünk. És gyönyörrel fogjuk szemlélni, mint ismerkedik meg az ember lépésről lépésre azon lakhelyłyel, melly számára átutaztában szállásul van rendelve, s a testvérekkel, kik közt és a kikkel hivatása futni, botlását jóvá tenni, küzdeni, magát tökéletesiteni; látni fogjuk, miként szül a kereskedelem prózai czélja, nem kevésbbé mint az egymásra törő nemzetek harcza, hösöket; látni fogjuk, mint daczol az ember, távol minden élő lénytől, hó-hegyek vagy tüzes homok-hullámok által fenyegettetve, teveháton, vagy siberiai szánokon, a libyai sivatag égető höségével, vagy a hideg égaljak negyven fokú dermesztő fagyával; — s ha féluton elvesz, a nélkül hogy számba vennék kiállott fáradalmát, osztályrésze a sikertelenségnek kijárni szokott roszalás [1]).

Az embert a szükség űzte szülöhelyéről idegen földekre; de hogy ki volt első, ki a lovat, szamarat, tevét megszelidítette s azokat szekerekbe fogta, ki hajón tengerre mert szállni, ki a halak úszhártyája, a daru szárnyai s a nautilus testszerkezetének mintájára az evező és vitorla használatát feltalálta, nem tudjuk. És pedig mennyi idő, tanulmány, tapasztalásra volt szükség, mennyi sikeretlen próbá-

---

[1]) **La Harpe** „Utazások története“ tökéletlen és szintelen kivonat; gyümölcstelen akademiai mű, minthogy ő mind a földleirás, mind a tengerészetben járatlan, s kivonatait elmulasztja azon részletekkel szinezni, mellyek azokba lelket öntenének.

Egészen más érdemü **Walkenaer**-é; ugyszintén **Montémont Albert** *Bibliothéque universelle des voyages*-a; nemkülönben *l' Histoire des decouvertes géographiques des nations européennes dans les diverses parties du monde, présentant, d'aprés les sources originales pour chaque nation, le précis des voyages exécutés par terre et par mer depuis la plus haute antiquité jusqu'à nos jours, et plus specialement depuis la fin du XV. siècle, et offrant le tableau complet de nos connaissances actuelles sur les pays et les peuples de l' Asie, de l' Afrique, de l' Amérique, et de l'Océanie; avec un grand nombre de cartes géographiques dressées sur les relations mêmes des voyageurs et sur les autres documents les plus certains, et une bibliographie complète des voyages*, di **Vivien de Saint-Martin** Paris 1845 s köv. Maga Ázsia húsz kötetet tesz.

Jó **Maccarty** *Dizionario geographico*-ja is. Lásd még **Maltebrun**, *Histoire de la geographie*; **Sprengel**, *Felfödözések története* (német).

Némelly napi lapok és időszaki munkák egyedül utazásokkal foglalkoznak, millyenek: *Annales des voyages*, *Journal des voyages*, *the Asiatic journal*, *he Missionary register*, *Annales maritimes*, *Revue maritime*, *Journal de la marine*, *Bulletin de la société geographique de Paris* stb.

kon kellett keresztül menniök, mig a tüz által kivájt fatörzstől, mi hihetőleg első hajózási eszközül használtatott, odáig jutottak az emberek, hogy a mesterségesen nevelt erdők fáit kivágni, gerendák és deszkákká alakitani, egymással összekötni, azoknak a lehető legalkalmatosabb alakot adni, képességöket pontosan meghatározni, átalános és fajsúlyukat, az árboczok, vitorlák, horgonykötelek, vasmacskák erejét, a hullámok és zivatarokkal szembeni ellenállási képességet, a valószinű napi ut mennyiségét kiszámitani; azután a szeleket arra kényszeriteni, hogy miként a szerencsétlenségek az erős lelkeknek, azok is, bár ellenkezve, szolgálatjukra legyenek; továbbá a csillagok, ezen, az égboltozaton az Örökkévaló által meggyújtott világitó tornyokból utjokat kiolvasni; végre párositván a szépséget a kényelemmel a mostani hajókat, ezen diadalát az erőmű és természettannak, ezen zárbeszédét minden emberi ismereteknek, kezdve a leganyagiabbaktól a legelvontabbakig, kiállitani képesek lettek; ezen hajókat, mondjuk, mellyek egyszerre szállitási eszköz, erősség, csatatér, raktár és csillagdául szolgálnak; hol a legmesterségesebb gépezetek, a szobák puha kényelme és száznál több ágyú vannak egyesitve.

Ha az emberek eredeti lakhelye nagy folyók közt volt (Mesopotamia), hihető, miszerint szétoszlásuk alkalmával az első családok azok folyását követték, s talán egyszerű csónakokban próbát is tettek azokon, a honnan azután, megismerkedvén az evező használatával, bátorságot vettek magoknak a partoktól eltávozni, s a sik tengeren tenni kisérletet. A halak szerkezete megtanithatta öket hajóik és evezőiknek czélszerübb alakot adni; a magas hullámok ellen, mellyek a csónak oldalain becsapva zavarták a hajósokat, födél által védték magokat; szaporitották az evezők padjait, megerősitették az árboczokat, lassan-lassan beletanultak a kormányzási mesterségbe, és minden felmerülő nehézséget ujabb tökélyesbülésre használtak fel.

A s e m i népek, héberek, arabok, phoeniciek voltak az elsők, kik kereskedést üztek; s a történeti kor kezdetén már karavánokkal találkozunk, mellyek Afrika és Ázsia gazdagságait távol tartományokba szállitják. Tyrus és Sidon, bár egy, táplálásukra elégtelen földnyelven feküdtek, de mivel hátuk mögött Libanon erdősége, előttök pedig egy barbár világ, millyen akkoriban Europa volt, terült el, s ezt fel tudták használni, a régi idők London és Amsterdámjává lettek [1]); hajóik Ophirtól az Atlanti-tenger partjain fekvő Tartessus-

[1]) Lásd II. könyv. XVII. fej.

ig jártak; Utica, Carthago és Gadesben gyarmatokat birtak, mellyek ismét több másokat alapitottak. — Afrika partjain gyarmatokat alapitandók, Hanno és Hamilcar sok nehézséggel járt utazásokat tettek a nyugati Oceanon; és ugyan amaz a déli partokat fürkészte, az utóbbi pedig Spanyolországtól északnak menvén, az ónszigetekig azaz Irlandig, vagy a Scilly [1]) szigetekig hatolt.

Ugy a szárazföldi mint a tengeri kereskedés főczélpontja India volt, minthogy onnan becses árúk: festő anyagok, elefántcsont és fűszerek kerültek. Ha szárazföldön akartak odajutni, szükséges volt karavánokban egyesülni, mellyek, a mint a vidékek természete hozta magával, lovon, öszvéren vagy tevén tették meg a tapasztalás által kevésbbé fáradságosnak mutatott, s víz és alkalmas állomási helyekkel kinálkozó utat. Hosszu utjokban gyakran találkoztak más karavánokkal, mellyek vagy ugyanazon czél felé igyekeztek, vagy hazájuk termékeit vitték hozzájuk kicserélés végett. Illy alkalommal aztán vásárt rendeztek és ünnepet ültek; a kereskedés testvérült a vallással, az ajtatoskodók összevegyültek az adó-vevőkkel; a megállapodásra kiszemelt szentély hirre, tekintélyre vergődött, s ollykor falu, város emelkedett körülte. Ez az oka, hogy a régi kereskedés utjai annyira állandók maradtak [2]) s ha egyik város elpusztult azok mentében, nem nagy távolban rögtön másik emelkedett, melly a kereskedőknek ugyanazon kényelmet nyujtotta.

Indiába tengeren csak Arabia partjainak hosszában tudtak eljutni; az arabok tehát magukhoz ragadván az egyedárusságot, nem engedtek másokat előrehatolni, sem a tapasztalatlan hajósok nem bátorkodtak e partoktól eltávozni. Innen keletkezett azon vélemény, hogy csak Arabiában található a tömjén, myrrha, kászfa, fahéj, opium; s innen a Boldog melléknév, mellyet Yemen tartomány nyert.

Ezen kereskedelmi utazásokon kivül, több más is történt tudvágyból. II. Necho, Egyiptom királya, összekötvén a Nilust az Arabtengeröböllel, innen phoenici hajókat küldött ki, mellyek megkerülvén Afrikát, a Gadesi [3]) szoroson át tértek vissza hazájokba. Azonfelül hogy a partmelletti utazás kevesebb mesterséget igényel, a phoenicieknek sokkal könnyebb volt ez oldalról kerülni meg a Jó-

---

[1]) Lásd IV. könyv. VI. fej.

[2]) Leirtuk ez utazásokat a II-ik könyvhözi *„Felvilágositó jegyzetek"*-ben L) alatt, 868. s köv. lap.

[3]) Lásd II-ik könyv. 686. l.

reményfokát, mint a portugaloknak az ellenkező részről. Amazok elhagyván a Bab el-Mandeb szorost, s part hosszában megkerülvén az északnyugati szelek segélyével Gardafui fokot, Madagascar délnyugati részére jutottak, hol találkoztak a Tükzátonyának (Nadel-Bank) sebes áramlatával, és elérték a Fokot az ott szüntelen fúvó délkeleti szelekkel; azt megkerülvén ugyanazon szelek segélyével az északi szélesség 4—6 fokáig vitorlázhattak; innen pedig a váltakozó tengeri és szárazföldi szelek által hajtatva a partokig emelkedhettek, mignem elhagyva a Mogador fokot az Atlanti-tengerből a Földközibe rohanó áramlat vitte tovább őket. A phoeniciek tehát a hajózási mesterség gyermekkorában valóban megtehették azon utat, melly a portugalokra nézve, kik mindezen kedvező körülményeknek hiányával voltak, olly sok nehézséggel járt.

A phoeniciektől nem maradt ránk eredeti emlék; de Hercules-ök utazásai jelképezik azon sok gyarmatot, mellyeket a Földközi és Atlanti-tenger [1]) hosszában alapitottak. Történészek és költők párhuzamba állitják velök a tyrrheneket, kik egy ideig urai voltak a tengernek; de fölfedezéseiknek semmi nyoma nincs. A héberek földirati ismeretei történészeik és költőikből csak hozzávetőleg lévén levezethetők, nagyon nehéz megkülönböztetni a képzeletit az ismeretitől, a tudomány állitásait az ihlettség ötleteitől. Az argonauták utjáról, kik daczára a viharoknak, egy hónap alatt kerülik meg Európát, s hajójukat kötélen huzzák fel a part hosszában; vagy Ulisseséről, ki egy nap alatt eléri az Ocean véghatárait, nem lehet komolyan szó.

A földirat történetét a régi irók nyomán követni igen nehéz, miután egyik mit sem tud arról, mit az előttevalók már bizonyosan tudtak. Homer hősei előtt csodaszerünek tünik fel Afrikából Siciliába átevezni, holott a phoeniciek már daczoltak az Oceánnal. A régi kor első földirója, Herodot, sokat utazott; tudvágygyal sőt birálólag észlelte a távol országok szokásait; s habár azokat, nemzete izléséhez alkalmazkodva, költői modorban rajzolta, mindazáltal a későbbi utazások megmutatták, milly sok igazság rejlett e mese-alak alatt. Ő, ellenkezőleg a mostaniakkal, az országokat népeikről ismerteti; miért is nagyon nehéz a helyeket feltalálni, miután a népek megváltoztatták lakhelyeiket. Mint történész figyelmét inkább az ősmüveltségü országokra forditja mintsem azokra, mellyek csak akkoriban kezdtek fejlődni, millyen volt Olaszország és Nyugat többi része, mellyeket ő roszabbul ir le mint Egyiptomot. Az ábrándok világába téved, vala-

[1]) Lásd II-ik könyv. 690. l.

hányszor átalános fogalmak és hozzávetésekig akar felemelkedni, mellyek akkoriban még nem támaszkodhattak tényekre. Nem birja „megtartóztatni magát, hogy ne nevessen azokon, kik a föld körrajzát akarván adni, a nélkül hogy arról legkisebb észszerü fogalommal birnának, állitják, hogy azt az Ocean egészen körülveszi, s olly kereknek mondják, mintha körbe forgatva készittetett vólna“ [1]). Ő azt ugy képzelte mint egy lapos, négy oldalra határozatlanul kinyuló felületet, mellynek határai kiismerhetlenek; véleménye szerint Európa, kelettől nyugatig hosszát tekintve, felülmulja a világ két más részét, vagy legalább egyenlő azokkal. Könyvek hiánya miatt sok más dologról, sőt még a carthagóiak fölfedezéseiről sem volt tudomása.

Ezekkel a görögöket kariai Skylax ismertette meg, ki jobban leirta a Fekete- és Földközi-tenger partjait, s első emliti Rómát és Marseillet. Ez utóbbiban született Pytheas, ki, Sándor kora előtti Gallia és Spanyolország hosszában egészen Britanniáig, innen pedig a Balti-tengerbe hajózott: bátor és egyszersmind tudományosan képzett hajós lévén, pontosan meghatározta hazája szélességi fokát; a tenger ár-apályát a holdnak tulajdonitotta; tudta, hogy az északi csillag nem jelzi pontosan a sarkot; miért is sajnálni lehet, hogy tőle csak némi töredékeket birunk [2]).

Ktesias és Xenophon utazásai India és Perzsiáról adtak felvilágositást, még inkább pedig Nagy-Sándoréi, ki tudósokat vitt magával, s tanitójának Aristotelesnek ritkaságok és értesitésekkel kedveskedett. Mialatt Tyrus körül időzött, mintha jóvá akarta volna tenni a csapást, mellyet a kereskedelemre mért, midőn annak ősi székhelyét lerombolta, három nagyszerü terv kivitelén törte fejét t. i. tökéletesen felkutatni a Hircan (kaspi) tengert, mellynek partjai nagy

---

[1]) Lib. IV.

[2]) Lelewel Joachim *(Pytheas de Marseille*, Paris 1837. térképekkel) Pytheast méltónak találja a hitelre, mit tőle Polybius, Strabo, és sok ujabbak, köztök a tudós Gosselin megtagad. Pontosan nyomozza ő az utat, mellyet e marseillei megtett. Ez ugyan is Marseilleből indulván ki mindig Spanyolország partjai mellett halad egész a herculesi oszlopokig, megkerüli a szent Előhegyet (sz. Vincze fok), s az Oceanon egész Finisterreig nyomúl elő; ekkor letérvén a carthagóiak kereskedelmi utjáról, északfelé igyekszik egész a szorosig és Britannia keleti partjai mellett folytatja utját; elérvén végpontját a nyilt tengerre száll s hat napi ut után *Thule*-t találja, azaz Islandot vagy inkább a Faröer szigetek egyikét. Ezt a nélkül hogy felismerné, ott hagyván, az europai szárazföld felé irányozza kormányrudját, s északnak evezve a Balti-tengerbe nyomul egész a Visztula torkolatáig.

részt ismeretlenek voltak; továbbá hatalmas tengeri haderőt állitani fel az Indiai-oceánon, mi végre a phoeniciek által negyvenhét nagy hajót épittetett, mellyeken India partjait akarta megvizsgálni és ki tudni, melly helyeken épittethetnének legalkalmasabb kikötők, és miféle terményekből lehetne hasznot húzni; a harmadik pedig Arábia meghóditása volt. E czélból Nearchus admirált a Perzsaöböl kikémlelésére küldte, s az Indus mellett városokat épittetett, mellyek arra voltak rendeltetve, hogy árúkkal szolgáljanak Alexandriának, mellyet ő a legalkalmasabb ponton alapított, s melly város maga elég volna a macedoni hős halhatatlanitására, minthogy csakhamar az indiai kereskedés rakhelye és a gazdagságok forrása lett, mellyet az annyiszor változott uralom sem volt képes mind a mai napig kimeriteni. Nearchus, flottájával az Induson lemenvén, nyugatnak fordult, s bár nem igen ismerte a szelek irányát, Ormusig jutott, honnan huszonegy hét alatt az Euphrates torkolatához ért, melly utat mostanában, gőz erő nélkül is, meg lehet tenni három hét alatt.

A jó siker ujabb vállalatokra bátorította Sándort, de a halál megakadályozta terveit; hóditmányai a hadvezérek közt osztattak szét, s a mi mérnökeinek irataiból ránk maradt, csak a vágyat növeli bennünk a hiányzók birására. Ezek közől Megasthenes az indus udvarok fényét irja le; Onesikrates első beszélt Taprobana (Ceylon) szigetről; később a Ptolomaeusok igyekeztek országuk és India közt fentartani a kereskedést, melly annyi kincsek és ismereteknek volt szülője. Emezek Alexandria könyvtárába tétetvén le, Eratosthenes terjedt ismeretü földiró által vétettek használatba, ki tudományába egyöntetü rendszert hozott be, s a párhuzamos vonalokat kezdette alkalmazni a térképeken a helyek szélességének jelzésére. Azonban Afrikáról minél kevesebbet tudott; Európából csak a Földközi-tenger szigeteit, s annak és a Feketc-tengernek partjait ismerte; azt hitte, hogy Spanyolország és Gallia Celtica a Sz. Vincze foktól a Loire torkolatáig egyenes vonalban vannak; a Celtica határául a Rajnát tüzte ki; a szárazföld többi részét európai Scythiának nevezte, melly szerinte a 60-ik szélességi foknál végződött, s egyenes vonalban érintetett az Északi-ocean által; a Balti-tengert az Északi-ocean egy szorosának tartotta, melly a szárazföldtől elválasztotta Baltia szigetét, mellytől nyugatra tünt fel Albion és Thule. Cycicusi Eudoxus II. Ptolomaeus Evergetestől egy hajót kapott, mellyen Afrika körülhajózását megkisérlené; nem sikerülvén az első vállalat, második utra kelt, mellynek alkalmasint áldozatja lett.

Átalában a görögök, kevésre becsülvén az általuk bejutazott

országokat, azoknak inkább csak szokásaival mint szellemével ismertetnek meg, vagy pedig saját felfogásmódjuk szerint idomitják azt; sokkal müveltebbek, hogysem nyiltak lennének, és komolyabbak, hogysem érdekeltséget költhetnének. Pausanias megérdemli az utazó czimét; de jólehet a föld legköltőibb országát járja be, mégis milly ritka nála a fellelkesülés! Három fejezetet szentel Kypselos sirjának, és hallgatással mellőz olly tényeket és romokat, mellyeknek csak említésére is emelkekik a kebel.

A további kisérleteket akadályozta Róma hóditása, melly meg semmisitette a tengermelléki köztársaságokat. De miként Sándor győzelmei Keletet, ugy Mithridateséi Európa északi, a rómaiakéi pedig annak nyugati részét világitották meg. Caesar, saját szemeivel látván, kevés de mesteri rajzokat ad: a gallokat sem ismernök nála nélkül. Tacitus vagy látta Germániát, vagy inkább ollyantól tanulta ismerni, ki bejárta azt; tanulmányozta az embereket nagyságukban, de nem hatolt a társadalom azon rejtekeibe, hol egy nép igazi és eredeti természetsajátságai felismerhetők.

Azonban a tudományos ismeretek nem nagy előmenetelt tettek [1]), és Strabo nem sokkal tudott többet, mint a mennyi négyszáz évvel azelőtt már tudva volt [2]). Talán a megvetés is, mellyben a görögök részeltették a római irodalmat, akadályozta őt annak felhasználásában, mértis egészen tudatlanul beszél azon Britanniaról, melylyet Caesar már pontosan leirt; azon töri eszét, vajjon Olaszország három vagy négyszög-e; a Kaspi-tengert összeköttetésben hiszi lenni az Északi-Oceánnal, bár Herodot ugy állitja elő mint egy nagy tavat, Pompejus seregei pedig már bejárták annak körületét; a Cobi sivatagon tulra nem terjed ismerete; mitsem tud a még át nem hatolt Arabiáról és Afrika belsejéről; a már emlitett utazók tudósitásait vagy nem ismerte, vagy nem hitte, akadályozva lévén rendszeres véleménye által, melly szerint a föld öt övre volna felosztva, mellyek közöl csak kettő lakható. Dicséretet érdemel, hogy minden tündöklési viszketeg nélkül összegyüjtötte mindazt mi vonzó és hasznos;

---

[1]) A latin classicusok telvék földirati pontatlanságokkal. Horácz Britanniát és a Tanaist a föld véghatárára teszi; Virgil szerint a Nilus Indián keresztül foly, *Georg.* IV. 293; Lásd Lucanust is X. 292. Tacitus érdemül tulajdonitja Agricolának, mintha ő födözte volna fel, hogy Britannia sziget, bár Caesar már pontosan leirta azt; szerinte Britanniától keletre Germania, délre Gallia, nyugatra Spanyolország, ez utóbbi és Britannia közt pedig Irland esik. — Plinius Scandinaviát szigetnek tartja.

[2]) Strabo ismereteit előadtuk a VI. könyv kezdetén.

rendszeresen, és általános felfogás szerint osztja be a tárgyakat, és a régi földirat legnagyszerűbb emlékével ajándékoz meg minket.

Pomponius Mela csinos prozában szerkesztett kivonata, és Dionysius versekben irt Periegesise a földirat érdekében semmi tudományos becscsel nem birnak. Plinius csak a gyüjtő szerepére szoritkozik: azzal sem igen törődik, hogy az egymástól elütő tudósitásokba összhangot hozzon, és a különféle mértékeket egyesitse: észszerütlen kalászat, mellyet azonfelül még az iskolai és költői formák is silányitnak.

A földirat megvilágitására szolgálnak az utinaplók, vagyis azon tartományok jegyzékei, mellyeken keresztül haladtak az utak, mellyek által Róma, a főváros, magát a legtávolabbi tartományokkal összekötötte.

A régiek igen lassan haladtak a fölfedezésekben, mert szárazföldön utaztak; de épen azért sokkal alaposabb ismeretet szereztek magoknak az emberek- és vidékekről. A nagy birodalmak keletkezte kevesebb befolyással volt a fölfedezésekre, mintsem várni lehetett volna; s eltekintve a tapogatózások és önkényes föltevésektől, bizonyos, hogy a régiek a Germániának keletre eső Porosz, Lengyel, Orosz országokat kevéssé ismerték, még kevésbbé az északi sark alatt elterülő terméketlen földeket. Afrikának csak a Földközi-tenger és Arab-öböl mellett fekvő részeiről volt tudomásuk; Ázsiának a Gangesen túli földei, és azok, hol a sarmaták és scythák kóboroltak, ismeretlenek voltak előttök.

Sem az előbb emlitettek, sem Strabo vagy Plinius nem alapitották a földiratot a mennyiségtanra, elhanyagolván Hipparchusnak ez érdembeni munkálatait. A földirati tudománynak e részbeni tökélyesbitése tyrusi Marinusnak köszönhető. Ennek rendszerét tartva szem előtt készitette Ptolomaeus (100 K. u.), az Antoninok idejében, földleirását, mellyet ő, segittetve az alexandriai könyvtár, s a sok kereskedő által, kik e városban megfordultak, jóval előbbre vitt mint Strabo. Ő volt első, ki felhasználván az e tárgyra vonatkozó előbbi, fárasztó munkálatokat, mellyeket megjavitni igyekezett, a hosszuság- és szélesség-vonalok általi helymeghatározási módot elfogadta; birunk tőle egy lajstromot is különféle helyekről, s azoknak egymáshozi fekvéséről; bámulandó a helyek sokasága, mellyeket a világ minden részén ismer, s a pontosság, melylyel azoknak belföldi neveit átirja. Azonban midőn a kereskedők és hajósok utazási mértékeit veszi alapul, gyakran téved; a Földközi-tengert, melly pedig legismertebb volt, nem kevesebb mint 20 fokkal hosszabbitja meg;

a Ganges torkolatát 46 fokkal, tehát a földgömb-körület egy nyolczadával teszi odább igazi helyénél. [1]).

A régi földleirást Ptolomaeus zárja be, melly a mellett, hogy az ismeret-szerzés nehézsége miatt akadályozva volt kifejlésében, még a hitregei és rendszeres ferde felfogás-mód által is tévútra vezettetett. Nemzetiségi kérkedékenységből mindenki saját hazáját helyezte a föld központjára. Az indiánok Merút, a görögök Olympot, a scandinavok Midgardot, a chinaiak saját birodalmukat tekintették ollyanúl. E központ körül lön elhelyezve a művelt nép; távol az idegenek, kiket szörnyeknek, majmoknak, medvéknek, óriások vagy törpéknek képzeltek; nyugatra feküdtek a gyönyörteljes boldog országok, mellyeket a görögök hesperidáknak vagy szerencséseknek neveztek; északra a cymmerianok által lakott setétség országa; a föld alatt a halottak birodalma; körüskörül áthatlan Oceán; felül szilárd bóltozat terült el, mellyre a csillagok voltak felszegezve, s mellyen az égi testek kocsiztak. A földet szeszélyük szerint kereknek, koczkának, hengernek, tányér vagy csónak alakúnak képzelték.

Minél ritkábbak voltak a könyvek, annál nagyobb becsben tartattak, miért is a mi egyszer meg volt irva, azt igaznak is hitték, és ismételték a későbbiek, mivel kimondották az előbbiek: ha a tapasztalás meghazudtolta az irást, a helyett hogy beismerték volna hibás voltát, az igazság rovására igyekeztek azt megegyeztetni a tapasztalással.

Az irományok e ritkasága okozta, hogy a későbbiek mit sem tudtak az előbbi fölfedezésekről; s mig mostanában nem számolhatna elnézésre, ki valamelly munkához látna, a nélkül hogy minden elődeit ismerné, addig a régieknél valamelly tudomány haladását a szerzők kora szerint mérlegelni lehetetlen, minthogy sok ujabbaknál találhatók olly elfogadott, téves állitások vagy ismeretlen igazságok, mellyekről már mások helyesen itéltek [2]).

Átalános tulajdonságoktól kölcsönöztetvén a nevek, gyakran alkalmaztattak azok egymástól távol eső helyekre, mi ismét új akadály azok felismerésében. A Cassiteridák ónszigeteket jelentenek, s e néven talán India tartományai és Spanyolország is neveztettek; a Hesperidák nyugatot jelentenek, miért is minden ország igy nevezte azon országot, melly tőle nyugatra esett. Fash annyit tesz mint folyó, és ime a Phasis és Phisonnal találko-

---

[1]) Az arabok mennyiségtani földiratát illetőleg lásd a XXVI. fejezetet.

[2]) Plinius, ezen szenvedélyes adatgyüjtő, ugy látszik, nem ismerte Strabot.

zunk Ceylonban, Colchisban, Őrményországban és másutt; Eridanus távol folyót jelent, tehát csak ugy folyhatott Scandinaviában mint Olaszországban, és könyekre indithatta a Po nyárfái alatt Phaeton nővéreit.

Plinius korának legfontosabb eseménye volt azon szelek rendes irányának fölfedezése, mellyek az Afrika és India közt levő tengereken, időszakosan, fél évig délnyugatról és fél évig délkeletről fúnak[1]). A régiek észrevették ezt, de nem vontak abból átalános szabályt; mignem Hippalos (50-ben K. u.), tanult hajós, meggyőződvén e tünemény állandóságáról, az Oceanra bocsátkozott és saját példájával új életet öntött az indiai kereskedésbe, melly ekkor az arabok féltékeny gyámsága alól felszabadittatott.

Alexandriai Arrian leirta ez utat a Vörös[2])-tenger körülhajózása czimü müvében különösen a kereskedők használatára. Egyiptom flottái, mellyeknek rendeltetésök volt Indiába menni, Berenikeből indultak ki, s a Bab el-Mandeb szoroson átmenvén, Adent találták, azután Boldog-Arabia partjainak hosszában Sanát, Hadramaut fővárosát érték; onnan Dekan félszigetnek tartottak, hol musselint és indiai anyagokat vettek fel: délre Bombaynak és Canara partjai felé eveztek, mellyek akkorig rosz hirben állottak a tengeri rablók miatt; azután Gardafui foktól Musirinak vették útjokat, az akkori keleti kereskedés ezen fő rakhelyének, melly az Onor és Barcelor közt fekvő mostani Mirzuval ugyanegy. Harmincz nap alatt tették meg ez utat; azután amint a szél megfordúlt, visszatértek, mielőtt az év eltelt volna. Kivették tehát az arabok kezéből az egyedáruságot, s egyenesen Indiában kötvén ki, görögök és egyiptomiak megismerkedhettek e néppel, mellynél a kereskedés annyira előhaladt, hogy már Manu törvénykönyveiben is érintve vannak a tengeri veszélyek elleni biztosítások.

Az evangelium első hirdetőit a világ véghatáraira vitte az igaz-

---

[1]) A *moussum* szelek. — Moussim arab nyelven bizonyos meghatározott időt, évszakot jelent, mellyben azok, kik Mekkába akarnak zarándokolni, össze szoknak gyülekezni; innen a *moussum* szó a rendes szelek időszakának jelzésére vitetett át; melly szelek azután a tartományoktól, mellyekben fúnak, saját neveket nyernek. Megkülönböztetendők ezek az *alisei* szelektől, mellyek az egész forró égöv alatt majdnem folytonosan keletről fúnak, s mellyeket főképen a földnek saját tengelye körüli napi forgása, együttesen a napnak ellenkező iránybani hatásával, idéz elő.

[2]) *Θαλασση ερυθραια* (vörös tenger) néven nevezték a régiek az Indiák tengerének egész nyugati részét, azaz Malabar, Perzsia és Arábia partjait.

ság iránti buzgalom, de ők a lelkek megnyerésére, nem pedig ismeretgyűjtésre fordították figyelmöket. Egy VI. századbeli, Cosmas Indicopleustes nevű iró, a keresztény világ helyirata czimü művéből látjuk, miszerint az ő idejében a rómaiak Malabar partjain túl hatoltak.

Atlantis.

De vajjon gyanitották-e a régiek, hogy a mi félgömbünkön túl még más lakható és lakott föld is létezik? Közkézen forog Scipio álma, mellyben a római szónok költészete szerint, Scipiónak, ki álmában az égbe ragadtatott, földünk köröskörül megnépesitve mutattatik be, olly módon, hogy az emberek egy része ferdén, mások a többiekkel lábellenesen állanak; öt földöv közől csak a két mérsékelt, egymástól a forró öv által áthatlanúl elválasztott földöv bir lakókkal. A határozott hang, mellyen e tudós, ki előtt semmi sem volt ismeretlen, ezen elméletét kifejti, arra birhatna minket, hogy közönségesen elfogadottnak higyük azt; még inkább megerősithetne e hitben Manilius, ki nagyobb határozottsággal engedi meg az ellenlábas népek és földek lehetőségét; [1]) de mi már megtanúltuk nem csodálkozni, ha a régiek közt a legmüveltebbek sem tudták azt, mi előttök már megtörtént és kimondva volt. — S valóban az emberek csakhamar azon gondolatra jöttek, hogy az övéken kivül még más a miénkhez hasonló égaljú föld is létezik, mellynek Atlantis, Nagy Föld, Kronosi Szárazföld, vagy más féle nevet adtak. Plátó világosan beszél

---

[1]) *Terrarum forma rotunda.*
Hanc circum variae gentes hominum atque ferarum
Aeriaeque colunt volucres. Pars ejus ad arctos
Eminet; austrinis pars est habitabilis oris,
Sub pedibusque jacet nostris, supraque videtur
Ipsa sibi fallente solo declivia longa,
Et pariter surgente via, pariterque cadente.
Hinc ubi ab occasu nostros sol aspicit ortus,
Illic orta dies sopitas excitat urbes,
Et cum luce refert operum vadimonia terris:
Nos in nocte sumus, somnosque in membra locamus:
Pontus utrosque suis distinguit et alligat undis.....
Altera pars orbis sub aquis jacet invia nobis
Ignotaeque hominum gentes, nec transita regna,
Commune ex uno lumen ducentia sole,
Diversasque umbras, laevaque cadentia signa,
Et dextros ortus coelo spectantia verso.

Astron. I.

erről, s azt mondja, hogy ő nagyatyjától Critiástól, ez Solontól, Solon pedig egy, Saisból való öreg egyiptomi paptól hallotta, miszerint az Atlantis a herculesi oszlopokon túl, az Oceanban, egy nagy négyszögű, háromezer stadium hosszúságu, és kétezer stadium szélességű, délfelé hosszukás, északon pedig magasság és szépségre minden ismerteket felülmúló, hegyekkel környezett sziget volt. Bővében voltak ott a különféle gyümölcsök, érczek, állatok, különösen pedig az arany és elefántok. Plátó még vallását, erkölcseit, polgári berendezését is rajzolja e szigetnek, melly eleinte szép és szent volt, de később megromlott, miért is Jupiter elhatározta megsemmisitését; kibocsátotta tehát a szeleket, megrázta a földet, s egy éjjel elsülyesztette. Maga az Atlantis név isteni eredetü lényekre mutat, csak később tulajdonittattak annak emberi lakók, midőn azon feltevés kezdett lábra kapni, miszerint a műveltség, melly fejlődésében mindenütt, de magvában sehol fel nem található, onnan származott; s azt képzelték, hogy az atlantidák Egyiptomba költöztek, s oda vitték át magokkal a vallást, tudományokat és müvészeteket, mellyek aztán Görögországba vándoroltak.

Mennyi volt ebben igaz? Nem lenne ez egyéb mint a bölcsész költő példázata, ki miként máskor egy eszményi társadalmat rajzolt, hogy erkölcsi leczkét tartson, most is ugyanazt czélozta egy földirati föltevéssel? Ha pedig történeti emlékeken alapult, hol feküdt hát az Atlantis? Talán azon sivatagon, mellyen aztán sós homok tenger terült el? vagy pedig Európa és Amerika közt, hol most az azori, canari, zöldfoki szigetek, s azon számtalan szirtek és zátonyok vannak, mellyek bizonytalan fekvése a hydrographusokat annyira gyötri? Vajjon e név alatt nem azon világról nyert-e értesitést a phoenici hajósoktól [1]), mellyet mi újnak nevezünk, s melly nem kevésbbé nagyszerü és régi romokat mutat föl mint Egyiptom és India? Vagy talán az Atlantis a Földközi-tengerből emelkedett ki, s elmerülvén, csak a legmagasabb hegyhátak és csúcsok maradtak láthatók, mellyek a mostani Olaszországot és a körülfekvő szigeteket képezik?

Legyen bármiként, e szárazföld elveszett; de elterjedvén a pythagorási eszme földünk gömbalakjáról, ránk nézve ellenlábas szárazföldekre és a mi égaljunknak megfelelő égaljakra kezdtek következtetni. Némellyek, mint Eratosthenes, azon véleményben voltak, miszerint a föld emelkedése, s a nap látszólagos meglassúlása, midőn a téritőhöz közeledik, nem különben a hosszú időköz, melly a napnak

[2]) Lásd I. könyv. 121. lap. [3]) alatti jegyzetet.

a hely tetőpontjáni kétszeri átmenete közt van, mérséklőleg hatnak az egyenlitői földöv hőségére. Geminus, ki Cicero idejében élt, azt mondja „nem kell a forró földövet lakhatlannak hinnünk, miután egynémelly utazók ez övbe hatolva ott embereket találtak; sőt akadnak, kik ez öv belsejét inkább benépesitettnek tartják, mint annak széleit“ [1]); és hozzá teszi, miszerint Polybius egy könyvet irt annak bebizonyitására, hogy ez öv közép földei mérsékeltebb égaljjal birnak mint ugyan annak szélső részei. Mindazáltal általánosabb volt a vélemény, melly azt hozzáférhetlen és lakhatlan földnek tartotta; Ovid és Virgil szerint egy földcsik az, s e m p e r s o l e r u b e n s, e t t o r r i d a s e m p e r a b i g n e; vagy inkább a földet körül folyó Oceán az, mellyen túl lakható helyek vannak. Aristoteles az ellenkező földgömbön elkülönzött sziget-csoportokat; Strabo és Mela egy más világot; a pythagoricusok egy A n t i c h t o n t; Cosmas Indicopleustes egy Oceánontuli földet sejtett, melly egyközenyével (parallelogramm) a világot berámázza.

A Boldog-szigetek.

A phoeniciek, Spanyolország fölfedezése után, túlmentek az utazók által N o n p l u s u l t r a úl tekintett Abila és Calpe oszlopokon, s talán szigetekre akadtak az Atlanti-tengerben, mellyekről homályos és költői emlékezet maradt fenn. Aristoteles elbeszélése szerint a charthagóiak a Szoroson túl egy lakatlan de annyira termékeny szigetet födöztek fel: miszerint tömegesen siettek azt benépesiteni, úgy hogy a tanács fövesztési büntetés alatt volt kénytelen e kiköltözést akadályozni. Bizonyos, miszerint a görögök nyugaton létező minden szépséggel megáldott szigetekről álmodoztak, hol az emberek arany kort éltek, s a föld évenként háromszor hozott termést. Samosi Coleon vihar által a Szoroson túl hajtatva csodákat beszélt Tartessusról és annak lakóiról, minek következtében az Oceani szigetek, mellyek majd Atlantidák, majd Hesperidák, majd Boldogoknak neveztettek, nagy hirre tettek szert, s hitregei hagyományokkal hozattak összeköttetésbe, mellyek szinhelyéül előbb Olaszország, azután Sicilia, később Baetica és igy tovább, jelöltetett ki, a mint t. i. mindig ujabb földek födöztettek fel. Ollykor a B o l d o g név Afrika oazaira, vagy a Nagy-Syrtis arany almákban, azaz narancsokban gazdag, igen termékeny partvidékeire ruháztatott; miért is jól mondja Plinius, hogy „a kósza mese száz különböző helyre vitte át e nevet.“ Más mesék szerint is létezett nyugaton egy boldog or-

[1]) Ap. Petau. *Doctrina temporum* tom. III.

ság: illyen volt az indusoknak Isapura vagy Sueta duipa, az az nyugati fehér sziget [1]); illyen a perzsáknak az Asburi hegység, mellynek lábainál megy le a nap; ezt aztán a germanok Asburg vagy Asgardra változtatták, s talán annak felkeresése végett jöttek Európába, mellyet, midőn sehol fel nem találtak az égbe helyeztek át. Kon-fu-tse is nyugatra teszi a paradicsomot, miként a görögök az elysiumot.

Lehet tehát, hogy mindez nem egyéb, mint a nagy vizözönt túl élt kezdetleges ismeretek töredékeinek egyike, melly talán azon bölcseség és boldogságra vonatkozik, mellyet mások az északiaknak tulajdonitottak. Bizonyos, hogy a mint nyugaton újabb újabb fölfödözések történtek, az európaiak kénytelenek voltak az oceani szigeteket mindig hátrább vinni; de hogy azokról bizonyos ismeretök volt, mutatja Sertorius terve, ki nem birván már tovább ellenállni Spanyolországban a rómaiaknak, függetlenségét megtartandó, oda szándékozott átmenni.

Arab utazók.

E közben megváltozott Európa ábrázata, s azzal együtt a közlekedési rendszer is. A barbárok nagy költözése névleg megismertethette ugyan a földeket, honnan kijöttek, de nem igen volt az kedvező a tudományos kutatások és leirásokra. Keleten a Mahomed által hirdetett vallás a régi világ rombadöntésére sarkalta az arabokat, kik is csakhamar Syriától a Kaspi-tengerig, s Afrika szivéből Spanyolország és Indiáig hordozták diadalmas fegyvereiket. Most tehát szabadabb röptöt vett nálok a kereskedés, ezen eredeti foglalkozásuk; s bár tengeren kevés jártasságuk volt, de karavánokban messze eljutottak; Egyiptom és Berberiából Afrika szivéig jártak négereket, elefántcsontot és arany port vásárolni; Perzsián át Kashemir és Indiáig, Cashgar és Tartarián keresztül Chináig, Őrményországon s a Kaspi-tenger nyugati partjain Astrakánig s a bolgárok és oroszokig hatoltak, sok századon át ők lévén a világkereskedés egyedüli közvetitői.

Mások közölök hitküldéri minőségben, vagy azon czélból utaztak, hogy hitrokonaikat felkeressék. A IX. század közepén Vatek

---

[1]) Indus regékben a fehér szigetnek *grita*, világitó, *teja*, fénylő, *canta*, ragyogó, *cirna*, tündöklő, *scira*, tejfehér, *padma*, virág stb. melléknevei vannak. Ki e nevek hasonlatosságát a görög szigetekéivel, millyenek: Candia, Creta, Skyros, Kyrnos, Teos, Patmos, figyelembe veszi, hajlandó lesz hinni, hogy ők Nyugat végházáráúl az Archipelagust és a Földközi-tengert tartották.

Billah kalifa Jula tolmácsot a Koranban említett Og és Magog népek által lakott északi vidékek felkeresésére küldötte; ki is miután a Kaspi-tenger nyugati partjait bejárta s északra jól felhatolt volna, kelet felé fordúlt, azután pedig délre egész Samarkandig ment, honnan Bagdadba tért vissza. Wahab és Abu-Said 851—77 között bejárták és leirták Ázsia legtávolabbi tartományait; meglátogatták Chinát és megismertették velünk e különös népet; tőlök tudjuk, hogy Can-fuban egy musulman kadi székelt, mi gyakori érintkezésekre mutat. Ázsia közép tartományainak a musulmanok által ránk hagyott leirása mostanáig is a legterjedelmesebb mindazok közt, mellyeket birunk; ők adtak legelsők az oroszokról ismertetést; és sok okunk van hinni, hogy a Balti-tengeren jártak és Scandinaviával összeköttetésben voltak. Afrika déli partjain a Bojador fokig, annak bensejében pedig a négerek Nilusáig (Niger) hatoltak, hol gyarmatokat és királyságokat alapítottak. Az Atlanti tengerbe csak véletlenségből ereszkedtek, mint ez az almagrurinokkal történt.

921-ben Moctader Billah, kalifa, Ahmedet, Foz-lan fiát követül küldötte a Volga partjára a bolgárok királyához, hogy ezt a musulman vallással megismertetné. Mások északnak vették útjokat, s e részről már a VIII. századból [1]) is vannak tudósításaink, mellyek azonban csodásak és időrend nélküliek. Voltak, kik szárazföldön utaztak Samarkand, Can-fu és Chinába, s ezeknél találjuk először említve a theát, pálinkát és porczellánt. Mondják, hogy az ezredik év után, nyolcz lissaboni musulman, kik almagrurin, azaz bolyongóknak neveztettek [2]), a sík tengerre ereszkedvén, tizenegy napi utazás utan bizonyos szigetekhez értek, mellyeket az ott talált ölyvekről Azorok-nak neveztek. Később a kalifák letérképeztették a meghóditott tartományokat; s Al Mamum 833-ban három, Benischaker nevű testvér által a Racca és Palmyra közt elterülő Sangar sivatag egy szélességi fokát megmérette.

Bírjuk Massudi, Al-Estakry és Ebn-Haucal útleirásait. Az első a Kaspi-tenger partjait, Madagascar szigetét, Spanyolország tartományait és az Indus völgyeit látogatta meg; virágzó állapotban találta övéi kereskedését Guzarate partjain, Camboja öbölben, Malabarban; kiszállott Ceylonban, és Segestan homok sikján látta az első szélmal-

---

[1]) Lásd **Rasmussen**, *Mem. sulle relazioni e il commercio degli Arabi e Persiani nel medio evo colla Russia e la Scandinavia.* Koppenhaga 1804.

[2]) De Guignes szerint nevök csalódottakat jelent, tekintve vállalatuk meghiúsúlását.

mokat, mellyekről a történelem emlékezik. Ebn-Haucal látta Indiát, de csak annak partjait, minthogy a musulmanoknak Gaznevide meghóditása előtt nem volt megengedve a Ganges környékeire hatolhatni; miért is puszták és müveletleneknek hitték azon földeket, mellyek most Anglia gazdagságát képezik. Albyruny győzelmes hadsereggel nyomúlt oda, s leirja a féltékenységet, mellyel az indiánok Kashemir és Benaret érintetlen völgyeiben tudományukat rejtegették, a nagy becset, mellyet magoknak tulajdonitottak, megvetvén minden másokat, s a bizalmatlanságot, mellyel az idegenek iránt viseltettek, kivéve a zsidókat, kikkel kereskedelmi összeköttetésben állottak.

Az arabok ismereteiről kiváló bizonyságot tesz Edrisi, ki siciliai Roger parancsára „Egy tudvágyó utazásai a világ csodáinak kikémlelése végett“ czimü könyvet irt, s egy, a király által készittetett, nyolczszáz márkát tevő ezüst gömböt látott el felvilágositó jegyekkel. E munkában nemzete ismereteit, melly az akkori kereskedelem főtényezője volt, új és sajátos rendszer szerint adta elő. Ugyanis a világot az egyenlitőtől északig hét égaljra, és minden égaljat tizenegy egyenlő részre osztotta fel függőleges vonalok által, a honnét hetvenhét négyszög keletkezik, azok mintájára, mellyek a földabroszon a délvonaloknak a párhuzamos vonalok általi átmetszéséből származnak. Ezeket aztán egymásután leirja, elkezdve közép Afrika nyugati partjaitól Ázsia északkeleti részéig. Szerinte a földgömbnek csak északi része bir lakókkal; a déli puszta a nagy forróság miatt. E földek a naptányér alsóbb része alá esvén, a vizek ott kiszáradnak, és semmi élő lény nem található. — Az oceán minden megszakadás nélkül öv gyanánt köriti a földgömböt, úgy hogy annak, hasonlóan egy medencze-vizbe mártott tojáshoz, csak egy része látszik ki.

Abul-Feda Ismael, ajubita fejedelem, ki 1332-ben kezdett Syria Hamath tartományában az Orontes hosszában uralkodni, szintén irt az országok igazi fekvését tárgyazó, el Takuim al-boldan czimü könyvet; ez egy, az égaljak, hosszúságok és szélességek szerint táblákra osztott földirati munka, melly ha nem elégit is ki egészen, de az addig létezettek közt mindenesetre legjobb.

Az arab utazók közt különös emlitést érdemel a tangeri Ibn-Batuta sheik, kitől fájdalom csak egy kivonat kivonatja maradt ránk. Alexandriában meglátogatván a tudós Borhan Oddin imam-ot, ez igy szólt hozzá: — Miután szeretsz utazni, jól teszed ha elmégy és köszöntöd Farid-Oddin testvéremet Indiában, Oddin Ibn-Zaharia testvéremet Sindhyában, Barhan-Oddin testvéremet Chinában.“ Ő

tehát útra kel (1324-ben), hogy megtudja, mennyire terjedt el az islam; átutazza Egyiptomot Nubia határáig; Gázában üdvözli a patriarchák sirboltjait; megszemléli Tiberiás fürdőit, az izmaelita Hashishiek erősségeit, Libanon remeteségeit, Balbek, Damaskus és Bassora nevezetességeit; bejárta Irakot, a kurdok tartományát, Medina és Mekka szent helyeit, honnan Yemenen keresztül abyssiniai Adenbe, Zanguebar, Ormus és Farsba veszi útját; ismét meglátogatja Mekkát, azután Kairót, Jerusalemet, Natoliát, Erzerumot, mindenütt szives fogadtatásban részesülvén a turkomanok részéről; most a Fekete-tengerre száll, s a tatárok közt egész a Volgáig hatol, honnan Konstantinápolyba tér be. Innen Astrakánba megy vissza, azután Kharism és Bokharába, mellyet akkoriban pusztított el Dsengis-kán; tovább folytatva útját, Samarkandba és Balkhba jut, mellyet ugyanazon Dsengiskan, Candahar és Kabullal együtt lerombolt; végre az Induson Lahorba hajóz, innen pedig Sindhya fővárosába, Multanba.

Delhi az islam legnagyobb városa volt keleten, de megnéptelenitette azt a török Mohammed kegyetlensége, ki mindazáltal irányában udvarias volt, sőt ajándékokkal és a kadi méltósággal tisztelte meg. — Gyanúba esvén, s csak nagy ügygyel bajjal kerülhetvén el a veszélyt, lemond mindenről, fakirrá lesz, s következéképen a chinai császárhoz küldetik, ki engedélyt kért, hogy a musulmanoknak alávetett földön templomokat épitethessen bálványainak. Ibn-Batuta tagadó választ vitt és borzasztó kalandokon ment keresztül. Látta Indiát, Malabart, Calicutot; ez utóbbi helyen hajóra szállt Chinába jutandó, azonban egy tengeri vihar szétszórta az ajándékokat, mellyeket az Ég fia számára vitt. Nem mervén tehát visszatérni Delhi urához, a Maldivák felé vette utját, melly helyen nagy megtiszteltetésben részesült; azután hajóra kelt, hogy Coromandelbe menjen, de a tengeri vihar Ceylonba sodorta, hol Ádám és Éva nyomdokait tisztelte meg. Új balesetek érték öt Coromandel és Calicut felé való utjában; innen Bengalába, az általa látott tartományok legtermékenyebbikébe ment át; azután Sumatra és Chinába utazott; China müveltsége bámulatra ragadta, minden városban musulman kereskedőkre akadt, élükön bíróval és főnökkel; néhol mecsetet is talált.

Nem hiányoztak a csodák sem e jámbor zarándok útjában! A Perzsa-öbölben egy halfejet látott, melly terjedelmére kisebbszerü hegygyel vetélkedett, szemei pedig kapu nagyságúak voltak, ugy hogy egyiken be a másikon kijártak az emberek; az Öt-Hegység

tartományában egész várost látott maga előtt elvonulni, mellynek kéményei füstfelleget hagytak hátra, miként vasutainkon szokott történni; China felé a Joghi-kkal találkozik, kik étel nélkül élnek, s az embereket puszta tekintetökkel megölik; Chinában az Og-Magog nagy falairól hall beszélni. — Calicut, Ormus, Perzsia és Syrián keresztül visszatérve harmadszor utazott Mekkába, honnan haza ment; de nem szokhatván meg a nyugalmat ismét Spanyolországba, innen Marokkóba, azután a nagy sivatagon keresztül [1]) a

---

[1]) Ibn-Batutának a négerek tartományában tett utját a *Journal asiatique* forditásban ismertette 1843 marcz. Kitünik ebből, milly figyelmes észlelője volt ő a szokások és erkölcsöknek. Mi a következő két fejezetet veszszük át:

A mi jót tapasztaltam a négereknél.

Az igazságtalan cselekvények igen ritkák köztök; a nép nem hajlandó azok elkövetésére, s ha valaki ollyasmit követne el, nem reménylhet bocsánatot a sultántól. A tartomány egész kiterjedésében a legnagyobb biztonság uralkodik: az ember időzhet vagy utazhatik a nélkül hogy lopástól vagy rablástól kellene félnie. A köztök elhalt Fehérek javait, bármilly értéküek legyenek azok, nem foglalják le a kincstár részére, hanem a Fehérek közöl e végre választott gondnokra bizzák, kinél mindaddig maradnak, mig a jogos követelő azokat át nem veszi. Rendesen végzik az imákat és pontosan megjelennek a mecsetben. Ha gyermekeik nem akarnak imádkozni tanulni, veréssel kényszeritik. Pénteken, a ki nem megy jókor a mecsetbe, nem talál helyet, annyira tömve van az; és szükséges egy szolgát küldeni előre, ki a helyen, hol valakinek joga van állani, szőnyeget teritsen le. Az imánál használt szőnyegek egy, a datolyához hasonló, de gyümölcsöt nem hozó fa leveleiből vannak készitve. Minden pénteken szép fehér ruhába öltöznek, s kinek ujabbak nincsenek, a régit mossa ki, hogy e napon tisztán vehesse azt fel és megjelenhessék a közös ajtatosságon. Állhatatosak a Korán könyvnélküli megtanulásában, s ha gyermekeik e kötelességet elhanyagolják, bilincsekbe verik, mindaddig, mig annak eleget nem tesznek. Midőn egy ünnepnap a kadihoz mentem, s minden gyermekeit meglánczolva láttam volna, kértem őt, hogy oldozná fel őket, mire az igy szólt: *nem teszem, mig a Koránt meg nem tanulják.* Máskor egy szép, csinosan öltözött gyermek mellett mentem el, ki igen súlyos bilincseket viselt; kérdezvén mi az oka, talán meggyilkolt valakit? a gyermek megértett és elnevette magát; akkor értésemre adták, hogy mindaddig megkötözve kell maradnia, mig a Koránt be nem tanulja.

A mi roszat tapasztaltam a négereknél.

Rabszolgáik, férfiak és nők egyiránt meztelenül járnak; még a ramadan hóban is sokakat láttam igy megjelenni: szokásban lévén nálok, hogy az emirek a sultánnál szakitják meg a böjtöt, illyenkor mindenik husz sőt több fiatal, egészen meztelen rabszolga nő által vitet magának ennivalót. Az asszonyok megmeztelenitik testöket és arczukat a sultán előtt, úgy tesznek leányaik is. A ramadan hó 27-ének előestéjén száznál több ételhordó meztelen leányt láttam a palotából kijőni; velök volt a sultán már kifejlett két leánya is, kik semmi

Niger melletti tartományokba és Tombuctuba megy, mig végre Fezben állapodik meg (1353).

Tudelai Benjamin, navarrai zsidó, is irt egy munkát déli Európa, Palaestina, India, Aethiopia és Egyiptom nevezetességeiről, melly helyeket ő Ibn-Batuta módjára azért utazott be, hogy a mózesi vallás maradványait fürkészsze. Azonban okunk van hinni, hogy nem látta mindazon helyeket, mellyeket leirt, és könnyenhivőleg fogadta el, a mit másoktól hallott.

Scandinav utazók.

Nagyobb siker koronázta a scandinavok utazásait, kik bár legkevésbbé voltak ismeretesek a régieknél, mégis megelőzték az ujabbakat a nyugati fölfedezésekben. Már más helyen beszéltünk a norvég Other és Wulfstan utleirásairól, kik északra a Balti-tengeren, és Esthland vagy a mostani Oroszországon tul egész a Fehér-tengerig mentek (X ik könyv. 56. lap.). 861-ben a normannok véletlenül a Faröer szigetekre bukkantak; mások pedig e szigetekhez szándékozván, a vihar által Island keleti partjaira vettettek, melly vulkántölcsér a mostani földirók szerint Amerikával van összeköttetésben. E szigetet már a VII. században látogatták a tengeri rablók; ekkor pedig jobban megismerkedvén azzal a normannok, letelepedtek ott, s menhelyévé tették a scandinav müveltségnek, melly Európában kihalt. Csakhamar fölfedezték és meghóditották az általok déli szigeteknek (S u d e r - e y e r) nevezett Hebridákat (893), a Man szigetekkel együtt, s egy király és püspök alatt egyesitették azokat. Azután az Orkadokhoz tartozó Shetland szigeteket foglalták el, elüzvén onnan a pet- vagy pap-okat (962).

Grönland.

Islandtól aztán nyugatnak fordultak, hol Gund Biörn nagykiterjedésü földet fedezett fel, mellyen később Eric Rauda (vagy Roeda), gyilkosság miatt számüzött norvég nemes, kötött ki (982), s roppant nagy uszó jéghegyeket talált. E föld, melly zöld növényzetéről Grönlandnak neveztetett, akkor benépesittetett; de a XIV. században megfosztotta lakóitól a fekete halál, a jég pedig megakadályozta az azzali közlekedést, mig végre 1720-ban uj gyarmat (G o d h a a b) keletkezett ott.

Mondják, hogy a normannok folytatták innen kirándulásaikat,

---

mezt nem viseltek testökön, és arczukon. A rabszolgák port és hamut hintenek fejökre, ha tiszteletöket akarják nyilvánitani. Költeményeket is szavalnak igen nevetséges modorban, és sokan közölök dögtesteket, szamár és eb-hust esznek.

és hogy Biörn, atyja látogatására akarván menni Grönlandba (1001), vihar által délnyugatra sodortatott, hol nagy távolban erdős síkságot ismert fel. Leif, Eric Rauda fia, e föld föl kutatása végett utra kelvén, először is egy sziklás szigetet talált, mellyet Ellelandnak nevezett el; azután pedig sík és fadús földhöz jutott, mellynek Markland nevet adott. Folytatván utját gyümölcsfákkal ékeskedő partok által szegélyzett folyót, s annak mentében termékeny vidékeket, kellemes égaljat talált, hol a lazacz-fogás gazdagon ütött ki. E folyón fölmenvén meglelték a tavat, mellyből az eredetét vette, és ott töltötték a telet. Itt ugy tapasztalták, miszerint a nap, legrövidebb utjában, nyolcz óráig időzött a láthatáron, miből kitünik, hogy a 49-ik szélességi fok alatt voltak [1]). Az ott talált vadszőlőről e földet Vinlandnak, lakóit pedig kistermetök miatt skrelingek azaz törpéknek nevezték. Minthogy néhányat megöltek közölök, az egész törzs megtámadta őket; később azonban barátságos viszonyba lépvén velök, szücsárú kereskedést kezdettek, mi által a gyarmat virágzásnak indult. Eric, Grönland püspöke, a kereszténységet vitte be oda. Ezen utazási értesitések az igazság olly jegyeit viselik magukon, miszerint összerüen nem vonhatók kétségbe, s az látszik ki belőlök, hogy Vinland vagy New-Foundlandnak, vagy az amerikai szárazföldnek egy része volt.

Zeno testvérek.

Zeno Miklós és Antal, velenczei nemesek, a Faröer szigetek egy fejedelmének szolgálatában meglátogatták (1380) a scandinavok által fölfedezett földeket és lerajzolták azok térképét. E térképen látható Island; ettől délre egy nagy, több kisebbektől környezett sziget, mellynek neve Friesland, azaz Faröer. Északra Grönland félsziget, mellyen Miklós domonkosi kolostort, s a körül kertet talált, melly egy meleg forrás vize által öntöztetve, zöldelően terült el a mindent boritó jég közepette. Svédek, norvégek, islandiak és más

---

[1]) Igy adatik ez elő Snorro Sturleson *Heimskringla*-jában. E föld tehát a Sz. Lőrincz folyó déli partján fekvő Gaspénak felelne meg. A XVI. században itt kikötött keresztény téritők elbeszélése szerint ennek lakói a keresztet tisztelték, s egy szent emberről emlékeztek, ki annak jelével gyógyitotta meg atyáikat bizonyos ragályos betegségtől. Olvasható kopenhagai Rafn urnak az 1828-iki *Niles Register*-ben kijött emlékiratában az európaiak által Amerikában Columbus előtt tett utazásokról. 1824-ben Grönland nyugati partján a 73-ik északi szélesség-fok alatt, egy, run-nak tartott feliratot találtak, mellyet ekként olvastak *Erling Sigvalson, Biorn Hordeson* és *Eusid Addon gagnday* (april 25) *előtti szombaton jártak e helyen és emelték e köhalmot.* 1135.

szigetbeliek kereskedelmi összeköttetésben álltak e szerzetesekkel, kik gabona, gyapjú-szövet, tüzi fa, és más mindenféle szerekért halat és szücsárúkat adtak cserébe. Mindez talán csak a későbbi kiadó toldása; az pedig bizonyos, hogy a térképen kijelölt hely nem felel meg a grönlandi gyarmatnak.

Említésre méltó, hogy a Zeno testvérek Frieslandtól több mint ezer mérföldre (miglia), Grönlandtól délre, két partot helyeztek, mellyeket Estotiland és Drozenak neveztek. S beszélik, hogy egy halászhajó a Faröer szigetektől nyugat felé sodortatván, sok kalandozás után Estotilandnak nevezett szigethez jutott, hol várost, királyt, könyvtárt találtak, s egy tolmácstól, ki birta a latin nyelvet, megtanúlták az ottani nép nyelvét. E sziget kisebb kiterjedésű, de termékenyebb volt Islandnál, s hal-, szücsárú- és kén-kereskedést üzött Grönlanddal. Ismeretlen lévén ott az iránytü, minek a hajótörést szenvedettek birtokában voltak, a király arra szólitotta fel őket, hogy egy délre fekvő és Drozenak nevezett földre hajózzanak. El is jutottak oda; de ott megtámadták és megették őket a kanibalok, egyet kivéve, kit a halászatbani bámulatos ügyessége miatt megkiméltek. Ez tehát megismerkedett e földdel, mellyet olly nagynak talált mint egy uj világ; lakói meztelenül jártak és megették az idegeneket; délnyugatra azonban müveltebb népek laktak, mellyeknél forgalomban becses érczek, városok és templomok találtattak, mellyekben emberáldozatok mutattattak be. Ezeket beszélte a halász, midőn visszatért szülőföldére. Ennek fejedelme kisérletet tett az említett földek felkutatására, de a viharok meghiusitották vállalatát; vajjon ismételtetett-e az, nem tudjuk.

Megbizható-e ez elbeszélés? A mesék, mellyekkel keverve van, s a mód, mellyen az a közzétevő tudomására jutott, talán elégségesek, hogy ne adjunk annak hitelt; de ha egyebet nem is, azt mindenesetre bizonyitja, miszerint az északiak nem szüntek meg figyelmöket és utjokat északnyugat felé irányozni. Ez esetben Estotiland (East-outland keleti külföld) New-Foundlandnak, Droze pedig Uj-Skócziának és Uj-Angliának felelne meg; s a müveltebb nép nem lenne más mint Mexico vagy Florida népe.

E fölfedezések, mellyek az utóbbi években Eszak tudós régészeinek figyelmét foglalkoztatták [1]), néhány századdal megelőznék

---

[1]) Az északi régiségbúvároknak Kopenhagában megalakult társulata főleg azt tűzte ki czélul, hogy bebizonyitsa, miszerint Amerika fölfedeztetésének dicsősége a normannokat illeti, s hogy Columbus, csak miután 1477-ben meglátó-

Amerika fölfedezését. Legyen bármiként, ismeretlenek voltak azok a középkorban a többi európaiak előtt. A barbárok gyilkos betörései, a nemzetiségi harczok, s a hűbéri feldaraboltság akadályozták a közlekedést; a tengeri rablók csak zsákmány után áhítoztak; a hittérítők, kik ismeretlen népeket nyerendők meg a polgárosodásnak, utra keltek, magasabb czélt tartottak szem előtt mint a tudomány; mindazáltal ollykor ismertetésekkel is szolgáltak, mellyeket Alfred, An-

---

gatta Islandot, s ott a scandivanok fölfedezéseiről hallott beszélni, határozta el magát fölfedezési utjára. Az általok *Antiquitates americanae, sive scriptores septemtrionales rerum antecolumbianarum in America* czim alatt kiadott (XL. 486 negyedrét lapnyi, 8 facsimile, négy térkép és 6 metszvénynyel ellátott) kötet a következő fejezeteket foglalja magában:

I. Értesitések a Vinlandnak nevezett földről, mellyeket bremai Ádám, ki azokat Sveno Estritson dán királytól és egyéb dánoktól hallotta, a XI. században irt; ez értesitések a bécsi császári könyvtár kézirata után hibátlanabbul nyomattak le mint az előbbi kiadásokban.

II. Értesitések Vinlandról; ugyanazon vagy a következő században irta Are Frode.

III. Ugyanannak értesitése Are Manson rokonáról, Island hires főnökéről, ki 983 felé Vinlandhoz közel, Amerika egy, Hvitramannaland azaz nagy Irland nevü tartományának partjaira vetődött, mellynek irlandi eredetü lakói megkedvelték és nem engedték visszatérni.

IV. Régi tudósitások Biörn Asbrandson-ról, ki 999-ben az amerikai partokhoz jutott, hol a bennlakók által visszatartóztatván, főnöke lett azon földnek, és még harmincz évig élt ott.

V. Értesitések Gudleif Gudlögson islandi hajósról, ki 1027-ben ugyanazon partokra vetődött, s Biörn Asbrandson, honfia által mentetett meg.

VI. Különféle, Amerikát érdeklő helyek, Island középkori évkönyveiből, ugymint kortársak általi tudósitások Eric püspök 1121-ben Vinlandban tett utjáról; továbbá más egyéb földeknek az islandiak által 1285-ben történt fölfedezéséről az Atlanti nyugati Oceanban; végre kereskedelmi utazásokról, mellyeket Grönland régi gyarmatosai az Amerikában lévő Markandba tettek 1347-ben.

VII. Régi értesitések Grönland és Amerika északi vidékeiről, mellyeket főképen észak lakói látogattak, vadászat és halászat végett; a többek közt egy érdekes fölfedezési utleirás, mellyet a grönlandi gardarai püspök néhány papja Lancaster és Barrow szorosokon keresztül egész azon vidékekig tett, mellyek ez utolsó években ismertettek meg. Egy, ezen utazók által tett csillagászati észlelet, nyomába vezet utjoknak.

VIII. Kivonatok régi islandi földirati értekezésekből, egy vázlattal, melly a földet négy lakott részre osztva ábrázolja.

IX. Régi költemény a Faröer szigetekről, mellyen meg van emlitve Vinland.

Az e tárgyra vonatkozó sok munkákról Rafn Keresztély Károly, a társaság titkára, egy emlékiratban értekezett, melly ezen társaság okmányai közé van beszőve. Lásd e könyv végén a ‚Felvilágositó jegyzetek'-et A) alatt.

golország királya, különösen a szlávok földének leirásában (X-ik könyv. 86. lap.) alkalmasint felhasznált. A Balti-tenger olly kevéssé volt ismeretes a XI. században, miszerint bremai Ádám kétkedett, ha vajjon e városból át lehetne-e menni tengeren Oroszországba, s Kurlandot és Esthlandot annak szigetei közé számitotta. De egynémelly brémai hajósok Liefland partjaira vetődvén, tökéletesen megismertették e tengert. Mások pedig a permiek és vareghek nyomán Tatárországba is behatoltak.

Azok használatára, kiket az ajtatosság Jerusalembe vonzott, utazási naplók készittettek. A legrégibb illy utazási napló Adaman jonai apátnak tulajdonittatik, ki azt sz. Arculf elbeszélése nyomán készitette. Villibald, Eichstdät első püspöke, saját palaestinai zarándoklását irta le Olaszországon és Cypruson keresztül; két századdal később brémai Ádám határozottabb tudósitással szolgált, s első ismerteti Svéd- és Oroszország bensejét. De minthogy köznapinak látszott volna az utazás csodák elbeszélése nélkül, vagy költöttek ollyanokat, vagy minden birálat és mérlegelés nélkül elfogadták azokat. Dicuil, irlandi szerzetes 825-ben egy rövid foglalatot irt De mensura orbis terrae, melly régi földirati kivonatokból, saját észleleteiből, s ujabb utazók, különösen bizonyos, Egyiptomban járt Fidelis munkáiból kiszakasztott részletekből van összeszerkesztve. Gyarapodtak az ismeretek, s egyszersmind a mesék is a keresztes hadjáratok alkalmával, a midőn az öntapasztaláshoz az arabok bizonyságtétele is járult, kik az európaiaknak hozzáférhetlen földeket utaztak be [1]).

Olasz utazók.

Elbeszélésünk közben más, különösen olaszországi utazókat is emlitettünk. Illyenek voltak a pápák által a mongolokhoz több alkalommal küldött szerzetesek: Ascelino Sándor és Albert, Carpii Piano János, Rubruquis (XII. könyv. XVI. fej.). Pordenone-i boldog Oderic sem igen pontos elbeszéléseiben; azonban Malabarba jutván megismeri a borsot, leirja az indus babonákat, a tehenek tiszteletét, az

---

[1]) A chinai történelem egy, Japántól keletre huszezer *li* azaz kilenczezer mérföldre (miglia) eső, az Oceán ellenkező partján fekvő roppant földterület leirását tartalmazza, melly Mexico vagy California lenne. A chinaiak Fu-Sangnak nevezték el, s mondják, hogy 459-ben Kr. u. buddha papok jutottak oda. Leirását is adják annak, melly kevéssé üt el az első spanyolokétől, s a szertartásokbáni nagy hasonlatosságok valószinüvé teszik a két föld között létezett összeköttetést, mellyet csak 1857-ben hozott napfényre az *Echo du Pacifique*-ben Hanley Jakab, chinai tolmács.

özvegyek megégetését, a férfiak bortóli tartózkodását, és Dsaggernaut ünnepélyeit, hol évenként ötszáz személy áldozta fel magát önkéntesen. Miként Rubruquis éleselmüleg észrevette, hogy a chinai irás egy jegyben több, egy szót képező betüt köt össze, ugy Oderic is megfigyelte, miszerint a chinaiak a szépség kettős ismerveül a hosszú, hátra hajló ujjakat, s a rövid és vékony lábakat tartják. Tibetben első emliti a nagy lamat, K e l e t p á p á j á t.

1288-ban Montecorvinói János, IV. Miklós pápa által téritői minőségben küldetvén ki, egész Pekingig hatolt. Miután Perzsiában az arguni udvart látta volna, Indiába ment, hol többeket megkeresztelt; innen Cataiba vagyis északi Chinába utazván, a nagy-kánnak levelet nyujtott át a pápa részéről, mellyben ez őt felhivta, hogy kereszténynyé legyen. Ez ugyan nem sikerült, de azért tizenegy évig hirdette az Isten igéjét; ekkor kölni Arnold ferenczi szerzetes csatlakozott hozzá, kivel együtt tanitgatván és gyermekeket vásárolván, növelte a Krisztus nyáját és számos nestorianust is megtéritett; a zsoltárokat és uj-szövetséget mongol nyelvre tette át; az udvar közelében két templomot, s a nagy kán laka mellett egy kápolnát épitett. A flórenczi származásu Ricoldo da Montecroce szerzetes bejárta Ázsiát, hogy megnyerje a samarcandokat a keresztény hitnek, s leirta annak erkölcseit és hitfelekezeteit. Meghalt a Santa Maria Novella kolostorban 1309-ben [1]).

Velenczei Conti Miklós 1446-ban IV. Eugen pápánál feloldozásért esedezett hittagadási büne alól, mit a pápa azon föltétel alatt adott meg neki, hogy a hires Poggióval, utazásának hü leirását közölje. Ebből tudjuk, hogy Damascusból indulván ki, áthatolt a bagdadi sivatagon, azután az Euphratesen Ormusba, onnan pedig Cambajába hajózott, miközben figyelmesen és finomul észlelt. 1444-ben visszatérvén hazájába, honnan 1419-ben indult el, továbbra is fentartotta összeköttetését Perzsiával, de nem annyira a tudomány mint inkább a kereskedés érdekében [2]). A genuai Geronimo di Santo Stefano kereskedelmi czélból szintén utra kelt 1496-ban India felé Kairón és a Vörös-tengeren keresztül, s meglátogatván Calicutot, Ceylont és Coromandelt, Peguba ment, s az ottani királynak veszteséggel adta el áruit.

Boccaccio [3]) szerint a genuai születésü hires csillagász, Andalon

---

[1]) **PP. Quetif** és **Echard**, *Scriptores* e c.

[2]) **Poggio**, *De varietate fortunae.*

[3]) *Genealogia degli Dei*, lib. 15.

del Nero, majd az egész világot bejárta; de egyebet nem tudunk róla. Colonna János, miként Petrarca beszéli [1]), övéinek VIII. Bonifáczczali viszálya miatt kénytelen lévén hazáját elhagyni, messze országokat látogatott meg.

De valamennyi közt legnevezetesebb volt Marco Polo, ki Ázsia uj földirata teremtőjének neveztethetik. Már más helyütt [2]) részleteztük e finom észlelő utazását, ki néha csalódik ugyan, de soha sem hazudik, s miként Herodottal is megtörténik, a nélkül hogy értené, olly dolgokat közöl, mellyeket az idő később kifejtett. Behatolt Chinába, megismerkedett Japánnal és senkinek nem volt nagyobb alkalma e rejtélyes országokat kifürkészni. Milly bámulatot kelthettek kortársaiban azon tudósitások, mellyeket Kubilai-kán udvaráról, továbbá ama rejtélyes országok bizar müveltségéről, honnan a gyöngy, porczellan, fűszerek kerültek, s azon népekről közlött, mellyeknek csak nevétől is reszketett a világ! S valóban az ő leirásai uj ábrándoknak nyitottak tért, s leghathatósabb ösztönül szolgáltak a XV. század fölfedezési utazásaira.

1374-ben Luchino Tarigo és más szegény genuai kalandorok egy gyors hadi hajón kiindulván Caffából a Tanaison egész addig felmentek, hol azt a Volgától csak hatvan werst választja el; e földnyelven keresztül vonszolván hajójukat a Volgára szálltak, azután pedig a Kaspi-tengerbe eveztek, s tengeri rablásból meggazdagodtak [3]). 1433-ban Bertrand de Brocquière, miután egész nyugati Ázsiát és keleti Európát bejárta volna, keletiesen öltözve, s azon lóval, melly költői utjában kisérője volt, mutatta be magát a burgundi fejedelemnek. Mandeville János, angol, azt állitja magáról, hogy harmincznégy évig kószált az egyiptomi sultán, később pedig a catai-i nagy-kán szolgálatában; de valószinü, hogy nem ment tul Palaestinán. Utleirásában homok-tengerről, mellybe szikla folyó ömlik, bizonyos bárányról, melly Tatárországban tökben születik, s több illy mesés dolgokról beszél; tapasztalásból tudja, hogy a gyémánt, májusi harmattal öntöztetve, igen nagygyá növi ki magát; szóval nagyitva adja elő az előbbi utazók csodás meséit. Mindezek daczára tetszést aratott; siremlékére pompás dicséneket irtak; s ereklyeként őrizték a sarkantyukat és lábbeliket, mellyekben e föltételezett utakat megtette. Megjegyez-

---

[1]) *Epist. famil.* lib. VI. 3.

[2]) XII. könyv. XIV. fej.

[3]) **Graberg d' Hemsö**, Föld és országleirási évkönyvek. 1823 január.

zük, miszerint szerinte az egész föld lakható, lakott és megkerülhető [1]).

Más szemmel tekintendő Ruy Gonzales de Clavigo, ki III. Henrik castiliai király által követi minőségben küldetvén Tamerlanhoz, egész Samarcandig leirta utját. Többek közt a pósta-rendszert is ismerteti, és beszéli, miszerint egymástól egy napi út távolságra karaván-állomások voltak, mellyek száz, kétszáz lovat is befogadhattak; e helyeken Tamerlan futárai lovakat váltottak, s bárkitől elvehették, a kivel találkoztak, és mindent tehettek útjok gyorsitása végett. Midőn a törökök magyarországi Zsigmond hadseregét szétverték, bizonyos Schiltberger, német katona, fogságukba esvén előbb Bajazeth, azután Tamerlan hadseregét követte Ázsiába; Zegra, bárbár fejedelem szolgálatában látta Nagy-Tatárországot sőt Siberiát is; s harmincz évi fogsága alatt e népek erkölcsei és viselt dolgaira vonatkozó ismereteket gyüjtött [2]).

A nagy perzsa történetiró, Mirrhond, egy követség tudósitását hagyta ránk, melly követséget Mirza Shah Rokh, Perzsia királya, olly egyénekkel egyetemben küldött Chinába (1419), kik mind azt leirnák és lerajzolnák, mi útközben figyelemre méltó adná elő magát. Bár ez értesités nem felel meg egészen a szándéknak, mindazáltal netovábbja az a Chinát érdeklő akkori ismereteknek. A követek Bokhara fensikján, s a Cobi sivatagon át mentek Chinába, s amint Socheuhoz, a birodalom első városához közeledtek, eléjök menvén a lakosok, a pusztában deszka-bódékat, sátorokat, kunyhókat készitettek, s szárnyasokkal és különféle gyümölcsökkel vendégelték meg, melly utóbbiakat porczellán edényekben hoztak; s továbbra is mindnyájokat fényesen láttak el, bár számuk nyolczszázra ment. Bámulták e nép müveltségét, udvariasságát, iparát és rendszeretetét; csak az bántotta őket, hogy az útczákon sertéseket, s azok húsának kimérésére szolgáló mészárszékeket láttak. Cambalú, nagyszerü épületeivel tekintélyes számu népességével, zenészeivel, temérdek aranyával, és igen ügyes bűvészeivel minden várakozásukat felülmúlta. De sem ők, sem Polo nem emlitik a falakat.

A velenczeiek is több izben meglátogatták Ázsiát, hogy diplo-

---

[1]) *That men may enviroxvne alle the erthe of alle the world, as wel undre as aboven, und turnen agen to his contree, that hadde companye and sckippynge and conduit; and alle weyes he scholde synde men, landes, and yles, als wel as in this contree.*

[2]) Lásd a XIII. könyv 51. lap. [1]) alatti jegyzetet.

matikai összeköttetéseket hozzanak lé tre. Barbaro Josafát Perzsiába küldetvén (1468.) szárazföldön, Kis-Örményországon keresztül utazott; útközben rablók támadták meg, kik leölték társait, és őt magát is megsebesitették, mig végre Taurisban találkozott Ussum-Hassannal, ki igen szivélyesen fogadta. E fejedelem halála után az öreg Barbaro karavánokkal Aleppón keresztül visszatért, s tapasztalatait mint értelmes és egyenes lelkű ember adta elő.

Más két követ is érkezett oda ugyanazon időben: Bettoni Leopold Trapezunton keresztül, és Contarini Ambrus észak felől; ez utóbbi leirta útját, mellyet Legyelországon, Caffán, Colchison, Phasison, Georgia, Mingrelia és Armenián keresztül tett. A sophit Ispahanban találván az egész telet ott töltötte, és ismereteket gyüjtött Perzsiáról, mellyeket ugyanazon úton hozott vissza hazájába; azonban a törökök elfoglalván Caffát, Oroszországon keresztül kénytelenittetett menni. Derbendben a Kaspi-tengerre szállván, látta Astrakant, és sok kiállott nyomor és szenvedés után érkezett Moskvába, hol a nagyfejedelem pénzt kölcsönzött neki hazája rovására, hova 1476-ban érkezett vissza.

Végre többek állitása szerint bizonyos Cousin, dieppei születésű, melly vidék a XIV. és XV. században hajósairól volt hires, ösztönöztetve honfia, Dechaliers gyanitgatásai által, kit a normannok, a hydrographia megalapitójául tekintettek, egy hosszú útra vállalkozott, és 1488-ban fölfedezte az Amazon folyam torkolatát, honnan a következő évben tért vissza, Afrikát is érintvén [1]; de minderről semmi biztos tudomásunk nincs.

Földabroszok.

Görögországban a legelső földabrosz Anaximandernek, Thales tanitványának tulajdonittatik. Állitják, hogy már Herodot idejében Democritus földképeket rajzolt, mint szintén Eudoxus is, ki kisérője volt Plátónak utazásaiban. S már ekkor általános volt a térképek használata; Socrates, hogy a terjedelmes birtokai miatt felfuvalkodott Alcibiades hiuságát megalázza, térképet mutatott neki [2]; Athenae polgárai gyönyörködve nyomozták a pun és siciliai tartományokat a földabroszon, mellyeket Alcibiades ösztönzésére meghóditandókúl szemeltek ki [3]; Aristophanes is leir egy térképet [4]; Nagy-

---

[1]) *Journal Asiatique*, tom. IX. pag. 324.

[2]) **Elianus.**

[3]) **Plutarch.** *in Alcibiad.*

[4]) E leirásból látható, mennyire részletesek voltak azok:
Bölcsész: Ez a föld megmérésére szolgál. *Strepsiades:* Mellyikére?

Sándor Diognetest és Betont vitte magával, hogy felvennék a síkokat, és megmérnék az általa meghóditott tartományok egymástóli távolságát. Eratosthenes a görög iskolában a földabroszhoz földosztó fokozatot is csatolt, de csak síkfelületi rajzban, mellyet Hipparchus az egybefolyó délvonalak hálózatával helyettesitett. A földképek, mellyek Ptolomaeus szövegéhez voltak mellékelve, alkalmasint minden kiadás alkalmával változtattak a szerző felfogása, vagy az azokhoz csatoltatni szokott uj ismeretek szerint.

Úgy látszik, a rómaiak nem igen vitték előbbre e művészetet, bár gyakran tétetik arról említés; az egyetlen emlék, melly tőlök maradt, a peutingeri tábla (Tabula Peutingeriana), ez is minden arány nélküli durva rajzolat, melly a földet húsz lábnyi hosszúságban, és alig egy lábnyi szélességben állitja elő; utazási földképnek mindazáltal megjárta (VII-ik könyv 484. és 485. lap.) Cosma Indicopleustes útleirásához világkép van csatolva. Nagy Károly, gyermekeinek hármas emelkedett nyomatú (signis eminentioribus) földabroszszal ellátott ezüst táblát hagyományozott. Orleansi Theodulf térkép segélyével tanitotta a földiratot, in tabula picta ediscere mundos.

A turini könyvtárban, 787-ben készitett, s az Apocalypsis egy értelmezéséhez mellékelt világkép látható, mellyen a föld mint körvonalak által bezárt sik van ábrázolva, s három egyenlőtlen részre felosztva; Afrikán túl egy negyedik világ-osztály; épen középen a Karmel hegy és Judaea van. Illy s más efféle tévrendszeres berendezések értéktelenitik a középkori földabroszokat, mellyekre gyakran rajzoltattak soha nem látott, csak kósza hír által emlegetett földek. A scandinavok által tett fölfödözések egyiken sem találhatók; hanem délnyugatra a Canari, Madeira, és Azori szigetek már előbb jeleztetnek, mintsem azok tudomásunkra fölfedeztettek. Vajjon csak tapogatózás-e ez, vagy pedig valamelly merész hajós már előbb eljutott azokhoz, nem tudjuk.

---

talán melly a győzelem után szét fog osztatni? *Bölcsész:* Nem, az egész föld megmérésére. Látod? ez az egész föld körrajza. Ime itt van Athenae. *Streps:* Hogyan? nem hihetem, mert nem látom, hogy a birák ott ülnének. *Bölcsész:* Már pedig ez Atticának egész területe. — *Streps:* És hol vannak az én hazámfiai, a kikynianok? — *Bölcsész:* Ime itt vannak, itt pedig Euboea; láthatod, hogy ez igen terjedelmes sziget. — *Streps:* Ah igen; Pericles és Te adók által megmérhetlenné tették azt terményeiben. De hol van Lacedaemon? — *Bölcs:* Nézdd itt van. — *Streps:* Patvar vigye! nagyon közel van hozzánk. Jó lesz távolabbra vinni.

Mig az arabok földabroszai a legkezdetlegesebb állapotban maradtak, az európaiak mindinkább tökélyesbedtek. Állításunk igazolására több régi példányokra hivatkozhatunk. Illyen mainzi Henrik kanonoké, mellyet ő V. Henriknek ajánlott, s mostanáig is a Szent-Pétervári császári adademiában őriztetik; illyenek a Franczia- és Angolország könyvtáraiban találhatók; továbbá a flórenczi Laurenziana könyvtáréi, mellyek a Flos historiarum terrae orientalis czimű munkával vannak egybekapcsolva; illyenek a bécsi könyvtárban letett, Visconte Péter által 1318-ban készittettek; továbbá Marin Sanutoéi 1321-ből, mellyek a vaticani, és Lorenzetti Ambruséi, mellyek a sienai [1]) könyvtárban láthatók; egyebeket mellőzve csak Mauro szerzetes 1460-ban bevégzett földabroszát emlitem még, melly a velenczei doge-palotát gazdagitja. Pontosan levén ezen rajzolva Marco Polo utja, a Zöld és Vörös-fok, a Guineai öböl; olly utazóktól, kik nem irtak, vagy leirásaik nem jutottak hozzánk, más egyéb helyekről is szerzett magának tudomást a művész, millyen p. o. Dafur az az Darfur, mellyről mit sem tudtunk, mig napjainkban Bruce meg nem ismertette velünk. Jelzi az arabok által ismert helyeket; Afrika nyugati és keleti partjait közelebb viszi egymáshoz, ugy hogy azok majdnem háromszöget képeznek [2]).

Velenczében a Márk-könyvtárban szintén őriztetik egy, Bianco András által 1436-ban készitett földabrosz, mellyen a régi világ ugy ábrázoltatik mint egy nagy szárazföld, mellyet a Földközi és Indiai-tenger két egyenlőtlen részre oszt; Afrika, nyugatról keletre, Európa és Ázsiával párhuzamos vonalban nyúlik el; déli részén János pap országa terül el, melly azonban az egyenlitőt nem érinti. Nem ke-

---

[1]) A velletri-i Borgia-museum egy réz világképnek volt birtokában a XV. század első feléből, mellyen az országok neve alatt történeti megjegyzések találhatók; p. o. *Hic Tamuris Scitarum regina Cyrum Persarum regem cum militibus interfecit.* — *Hic uxores diligentes maritos se faciunt comburi.* — *Hic tot sunt homines magni, cornua habentes, longitudine quatuor pedum, et sunt tot serpentes tantae magnitudinis, quod bovem comedunt integrum.* — *Hic mulieres sine maritibus partum faciunt.*

[2]) **Zurla**, *Mauro szerzetes világképe leirva és jegyzetekkel felvilágositva,* Velencze 1806; gyenge mű. E becses emléket, San Michele di Murano-ból a doge-palotába történt átvitetése alkalmával, jól meglehetett szemlélni; aVI. hátlapon ez volt irva: MCCCIX. *adi* XXV. *avosto fo complido questo lavor.* — Az egész föld egy a tenger által környezett köralakban van lerajzolva; központja Jerusalem; az északi sark lent, a déli fent van. Minden üres hely rajzok, felirások, és felvilágositó jegyzetekkel van betöltve, mellyek az akkori történeti ismeretekről tesznek tanúságot.

vésbbé hibás Ázsia alakja, és kevéssé jobb Európáé; ennek északra vannak téve Island és Friesland szigetek, északkeletre pedig egy más Stokafixa nevü sziget, melly talán New-Foundland, hol bősége van a tőkehalnak. Megjegyzendő, hogy a Canari-szigetektől nyugatra egy négy oldalú, elég hosszú föld van helyezve, Antilia néven: azt hihetnők, hogy ez Amerika fölfedeztetése utáni toldalék, de előfordúl az már Pizzignano 1367-ben készitett térképén is, s eredetét talán azon spanyol és arab meséknek köszönhette, mellyek szerint a saracenok betörésekor, azok elől sok keresztény egy nagy, nyugatra eső és tengerek közt fekvő földre menekült. A Sátán kezének szigete, mellyet ugyanazon Bianco Antiliatól északon helyez, szintén mesén alapúlónak állittatik.

Zanetti erősiti, hogy a velenczeiek 1317-től kezdve jelezték tengeri térképeiken a fokokat. E térképek életbelépése nagy tökélyesbülésére szolgált e művészetnek, minthogy azok nagyobb pontosságot igényeltek, s a hibák csakhamar szembeötlőkké lettek. A hires történész Ebn-Calidun, ki 1332-től 1406-ig élt, mint már elfogadottról beszél azon szokásról, melly szerint a Földközi-tenger partjait ugynevezett Al-kambas térképekre rajzolták, és széljelzőkkel látták el, hogy szabályozzák a hajósok utját.

Portugali Henrik herczeg alapitotta az első tengerészeti akademiát 1415-ben Algarbiának Sagres városában, és feltalálta az egyenes vonalú térképeket, mig előbb csak hajlott délvonalúak készittettek; lehet azonban, hogy ebben a cataloniak megelőzték őt. Ezek Spanyolország legmüveltebb népének tartattak, s nagy jólétre vergődtek, miután grófjaik Aragonia trónjára léptek, I. Jakab pedig a móroktól elvette Majorca szigetet és Valenczia országot (1238.); gyakori érintkezésben voltak Afrikával; a keleti birodalomban szaporították telepítvényeiket, és gyakran látogatták a Feketetenger kikötőit. Majorcában mennyiségtani iskolát alapitottak, s birunk tőlök egy 1375 [1]) előtt készült térképet, melly régiségre nézve csak a bécsi könyvtárban lévő, Visconte Péter genuai által 1318-ban készitett vizföldirat térképgyüjteménynek (geohydrographicus Atlas) enged.

---

[1]) Lásd Huot adalékait **Maltebrun** *A földirat története* czimü müvéhez XIX. könyv.

MÁSODIK FEJEZET.

A kereskedés a nagy fölfedezések előtt.

Vállalatok és fölfedezésekre fő csalétkül mindig a kereskedés szolgált, melynek története összekötő lánczszemet képez a régi és ujabb idők közt, és sok politikai eseményeknek, nemzetek emelkedése vagy hanyatlásának, nem kül önben természeti hajlamaikban történt változásoknak kulcsát adja kezünkbe, melly változások következtében nagyravágyók és nyugtalanokból békés és iparosakká lettek [1]).

Láttuk, mint keresték fel a legrégibb történeti időktől kezdve Indiát gyapotja, gyémántja, fűszerei, drága fái és páratlan finomságu kelméiért, Arábiát pedig illatszerei, elefántcsontja és gyöngyeiért, melly áruczikkeket a karaván ok nevezetes országok fővárosaiba, vagy a leglátogatottabb kikötőkbe szállitottak. Csakhamar megtanúlták hasznukra forditani a folyamokat és tengereket; amazok által Mesopotamia, emezek által pedig a tengerparti tartományok, Phoenicia, Arabia, s lassan lassan mindazon vidékek fontosságra vergődtek, mellyek a Földözi-tengert környezik. A görögök és carthagóiak által alapitott számos gyarmatok könnyitették a közlekedést, és az árúk kicserélését; s ezen gyarmatokat nyomozva, láttuk, hogy a régiek sokkal messzebb jártak, mintsem, tökéletlen eszközeiket tekintve, várni lehetett volna tőlök. Legnagyobb kelete volt a portékáknak Rómában a császárok korában, hol az istenek tisztelete, s a gazdagok kéjvadászata temérdek illatszereket, mindenféle fűszereket, roppant becsü gyöngyöket, a legfinomabb szöveteket, idegen égalji fákból készült bútorokat, ázsiai szőnyegeket és ékitményeket, s a rabszolgák ezereit vette igénybe. Ugyanazért Olaszország kikötőibe mindenfelől, a Feketetengerből, Kis-Ázsiából, Görögországból, Syriából, az Archipelagusból, Libya és Egyiptomból jártak hajók; s már Észak is szücsárukat, ámbrát, és faanyagokat küldött oda, mi által élénkült a kereskedés, s új tér nyittatott annak ez oldalról is.

Róma bukása Konstantinápolynak adott életet, melly jobbjával az Archipelagusra, baljával a Fekete-tengerre és Maeotis tóra tá-

---

[1]) Lásd **Huet**, *Hist. du commérce.* — **Savary**, *Dict. du Commerce.* — **Depping**, *Hist. du commerce entre le Levant et l' Europe depuis les Croisades jusqu' a la fondation des colonies d' Amérique* Paris 1830. — **Pardessus**, *Sul commercio marittimo*, mi bevezetésül szolgál *Tengeri törvények Gyüjteménye* czimü müvéhez.

maszkodva, maga előtt Ázsiával, háta mögött Európával, a világ-kereskedés központjául látszik rendeltetve lenni. A birodalom székhelyévé lévén, Kelet árui oda hordattak Egyiptomból vagy pedig a bizantiak magok mentek el azokat Indiában felkeresni, Avilában szállván hajóra, honnan Taprobane, Calliana, és Malea szigetekre eveztek; Perzsia partjain lovakat, drága szöveteket és selymet vásároltak.

A selyem Chinából került (VI-ik könyv 7—8. lap), de a perzsák nem engedték meg, hogy mások közvetlen a Sereknél keressék azt fel, kik úgy látszik, Tibetben laktak. A karaván ok Bactra felől menvén a Jaxartes forrásaihoz közel lévő Chomednek, innen Tashkendnek vették útjokat, s a Conghez torkolatán és Cashgaron keresztül hét hónap alatt a Serik fővárosába értek, melly nép szelid, de műveletlen volt, kikerülte az idegeneket, de bevárta a vásárlókat, és szó nélkül cserélte el selymét, gyapját az európai pénzért. A sogdianok, kik a VI. században Bocharában laktak, hasztalan sürgölték az engedélyt, hogy a görögökhöz Perzsián keresztül vihessék selymöket; emezek mindaddig a perzsáktól kényteleníttettek azt vásárolni, mignem Justinian alatt magok kezdették a selyembogarakat tenyészteni (VIII-ik könyv 101 lap). Peloponnesus, melly mindjárt eperfákkal lőn beültetve, ezektől nyerte a Morea nevet; gyárak emelkedtek a birodalomban; s igy nem szorultak többé az idegenekre. A velenczeiek 1018-ban meghóditván Dalmatia partján Arbo szigetet, arra kötelezték, hogy évenként nehány font selymet, vagy a helyett ugyanannyi font tiszta aranyat adjon [1]). Fejlésnek indult ez iparág, midőn Roger Sicilia királya az eperfa és selyembogár tenyésztését Olaszországba is átvitte, hol fonógyárak léteztek; s a selyem- és gyapju-szövés a nemzeti gazdagság fő forrásává lett [2]).

---

[1]) 1248-ban a velenczeiek eltiltották a selyemmeli kereskedéstől a selyemgyártókra kivetett adók beszedőit. Tehát már akkor léteztek gyárak.

[2]) Kezdetben ritkaság volt az eperfa, és Crescentius (c. 14.) panaszkodik, hogy a nők bizonyos férgek táplálékául leszedik annak felsőbb leveleit, mi akadályozza a gyümölcs megérését. Némellyek szerint Sforza Lajos volt első, ki e fákat vigevanói parkjában meghonositotta, honnan egész Lombardiában elszaporodtak, s ezért kapta volna a Moro melléknevet. A Muralto (comói krónika) 1507 alatt megjegyzi, hogy Milano és Como körül egész eperfa-erdő alakot öltött a vidék. Buonvicino da Riva milanói szerzetes már a XIII. században azt irja, hogy Milanóban *pani de lana nobili et de serico, bombace, lino*, készittettek. A selyemgyárak különösen Luccában virágzottak; de midőn e város elfoglaltatott, a gyárosok egész Olaszországban elszéledtek. Borghesano da Bologna 1272-ben feltalálta a sodró malmokat, melly mesterség nagy titokban tartatott, mignem a XVI. század kezdetén bizonyos Ugolino fölfödözte azt a milanóiaknak, ki is azért

A keleti birodalom az első, mellyről bizonyosan tudjuk, hogy összeköttetésben volt Chinával, s Cosma Indicopleustes erősiti, miszerint a hajósok a Perzsa-öbölből hosszu és nehéz uton egész odáig jártak, a chinaiak pedig India és a Perzsa-öböl kikötőit látogatták; de történészeikből tudjuk, hogy a chinaiak már jóval előbb Japánt, Kamcsatkát sőt Californiát is fel szokták volt keresni, honnan szücsárúkat szállitottak Indiába, s a nyugati kereskedők ennek kikötőiben vásárolták azokat. Alexandria megtartotta afrikai kereskedését; de a perzsák, ezen folytonos vetélytársai a keleti birodalomnak, magokhoz ragadták a Perzsa-öböl kereskedését.

A mahomedánokká lett arabok első betörése csak rombolólaa hathatott az üzletre, de azután ők maguk is gyakorolni kezdték azt, a hová csak uralmokat kiterjeszthették. Az általok alapitott Bassorg megfosztotta Alexandriát hirétől és előnyeitől. Egyiptom elfoglalásával Konstantinápolyt elzárták a Vörös-tengertől, ugy hogy csak ő általok láthatta el magát a birodalom. A régi kereskedelmi utakat magok után hagyva, Perzsia keleti részén Bocharában az Araltó és

---

házájában in effigie felakasztatott. Florenczben 1300-ig a selyemkészitők mestersége a nagyobbak közé számitatott, s különös czimere volt: vörös kapu fehér mezőben. Velenczében csakhamar ruha-anyagokat kezdtek késziteni selyemből. Spanyolország mielőbb megismerkedett ez iparággal, Siciliávali gyakori érintkezése következtében. A városok közől Zürich volt az első, hol selyem gyártatott; de a XIV. században előfordult komoly zavargások miatt e mesterség Comóba és Lario vidékére költözött át (**Simler Josias** *Republ. Helv.* 1627.) honnan a vallási ujitás idejében tért vissza.

Franciaországban legelőször Languedocban, Provenceban és az avignoni grófságban emelkedtek illy kézmügyárak. XI. Lajos 1470-ben Toursban épittetett egyet, s Genuából, Velenczéből, Florenczből sőt még Görögországból is hitt abba munkásokat. Mindazáltal olly ritka volt ott a selyem-szövet, hogy csak II. Henrik viselt legelső selyem harisnyákat 1559-ben nővére menyekzőjén. IV. Henrik a Tuileries-kban és másutt alkalmazott munkásokat; s Lionban azon gyárak épitéséhez kezdett, mellyek azt felgazdagitandók valának, különösen Jacquart bámulandó találmánya után. Ugyanazon király sok eperfát ültettetett, s egynémelly magányosokkal a selyembogár-tenyésztés mesterségének elterjesztése végett szerződésre lépett; azonban a tojást minden évben Spanyolországból kellett beszerezni. A kézmügyárak annyira elszaporodtak, hogy eltilthatta a külföldi anyagok behozatalát; de ezen tilalmat a lioniak kérésére visszavonta.

A XVII. század közepén Ney Octavián lioni kereskedő rájött, mint lehessen a fonalnak és szövetnek fényt adni; Falcon pedig, ugyanazon városból, 1738-ban egy mozgonyt talált fel a selyem csévézésre.

A mi századunkban Chinából uj selyembogár-tojást hoztak, s különösen természetes fehérségű selyemre igyekeztek szert tenni, hogy kikerüljék a hosszas bajlódást, mit e selyem mesterséges fehéritése igényel.

Kaspi-tengerig hatoltak, s ezentul a szlavok és bolgárok közt is megfordultak; s pénzeik, mellyek európai Oroszországban, elkezdve a kasani kórmányzóságtól, hol bolgárok laktak, egész a Norvégiában levő Christiansund püspökségig, nagy mennyiségben ásattak ki, tanusitják sokféle érintkezéseiket. E pénzek nagy része ázsiai, de vannak köztök afrikaiak és spanyolok is; miből azt következtetik, hogy, főleg Nagy-Bocharában, a IX. század végén s a X. elején, észak terményeivel üzérkedtek, melly üzlet fő hajhászai a khazarokkal szomszédos volgai bolgárok, a másod tényezők pedig az oroszok voltak, kik egyrészről a bolgárok és khazaroktól, másrészről pedig a Balti-tenger tartományaitól kapták áruikat [1]). Egy másik ut Perzsián és Mesopotamián keresztül a Kaukazushoz és Fekete-tengerhez vezetett, mellynek kikötői a Földközi-tengerrel voltak összeköttetésben.

Az arabok Chinába is eljutottak, utjokat Kabul és Tibetnek vették; innen a pusztán vagy pedig Samarkand és Cashgaron keresztül menvén, északi Chinába értek. Canfu ban (Kanton) olly sok arab telepedett le, hogy külön kadi engedtetett nekik. Igy tehát az ő kezökön mentek keresztül China és India árúi. Bassora volt a nagy rakhely, honnan átmenvén a Tigrisen, Perzsián keresztül Tabrisba, innen Örményországon s a Fekete-tengeren keresztül Tanaba jutottak: egyéb karavánok Bagdad vagy Taurisból, Damascus, Aleppo Tyrus és Antiochiába mentek; innét mások a Kaspi-tengerhez, s az ezzel határos, most orosz tartományokba küldettek, hol gabonát, gyapjut, bőrt, halat, érczeket, rabszolgákat és főkép szücsárúkat kaptak cserébe. Afrikából, mellynek belsejében egész a Nigerig hatoltak, elefántcsontot és aranyat hordtak. Déli-China, India és Arabia árúi, mellyek a Guzeratban lévő cambojai nagy vásárra voltak szánva, az Indus torkolatához tengeri uton vitettek; s e folyón felmenvén a meddig hajózható volt, azután Kabulba vagy Gaznaba, innét Candahar és Bocharán keresztül, az Oxuson a Kaspi-tengerhez szállittattak. Midőn a tatárok e folyót az Araltóba vezették, az árúk szárazföldön vagy a Kaspi-tengerhez, vagy az ettől délre fekvő nagy központi utra vagy északfelé a Volgához vitettek, hogy rendeltetésök helyére az északi tartományokba szállittassanak.

---

[1]) **Ledebur**, *A Balti-tenger tartományaiban talált, s ezeknek, az arabok uralma alatt, keletteli kereskedelmi összeköttetését érdeklő bizonyitékok* (német), Berlin 1840. Frahen 1841-ben a szentpétervári tudományos akademiában egy értekezést tartott az Oroszországban kiásott arab pénzekről.

Ollykor az árúk a Tigris vagy az Euphrates torkolatánál gyüjtettek össze, s közönségesen a nem messze fekvő Bassorába, és ezen tul Tabrisba tétettek át, vagy felvitetvén a Tigrisen, a Fekete-tengeren Trapezuntba, vagy pedig a Földközi tengeren Ajaccióba szállittattak. Malacca és Sumatrába, ugy látszik, chinai hajók jártak, mellyek füszerekért, aloe és más honi terményekért selyem anyagokat, timsót, pézsmát, rabarbarát, és asztalos munkákat adtak cserébe. A nyugat-indiai partok legfontosabb pontja Ceylon sziget volt, mellynek királyai örülve a bejött vámoknak, szabad jövés menést engedtek arabok, indusok, malajok és chinaiaknak, minden vallás különbség nélkül. Ezek ott gyógyfüveket, füstölő szereket, gyapot-festésre való chaya gyökeret, pálma czukrot és olajat, gyömbért, tamarindfát, lakkát, indigót, borsot, kánfort, gyöngyöt, gyémántot, drága köveket, elefántcsontot, szantál és szapanfát, arany s ezüsttel áttört és pamut szöveteket vásároltak.

A bizantiak elzárattatván az arab kikötőktől, hogy eleget tegyenek a most már elkerülhetlenné lett indiai anyagokbani szükségletnek, egy igen hosszú utat választottak, egész Kiewig felmenvén Oroszországban, melly város az északi irók által Konstantinápoly vetélytársnőjének neveztetik, s hol meglehetős nagyban üzetett a szücsárú-kereskedés, melly czikk a bolgárok közvetitése utján indiai és chinai árúkkal cseréltetett ki, mellyek, daczára a hosszu és nehéz utnak, nemkülönben a terhes vámoknak, olly nagy mennyiségben érkeztek Konstantinápolyba, hogy egész nyugat elláttatott azokkal.

Európa a barbárok beütései következtében zilált, s a hübéri rendszer által feldarabolt állapotban volt, melly rendszer idegenné tévén a szomszédokat, akadályozta a bizalmat és közlekedést, a kereskedés ezen két éltető elemét. Mindazáltal nem szünt ez meg; a pápák védelmök alá vették; s Nagy-Károly igyekezett azt elömozditani. Az északiak, kiket olly merészeknek tapasztaltunk utazásaikban, szintén kereskedtek, s már ez időtől látogatott vásárok estek esthlandi Troso, norvégiai Bergen, jütlandi Schleswigben, továbbá a dánszigeteken levő Halerik, Odensee, Roskildban, a schoneni Lund és Helsingburgban, és a svédhoni Sigtunában.

A keresztes hadjáratok ugyszólván egygyé tették Európa nemzeteit, közös vállalatokra egyesitették az embereket, s közelebb vitték őket a becses árúkat szolgáltató országokhoz; továbbá növelték a tengerparti városok nyereményeit, előjogait, jó alkalmait, mellyek a kereszt zászlójával védelmezték üzleti vállalataikat. Majd a hübérrendszeri feldaraboltság is a nemzetiségi összeolvadásnak adott he-

lyet, s a községek szabadságra tettek szert, mi a vállalatokra bátorságot, s a tőkélyesbités utáni törekvésre bizalmat önt az emberbe.

A kereskedést illetőleg azt lehet mondani, hogy Európa akkoriban két részre volt felosztva; az egyik a Földközi-tengeren, a másik a Balti- és German-tengeren s az Atlanti Oceanon üzte azt. Amazt képezték Olaszország, Provence, Languedoc, Catalonia és Valencia; emezt Német-Alföld, Franczia-, Németország, Scandinavia partjai és Anglia tengermellékei; amazok délre és keletre, emezek északra és a Jeges-tenger felé tartottak.

Az olasz kereskedést már érintettük [1]). Lassan-lassan a genuaiak és velenczések lettek Európában az indiai kereskedés fő, ha nem egyedüli tényezői, s midőn a mahomedán hóditás és bekövetkezett vallási villongások elzárták előlök az utat Egyiptomon át, Syrián és a Fekete-tengeren keresztül jártak oda. Dandolo András doge és történésznek tulajdonitják érdemül az egyiptomi utnak isméti megnyittatását részökre, mit az egy követség által eszközölt, mellyet azon alkalommal küldött a sultánhoz, midőn mint közvetitő lépett fel a sultán és tatárok közt támadt egyenetlenségben. Francesco Balducci Pegolotti leirta akkor az utat, mellyet a velenczések Tanatól Catai-ig tettek, hol meg kellett hagyni nőni szakállukat s jó tolmácsra és szolgákra tenni szert, kik értették a tatár nyelvet. Egy-egy kereskedő készpénz és árúkban rendszerint huszonötezer arany ducatot vitt magával; uti költségül egész Pekingig, beszámitva a szolgálattevők napi dijait is, elég volt háromszáz — háromszázötven ducato.

Északról a velenczések Kis-Tatárországon keresztül kendert, hajóépitéshez szükséges fákat, horgonykötelet, szurkot, faggyút, viaszt és bőröket hordtak, mi végre ők és a genuaiak a XIII. században gyakori szerződésekre léptek Dsengis-khan és Oktai utódaival, kik meghóditották Orosz-, Lengyel-, Magyar- és Moldvaországot [2]). E kereskedés fő piaczai Caffa és Tana valának; ez utóbbiban Genua, Velencze, Florencz, és más városoknak voltak tőzsdéik; Caffában a genuaiak eleintén csak szállást találtak, később azonban megerősödtek és uralmat alapitottak; s minthogy e hely az általunk emlitett első kereskedelmi ut kulcsául szolgált, birván azt, kizárták a velenczéseket a Fekete-tengerről az által, hogy Perát,

---

[1]) XIII. könyv. XXIII. fejezet.

[2]) **Marsigli**, *Ricerche sul commercio veneto.* — **Fanucci**, *Storia dei tre celebri popoli marittimi dell Italia*, v. IV.

Konstantinápoly külvárosát, maguknak engedtették át (1261). E gyarmatosok olly hatalmasak lettek, hogy sokszor a császárokat is zavarba hozták; saját, Genuából küldött podestà, egy huszonnégy tagból álló tanács, és egy hattagu ugynevezett bölcsek tanácsa által kórmányoztattak. Konstantinápoly a törökök uralma alá esvén, az ő tevékenységök is megszünt, s Galata virágzó gyarmata csak megaláztatások árán tarthatta fel magát.

A velenczések főképen Alexandriában, eme másik jó-fekvésü városban fészkelték be magukat, hová az árúk az Arab-öböl és a Nil közti rövid szárazföldi uton jutottak. Egy csatorna, melly ama folyamba vitt, könnyitette Alexandria közlekedését a Vörös-tengerrel és Cairóval, hova minden évben karavánok érkeztek belső Afrikából, mellyek gummit, elefántfogakat, tamarindfát, papagájokat s trucztollakat, aranyport és négereket szállitottak: onnan a karaván, Arabia szent városainak vette utját, mi hasznos cserékre adott alkalmat; egy másik pedig a Sinai hegynek. A karavánokkal sok európai utazta át Egyiptomot; de a kereskedők, kik Alexandriában kötöttek ki, nagyon szemmel tartattak; elvették hajóik vitorláját és kórmányrúdját, s bejegyezték neveiket. A mamelukok, kiknek egyedüli jövedelmök a velenczésektől kapott vámokból állott, kedveztek ezeknek; s ezek viszont, bár a pápa a mahomedánokkali minden érintkezést eltiltott, nagy figyelemmel voltak irányukban; de ha egyenetlenség támadt köztök, rögtön fegyveres erővel jelentek meg partjaikon, épen ugy mint Anglia szokott tenni. Afrikával az olaszok kereskedtek, mint szintén a marseilleiek és barcellonaiak is. A pisaiaknak Tunis királya, korall-halászat végett, Tabarca szigetet engedte át; Marocco császárával is köttettek szerződések, mellyeknek okmányai megvannak.

A velenczések nagy kiváltságokban részesültek az örmények, e józan és iparos nép részéről, melly a keresztes hadjáratok alkalmával visszaszerezvén szabadságát az europaiak szövetségét kereste. Kizárólag a velenczéseknek volt megengedve a teveszőr szöveteknek bevitele, s az angórai kecskeszőr kihozatala; felmentettek a vámoktól, saját elüljárók alatt álltak, s tökéletes adómentességet élveztek mindazon árúkra nézve, mellyeket Tauris és Perzsiából az országon keresztül vittek [1]) Ez átszállitás következtében Trapezunt

[1]) A genuai Sanstefano-tól 1496 ból egy tudósitást birunk, ki Egyiptomon keresztül Indiába és Sumatrába ment; visszatérvén Cambojába egy damascusi kereskedő szolgálatába lépett; Ormusba érkezvén, Tabrisba utazó örményekhez

számos gyarmatokkal népesedett, mellyek fűszerekkel kereskedtek. Konstantinápoly nagyobb előnyt húzhatott volna ebből, de elpuhulván, elnézte, hogy az ólaszok viseljék terhét és vegyék hasznát a kereskedésnek.

E városnak a latinok által történt meghóditása azon reményre látszott feljogositani, hogy európai gyarmatokkal fognak benépesittetni kelet partjai, mi a polgárosodásnak uj lendületet adandott, s a kereskedésnek felszámlálhatlan hasznot hajtott volna; de a latin országok csakhamar elenyésztek. Ellenben azt lehetett volna hinni, hogy a török hódítás elköltözteti onnan az európaiakat, és megszakitja a régi közlekedést kelettel; azonban az Afrika északi és keleti partjain, s az Arab és Perzsa-öböl mellett megtelepedett musulman fejedelmek syriai testvéreik ügyét nem tették magukévá s igy nem is viseltettek ellenszenvvel a keresztények iránt; s ekként a keresztes hadjáratok eredményeit nem semmisitette meg azoknak szerencsétlen kimenetele.

Tommaso Mocenigo doge felszámitása szerint a velenczések részéről folytonosan tiz millio zechino volt forgalomban, azaz három ezer, száz-kétszáz tonnás hajó tizenhétezer, más háromszáz hajó nyolczezer, és negyvenöt gálya tizenegyezer tengerészszel. A magán-hajókon kivül, mellyek hivatása az árúk be és kivitele volt, a köztársaság minden évben húsz-harmincz, ezer-kétezer tonna terhü kereskedelmi gályát bocsátott utnak, mellyek mindenike százezer ducato értéket képviselt. Egy flotta a Fekete-tengerre, a másik Syriába, a harmadik Egyiptomba, a negyedik és pedig legtekintélyesebb Syracusába ment czukor-szállitmánynyal; innen aztán Tripolis, Gerbi sziget, Tunis, Algir, Oran és Tanger vásárait látogatta meg, melly helyeken gabonát, elefántcsontot, rabszolgákat, aranyport és egyéb afrikai terményeket nyert cserébe; átmenvén a Gibraltari szoroson a marocczóiakat vassal, rézzel, fegyverek és házi eszközökkel látta el; Portugalia és Spanyolország partjai mentében Almeria, Malaga és Valencia kikötőiben gyapjút, selymet, gabonát vásárolt; azután a franczia partok hosszában Bruges, Antwerp és Londonba ment, ázsiai terményeket vivén a Hansa-városoknak gyapjú, szűcsárú, és más északi terményekért cserébe [1]).

---

csatlakozott; tengeren Laristanba, Perzsia egy tartományába jutott, hol az Euphrates torkolatától Indiába menesztett hajók ki szoktak kötni; az azamenok tartományában bevárta a karavánokat, s Ispahanon, Casbin, és Soldanián keresztül Tabris-ba onnan pedig Aleppó-ba ment.

[1]) Lásd XIII-ik könyv. 435—6 lap.

Nápoly, sokféle termékeivel Konstantinápolyban, a Fekete-tengeren, és Marseilleben kereskedett; Trani nagyszerü piacza volt az ázsiai árúknak; Gaëta Berberiával, Sicilia Cataloniával és keleti Spanyolországgal érintkezett; Marseille, melly kezdettől fogva soha sem hagyott fel a kereskedéssel, növelte azt a keresztes hadak alkalmával, mellyek gyakran ott szálltak hajóra, vagy tőlök béreltek hajókat; II. Balduin (1127) egy telepitvényt engedélyezett Jerusalemben a marseillei születésüek részére; s 1190-ben e város Oroszlánszivü Richárd seregének elszállitására elegendő hajókkal rendelkezett. Az ellenségeskedés, mellybe Anjoui Károly Aragonia ellen bonyolitotta, nem keveset ártott a Földközi-tengeren lévő hatalmának.

Franczia ország kereskedése vékony lábon állt, mig IX. Lajos meg nem szerezte az Aigues-mortes kikötőt. Languedoc posztóval üzérkedett; Avignon, mellynek javára szolgált a pápák ottani tartózkodása, bank-müveletekre adta magát; kereskedelmi szerződések léteztek az olasz városok s Nizza, Grasse, Frejus, Antibes, Arles közt. Rouen, Caen, Louviers posztó, Beauvais és Arras szönyeg, Cambray és Laval vászonkészitésben tüntek ki. Lyon, mielőtt selyemgyártmányairól lett volna hires, a két folyója partján lévő városok termékeinek volt gyülhelye. Nevezetesek voltak Champagne, még inkább Troyes vásárai, ugy hogy a troyesi lira és mértékek közönségesek lettek. Az angolok csak egyetlen alkalommal százhusz hajót vettek el Normandiától a XIV. század kezdetén.

Az arabok, nemzetük iparos hajlamát Spanyolországba is átvitték magukkal, s uj földjükhöz alkalmazván a legvirágzóbbá tették azt; meghonositották a czukor, gyapot, sáfrántenyésztést, a szattyán, kordován, timsó és gyapotpapir-készitést, s e termékeket az európaiaknak rúd-vas, ólom, fegyverek, hajóépitkezési faanyag, lenpapir, réz, rézfonal és edényekért adták cserébe. Ez iparban részt vett Catalonia is; s a mit az arabok Franczia, Olaszország és Német-Alföld részére készitettek, az mind Barcellonába szállittatott, hol azonfelül még pamut és parket-szövéssel is foglalkoztak.

Katholikus Ferdinánd, hogy még inkább növelje a már is tulságos jövedelmet, mellyet a velenczéseknek saját tartományaivali kereskedéséből huzott, a kiviteli vámot tizszáztólira emelte; utóda ministerei megkettőztették e taksát, s a bevitelre is ugyanannyit vetettek. Illy módon Velencze áldozata lett a kizáró rendszernek, mellyet ő léptetett életbe; azonban a spanyolok a helyett, hogy,

mint hitték, megnégyszerezték volna a jövedelmet, megbuktatták a kereskedést és a földművelést [1]).

A Földközi-tenger afrikai partjait a berberek látogatták, kik kizárták az európaiakat belső Afrikából, mellyen keresztül karaván-jaik a Non fokon tul, s Nigritia belsejébe és Tombuctuig jártak.

Árúk.

A Földközi-tenger árúi közt legkeresettebbek voltak a fűszerek, különösen a bors, mi olly nélkülözhetlenné lett, minő kétszázaddal később a czukor; a legkisebb városokban is voltak annak raktárai; némellyekben az e czikkre vetett adó minden más adót pótolt; Basel urai 1299-ben évenkinti egy fontnyi borsért kenyérárulási jogot engedtek [2]). Az Olaszországban szedett levendula virágon kivül, kapós érzék-csiklandozó szerek voltak a fahéj, szegfű, indiai sáfrán, gyömbér, ánizs, babérlevél, paradicsmag, és muskátli. A festésnél olly nagy szerepet játszó timsó Caramaniából s Phokaea gazdag bányáiból került, mellyek a genuaiak birtokában voltak; a mieink a XV. század előtt nem ismertették. A nagy galanyát (mellynek gyökeréből Malabar lakói étket, fűszert és gyógyszert készitenek, miután előbb megőrlik, kókusz-nedvvel felelesztik s perecz alakba gyurják) különösen Francziaországban mohon kapták. Becses czikkek voltak még: a mekkai szalma (Andropogon schoenanthus), kammóna-gyökér, gummigutta, galban, borda mag, levestikon, aloe, myrrha, japáni kánfor, dél-siberiai rabarbara, szennalevél, kászfa, a cseregalagonya leveleiről szedett gubacs, kretai szuhar, mellyből a szuhar-mézga készittetik, a szezamolaj, baktövis mézga, afrikai sandarach, mastiksz mézga, arab gummi, s a Canári szigeteken található véres lórom nedve. Ezeken kivül olasz, spanyol, görögországi gyümölcsök, továbbá olaj, bor és rizs; ez utóbbi szintén a fűszerészek által árultatott, miként a fentemlitett czikkek eladói neveztettek. Velencze a só kereskedést üzte nagyban; a kávé még nem volt ismeretes, a czukor kevéssé.

A selyem, mi a római birodalom hanyatlásakor olly gyér volt, mindinkább szaporodott, miután a selyembogár Európa szélein, s az arabok által Spanyolországban kezdett tenyésztetni, kik nevezetes gyárakkal gazdagitották Alméria, Lissabont, Granadát. Konstantinápoly elfoglaltatása után a velenczések nagyobb mennyiségben kezdték gyártani a selymet, biztositván magokat annak egyedárusága

---

[1]) **Paruta** *Storia veneta*, IV. 257.

[2]) **Heergott**, *Geneal. dipl. gentis Habsburg* t. III. pag. 570.

iránt Achaja fejedelmeivel kötött szerződések által. Ez ipar által nagygyá lett Lucca, mignem Castruccio zsarnoksága megsemmisitette azt; az ekkor kiüzött kilenczszáz család közöl, harminczegy, selyemgyártó Velenczébe talált menhelyet. Itt találtatott fel az arany és ezüst fonal készités; Bologna megőrizte a fonógépek titkát; utánozni törekedtek nálunk a szöveteket és szőnyegeket, mellyeket Mossul, Bagdad, Damascus szolgáltattak, s olly sokat feldolgoztak, hogy a mi selymünk nem volt elég, hanem külföldről sőt keletről is kellett hozni.

A selyemmel egyenlő becsben állottak a szücsárúk, mik a lovagok s némelly világi és egyházi méltóságok megkülönböztető jelvényeül szolgáltak. A közönségesek Svéd és Norvég, a becsesek Oroszországból kerültek, s Magdeburg, Braunschweigh, Bruges és Strassburgban, Olaszhonban pedig Bologna, Velencze és Florenczben készittettek el, s nagy mennyiségben szállittattak keletre.

A fejedelmek, nem lévén állandó hadseregök, nem gondoskodtak fegyvergyárakról; a hübéresnek kellett saját embereit, a szabadnak önmagát, a kalóznak tulajdon hajóját fegyverekkel ellátni, ezeknek előállitása tehát sok kézmüvesnek adott munkát. Készittettek fegyverek Strassburg és Magdeburgban, még inkább Brüssel, Mecheln és Brugesben, melly városok a Rajnán és Majnán szállitották azokat a Dunára és Görögországba; Velenczében, Barcellonában, Milanóban hires fegyvergyárak léteztek. — Miután a lovak olly nagy használatban voltak, kellett lenni ollyanoknak is, kik lótenyésztéssel, cserzéssel és szerszám-készitéssel foglalkoztak. E tekintetben kitünt Német-Alföld, Strassburg, Zürich, Marseille; a bőr s az annak elkészitéséhez szükséges fóka-olaj északról került.

Friaul és Brescia papirmalmai uj kiviteli tárgyat szolgáltattak a velenczeieknek, kik a gyógyszer-készités, czukor-finomitás, üveg, tükör és ékszer-készités régen üzött mesterségeit csakhamar a könyvnyomtatásával is szaporitották. Elba és Pietrasanta bányái Toscanát, Friaul s Carinthia reze és vasa Velenczét gazdagitották.

Az isteni tisztelet uj szükségeket szült; s a bőjti napok keresetté tették a halat. A XII. században a Rajnában heringet halásztak, ha mégis nem garda volt az, melly besózva e néven fordult elő a kereskedésben; bőven volt a hering Scandinavia partjain, szüken az Északi-tenger déli részeiben és az Atlanti-oceanban. Egyszerre, nem tudni mi okból, e hal Hollandia és Anglia partjain ütött tanyát; most már a hajók ezrei foglalkoztak annak halászásával; méginkább

miután a Sluishoz közellévő biervlieti Beukelzoon Vilmos jobb módját találta fel (1449) a hering-besózásnak.

Az egyház szertartásai viaszt és borostyánkövet igényeltek. Amazt Lengyelország és Lithvánia rengeteg erdőiben a méhek készitették, s a velenczeiek dolgozták ki; a borostyánkövet, mit Poroszország partjain a tenger hányt ki [1]), füstölő szerül használták; Lübeck, Hamburg, Antwerp, Bruges és Velenczében kereszteket s olvasókat készitettek abból. Papi öltönyöknek kecskeszőr, selyem és gyapjú szövetek gyártattak. Syriai Tripolis, örményországi Arzingan és Cyprus enyves vásznat, Olaszország teveszőr szövetet, Regensburg perkált szolgáltattak.

Nagy-Britannia tengeri kereskedése igen kezdetleges állapotban lévén, az árúk idegenek által hordattak oda, mignem a XIII. században kereskedelmi társulatok alakultak, mellyek Flandriát tüzték ki üzletük helyéül. Ez a földmüveléssel terjedelmes kereskedést egyesitett, különösen miután a hazatért keresztes belgáktól Olaszország és Kelet fényüzéséről hallott beszélni; a honnan Német-Alföldön a kereskedés egészen müvészi, de igen élénk életet szült, főképen vallon vagy is déli részében. Westmünster Máté szerint az egész világ Flandriában szött angol gyapju szövetü ruhát viselt, s nem csak a kereszténveket hanem magokat a törököket is sajnálattal töltötte el a háború, melly 1380-ban e városok és a gróf közt tört ki, minthogy Flandriában minden nemzet állandóan nyilt vásárra talált. Gent három hadsereget állithatott síkra, s czimerébe oroszlánt vett fel arany nyaklánczczal, s körmei közt fekete paizszsal, mi jelezte a bástyát, melly védte a nép-oroszlánt. Ugyanezen város olly bővében volt a pénznek, hogy 1156-ban saját fejedelmének kölcsönzött, melylyel ez az elzálogositott grófságot kiváltotta, s negyvenezer ruhaanyag és szőnyeg szövőszéket számlált. Courtray-ben hatezer, Ypernben négyezer posztó-szövő volt. Oudenarde szőnyegei vetélkedtek az arrasiakkal; Lövenben a XIV. század közepén négyezer szövőszék működött, Mechelnben ugyanannyi. Brugesben, virágzó korában, ötvenezer munkás volt; legalább tizenhét vidékről birtak ott kereskedők üzletházat; s állitják, hogy már 1310-ben létezett ott biztositó intézet. 958 után III. Balduin gróf a flamming városok legnagyobb részében vásárokat alapitott.

---

[1]) 1840 aprilban azt irták Danzigból, hogy soha sem szedetett olly nagy mennyiségü borostyánkő mint az utolsó hetekben; csak az egy Weichselmund község mellett ezerötszáz lira értéküt gyüjtöttek naponként; ugy hogy becsvesztéstől féltek,

A belgák Angliától kallatlan gyapjut vásároltak, s posztóvá készitvén ugyanannak adták el, az ár-különbséget czinnel egyenlitvén ki, mi a német asztalok fényüzési czikkeül szolgált; 1220 óta kereskedő házuk volt Londonban, mig a Rajnán Kölnt választották központi helyül. Később Antwerp lépett előtérbe mint központi és gyönyörü kikötővel biró város, melly rövid idő alatt tőzsdéje lett a dél-északi kereskedelemnek. Amsterdam a tengeri városok sorába lépett, midőn a Holland, Utrecht és Friesland közt elterülő Zuidersee összeköttetésbe jött egy öböllel, mellyet a tenger alakitott, midőn a texeli uton Holland és Friesland közé nyomult be. Holland is üzérkedett angol gyapjuval, s I. Eduárd és V. Florencz közt 1285-ben szerződés jött létre, mellynél fogva e kereskedés tőzsdéjeül Dordrecht jelöltetett ki, s csak a hollandok és zeelandiaknak engedtetett meg Yarmuth partjain halászni. Az angolok azonban Zeeland kikötőinek eléje tették Flandriaéit, mellyek jobbak és ismertebbek voltak, de majdnem kizárólag csak azért kereskedtek, hogy számtalan nyájaik gyapját eladhassák.

A Duna-völgy volt a legkönnyebb ut, mellyen Kelet árúi közép és déli Németországba szállittathattak, s a IX. századtól ez utnak első állomása a lorricki apátság volt, honnan egész Regensburgig eveztek fel a Dunán; innen szárazföldön Szászországba, vagy pedig a folyón folytatva utjokat, a mostani Würtemberg és Baden tartományok közt egész Strassburgig mentek. A Rajnavidékek szintén gyapjuszövet készitéssel foglalkoztak, melly iparág előmozdittatott az engedélyezett szabadalmak által; mig ellenben Franciaországban akadályoztatva az urak és angol háború által, nagyon hátramaradt. Franciaország városai Északra csak sót küldtek, minthogy boraik kevesebbre becsültettek a rajnaiaknál. Már a XII. században látogatott vásárok estek Majna melletti Frankfurtban, Mainz, Köln és Nürnbergben. A hartzi bányák fölfedeztetvén, szaporodott a készpénz. A vászon-ipar gyarapodott a németek és flamandoknál. Friesland kivitte készleteit, mellyek hasznosan helyettesitették az angol gyapjú s az arabok gyapot fehérruha-szöveteit.

Egyátalában mindenfelé tökélyesbülésnek indult a kereskedés, melly mig előbb csak az egyház és titoktartás védelme alatt tengődött, ezután már nyilvánosan léphetett fel; terjedvén a müveltség, szokottabb lett az irás mint előbb; a fejedelmek alább szállitották az adókat, belátván, hogy több hasznot húznak az iparos idegenek átutazásából mint a közvetlen adókból.

Kereskedelmi társulatok.

Az érdek éles szeme átlátta, hogy többek egyesitett ereje végre viheti azt, mire az egyéni nem képes. Miért is jó korán kereskedelmi társulatok alakittattak Olaszországban és másutt; s már 1188 ban emlittetik a Humilik Tyrusban alakult pisai társulata, melly kereskedelmi elfoglaltságai közt sem szünt meg a kereszteseknek jó szolgálatokat tenni [1]). Terjedtebb volt a lombardoké; s 1298-ban savoyai Lajos, Vaud ura, salvus conductust adott a lombardi, toscanai és provencei kereskedők ügynökeinek, melly kereskedők Milano, Florencz, Róma, Lucca, Siena, Pistoja, Bologna, Orvieto, Velencze, Genua, Alba, Asti és Provence kereskedőinek egyetemét képviselték [2]). E testület saját főnökök alatt állott, czimere erszény és csillag volt, s a Francziaországban engedélyezett szabadalmak ugyszólván állammá tették azt az államban. Tulajdon törvényeik és mértékeik voltak, mérsékelt adót fizettek, biztosittattak a partjog ellen, s ha valamellyiköknek gonosztettért számüzetésbe kellett mennie, egy év és negyven nap engedtetett neki, hogy ügyeit elintézze. A pápai tekintély őrködött az övék felett, kiközösitvén azokat, kik a szerződéseket megsértették.

Nem volt ismeretlen a részvény-társaság sem, melly szerint egyvalaki bizonyos pénzösszeget fektet a kereskedésbe, s részesül annak minden hasznában, de csak a tőkének megfelelő összeget veszthet el; s egy 1315-iki rendelet, mellyben a király kinyilatkoztatja, hogy nincs helye az uzsorának, bizonyitja, miszerint az olaszoknak volt illy társulatuk Francziaországban.

Az akkori kereskedelem kizáró szelleménél fogva minden társaság azon volt, hogy a többiek rovására boldoguljon, s az egyedárúság által tulhajtott nyereményeket biztositson magának. Máshol különféle tartományok közössé tették egymás közt a nyert jogokat és szabadalmakat, s illy módon keletkezett a Hansa-társaság [3]). A frigyesült városok gondoskodtak arról, hogy telepitvényeket vagy ügyviselőségeket alapitsanak olly helyeken, hol a kereskedés nyereményesnek mutatta magát, s előjogokat és biztonságot igyekeztek szerezni gyarmataiknak, mi főleg Észak vidékein volt szükséges, mellyek az idegeneket ellenségeknek szokták tartani. Góthland szigetén Wisbyben, melly a Hansa egyik fő tőzsdéje volt, a lakosság

---

[1] **Muratori**, *Antiq. ital.* diss. 30.

[2]) Docum. a dei Conti kir. kamarásnak levéltárában, Turinban

[3]) Lásd a XIII. könyv. XXIV. fejez.

legnagyobb részét németek tették, és üléssel birtak a helyhatósági testületben. Innen indultak el a bremaiak a szücsárúkban gazdag Liefland fölfedezésére. Wisby pártfogása mellett Nowgorodban szintén telepedtek le németek saját bíróval élükön, melly hely fontos piaczul szolgált a szücsárúk, bőr, hajóanyag, szurok és más északi terményekre nézve, ugy hogy egy hansai rendelet szerint Oroszországgal nem volt szabad pénzbeli, hanem csak csereszerződésre lépni. Khologii Gorodokban, hol a Mologa összefoly a Volgával, nevezetes vásárt tartottak az oroszok, németek, görögök, olaszok és keletiek, s a nagy-fejedelem pusztán vámból száznyolczvan ezüst pudit (783,000 frankot) kapott. Tekintélyes vásárok estek Skanör és Falsterboban Schonen tartományban a hering-halászat végett, mig e hal ezen vizekben tanyázott; s Hansa-városok megnyerték és annyira gyakorolták a halászati előjogot, hogy magokat a benszülötteket is kizárták. Ennyi előjogok gyakran ártalmára voltak a jó hiszemnek.

Island, Grönland, a Faröer és Orcad szigetek termékei, ugymint szücsárúk, vaj, halcsont, toll, s a mi csak a hajó-épitéshez szükségeltetik, Berghenbe norvégiai városba vitettek. De minthogy a skótok és angolok is látogatták a norvég partokat, csak nagy erőfeszitéssel nyerhette meg a Hansa-társulat az egyedáruságot. Szabadalmak vásárlatával kezdte, mellyek közt az is volt, hogy ügyeit a belföldiek közvetitése nélkül vihesse, és hogy egyenesen a föld népével üzérkedhessék. Ekkor aztán irgalmatlanul megbuktatta Berghent; de makacs harczot kellett kiállania, hogy a Balti-tenger birtokában megmaradhasson, mellynek partlakói azonban olly gyámoltalanok voltak, miszerint azt hitték, hogy nem adhatnak tul terményeiken, ha csak előjogokkal nem csalogatják a vevőket.

Miként Franczia országot, Spanyolországot és a Földközi-tengert nem látogatták a németek a XIV. században, ugy a déliek sem jártak a Balti-tengerre, hanem Brugesben vagy más németalföldi városban találkoztak és cserélték ki árúikat. A Hansa-társaság itt sem biztosithatta magának az egyedárúságot, akadályozva lévén a flandriai grófok és brabanti herczegek ellenzése, nem különben a két nemzet közti gyakori villongások által. De midőn a németek Bátor Fülep uralkodása kezdetén, jogaikat sértve, biztonságukat veszélyeztetve látván, s felszóllalásaik meg nem hallgattatván, elhatározták, hogy tőzsdéjöket Brugesből Dordrechtbe teszik át, a herczeg és városok megrémülve siettek szerződésre lépni velök; s a kereskedők

visszatérése mint köznyeremény ünnepeltetett meg: annyira szükségeseknek tartották őket!

A Hansa-városok gondja oda is kiterjedt, hogy hajózható csatornák által egymás közt a tengerrel közlekedhessenek; ez azonban mind a viziépitkezésbeni járatlanság miatt, mind a földterületek szempontjából, mellyeken keresztül kellett azokat vezetni, nehéz dolog volt. Ámde Olaszország e nemben már szolgált mintákkal, Hollandiától pedig megtanulhatták, mint kelljen azok folyását vizrekeszek által szabályozni (XIII-ik könyv. 35. lap.). Ezen példák után indulva a Hansa-társaság többeket készittetett, mellyek legnevezetesebbjei a Lasröni az Ilmenau és az Elbe közt, továbbá a Hamburg és Lubeck, Braunschweig és Brema, ez és Hannover köztiek, s egy más, mellynek az Elbet Vismarba kellett vezetni.

Anglia politikai szabadságának biztositásával lévén elfoglalva, még nem vágyakodott a kereskedelmi jólét után. Mindazáltal a törvények kedveztek ott a kereskedelemnek, s már a Magna Chartaban is megállapittatott, hogy egy súly és mérték használtassék az egész országban, s a kereskedők jó fogadtatás és bánásmódban részesüljenek. Még igen távol volt attól, hogy igényt tartson azon nagyságra, mellyre később a kereskedés emelte; s hogy ezt előmozditsa, szaporitotta az idegenek előjogait. 1203-ban Földnélküli János adott egyet a kölnieknek; később III. Henrik Braunschweigot, Wisbyt, Lubeck és Hamburgot részeltette egy másikban. A németek ekkor Londonban alapitottak egy tőzsdét, melly később közös lett az egész Hansa-társulattal. II. Eduárd az idegeneknek, főképen a németek, belgák, lombardoknak olly nagy kiváltságokat adott, hogy ezek által majdnem az egész kereskedést kezökre játszotta. Magok az angolok csak a XIV. század közepén alapitottak egy Becket Tamásról nevezett társulatot, azután pedig a kalandorokét; de az idegenek továbbra is kedvezményekben részesültek, mert ellátták a királyokat pénzzel, anélkül hogy a parlamenthez kellett volna folyamodniok.

1261-ben az oxfordi parlament megtiltotta a gyapjú kivitelét s a posztó bevitelét; de a flamand kereskedőket nem mellőzhették, mignem a hazájokban dúló folytonos háborúk sok gyárost rábirtak III. Eduárd ajánlatainak elfogadására (1331) s Angolországba mentek azon igéretre, hogy „lesz annyi jó ökör- és kos-hús, a mennyit megbirnak enni.“ A munkások panaszkodtak, hogy a czéhek elnyomják azok iparát, kik azokba nincsenek beirva; s a parlament felfogván ennek fontosságát, élénk érdekeltséget tanusitott ez ügy iránt, és több végzést tett közzé. A kereskedők olly megtiszteltetésekben

részesültek, minőkben azelőtt a katonák, törvénytudók és birtokosok. III. Eduárd elrendelte, hogy a kereskedő vagy müvész, ki ingó javakban ötszáz font sterlinggel bir, ugy öltözködhessék mint a száz font sterling évi jövedelemmel rendelkező paizshordozó; s a mellyiknek többje van az emlitett összegnél, ugy mint a kétszáz font sterling jövedelmü paizshordozó. Ekként hizelegvén nem csak az érdek hanem az önszeretet és kevélységnek is, Angolország csakhamar vetélkedett a külföldi városokkal, s a XIV. század kezdetén Olasz és Spanyolországba már posztót szállitott; 1348 és 1456-ban kosait arab vérü spanyol lovakkal cserélte ki, mi ismét egy uj forrása lett gazdagságának. A sok szerzetesház előmozditotta a földmüvelést, s az üzérkedők mellett az állandó birtokosok emelkedtek ki, honnan azon egyensúly keletkezett, melly megalapitotta nagyságát.

Az angoloknak ez időtől voltak tőzsdéik a Balti-tenger, Poroszország és Dánia partjain. 1363-ban Picard, ki lord-mayor volt, vintryi házában III. Eduárdot, a fekete herczeget, Franczia, Skótország királyait, és sok nagyokat vendégelt és tisztelt meg gyönyörü ajándékokkal. II. Richard idejében Filpot a tengeri rablók ellen ezer fegyverest állitott ki; London 1379-ben ugyanazon Richardnak ötezer font sterlinget, Bristol ezer márkát kölcsönzött; 1386-ban London négyezer font sterlinget, a következő évben tizezer márkát adott, ugyanannyit VI. Henrik koronázására IV. Eduárd alatt különösen emelkedett az angol kereskedelem, s a partmelletti hajózás elég ügyessekké tette őket, hogy szembe szálljanak az Oceánnal.

Hogy kivülről árúkat kapjanak, minden módon igyekeztek szaporitani honi terményeiket, mellyeket érettök cserébe adjanak, s a gyárakat, hogy elkészithessék és növeljék azok becsét; a vágy, melly eleget kivánt tenni a szükségletnek, feltalálta az eszközöket: gyarapodott a gazdagság, s ez által fejlödött a szabadság.

Tengeri rablók.

Ez időkben a tengeri rablás nem igen tartatott meggyalázóbbnak mint a vadászat, s nagyban gyakorolták azt Északon, ugy hogy főnök és szabályokkal biró hatalmas társulatok keletkeztek. A Hansa-társulatnak jutott először eszébe e rablást megszüntetni; az elfogott rablót tehát irgalom nélkül kivégezték, váltságdijt nem volt szabad tőlök elfogadni, s elkobzás büntetés alatt megtiltották a rablott árúk megvételét. Ugyane végből a vitalianok ellen fegyveres erőt küldtek, s elüzték azokat a Balti-tengerről (1430), s minthogy a keleti Friesland főnökei befogadták őket, innen ötvenéves háború keletkezett, melly csak akkor szünt meg, midőn e főnökök egyike

uralma alatt egyesitette a lakosokat, s megigérte a hamburgiaknak, hogy nem fogad be többé tengeri rablókat.

Üzletmód.

A régiek és a középkor kereskedése egész más módon üzetett mint mostanában; mert akkor még nem volt szokásban a megbizás, mi mainap átalánosan használtatik; nem lévén levél-posták, nem vitethettek összefüggő levelezések, sem a gyárosok nem merték árúikat a kereskedőkre bizni, hogy hitelre eladják. Ez alkalmas munkafelosztás helyett, maga a gyáros vagy megbízottjai mentek el hajókon vagy karavánokban árúik eladása és teher-hozatal végett, s viszszavitték a megmaradt vagy cserében kapott tárgyakat. A pápák, a lelki veszély tekintetéből, eltiltották a musulmanokkali érintkezést; s csak nagy nehezen birtak a velenczeiek e tilalomtól felmentést nyerni, mint szintén később a francziák, de a fegyverek és lőszerek bevitele mindig tiltva maradt.

A kereskedés nehézségei.

A visszatorlási jog szerint, ki sérelmet szenvedett, s elégtételt nem kapott, megboszúlhatta magát a sértő bármelly polgártársának javain vagy személyén; ugyanilly módon egy fizetni nem tudó polgár adósságáért felelősekké tétettek annak minden honfiai, s lefoglaltattak javaik és személyök. Ollykor bűnfenyitéki esetekre is kiterjesztetett ez eljárásmód, s midőn egy olasz a Spinik társulatából megölt egy angolt, a birák azon olasz honfiainak javait és személyét tették zár alá [1]).

Midőn még csak kevesen tudtak irni, s a pergamen fényüzési czikk volt, az arab irásjegyek pedig alig ismertettek, nagy nehézséggel járt a szamolás és levelezés. Egyedül a nemesek és papság kezei közt voltak a hasznos tőkék; a vámok szabályozásánál nem a tartomány jóléte hanem az urak kapzsisága volt a mérvadó, s a legkülönfélébb nevek alatt sokasittattak az adók [2]). Némelly városokban az átvitt árúkat ki kellett rakni és bontani, s a lakosoknak elsőségök

---

[1]) **Madox**, *Hist. of Exchequer*. C. XXII. 5. 7.

[2]) Lásd **Du Cange**, voc. *Avaria, Anchoragium, Carratura, Exclusaticum, Foraticum, Gabella, Geranium, Hansa, Haulla, Mensuraticum, Modiaticum, Nautaticum, Passagium, Pedagium, Plateaticum, Palifictura, Ponderagium, Pontaticum, Portaticum, Portulaticum, Pulveraticum, Ripaticum, Rotaticum, Teloneum, Transitura, Viaticum.* — **Muratori**, *Antiq. ital.* t. II. col. 4. és követ. és 866. — **Wordenhagen**, *De rebus-publicis Hanseaticis*, parte III. cap. 20. — **Marquard**, *De jure mercatorum*, lib. II. cap. 6. — **Fischer**, *Geschichte des Deutschen Handels*, t. I. p. 526 és köv. — Pegolotti, ap. **Pagnini**, *A tizedről*, III. köt. 301 lap.

volt a vevéshez; máshol csak a benszülöttek birtak eladási joggal, s igy kizárták az idegen üzérkedőt. Hogy kikerüljék a megraboltatást, kénytelenek voltak karavánokban egyesülni vagy megfizetni a várnagyot, hogy oltalmazza őket saját területén keresztül. Az olly sok tartományokon keresztül vitt árúkra súlyosan nehezültek a taksák; ide járult még a mértékek és súlyok különfélesége; továbbá az öröklési jog, melly szerint az idegen öröksége azon úrra szállott, mellynek birtokán meghalt; s végre a partjog, mellynél fogva a tört hajó, s mindaz, mit a tenger partra vetett, az első elfoglalóé lett [1]). Az egyház 1079-től fogva

---

[1]) A nyugati góthok törvénykönyve, már a VI. században, büntetéseket szabott a hajótörést szenvedettek kirablóira; mindazáltal a szokás, mellynél fogva a törthajó ingóságait és maradványait lefoglalták, még 1068-ban is divott Cataloniában, hol a nyugati góthok törvénykönyve átalánosan el volt fogadva; mert a Berengarius Rajmond által Barcellona részére hozott *Usatici* törvények *Quoniam periniquum* fejezete annak eltörlését czélozza. Ugy látszik, hogy az Usaticik sem tartattak meg, mert 1243-ban I. Jakab, s 1286-ban III. Alphons megujitották annak rendeleteit.

A góth Theodorik a római joggal egyező elveket hirdetett ki. Az 1179-iki egyetemes laterani zsinat átkot mondott a hajótörést szenvedettek kifosztóira, s 1172-ben egy császári rendelet jött ki ugyan e tárgyban, 1221-ben uj császári rendelet jelent meg. Mindazáltal a kincstár vagy a parti lakók tovább is folytatták az eltulajdonitást.

Siciliai 1231-ki rendeletek büntetést szabtak és visszatéritést parancsoltak; mindazáltal 1270-ben Anjoui Károly, régibb törvényekre hivatkozva, lefoglalta a keresztesek hajóit is. Szerencsétlen vetélytársa Conradin 1268-ban Sienával szerződésre lépett, mellyben lemondott a partjogról.

Ugyanilly ellenmondásokkal találkozunk az olasz köztársaságok törvényhozásaiban is. Egy 1232-ben kelt velenczei rendelet megtiltotta a partra vetődött hajó lefoglalását, bármelly nemzetbelieké lett legyen is az, és büntetést szabott arra, ki három nap alatt vissza nem téritette az elvett jószágot; és mégis ugyan e köztársaság 1268-ban IX. Lajossal külön szerződésre lépett, mellynél fogva a partjog e két állam közt kölcsönösen eltöröltetett; sőt még 1434-ben is kényszerülve volt a barcellonai tanács a velenczeivel ugyan e kedvezés megnyerése végett alkudozásba bocsátkozni.

Franciaországban a religio szava és IX. Lajos jó érzelme igyekeztek véget vetni e rettenetes igazságtalanságnak: egy 1277-iki rendelet kétségbevonhatlanul bizonyitja, hogy a király gyakorolta e jogot birtokaiban, mert egynémelly idegeneket különösen kivett az alól. A XII. században Ponthieuben, Franciaország északi partjain még érvényben volt, s nem is töröltetett el 1191 előtt; más tartományokban még 1315-ben is létezett e jog, a mikor aztán végre egy rendelet, melly igen figyelemre méltó emléke a törvényhozásnak, mivel az 1221-ki császári rendeletnek Franciaországban nyilvánosá tételét és kötelező erejét hirdette ki, ujból biztositotta a hajótörést szenvedettek részére a királyi ótalmat.

tiltotta a hajótörést szenvedettek kifosztását; Vörösszakállu, és II. Frigyes[1]) megerősitették az egyház ezen rendelkezését, mellyet mindazáltal megkisérlettek kijátszáni.

De lassanként, a mint a kereskedés nagyobb fontosságra emelkedett, emberiebb és észszerübb szokások léptek életbe, eleinte ugyan

---

Ugy látszik, Marseille nem tűrte e visszaélést. 1219-ben Ampurias grófjától kieszközölte, hogy rá nézve a partjogról mondjon le. Ha Marseilleben szokásban lett volna a törthajók lefoglalása, a lemondásnak kölcsönösnek kellett volna lenni; s valóban semmi nyoma nem látszik annak e város törvényeiben.

Angolországban Hitvalló II. Eduárd a XI. században eltörölte a partjogot. II. Honorius pápa 1124, I. Henrik 1130, II. Henrik 1174 és I. Richard 1189 béli rendeleteik megújitották ez intézkedéseket. II. Sándor, ki Skocziában 1214-től 1249-ig uralkodott, hasonló törvényt tett közzé; mindezek daczára ez országok fejedelmei egyidejüleg külön kiváltságokat is engdélyeztek az idegeneknek a kincstár irányában a hajótörési ügyet illetőleg, mi *wrec* néven volt ismeretes.

A már idézett császári rendeletek s Németországnak egy 1195-ről szóló különös törvénye nem szüntették azt itt meg, mert a XIII. század több okmánya iban némelly városok javára lemondás foglaltatik a partjogról.

Gyakorlatban volt e jog Alsó-Németország, Friesland és Hollandia tengerpartjain is; de idő folytával bizonyos, a megmentett árúkhoz mért taksára szállittatott alá, melly a királyt illette, a megmentésnél kifejtett igyekezet és átadásérti jutalom fejében. De e méltányos intézkedések vagy nem terjesztettek ki, vagy nem alkalmaztattak minden népre, mert a XV. században még kiváltságok vagy szerződésekre volt szükség, hogy a lefoglalás eltöröltessék.

Daczára az északi államok XII. században szerkesztett törvénykönyvei bölcs és emberies rendelkezéseinek, a törthajók javainak az állam vagy partlakók javárai lefoglaltatása divatban volt, a mint ezt sok, a Baltitenger-vidék és Alsó-Németország közt létrejött, s a partjog eltörlését érdeklő szerződés bizonyitja. Megjegyzésre méltó, hogy Poroszország partján, hol e barbár szokás annyira ment, miszerint a személyek rabszolgákká tétettek, e jogot a rhodusi törvényhozáson alapulónak tartották. Némelly helyeken annyira vitték e visszaélést, hogy szárazföldi hajótörést gondoltak ki, s a hasonosság útján lefoglalták az útban szerencsétlenül jártak javait, ép ugy mint azokéit, kiket a tengeri vihar partra vetett.

Keleten is igy álltak a dolgok; ott is ép olly érvénytelen volt a törvények védelme, ugyanazon szokást gyakorolták a partlakók, s ott is csak ugy szükséges volt a császároktól eszközlött kiváltság. *Jerusalem ország Assisdi* 46 fejezete, melly II. Amalriknak tulajdonittatik, ki 1197 ben lépett trónra, csak félig meddig orvosolta e bajt az által, hogy a lefoglalást a törthajó javainak csak egy részére szoritotta. Nem lehet csodálni, ha e jogot a musulmanok a keresztények, s ezek viszont amazok ellenében érvényesitették; ez csak természetes következménye volt a köztöki ellenségeskedésnek. Egynémelly, 1265, 82, 83, 85 és 90-béli szerződések kölcsönös lemondást tartalmaznak. **Pardessus.**

[1]) *Nova constitutio de statutis et consuetudinibus contra Ecclesiae libertatem editis tollendis.*

egyezmények és kiváltságok alakjában, mellyek később a közjogba mentek át. A legszokottabb kötések egyike volt a törthajóhozi jogról lemondani, minek következtében mint lopás tekintetett a tenger által kivetett tárgyak megtartása. Maga a visszatorlási jog, miután szabályoztatott, érdekeltekké tette a különféle országokat, hogy saját tengeri rablóikat megfékezzék. Ez által megszoríttatott ugyan, de nem szüntettetett meg a tengeri rablás; s mig szárazföldön az új rendszabályok mindig nehezebbé tették a rablást, bátran üzetett az a tengeren. Ki kényszeríthette visszatérítésre az olly embereket, kiknek nem volt hazájok? Magok az urak, kik azt eszközölhették volna, tartották a zsákot. Ollykor a köztársaságok is gyakorolták azt egymás károsítására, mint a féle magánharczot, melly túlélte a száraz földi ököljogot; vagy pedig ugy nézték a rabló hajókat, mint a szárazföldi kalandor-csapatokat, mellyek szükség esetén zsoldba fogadtathattak. Később jöttek a gondolatra, a tengeri rablókat ellenséges földek pusztitására használni fel; miért is szabályozták őket, engedélyt adván nekik, hogy saját zászló alatt gyakorolják e mesterséget; s ekként a rablókból kalózok lettek.

A zsidók és lombardok egymást követő elüzettetése és ismeti visszahelyeztetése mutatja, milly fontosságra tett szert a kereskedelmi gazdagság, és mint emelkedett a kézmüvesség egyenlő szinvonalra a földbirtokkal. De most már a zsidók veszély nélkül üzérkedhettek; lassan lassan, a mint érezték a kereskedés hasznait, szabadalmakkal védelmezték azt; a bárók vetélkedve könnyitették az útakat; Olaszország államai megfeledkeztek viszályaikról a kereskedés közös érdeke miatt; kereskedelmi fegyverszünetek köttettek; szabadalmazott és semleges helyek jelöltettek ki; a földnépét meghivták a vásárokra, s olly módon szaporodtak a kereskedők társulatai, mint előbb a fegyveresekéi. Figyelemre méltó az iparnak azon hierarchicus czéhekbei szervezkedése, mellyekben, nem lévén még általánosan elismerve az emberek egyenlősége, tömegekben szabadittatnak fel. Nem birván még a munkát szabadnak képzelni, azt eszközlik, hogy a munkás a mesterért dolgozzék, miként a paraszt az úrért. Franeziaországban némelly mesterség gyakorlására,p. o. csizmafoltozásra, hagyma, sajt, kenyérárulásra királyi szabadalom szükségeltetett, s minden gyermekes kicsinykedéssel szabályoztatott: a fonó nem vegyithetett kender-fonalhoz lent; a késes nem készithetett kanál-nyelet; az ivócdény és fazékcsinálóknak tiltva volt fakanalakat készitcni; nem volt szabad ökör-faggyút kos-faggyúval, új viaszt régivel összekeverni; a kalapos mesterség öt ágra oszta-

tott, és százötvennél többre megy a mesterségek száma, mellyekről törvényileg intézkedtek. Nekünk e gondoskodás bilincsnek látszik, s valóban az; de akkoriban alaposságot szült, s a párisi kézmüvességeket szabályozó törvényekből, mellyeket sz. Lajos Boileau által szerkesztetett, láthatni, milly hatályosak voltak azok a csalás és rosz hiszem akadályozására.

Azonban csakhamar érezni kezdték ez eljárás gátló voltát, öszszeütközéseit és zsarnokságát; a következő királyok kapzsiságuk eszközéül használták azt fel; lábra kapott az egyedáruság, s a gyárak kevesek felgazdagitására szorittattak; minden csekély áthágásnak pénzbüntetés volt a következménye, s az érdekelt birák nagyon élesszemüek voltak a bün felkutatásában. Jó volt tehát a szabadalmazott czéhek feloszlatása; de a ki látja, milly zilált állapotba jutott mainap az ipar az által, hogy minden kötelékek alól feloldatott, el fogja hinni, hogy sokkal nehezebb e feladat, mint a minőnek látszik. A mi ezen kezdetleges állapotot illeti, a syndikusok, tanácsosok, jó emberek, fegyelmi kamarák üdvös befolyással voltak a köznép müvelődésére; az ugyanazon városnegyedekben elhelyezett iparosok kölcsönösen szemmel tartották egymást és vetélkedtek, minek az volt következése, hogy megszüntették vagy távol tartották a csalást, mi könnyü ott, hol a mesterség új s a nép járatlan; a munka fel lévén osztva, saját szakmájában mindeniknek tökéletesíteni kellett magát; a testületi szellem komoly jelleget szült, s a jogok ismeretét és mérlegelését eszközölte; a szent védnökök zászlói a függetlenség zászlói voltak, mellyek védték az egyént a bántalmazások ellen, s ekként a munkás osztályok társadalmi hatalmakká nőtték ki magukat, s hogy ugy mondjuk, polgári és semmivel nem biró hűbéresek keletkeztek; mi több, Olasz és Németországban némelly társulatok uralkodói (souverain) hatalomra emelkedtek.

Kamat.

Legbusásabb nyereményeknek örvendettek az egyedárúságra támaszkodó kereskedelmi társulatok. Mocenigo doge kereskedelmi vállalatokba fektetett tőkéktől évenkénti negyven száztólit számít: s minthogy iparos országokban a kamat mindig a haszonnal áll arányban, mit a kölcsönző a felvett pénzből húz, nem lesz érdektelen látni, milly magasan állott az folytonosan. Verona 1228-ban tizenkét és fél száztólit rendelt el; Modena 1270-ben húszat (XIII-ik könyv 426. l.); Génua a XIV. században hitelezőinek hét—tiz száztólit fizetett. Barcellonában 1435-ben tizre emelkedett; 1311-ben IV. Fülöp Francziország királya az első év után húsz száztóliban állapította meg a kama-

tot; Angliában III. Henrik alatt minden két hónapra tíz száztólit fizettek.

Azonban, önkényes különböztetésekre támaszkodva s az ércz állitólagos meddőségére hivatkozva, a hasznot, mellyet a pénz hajt, csakhamar különbözőnek kezdték tekinteni attól, melly bármilly más árúból származik. Már a régi kormányok is határokat szabtak az uzsorának, s ezek akkor is érvényben maradtak, midőn a többi árúkkali kereskedés szabadjára bocsáttatott. Az evangelium tanácsa, melly mint a szeretet törvénye, arra int, hogy a szükségben levőkön minden jutalom reménye nélkül segitsünk, parancsúl vétetvén, némelly moralisták tilosnak nyilvánitották a pénzzeli kereskedést. Mi lett ennek következménye? Az, hogy egy titkos s a veszély miatt, mellynek a törvény áthágói kitették magokat, ezekre nézve még jövedelmezőbb ipar keletkezett. Illyenek voltak különösen a zsidók, kikkel nem sokára versenyeztek a lombardok, toscanaiak, astiiak és corsicaiak. Ezek helytelenül bélyegeztetvén az uzsorás czimmel, Európa minden részeiben bankokat nyitottak, s nem csak a magánosokat látták el pénzzel, hanem kormányokat is, s különösen Angolországot, hol biztositékúl az adó köttetett le nekik.

A Frescobaldik, Bardik és Peruzzik, Capponik, Acciajuolik, Corsinik, florenczi Ammanatik Angolország és Németalföld leghiresebb bankárai voltak a XIV. században (XIII. könyv 364. és 423. l.). A lombardok Metzben 1260 felé telepedtek le, s 1370-ben a város, falainak kiújitására forditotta az ezen idegenek által fizetett adót; 1404-ben bankját vercellii Frassinale Jánosnak adta bérbe kétezer négyszáz florenczi forintért tizenkét évre. A lombardok ép olly kedvezményekben s egyszersmind gyülöletben részesültek mint a zsidók; a lombardi levelek, mellyekben a franczia kanczellaria a kereskedésre felhatalmazást adott, kétszerte jobban megtaksáltattak mint a többiek; miként a házaló zsidók kényszerittettek külön utczákon lakni; ollykor erőszakosan kifosztattak vagy elüzettek vagy csak különös rendeletek által védelmeztettek. Egy 1477-ki január 6-kán kelt rendelet felszólitotta Amsterdam lakóit, hogy hushagyó keddig vegyék vissza a lombardoktól zálogjaikat, felmentvén őket a kamatok fizetésétől. Bodino János fennen kárhoztatta egy, Lionban alakúlt bank müveleteit, melly I. Ferenczcnek a legterhesebb feltételek alatt adott pénzt, s II. Henriknek a Capponik és Albizzik nevében tiz, tizenkét sőt tizenhatszáztólira is kölcsönzött. S e bankba nem csak keresztény fejdelmek hanem basák is fektettek tőkéket.

1400 ban két zsidó a tanácstól engedélyt nyert Velenczében

kölcsönbankot alapithatni; s a köztársaság, midőn 1440-ben uralma alá hajtotta Ravennát, arra kötelezte magát, hogy zsidó bankárokat fog oda küldeni. Volt ezeknek házuk Rómában, Florenczben, Paviában, Pármában, Mantuában és a főbb városokban; s az ő visszaéléseik ellen alakíttattak a kegyeleti pénzalapok (monti di pietá) (XIII. könyv 429. l.) I. Miksa császár 1493-ban kiüzte a zsidókat Nürnbergből, s egy bankot alapitott ott.

Pénzváltás.

A távol országok különböző pénzeket használván, a szerződések gyakran arany és ezüst-súly azaz márka szerint köttettek, melly nyolcz unciára és huszonnégy karatra volt felosztva, s leginkább az ezüstteli fizetésnél használtatott. Még inkább növekedett a czim, a bélyeg és érték-zavar, midőn minden állam saját pénzzel birt, s a közjövedelem egyik forrásául tekintetett a pénznemek meghamisitása és változtatása. Miért is a kereskedők, midőn nem egyenlitették ki egymást az árúk, rudakban vittek magokkal érczet; vagy pedig mielőtt haza tértek volna, az idegen földön kapott pénzen veretlen érczet vásároltak. E kellemetlenségen, s a nem ismert pénzekkel könnyen történhető csalásokon segitettek a pénzváltók, kik többnyire lombardok, florenczieк és sienaiak voltak, s a főbb városokban bankár vagy campsores név alatt bankokat nyitottak. Ezek a nálok letett összeget a letevő rendeletére lassanként visszafizették, vagy pedig üzlettársaik által elégitették ki azt ott, hová utazott.

Váltó levelek.

A nehézség miatt, melylyel a valódi pénz átszállitása járt, elterjedt a váltók használata [1]). Némellyek minden fizetési megbizás nélküliek voltak, mint ez főkép Keleten volt gyakorlatban, mire több példa van 1200-ból; s ezekre látszik czélozni Fibonacci is 1262-ben; mások fizetési megbizással valamelly megnevezett személyhez intéztettek: később forgalmi jegyekké váltak. Némellyek szerint a második osztálybelieket a zsidók találták ki, kik azokat már 1183-ban használták volna, hogy gazdagságaikat a kincstár kapzsisága elől elrejtsék; de biztos példánk csak 1246 ból van, midőn IV. Incze pápa Raspon Henrik ellencsászárnak huszonötezer czüst márkát utalvá nyozott, melly összeget Frankfurtban egy velenczei ház fizetett ki. 1253-ban III. Henrik Anglia királya nehány olasz hitelezőit felhatal-

[1]) Isocrates bizonyos idegenről beszél, ki gabonát szállitott Athenbe, és Stratocles kereskedőtől egy levelet kapott a Pontus Euxinus egyik piaczára szólót, hol neki pénzzel tartoztak.

mazta, hogy pénzök beszerzése végett országa püspökeire váltókat bocsássanak ki, mellyek értéke 150,540 márkára ment; s a pápai követnek gondja volt rá, hogy pontosan kifizettessenek. — Később a kereskedők azon gondolatra jöttek, hogy kötelezettségeiket a bankárok közbejötte nélkül, váltók utján egyenlitsék ki; ennek első példáját egy milanói ház adta, melly 1326 ban egy luccai házra bocsátott ki a keltezéstől öt hónapra szóló váltókat [1]): Baldo jogtudós két

---

[1]) Villani János és Savary (*Parfait negociant*) a váltó leveleket a zsidóknak tulajdonitják, kik Franciaországból I. Dagobert (630), Fülöp August (1181) és Hosszú-Fülöp (1316) alatt üzettek ki, s Lombardiába vonulván, hogy kivigyék Franciaországban hagyott pénzöket, kereskedőket és utazókat használtak fel, váltókat adván nekik. De Dupuy de la Serre (*Traité de l' art de lettres de change*) megczáfolja őket: 1-ször, mert nem határozzák meg, melly időben; 2-or mert a számüzetés minden közlekedést és segélyt eltiltott a kiüzött zsidók irányában, miért is nem valószinü, hogy valaki vállalkozott volna letett pénzök felvételére. Ő Derubys lioni történészszel e találmányt a ghibellinek által kiüzött és Franciaországba menekült guelfeknek tulajdonitja, kik elsők tettek igy át összegeket, különösen Lionban, hol a kereskedők a *place duchange-on* szoktak összegyülekezni. Később a ghibellinek viszont kiüzetvén, Amsterdamban vonták meg magukat, s ugyanazt tették.

Szép-Fülöp 1294-ben az olasz bankárok főnökével és testületével szerződésre lépett, melly szerint neki bizonyos összeget tartoztak fizetni a váltóüzletért. De a legelső alaki emlités a váltó levelekről XI. Lajos 1462 marcz. kelt kibocsátványában történik, mellyben megerősitette a lioni vásárokat.

Mi a pénzjegyeket illeti, Marco Polo volt első, ki azok létezését megismertette Európával. E jegyeket ő a mongoloknál látta, melly nép akkor uralkodó volt Chinában, s bevitte azokat Perzsiába is. De nem ők, hanem a chinaiak voltak feltalálói. Krisztus Urunk előtt 119 évvel, a Han dynastiából való Wu-ti uralkodása alatt, kényszerittetve a roppant kiadások által, a *phi-pi* vagy *bőrértéket* találták ki, mi nem volt egyéb mint egy chinai négyszög lábnyi, fehérszarvas-bőr szelvény, ékesitve bizonyos festmények vagy czifrázatokkal. E szelvények mindenike háromszáz lira értéket képviselt, s ugy látszik, csak az udvarnál és a nagyok közt voltak forgalomban.

607-től K. u. a Sui-k uralkodásának vége felé olly zavarban volt a pénzügy, hogy mindenféle tárgyat használtak pénz gyanánt. 806 felé Hien-tsung uralkodása kezdetén meghagyatott a kereskedők és gazdagoknak, hogy a készpénzt az országos kincstárakba tegyék le, mi helyett *boni*-kat kaptak, mellyek *fey-thsian* repülő pénz név alatt forogtak. Három év múlva ezek kimentek használatból.

Tai-tsu, a Sung-ok uralkodóházának alapitója (960), megengedte a kereskedőknek, hogy pénzüket és árúikat a császári kincstárakba tehessék le, s azok helyett *pian-thsian* azaz alkalmatos pénzt kaptak. 901-ben egy millió hétszázezer unczia ezüst értéket képviselő illy nemü pénzjegy bocsátatott ki; 1021-ben pedig egy miliárd és száz harmincz millión felül.

váltót ismertet, az egyik 1381-ből való költött nevek alatt; a másik 1395-ről szól, s Borromeo de Borromei da Milano bocsátotta ki Borromeo Sándorra. 1394-ből egy törvényt ismerünk, melly a barcellonai kereskedőknek meghagyja, hogy a váltókat huszonnégy óra alatt a bemutatástól kifizessék, s az elfogadást azok hátán megemlitsék; s ugy látszik, ismerték az ellenmondást is. A váltó-forgatás csak később jött szokásba. [1]).

Minthogy Champagne vásárain, mellyek mint központiak Olasz, déli Franczia-ország és Német-Alföld közt, igen látogatottak voltak, csak kevés időt töltöttek a kereskedők, Franczia-ország királyai, mint grófjai e tartománynak elrendelték, hogy az ellen, ki az utolsó vásár alkalmával aláirt váltót lejárni hagyná, rövid szóbeli per útján lehessen eljárni: innen származott a váltótörvény. Máshol az adósok kötelezettek váltó leveleikben kijelenteni, hogy a kölcsönt vásár idején vették fel, s vásár alkalmával tartoznak visszafizetni; melly szinlelés által az egyházi törvényben az uzsorára kölcsönzők ellen megállapitott büntetések játszattak ki.

De a valódi pénzjegyek, mellyek által a pénz tőkezálog nélkül helyettesittetett, legelőször Chou tartományban léptették életbe és *ci-tsi* azaz *coppon*-oknak nevezték. E példa utánozva lőn Csin-tsung alatt (998-tól 1022-ig), a mikor is minden három évben beváltható jegyek bocsáttattak ki. Hat legtekintélyesebb bankház kezelte e pénzügyet, de megbukott, miért is a császár elvette a magánosoktól a bankjegy-kibocsáthatási jogot, s a császári kincstárnak tartotta azt fel.

Ki meg akar ismerkedni a papirjegyek történetével Chinában, nézze meg Klaproth *Ázsiát illető emlékiratainak* I. köt. 375 lapját; részünkről elég itt csak jelezni, mennyire illetti e népet e fontos találmány. A Mandzsuk, China jelenlegi uralkodói, nem ismervén a jó pénzügy kezelés azon követelt szabályát, melly szerint minél több adóssága van valamelly országnak, annál gazdagabb és annál jobban áll, soha sem bocsátottak ki bankjegyet.

Japanban Godiagonotenoo dairi idejében vitettek be, ki 1319—31-ig uralkodott.

[1]) Azonban később is gyakran szállitották a pénzt természetben, s Machiavelli elbeszéli, mennyi akadályokkal kellett küzdenie, midőn 1495 ben a florenczi köztársaság nagy összeget küldött általa Mantuába. A császári trónra vágyó I. Ferencz, és V. Károly pénzzel terhelt öszvérekkel járták be Németországot, hogy a választókat megvesztegessék; harmincz öszvér, mindenik 400,000 scudival terhelve vitte San Giovanni de Luz-ba a Ferencz fiaiért kivánt váltságdijt; s midőn emez a frigyes schweiziaknak segély-pénzt küldött, ezek ünnepélyességgel és zenével fogadták azt. Illy módon gyakran napfényre jöttek egynémelly aljas alkudozások vagy megvesztegetések.

Letéti vagy hitelbankok.

A kereskedők kényelmére alakúltak a letéti bankok. Némellyek szerint az első Barcellonában jött létre 1401 ben. Illy hitelbank volt a velenczei is, mellynek eredete talán 1171 re vihető vissza, s a sz. Györgyről nevezett Genuában, mellyről már máshol terjedelmesen értekeztünk [1]). Pápák és császárok megerősitették kiváltságait, s minden senator, midőn hivatalba lépett, megesküdött azok tiszteletben tartására: minden kormányzati és a közjót érdeklő rendeletekre nézve kikéretett jóváhagyása, saját költségén hajókat szerelt fel, hódoltatott és kormányzott, miként napjainkban az indiai társaság.

Biztositási ügy.

A tenger veszélyei elleni biztositás a rómaiaknál talán ismeretes, de olly kevéssé volt szokásban, hogy a törvényhozók és jogtudósok nem tartották különös figyelmökre méltónak. Az első kisérlet abban állt, hogy a hajó-tulajdonosok s a szállítmány birtokosai közt egyezmény jött létre, melly szerint a veszély közösnek vétetett, mi körülbelül a mostani kölcsönös biztositással egyre megy ki. E biztositás olly előnyösnek találtatott, miszerint a rhodusi törvénykönyv, melly bizonyosan előbbi a XI. századnál, kötelezőnek nyilvánitotta azt; ugyan igy rendelkezett a tranii 1060, s a velenczei 1253-bóli törvény is. Azonban minthogy e biztositás csak ugyanazon tengeri vállalatban érdekelt személyekre terjedt ki, nagyon messze áll azon merész számitók pontos összevetésétől, kik számba véve a veszélyeket, szeleket, évszakokat, s egyszersmind a politikai eseményeket, háborút, tengeri rablást, előlegesen fizetett csekély dijért, tökéletes kárpótlást nyújtanak a hajósoknak veszteségeikért.

Nem igen támaszkodhatik biztos alapra, ki azt állitja, hogy az illyféle biztositás Brugesben már 1310 ben gyakorlatban volt; s minthogy egy északi tengeri törvény, még az 1614-ki nagy Hansai Rendelet sem beszél arról, talán jogosúlt a közvélemény, melly az efféle szerződéseket Délről származtatja, hol Barcellona törvényeiben azok első szabályozásával találkozunk. Florencznek ismerni kellett azokat 1300-ban, mert Pegolotti a tenger és népek részéről származható veszélyek elleni biztositási szerződésekről beszél; a cagliarii kikötő brevéje előrelátólag gondoskodik a hajódij és biztositás ügyeit illetőleg.

---

[1]) XIII ik könyv 426. és köv. lap. — S lásd a könyv végén a ‚Felvilágositó jegyzeteket' B) alatt.

Törvények.

Az egyenetlenkedés könnyebben elintéztetett, midőn a kereskedőházak elüljárói személyesen vitték az ügyeket; s a tengeri rablás és visszatorlásból származott perek rövid úton végeztettek el. Később a kereskedelmi perek eldöntésére külön bíróságot állitottak, megröviditvén a törvényes formákat; e czélra külföldre consulokat küldtek, kik szemmel tartották a nemzeti kereskedelem mozzanatait, s egyszersmind biráskodtak székhelyökön a hazájokbeli kereskedők között. Ezen intézmény, melly ismeretlen volt a régieknél[1]), a kereskedőknek hivatalos védnököt adott azon helyeken, mellyeket leginkább látogattak. Később otthon is gyakorlatba hozatott a consuli joghatóság, mint következménye a müvészeti és kereskedelmi társulatoknak, mellyek szivesebben intéztették el ügyeiket a külön kereskedelmi bíróság által; s az irott törvények, szokások vagy józan ész szerint hozott végzések uj szokás-jogot hoztak létre[2]). A XIII. század kezdetén egy olasz vagy cataloniai, vagy talán marseillei, a Földközi-tenger kikötőinek szokásait, vagy inkább az ezen szokások szellemében hozott birói végzéseket gyüjtötte össze, a honnan a Tengeri ügyek kezelése szülemlett, melly maig is alapúl szolgál e törvényhozásnak, és közjogi érvényben van ott, hol részletes rendelkezések nem történtek. Bizonyosan maradványai voltak azok a régi törvényhozásnak, mellynek elvesztek okmányai, de fenmaradt gyakorlata. E példa után indúlva az Ocean szokás-törvényei is összegyüjtettek Rôle d'Oléron czim alatt. Helytelenül hitték, mintha e munka Eleonora guyennai herczegnő, és Oroszlánszivü-Richard

---

[1]) Mindazáltal az egyiptomiak megengedték az idegen hajósoknak, hogy maguk közől válaszszanak és alakítsanak bíróságokat, mellyek viszályaikat hazai törvényeik szerint egyenlitsék ki; **Herodot** II. 154. — Görögországban gyakran választottak egy *Proxenost*, kinek kötelessége volt segélylyel és tanácscsal szolgálni az idegen kereskedőknek, s könnyiteni peres ügyeik elintézését; s e védnöknek szava volt a politikai gyülésekben, s külön helye a szinházban és templomban: **Tucidides** I. 80; **Demosthenes**, *pro Rhod.* etc.; **Walkenaer**, *Animad. ad Ammon.* pag. 201. lib. III. c. 10. A nyugati góthok törvénykönyvében lib. XI. tit. II. §. 2. irva van: *Dum transmarini negotiatores inter se causam habuerint, nullus de sedibus nostris eos adire praesumat, nisi tantummodo suis legibus audiantur apud telonarios suos.*

[2]) Sok olasz város s névszerint Trani és Amalfi részéről birunk illy végzéseket, melly utóbbi *Táblája* 1844-ben d'Ardore herczeg által adatott ki Nápolyban, ki azt Foscarini kéziratairól másolta le: *Capitula et ordinationes curiae maritimae nobilis civitatis Amalphae, quae in vulgari sermone dicuntur* **la Tabula de Amalphu**, *nec non consuetudines civitatis Amalphae.*

rendeletére szerkesztetett volna: úgy látszik, soha sem vergődött törvényerőre, s inkább csak magán használatra volt szánva, azért czimeztetvén igy, mert 1226 ban Oleronban jött ki azon másolat, melly leginkább elterjedt; de maga az eredeti gyüjtemény jóval előbb készittetett, mert találtatnak abból példányok, mellyekben némelly, a másolatokban meglevő fejezetek nincsenek meg [1]).

Északon a XIII. században [2]) összegyüjtött Wisbyi Rendeletek voltak érvényben. Azonkivül Oroszlán Henrik, Szászország fejedelme, az általa alapitott Lübecket egy külön törvénykönyvvel ajándékozta meg, melly a szász és vend szokásokból, Nagy Károly capitularia-iból, császári rendeletekből, s Szászország régi városának Soest-nek törvényeiből, mellyek már Westphalia és Német-Alföld több városai által is elfogadtattak, volt összeállitva. Lübeck virágzó állapotba jutván, más tartományok is elsajátitották törvényeit. S ekként a különféle jogokból egy jog keletkezett, melly aztán közönséges lett Europában.

A Tengeri ügyvivőség szentesitette, hogy háboru idején az ellenség által szállitott semleges árúk szabadok és le nem foglalhatók, mig ellenben a semleges zászló nem védi az ellenséges árút. A balti-tengeri városok ellenkezőleg a tenger szabadsága mellett nyilatkoztak, nem nagylelküség vagy igazságszeretetből, hanem mert egyedül használván e tengert, ők csak nyerhettek ez elv érvényrejutásával, a nélkül, hogy a hadviselő hatalmakat ugyanazon engedményben részeltették volna. E véleménykülönbségek miatt később nemcsak toll- és szó- hanem fegyverharczoknak is leszünk tanúi.

Vesztegzár.

A gyakran jelentkezett dögvész ellen eleintén csak múlékony rendszabályok alkalmaztattak; később, 1403-ban Velencze elvette a Remetéktől Santa Maria di Nazaret szigetét s oda helyezte vesztegzár alá a gyanús egyéneket és keleti árúkat megtisztulás végett. Egy egészségügyi tanácsnak volt tiszte felügyelni rájok; és igy Velencze

---

[1]) Pardessus a *Rôle d' Oleron*t korábbinak tartja a „*Tengeri ügyvivőség*"nél, melly szerinte 1340 és 1400 közt készült. Érvei engem nem győznek meg.

[2]) *Hogeste Water-Recht tho Wisby.* Az északiak ugy akarják ezt tekinteni mint legrégibb emlékét a középkor tengeri törvénykezésének, s mint forrását az Oleroninak; de Schlegel és Pardessus későbbinek bizonyitják ugy az *Oleroninál* mint a *Tengeri ügyvivőségnél.* Pardessus hozzáteszi, hogy sem Wisbyben sem Wisby által nem készittetett, hanem csak kivonata a hansai szokás-törvényeknek, mit egy magánzó, nem előbb a XV. századnál, készitett, és soha törvényerőre nem emelkedett.

biztositotta magát a ragálytól, kivéve ha Németországból vitetett az be szárazföldön. Ez első példa utánoztatván, sokat tett Európa megőrzésére; s a vesztegzár nem is lesz mondható haszontalannak mindaddig, mig Kelet nem polgárosodik.

HARMADIK FEJEZET.

Iránytű. — A portugalok fölfedezései.

A hajósok nem igen bátorkodhattak nagyobbszerü utakat tenni, mig a hajó-épités és kormányzás mestersége nem tökélyesbült, s mig annyira nem vitték, hogy az ellenkező szeleket is felhasználhatták. Kezdetben nappal a partok, éjjel a csillagok szolgáltak irányzóul, miért i snovembertől február közepéig, midőn az éjek hosszúk, a napok ködösek, szünetelni kellett a hajósoknak, vagy pedig csak egyik foktól a másikig [1]) eveztek, s éjjelre kikötőbe vonultak. Igy ment ez, mignem a XII. században feltaláltatott az iránytü.

Homer csak a négy fő, azaz északi (boreas), keleti (eurus), déli (notus), és nyugati (zephyrus) szeleket látszik ismerni; s bár a hetruskok madárjósi tudománya minden világrészt négy részre osztotta, ugy hogy tizenhatot különböztettek meg, mégis, ugy látszik, hogy a görögök csak nyolczsugáros szélrózsát ismertek, millyen az, melly Andronikus tornyán Athenben ábrázoltatik, s a közéletben használtatik. Volt azonban régebbi, tizenkét sugárú is, s talán a pythagorási iskolából vette eredetét, mellyben a tizenkettes szent számnak tartatott. [2]) Figyelemre méltó, hogy az első iránytük épen tizenkét ágra osztatnak [3]): mi azon hitet költi fel bennünk, miszerint Olaszországból származtak; s annál inkább mert az olaszban tulajdon kifejezések vannak a fő- és mellékszelek jelzésére, s maga a bussola és compass név is olasz.

---

[1]) Az olaszok az illy hajózást *cabotaggió*-nak nevezik a spanyol *cabo*-tól, mi fokot, főt jelent.

[2]) Plinius beszél erről, s erre látszik czélozni Vitruvius is, midőn saját szélrózsáját adja.

[3]) **Bordone Benedek** *Isolariumában*, mellyet *Aristotile Miklós (Zoppino)* 1533-ban juniusban adott ki Velenczében, s melly ugyanott Forresano Fridrik által 1547-ben újra nyomatott, ugyan illy felosztás található *régi iránytü* czim alatt, ellentétben az új iránytüvel.

Hogy a régiek ismerték a delej azon tulajdonságát, miszerint a vasat magához vonzza, kétségtelen; s Albertus Magnus-tól tudjuk, hogy Aristoteles, egy elveszett könyvében, melly a kövekről szólt, a delejnek északfelé fordulásáról beszélt [1]). Semmi jel sem mutat oda, hogy a régiek használták volna: de Albertus Magnus idézett helye bizonyitja, miszerint a delej sarkiassága a középkorban ismeretes volt. — E tulajdonsága észrevételén nem volt nehéz azt hajózási használatokra alkalmazni; s Vitry Jakab, ki 1244-ben halt meg, igy ir: „A gyémánt, melly Indiában található, bizonyos titkos erő által magához vonzza a vasat, s a vastű, ha egyszer megérintette, mindig északnak fordúl, miért is igen alkalmas a tengeren hajózóknak.“ [2]).

Eleintén ranetta (Rainette) néven használtatott s Beauvais Vincze ekként rajzolja: „Midőn a hajósok nem ismerhetik fel az utat, mellyen kikötőbe juthassanak, egy tű hegyét delejhez dörzsölvén, szalmaszálba teszik, s vizes edénybe helyezik, melly körül a delejkövet viszik. A tű hegye a delej után fordúl; s miután ezzel az edényt megkerülték volna, hirtelen elkapják, mire a tű hegye az északi csillag felé fordul, s nem is mozdul meg többé ez irányból. [3]). Hasonló leirást találunk egy troubadournál [4]),

---

[1]) Ő igy ir: *Ad hoc autem Aristoteles, in libro* **de Lapidibus**, *dicit: Angulus magnetis cuiusdam est, cuius virtus apprehendendi ferrum est ad Zoron, hoc est septemtrionalem, et hoc utuntur nautae; angulus vero alius magnetis illi oppositus trahit ad Aphron idest polum meridionalem; et si approximes ferrum versus angulum Zoron, convertit se ferrum ad Zoron, et si ad oppositum angulum approximes, convertit se directe ad Aphron* **De miner.** lib. I. tractat III. 6. A *Zoron* és *Aphron* szók egy ismert nyelvben sem találhatók; s mi hajlandók vagyunk a régi phoenicieknek tulajdonitani azokat, kiknek Afrika délre és Syria északra esett.

[2]) *Hist. hieros.* c. 89.

[3]) *Speculum doctrinale*, XVI. c. 134.

[4]) *Icelle etoile ne se meut*
Un art font qui mentir ne peut
Par vertu de la Rainette,
Une pierre laide et noirette
Ou le fer volentier se joint;
Et si regarde le droit point,
Puis que l' eguille l' a trouchée
Et à un festuc l' ont fichée;
En l' eau le mettent sans plus;
Et li festuc li tient dessus.
Puis se tourne la pointe toute
Contre l' etoile; si sans doute

s egy czélzást egy másiknál [1]); de nem tudjuk, melly időben irtak.

Kinek alkalma volt valaha hajón lenni, tudhatja, milly ritkán élvezhető ott olly nyugalom, hogy illy durva eszköznek hasznát lehessen venni; hogy tehát kedvezőtlen időben is alkalmatos legyen, a tű egy szekrénykébe zárt függőleges tengelyre egyensulyba helyeztetett, s a szekrényke olly módon függesztetett fel, hogy bármelly rázatás daczára függőleges állásban maradjon; s oda alkalmaztatván a szélrózsa, készen volt az iránytü.

Hogy Flavio Gioja, kinek az olaszok e találmányt tulajdonitják [2]), Amalfiból való volt, talán az is látszik mutatni, hogy a szélrózsa nem egyéb, mint tovább fejlesztése a kereszt jelének, mit e város zászlóján viselt, s mi később a maltai lovagok jelvénye lett; Amalfi később az iránytüt vette fel czimerébe, de hogy mikor, nem tudni. A liliom végett, mi e rózsánál alkalmaztatni szokott, a francziák magoknak követelik e találmány dicsőségét, de ki tudja mikor kezdett a liliom alkalmaztatni? S maga Gioja nem alkalmazhatta-e, hogy megtisztelje az anjoui házat, melly akkor uralkodó volt Nápolyban?

Akadnak, kik e találmány érdemétől megfosztják Europát, s a chinaiaknak tulajdonitják, kiknek legrégibb történeteiben is emlitetik már a delejtünek, mint ők mondják, délfelé irányulása. Humboldt Sándor kérelmére Klaproth utána nézett e dolognak a chinaiak könyveiben, s ugy találta, hogy nem csak igen régen használták a delejtüt, hanem annak elhajlása is megjegyeztetett egy természettörténetben, mellyet Ken-zun-shi a Sungok alatt, 1111 és 1117 közt irt. „Ha (ugymond) egy tühegy a delejhez dörzsöltetik, azon tulajdonságot kapja, hogy délfelé mutat, de mindig keletre hajlik el (észak-kelet), s nem egyenesen délnek irányúl. Ha tehát az ember vesz egy gyapot

---

Que japer vien ne faussera,
Ne mariniers n' en doutera.
Contre l' etoile va la pointe,
Par ce sont les mariniers cointe
De la droite voye tenir:
C' est un art qui ne peut mentir.

[1]) *Mas ira de mal temps lor a fracsat lur vela.*
Non val li caramida pues can segre l' estela.

R. Perault.

Brunetto Latini († 1294) is beszél erről a *Tesoro* ban lib. II. c. 49. és pedig nem mint újságról.

[2]) A bizonyitékok láthatók **Grimaldi** egy értekezésében, *Saggi dell accademia di Cortona*, tom. III. pag. 195.

fonalat, s kevés viaszszal a vastü közepére erösiti, annak hegye mindig délre mutat, feltéve hogy nem fú szél. Ila a tüt vékony nádba dugjuk, s vizre bocsátjuk, délre mutat ugyan, de mindig a p i n g pont (5/6 d é l) felé hajlik. [1]).

Mint már más találmányokról is megjegyeztük, lehet. hogy ez is utazók, különösen Marco Polo, vagy a tatárok által került Európába; s talán innét van, hogy a fölfedezönek nem jutott valami nagy dicsöség osztályrészül, mint ki nem tett egyebet, csak megismertette. A XIV. században, bizonyos, hogy közönséges volt. [2]).

A normannok, ezen hires hajósok, kik a Jeges-tengerbe is behatoltak, miközben Franciaországot és Siciliát meghóditották, voltak elsök, kik ugy tudták vitorláikat alkalmazni, hogy ellenkező széllel is előre mentek, melly mesterség annyira csodáltatott, hogy büvészetnek tulajdonitották. [3]).

Csillagtavmérö.

Nagy előmenetelt tett a hajózási mesterség, midön a portugali II. János által összehitt tudós gyülekezet azon eszmét sugallta, hogy csillagtávmérő (astrolabium) használtassék a tengeren. Ez áll egy körülbelül tizenöt hüvelyk átmérőjü fém gyürüből, melly egy másik kisebb, az eszköz felső részéhez erősitett gyürüre függesztetik ; a nagyobb gyürü külső karimája fokokra van felosztva, s egy központ

---

[1]) **Klaproth**, *Lettre á M. Alexandre de Humboldt sur l'invention de la bussole*, pag. 68.

[2]) Minthogy a középkorban gyakran nem épen komoly könyvekben kell keresnünk a fontos ismereteket, költőkből ismertetjük a hajózási eszközöket. A *Guerino Meschinó*-ban, melly a XIV. század elején fordittatott át olasz nyelvre, de bizonyosan előbb időből való, olvassuk: „Mindazáltal a hajósok a delej, csillag, földképi felosztás és delejtük segélyével biztosan járnak a tengeren" 69 lap (Padua 1473). Goro Dati, egy a *földképről*, nyolczasokban irt, s Zanobi Stradának hibásan tulajdonitott költeményben, melly az emlitett század vége felé készült s 1482-ben Florenczben nyomatott ki, igy szól;

E con la carta, dove son segnati
I venti e porti e tutta la marina,
Vanno per mare mercanti e pirati. . .
Col bossol della stella temperata
Di Calamíta verso tramontana,
Veggio appunto ove la prora guata· . . .
Bisogna l'orologio per mirare
Quante ore con un vento siano andati,
E quante miglia per ora arbitrare,
E troveran dove sono arrivati·

[3]) **Forster**, Utazások északon.

körül forgó mutatóval van ellátva. Ki észlelni akar, kezébe veszi az eszközt kis gyürűnél fogva, s olly módon forditja a nap felé, hogy a sugarak keresztül hassanak a magasságmérő két nyiláson, mellyek e gyürűn fúrvák; s e helyzetben a mutató jelzi a magassági fokokat. Ez eszköz segélyével, miután a nap naponkénti elhajlásának táblái elkészittettek, egy pillanat alatt meg lehetett határozni, mennyire távoztak el az egyenlitőtől. Mindazáltal igen távol álltak még a mostani tökélytől, s elég legyen mondani, hogy a kör negyedén, mellyet az égi testek magasságának felvételére használtak, egy ólomgolyóval terhelt fonal függött; miért is a tengeren tett észleletek nem sikerülhettek pontosan.

Hajóépités.

Ugyanezen időben a hajóépités is tökélyesbült. Jal a keresztes hadjáratok idejéből hajókról értekezvén [1]), csodálkozik, mint bátorkodtak illy tökéletlen járműveken annyi népet szállitani; s mégis szent Lajos nyolczszáz, kisebb nagyobb hajóból álló flottájából csak nehány kevésbbé tekintélyes veszett el e hosszú utban. Az akkori hajók, alak, nagyság és arányok tekintetében nem igen különböztek a mostani szállitó, s a hollandi egy-árboczos gömbölyded hajóktól, s készletök mindössze egy latin, súlyos és nehezen mozgatható vitorlára szoritkozott. A belső felosztás nyomába sem léphet a mieink kényelmének; igy például azon nyolczszáz személy közől, kiket sz. Lajos hajója vitt, két harmad a födélközökben volt összezsúfolva, s akként egyeztek meg, hogy egy ember helyén kettő feküdjék, egyik főtől másik lábtól (uno tenente pedes versus caput alterius); a lovak mindenike huszonhét hüvelyknyi szélességü tért foglalt el; hevederekre függesztettek fel, s nehogy tagjaik megmerevüljenek, időről időre megkorbácsoltattak.

A keresztes hadjáratok azonban javitásokat eszközöltek e tekintetben, s Velencze ötféle gályát használt: nagyokat a Flandria és Angliába való útra, Tana és Konstantinápoly felé pedig a könnyű, latin, és négyszög hajókat. Egy bizonyos, ki e hajókon szolgált a XV. században, leirja azok terjedelmét [2]). E szerint a két első rendbeli gályák gerincze 34, a könnyüké 11, a latinoké 18, s a négyszög hajóké 20 meternyi volt. A csőrös hajók (rostratae) száz evezővel voltak ellátva. [3]). A Nicaea ostrománál használt hajók mindenike

[1]) Értekezés a franczia akademiában. 1837.

[2]) Kézirat a Magliabecchiana-ban, classe XIX, cod. 70.

[3]) **Guglielmo di Tiro**, *Gesta Dei per Francos*, lib. III.

százötven katonát vitt.[1]). Marin Sanuto egy gálya ellátásának évi költségét hétezer zechinóra teszi[2]). A sz. Lajos és Velencze közt létrejött szerződésből tudjuk, hogy a Santa Maria hajó, mellyen száztiz ember volt elhelyezve, száz, a Roccaforte harminczegy, s a többiek húsz, huszonnégy meternyi hosszúságuak voltak. Tizenöt hajónak négyezer lovat és tizezer személyt kellett befogadni.[3]). Hiresek voltak Velencze karakjai, s még inkább Spanyolország és Portugalia latinvitorlás hajói (caravellák)[4]), mellyek később még inkább megerősittetvén daczoltak a nagy Oceán rohamaival.

Már e javitásokat megelőzőleg a növekvő tevékenység új földek fölfedezésére ösztönözte az európaiakat Hercules oszlopain túl, mellyek még mindig a világ végének neveztettek. 1281-ben Vadino és Guido Vivaldi két gályán indultak el Genuából azon szándékkal, hogy megkerülik Afrikát, s ez úton hatolnak Indiába: az egyik Guinea zátonyain felakadt, a másik Menam-ba (Aethiopiá ban) jutott; de elfogatott, s csak egy tengerész menekűlt meg. Antoniotto Usodimare Útinaplójában említést tesz erről; Pietro d'Abano és Cecco d'Ascoli hires csillagászok pedig megjegyzik, hogy ez ismertetés következtében Teodosio Doria és Ugolino Vivaldi 1292-ben két ferenczi szerzetessel ugyanazon útra keltek, honnan nem is tértek vissza.[5]). Más genuaiak ugyanezen időben, Petrarca szerint[6]), fölfedezték a Canari vagy Boldog-szigeteket.

Canari szigetek.

Nem régiben tétetett közzé[7]) Boccaccio egy „Értesitése a Canari s más egyéb oceani szigeteknek 1341-ben történt újbóli fölfedezéséről"; ez értesités azon ismertetésekre van alapitva, mellyeket florenczi kereskedők Sevillában a genuai származásu Nicolo di Reccotól nyertek, ki e vállalat egyik fő-

---

[1]) **Guglielmo di Tiro**, *Gesta Dei per Francos*, lib. III.

[2]) *Secreta fidelium crucis.*, l. 8.

[3]) **Leibnitz** *Codex juris gentium diplom.* p. 24 és követ.; **Carli** müveinek V. kötet. 7-ik értek. a *pénzekről.*

[4]) A Caravella nevet a cara-bellá-tól származtatják, mi szép kinézést jelent. Én egy régi szó gyökét vélem abban láthatni, melly a görög *καραβιον, καραβος*, a latin *carabus, corbita*, az olasz *corvetta*, s az orosz *korabla* szókban is feltalálható.

[5]) **Foglietta**, *Hist. Gent.* lib. V.

[6]) *Eo siquidem, patrum memoria, Genuensium classes armata penetravit.* (**De vita solit.** XII. sec. 6. c. 3.)

[7]) Ciampi Sebestyén által, Florencz. 1827.

nöke volt, s a XIV. század nagy tengerészei közé számittatik. [1]). E szerint IV. Alfonz király Lissabonból a flórenczi Angiolin del Tagghio vezérlete alatt, három hajót küldött ki, mellyek a Boldog-szigeteknek vették utjokat, s öt nap alatt az Archipelagusba értek, hol kecskebőrt, faggyút, halzsirt és fóka böröket szereztek. Ez hihetőleg a Lancerota vagy Fuerteventura sziget volt; a másodikat, mellyhez eljutottak, Canarinak nevezték el; lakói csupán pálmafonalból vagy kecskeszőrből készült rövid kötőt viseltek. Innen egy harmadikhoz hajóztak, melly egészen erdős s bizonyosan a Ferro sziget volt. Lakóit ugy irják le mint becsületes, élénk, hüséges, értelmes, szépkülsejü, erős embereket, kik a müveltségnek olly, vagy még magasabb fokán álltak mint némelly spanyolok; ugy számoltak mint mi, baljára tevén a tizes számjegyet az egyesnek. Nehányat az infanshoz vivén, ez őket szabad lábra helyezte, mert felismerte rajtok, hogy nem néger vér foly ereikben, kikkel akkor már kereskedtek.

Ime tehát az olaszok voltak azok, kik a Boldog-szigetek fölkutatására vállalkoztak, mellyekről a régiek álmodoztak. 1342-ben don Luis della Cerda, Clermont grófja, arragoniai IV. Péter engedélyével két hajót szerelt fel s megtámadta Gomerát, de visszaveretett a számos lakosság által. Azonban tiz év mulva új sereget gyüjtött a Canari-szigetek meghóditása végett, s VI. Kelemen pápa azok királyává koronázta őt Avignonban; de a francziák szolgálatába lépvén az angolok ellen, felhagyott a vállalattal.

1393-ban egy társaság, melly Sevillában III. Henrik király engedélyével andalusiak és baskokból alakúlt, öt hajót küldött el

---

[1]) A *Portolano*-ból is, mellyet Baldelli a *Milione*-val együtt tett közzé, az tünnék ki, hogy genuaiak vagy más olaszok födözték fel és nevezték el a Canari szigeteket, s talán az Azoroseket is. Ez utóbbi vélemény mellett G. Canale küzd *(Régi genuai utazók és fölfedezökről*, Genua 1846), ki Caffaro folytatójának következő helyét idézi: *Eodem anno* (1292) *Theodisius Auriae, Ugolinus de Vivaldo et eius frater cum quibusdam aliis civibus Januae coeperunt facere quoddam viagium, quod aliquis quisque tunc facere minime attemptavit. Nam armavit optime duas galeas, et de victualibus aqua et aliis necessariis in eis impositis, miserunt eas de mense madii de versus strictum Septe, ut per mare Oceanum irent ad partem Indiae, mercimonia utilia inde deferentes. In quibus iverunt dicti duo fratres de Vivaldo personaliter, et duo fratres Minores. Quod quidem mirabile fuit non solum videntibus, sed etiam audientibus. Et postquam locum quod dicitur Gozora* (Azzora?) *transierunt, aliqua certa nova non habuimus de eis. Dominus autem eos custodiat, et sanos et incolumes reducat ad propria.*

Canale szerint Lancerota sziget nevét felfödözőjétől, a genuai Lanzaroto Marczelltől nyerte volna.

Afrika partjainak kifürkészésére, mellyek a 34 szélességi foktól a 29-ig eveztek, a nélkül, hogy a partokat elvesztették volna szem elől; végre a Canari-szigetekkel szemben találván magukat, Teneriffa vulkánjának lángjaitól annyira megrémültek, hogy nem mertek kikötni, s Ördög-szigetének nevezték azt el; kirabolták Lancerotát, s dús viasz, bőr és másféle zsákmánynyal térvén vissza, a Canari-szigetek meghóditására kértek engedélyt, mit Henrik sem meg nem adott, sem meg nem tagadott. [1]).

Mondják, hogy Bethencourt János, normand báró, Afrikának nyugati partjait nemcsak Sierra Leonaig, mint a többi normandok, hanem egész a Rio d' Ouroig kikémlelte, honnan sok foglyot és tudósitást hozott, s egy erődöt szándékozott ott épittetni, hogy adózóvá tegye e földet. Ugyanezen báró Castilia királyától a Canari-szigetek királyi czimét nyerte el (1402) mint adófizető; de, ugy látszik, nem hóditotta meg azokat egészen; utódai portugali Henrikkel cserélték el e szigeteket egy Madeirán alapitott uralomért.

A Canariak hét, szerencsés égalju, szép, termékeny- és tűzhányó hegyekkel bővelkedő, félkört képező szigetből állnak [2]), körülbelül ötven mérföldre (miglia) Afrika nyugati partjától, a 28-ik szélességi fok felé. A guanschok, kik e szigeteket lakták, s kik egészen kivesztek az europaiak rosz bánásmódja következtében, igen szép kinézésüek és ügyesek voltak, gyermekségüktől meg levén szokva zergemódjára mászni meg hegyeiket, egyik csúcsról a másikra szökdelvén; s bámulatos távolságra voltak képesek dobálni a szikladarabokat. Hübérrendszeresen két kasztra, a nemesek és birtokosok (achimenceyr) s a köznépére (achicaxuas) voltak felosztva: bebalzsamozták s a sziklában kivájt és gondosan elzárt üregekben helyezték el halottjaikat. Berber nyelvükből most már alig ismerünk többet százötven szónál s ezek, nem különben mint a mumiák, különféle faj-keverékre mutatnak.

Állitják, hogy dieppei és roueni kereskedők 1364-ben Afrika partjain kötöttek ki s a Rio de Cestos torkolatánál a kis-dieppei ügyvivőséget alapitották, honnan a következő évben az Arany-partig (Goldküste) nyomúltak elő, s a Zöld-foktól (Cap Verd) Minaig ügyvivő-

[1]) **Navarete**, *a spanyolok utazásainak és fölfedezéseinek gyüjteménye.*
Viera és **Benzoni**, *A Canari-szigetek története.*
Morisot, *Orbis maritimi historia.*

[2]) Lancerota, Fuerteventura, Gran Canaria, Teneriffa, Gomera, Palma, Ferro.

ségeket állitottak, ez utóbbi helyen pedig 1383-ban templomot is épitettek. Szintén meg van irva, hogy a cataloniai Ferrer Jakab 1346-ban Majorcából két hajót indított útnak az Arany-folyóhoz: de hozzá teszik, hogy nem tért vissza, s hogy az emlitett folyó a Bojador foktól északra esik, és különbözik a guineai Rio d'Ouró-tól. Mindazáltal fel van az jegyezve egy 1375-ki Portolanóban (kikötő-leirások gyüjteménye), melly a párisi császári könyvtárban [1]), s Francesco Pizzignano 1367-ből való térképén, melly Pármában őriztetik.

Mindezen jelentések azonban csak határozatlanok, s újabb tanúbizonyságokon vagy légből kapott föltevéseken alapúlnak; s ha mindjárt igazak volnának is, nem lennének egyebek egyéni kisérleteknél, mellyek minden messzeható terv és számitás nélkül tétettek. Az elsők, kiket határozott czél vezérelt, spanyolok és portugalok voltak. E félsziget, melly két tengeren s Európa véghatárán terül el, régente a hajósok czélpontja volt; később az arabok közölték vele ismereteiket, mellyeket terjedelmes utazásaikban gyüjtöttek; s a fényüzés, mit bevittek, szükségessé tette az Ázsiávali kereskedést. Midőn utóbb a benszülöttek teljesedésbe látták menni reményöket, mellyet az idegen uralom megsemmisitését illetőleg régtől tápláltak, belátták, hogy e czél elérésére okvetlen szükséges bevágni útját az ellenségeik részére Afrikából folytonosan küldözött segélynek. A portugalok tehát, miután kicsiny országukat megszerezték, rögtön a tengerre vetették magukat, s kitartó erőfeszitéssel bámulandó nagyságra emelték hazájokat.

Portugali János (1415) fiaival kikötött Afrikában, s elfoglalván a Gibraltárral szemközt levő Ceutát, kormányzóul bátor negyedszülött fiát, don Enriquet, hagyta ott. Harczias s egyszersmind kora minden tudományágában jártas lévén, lelkesedést meritett az útleirásokból, mellyek akkoriban kézen forogtak. A móroktól Afrika belsejéről, s tölök és a zsidóktól a négereken túl lakó azenagokról és Guinea aranybányáiról szerzett magának tudomást, hová tengeren szándékozott eljutni. Sagresben, Portugalia legdélibb pontján, közel a Sz. Vincze fokhoz telepedvén le, a földiratban jártas egyénekkel környeztette magát, s a mórok megsemmisitésére akkoriban alapitott Krisztus-rend gazdagságait e tudomány előmozditására forditotta.

---

[1]) J. A. Buchon fedezte ezt fel. Ugyan abban egy hajó oldalán ez olvasható: *Partich lu xer dn. Jac. Ferrer per mar al Riu de lor al gorn de sen Lorens, qui es a X. agost, i fo en l'an mcccxlvj.* — Lásd a *királyi könyvtár kéziratainak ismertetéseit.* XII. kötet.

Mert a móroknak nem csak megtéritése, hanem gazdagságai is ösztönül szolgáltak a vállalatra, s a nök nem fogadták el az ollyannak udvarlását, ki Afrikába nem ment szerencsét próbálni. Don Enrique már küldött (1412) egy hajót a partok kikémlelésére; s ez volt az első portugal kisérlet, de nem sikerült. A tunya elméjüek gúnyolták az infans költséges ugynevezett agyrémeit; de ő bátran szembeszállva a nép és tudósok téves felfogásával, nem múlt el év, hogy ne küldött volna egy hajót azon meghagyással, hogy menjen túl az előbbiek által elért határon. Illy módon az övéinek sikerült megkerülni a Non (Nun) fokot, melly — miként neve is mutatja — mindaddig ugy tekintetett mint a legvégső megközelithető pont, közmondássá válván: „Ki látja a Non fokot, vagy tér vissza vagy sem.“

E fokon tul rohanó áramlatok, dühös hullámzatok és veszélyes szirtek látszottak védeni egy más, a lakhatatlannak hitt forró földöv véghatárán lévő fokot, mellyet az a körül iszonyatosan keringő hullámok miatt Bojadornak neveztek. Juan Gonzales Zarco, és Tristan Vaz Texeiro támogatván a fejedelem nemes merélyét, felajánlották magokat e veszélylyeli megmérközésre, és délnek eveztek (1417). Azonban, nem annyira bátorság mint inkább a hajózási eszközök és ismeretek hiánya miatt, nem akarván messze benyomúlni a tengerbe, vállalatuk bizonyosan dugába dől, ha a szárazföldről jött dühös szélroham a sik tengerre nem üzte volna őket. Már elveszetteknek hitték magukat, midőn a vihar egyszer csak megcsendesült, s a hajnali szürkület egy, a Canariak délvonalában fekvő szigetet tüntetett fel, mellyet a nem remélt megmenekülés emlékére Porto Santo-nak neveztek el. E sziget fekvése igen kellemes, égalja szelid, lakói nyiltszivüek voltak. Kecsegtetve e leirás által don Enrique három, magvakkal és eszközökkel terhelt hajót adott nekik, hogy ott gyarmatot alapitsanak.

Madeira.

Ott időzvén Zarco és Texeiro, időről időre a láthatáron valami homályos tárgyat vettek észre, melly alakjában változott ugyan, de mindig egy helyben maradt. Felismerése végett utra kelvén, valóban egy szigetre találtak (1419), melly elég nagy de néptelen, és erdőkkel fedett volt, a honnét Madeirának nevezték. Lehet, hogy már máshonnan hallották hirét, mert 1344-ben az angol Macham, midőn az általa nőül vett Dorset Anna rokonainak üldözése elől menekült volna, a vihar által társai és nejével e szigetre vettetett, s minthogy a hajó a parttól elsodortatott, ott maradt. Anna meghalt, ő Anna sirján mult ki, társai e megható történet emlékére egy keresztet emel-

tek: azután pedig merészen egy rögtönzött csónakba ülvén, Maroccóba, onnan Spanyolországba jutottak. Ha fölteszszük is, hogy a költészet kicsinositotta, vagy talán kigondolta e történetet, annyit mégis bizonyit, hogy Madeira ismeretes volt.

A porto-santói gyarmat nem boldogult, mert az oda átvitt tengeri nyulak annyira elszaporodtak, hogy minden növényzetet semmivé tettek. S most Madeira szigetén tüzet vetettek az erdőknek, és az égés (1421) hét évig tartott, melly idő eltelte után cyprusi szőlővesszővel és siciliai czukornáddal ültetvén be, reménységen felül jól ütött ki vállalatuk. A jó siker jutalom és egyszersmind ösztön volt don Enrique-nek; s midőn mások a fölmerülő veszélyek miatt bátorságukat vesztették, ő lelkesitette a lankadó szellemeket, ismertetéseket gyüjtött, térképeket rajzolt, utasitásokkal látta el a hajósokat, s azt mondta: „Evezzetek a Bojador fok felé, de ne kisértsétek meg a mellett elhajózni, hanem tartsátok magatokat távol, és ismét teendetek valami uj fölfedezést; akkor térjetek vissza, s ujból kezdendjük, mig meg nem fog az kerültetni.“

Gil Eannes di Lagos azon szándékkal kelvén hajóra, hogy Afrika partjának hosszában azon pontig evezzen, hol, mint hitték, délre kellett annak kanyarodni, megkerülte e félelmes fokot (1432); s azon tul a várt zivatarok helyett, nyugodt tengert és szerencsés égaljat talált, mi ismét nagyobb kisérletekre szolgált felbátoritásul.

A középkori közjog ugy tekintette a pápát mint a szigetek legfőbb urát; s ez eszme, bár honnan származott légyen is az, nem vonatott kétségbe. Miként láttuk, a normannok meghóditván Siciliát és Angliát, a pápának ajánlották fel, ki azokat reájok ruházta; II. Orbán Corsicát Pisa püspökének, IV. Hadrian Irlandot Anglia királyának, II. Henriknek adományozta. E tanhoz alkalmazkodva, don Enrique V. Márton pápától, a saját költségén fölfedezett szigetek reá ruháztatását kérte ki; s a pápa nem csak örökre oda adományozta a portugali koronának a Bojador fok és Kelet-India közt fölfedezendett szigeteket, hanem azonfelül még teljes búcsút is engedett mindazoknak, kik elvesznek e vállalatban, melly olly sok, a keresztség által megváltott s az evangelium által polgárositott lelket vala megnyerendő az égnek.

A nemes buzgalom tehát, melly előbb a Szentföldre vonzotta a keresztényeket, most ez irányba űzte őket a vállalkozás és ajtatosság kettős hatályos ösztönével. E közben don Enrique Gonzales Antalt és Nugno Tristant új fölfedezések végett küldte el (1440); kik is a Bojador-fokon tul kilenczven mérföldre(leghe)aFehér-fokig nyomulván

mintegy tizenkét mór foglyot ejtettek. Ezek, előkelők lévén, nagy váltságdijt ajánlottak; a következő évben tehát (1443) Gonzales felsőbb parancsra visszavitte őket, s cserébe rabszolgákat, sok aranyport és becses ritkaságokat kapott, mellyek tekintetéből Rio del Oro azaz Arany-folyónak neveztetett el a tenger-öböl, mellyen a portugal hajók föleveztek. V. Alfonz ez aranyból gyönyörü pénzt veretett, mellyet az akkoriban III. Calixt pápa által elrendelt keresztes had járat emlékére, mellyben ő is igérkezett részt venni, cruzadá-nak nevezett. Ez arany hatalmas érvül szolgált Henrik vállalatait ellenzők legyőzésére; most már magánosak sem kiméltek a költséget ujabb kisérletekre; mindenki egy új, más népek által lakott világról álmodozott; magasztalták a hajózás mesterségének előmenetelét, s kétségbe vonták az addig uralkodott véleményt, melly szerint a forró földöv lakatlan lett volna [1]). S valóban a Senegal vidékein lassan lassan fölfedezett földek termékenyek- és benépesitetteknek találtattak, s mindinkább engedtek az akadályok, mellyeket, mint hitték, a természet gördített a terjedelmesebb fölfedezések utjába.

Már Tristan fölfedezte (1446 - 47) az Arguin s talán egynémelly zöldfoki szigetet is, s bejárta a partot egész Sierra Leonaig: azután pedig Lagos nehány lakói, a király beleegyeztével, saját költségükön hat latin vitorlás hajót szereltek fel, kifürkészendők Guinea partjait; de elfogyván élelmi szereik, vissza kellett fordúlniok, sok négert hozván magokkal.

Minden részről, s különösen Olaszországból, szerencselovagok ajánlkoztak most már don Enriquenek, köztök Alvise Ca de Mosto, velenczei patricius is. Ez Vincenzo di Lagossal elküldetvén (1455. marcz, 29) meglátogatta Madeirát és a Canari szigeteket; onnan a Fehér-foknak és Gambiának vévén útjokat, itt visszatértökben egyesülnek Antonio di Noli genuaival, ki a herczeg parancsára a partokat szemlélte meg. Mohón olvasták az értesitést, mellyet Ca de Mosto ezen, és egy két évvel később megtett útról adott ki, mellyben rajzolta a szokásokat és kimutatta a kereskedés és gyarmatok gyors növekedését. Madeirában és a Canari-szigeteken hetven magot arattak, s nagy jövedelmet adott a szőlő, czukornád, a festésre használt orchil, s a zerge bőrök. Az Arguin szigettel átellenes puszták mórjai a négerek tartományát s a Földközi-tengerrel határos Berberiát látogatták, ezüst, réz s más mindenfélével terhelt tevéken tévén

[1]) Galateo Antal *(De situ elementorum)* bizonyos genuai Györgyöt idéz, ki a vonalat áthatolhatónak állitotta.

meg az utat, melly czikkeket Tombuctuban arany, paradicsmag s más egyebért cseréltek ki. Az arabok lovakat küldtek oda, mellyek darabjáért tizenkét-tizennyolcz rabszolgát kaptak, kiket Tunisban vagy Arguinban adtak el, hol a portugalok évenként hét-nyolcz százat vásároltak össze otthoni kereskedésre; mig előbb rabolni szokták őket a partokról és belföldről.

Ca de Mosto tudta, hogy Tegazzában, hatnapi járó földre Hodentől, sok sót ástak, mit Tombuctuba, onnan Melli, néger birodalomba vittek, s ott aranynyal cserélték ki. Megnézte Senegalt és a Nigert, mellyről a rendszeres vélemények szerint, azt hitte, hogy hasonlóan Ázsia folyóihoz, a földi paradicsomból ered. Azon főnökök, kikhez a mahomedán vallás eljutott, barátságosan fogadták a velenczeit; ki aztán túl menvén a Zöld-fokon, s délnek tartván, a legkellemesebb tájakra talált. Az első europai, ki a Rio dell Oro n fel ment, Juan Fernandez volt, ki 1445-ben hét hónapig utazott Sahara nomad népei közt, s egy leirást közlött azokról, melly előbbi afrikai Leoénál.

Azori szigetek.

E közben más nemzetbeliek is részt kezdtek venni a fölfedezésekben; s a flandriai hajós Van der Berg vihar által az Atlanti-tenger nehány szigetéhez vettetvén (1432), mellyek Portugaliától kétszázötven mérföldre, s ugyanazon szélességi fok alatt feküdtek, megismertette azokat a portugali udvarral, melly által elfoglaltattak, s az ott talált sok ölyvről (azor) Azoreseknek neveztettek. E szigetek száma kilencz, s három csoportra osztatnak az ott igen viharos tenger által: délre San Miguel és Santa Maria, kelet és északra Fayal, Pico, San Jorge, Graziosa, Terceira feküsznek; a két más sziget Flores és Corvo hetven mérföldre esnek nyugatra. Mondják, hogy tenger alatti sziklák által Madeira és Porto Santoval, s innen egész az afrikai szárazfölddel vannak összeköttetésben; tehát az Atlas hegyláncznak volnának részei, s ugyanazon időben emelkedtek volna ki. Az ujabb földirók a szigeteket azon szárazföldhöz számitják, mellyhez legközelebb esnek, miért is az Azori szigetek Európának itéltettek oda. Eltekintve a heves földrengésektől [1]), égaljuk egészséges; földjük ter-

[1]) 1591-ben a földrengés tizenkét napig dühöngött; 1720-ban illy földrázkódások közt Terceira mellett egy sziget, s ismét másik emelkedett ki, mellyek füstöltek és ércz-salakot hánytak; 1811-ben San Miguel mellett egy mérföld kerületü, és száz lábnyi magas sziget jött felszinre; később ismét mind elsülyedt.

mékeny, völgyeik nedvesek, mellyekben mind a két félgömb termékei szépen tenyésznek.

E szigeteken Alfónz király engedélyével don Enrique gyarmatokat alapitott (1449), mellyek mintegy az europai müveltség előőreiül, s a várakozás és remény pontjaiúl szolgáltak; s a hajózás e szigetekre iskolája és gyakorló intézete lett a fölfedezéseknek, mindaddig, mig egészen kikémleltetvén Afrika és Amerika partjai, megszünt érdekességök, s többé nem voltak egyebek mint gyarmat és megálló helyek.

Don Enrique negyvennyolcz éven át (— 1460) forditotta a tengerészeti ismeretek öregbitésére gondját és sok kincseit, mellyekkel mint Viseo herczege, és a Krisztus-rend nagy-mestere rendelkezett; s ha nem aratott is olly sikert, minőre számitott, s bár hajói nem közelitették is meg az egyenlitőt, de utat nyitottak a későbbi kisérleteknek, mellyek más alakot adtak a hajózásnak. A Castiliávali viszályok elvonták V. Alfonzt nemes terve előbbre vitelétől, bár mindig több több arany hordatott e partokról. Ötöle Gomez Ferdinand a Guineávali kereskedést évi ötszáz ducatért vette ki bérbe, s egyszersmind azon kötelezettséget vállalta magára, hogy a fölfedezést ötszáz mérfölddel viszi odább. Az illy kiváltságok meglassitották a fölfedezést: mindazáltal Juan de Santarem és Petro d' Escalona túl mentek a Sierra Leona fokon, s Guinea partjain megujitották az arany kereskedést, melly mint mondják, egy századdal előbb üzetett már dieppei és roueni kereskedők által.

Ez időben födöztettek fel az egyenlitőtől alig másfél fokra eső Fernando Po, Principe, San Thommaso és Annobon szigetek; s ekként V. Alfonz király halálakor (1481) a portugalok már az egész guineai partot ismerték Beni n és Biafra öblökkel s a szigetekkel együtt egész Congo ország északi határáig.

II. János, ki mint infans a Guineával üzött kereskedés jövedelméből, s a Mina kikötőből hordott aranyból húzta évi jövedékeit, új lendületet adott a fölfedezéseknek. Ő a tudományt hivta segélyül; s orvosai Rodriguez és a zsidó József, hires csillagászok, tanácskozást tartottak Behaim Márton rettenthetlen utazóval, minek az lett eredménye, hogy hajózási használatra alkalmazták a csillagtávmérőt, mellynek segélyével a nap magasságáról fel lehet ismerni a szélességi fokokat. A hajósok tehát felmentettek a földtőli függés alól, s merészen szállhattak a megmérhetlen tengerekre, biztosak

lévén, hogy a mikor akarják, felismerik helyzetöket és visszatérhetnek. [1]).

János Mina-ba anyagokat és nagy hajóhadat küldvén, melylyet don Diego d' Azambuga vezérelt, egy erősséget és templomot épittetett. Elrejtett fegyvereikkel kiszállván, kitüzték a portugal zászlót; s oltárt emelvén egy nagy fa árnyékában, misét hallgattak. Camaranza, a négerek főnöke, nagy erővel és fénynyel látogatásukra ment, kit Azambuga ajándékokkal tisztelt meg s egy telepitvényre kért tőle engedélyt; de sok fáradságba került a négerek alapos bizalmatlanságát és babonás előitéleteit meggyőzni. Mindazáltal munkához láttak, s rövid idő alatt készen volt a minai Szent-György eröd.

Megszilárditotta ez az afrikai hódoltatást s elkészitette az Indiába vezető utat; miért is János Guinea uri czimét vette fel, s a pápától a don Enriquenek tett engedmények megerösitését kérte; a pápa meg is hallgatta, s minden más keresztény hatalmasságot eltiltott a Portugalia részére kijelölt határok átlépésétől. A pápának e tárgybani tekintélye olly általánosan elismert volt, hogy IV. Eduard, Anglia királya, értesittetvén e megerösitésről Portugalia királya által, megtiltotta az angol hajósoknak Afrika felé hajózni. A portugalok aztán a hová csak eljutottak, kő kereszteket emeltek, mellyekre az ország czimerét, a király és fölfedező nevét, s az időt feljegyezték; s e keresztek mintegy okmányaiúl szolgáltak a birtoklásnak.

II. János kormánya alatt legutólsó volt a Santa Catarina fok fölfedeztetése (1484) Diego Cano által, ki Zairo vagy Congo folyóig nyomúlt elő, mellyen felmenvén, király által kormányzott négerekre talált, kinek székhelye Banza volt, melly később San Salvadorenek neveztetett. Ajándékok által magához édesgetvén őket, négyet közülök Portugaliába vitt, hogy ott kitanittatván, tolmácsúl szolgáljanak. Könnyü felfogásuak lévén csakhamar megtanulták a nyelvet, s megismertették földjöket a királylyal, ki ajándékokkal terhelve küldé öket vissza, hogy fejedelmöket a keresztény hit elfogadására felhiv-

---

[1]) **Macedo**, *Memoria sobre as averdadeiras epocas emque principiaro as nossas navigaçoes.* Lissabon 1835.

Indico chronologico das navegaçoes, viageus, descobrimentos, e conquistos dos Portuguezes nos paizes ultramarinos desde a principio do seculo XV. del Patriarca di Lisabona. Ugyanott 1841. — Egy másik 1844-ben kijött emlékiratban el akarja az araboktól vitázni a Canari-szigetek fölfedezésének dicsőségét: *Memoria, en que se pertende provar que os Arabes nao conhecerao as Canarias antes dos Portuguezes.* Lásd e könyv végén a ‚*Felvilágositó jegyzetek*'-et C) alatt.

nák. Ez kedvezőleg fogadta Diegót, s övéinek egyikét Portugaliába küldte vele, hol aztán Silva János néven meg is kereszteltetett, magok az uralkodók végezvén a keresztszülők tisztét. Benin királya, kihez II. János a hires Zacutot küldte követségbe, szintén térítőket kért, kik, bár a király részéről ellenzéssel találkoztak, sok négert megkereszteltek.

Képzelhetni, milly bámulat fogta el a portugalokat, midőn a visszatértektől megértették, miszerint a másik félgömbön az égboltozat egész más csillagképeket tüntet fel, s Afrika a helyett hogy, mint Ptolomaeus hitte, mindinkább s zélesbednék, kelet felé kanyarodik. Innét azt következtették, hogy Afrika csúcsban végződik, mellyet megkerülve Indiába lehet jutni: de hogyan? nem kell-e új veszélyektől tartani? s az iránytű nem szünendik-e meg az északi sark felé mutatni, megfosztván ekként a hajósokat minden eszköztől, mellynek segélyével magokat egy ismeretlen tengeren tájékozhassák?

János pap.

A négerektől csak annyit tudhattak ki, hogy Benintől keletre husz holdra azaz kétszázötven mérföldre (leghe) a hatalmas Ogane király lakik, ki nagy tiszteletben áll a bálványimádó főnököknél. Benin minden uj királya gazdag ajándékokat szokott neki küldeni, hogy általa az örökségben megerősitessék, s ez azokért egy vesszőt, valami rézsisak félét, s ugyanazon érczből készült nyakéket adott cserébe, melly jelvények a köznép szemében törvényessé tették a fejedelmet. Ogane soha sem bocsátotta szine elé a követeket, hanem midőn búcsúztak, az egyik lábát kinyújtotta a selyem függöny alól, melly mögött el volt rejtve; e lábnak megtévén tiszteletök et, apró keresztek osztattak szét köztök.

A név, hatalom és keresztek azon meggyőződést keltették, hogy ez János pap, a rejtélyes keresztény király lesz, kinek minden utazó más más lakhelyet jelölt ki: igy Rubruquis a mongolok közé helyezte, Giovanni da Carpi Indiába, mások Aethiopiába vagy bármelly más helyre, hol a barbár népességek közt a kereszténységnek nyomaira akadtak. A portugalok azt hitték, hogy Afrika hosszában uralkodik, s don Pedro, midőn kormányzó volt, követséget szándékozott küldeni székhelyének fölkeresése és barátsága kikérése végett. A dolog akkor abban maradt; de ujabb értesitések további fürkészetekre adtak okot; s a király Anton da Lisbonát küldte el, hogy Palaestinán és Egyiptomon át Indiába hatoljon, és keresse fel a rejtélyes papot. Járatlan lévén az arabnyelvben, nem mehetett messze; de János király makacsul ragaszkodott e János pap felkeresésének rögesz-

méjéhez, kinek szövetsége olly sok előnynyel járt volna; miért is (1485) Pedro de Covilham és Alfonso de Payva lovagokat megbizta, hogy szárazföldön utazzanak Indiába.

Egy fezi és tlemeceni arab karaván hoz csatlakozván, elérték a Sinai hegyet, mi közben az Indiák kereskedelmére vonatkozó ismertetéseket gyüjtöttek: Arábiában Aden kikötőjében elválván, Payva Abyssiniaba ment, a másik pedig India felé folytatta utját, s mintegy előfutárja volt az europaiaknak e tengereken, mellyeken nem sokára meg voltak alapitandók hatalmukat. Meglátogatván Calicut-ot, Cananort, Goát, tengeren Sofalába (Afrika keleti partjain) ment, hogy megismerje az arany bányákat; itt hallotta először hirét a Hold szigetnek, melly később Madagascarnak neveztetett. Két zsidó által értesittetvén, hogy Payva Cairóban meggyilkoltatott, elhatározta személyesen keresni fel János papot. Aethiopia negushja udvariasan fogadta, s annyira megszerette, hogy nem akart tőle megválni; Covilham tehát letelepedvén megházasodott, meggazdagodott, s a legelső méltóságokra emeltetett. Midőn huszonhárom évvel később Rodrigo de Lima vezetése alatt egy követség érkezett oda, ő még élt, és vágyott hazájába, mellyet többé nem látott. Portugalia királyának azonban gyakran szolgált értesitésekkel, s biztositotta, hogy a hajók nyugati Afrika hosszában délnek haladva eljutnak Afrika végcsúcsához, s ezt megkerülve a keleti Oceanban Sofala és a Hold sziget felé folytathatják utjokat. A fok megkerülhetése tehát már bizonyos volt, s csak kivitelre várt, mi végre Diaz Bertalan vezérlete alatt egy hajóhad indittatott utnak.

A Fok fölfedeztetése 1486.

Diaz százhúsz mértfölddel (leghe) ment tovább az előbbi hajósoknál, s a déli naptéritőn túl két fokra állitotta fel a keresztet; azután pedig merészen délnek fordúlt, s szem elől vesztvén a partokat, a szelek által egy, Afrika végfokától kelet felé negyven mérföldre fekvő öbölbe hajtatott, mellyet az ottani partokon talált sok marhacsordáról Tehenek-öblének nevezett el. Diaz czélja a Fok megkerülése volt, de nem vette észre, hogy ott végződik az afrikai szárazföld, miért is keletnek folytatta utját, nem tudom, mi féle Santa Croce szigetig. Időről időre magával vitt négereket küldött ki a szárazföldre, hogy megnyerje a benlakókat, cserét eszközöljön, és kérdezősködjék János papról, de semmit sem tudhattak meg e durva és vad emberektől. Lagoa öblébe érvén, minthogy az élelmi szereket szállitó hajó elveszett, s végszükségre jutottak, a legénység lázongani kezdett, hogy Diazt visszatérésre birják, de ő meg levén győződve, hogy Afrika

végfoka nem lehet messzire, buzditotta őket, hogy evezzenek még huszonöt mérföldet. El lehet képzelni milly nagy volt örömük és bámulatuk, midőn észrevették, hogy túl mentek a keresett Fokon! Megvigasztalódva tértek tehát vissza Lissabonba, miután háromszáz mérföldnyi partot kifürkésztek volna, s megismertették a Fok pontos fekvését. A rettenetes zivatarok miatt Tormentosónak keresztelték el; de a király azt mondta: Ne viseljen illy rosz jelentésü nevet, hanem neveztessék Jóreményfokának.

Vasco de Gama.

A nagy feladat tehát meg lőn oldva, Afrika oldalképe (profil) megvilágittatott, s föléledt a remény ez úton juthatni Indiába. De hiányzott, ki ez ismeretlen tengerekre merészkedett volna bocsátkozni, mignem Emanuel királynak Vasco de Gama nemes ember ajánlotta fel magát, ki tengerészeti jártassággal bátorságot és ügyességet párositott. Három hajóval és hatvan emberrel egyenesen a Zöld-fok szigeteinek vette utját (1497. jul.), s azokat maga után hagyván délre tartott, mignem Szent Helena öblében vetett horgonyt [1]), valamivel északra a Foktól, mellynek véghatárához három nap alatt ért. Itt nem ugyan Camoes képzelt szörnyével, hanem az ott nyáron át fuvó borzasztó délnyugati szelekkel találkozott, mellyek legyőzhetlen akadályt látszottak gördíteni további utja elé, ugy hogy minden tehetségét össze kellett szedni a lázongó legénység lecsillapitására. Végre mégis csak sikerült neki a Fokot körülhajózni; a Santa Croce szigeten megtalálta a Diaz által állitott utolsó jelvényeket, s látta Afrika partjait északnak huzódni. A Covilhamtól nyert utmutatások és térképek szerint szabályozván menetét, nem távozott el nagyon a száraztól, s gyakran kémlelte a partokat; túlment Sofalán, s végre Mozambique előtt vetett horgonyt (1498 marcz.). E várost mahomedan fejedelem kormányozta s mórok és arabok lakták, kik a keresztények nem várt megjelenése iránti féltékenységből minden módon elveszteni igyekeztek őket. Töreiket kikerülendő, Vasco egy helybeli hajókalauz utmutatása szerint Chiloa felé folytatta útját, de akadályoztatván az áramlatok által Mombazába tért. Itt is rosz akarattal találkozván a musulmanok részéről, Melindáig hajózott, mellynek királya udvariasan, a lakosok gyanu nélkül fogadták. Itt több indiai hajót, s nehány keresztényt is talált, kik a legalkalmasabb utasitásokkal látták el. A király Malemo Cano de Guzzerate kalauzt adta rendelkezése alá, ki

[1]) De nem magánál a szigetnél, melly csak 1502-ben födöztetett fel Giovanni di Nova által.

igen jártas volt e vizeken, s látván a csillagtávmérőt, melylyel a portugalok a nap déli magasságát észlelték, azt mondotta, hogy a Vörös-tengeren is használtatik.

Huszonhárom nap alatt Calicutba, India leggazdagabb és legkereskedőbb városába jutottak (máj.), mellyet egy zamorin kormányzott, ki Gamat olly tisztelettel igérkezett fogadni, millyenben a legnagyobb hatalmasságok követeit szokás részesiteni. A musulmanok folytonos cselvetései gyanakodókká tették a portugalokat; Vasco mindazáltal, akaratjuk ellenére, elhatározta magát megjelenni az udvarnál, miután előbb utasitotta testvérét, miként járjon el azon esetben, ha ő megöletnék. Emberei közől a legmerészebb tizenkettőt kiválasztván partra lépett, s nagy bámész néptömeg közt keresztül hatolván Calicuton, elért a zamorin városához, melly öt mérföldre (miglia) feküdt. Eleintén udvariasan fogadták és biztatták, de csakhamar felülkerekedett a féltékenység, mit növelt még a hozott ajándékok csekélysége is, s kisérletet tettek meglepni a flottát. Fölfedeztetvén a setét terv, Gama rettenthetlen bátorsága és ezélyével tiszteletet tudott maga iránt kelteni az udvarnál s meggyőzte azt a portugalokkal kötendett szerződés előnyeiről. Megengedtetvén neki hajójára visszatérhetni, hirtelen felszedte a horgonyokat, s fölfedezései hirével Európába sietett, hová, a kiindulástól számitva, két év mulva tért vissza (1499. szept.). A király nagy örömében magát a hajózás, hóditás, s az aethiopiai, arabiai, perzsa és indiai kereskedés urának czimezte [1]).

---

[1]) Azon szerzők megbirálására nézve, kik a fölfedezésekről értekeztek, a legfontosabb művek egyike a *Recherches sur la priorité de la découverte des pays situés sur la côte occidentale d' Afrique au delà du cap Bojador, et sur les progrés de la science géographique, après les navigations des Portugais au XV. siècle, par M. le vicomte de* **Santarem**. Paris 1842. — Figyelmesen átvizsgálván mind a nyugati mind a keleti irókat s főleg a térképeket, bebizonyitani igyekszik, miszerint Columbus előtt senki sem jött azon eszmére, hogy áthatoltatván az Atlanti-tenger, nyugati földek legyenek találhatók; s hasonlóképen senkisem kerülte meg a Bojador-fokot a portugálok előtt, hanem csak utólagosan jegyezték fel a cosmographok térképeikre az uj földeket; s mind megtartották a portugal hydrograph neveket. A következtetés talán nagyon is merész, de becsesek yom ozásai, s a VI. századtól a XV-ig készült, legnagyobb részt kiadatlan világképei, mellyek sokkal inkább szembe tüntetik a tudomány léptenkinti előhaladását, mintsem azt a történet tehetné.

IV. FEJEZET.

Columbus.

Egy, Afrika csekély kiszökellésére vonatkozó földirati, s egy más, a János pap létezését illető történelmi tévely eszközölte azt, hogy a portugalok uj utat födöztek fel Indiába. Szintén tévely, de egyszersmind mély észlelet, s a kivitelbeni tántorithatlan állhatatosság, továbbá azon jellemerő, melly egyedül képes nagy vállalatokat hajtani végre, sokkal fontosabb fölfedezésekre vezéreltek egy olaszt, ki a közép és uj-kor határain mint óriás emelkedik ki [1]).

Columbus Kristóf Genuában vagy vidékén [2]) született piacenzai

---

[1]) A Fernando fia által irt, *Storia dell Almirante*-n kivül a következő idevágó főbb müveket emlitjük meg :

Humboldt, *Examen critique de l' histoire de la géographie du Nouveau Continent, et des progrès de l' astronomie nautique au XV. et XVI. siécles.* Paris 1837. 4. vol. — *Essai politique sur la Nouvelle Espagne.* — *Monuments des temps anciens de l' Amerique.*

White Kennet 1713-ban Londonban *Bibliothecae americanae primordia* czimü munkát nyomatott ki, mellyben az Amerika fölfedezésére vonatkozó iratokat ismerteti. Ugyan e mü a *Bibliotheca americana, or a chronological cathalogue of books concerning the America* sat. czimü toldalékkal nagyban bővitve jött ki 1789-ben. — Még teljesebb a *Bibliothéque americaine, ou catalogue des ouvrages relatifs à l' Amérique qui ont paru depuis sa découverte jusque a l' an 1700, par* **M. Ternaux.** Páris 1837. — *Voyages, relations et memoires originaux pour servir a l' histoire de la découverte de l' Amérique, publiés pour la premiére fois en français par* **M. Ternaux.** Páris 1837. 3 vol.

Mugnoz, *Historia del Nuovo-mundo.* Csak az első kötetet tette közzé.

Fernando de Navarete, *Collection de los viages y descubrimientos que hicieron por mar los Espagnoles desde el fin del siglo* XV, 1825. vol. III.

Histoire de la découverte de l' Amérique, traduite de l' allemand de **Campe**, *par E. C. Pitton.* Páris 1836.

[2]) Ötven év óta hevesebben vitáztak Columbus hazáját illetöleg mint bármikor; s mi a tudomány diszének érdekében szeretnők, ha az e tárgyra vonatkozó vitás iratok egynémellyét senki sem olvasta volna. Elég legyen megemliteni, hogy születését a különféle irók 1430, 36, 41, 45, 46, 47, 49, 55-re teszik. A második adat legvalószinűbbnek látszik. Bölcsőjeért Genua, Cogoleto, Boggiasco, Finale, Quinto, a Riviera melletti Nervi, Savona, Palestrella, a Savona szomszédságábani Albissola, a Millesimo és Carcare közti Cosseria, Oneglia, az Alexandria és Casale közti Cuccaro, a Nura-Piacenza völgyébeni Pradello és Modena küzdöttek. Egy 1498 febr. 22-röl kelt hiteles okmányban, mellyben Columbus majoratust alapitott, genuainak vallja magát „Della qual città di Genova io sono uscito, e nella quale son nato.“ A Sz. Györgyről czimzett tanács 1502 decz. 8. kelt, s hozzáintézett válaszában öt *amantissimus concivis*-nek, s Genuát *originaria patria de vostra claritudine*-nek nevezi.

nemes családból, melly a lombardi háborúk alatt elszegényedvén, tengerészetre adta magát. Páviában megkezdett tanulmányait nagyon fiatal korában abba hagyván, atyja pályájára lépett, s csakhamar kitünt bátorsága és tengerészi ügyessége, mint szintén föld, világirati és csillagászati ismeretei által. Miután előbb nápolyi és genuai hajókat kormányzott volna, Portugaliába ment át, hol a lombardok (miként az olaszok átalában neveztettek) jól fogadtattak, mert ismereteik által elősegitették a fölfedezéseket. Különösen Lissabonba mindenfelől tudósok, kiváncsiak, szerencselovagok, téritők, kereskedők tódultak, kik részt vettek, vagy érdekelve voltak ezen fölfedezésekben, mellyeknek hirével telve volt a világ. Columbus, mint ki maga is tengerész s utazó családdal volt rokoni összeköttetésben mohón olvasta a hajósok elbeszéléseit, kapva-kapott sejtelmeik, ábrándjaikon; lehet, hogy ő maga is megfordult Guineában; s mindez növelte benne a vágyat: nagyobb körre terjeszteni ki a fölfedezéseket, mint mellyben addig forogtak. De az eszközök hijával lévén, mint reménylhette álmai valósulását? Mindazáltal hévvel csüggött azokon, s a régi bölcsek véleményeiben keresett részökre támaszt. Mert ő sohasem indult vaktában, hanem számitott, s a csillagok és tengertől kért utbaigazitást; s mig az afrikai partok fölfedezői nem tettek egyebet, minthogy egy gula alakú szárazföld hosszában folytatták utjokat, mellynek keleti partjait az arabok már ismerték, Columbus észleleti hóditásra készült, soha meg nem kisérlett úton akarván Ázsiába jutni.

Tudományos készültsége nem sok volt ugyan, de ismerte a régi olasz iskola tanait a világ gömbalakját, s az ellenlábasok létezését illetőleg, melly utóbbi vélemény, egy időben átokkal sujtatva, akkoriban közönséges kezdett lenni [1]). Ha a föld gömbalakú, az ember

[1]) Pulcinál a *Morgante* XXV. énekében Astaroth ördög igy védi az ellenlábasok létezését:

Sappi che quella opinione è vana;
Perchè più oltre navigar si puote,
Però che l' acqua in ogni parte è piana,
Benchè la terra abbia forma di ruote . . . .
E puossi andar giù nell'altro emisperio,
Però che al centro ogni cosa reprime,
Si che la terra per via di misterio
So spesa sta tra le stelle sublime:
E laggiù son città, castella, imperio,
Ma nol cognobbon quelle genti prime:
Vedi che il sol di camminar s' affretta
Dov'io ti dico che laggiù s'aspetta

egyik délvonaltól a másikig mehet, akár kelet akár nyugat felé induljon; s a két út kiegészíti egymást, úgy hogy ha az egyik hosszabb 180 foknál, a másik rövidebb azaz egyenesebb lesz. Ez igen egyszerü okoskodásra fektette tervét Columbus.

Eratosthenes a Spanyolország és China partjai közti távolságot kétszáz negyven fokra tette, tehát alig tizzel többre a valódinál. Strabo elfogadta e számitást [1]: de Marino da Tiro százharmincz-ötre vette azt le: s Ptolomaeus, bár javitott rajta, mégis negyven fokot hibázott. Ptolomaeusban olvasta Columbus, hogy a föld huszonnégy órára van felosztva, mellyek mindenike tizenöt fokból áll; tizenöt órát már ismertek a régiek Gibraltártól Tinaig Ázsiában; a portugalok még egygyel mentek előbbre; nem maradt tehát már csak nyolcz, vagyis a földfelület egy harmada. Másoknál azt olvasta, hogy a tengerek egy hetedrészét teszik a száraznak. Nem olly nagy tehát a föld, millyennek azt a köznép képzeli [2]); s nem sokat kell menni az Atlanti-tengeren, hogy az indiai szárazföld másik vége eléressék, honnan szárazföldön lehetend Európába visszatérni. Seneca [3]), Plinius, Aristoteles és Alfergan szerint néhány napi ut elég, hogy Spanyolországból Indiába jusson az ember; Marco Polo és Mandeville azt állitották, hogy India sokkal előbbre nyúlik mintsem addig hitték. Sőt határozottan kimondották, hogy, miután a fok az egyenlitő alatt nem lehet hosszabb tizennégy mérföldnél (leghe), a Canari szigetektől Ázsia keleti partjáig csak ötszáz mérföldet (miglia) kell hajózni. Azonban még ez ut is igen hosszú lett volna, minthogy csak akkoriban kezdtek a nyilt tengereni hajózáshoz szokni, ha a megelőző tapasztalások azon reményt nem ébresztették volna, hogy nyughelyekre találandnak.

A folytonos fölfedezések bizalmat ébresztettek. Mindenki Plato Atlantisára, a phoeniciek Antiliajára, a költők Boldog-szigeteire gon-

---

S Petrarca már előbb azt mondotta, hogy a nap tőlünk távozván, „más néphez megy, melly talán várja azt“; Dante még helyesebben fogta fel a lehetőséget, miszerint a földgömböt köröskörül emberek lakják, megengedvén a világ nehézkedési központjának létezését, „mellyhez *minden részről* vonzatnak a súlyok.“

[1]) Ez 2-ik könyvében világosan a világ körülhajózásáról beszél: „a mathematikusok megállapitván, hogy a kör önmagába tér vissza, ha az Atlanti-tenger kiterjedése akadályt nem görditene elénk, minthogy ugyanazon szélességi fok alatt fekszünk, Spanyolországból Indiába hajózhatnánk.

[2]) Columbus levele Izabellához.

[3]) *Quantum est quod ab ultimis litoribus Hispaniae usque ad Indos jacet? Paucissimorum dierum spatium, si navem suus ventus implevit.* **Quaest. nat.**

dolt: s a canari lakosok erősitették, hogy nyugatra nagy, hegyes szigetet láttak [1]); sőt némellyek elindultak keresni, s bár hasztalanul, mégis hitték, és San-Brandano nevet adtak e láttani csalképnek. Columbus nem hitte ezt; mégis habár gyenge érveket gyüjtögetett, csakhogy saját meggyőződését erősbitse, s másokat is megbarátkoztasson egy nyugati föld eszméjével. Egy bizonyos hajós a hullámokon a mi égaljunk alatt ismeretlen fákat, vas nélkül vágott fadarabot, a Ptolomaeus által leirt, indiaihoz hasonló nagyszerü nádakat, s két, a mienktől elütő arczvonásu holttestet látott.

Ez érveket maga Columbus hagyta ránk [2]), mert neki, mint minden merész kezdeményezőnek, első gondjának kellett lenni, hogy merészségét aprólékos körülmények összeállitása által mentse ki, mellyekből azon bizonyitékoknak kellett kikerülni, hogy rövidebb úton is el lehet jutni a füszerek hazájába. Akkor e körülmények nevetségeseknek találtattak; később pedig ezeket használták fel, hogy fölfedezéseinek érdemét elvegyék vagy legalább kisebbitsék. Felhozta Columbus Seneca hires jóslatát is [3]), melly szerint a tenger uj földeket fog felmutatni, s egy második Typhis uj világot födözend fel. Később természetfeletti indokok és szentirási helyekre támaszkodtak s igy okoskodtak: a világ végéig már csak százötvenöt év van hátra [4]), s miután Isaiás azt jövendölte, hogy az igazság egész

---

[1]) A naptéritői ég alatt a láthatáron nyugvó fellegek gyakran határozott, távoli földhöz hasonló alakot öltenek. E tünemény különösen a Canari-szigeteken észlelhető, s gyakran furcsa csalódásokat okozott.

[2]) Úgy hiszszük, örülni fog az olvasó, ha e könyv végén a ‚Felvilágositó jegyzetek'-ben D) alatt feltalálandja ezen érveket, mellyeket fia, Fernando a már idézett *Storia del Almirante*-ban sorol elő.

[3]) *Venient annis*
Saecula seris, quibus Oceanus
Vincula rerum laxet, et ingens
Pateat tellus, Typhisque novos
Detegat orbes, nec sit terris
Ultima Thule.
Medea.

[4]) Szent Ágoston a világ végét a hetedik évezredre teszi. Ádám Krisztus előtt 5343 évvel és 318 nappal teremtetett Alfonz király pontos számitása szerint; ha e számhoz a Krisztus Urunk után lefolyt 1501 év hozzá adatik, csak 155 marad hátra. Lásd: *Lettera rarissima* s még inkább: *Profecias.*

Agostino Giustiniani, ki 1516-ban Genuában egy sok nyelven irt zsoltárkönyvet adott ki, e verset: *In omnem terram exivit sonus eorum* értelmezvén, Columbus életét beszéli el, mit aligha várna valaki e helyen.

világon fog hirdettetni, Isten végre akarja hajtani a nagy csodát, s e részről nyitni meg Indiát [1]).

Illy gondolatok foglalkoztatták Columbus elméjét; mellyekre hogy felvilágositást nyerjen, az akkori leghiresebb mérnökhöz, a florenczi Toscanelli Pálhoz fordúlt [2]), kitől vágyainak megfelelő azon

---

[1]) Mindezen érveket felhozza Columbus azon levélben, mellyben harmadik utját irja le a királyok számára: „Plinius megirta, hogy a tenger és föld együtt gömböt alakitanak, hogy az Ocean a vizek legnagyobbika, melly az ég felé van fordulva, mig a föld alant marad, és feltartja azt, s hogy ég és tenger érintkeznek s kölcsönösen támogatják egymást, miként a dió különféle részei összetartatnak az azokat övező héj által.

„A *Mastro della Storia Scolastica* a Teremtés könyvéről értekezvén, azt mondja, hogy a viz csekély mennyiségü; s hogy midőn teremtetett, azért födte el az egész földet, mert gőzalakban s hasonló volt a ködhöz; de miután folyékonnyá lett és egyesült, igen kis tért foglalt el.

„Lira Miklós ugyanazon véleményen van.

„Aristoteles szerint a mi földünk kicsiny és kevés viz van rajta, melly Spanyolországtól Indiáig könnyen áthajózható.

„Avenruyz megerősiti e véleményt, s Pietro d' Aliaco bibornok idézi őt, felelevenitvén ez eszmét, melly hasonlit Senecaéhoz, s azt mondja, hogy Aristoteles Nagy Sándor, Seneca Nero császár, Plinius pedig a rómaiak utján a világ sok titkainak jutottak birtokába, s hogy egyik is másik is sok pénzt költött, sok egyént használt, és sok gondot forditott rá, hogy a világ titkai fölfedeztessenek, és mindenek tudomására jussanak.

„Ugyanazon bibornok nagyobb hitelt ad e szerzőknek mint Ptolomaeusnak, s más görögök és araboknak, s hogy igaznak bizonyitsa, a mit ők a vizek csekélységét s az azok által födött föld kis mennyiségét illetőleg mondanak, annak ellenében a mit Ptolomaeus és követői nyomán állitanak, Ezdrás látnokot idézi, ki III. könyvében azt mondja, hogy a világ hét része közől hat száraz, s csak a hetediken terül el a viz; melly véleményt a Szentatyák is helyeselték, s névszerint sz.-Ágoston, és sz.-Ambrus *Hexameron*-ában, kik hitelesnek állitják Ezdrás III. és IV. könyvét, hol ez igy szól: „*Ime eljövend az én fiam Jézus, és meghal az én Krisztusom.* — E szentek szerint Ezdrás csak olly látnok, mint Zachariás, sz. János atyja volt.

[2]) Paolo del Pozzo Toscanelli, hires csillagász, 1397-ben Florenczben született. Neki köszöni e város a Santa Maria Novellai napórát. Ez időben szokásban volt a tudósok közt levelekben értekezni az emberi ismeretek legfontosabb tárgyairól; s az általa 1474-ben Columbushoz intézett két levél mutatja, hogy megérdemlette a tudós czimet: „A Cristoforo Colombo Paolo fisico salute. Io veggo il nobile e gran desiderio tuo di voler passar là, dove nascono le spezierie . . . Ti mando una carta navigatoria . . . per la quale resteran soddisfatte le tue domande.“ Hozzáteszi, hogy e föld azaz India igen népes, s temérdek ország van egy nagy khan azaz *királyok királyának* nevezett fejedelem alatt. — „Da Lisbona andando dritto ad occidente, io segnai sulla carta sedici gradi da dugencinquanta miglia ciascuno, fino alla città di Quinsay“ (Marco Poloból vett

választ kapta, hogy könnyen el lehet jutni nyugatról Indiába, s hogy Lissabontól egyenes vonalban nem lehet messzebb négyezer mérföldnél (miglia) a Catai melletti Mangi tartomány, mellyet olly fényesen irt le Marco Polo ; s az útban kell találtatniok az egymástól két száz huszonöt mérföldre (leghe) fekvő Antilia és Cipango szigeteknek. Mi kellett több, hogy Columbus föltevése meggyőződéssé váljék, s növekedjék benne a tudomány és hit lelkesedése? Columbus ugyanis igen ajtatos ember volt, s gyakran szerzetesi ruhát öltött és szerzetesekkel társalgott; e vállalatra is főkép azon vágy ösztönözte, hogy a tudatlanság setétségében bolyongó lelkekhez elvigye az igazság szövétnekét, s kincseket szerezzen, mellyekkel visszaszerezze a Szent-Házat, azaz felszabaditsa Jerusalemet és tönkre tegye az islamot.

Ez időre esik egy islandi utja (1477); s bár lehet, hogy itt hallott beszélni azon fölfedezésekről, mellyek már négy századdal előbb tétettek, de ezek nem sugalhatták, sem meg nem erősithették az ő gondolatját, melly nem abban állt, hogy uj világot födözzön fel, hanem hogy nyugatról jusson Cipangóba és a Polo által leirt más földekre.

De honnan teremtse elő a szükséges eszközöket? Olaszország apró és marakodó államokra volt feldarabolva, mellyeknek saját függetlenségöket kellett védeni a nagyravágyók ellen. A két tengeri köztársaság vágya inkább oda irányult, hogy megőrizzék a régi utak egyedáruságát, mintsem hogy ujakat födözzenek fel; s azon voltak, hogy egyedül saját előnyükre aknázzák ki a Földközi-tenger kereskedelmét, nem pedig hogy az Oceanon fekvő népeket részeltessék annak hasznaiban. Francziaország trónjára egy biztosan számitó és fukar király után, kalandos és regényes király lépett, ki csak betörések és hóditásokra gondolt, mellyek ép olly könnyen eszközölhetők mint elveszthetők. Portugalia Afrikára forditotta figyelmét, mignem ellenségeskedésbe keveredvén Castiliával, ez ellen pazarolta erejét, mellyet előbb a felfedezésekre forditott; de midőn II. János ismét felélesztette a vállalkozási szellemet, s a csillagtávmérő alkalmazása kevésbbé veszélyes szinben tüntette fel egy partnélküli tengerre bocsátkozás eszméjét, Columbus sietett e királylyal közölni

eszmék). Egy másik levélben igy ir Columbushoz: „Ho ricevuto la lettera e le robe da te inviatemi, e ne prendo onore e contentezza. Il tuo disegno parmi nobile e grande, e ti prego quanto so a navigare da oriente ad occidente.“ Toscanelli 1482-ben halt meg, mielőtt tudomást szerezhetett volna e nagyszerü fölfedezésekről, mellyekre ösztönt adott.

terveit. A király tudósok vagy nagyok által vizsgáltatta meg, kik azokat esztelenek- és hiu dicsvágy szüleményeinek találták.

Behaim Márton.

Azok közt, kikre Columbus terveinek megfontolása bizatott, a nürnbergi Behaim Márton is szerepel, kit némellyek mint Columbus előfutárát magasztalnak, s kihez nekünk is mint tanuhoz kell fordúlnunk, hogy tudomást szerezzünk az akkori földirat legelöhaladtabb eszméiről. Ő 1430 körül született, s kereskedésre adván magát, csak későn kapott kedvet e tudományhoz. Portugaliába hivatván a legjobb földirókkal kötött barátságot, s talán segélyére volt Rodrigueznek és Józsefnek a csillagtávmérő összeegyeztetésében az iránytüvel (74. lap.) Később Diego Canóval hajóra szállván, megkerülte a Jóreményfokot, azután pedig az Azoresekre ment, hol nőül vette Hurter Jób leányát, ki kormányzója volt az ott alakitott flandriai gyarmatnak. 1492-ben hazájába tért, s e müvelt város nem hagyott neki addig békét, mig tudományos kiváncsiságát egy a levéltár részére készitett földgolyóval ki nem elégitette. Ez első kis világ, mellyet a földirati történet ismertet, másfél láb átmérőjü, s pergamennel van bevonva, mellyen az ismert országok körrajzai láthatók, mikhez rövid ismertetések s emberalakok és népszokási rajzok is vannak mellékelve. — „Tudnivaló (igy szól a felirás) hogy e golyó a föld nagyságát ábrázolja hosszusága és szélességében, mellyek részint Ptolomaeus Világirata (Cosmographia), részint Marco Polo lovag, s a tiszteletre méltó Mandeville lovag és tudós szerint mérnökileg vannak felvéve. A nagynevü don Juan portugali király 1485-ben hajóival bejáratta délre a földgömbnek Ptolomaeus által nem ismert többi részét, melly fölfedezésen, én, e földgolyó szerzője, szintén jelen voltam. Nyugatra van az Oceannak nevezett tenger, mellyen előbbre mentek a Ptolomaeus által jelzett határnál, s a Hercules oszlopain túl az Azori-szigetekhez tartozó Fayal és Picóig jutottak, mellyek a nemes és ajtatos lovag mörkircheni Hurter Jób, kedves ipám, s a Flandriából oda telepitett gyarmatosok által lakatnak. A setétes északra a Ptolomaeus által jelzett vonalon túl található a most már ismert Island, Norvégia és Oroszország, mellyek felé minden évben hajók küldetnek, jóllehet a világ elég együgyü hinni, hogy a földgömb alakja miatt nem lehet mindenfelé hajózni.“

Ime a tekintélyek s az akkori földirati ismeretek összege. Behaim tekéjén Amerika nem található, de minthogy a föld átalános kiterjedése roszul számittatott, e földrész kihagyása által támadt ür nem feltünő, részben az ázsiai szárazföld által töltetvén be, mert

Japan százötven helyett kétszáz nyolczvan fokra nyúlik ki. E számitás szerint, hogy az Azori-szigetekről Ázsiába juthassanak, az igazi útnak csak felét hitték megteendőnek.

Azonfelül e téren két föld van feljegyezve; egyik a 330-ik hosszusági fok felé, Antilia néven, melly alá Behaim ezt irta: „734-ben, midőn Spanyolországot az afrikaiak meghódoltatták, Antiliában a portói érsek, hat más püspök és sok keresztény telepedett le, kik Spanyolországból menekültek oda csordáik és javaikkal.“ — A másik nagyobb, fél uton az Azorok és Azsia közt, San Brandano nevet visel, s illy aláirással van ellátva: „Krisztus után 563-ban San Brandano egy hajóval kötött ki e szigeten, hol csodálatos dolgokat talált; s miután hét évig időzött volna ott, visszatért.“ —

Behaim is azok egyike volt, kik roszalták Columbus tervét [1]), azt sürgetvén, hogy Portugalia délkeletre folytassa kutatásait; de egynémelly gonoszak, kik politikusoknak neveztettek, azt ajánlották a királynak, hogy tartassék e kalandor őrizet alatt, mig hajókat küldvén, tudomást szereznek a dolog mibenlétéről. Columbus, haragra gerjedvén ez aljasság miatt, titkon elutazott Portugaliából. Hazájába tervén talán annak, majd Velenczének és Angliának mutatta be tervét; s igy járt ő országról országra gyötörtetve egy nagy gondolat láza által, mellynek kivitelére nem talált eszközt. Évei haladtak, ereje fogyott és még semmivel sem állt közelebb reményei valósulásához. A társulási szellem megkimélhette volna Columbust a királyi visszautasitások megalázásaitól, miként ezt napjainkban tapasztaltuk, midőn az angol kormány nem akarván hajót adni Ross kapitány rendelkezésére, ki első utjában nem felelt meg a várakozásnak, ő aláirás utján tett arra szert, s megoldotta a legérdekesebb földirati feladatok egyikét, fölfedezvén az északnyugati átjárást. De akkoriban nem volt lehetséges nagy vállalatot végrehajtani a királyok segélye nélkül, mig most csak az kell, hogy ne akadályozzák.

Columbus végre Spanyolországhoz fordult (1485), s fiával, Diegóval gyalogolván, szállást és kenyeret kért a Santa Maria della Rabida zárdában. Frà Juan Perez, a zárda priorja, megkapatva a kifejezés által, mellyet a nagy gondolatok szoktak nyomni az arczra, tudomást szerzett magának e jövevény kiléte és szándékairól, s mint

---

[1]) Behaim 1492-ben, tehát azon évben végezte be földtekéjét, mellyben Columbus Amerikába indult, s nem jegyezte fel ennek fölfedezéseit. Azután Fayalba tért vissza, s a nélkül, hogy e nagy vállalatokban részt vett volna, meghalt Lissabonban 1506-ban.

nagy olvasottságu ember megértette, megszerette tervét, s Fernando de Talavera szerzetestársának, Izabella királyné gyóntatójának ajánlotta őt. Ez azon időben történt, midőn a királyok (Ferdinand és Izabella) Loxát ostromolták (1486), el lévén határozva megsemmisiteni a musulman uralmat; miért is a gyóntató nem találta idején valónak most mutatni be egy idegen, szegényes kinézésü, s olly tervet felmutató embert, mellyet ő agyrémnek tartott. Kristófnak tehát magának kellettt utat nyitni; s csakugyan találkozott egy ollyan, ki neki igazat adott, ugy hogy be lőn mutatva Mendoza érseknek, a nagy bibornoknak, kit Spanyolország harmadik királyának neveztek.

Columbus állitásai gyanut ébresztettek a theologusokban, mintha más, a Genesis által nem emlitett világok és emberek létezését tételeznék fel: de monsignor Geraldini apostoli nuncius kimutatta, hogy nem ellenkeznek sem szent Ágostonnal sem Lira Miklóssal, kik sem földirók sem tengerészek nem voltak. Legyőzetvén a vallási töprengések, a bibornok készségesen meghallgatta Columbust s bemutatta őt a királyoknak. Lelkesültsége és mély meggyőződése a királyokra is elragadt, s rögtön bizottmányt neveztek ki terveinek megvizsgálására.

Az értekezlet a salamancai domonkosiaknál tartatott tanárok és theologusokkal, s bár mindenféle előitélet síkra szállt Columbus ellen, s ő sem fejtette ki egészen gondolatát, azon félelemből, nehogy ismét lehetlenitsék annak kivitelét [1]), némellyek mégis belátták, hogy nem ábrándozóval van dolguk [2]). Mindazáltal ha nem vettetett is vissza terve, de nem is fogadtatott el föltétlenül. Akkoriban a malagai háboru vette igénybe a gondot és közjövedelmeket, s az udvar ellenállása azon elvetemült nagyok gunyjainak tette ki Columbust, kik a fejedelmek feje és szivével szoktak gondolkodni és érezni. Bevétetvén Malaga, következett a ragály, és Sevilla ostroma; s Columbus ide-oda járt az udvar után, miközben harczi bátorságának is jelét adta. Magának semmije sem lévén segélyre szorult, mi kinzó alamizsna lehet egy ollyanra, ki képesnek érzi magát, hogy felgazdagitsa a leghatalmasabb királyt. De a mórok elleni harczok, s a Szentföldről két szerzetes által hozott azon hir, hogy a sultán meg akarja Spanyolország mahomedánjait boszulni a kereszténységen,

---

[1]) Bizonyitják ezt fia és Herrera a *Decadok*-ban.

[2]) Különösen a domonkosiak védték őt; s Columbus azt irja, hogy „a Felségek India birtokát Diego de la Dozának köszönhetik," ki theologia tanára volt, s védelmére kelt állitásainak.

annyira fellelkesitették Columbust, hogy az islam kiirtását, s a nagykhan alattvalóinak megtérítését tüzte ki czéljául, kiket a térítők igen tanúlékonyaknak irtak le; s az ezen nagy tervek kivitelére szükséges kincseket a fölfedezendett Indiákból szándékozott elöteremteni. Valahára Sevilla is bevétetett (1490), de a győzelmi és nászünnepélyek sokkal inkább elfoglalták az udvart, hogysem Columbusra gondoltak volna; végre következett a Granada ellen elhatározott harcz, s remény adatott Columbusnak, hogy annak szerencsés bevégeztével ajánlata ismét meg fog vizsgáltatni.

Elgondolhatjuk, mennyit állhatott ki e várakozási idő alatt, ha tekintetbe veszszük, hogy vállalatának jó sikeréről bizonyos, már ötvenötödik évén túl, s azon gyötrő bizonytalanságban volt: vajjon halhatatlan hirnevet szerez-e magának, vagy mint eszelős ábrándozó hal meg! Milly harcz egy erős lélekre! Hányszor támadhatott benne bizalmatlanság a világ és önmaga iránt, és hányszor átkozhatta az emberi nemet, melly olly kész a rosznak, olly tunya a jó és hasznosnak elfogadására! Mi más tarthatta őt fel, ha nem az Istenbe való hit, kinek tulajdonitotta a sugallatot, s kitől reménylette annak kivitelét is?

Majd a rabidai szerzetesekhez fordult, s a mit a királyok és udvaroknál hiába keresett, nálok találta fel: tervei lelkiismeretes megvizsgálását, a nagy kisérletekhez olly szükséges rokonszenvet, s egyszersmind új ajánlásokat Izabellához. Ez akkor fején sisakkal, kezében fegyverrel harczolt a Vegában; s mint nő inkább lelkesülés, mint számításra hajlandó lévén, meghallgatta frater Perezt és a genuait, kik kérték öt, hogy fogadja el egy új világ ajándékát. Kristóf a rögtönzött Santa Fe városban fogadtatván ált ala (1492), látta, mint dölt romba a musulmanok utólsó s legfényesebb menhelye. „Szomorúan és leveretten az átalános vidámság közt, közönynyel, sőt mondhatnám megvetéssel szemlélte a győzelmet, melly minden szivet örömmel töltött el“ [1]); de e győzelem időt engedett és bátorságot adott, hogy terveire gondoljanak, miért is komolyan kezdtek vele értekezni s feltételeit fontolgatni.

A spanyol dölyf idegenszerünek találta, hogy e szegény olasz az admirál s a fölfedezendett földek alkirályának czimét bátorkodott kérni, mintha vétek lenne a lángelménének azon megtiszteltetésre vágyni, mit a puszta születési véletlen megad; miért is megvetéssel utasittatott el, s ő azon keserüséggel szivében vonult vissza, mit egy

[1]) **Clemencia**, *Elog. della regina cattolica.*

meg nem értett nagyság szokott érezni. Már ott akarta hagyni a hálátlan Spanyolországot, midőn más jóakarói ismét föléleszteték Izabella nemes érzelmeit. Felvilágosittatván, hogy két hajó, s három százezer koronás elég lenne, s hogy Columbus a költség egy nyolczadát kész viselni, ha megigérik neki, hogy viszont a jövedelem egy nyolczadában részesülend, a királyné saját ékszereit ajánlotta fel ez összeg összeszerzésére; mire azonban nem volt szükség, mert Sant Angelo minister kicsinálta azt. A szerződés (april 17) következőleg hangzott:

„Columbus élete fogytáig, utódai és örökösei örökre gyakorolandják az admiráli tisztet minden az Oceanon általa fölfedezendő vagy meghóditandó földrészeken, és pedig ugyanazon ranggal és előjogokkal, mellyeknek saját joghatósága körében Castilia admirálja örvend:

„Ő leend az emlitett földek alkirálya és főkormányzója, s jogában álland minden sziget vagy tartomány kormányára három egyént terjeszteni föl, kik közől Ferdinand és Izabella választandanak egyet;

„Egy tizede illetendi őt mindazon gyöngyök, drágakövek, arany, ezüst, fűszerek, termékek és árúknak, mellyek a joghatósága alatti földeken találtatnak, vásároltatnak vagy kicseréltetnek, levonván a költségeket;

„Columbus vagy helytartója lesz egyedüli birája mindazon kérdések és vitás ügyeknek, mellyek Spanyolország és a fölfedezett földek közt a kereskedést illetőleg felmerülhetnek, föltéve azonban, hogy a castiliai admirált ugyanazon jog illesse hatósága körében.

„Megengedtetik neki, hogy most és mindenkor egy nyolczad részben járulhasson a fölfegyverzési kiadásokhoz, s ezért cserébe a haszon nyolczadát húzhassa.“

A palosi kikötő egy lázadás büntetéseül arra itéltetett, hogy évenként két caravelát szolgáltasson a koronának; e hajók Columbusnak adattak. A Pinzon testvérek képesitették őt egy harmadik felszerelésére is, hogy végrehajthassa az udvarral kötött nem igen nagylelkü szerződést. De még hátra volt a palosi tengerészek vonakodásának legyőzése, kik menthetlenül elveszetteknek hitték e feladatra vállalkozókat, melly később, hogy elhomályosittassék, könnyünek nyilváníttatott. Kényszeritő rendeletekre volt szükség; mellyek azonban még nagyobb elkeseredést szültek, azon gyanu kapván lábra, mintha e vállalat a királyok mesterfogása lett volna, hogy megbüntessék őket előbbi lázadásukért, s csak Alonso Pinzon me-

rész és hires tengerész biztatgatásaira nyugodtak meg. Ekként tehát Santa Maria, Pinta és Nina, gyenge szerkezetü, kicsiny, egyet kivéve födél nélküli, roszúl felszerelt és iszkábált, igen magas elő és hát-részü eszterhával, s a legénység részére szobákkal ellátott, s a mi még roszabb, kényszerített népségü hajók indultak a legnagyobb vállalatra. Columbus, miután előbb meggyónt és megáldozott, a polgárok gunyja és részvéte közt kelt útra (aug. 3.).

Columbusban, mint minden nagy emberben, százada eszméi és tévelyeivel hatalmas egyéniesség párosúlt, melly őt kortársai fölé emelte. Az akkori tudomány által nyujtott csekély, rendezetlen és csalékony ismeretekkel a legkisebb részletekre kiterjeszkedő észlelő szellemet egyesitett, mi mindazáltal nem akadályozta őt a legnagyobbszerü tervek alkotásában. Az egyház atyái, a talmudisták, Gerson mysticus iratai, régi földiratok, Ailly bibornok Cosmographiája s főképen Marco Polo [1]), miként láttuk, érveket szolgáltattak tervére nézve, de másrészt ellenvetésekkel is ostromolták azt. A legélesebb elméjü lévén a természeti tünemények megészlelésében, bár nem eléggé tanult arra, hogy azok igazi megfejtését feltalálhassa, az új föld és új világ egy tüneménye sem kerüli ki figyelmét, s egymás mellé állitja a tényeket fürkészvén azok egymáshozi kölcsönös viszonyait. Ő vette legelőször észre a delejtű elhajlását. Pigafetta előtt rájött, mint lehessen az égitestek egyenes emelkedése közti különbségből kiszámitani a hosszúsági fokokat; megfigyelte a tengeri ömlések irányát, a moszat-rétegek csoportosúlását, mellyek az oceani éghajlat fölosztását határozzák meg; továbbá a hévmérsék változását, és pedig nem csak az egyenlitőtöli távolság, hanem a délvonalak különbsége szerint is. A földtani jelvényeket sem hanyagolta el, gondosan leirván a földrészek alakúlásait s az okokat, mellyek azokat előidézik.

Illy s több más eféle észlelődéseiről tanúskodnak útinaplója és levelei, mindezek mellett pedig mély vallásos érzelméről, mellynél fogva hisz a kinyilatkoztatások és látásokban, s vállalata főczéljául az islam megsemmisitését, a nagy khan alattvalóinak megtéritését, Jerusalem és Sion újbóli felépitését tűzi ki. Jámbor lelkesülések ezek, mellyek ellentétben állanak elbeszélése egyszerüségével, s nagyon elütnek Vespucci és más utazók negélyzett nyomatékosságától.

---

[1]) Különös, hogy Columbus soha sem nevezi őt, bár mindig hivatkozik elbeszéléseire, mellyeket Toscanelli leveléből és Nicolo de' Conti tudósitásából ismerhetett.

E mély meggyőződést, s a minden áron siker után törő makacságot nem osztották a hajósok. Nekik a tengeri ömlések, Teneriffa vulkánja, a naptéritő végtelen szélcsende, a moszatrétegek úszó szigetei, szóval, minden jelenség idegenszerűnek s veszélyesnek látszott; maga a kedvező keleti szél is azon aggályt költötte bennök, hogy mindig fog fúni, s akadályozandja őket a visszatérésben. Columbus észokokkal, ravaszsággal, szigorral, s főképen azon elhatározottsággal volt kénytelen ellenkezésöket legyőzni, mellyné l fogva egyenesen nyugatnak tartott, s nem engedte magát a tünemények által földek keresése végett jobbra vagy balra csalatni. E közben az idő haladt; s bár Columbus szándékosan kevesebbre számitotta a megtett utat, ugy hogy midőn hétszázhét mérföldre (leghe) voltak a Canari-szigetektől, csak ötszáz hetvennyolczat mondott, mégis megmérhetlennek érezték a távolságot: a közbejött események, mellyek időről időre földet igértek, nyomtalanúl elenyésztek: a szigeteknek hitt ködök által okozott csalódásbóli kiábrándúlás megkettőztette az elkeseredést; a várva várt Cipango, melylyel Columbus folytonosan biztatta őket, sehogy sem akart feltűnni; a hétszáz ötven mérföldet (leghe), mennyit az odajutásra számitott, már megtették, s a nap mégis partok nélküli láthatáron áldozott le.

Zúgolódtak tehát, s lázongtak is [1]): — de végre földet láttak, F ö l d, f ö l d ment szájról szájra. A tömeg egészen anyagi öröme a felett, hogy megmenekült, s feltalálta a fűszerek hazáját, nem is hasonlitható Columbus azon kebelfeszitő gyönyöréhez, mellyet érezhetett, midőn harmincz évig főzött tervét megvalósúlni, a gúnyt tapssá változni, s az új világot fölmerűlni látta, melly élete egyik felét megkoronázta, a másik felére pedig dicsteljes fáradalmakat igérkezett feltartani. Olly perczek lehettek ezek, minőket csak a lángelme ismer, s egy elég arra, hogy megjutalmazza egy élet önmegtagadásait és szenvedéseit.

Guanahani fölfedeztetése.

Az 1492-dik év oktober 12. napja a leggyönyörűbb szigetre hintette sugárit, mellynek eddig nem látott zölddel bujálkodó erdői-

---

[1]) A közönségessé lett történetecske, melly szerint Columbus ellen fellázadván a tengerbevetéssel fenyegették, s ő azt igérte volna, hogy ha egy bizonyos határidő alatt földet nem talál, visszatér, csak hihetőségeken és Oviedo állitásán alapúl. Columbus, naplójában okt. 10-ről azt irja, hogy a tengerészeknek igy felelt: „Panaszaitok mit sem használnak. Én azért indúltam ki, hogy Indiába menjek, s mindaddig szándékom előre hatolni, mig Isten segélyével fel nem találom azt.“

ből, ime, meztelen és bámész emberesoportok tünnek elő! Tengerre bocsáttatván a sajkák Columbus gazdag öltözetben, kezében a királyi zászlóval partra lép, s boldogságtól áradozva a balzsamos lég, az erőteljes növényzet s még inkább azon megelégedés miatt, mellyet a köznép nem ismer, földre borúl, hogy hálát adjon Istennek, s birtokba veszi a földet. A benszülöttek semmit sem értettek e szertartásból, hanem nyugodtan, gyanu nélkül közeledtek, hogy bámuljanak és tapogatózzanak; ők viszont a mieinknek voltak bámulat tárgyai. „Hogy (igy ir Columbus oktober 15-röl) barátságosan fogadjanak, és mert beláttam, hogy inkább édesgetés és meggyőzés, mintsem erőszak által vetik magukat alá nk, s nyerethetnek meg szent hitünknek, némelyeknek közülök tarka sipkákat, üveggyöngyöket, mellyeket nyakdiszül használtak, s más apróságokat ajándékoztam, mellyek nekik kimondhatlan örömet szereztek, s bámulatosan megnyerték őket irányunkban. Úszva jöttek csónakainkhoz, papagájokat, pamutfonal gombolyagokat, hajitó dárdákat s más egyebeket hozván magokkal, miket üveggolyók, csengetyük s egyebekért cseréltek el, örömest szolgálván a mivel birtak. Minden jel oda mutatott, hogy igen szegény nép. Nők, férfiak meztelenül járnak, s azok közöl, kiket én láttam, egy sem volt túl a harminez éven. Növésök jó, arczkifejezésök kellemes; hajuk, melly majdnem olly durva mint a lósörény, elül egész szemöldökig nyúlik le, hátul pedig, hol soha nem vágják, hosszú csomagban ereszkedik le. Börszinük, mint a canariaké sem fehér sem fekete; de némellyek fehérre, mások vörösre, vagy más szinre festették magukat; némellyek csak arczukat, mások egész testöket; egyik a szemét, másik az orrát. Nem viseltek és nem ismertek fegyvereket; s midőn szablyákat mutattam nekik, tudatlanságból élüknél fogván, megvágták magukat. Vasat nem használtak: dárdájuk bot, s némellyikre hal-fog, vagy más valami kemény test van erősitve. Testalkatuk átálában szép, mozdulataik ügyesek. Láttam néhányat, kiknek testén sebhelyek voltak, s jelek által megkérdezvén, mi az oka? megértették velem, hogy szigetökre a szomszéd szigetekről rabló bandák törtek be, foglyokúl akarván öket ejteni, a mikor is védték magokat; s azt hittem és hiszem, hogy ez ellenségek a szárazföldről jöttek. Kitünő és jó jellemü szolgáknak kell válni belölök. Észrevettem, hogy könnyedén ismételték mindazt, mit mondtam elöttök, s azt gondolom nehézség nélkül meg lehetne nyerni a kereszténységnek, mert mint nekem látszik, semmiféle felekezethez nem tartoznak. Ha Istennek tetszik, visszatértemkor viszek néhányat Felségtekhez, hogy megta-

nulják a spanyol nyelvet. E szigeten semmiféle állatokat nem láttam a papagájokon kivül.

„. . . . Hajómhoz egyetlen fatörzsből készült csónakokban jöttek, mellyek olly jól voltak kidolgozva, a mint itt épen nem lehetett volna várni. Némellyek negyven, negyvenöt embert befogadhattak, mások kisebbek, s egynémellyek csak egy emberre valók voltak. Evezőjük hasonlit a kemencze lapáthoz; s ha valamellyik csónak felfordúl, úszva helyre igazitják, s edényekkel, mellyeket magokkal hordanak, kimerik abból a vizet.

„Vágytam megtudni, van-e aranyuk? Némellyek közülök orrukat átfúrván ez érczből viseltek abban ékitményt; s jelek által kitudtam tőlök, hogy ha szigetöket megkerülve délnek hajóznám, egy országot fognék találni, mellynek királya nagy arany edényekkel bír, s tetemes mennyiséggel rendelkezik ez érczből. Igyekeztem öket rábirni, hogy legyenek útmutatóim e tájra, de tagadó választ jeleztek, miért is elhatároztam bevárni a holnaputánt, s akkor délnyugatra hajózni, hol az ő jelentésök szerint délre ugy mint észak-nyugatra földnek kellett lenni, melly utóbbi irányban fekvőnek lakosai gyakran rájok törtek, s ők maguk is délnyugatra szoktak járni arany és drága kövek keresése végett.

„Ez igen nagy, sik, üdén zöldelő fákkal benött és sok vizü sziget, mellynek közepén nagy kiterjedésü tó van, de hegyei nincsenek; az egész olly zöld, hogy gyönyörüség ránézni, s lakosai igen tanúlékonyak. Nagy előszeretettel viseltetvén apróságaink iránt, s tudván azt, hogy semmit sem kapnak tőlünk, hacsak valamivel nem viszonozzák, a mihez hozzáférhetnek, ellopják, s rögtön elúsznak vele. De a mijök van, bármily csekélységért, cserep-, vagy üvegdarabokért is elcserélik, s magam láttam, hogy három kis pénzért tizenhat gombolyag, huszonöt-harmincz fontnyi sodrott gyapotot adtak. A gyapotcserét egyébiránt betiltottam [1]), s magamnak tartottam fel annak Felségtek részérei összeszedését, ha nagyobb mennyiségben találtatnék. Ez egyike a sziget terményeinek, mellyeknek hogy mindenikével megismerkedjem, az idő rövidsége, mit itt tölteni szándékozom, nem engedi. Az arany, mit orrukba függesztve hordanak, itt terem, de idő-kimélésből nem kerestetem, mert Cipango szigethez sietek eljutni.“

---

[1]) Columbus erkölcsi érzetének különös nyilvánulása azon gondosság, mellynél fogva e cseréket akadályozta, mert becstelenek és uzsorásoknak látszottak neki. Mintha bizony nem a közvélemény adott volna becset az aranynak, ép ugy mint az üveggyöngyöknek.

E szigetet a benszülöttek Guanahaninak nevezték, Columbus pedig San Salvadore-nak [1]) nevezte el, s egyike a lucayi csoportnak, körülvéve a bahamai zátony számtalan más szigeteivel, mellyeket Columbus a Marco Polo által jelzett 7488 szigeteknek tartott. Ezek között hajózott ő, mindig újabb csodákkal találkozva, s mindig Cipangót keresve, honnan mint hitte, tiz nap alatt Quinsay-be fog érkezni, s bemutatván királya levelét a nagy khannak, ennek válaszával s azon diadallal tér vissza, hogy az ellenkező oldalról érintette Indiát.

Ő Cubát, e buja növényzetü, virágok, gyümölcsök s fé nylő tollakkal vetélkedő madarakban gazdag szigetet Cipangónak hitte: „Soha nem láttam illy nagyszerü dolgokat; a folyó partjai valódi édenkert, ugy hogy alig birok megválni tőlök", s elragadtatva kiált fel Virgil pásztorával: — Itt szeretném bevégezni életemet." A nappalihoz méltó látványt nyujtottak a téritők alatt olly nagyszerü éjek, hol a csillagok megfertőzetlenül, örökké derülten ragyognak az illatozó ligetek fölött. Columbus mindebben Indiát, a füszerek és arany hazáját vélte látni, s a benszülöttektől hallott neveket az utazók által jelzettekkel erőlködött megegyeztetni.

Azonban a városok és fejedelmi udvarok, mikre számitott, nem jelentkeztek, s bizarr és elpuhúlt müveltség helyett, kevéssel beérő, szeszélyek nélküli kezdetleges természetességet talált. Többek közt fölfedezte Haitit, a világ legszebb s egyszersmind a legszomorúbb sorsra jutandott szigeteinek egyikét, mellynek lakói jók és vendégszeretők voltak, kikről igy irt a királyokhoz: „Ha Felségtek mindnyájokat elfogatni és saját szigetökön őriztetni parancsolnák, semmi sem lenne könnyebben kivihető." Ezek szivélyesen fogadták Columbust és segédkezet nyujtottak neki a Hispaniolá-nak nevezett erőd épitésénél, melly első gyürüje volt az Amerikát Spanyolországgal összefüzendett láncznak.

E közben egyik hajójuk összetört; a másikkal pedig Pinzon elhagyta őket, s mit sem tudtak róla: miért is néhány, e kellemes élet, és olcsón élvezhető szépségek által vonzott egyént ott hagyván, Kristóf visszafordúlt, kevés benszülötteket is vivén magával. Pinzon utóléretvén, csatlakozott hozzá. A szél ellenkezőn és változón fútt; azután pedig tizenöt napig tartó vihar elmeritéssel fenyegette a föl-

[1]) Gibbs, a newyorki történészi társulatnak benyújtott egy közleményében azt állitja, hogy a sziget, mellynél Columbus kikötött, nem San Salvadore, hanem Turks Island volt; s e véleményt Navarete elfogadta.

fedezőket. Képzelhetni, mennyi gyötrelmet szenvedhetett Columbus, közel látván magát a bukáshoz, a nélkül, hogy más mint egy vakmerő kalandor hirét hagyhatná maga után, ki álmai kergetésében veszett el; s mindezt akkor, midőn már egész élete czélját elérte, s azon ponton állott, hogy ellenségeit megszégyenitse, jóakaróit a legfényesebb sikerrel igazolja, s Európát egy új világgal ajándékozza meg. Hogy mégis valami nyoma maradjon fölfedezésének, több példányban leirta, s ez iratokat apró hordócskákba zárva a tengerbe dobta azon reményben, hogy az őt fenyegető hullámok müvelt népek által lakott partokra vetendik azokat.

Végre mégis elérte az Azorokat (1493): de itt a legellenségesebb fogadtatásban részesült a portugalok részéről, kik emberei felét bebörtönözték. A portugali király ugyanis egy rendeletet adott ki, mellyben meghagyta, hogy Columbust, bár hol érik, elfogják, mint ollyat, ki őt egy fölfedezéstől fosztotta meg s háborgatja a pápa által neki engedett birtokokat. Midőn azonban Lissabonba ért, s a csodás fölfedezéseket, mikhez e város félszázad óta szokva volt, ez újjal elhomályositotta, a király eltitkolta boszúságát vagy feláldozta bámulatának, s nagy tisztelettel fogadta az új fölfedezőt [1]).

Ki irhatná le az egész nép örömét, midőn Columbus Palosba megérkezett? (marcz. 3.). A harangok zúgtak, a bóltok bezárattak, s mindenki sietett, hogy ölelje elveszetteknek hitt kedveseit, s tisztelje az új világ fölfedezőjét abban, kit hét hónappal azelőtt mint eszelőst nevetett ki. Ugyanaz nap érkezett meg Pinzon is, ki a vihar alkalmával ismét elszakadt Columbustól, s azon hitben, hogy megelőzi őt, vagy azt reménylvén, hogy elvesz az úton, az új világ fölfedezőjéül adta ki magát, de felsülvén, ennek diadalát ugy nézte mint saját gyalázatját, s bújában nehány nap múlva meghalt.

A királyok Barcellonában fogadván Columbust, mintha spanyol grand lett volna leültették, s ajkairól akarták hallani a csodás dolgokat, s ugy látszott, mondja Las Casas, hogy e perczben előizét élvezték a paradicsom gyönyöreinek. Columbus czimerében a királyi czimeren e felirat volt olvasható:

Por Castilla et por Leon
Nuevo mundo halló Colon.

[1]) Mindazáltal a portugalok féltékenysége nem adta meg magát, s a keleti Indiák történetének hires irója Juan de Barros 1552-ben Columbusról csak ugy beszélt mintegy *csaló, dicsekvő, ábrándos, képzelgő emberről: homem fallador e glorioso em monstrar suas habilidades, e mais fantastico e de immaginaçoes, com sua ilha Cipango.* De Asia lib. III. cap. 11.

De ő ép olly ajtatos lévén a szerencsében, a millyen volt a megaláztatásokban, sietett a sz. helyeken leróni fogadalmát, s azon új fogadást tette: hogy a következő hét év alatt négyezer lovasból s ötezer gyalogból álló hadsereget szerelend fel az új világban gyüjtendő kincseken a szent sir visszafoglalására, melly sereget, a következő másik öt év alatt ugyan olly számu fogna követni. A hitetleneken és ellenzőin mindössze azzal állt boszút, hogy ezt irta: „Áldott legyen az Isten, ki győzelmet és jó sikert ad az ő útjait követőnek. Csodálatosan kimutatta ezt ügyemben. Én egy utat kisérlettem meg olly sok tekintélyes egyén ellenzése daczára; s mindenki agyrémnek tartotta tervemet. Bizom Istenben, hogy a kimenetel nagy megtiszteltetésére fog szolgálni a kereszténységnek."

Minthogy V. Márton pápa a portugalok királyának engedte mindazon földeket, mellyek a Bojador és Non foktól Indiáig fölfedeztetnek, Spanyolország azáltal, hogy sajátjává tette Columbus fölfedezéseit, megsértette Portugalia jogait, s II. János király egy sereget küldött ki azok elfoglalására. Ferdinand elégtételt igért, s e közben Rómába folyamodott, honnan VI. Sándor bullákat bocsátott ki, mellyekben, miként elődei Afrika és Aethiopia földeit a portugaloknak, ugy ő a nyugati Oceanon fölfedezett vagy fölfedezendő szigeteket és szárazföldeket Spanyolországnak adta. Azután pedig egy más 1493 máj. 4-ről kelt bullában a déli sarktól az északiig egy vonalat jelölt ki a pápa, melly az Azori-szigetektől s a Zöld-foktól egyenletes száz mérföldnyi (leghe) távolban huzódik, s az e vonalon túli földeket Spanyolországra ruházta [1]).

---

[1]) E vonal nem önkényes, hanem delejes volt, s Columbus vette észre, ki azt mondja, hogy ezen áthaladva, *mintha egy hegyen menne át az ember*, a delejtű, melly akkorig északkeletnek volt fordúlva, egyszerre északnyugatnak hajlott. Et uti tanti negotii provinciam apostolicae gratiae largitate donati liberius et audacius assumatis (a hit elterjesztését a barbárok közt), motu proprio, non ad vestram vel alterius pro vobis super hoc nobis oblatae petitionis instantiam, sed de nostra mera liberalitate et certa scientia, ac de apostolicae potestatis plenitudine, omnes insulas et terras firmas, inventas et inveniendas, detectas et detegendas, versus occidentem et meridiem, fabricando et construendo unam lineam a polo arctico, scilicet septemtrione, ad polum antarcticum, scilicet meridiem, sive terrae firmae et insulae inventae et inveniendae sint versus Indiam aut versus aliam quamcumque partem, quae linea distet a qualibet insularum quae vulgariter nuncupantur *de los Açores y Cabo-Vierde* centum leucis versus occidentem et meridiem, per alium regem aut principem christianum non fuerint actualiter possessae usque ad diem Nativitatis domini nostri Jesu Christi proxime praeteritum, a quo incipit annus praesens millesimus quadringentesimus nonagesimus tertius,

A római udvar nemsokára megtörendett tekintélyének ugyszólván utólsó perczeiben magasztos látni, mint szab a pápa, középkori egész nagyságában, határt két hatalom közt, s mondja ki a n e t o v á b b o t, mintha még most is ama korban volnánk, midőn a fejedelmek az ő itéletére bizták, és nem fegyverrel döntötték el ügyeiket. S már Luther megszületett!

E közben a fölfedezések tovább vitelére gondoltak, annál is inkább, mert a zsidók és mórokra vetett adók, s az ezektől lefoglalt fegyvertárak könnyitették az újabb vállalatot. Columbus élelmiszerek, mindenféle eszközök, magvak, lovak és más házi állatokkal rakván meg hajóit, dicsőség és bizalomteljesen második útjára indúl (szept. 25). A kiváncsiság, újság vagy fölfedezési dicsvágy, továbbá

---

quando fuerunt per nuncios et capitaneos vestros inventae aliquae praedictarum insularum, auctoritate omnipotentis Dei nobis in beato Petro concessa, ac vicariatus Jesu Christi quo fungimur in terris, cum omnibus illarum dominiis, civitatibus, castris, locis et villis, juribusque et jurisdictionibus et pertinentiis universis vobis haeredibusque et successoribus vestris Castellae et Leonis regibus in perpetuum tenore praesentium donamus, concedimus et assignamus, vosque et haeredes ac successores praefatos illarum dominos cum plena, libera, et omnimoda potestate, auctoritate et iuri dictione facimus, constituimus et deputamus, decernentes nihilominus per huiusmodi donationem et assignationem nostram nullo christiano principi, qui actualiter praefatas insulas aut terras firmas possederit usque ad praedictum diem Nativitatis domini Jesu Christi, quaesitum sublatum intelligi posse aut auferri debere. Et insuper mandamus vobis in virtute sanctae obedientiae, ut (sicut pollicemini, et non dubitamus pro vestra maxima devotione et regia magnanimitate vos esse facturos) ad terras firmas et insulas praedictas viros probos et Deum timentes, doctos, peritos et expertos ad instruendum incolas et habitatores praefatos in fide catholica, et in bonis moribus imbuendos, destinare debeatis, omnem debitam diligentiam adhibentes. Ac quibuscunque personis, cuiuscunque dignitatis, etsi imperialis et regalis, status, gradus, ordinis vel conditionis, sub excommunicationis latae sententiae poena, quam eo ipso si contrafecerint incurrunt, districtius inhibemus ne ad insulas et terras firmas inventas et inveniendas, detectas et detegendas, versus occidentem et meridiem, fabricando et construendo lineam a polo arctico ad polum antarcticum, sive terrae firmae et insulae inventae et inveniendae sint versus Indiam aut versus aliam quamcunque partem, quae linea distet a quapibet insularum quae vulgariter nuncupantur de los Açores y Cabo-Vierde centum leucis versus occidentem et meridiem, ut praefertur, pro mercibus habendis, vel quavis alia de causa accedere praesumant absque haeredum et successorum vestrorum praedictorum licentia speciali, non obstantibus constitutionibus ac ordinationibus apostolicis, caeterisque contrariis quibuscunque: in illo, a quo imperia et dominationes ac bona cuncta procedunt confidentes, quod, dirigente domino actus vestros, si huiusmodi sanctum ac laudabile propositum prosequamini, brevi tempore cum felicitate et gloria totius populi christiani vestri labores et conatus exitum felicissimum consequentur.

azon óhaj, hogy tevékenységöknek, mellynek a hazában Granada bevétele után nem volt többé alkalma magát kifejteni, új tért nyerjenek, sokakba kedvet öntött az új keresztes hadjáratbani részvételre, mellynek czélja most már India volt. A sok ajánlkozó közöl ezer választatott ki, melly szám a saját költségén vállalkozott önkénytesekkel ezer ötszázra emelkedett, kik büszkélkedve, irigyeltetve, öröm és reménytelve keltek útra.

A Canari-szigeteken narancs, czitrom, bergamói körte, s más gyümölcs-magvakat, ugyszintén borjúkat, kecskéket, kosokat, sertéseket vettek fel, mellyek az új földön módfelett elszaporodtak; s boldog volna Amerika és Európa, ha a cserekereskedés köztök csupán ezekre szoritkozott, s az akkori esztelen államgazdászati tudomány, vagy inkább az uralkodók oktalan birvágya azt nem hitette volna el, hogy a gazdagság egyedül az aranyban áll.

Igy érkeztek meg Guadalupebe s az Antillák Archipelagusába. Hispaniolában a gyarmatosok, kiknek rendeltetése ismeretgyüjtés s a Szentföld fölszabaditására szükséges arany megszerzése volt, hatalmaskodásuk és bujaságuk által maguk ellen ingerelvén a benszülötteket, a caraibok által kiirtattak. Ezen, miként az amerikaiak talán nagyitva előadták, igen vad, emberevő és vérszomjas népek az apalachi vagy alleghani völgyekből jöttek ki, s fegyverrel egész Floridáig törtek maguknak utat; azután pedig a Lucayi-szigetekre vetvén magukat, egyiktől a másikhoz hajóztak, s Guadalupét választották fegyverhelyül; némellyek közölök a szárazföld déli részén kötöttek ki, hol nyomaik Orinocóig és Brasiliában maig is láthatók.

Columbus, miként természete és politikája sugallotta, továbbra is kegyesen bánt a benszülöttekkel. A vadak útmutatásait követve délre hajózott, s Jamaicában kötött ki. E bámulandó termékenységü sziget a legirigylésreméltóbb gyarmatalakitásra látszott alkalmasnak lenni; az Izabella körüli gyarmatban pompásan tenyésztek az europai gyümölcsök, s a januárban elvetett mag marcziusban már aratható volt; a kerti vetemények tiz enöt nap, az iborka és dinnye egy hónap alatt megértek.

Most már alkalmuk volt alaposabb ismeretet szerezni maguknak e népekről. Haitiban, mellyet a szigetek legrégibbjének hittek, egy barlangot mutogattak, honnan hitregéjök szerint a nap és hold emelkedtek ki, s mellyben eredetileg az emberek egy hasadékból születtek. Egy Istent ismertek, de kéréseiket csak a *zemekhez* azaz alsóbb rangú istenségekhez szokták intézni. Minden *cazikának* — igy neveztettek a törzsfönökök, — és minden családnak volt egy

illy szörnyalakú istensége, mellytől, mielőtt valamihez fogtak, tanácsot kértek, s befolyást tulajdonitottak annak a természet minden eseményeibe. A butios-ok azaz papjaik vallásos mosakodásokat gyakoroltak, szigorúan böjtöltek, s valami port szagoltak és folyadékot ittak, melly által elkábittatván, ez állapotban, mint mondák, látásaik voltak. Ők voltak a nép orvosai, s a legtöbb fák és növények orvosi erejének ismeretével birtak. A gyógyitást babonás szertartások közt végezték, s egész testöket zeme-alakokkal tarkázták. A cazika zeméjének tiszteletére ünnepélyes menetet rendeztek az alattvalók, vezéreltetve a cazika által, ki dobot vert és süteményeket vitt felajánlásra, mellyeket a butiosok feldarabolván, a családfők közt osztottak szét, kik azokat nagy tisztelettel őrizték. Ha a cazika súlyos beteg lett, megfojtották, nehogy közönséges emberek módjára haljon meg, melly megtiszteltetésben némelly mások is részesitettek. A holtak megjelenésétől féltek, s azt hitték, hogy a jók egy kéjes lakás gyönyöreit élvezik. Tanczuk szabályos, harczokat és tényeket kifejező mozdúlatokból állott, s a régi hősök és jeles tettek emléke énekekben örökittetett meg. A munkát nem igen szeretvén, csak a táplálásra szükséges dolgok megszerzésére szoritkoztak, a többi időt pedig nyugalom, vendégeskedés és gyönyörökben töltötték, élvezvén a természet bő ajándékait. Szerencsétlenek! csakhamar kegyetlen szenvedések közt töröltettek el a föld szinéről.

Egy cazika Columbushoz menvén igy szólt hozzá: „Nem tudjuk, istenek vagy emberek vagytok-e, de olly erő és hatalommal jöttetek, hogy bolondság lenne ellenetek állani, ha kedvünk volna is azt tenni. Kényetekre bizzuk tehát magunkat; s ha istenek vagytok, fogadjátok el ajándékinkat és legyetek irántunk kegyesek; ha pedig hozzánk hasonló halandók, tudnotok kell, hogy ez élet után egy másik következik, melly különböző a jók és gonoszokra nézve. Ha nektek is meg kell halnotok, s hisztek a jövő életbe, hol mindenki itteni cselekedetei szerint fog megitéltetni, nem fogjátok bántani azt, ki titeket nem bánt.“ [1]) De a lakosok és égalj szelidségével nem elégedtek meg, hanem aranyat kértek; ugy tudták, hogy a Catai udvar aranytól fénylik; arany kellett a vállalat költségeinek fedezésére és a királyok kapzsiságának; s az sem ott, sem a körül fekvő szigete-

[1]) **Herrera**, *Dec.* 1. lib. 2. cap. 14. — Mint mondják, e szavakat Diego tolmács értelmezte Columbusnak; s ha nem voltának igazak, csak dicséretére válnak annak, ki azokat kitalálta.

ken, mellyeket pedig a Marco Polo által leirtaknak hittek, nem találtatott.

Cuba partmellékét nagy részben bejárván, Columbus ezt a szárazföldnek tartotta, s megerősitő okmányt is vétetett fel arról, büntetéssel fenyegetvén, ki az ellenkezőt merné állitani[1]). Két napi előbbre nyomulás elég lett volna, hogy kiábránduljon, megváltoztassa tervét és más irányt adjon fölfedezéseinek. Testvére Bertalan, bátor hajós, ki Diaz Bertalannal részt vett az afrikai útban, segélyt vitt a gyarmatnak; de az arany és kéjvágyó jövevények maguk ellen igerelték a benszülötteket, minek rosz következményeiért aztán az admirált okozták, különösen Boyle atya, első hittérítő és nyugtalan ember, lévén a konkoly hintő, ki az elégedetlenekkel Spanyolországba tért vissza, s mindenfélével vádolta az admirált.

A felségek tehát a durva és boszúálló Juan Rodriguez de Fonseca sevillai archidiacont s később indiai patriarchát bizták meg a fölfedezésekrei felügyeléssel, ki akadályozta az ügyek menetét, s elkeseritette a fölfedezőket. Az általa képviselt indiai királyi tanácsnak kellett számot adni a müveletekről, s engedélye nélkül egy lépést sem tehettek. Izabella különösen szivén viselte az indiánok sorsát, kikbe szerelmessé tette Columbus, s ennek emberi bánásmódja által reménylette őket megnyerhetni a hitnek: de a tanács zsarnoki és előrelátás nélküli rendeleteket adott ki, mellyek a nagyszerü fölfedezést az emberiség ostorává tett ék.

Boyle értesitései ürügyet szolgáltattak Fonsecának, hogy utjába álljon Columbus vállalatainak, annál inkább, mert az első gyümölcsök nem feleltek meg a túlzott reményeknek. A szokatlan égaljak betegségei sokaknak halált okoztak; másokat az bántott, hogy dologra látták magukat kényszeritve ott, hol hitök szerint csak aranyat voltak

---

[1]) Fernando Perez di Luna haitii közjegyző, 1494 jun. 12 én rendeletet kapott az admiráltól, hogy a második út három caravelájára szálljon, s minden embertől tanúk jelenlétében vegyen vallomást, van-e legkisebb kétsége a fölött, hogy e föld (Cuba) az indiai szárazföld előrésze, s hogy ez oldalról szárazföldön lehet Spanyolországba jutni? azonkivül a jegyző felhivta a legénységet, hogy ha kételye volna, azt tegye le, s higye igazán, hogy ez a szárazföld. **Navarete**, *Doc.* N-o 76. — Nem hiányoztak a fenyegetőzések sem. 1504 juliusban kelt levelében, tehát utolsó utjának végén, igy ir Columbus: „Május 13-án a Cataival határos Mango tartományba értem. A Veraguaban levő Sigarotól tiz nap alatt a Gangeshez lehet jutni.“ Nem ismerte tehát fölfedezésének fontosságát, s csak kis részéről volt sejtelme azon dicsfénynek, melylyel öt az utókor övezte. E tévedés adta Amerikának a *Nyugat-Indiák* nevét.

összehalmozandók; Columbus szigora sem volt inyökre, mellyel az igen meglazúlt fegyelmet kénytelenittetett fentartani; a nemes-emberek pedig, kiket lovagi kaland-vágy vitt oda, disztelennek találták ez új embernek engedelmeskedni.

E közben a benszülöttek is mindinkább elkeseredtek azok ellen, kiket előbb mint égből alászállott istenecket fogadtak és tiszteltek, s a caraib Caonabo, ki a sziget cazikái közt hatalomra vergődött, mintha előérzete lett volna a hóditásból származandott bajokról, határozottan ellenezte azt, s szövetségbe vonta a cazikákat. Harczra került tehát a dolog, mellyben rettenetes segélyökre voltak a spanyoloknak a betanitott s a mórok ellen már használt ebek, borzasztó pusztitást tévén e szegény meztelen népben, melly soha sem látott még nagy állatokat [1]). A fegyelmezett, tüzfegyverekkel ellátott, s hegyeikben a magán harczot megszokott spanyolok természetesen könnyedén győztek, s magát Caonábot, az arany ház rettegett főnökét is fogolyul ejtették, kit lánczai sem szeliditvén meg, Spanyolország felé való útban adta ki lelkét. A benszülöttek közől sokan Európába küldettek, mások pedig munkára kényszerittettek, minden kilátás nélkül arra, hogy valaha megszabaduljanak e gyülölt idegenektől, kik irgalmatlanúl lerombolták boldogságukat.

Columbus első utjában a legemberiebb érzelmeknek adván jelét, tiszteletben kivánta tartatni az indiánok tulajdonjogát és személyes szabadságát, s a kik Spanyolországba vitettek is, alig hogy megkereszteltettek, visszaküldettek. Második útjában már kevésbbé tartózkodó, s bár barátja az igazság és emberiességnek, azt hiszi, hogy ezt félre lehet tenni, midőn eretnekek és bálványimádókról van szó. Türelmetlenségében azt irja a királyoknak, hogy csak jó keresztényeknek engedjék meg az Amerikábani letelepülést, mert az egyedül a kereszténység dicsőségére födöztetett fel; sok caraibot foglyul küldött, s azt sugallotta, hogy a lelkek üdvének szempontjából minél többen vitetvén Spanyolországba, ott állatok és élelmi szerekért cseréltessenek ki, s ő maga egyetlen alkalommal ötszázat szállittatott Sevillába eladás végett.

Ezzel ő századának hozott áldozatot, melly a zsidót, mórt és eretnekeket az emberiség törvényein kivül állóknak nézte; s habár az amerikai őslakókra nézve még semmi sem határoztatott, Columbus

---

[1]) De nem való azon általános vélemény, hogy Amerikában nem voltak ebek.

kényszerülve volt feláldozni a birvágynak a szeretetet [1]), hogy eleget tegyen a kincstár kapzsiságának, s érdekeltséget költsön a fölfedezés folytatására, felmutatván annak gyümölcseit. Továbbá az ember természetének árnyoldalához tartozik, hogy felhevülésében könnyen átlépi a határokat, miket előbb jól megkülönböztetett: nem lehet tehát csodálni, ha Columbus e vadakban ellenszegülést, vagy munkaképtelenséget tapasztalván, azon meggyőződésre jutott, hogy alábbvaló vagy roszabb fajúak mint az európai. Magát az indiánok irányában ollyan emberileg érző Izabellát is rábirták, hogy megengedje, miszerint a vadak munkára kényszeritessenek, s egyik helyről a másikra vitessenek; s bár mindig hangsúlyozták az ős lakók elidegenithetlen szabadsági jogát, mégis mindenféle barbárságot elnéztek. Ez eljárás politikának neveztetett; s ennek követelményei igazolni szokják a jogtalanságokat.

A szenvedők nyögéseinek s a gyarmatosok zúgolódásának hirét az admirál iránt ellenségesen érző emberek vitték meg Spanyolországba, hogy kisebbitsék hitelét; s bár a királyok hajlandók voltak kimélettel lenni irányában, s jóllehet ő is ismételve kérte, hogy ne ugy itéltessék meg mint egy rendezett állam kormányzója, hanem mint vad népek meghódoltatója, mégis súlyos vétségek tulajdonitattak neki, s felhasználván ez alkalmat, hogy megnyirbálják a neki akkor tett engedményeket, midőn terve még álomnak látszott, megengedték, hogy tetszése szerint mindenki letelepedhetik Hispaniolában, s vállalkozhatik fölfedezésekre. Azonfelül Juan d'Aguado a panaszok megvizsgálására küldetett (1495), ki arra használta fel hatalmát, hogy gyötörje e nagy embert és sokasitsa bajait. A beteges, búbánatba merült Columbus szétfoszlani látta az első út aranyos álomképeit, s érezte a visszatérés szükségét. Elindúlt tehát; de ismeretlen lévén a szelekkel, s tágitani akarván fölfedezéseinek körét, nyolcz hónapi nehéz út fáradalmait kellett kiállania; s midőn végre megérkezett, szerzetes ruhában, hosszú szakállal, megalázódva mutatta be magát (1496), elvesztvén az annyira változékony népkegyet. A bűbáj meg volt törve, bármennyire igyekezett azt megújitani az által, hogy mindig Indiáról

[1]) Columbus habozása saját jó indulata s a királyok követelményei közt különösen kitűnik Izabellához irt leveléből. Veragua földéről beszélvén, mellyet ő *Chersonesus aurea*-nak tartott, honnan Salamon az aranyat hordta, miután leirta annak megmérhetetlen gazdagságát, hozzáteszi: „Mindazáltal nem tartanám illőnek *rabló módon* fosztani meg attól e föld főnökét, hanem ugy fogom tudni elintézni a dolgot, hogy kikerülvén a *botrányt és rosz hirt*, minden arany Felségtek kincstárába fog folyni, s egy szemer sem marad a veraguai fejedelemnek."

s a feltalált Ophirról beszélt, s mutogatta az onnan hozott ritkaságokat, mellyeket nem talált kielégitőknek a telhetetlen birvágy. A királyok ezalatt cselszövéseket űztek Európában, s hogy Franczia vagy Olaszországban valamelly csekély szögletet elsajátithassanak, pazarolták a hajókat és kincseket, mikre nézve olly fösvényeknek mutatták magukat, midőn egy új világ megszerzéséről volt szó. Ferdinándnak arany kellett, hogy támogassa lázitó politikáját, s mivel az új világ nem igen bőven szolgáltatta, beleegyezett, hogy az őslakók elárúsitása által szerezzék azt.

Izabella támogatása folytán, ki még mindig tiszteletteljes kegyelettel viseltetett a Ferdinand által egészen elhanyagolt Columbus iránt, végre mégis kieszközölte ez, hogy egy harmadik vállalat vezetésével bizassék meg. De a közlelkesülésnek vége volt, a rágalmak hitelre találtak, s a helyett, hogy önkényt vállalkoztak volna társak, a korona hivatalnokai felhatalmaztattak, hogy tetszésök szerint bármelly kereskedő hajóról kényszerithessék azokat, kiket alkalmasaknak látnak. Columbus maga inditványozta, hogy a gonosztevők küldessenek el, s népesitsék be az akasztófák helyett e boldog földeket. Ennyire vitte őt a részvéthiány és tevékeny rosz akarat!

Hat hajóval indúlván harmadik útjára (1498. máj. 30.) a V o n a l (egyenlitő) felé tartott, azon kortársaival osztott meggyőződésben lévén, hogy a melegebb földek nagyobb mennyiségü ásvány kincseket rejtenek keblökben. Ez utjában az egyenlitő iszonyatos szélcsendével kellett küzdenie, mignem egy új, Szentháromságnak nevezett szigethez, azután pedig az Orinoco torkolatához jutott, hol temérdek gyöngyöt, s olly termékeny földet talált, hogy a paradicsomot vélte szemei előtt feltárulni.

De ha itt édenkertet talált, Hispaniola szigetén a pokol képe tünt fel előtte, daczára testvére Bertalan szelidségének. E szigetre temérdek nemes-ember tódult, „kik közől a ki legtöbbet tudott, sem tudta a Hiszekegyet és tizparancsolatot“ (Las Casas); minek az lett következménye, hogy mindenfelé zavar, lázongás, s azon egyenetlenség volt szemlélhető, melly a szerencsétlenségekben minden rosznak megpecsétlője szokott lenni. A Spanyolországba érkezett hajók panaszszal voltak tele. Izabella különösen a benszülöttek szenvedésein indúlt fel, kik harcz alkalmával elfogatván Columbus által rabszolgákká tétettek; s a legfájdalmasabban érintette gyöngéd szivét, midőn látta, hogy nők s leányok küldetnek Spanyolországba, s Columbus arra kérte, hogy egy időre hosszabbitassék meg az indiá-

nok rabszolgasága. Izabella tehát a teljhatalommal felruházott Francesco de Bobadillát küldte el, hogy tudomást szerezzen a gyarmat valódi állapotáról. E zsarnoki, erőszakos ember kapva kapott a nagyravágyók, rablók s a nyugtalan tömeg árulkodásain, s durván letartóztatta Columbust, ki lánczokban kelt át azon Atlanti-tengeren, melyet ő nyitott meg a hálátlan Európának.

E sorokat irva, visszaemlékezem, hogy gyermekségemben könyekre fakadtam, midőn Robertstonnál ez eseményt olvastam. Ez órától éreztem, hogy a történet több okot szolgáltat a szomorkodásra mint az örömre, s hogy az ember csak boldogsága árán lehet nagygyá.

Columbus megtartotta e lánczokat az emberi hálátlanság emlékeül; „én (mondja fia) mindig szobájában felfüggesztve láttam, s kivánta, hogy vele temettessenek el.“ E méltatlanságok visszaszerezték neki a nép kegyét, s ellenségeinek igaztalansága napfényre jött. A királyok rögtön szabadon eresztették, s vele mint magokhoz hasonlóval bántak, s elmozditották Bobadillát; de azért nem helyezték vissza Columbust előbbi rangjába, s helyette Ovandot küldték Amerikába harmincz hajóból álló nagyszerü flottával. Mert Spanyolország politikáján vörös fonalként huzódik át azon nemtelen féltékenység, melly nem engedi, hogy valaki nagyon feltünjék, félbeszakítja a vállalatokat, megvonja az azok kivitelére szükséges eszközöket, visszaveszi vagy megszoritja az engedményeket, s a dicsteljes tényeket olly buzgalommal igyekszik rejtegetni, millyennel más népek hirdetnék [1]). Igen sok példánk van erre.

Ki Columbust bensőleg akarja ismerni, leveleiben igyekezzék tanulmányozni az ő szenvedélyes és heves lelkének, a szellem, szerencsétlenség és áhitat befolyása alatti gerjedelmeit. Utban van? minden új sziget szebbnek látszik neki az előbbinél s fájlalja, hogy nem talál szavakat azok szépsége és különféleségének leirására. Ügyekkel van elhalmozva? ezek nem vonják őt el tanulmányaitól, sem az anyagi érdekek gondja nem tompitja meg benne a természet csodái és szépsége iránti érzéket. Üldöztetik, elhagyatik? panaszkodik, de aljasság nélkül s mint ollyan, ki ismeri érdemeit és jogait. Minő mély bút, fájdalmat lehel az ő lettera rarissima-ja, eme nyögése egy, a méltatlankodások hosszu sora által gyötört s leghőbb reménye-

[1]) Columbus a genuai Sz. György-bank hivatalához igy irt: „Vállalatom már elhiresztelt eseményei még nagyobb bámulatot keltenének, ha tökéletesebben ismertetnének, s e körültekintő kórmány nem titkolná azokat.“

iben csalódott léleknek! [1]). És mégis hü maradt hálátlan királyához, midőn másnak ajánlhatta volna fel becses szolgálatait. Szenvedéseiben a hit, vagy ha úgy akarják, a képzelődés adott neki vigaszt, elhitetvén magával, hogy az ég által küldetett s mennyei látásai vannak. Gyakran szerzetes ruhába öltözött; hajóin minden este a Salve Regina énekeltetett; végrendeletében kápolnák és szent misékre tett alapitványt. Genuaját távolból is szerette; a Sz.-György-bank részére dús jövedelemről gondoskodott, ha szótartók lettek volna irányában [2]); s még halálos ágyán is egy katonai pótrendeletet tett annak javára [3]).

Columbust igen alkalmassá tette a fölfedezésekre lelkesültsége, de nem volt benne nagy képesség a rendezésre; s kénytelenittetvén eleget tenni a folytonos arany-követeléseknek, elhanyagolta a valódibb előnyök felhasználását, mellyekkel a gyarmatok kinálkoztak. Ez kortársainak közös hibája volt; de egyébiránt ő semmit sem hagyott kisérletlenül, s szándéka volt városokat, szabályozott kormányokat alakitani, és felvirágoztatni a földmüvelést: „Bizonyosak vagyunk (irta a királyokhoz második utjáról) s a tény igazolja, hogy az élet és szőlő pompásan tenyészendnek e tájakon: mindazáltal be kell várni a gyümölcsöt, s ha ez megfelel a gyorsaságnak, melylyel a gabona és a kis mennyiségben bújtott szőlő-vesszők nőnek, kétségtelen, hogy e hely termékei nem maradnak hátra Andalusia és Sicilia-éitól. Ugyanez áll az ültetett kevés czukor-nádról is, melly nagyon kielégitette várakozásunkat. E sziget talajának szépsége, a hegyek, völgyek, vizek, a tekintélyes folyók által öntözött mezők, szóval,

---

[1]) Lásd e könyv végén a ‚Felvilágositó jegyzeteket.' E) alatt.

[2]) Öröksége évi jövedelmének egy tizedrészét, az élelmiszerekre vetett adók levonása után.

[3]) 1566-ban II. Fülöp Spanyolország királya a genuai köztársaságnak egy, ezüst ékitményekkel ellátott, kordovánban kötött pergamen kéziratot adott ajándékba, melly ezüst zárú kordován ládácskába volt helyezve. Ez maga Columbus által készitett gyüjteménye volt az ő igényeinek e fölfedezésre, s a neki tett engedményeknek. E gyüjteményt ő két példányban lemásoltatván, Nicolo Oderigo meghitt emberének küldte el azokat, hogy biztos helyre tegye le. E másolatok Genua utolsó viszontagságaiban elvesztek: később az egyik Párizsban találtatott fel; a másik pedig gróf Michelangelo Cambiaso könyvtárából került elő, mellyet a Decuriók testülete megvévén, Spotorno atya által lefordittatta, és kinyomatta illy czim alatt: *Codice diplomatico Colombo-Americano, ossia Raccolta di documenti originali e inediti, spettanti a Cristoforo Colombo, alla scoperta e al governo dell' America.* 1823.

minden annyira bámulandó, hogy nincs a nap alatt föld, melly együtt véve szebb kinézéssel és termékenyebb talajjal birna.“

Kik őt a gazdasági aprólékosságok miatt, mellyekre Diego fiához irott leveleiben figyelme kiterjed, birvágygyal vádolják, nem gondolják meg, milly nyomorba döntötte őt Spanyolország aljas hálátlansága; azt sem veszik tekintetbe, miszerint ő maga ajánlja fiának, hogy Haitiban a reménylett kincsekből négy, azután több theologia tanárt tartson, kórházat építsen, a szeplőtelen szűz tiszteletére templomot s márvány emléket emeljen, s a genuai Sz.-György-bankba tőkéket helyezzen el, azon czélból, hogy megszaporodván, a Szentföld visszaszerzésére használtassanak, ha a királyoknak eszébe jutna e vállalat, vagy pedig a pápa felsegélésére szolgáljanak, ha valamelly szakadárság annak rangját vagy javait fenyegetné. És ki fogja őt nevethetni, ha e kincsekkel sok lelket reménylett a tisztító helyről kiszabadithatni? Ki fogja nevethetni egy uj világ fölfedezőjét, ha tekintetbe veszi, hogy e gazdagságok mutogatásával a spanyolokat akarta föllelkesiteni az általa nekik adott földek meghódoltatásának folytatására? S e szándéka olly nemes és önzetlen volt, hogy midőn a királyok Haiti szigetén huszonhárom mérföld (leghe) széles és kétannyi hosszuságu birtokot ajánlottak neki marquis vagy herczeg czimmel, ő nem fogadta el, nehogy ennek gondja elvonja figyelmét az egész Indiáktól.

A hálátlanság nem bátortalanitotta el, s miután sürgette a keresztes hadjáratot, s összegyüjtötte volna az arra vonatkozó szentirási helyeket, uj utra kért segélyt, hogy behathasson a Polo által leirt dús országokba. Annál inkább szivén feküdt e terv, midőn Vasco de Gama más úton jutott oda s Cabral fölfedezte Braziliát. Nagy nehezen kieszközölvén négy caravelát, mellyek legnagyobbika hetven tonnás volt, hatvanöt éves korában a világ körülhajózására készült (1502 maj.). Hispaniolában megrongált hajói kijavitása végett sem akartak neki helyet adni. „Ki az, ki kétségbeesésében meg nem halt volna, látva, hogy bár saját, gyermekem, testvérem és barátaim életéről volt szó, mégis eltiltattak az én vérem árán fölfedezett kikötőktől“?

Megmenekülvén egy, általa előre megmondott viharból, melly összetörte a rosz úton szerzett gazdagságokkal terhelt hajókat, mellyek Bobadillát, és Rolandó lázadó főnököt [1]) szállitották Spanyol-

[1]) Columbus tanácsolta a kormányzónak, hogy ne bocsássa tengerre a flottát, de nem hallgatván szavára, elmerültek, s csak egy hajó menekült meg,

ország felé, Cubához jutott. Most Catai fölkeresésére indúlván, makacsúl hitte, hogy a Darien földszoros hosszában egy tengerszorosra talál, mellyen a keleti tengerekre lehet jutni: ez által elkerülte Mexicót, mellynek fölfedezése uj dicssugarakkal világította volna meg elhomályosult napjait.

Jamaika partjain hajótörést szenvedvén, testben lélekben betegen, a benszülöttek megtámadásainak kitéve, s Hispaniolatól hiába kérve segélyt és élelmi szereket, egy évig sinlödött ott. Ez időben történt, hogy a benszülötteknél tekintély és kenyérre tett szert, előre megmondván egy holdfogyatkozást. Úgy látszik most még inkább a hitben pontosult össze minden gondolata, s égi látásokban találta fel a vigasztalást, mit a világ megtagadott töle. „Elnyomatva ennyi bajok által (irja ő), elaludtam, s szendergésemben a könyör és szemrehányás hangján e következő szavakat hallottam hozzám intéztetni: Esztelen ember, ki késedelmezve hiszesz és szolgálsz a te Istenednek! mit tett ő többet Mózes vagy Dávid szolgájáért? Születésed óta mindig a legnagyobb gondodat viselte, s midön a kellő korba léptél, csodálatosan egész földet visszhangoztatta nevedtől. Indiát, a föld ezen gazdag részét rendelkezésedre bizta, rád hagyván, hogy annak add, kinek akarod: az Ocean nehéz akadályai eltisztultak előled, temérdek földek vettettek alád, s hiresssé lett neved a keresztények közt. Talán többet tett Izrael nagy népeért, midön Egyiptomból kivezette, vagy Dávidért, midön pásztorból királylyá emelte? Fordúlj tehát hozzá, és ismerd el hibáidat, mert végtelen az ő irgalma. Ha még valami nagy vállalat vár kivitelre, ne tekintsd a kort akadályúl. Ábrahám nem haladta-e meg a százévet, midön nemzette Izsákot, vagy Sára talán fiatal volt? A te szived elcsüggedt, s nagy hangon kiáltasz segélyért. Felelj, ki okozta bajaidat, ki annyira élénk és ismételt szenvedéseidet? Isten, vagy a világ? Isten soha sem szegte meg neked tett igéreteit, sem miután elfogadta szolgálataidat, nem mondta, hogy az nem volt az ő

---

melly Columbus kincseit vitte. Az egykorú történészek ez eseményben az isteni igazság világos közbelépését látták. Columbust ez utjában fia Fernando kisérte.

akarata, hogy te roszul értetted őt. A mit ő egyszer megigér, teljesiti is, sőt többet ad. A mit most szenvedsz, az azon szolgálataid jutalma, mellyeket más urak kedvéért tettél. — Én e szavakat úgy hallgattam mint félig holt ember, s nem volt elég erőm felelni ez igaz beszédre. Az egyedüli, mit tehettem, az volt, hogy sirattam botlásaimat. Ki velem beszélt, bárki volt légyen is az, igy végezte szavait: Ne félj semmit, legyen bizalmad; minden gyötrelmeid márványba vannak vésve, s nem oknélküliek."

Végre utra kelt Spanyolország felé (1504 nov. 7.), s ezzel bevégződtek dicsőséges fáradalmai [1]). Harmadik utjában érintette az amerikai szárazföldet, ez utolsó alkalmával pedig a legdúsabb vidékeken kötött ki, anélkül hogy észrevette volna. Czélja, melly egy Indiába vezető út fölfedezése volt, el nem éretett még most; s habár ez utolsó vállalatában több tengerészi ügyességet és hősiességet tanusitott mint az előbbiekben, még sem nyerte meg a nép tapsait s csak félreismerés és nyomor lett jutalma. Ő sajátjából előlegezett azoknak, kik negyedik útjában kisérték, a neki tett igéretek pedig meg nem tartattak; s kénytelen lévén admirali és alkirályi rangjához illőleg élni, kölcsönre szorult. „Tizennyolcz éve (igy ir a királyokhoz) hogy Felségtek szolgálatába léptem, s most már egészen őszbe van borúlva fejem. Beteges vagyok; amim volt elköltöttem, s elvettek tőlem úgy mint testvéreimtől mindent, és eladták az utolsó ruhadarabig; miért is olly nagy szükséget szenvedek, hogy egy lirát nem volnék képes Isten nevében adni. Szenvedéseimben elszigetelve, betegen, napról napra a halált várva a kegyetlen vadak milliójától s ellenségeimtől környezve élek itten; kinek keblében könyörérzet van, ki szereti az igazat és igazságot, sirjon fölöttem." Fiához pedig igy ir: „Husz évi szolgálat, fáradság, és veszélyek után nincs egy födelem Spanyolországban, melly alatt fejemet lehajthatnám; ha enni vagy aludni akarok, vendéglőbe kell mennem, és sokszor nincs annyim, hogy ételemet kifizethetném." Kénytelen lévén ekként szi-

---

[1]) Én a Szentháromság nevében, húsvét éjén indultam el két megrongált, gyenge, szűette s a mézsejtnél likacsosabb hajón, élelmiszerek nélkül, hogy kétezer tengeri mérföldet megtegyek, vagy elveszszek az útban fiammal, testvéremmel és olly sok derék néppel együtt. Azok, kik szeretnek birálgatni és mindenben hibát keresni, most kényelmesen fecsegnek ott és mondogatják: *miért nem tett igy vagy amúgy?* Szeretném, ha ez útban részt vettek volna!

gorúan foglalkozni a gazdálkodással, ezt arra használták fel, hogy az olasz birvágy szennyével piszkolják be.

Pártfogója, Izabella nem élt többé; Ferdinand ismételt kérések után megengedte; hogy lóháton kereshesse fel őt, miután öszvéren nem mehetett, s jéghideg kifejezésekkel biztositotta becsülése és érdemei elismeréséről. Valóban a spanyol udvar által neki tett első engedmények oda mutatnak, hogy nem hittek terve valósulásában, mert nem kevesebbet engedtek a fejedelmiségnél; a hivatal-öröklés pedig, kivált az illy fontos hivatalé, nagyon eszélytelen. De Ferdinand, a helyett hogy számot vetett volna, mielőtt igéretet tett, csak miután a fölfedezés nagy kiterjedését látta, tagadta meg az alkirály czimét Columbustól, ki iránt hálátlannak mutatta magát, midőn már nem érezte szükségét. Ezalatt Columbus nyomorban sinylődött, elhomályositttatva az újabb és szerencsésebb fölfedezők által, minők voltak Vespucci, Cortes, Pizarro, s az arany bányák megnyitása által, mellyek az élet árát egyszerre háromszorosra rúgtatták, s minden névleges értéket megváltoztattak. Ehhez járult még a keserüség, mellyet érzett, midőn látta, mennyit szenvednek Hispaniola indiánjai, kiket ugy tekinthetett mint saját teremtményeit. „Ők maguk képezik a sziget gazdagságát, ők müvelik a földet és készitik el a kenyeret a keresztényeknek, ők ássák az aranybányákat, s ők viselnek minden fáradságot, ugy dolgozván mint teherhordó állatok. Ugy hallom, hogy mióta a szigetet elhagytam, öthatodrészök elhalt a barbár bánásmód vagy hideg embertelenség következtében, némellyek fegyver, mások ütések alatt, sokan éhen, a legnagyobb rész a hegyekben és barlangokban, hová megvonták magukat, nem viselhetvén már tovább a fáradalmat.“ — Igy irt a királyokhoz, s hozzá adta, hogy a mi őt illeti, habár küldött is néhány indiánt Spanyolországba eladás végett, de mindig azon gondolatban tette azt, hogy elsajátitván a katholika vallást, s bele okva a mesterségek és európai szokásokba, hazájokba térjenek vissza, s elősegitsék honfiaik polgárosulását.

Columbus még mindig táplálta vágyait, főzte terveit, bár belátta, hogy nem viheti ki azokat; s midőn betegen, köszvénytől gyötörtetve feküdt, még akkor is nagy szolgálatokról irt a királyhoz, mellyekre képesnek érezte magát; mig végre a bú gond felemésztette életét, mellyet Valladolidban 1506 máj. 20-án hatvankilenczedik évében végzett be.

Szenvedései közt a szerelem némi vigaszt nyujtott neki; a portugali Filippa de Palestrellotól Diego fia született; Beatrice Enriquez pedig Fernando szerelem-gyermekkel ajándékozta meg (1490), ki 1540

vagy 41-ig V. Károly császár udvarában élt, s megirta az Admirálnak, atyjának életét.

Atyja után Diegót illette volna az alkirályi czim s a jövedelmek tizede; de Spanyolország belátva ez adományozás eszélytelenségét, pert inditott ellene, a hálátlanság szőrszálhasogató kötekedésével gyüjtvén össze a leghaszontalanabb és határozatlan vádakat. Húsz tanút állitottak, kik azt vallották, hogy Columbus Salamon egy énekéből, melly jelzi az Indiákba vezető utat, s egy, Rómában a VIII. Incze könyvtárában talált könyvből szerzett magának tudomást Indiáról: s mindazon bizonyitékokat fölhasználták ellene, mellyekkel ő maga élt, hogy hitelre találjon. Mindez azonban csak azt mutatja, milly jogtalanúl akarták némellyek bitorolni e fölfedezés őt illető dicsőségét, mellyet az ügyvédi szőrszálhasogatózás sem volt képes elvitázni töle [1]). S valóban, ha igaz alappal birt volna, mit akkoriban s később többen állitottak, hogy t. i. Columbus előtt már mások fölfedezték Amerikát, honnan magyarázható meg azon hitetlenség, melylyel Columbus igéretei találkoztak?

Don Diegónak sok kellemetlenséget okozott e pör, bár birto-

---

[1]) Columbus iratait e könyv végén a ‚Felvilágositó jegyzetekben' F) alatt ismertetjük.

Azok közé, kik Amerikának Columbus előtti fölfedezését maguknak szeretnék tulajdonitani, nem régiben a dieppeiek sorakoztak, kik a XV. században hires hajósok voltak, s azt bizonyitgatják, hogy már 1488-ban meglátogatták Amerikát. Egy régi iró sem tesz erről említést Villant di Bellefond előtt 1667. Az eredeti okmányok, mint mondják, 1694-ben a dieppei városház leégése alkalmával vesztek el: de hiteles szerzőkből kimutathatónak vélik, hogy Cousin di Dieppe, Descaliés vagy Dechaliers utasitásait követve, ki a vizirati tudomány (hydrographia) megalapitójának tartatik, nagyszerű vizi útra kelt, s 1488-ban fölfedezte az Amazon folyó torkolatát, honnan a következő évben Congo és Angola partjainak hosszában tért vissza hazájába. Hajóinak egyikét a dieppei születésü Pinzon kormányozta, ki visszatérte után engedetlensége miatt perbe fogatván, elbocsáttatott e város szolgálatából. Mondják, hogy ez felboszankodva Spanyolországba ment, s ugyanazon Pinzon lenne, ki Columbust kisérte, s ki 1499-ben saját költségén négy hajót szerelt fel, mellyekkel egyenesen az Amazon folyó torkolatának tartott.

Nem régiben a derék Lelewel bizonyos Szcolny János lengyelt léptetett fel ollyanúl, ki Amerikát Columbus előtt látta. Ez 1476-ban a dán király szolgálatában volt, s mondják, hogy Norvegia, Groenland és a Zenik Frislandja előtt haladván el, érintette Labrador partjait. Humboldt ellenvetéseket tesz, s különösen azt hozza fel, hogy Gomara nem tesz erről említést. Ez iró ugyanis jól ismerte e lengyel útjait, Columbus dicsőségét pedig, a mint csak tudta, igyekezett elhomályositani.

kában volt az eszközöknek, mikkel Spanyolországban diadalmaskodni lehetett, Alba herczeg egy unokáját vévén nőül. Még roszabbúl ment a dolog, midőn Ferdinand után, ki mégis visszaemlékezhetett Columbusra, az érzéktelen V. Károly lépett a trónra; ugy hogy Diego egész életét atyja dicsőségének és saját erényének védelmében töltötte el. Fia Lajos lemondott igényeiről kárpotlásúl évi ezer doblont, Veragua herczegi és Jamaika marquis-i czimét kapván [1]).

A királyok Columbust birtokától, a tudósok pedig azon dicsőségtől fosztották meg, hogy nevét viselje Amerika. Csak sok idő múlva kezdettek az Egyesült-államok némelly tartományai e néven neveztetni. Az elmúlt század végén (1795) a spanyolok, kénytelenek lévén a francziáknak engedni át Haiti szigetet, hol Columbus el volt temetve, az ő, Diego és Bertalan hamvait kegyeletes ünnepélyességgel Havannába szállitották át; Bolivar pedig a győzelmei által alapitott köztársaságot e halhatatlan hős emlékének megörökitésére Columbiának nevezte el.

Elkésett igazságszolgáltatás! Columbus csak a munka boldogságát élvezte, olly boldogságot, mellyet a merev lelkek nem értenek, nem éreznek.

ÖTÖDIK FEJEZET.

További fölfedezések. — A föld körülhajózása. — Útleirók.

E közben a véletlen és merély újabb tájakat ismertetett meg; az új világ fel lőn fedezve s gyarmatokkal népesittetett, és pedig nem Spanyolország nemzeti erőfeszitése, hanem egyes nagyravágyók vagy számitók magán tevékenysége által. A királyok azon engedménye, hogy mindenki szabadon kisértheti meg fölfedezési szerencséjét, felélesztette a spanyolok vállalkozási szellemét és kiváncsiságát, kik

---

[1]) 1608-ban kihalván a férfiág, a jövedelmek és czimek don Nugno Gelves *de Portogalló*-ra mentek át, ki Diego egyik leányától származott. 1712-ben a veraguai herczegek az első spanyol grandi méltóságra emeltettek; de az ujabb forradalmak, mellyek elütötték Spanyolország kezéről a nyugati Indiákat, szegénységbe döntötték a veraguai herczeget, ki a kormánytól kárpotlást kért, s nem régiben a cubai és portoricói jövedelmekből fizetendő huszonnégyezer dollár nyugdíj utalványoztatott részére.

most már e részre irányozták kalandvágyukat, mellyet, bevégeztetvén a keresztes hadjáratok, s kiűzetvén a mórok, nem elégithettek ki többé máshol. Alonso di Ojeda, értesülvén Columbus harmadik fölfedezéséről, hajókat szerelt fel (1499), hogy megkeresse a gyöngyöket, mellyekről az beszélt, s merészen Xaraguáig nyomúlván, parthosszában Venezuelától egész a Vela fokig hajózott. Hogy a békés földek meghóditása némi törvényes szinezetet nyerjen, egy formula szerkesztetett, mellyet kevés változtatással a többi hóditók (conquistadori, igy neveztettek e szerencselovagok), is használtak. Az első, melly után a többi készült, igy hangzik:

„Én Alonso di Ojeda, Castilia és Leon leghatalmasabb királyainak szolgája, a barbár nemzetek meghódoltatója, ama királyok kiküldöttje és kapitánya, tudtotokra adom, és ünnepélyesen nyilvánitom, hogy a mi Urunk Istenünk, ki egy természetében, három személyében és örök, teremtette az eget és földet, a férfit és nőt, kiktől mi és ti, s mindazon emberek származnak, kik a világon voltak és lesznek. De minthogy a számos nemzetségek, mellyek ötezer évnél több idő lefolyása alatt követték egymást, a világegyetem különböző részeire szétszórattak, s országok és tartományokra osztattak, mivel egyetlen tartomány nem volt képes őket befogadni és táplálni; ugyanazért a mi Urunk Istenünk minden népeket egy, Sz. Péter nevü, általa az egész emberi nem urává és fejévé tett emberre bizott, olly szándékkal, hogy minden, bárhol született, s bármelly vallásban nevelkedett ember engedelmeskedjék neki. Az egész világot joghatósága alá vetette tehát s hatalmat igért és egyszersmind adott neki arra, hogy tekintélyét a világ minden részében érvényesitse, s igazgassa és itélje a kereszténeket, s minden más bármelly sorsú vagy hitü népeket. Ez ember a Pápa névvel diszittetett fel, melly név csodálatost, nagy atyát és ört jelent, mert ő minden ember atyja és kormányzója. Azok, kik e szentatya idejében éltek, ugy engedelmeskedtek neki, mint az egész világ urának, királyának. Ugyanezt tették mostanáig mindazon pápák irányában, kik egymást követőleg a pápaságra emeltettek; s igy folytattatik ez most is, és igy fog folytattatni a századok végéig.

„E pápák egyike, mint a világ ura, e szigeteket és szárazföldet Castilia katholikus királyainak, a dicső emlékü don Fernando és donna Izabellának, s az ő utódaik és a mi uralkodóinknak adományozta, mindazzal, mi bennök foglaltatik, a mint ez világosan ki van fejezve az azon alkalommal kiállitott okmányokban, mellyeket tetszéstek szerint bármikor megtekinthettek. Ugyanazért, ő Felsége, ez

adományozás erejénél fogva, ura és királya e szigeteknek és szárazföldnek; s már több szigetek, mellyeknek az ő jogai tudomásukra jutottak, mint illyet ismerték el őt, s most mint uralkodójuknak, ellenállás nélkül önkénytesen alávetik magukat és engedelmeskednek neki; hasonlóképen mihelyt csak értésökre esett, engedelmességet tanusitottak a király által a végből küldött vallási férfiak iránt is, hogy hirdessék nekik az evangeliumot, s vezessék be a mi hitünk szent titkaiba; s szabad akaratból, minden jutalom és ajándékrai kilátás nélkül keresztényekké lettek, s most is azok. Ő felsége pedig kegyesen pártfogása alá vévén őket, megparancsolta, hogy több alattvalói és hübéreseivel egyenlő bánásmódban részesittessenek.

„Ti is kötelességteknek ismerjétek hasonló módon viselni magatokat. Miért is kérlek és lelketekre kötöm, hogy figyelmesen fontoljátok meg, mit előttetek kinyilatkoztattam, s hogy annál tökéletesebben felfoghassátok, vegyetek magatoknak elég időt, s igyekezzetek megismerni az egyházat, mint az egész világ fejét és vezetőjét, ugy szintén a pápának nevezett szentatyát, mint az egyház jogainak birtokosát, s végre ő Felségét, mint a pápa rendeletéből e szigetek és szárazföldnek legfőbb urát; s egyezzetek bele, hogy a fent nevezett szerzetes atyák hirdessék és értelmezzék nektek az érintett tanokat.

„Ha igy cselekesztek, bölcsen viselenditek magatokat s teljesiteni fogjátok, mit tenni kötelességtek; Ő Felsége pedig és én szeretettel és jósággal fogadunk, s nőiteket és gyermekeiteket szabadságban s mind annak mivel birtok, élvezetében hagyjuk, ép ugy mint a többi szigetek lakóit. Azonkivül ő Felsége előjogok, kiváltságok és jutalmakban részesitend titeket.

„Ha pedig nem ragaszkodtok hozzánk, vagy roszakaratúlag megtagadjátok az engedelmességet, Isten segélyével hatalommal rontok be országotokba, erőszakos háborút inditok ellenetek s alávetlek az egyháznak és királynak; elfogom és rabszolga szijra füzöm nőiteket és gyermekeiteket, hogy eladassanak vagy a parancsoló tetszése szerint bánjanak velök. Elfoglalom javaitokat, s mindenféle bajt hozok rátok mint fellázadt alattvalókra, kik megvonják az engedelmességet törvényes uralkodójuktól. Továbbá kijelentem, hogy a vér, melly talán öntetni, s a nyomor, melly rátok fog háromolni, nektek tudatik be, nem pedig ő Felségének, nekem vagy a nemes embereknek, kik az én parancsolatimnak engedelmeskednek.

„Arról, hogy e nyilatkozatot és felhivást személyesen megtettem, az itt jelenlévő jegyző kellő alakban kiállitott bizonyitványt fog adni.“

Illy modorú hirdetményt olvastattak fel a hóditók az indiánok előtt, kiknél kikötöttek, s bár azok egy szót sem értettek belőle, mégis törvényszerü nyilatkozatnak és birtokbavételi okmánynak tekintetett az.

Ojeda után néhány nappal Pedro Alonso Nigno kelt útra, ki azon tartományok hosszában evezett, mellyek most Columbiának neveztetnek, s temérdek aranyat és gyöngyöt szedett össze. Vincenzo Pinzon de Palos érintvén Braziliát (1500 jan. 26), négyszáz mérföldnyi (miglia) addig nem ismert partot kémlelt ki, s észrevévén, miszerint az Amazon folyam olly rohammal ömlik, hogy vize a tengerben is több mérföldnyire megtartja édességét, e körülményből a szárazföldnek, mellyen keresztül foly, roppant kiterjedésére következtetett. Az akkori európaiak közt ő volt első, ki az egyenlitőt az Atlanti-tenger nyugati részéről átlépte, bámulattal szemlélvén e másik égi féltekét. Több mások is kedvet kaptak ez útra, édesgettetve a király bőkezű földadományozásai által, kinek nagy megelégedésére szolgált látni, mint hódittatnak meg azok fáradság nélkül részére, s kapatnak el az idegenek elől, kiknek versenyzésétől félt.

S az idegenek valóban gondoltak is a fölfedezésekbeni részvételre. Midőn Spanyolország és Portugalia, a pápa által kijelölt határvonalra (linea demarcationis) hivatkozva, birtokaik határai miatt viszálkodtak, Francziaország királya igy kiáltott fel: — „Szeretném látni a végrendeletet, mellyben Ádám atyánk ugy osztotta fel köztök a világot, hogy nekem egy tenyérnyit sem hagyott.“ Mindazáltal bár a reformatio csökkentette a pápai rendeletek iránti tiszteletet, Francziaország, belharczoktól dúlatva, nem gondolhatott távoli vállalatokra; Anglia pedig még mindig fájlalta a két Rózsa tövisei által okozott sebeit.

Cabotto (Cabot) János.

De alig állott helyre a béke, VII. Henrik, miként érintettük, alkudozásba bocsátkozott Columbussal (1489), azután pedig örömmel fogadta a velenczei Giovan Cabotto nagy hirü kormányost, ki Columbus vállalatainak hirére „nagy vágyat érzett szivében, hogy ő is valami nevezetes dolgot hajtson végre.“ Megvizsgálva a földtekét, azon véleményre jutott, hogy északnyugatnak hajózva, rövidebb úton lehetne eljutni a mesés Cataiba. Felajánlotta tehát szolgálatát az angol királynak, ki két caravelát adott rendelkezésére, mellyekkel ő Sebestyén fia kiséretében, nemcsak New-Foundlandot fölfedezte, hanem hiteles okmányok tanúsága szerint Labradort is érintette 1497

jun. 24-én, tehát egy évvel és hat nappal előbb, mintsem Columbus szárazföldet ért volna.

Sebestyén ugyanazon szélességi vonalban második útra kelt, azon czélból, hogy átjárást fedezzen föl Indiába, s a spanyolok módjára gyarmatokat alapitson; de megijedvén a jégtől és hosszú éjektől visszafordúlt. Mindazáltal soha sem tett le a nagyszerü gondolatról: észak-nyugati irányban jutni Indiába. Pártfogója VII. Henrik meghalálozván, Katholikus Ferdinandnak mutatta be tervét, midőn pedig ezt az inkább más egyébre mint fölfedezésekre vágyó V. Károly követte a trónon, Cabotto Angliába tért vissza, s talán Pert Tamással egy más utat tett, mellyben látta a Hudson-öblöt [1]). De a nagy feladat, mellyen ez olasz törte eszét, csak a minapában oldatott meg.

Cabotto, kinek Anglia a szárazföldet köszönheti, melly a szabadság hazájává volt válandó, barátja Eden Richard által mindig csak jó öregnek (good oldman) neveztetik, s halálos ágyán azt mondta, hogy isteni kinyilatkoztatásból csalhatatlan módszert tud a hosszúsági fokok felismerésére; melly rendszer a delejtü elhajlásán alapszik [2]).

Szerencsésebbek voltak a portugalok. Ugyanis Pedro Alvarez de Cabral, ki keleti India uj tartományainak megszemlélésére küldetett (1500), Calicutnak vévén útját, s hogy Guinea szélcsendét elkerülje, a sik tengerre ereszkedvén, egy ismeretlen földet talált (apr. 24), melly mellett hajózva csakhamar észrevette, hogy szárazföld az, s keletre fekszik a vonaltól, melly királya birtokait határozta. Ez a már Pinzon által is látott föld volt, mellyet az ott bőségben talált tüzszinü fáról (portugal nyelven brasa = izzószén) Brasiliának nevezett el.

E verseny által féltékenynyé tett spanyol király a legjobb kor-

---

[1]) Bizonyitja ezt **Eden**, *„Értekezés uj Indiáról 1555“* czimü munkájának elöszavában. Ugy látszik, hogy Gasparo di Cortereal már 1501-ben látta ez öblöt, ki e tájakon veszett el.

[2]) A Cabottoróli értesitések ellenmondók és bizonytalanok. Nem rég (*Memoir of Sebastiani Cabot by a citizen of Philadelphia*, London 1831). Biddle azt igyekezett bebizonyitani, hogy Sebestyén Bristolban született, de atyja által már négy éves korában Velenczébe vitetett, s ugyanazért velenczeinek tartatott. Hogy ő valóban behatott a Hudson-öblbe, Biddle egy térképpel erősiti, melly egy időben a Whitehallban, Erzsébet képtárában őriztetett. Továbbá napfényre hozta London levéltáraiból a VII. Henrik által Cabotto Jánosnak adott második 1498 febr. 3 ról kelt, s mindaddig közzé nem tett szabadulom-levelet is.

mányosokat, névszerint Ojedát, Juan de Cosát, Vespuccit és Juan Diaz de Solist, ki Pinzonnal már látta Dél-Amerika partjait, gyüjtötte össze maga körül, s abban állapodván meg, miszerint ki kell fürkészni a déli szárazföldet, hogy feltalálják az Indiába vezető átjárást, mellyről mindig álmodoztak, s megakadályozzák a portugal hóditást, e vállalat Pinzon és Solisra bizatott. Ez utóbbi, ki Vespuccit követte a fő kórmányosságban, egy flottát szerelt fel félköltség és félhaszonra, s mindig a partok mellett haladva egy végtelen folyamhoz ért (1515), mellynek torkolata tengerhez hasonlitott: de itt a vadak elfogták és megették.

Nem sokkal ezután itt találkoztak egymással Cabotto Sebestyén és Diego Garzia. Amaz felhajózott e folyamon, mellyet, mivel a vad guairanoktól arany és ezüst lemezeket kapott, Rio de la Platá-nak nevezett el: innen a 27 fokig menvén fel Paraguai-t találta (1526).

Luca Vasquez de Aillon, Bahama szigetén a benszülöttekre vadászva, fölfedezte a két Carolina közt fekvő északi vidékeket, s miután megnyerte az azok fölötti uralmat, s a benszülöttek vendégszeretetét rabszolgasággal viszonozta volna, saját költségén egy gyarmatot alapitott, melly már nyolczszáz mérföldre (leghe) feküdt azon helytől, hol Columbus először kikötött. De a betegségek elseprették a gyarmatosokat, sőt őt magát is, mintha csak a sors makacsúl elhatározta volna megakadályozni a spanyoloknak az északi szárazföldöni letelepülését.

Amerigo Vespucci.

Ez utazásokban igen ritkán tétetik említés Amerigo Vespucciról, kire nézve csak 1830 után juthattunk jó okmányok birtokába. Nugnez és Navarete, kik ez okmányokat közzétették, plagiumról, csalásról, vádolják, mig ellenben Humboldt hajlandó őt igazolni [1]). Florenczben jó házból születve (1441), fényes sikerrel végezte iskoláit; s honfiai szokását követve Sevillában Giovannotto Berardi házában ügyvivőséget vállalt. Később mint igen tapasztalt tengerész és jó cosmograph a spanyol kormány megbizásából több utat tett, s résztvett Ojeda feljebb emlitett vállalatában is, de nem hivatalos minőségben, melly után Portugalia királyától kapott meghivást, ki Brazilia fölfedezett partjainak kikémlelésével bizta meg. Később Spanyolország visszanyerte és megtiszteltetésekkel halmozta el, Columbus halála után pedig főkórmányossá tette. Meghalt Sevillában 1512. febr.

---

[1]) Lásd egyszersmind Vicomte **Santarem**, *Recherches historiques, critiques, et bibliographiques sur Amerie Vespuce et ses voyages.* Paris 1842.

22-én anélkül, hogy tudtunkra valami fontos fölfedezési vállalatot vitt volna véghez.

Négy levelében, mellyek közől hármat Medici Lőrinczhez, egyet pedig Renatóhoz, Lotharingia herczegéhez irt, négy útról ad értesitést (Quatuor navigationes). — E dagályos, rendezetlen, tudományt fitogtató értesités a kivonat és férczmű szinezetét viseli magán, s telve van csodás körülmények elbeszélésével; de minthogy első látott napvilágot, elterjedt, több nyelvekre átfordittatott s szerzője nevét összeforrasztotta az Újvilággal, annál is inkább, mert (a miben nem tudnám őt menteni) soha sem nevezi Ojedát, s mindig önmagát állitja előtérbe. Az első utat 1497-re teszi, de ez számtévesztés lehet, mi akkoriban könnyen megtörtént, mert semmi bizonyiték nincs arra, hogy ő azon út előtt, mellyet 99-ben kormányi megbizás nélkül tett, más útra vállalkozott volna. Ha ez utóbbi adatot elfogadjuk, bukik azon vélemény, melly a szárazföldet Columbus előtt fölfedezettnek állitja, mert emez egy évvel előbb látogatta meg Pariát, miként ez a Columbus ügyére vonatkozó pertárgyalás alkalmával előállitott száz kilencz tanú bizonyságtételéből kitűnik, melly perfolyam alatt pedig egy szóval sem történt emlités Vespucciról.

Waldseemüller 1509-ben [1]) Lotharingiában egy Cosmographiát tévén közzé, jónak látta az uj fölfedezéseket annak nevéről, ki azokat először leirta, Amerikának czimezni, melly példa aztán utánzásra talált. De vajjon maga Vespucci, ki jó kormányos, silány útleiró és másodrendü fölfedező volt, valóban csalfasággal akart-e jutni a dicsőséghez, mellyben részesült? Nincsenek érveink, hogy e szennyet reá kenhetnők. Columbus, fiához irt utolsó levelében is barátjának mutatja magát, mert abban is ajánlja őt Diegónak; s egy korbeli iró, de még maga Columbus Ferdinánd sem vádolja e bitorlásról, pedig ez nem szokott megbocsátani annak, ki atyja dicsőségét kisebbitette. Vespucci a felügyelete alatt készült térképekre nem iratta az Amerika nevet, s lehet hogy nem volt tudomása a fent nevezett könyvről; ide járúl, hogy mind Columbus, mind ő csak Indiát hitte feltaláltnak, miért is nem sokat helyezhetett abba, hogy saját nevét adja olly földnek, melly már más nevet viselt.

E közben mások már a Csendes-tengerbe is behatoltak; s a rettenthetlen Ojeda, a cazikák útmutatásait követve, olly vidékek felé nyomult elő, hol, mint mondták, annyi aranyat lehet találni, a mennyi kell. Útitársakúl csatlakoztak hozzá Balboa, Juan de Cosa, Pizarro

[1]) **Hylacomulus**, *Cosmographiae introductio.*

és mások, kiknek értesitései megbecsülhetlenek lennének, ha a szükkeblü és irigy spanyol kormány levéltárakba nem temette volna azokat.

Ponce de Leon Porto-Ricoból három hajóval indúlván ki egy forrás kikutatása végett, melly állitólag visszaadta az ifjúságot, Floridát fedezte föl (1512), s bejárta annak keleti partjait egészen a 30-ik szélességi fokig, de a benszülöttek részéről merev ellenállásra talált. Folytattatván e részben a kutatások, Alvarez de Pineda az egész Mexicói-öblöt megismerte (1518); Juan de Grijalva pedig egy igen gazdag vidéket fedezett föl, hol épitészeti nyomokat, keresztek és bálványokkal ellátott templomokat, s temérdek aranyat talált. E vidéket ő Új-Spanyolországnak nevezte el, melly név aztán az egész Mexicóra kiterjesztetett.

Balboa.

Vasco Nugnez di Balboa, addig egészen ismeretlen ember, egy a Darien földszoroshoz tett útban annyi bátorságot és értelmességet tanusitott, hogy főnökké választatott, s az első spanyol gyarmatot alapitotta e szárazföldön Santa Maria di Darien néven. Hogy Madridban megerősitsék méltóságában, jónak látta aranynyal terhelve jelenni meg. Gyüjtött tehát, a mennyit akart, és pedig nem erőszakoskodás, hanem a benszülöttek iránt tanúsitott megnyerő bánásmódja által. Egy cazika, látva, milly mohón kapják az europaiak ez érczet, igy szólt: „A másik tengeren, öt napi járásnyira ide, egy tartomány van, hol annyi aranyat gyüjthettek, amennyit akartok. De igen kevesen vagytok.“ Balboa nem vetette meg ez intést, s gazdag ajándékkal védelmet és segélyt eszközölt ki Hispaniola kormányzójától. Egynémelly frieslandi kalandorok pénzért és jó remény fejében kisérték őt (1513) ismeretlen vizeken és pusztákon keresztül, hogy lássák azon tengert, mellyet Columbus hiába keresett. Ezek száma száz kilenczvenre ment, s Balboa ügyességének sikerült őket engedelmességre szoktatni, s megnyerni az indiánok barátságát, kiket útközben talált, s kikkel csekély seregét szaporitotta, saját példájával bátoritva őket a hosszas szenvedések elviselésére. Ingoványok, lappangó mélységek és erdőkön keresztül, mellyeket még nem ritkított emberi kéz, annyira előhaladt, hogy huszonöt napi menet után egy igen meredek hegy tövénél találták magukat, mellyről, mint a benszülöttek biztositották őket, már látható a tenger. Balboa első akarta élvezni e látványt, s a Cordillerák csúcsáról megpillantván a tengert, arczra borúlva adott hálát Istennek; s mig kiséröi öröménekeket

zengedeztek, ő előre rohant, fegyverestül a tengerbe vetette magát, s birtokba vette azt Spanyolország nevében.

Ez a később Panamá-nak nevezett öböl volt. Balboa a tengert Déli-tengernek keresztelte az iránytól, mellyben neki útjában feltűnt; azután Magellantól a nem kevésbbé illetéktelen Csendes-tenger nevét nyerte, mig végre a Nagy-oceán czimét kapta, melly jól rá illik, mert egyik sarktól a másikig terül el, s háromszor nagyobb az Atlantinál.

De e tengernek csak fövenye volt, nem aranya; hogy ennek forrását feltalálhassa, Peruba utasitották őt, mellyről ekkor szereztek először tudomást az európaiak. Mindazáltal Balboa sok gyöngyöt és más természeti gazdagságokat gyüjtött össze, mellyeket nagylelküleg megosztott társaival.

Spanyolország, szokása lévén eldobni az eszközöket, mellyek a legjobb szolgálatokat tették neki, Darien kormányát Pedrarias Davilára bizta, ki nagyobb erővel és reményekkel menvén, esztelen kegyetlenséggel boszantotta a lakosokat, mi által nagy veszteségeket és elcsüggedést okozott; s gyülölvén Balboát, miként ez az erősebbek helyét elfoglaló gyengéknek közönséges szokásuk, oda vitte a dolgot, hogy felakasztatta (1517) azt, ki a legnagyobb tengerrel ajándékozta meg Castilia koronáját.

Magellan.

Most már az volt a kérdés: van-e átjárás az Atlanti és Déli-tenger közt, s ha igen, azon áthatolva megkerülhető-e a föld? E kérdést a portugali Magellan Ferdinand fejtette meg, ki nem vévén méltó jutalmát szolgálatainak, mellyeket Indiában hazájának tett, V. Károlynak ajánlotta fel magát.

VI. Sándor híres bullája a spanyol királyoknak itélte oda mind azon szigeteket és szárazföldeket, mellyek egy, az északi sarktól a déliig gondolatban vont s az Azori és Zöld-foki szigetektől száz mérföldre (leghe) húzódó vonaltól nyugatra és délre fölfedeztettek vagy fölfedezendők voltak. De Portugalia panaszt emelt e vonal ellen, mert nagyon közeledvén Afrikához, akadályozva volt általa, hogy az Újvilágban fölfedezéseket tehessen. Ferdinand és Izabella beleegyeztek tehát (1494), miszerint háromszázhetven mérföldre (leghe) vitessék odább nyugatnak, olly módon, hogy mindaz, mi a Zöld-fok szigeteitől nyugatnak háromszáz hetven mérföldre (leghe) esik, nekik, a mi pedig keletnek fekszik, a portugaloknak jusson. Természetesen akkor még nem tudták, milly alakja van Amerikának, s hogy déli része annyira közeledik Afrikához, mert különben nem egyeztek volna bele

olly felosztásba, melly Portugaliának juttatta Brasiliát. Azt sem látták előre, hogy egyikök keletnek, másikuk nyugatnak haladva, találkozandnak, s szomszédok lesznek egy másik félgömbön, hová nem terjedt ki a pápai vonal.

S ime ez eset nem sokára előadta magát, s vitatkoztak, melyiköket illetik a Molukkok. A portugalok elfoglalták azokat, de Magellan kimutatta V. Károlynak, hogy a Spanyolországra ruházott földek vonalán belül esnek, 180 fok távolságra feküdvén a kijelölt határdélvonaltól. Ezt igy megbatározni nem volt nehéz az Atlanti-tengeren, de a földirók nem tehették ugyanazt a földgömb másik felét illetőleg, még mindig Indiával és Cataival tépelődvén. Azt inditványozta tehát Magellan, hogy egy flotta küldessék nyugatra, meg lévén győződve egy átjárás létezéséről; sőt, hogy hitelt ébreszszen, állitotta, miszerint látta azt lerajzolva Behaim Márton térképén. Öt hajóval s kétszáz harmincz emberrel indúlt el (1519 szept. 20), s érintvén Brasiliát, délnek tartott. A sok fáradságot megúnt legénység lázadását kimenthetlen szigorral nyomta el. A telet San-Julian öbölben töltötték a nélkül, hogy egy lelket láttak volna; végre néhány óriás termetü ember mutatkozott, kik rettenetesen bámultak, midőn olly kis embereket, s olly nagy hajókat láttak. Lábbeliök láma-bőrből készült, melly állatot ekkor látták először, s ezért neveztettek el a benlakók patagonok, azaz rosz lábbeliüeknek.

Ismét útra kelvén azon szorosba hatoltak (1520 okt. 21), melly maig is a Magellan nevét viseli, ki három hajóval jutott a Balboa által látott déli Oceanra. Három hó és husz napot vett igénybe e szorosoni átmenet, a nélkül hogy az ott lévő sok sziget közől csak egyet is találtak volna, mig végre a később Filippinának nevezettekhez értek (1521 marcz.) Ott feladta Zebu királyának a keresztséget, s megigérte neki, hogy bármelly ellensége ellen védeni fogja őt. Azonban midőn ez igéret következtében egy szomszéd király ellen ment volna, megöletett. Valóban bámulandó ember, ki olly tengeri útat tett meg, melly daczára a birtokunkban lévő ismeretek és eszközök felsőbbségének, korunkban is merésznek volna mondható.

Most Zebu királya is fellázadt, s kegyetlenül legyilkolta a kiket csak elérhetett. Az életben megmaradottak csupán három hajóval folytatván útjokat a Molukki-szigeteknél kötöttek ki; azután pedig az egy Victoria, mellyet Sebastiano del Cano vezényelt, megkerülte a Jóremény-fokot, s San-Lucarban kötött ki, (1522-ben), miután a földet három év és tizennégy nap alatt körülhajózta volna. A hajósok nem birtak bámulásukból magukhoz térni, midőn naptárukból

észrevették, hogy egy nappal hátra maradtak, s igy pénteken megették a zsirosat. Nem is tudta senki okát adni e dolognak; mig végre a velenczei Contarini Gáspár fejtette meg, ki akkoriban V. Károly udvarában időzött [1]). Illy gyermek-állapotban volt, s csak kisérletekre szoritkozott még akkor a tudomány! Milly nehéz lehetett tehát a hajózás, midőn még semmit sem tudtak! Mindazáltal ez útban Andrea da San Martino meghatározott néhány hosszúsági fokot a csillagok elhajlásai s elfedéseiből.

Minden egyes tengerész tanúvallomásai külön kivétetve, ezek szerint iratott meg a bámulandó vállalat története; de fájdalom, elveszett ez azon rablás alkalmával, mellyet a katholikus világ fővárosában a katholikus király katonái vittek véghez. E veszteség becsessé teszi a vicenzai Pigafetta Antal értesitését, ki bár nem valami fényes szerepben, szintén részt vett ez útbán [2]). Az ő rendelkezésére nem állottak naplók vagy valamelly hivatalos okmány, hogy pontos történetet irhatott volna; mindazáltal igen kedves olvasmánynyá teszik azt a sok új földekről értesitések, Magellan igen eredeti szellemének festése, s az indiánok által beszélt nyelvek szótára, mellyet ő adott először.

Utleirások.

S valóban a sok és olly nagy zajt ütött események, a rendkivüli emberek, kik (mint minden forradalomban történni szokott) hirtelen kiemelkedtek, hogy végrehajtsák azokat, az erőteljes jellemek, mellyek próbára tétettek, milly bámúlandó szineket kölcsönözhettek volna a történelemnek! S mégis a mai napig sem akadt egy e tárgyat méltán kezelő iró. La Harpe és más általános elbeszélők ez olly különféle értesitéseket mind egy mintába gyürték; miért is ki azokról helyes fogalommal akar birni, kell hogy az eredeti, tudatlan modorban, vagy hiúskodó egyszerüséggel irt értesitésekhez fordúljon, s a leirt vagy leiró egyének álláspontjára helyezze magát, s ne akarjon velök ollyasmit bizonyittatni, mire ők nem gondoltak, miként ezt Montesquieu és Rousseau tették.

A világirati tudományra vonatkozó legislegelső ismereteket

---

[1]) **Martyr Angierius.**

[2]) 1556-ban nyomatott ki. Még alantabb áll azon értesítés, melly ez útról a „*Maximilianus, de insulis Molucis*“ czimü munkában 1523-ban látott napvilágot. Nem rég találtattak fel Delcano és Magellan elbeszélései, mellyek a „*Spanyolok útjai és fölfedezéseinek gyüjteményé*“-ben fognak kinyomatni. A személyzet névsorában nem is található Pigafetta, ha csak nem azonos *Antonio Lombardóval*, ki Magellannak volt inasa.

olasz tudósok jegyezték fel; Pisa, Velencze, Genua követei értesitették azokról kormányaikat; s ugyanezt tették e városok kereskedői naplóikban, azon befolyás miatt, mellyet azok a kereskedelmi czikkek árára gyakoroltak. Később iratocskák tétettek közzé, mellyek mohón olvastattak és fordittattak más nyelvekre. A legrégibb Cadamosto Lajostól van, ki 1455-ben bejárta Afrika nyugati partjait, s világos, rendezett és érdekes részletekkel teljes iratban ismertette utját [1]). Már 1493-ban kijött Columbus levele: De insulis Indiae nuper inventis, mellyet Giuliano Dati, a római laterani sz. Jánosról czimzett egyház gyóntatója, nyolczas versszakokban forditott le [2]), ki ugyanazon versmértékben „János pap, nagyobb India és Aethiopia urának nagy dicsőségét" irta meg, s több más müvecskéket tett közzé, mellyek rendeltetése a fölfedezések népszerüsitése volt. 1508-ban a portugaloknak Keleten tett fölfedezéseit tárgyaló Itinerarium volt forgalomban, melly mint mondják, portugal nyelvből fordittatott le.

Pietro Martire d'Anghiera leveleket tett közzé, mellyek időszakonként, a mint t. i. Indiából tudósitások érkeztek, irattak (De rebus oceanicis decades tres 1516). Legalább igy szerepelnek, s mint illyeneket használja Robertson; de a kortévesztések később irottaknak bizonyitják azokat [3]). Juan Leon, granadai mór,

---

[1]) *Prima navigazione per l' Oceano alle terre de' Negri nella bassa Etiopia, di Luigi Cadamosto.* Vicenza 1519; de talán már 1507-ben megjelent.

[2]) A költemény e czimet viseli: *Isole trovate novamente per el re di Spagna.* Az utolsó nyolczad igy hangzik:

Questa ha composto de Dati Giuliano
A preghiera del magno cavaliere
Messer Giovan Filippo Ciciliano,
Che fu di Sixto quarto suo scudiere
Et commissario suo et capitano
A quelle cose che fur di mestiere.
A laude del Signor si canta e dice
Che ci conduca al suo regno felice.

Maga a könyv e szavakkal végződik: *Finita la storia de la inventione delle nuove isole di Canaria indiane, tracta da una pistola di Christofano Colombo, e per messer Giuliano Dati tradocta di latino in versi volgari a laude della Celestiale Corte et a consolatione della christiana religione, et a preghiera del magnifico cavaliere messer Gio. Filippo di Lignamine, familiare dello illustrissimo re di Spagna christianissimo. A di* XXVI. *d' ottobre* 1495, *Florentiae.* — Mellyik roszabb, a vers-e vagy a próza? Bizonyára egyik sem ád valami nagy kedvet a könyv felkutatására.

[3]) A sevillai dell Oro alla Jamaica egyház ajtaja felett e szavak voltak

bejárván Afrikát és Ázsiát, leirta utját, mellyet aztán olaszra forditott át: 1517-ben felvette Rómában a keresztséget, és saját nyelvéből adott ott oktatásokat, később pedig Afrikába és régi vallására tért vissza.

Ptolomaeus ismételve kinyomatott müveihez is hozzáadattak az új fölfedezések, s feljegyeztettek azok térképein. Azután pedig gyüjteményeket készitettek az ujabb útleirásokból. Velenczében és Vicenzában négy illy gyüjtemény jött ki. Legrégibb volt a Fracansano di Montalboddo által összeszedett Új világ és a florenczi Alberico Vesputio által újolag fölfedezett földek" (Vicenza 1507), melly a következő évben latinra fordittatott. 1545-ben Manuzio Antal, Pál testvére, kinyomatta a „Velenczéből Tana, Perzsia, India és Konstantinápolyba tett utazások" leirását. Grynaeus Simon, baseli tanár [1]), Marco Polóén kezdve tizenhét útleirást gyüjtött össze. De a velenczei Gianbattista Ramusioé, ki igen sok tudós, utazott és tudvágyó emberekkel volt összeköttetésben, elhomályositotta a többieket: az első kötet Velenczében 1550, a második 55, a harmadik 65-ben jött ki; s az illynemü könyvek csakhamar olly érdekeltséget költöttek min t előbb a lovagi regények.

Majd a téritők értesitései vették kezdetöket, mellyek sorát Claude d' Abbeville nyitja meg, ki Maranham szigetére utazott a tupinambok megtéritése végett. Szolgálatuk természete szerint mindenütt az Istent látják; a rosz és vad szertartásokért a papokat vagy az ördögöt vádolják; s új szavakat, új gerjedelmeket lesnek el a benlakók ajkairól, mellyek új bizonyitékai azon erkölcsi törvényeknek, mellyek eredetileg minden ember szivébe irattak.

Ugy anis a hódoltatások alkalmával ismétlődni látjuk, mit a középkorban tapasztaltunk, hogy t. i. két különböző társadalom létezett, s a szerint a mint az egyik vagy másikra hallgatunk, két különböző felfogásmóddal találkozunk. A hitküldérek, testvérekül tekintvén az indiánokat, kiket megtériteni s nevelni kell, jó akaratot visznek magukkal hozzájok, mi a bölcsészek gúny-nyilait vonja fejökre azon túl-

---

olvashatók: *Petrus Martyr ab Angleria, italus civis mediolanensis, protonotarius apostolicus huius insulae, abbas, senatus Indici consiliarius, ligneum prius aedem hanc bis igne consumptam latericio et quadrato lapide primus a fundamentis extruxit.*

[1]) *Novus orbis regionum et insularum veteribus incognitarum.* Basilea 1532.

zott jó tulajdonok miatt, mellyeket ők e vádaknál fölfedezni vélnek; a hittéritők fennen hirdetik az indiánok jogait és egyenlőségét, mig a zsarnokok, kik ki akarják őket fosztani, tagadják, hogy hozzánk hasonló emberek; amazok teljesedésbe akarván vinni az isteni igéretet, sietnek egyesiteni az Ur nyájával ez olly régóta tévelygő juhokat, mig ellenben emezek az emberi társadalomból is ki akarják őket rekeszteni.

És sok elbeszélő hitküldér teljes jó izlés, egészséges értelem és emberiességgel, jóllehet észleleteik mint utazóké, ellenkeznek az ő európai előitéleteikkel. Nálok gyakran találkozunk a vadélet azon magasztalásaival, mellyek később az encyclopedista-bölcsészek közhelyei lettek. Du Tertre az „Antillák Történetében" igy ir a caraibokról: „A vad néven legtöbben barbár, embertelen, oktalan, rút, óriás nagyságú, medve módjára szőrös embereket, s inkább csodaszörnyeket, mint eszes lényeket értenek: pedig valóban a mi vadaink csak névleg azok, hasonlóan ama növények és gyümölcsökhöz, mellyeket a természet minden müvelés nélkül állit elő az erdők és pusztákban, s mellyek, bármennyire vadaknak neveztetnek is, egész teljökben birják az igazi erőket és tulajdonokat, miket mi mesterségeinkkel gyakran megrontunk, s megváltoztatunk, midőn kertjeinkbe ültetjük át azokat. . . Könnyü bebizonyitani, miszerint az antillai vadak a legmegelégedettebb, boldog, legkevesbbé romlott, a társulásra leghajlandóbb, a legkevésbbé szörnyalakú és beteges emberek a világ minden nemzetei közt." —

Más tudósok ez értesitések alapján átalánosabb utazási történeteket készitettek. Juan de Barros 1552-ben a portugalok keleti hóditásait, d'Acosta 1590-ben Indiák történetét irta meg; Herrera igen sok ismertetést gyüjtött össze [1]). Mendoza 1565-ben Marco Polo után első ismertette Chinát. 1590-ben Frankfurtban De-Bry és Merian a két Indiába tett utak leirásainak gyüjteményét kezdték kiadni, mi 1634 ig folytattatott. — Hakluit 1598 után az angolokéit tette közzé; Botero, piemonti jezsuita, Relazioni universali czim alatt egy Cosmographiát adott ki. Ortelius Theatrum orbis terrarum a (1570), melly első átalános Atlas, százötven 1560-on inneni földirati értekezést nevez meg. Többet ér ennél Mercatore Gerardé, ki 1569-ben új, hydrographiai térkép-készités-módot talált fel, melly

[1]) *Descripcion de las islas y tierra firme de el mar Oceano, que llaman Indias occidentales.* Madrid 1601.

szerint az egyenközü és délvonalak egyenes szögben metszik egymást.

Az útleirások Benzoni, Zarate és még inkább d' Acosta által nyertek tudományos jelleget. Bernardino di Sahagun, bölcsészi eszméi következtében, mellyeket amazok nélkülöztek, sok előitéleten emelkedik felül erős értelmisége és vallásos szive által; s ez üldözött és elnyomott emberekben más természetü és szükségletü miveltséget lát, mellyet nem megsemmisiteni, hanem szabályozni kellett volna [1]).

Ennek, nem különben más ferenczi szerzetesek, ugymint Andrea d' Olmo, és Torribio di Benevente értesitései nyomán Torquemada az indiai Monarchia történetét irta meg (1614), ki igen hiszékeny és babonás arra, hogy megkülönböztesse az igazat a hamistól; de mindamellett nagy figyelmet érdemel, tekintetbe véve, hogy ötven évig időzött az indiánok közt. A bergamói Gianpietro Maffei, s a ferrarai Daniele Bartoli jezsuiták, szerzetes testvéreik véghezvitt dolgait irták le, egyik latin, másik olasz nyelven; s nyelvök csinjáért, nem pedig az előadott dolgok újdonsága, vagy itészetökért becsesek. Egy némelly tudósok utasitásokkal látják el az utazókat: s a már emlitett Pietro Martire és Ortelius, továbbá Belon, Munster, Belleforest kijelölik a figyelemre méltóbb pontokat, miért is most már nagyobb renddel láttak az új földek kifürkészéséhez.

E szerint egy új irodalom keletkezett; mert egész más természetüek a görögök útleirásai, kik átalában hallgatással mellőzik, a mi idegen, nem tesznek összehasonlitásokat, s itészetök is igy gyakran hibás; a mi pedig az arabokat és chinaiakat illeti, ök mindent előitéletek és szenvedélyek által elhomályositott szemmel néztek. A XV. század útleiróinak legnagyobb része maga is részt vett a fölfedezésekben; bámulat fogja el őket a sok csodás dolgok láttára; szerelmesek a természet szépségeibe; minden töprengés nélkül nyilvánitják aranyvágyukat; az első benyomásokat igazságokként adják elő; s habár hiszékenyek s ollykor talán hazugok is, mindazáltal igen sok új eszmét hintettek el, s nekik köszönhető, hogy a történelem megszünvén egyedül görög és római lenni, átalános kiterjedést vett. S azonfelül, hogy eleget tettek a kiváncsiságnak, egyszersmind ösztönt ad-

---

[1]) Mexicóról beszélvén igy szól: „Minthogy a spanyolok az indiánok minden szokásait és kormányformáit eltörölték, s azt akarták, hogy mind vallási mind egyéb tekintetben hozzájok alkalmazzák magukat, mivel továbbá ugy tekintették őket mint barbárokat és bálványimádókat, ennek az lett következése, hogy egész társadalmi berendezésök felbomlott."

tak a természet és emberi nevelés feletti emelkedettebb szemlélődésekre, miként ez Bodinben, azután pedig Montesquieuben csakhamar észrevehető volt.

Sokszor csodálkoztam, mint történhetett, hogy az akkoriban arany korát élt olasz és spanyol irodalmat az utazók olly annyira képzelem-dús értesitései új irányba nem terelték, s nem eszközölték, hogy költői elmék abba hagyva Arcadia erdőinek s a paladinok kalandjainak festését, ez új szinhelyeket ecsetelték, s ama ki nem fürkészett csodákkal népesítették volna azokat, mellyek a mellett, hogy rendkivüliségöknél fogva bübájosak voltak, egyszersmind az igazság vonzerejével is birtak. Győzött a régi formákhoz ragaszkodó előitélet, s megmaradtak az Amaryllis eknél, s a bükkfák árnyában. Időről időre egyesek meritettek ugyan az utazók leirásaiban áradozó költészet patakaiból, s Camoens, Cortereal és Ercilla, kik magok is sokat utaztak és láttak, lelkesültek ezen költészet által, mégsem mertek végkép szakitani a tudományos és iskolai formákkal; a templomként különféle szinü folyondár füzérekkel ékitett szüz erdők közepette is, mellyek a függőlegesen sütő nap hő sugarai ellen ezer meg ezer ismeretlen állatoknak, s a tollaik szépségével a világ minden gyöngyét elhomályositó madarak seregeinek adnak enyhe menhelyet, Hämus jeges völgyeire, a halvány ibolyákra, a párja vesztett gerle s az árva csalogány nyögdécseléseire gondolnak.

Ki azt mondaná, hogy a hóditók viselt dolgai már magokban véve is olly költőiek, miszerint a müvészi költészet, mellynek lényege az alakitás, nem állhat meg előnynyel mellettök, annak ellenében mi Saint-Pierre-t, Chateaubriand-t, s több más illy természetü költőt idézhetnénk.

Az utazási tanulmány, főleg századunkban nagy fontosságot nyert, s valódi felvilágositásokkal szolgált, az ember-ismeret tudományát illetőleg, mi minden tudásnak első és főczélja. Az előitéletek eltüntek a szembeötlő igazság nyilvánulása előtt, mellynek kikutatása és földeritésére a legkülönfélébb tudományok összege, szigorú de nem dölyfös itészet, szelid emberiesség, és nem hizelgő jóakarat szövetkeztek.

Most már új vizsgának vettettek alá Amerika első leirói, s a fölfedezések elsőségi igényeit illető kérdések méltányosabban fontoltattak meg; a tudatlanság vagy rombolási düh elől megmenekült, s megértetlenül ránk hagyott emlékek váratlan igazságokat hoztak napfényre. Mások aztán belsejét igyekeztek kifürkészni a földnek, mellynek most már ismerjük körvonalait; s e nagyszerü és különös

természet láttára sugallatokat éreztek, miket az olvasók ezreivel közöltek. Igy Werden, Heckelwelder, Schölkraft, s a newyorki társaság igaz szinben tüntették fel előttünk Amerika északi részét; a nagynevü Humboldt a déli két nagy birodalmat világitotta meg, mellyek régiségeit Kingsborough állitotta ki közszemlére. Egyidejüleg Salt Abyssiniába vezetett be; Caillaud végre az annyi jeles és tapasztalt tudósok által jelzett úton Tombuctuig vezérlett; Okley, Cunningam és Hurt pedig Új-Holland meglepő látványait tárta fel előttünk.

Elhagyva ama szerencsétlenek nyomdokait, kik útleirásra költői prózát hittek szükségesnek, a nyelvtani elem másod sorba állittatott, s csak mintegy eszközül használtatott a tevőleges észleletek összefüzésére, mikre bő anyagot szolgáltatott a természet és a lakosok szokásai. A leirások nyertek valószinüségben az által, hogy a felkutatott földek honi kifejezései használtattak. Mennyi életet tud p. o. lehelleni az érzéki világba Forster György, kiről el lehet mondani, hogy egész napjainkig első a tudományos útleirásokban, mellyekben ő a növényzeteket a különböző szélességek szerint osztja be, s a természet különféle országainak egyediségét is ismerteti.

A népszerüség, mellyet a könyomás által nyertek a rajzok, szélesebb körben terjesztette el és megsokasitotta az új föld embereinek, jeleneteinek és régiségeinek ábráit; a rajzoknál az igazság nem esett áldozatúl az akademiai eszményi tisztaságnak, hanem hün megőriztettek a kinyomatok, arczvonások, a helyek és idők jellegei, az emlékek darabossága és különössége, mig kevéssel előbb mindezeknek alkalmazkodniok kellett egy bárgyú század követelményeihez, melly barbárnak keresztelte el mind azt, mi nem tőle származott és nem ő volt.

Illy szándékkal látván munkához, s illy eszközöknek lévén birtokában az irók, most már kiszineztethettek a tudomány nagyszerü festményei; s a helyett, hogy az utazások gyümölcseül Montesquieu epigrammái, Raynal dithyramb-nemü kikelései vagy Volney káromlásai tálaltatnának elénk, volt szerencsénk látni, mint nőtte ki magát óriássá Neuwied, Saint Hilaire, Cuvier, Bompland kezei közt a természet-történet; mint öregbedtek Peron, Freycinet, Lesson munkálkodása által a társadalmi és emberismei tudományok; s mint emelkedett a nyelvészet és népirat Humboldt lángelméje által, ki roppant tudományossága mellett költő is tudott lenni.

Azonban költészet tekintetében az újabb utazók, utána állanak a régiebbeknek. Ezek szenvedélyeseknek mutatják magukat az aranyat és vallást illetőleg; mig ellenben az újabbak türelmesek, tanúl-

tak, számitók, s nem ismernek más Istent mint a dicsőséget és tudományt; amazok csak felületesen, s ugy a mint előjőnek, szemlélik a tényeket: az ujabbak fürkészik azoknak jelentőségét, s a belőlök vonható bizonyitékokat; a régiekre tömegben hatnak a tünemények: a mieink bonczolják, elemeire osztják, részleteit kutatják; a régiebbeknek a természet és uj társadalmak láttára szivök fenekéről szakadnak a szók, rájok nézve minden bámulatos, minden költői, s az itészet sohasem lép közbe, hogy csökkentse a csodálást: a mieink ingát, légsulymérőt, delejtűt hordoznak magukkal, számitják a lakosokat, mérlegelik a termékeket, megfontolják a tekintélyeket, minden ténynek megfejtését keresik, s egyiktől a másikig mennek fel, mig nem összekötik azokat az ember és emberiség általános történetével.

A régiek tehát a gyermekek, s az ugynevezett örök gyermekeknek valók, kiknek szivök repes Robinson és Guliver kalandjainak hallatára: a mieink pedig az érett kornak szolgáltatnak tápot, a tudománynak adnak fegyvereket, s a történelem és bölcsészetnek vetnek alapokat. Ki e kettőt egyesiteni, tetszeni és tanitani, a száraz ész jogait a képzeleméivel párositani tudná, talán még nem született. Pedig ez képezendi a jövő századok hős költeményét.

HATODIK FEJEZET.

Az indiánok rabszolgasága. — Las Casas. — Néger-kereskedés.

Az új fölfedezések nem adtak Európának más gazdagságról fogalmat, mint melly az érczekben áll, s mindenki azt hitte, hogy arany és drága kövek, mikkel Marco Polo, az utazók és arab beszélyek elhalmozták a keleti fejedelmek palotáit, bőségben lesznek találhatók az Új-világban; az onnan mutatóúl hozott csekély mennyiség túlzólag nagyittatott a képzelődés, vagy számittatott a telhetetlen reménykedés által; maga a kormány is aranyat követelt, hogy kárpótolja a vállalat költségeit, s megtöltse tulajdon szekrényeit. Hasztalan ismételte Columbus, hogy türelemre van szükség, hogy Portugaliának is jó ideig kellett várni, mig Guineából hasznot húzott: elébb akarták a gyümölcsöt szedni, mint megérett, s hogy megszedhessék, kivágták a fáját.

Hispaniola kormánya, melly sziget Columbus szemeiben éden-

kertnek látszott, Ovando Miklós okos, de ez állomásra nem való egyénre bizatott (1501); ki megszoritotta ugyan a koronának e szigethez formált jogait, de elnézte, hogy a benszülöttek szigorral kényszerittessenek a munkára, mitől idegenkedtek. Az oda költözött népség, midőn munkára látta magát kényszerülve, elcsüggedt szivében, s előbb elfogyván élelmiszereik, mintsem újakról gondoskodtak volna, átkokban törtek ki, nem saját hiszékenységök, hanem mások rászedése ellen.

A lázongókat lecsilapitandó Columbus, kénytelennek látta meghagyni a cazikáknak, hogy adó helyett bizonyos számú benszülötteket szolgáltassanak. Ezek sorsa roszabbra fordúlt Bobadilla alatt, miért is elkezdődtek a panaszok, miket leginkább a hittéritők vittek meg Spanyolországba, kik rögtön rohantak a lelkek keresése végett oda, hová másokat az arany vonzott. Izabella meghallgatván a panaszokat kinyilatkoztatta (1502), hogy az indiánok természettől szabadok, következésképen ok nélkül nem kárhoztattathatnak szolgaságra. Ovando sietett kimutatni neki, hogy illy rögtöni nyilatkozat lehetetlenné teendi a sziget művelését: miért is a királynő, a vallás szelid s a politika embertelen követelményei által ostromoltatva, megelégedett azzal, hogy kiméletet ajánlott; s meghagyta, hogy ha mégis szükség lenne erővel kényszeriteni őket a munkára, a tekintélyt szelidséggel mérsékeljék.

Azonban szokott dolog, hogy a végrehajtók zsebre teszik a rendeletet, s elfeledkeznek annak megszoritó záradékairól; Ovando is arra használta a királyné engedélyét, hogy minden spanyol részére bizonyos számu indiánt (igy neveztettek, s gyakran még most is igy neveztetnek a benszülöttek) rendelt, kik eleintén évenként hat, később nyólcz hónapi munkára kényszerittettek „testi lelki jólétök szempontjából," mert részeltették őket valami igen csekély dijban, s oktatták a vallásban [1]).

De van-e a fösvénységnek szive? S pedig a spanyolok nagyon megszokták az islamot, mialatt küzdöttek ellene, s Amerikába vitték át annak üldöző és irtó szellemét. A mi roszat csak képzelhet az em-

---

[1]) A benszülöttek illy tartalmú irattal bizattak bizonyos *comendadórok* gondjára: „Jelen irat erejénél fogva letét czimen önre N. N. bizatnak N. község ura (főnöke) és benszülöttei, hogy használja őket és igénybe vegye segélyöket földei művelésénél, egyezőleg az e részben kiadott vagy kiadandó rendeletekkel, kötelességének tartsa azonban velök katholika szent hitünk ágazatait betanúltatni, s ne kiméljen semmi gondot és fáradságot, hogy e czél eléressék.

ber, mindazt elkövették a szerencsétleneken, a bányák ásásánál ugy mint a czukornád müvelésénél, melly korán átplántáltatván, mindenfelé mesés termékenységgel szaporodott. A tétlenséghez szokott indiánok gyötörtettek e munkákkal a nélkül, hogy az állatokat megillető figyelem és élelemben részeltették volna őket, ugy hogy irigyelniök kellett az uraik asztaláról lehullott csontokat. Ha nem állhatván tovább a kinzást megszöktek, ebek által kerestettek fel, s vitettek vissza még terhesebb munkára. Gyakran midőn a bányákból vagy mezőkről ötven-hatvan mérföldre (leghe) fekvő lakaik felé tartottak, az útban rogytak össze e kiáltással „é h e z e m.“ Sokan orgyilkosság által igyekeztek szabadúlni a nyomortól; az anyák megfojtották szopós gyermekeiket. Egy királyi hivatalnok háromszáz indiánt kap, s néhány hónap alatt harminczra fogyasztja e számot; ismét háromszázra pótolják ki neki, s hasonlóan fölemészti; és igy folytatta tovább, mig nem, mint Las Casas mondja, az ördög őt magát el nem vitte.

Alonzo Zanches találkozik egy élelmi szerekkel terhelt nő-csapattal, melly megkinálja őt azokkal; Zanchez elfogadja az élelmi szereket, s megöli a szegény nőket. Bizonyos spanyol, vadászat alkalmával nem tudván mit adni ebeinek, elveszi egy rabszolganő kisdedét, s összevágván, darabonként dobálja azt ebei elé. Midőn megtörve a fáradságtól összeroskadtak a hegyek közt, s a spanyolok kardmarkolatukkal verték ki fogaikat, az indiánok felkiáltottak: — „Öljetek meg itt, itt akarunk meghalni.“ — Egy pap kihúzta a gyermeket a tüzből, mellybe vetették, de oda ment a spanyol, s visszadobta azt; e szivtelen meghalt másnapra „s én azon nézetben voltam (mondja Las Casas), hogy nem kell őt eltemetni.“ Máshol egy katonai csapat közeledett bizonyos városhoz, szokás szerint indián férfiak és nők czipelvén utánok holmijokat: mocsáron menvén keresztül, egy spanyol elejtette törét, s miután a sötétben sok ideig hasztalanúl kereste volna, kiragadván egy nő karjai közől a gyermeket, a mocsárba meriti, hogy jelezze, melly helyen keresse más nap törét[1]).

A Hispaniola vadai által nagylelküleg gyakorolt vendégszeretet, miben különösen Caonabo cazika neje Anacoana, e valódi hősnője a benszülöttöknek s állhatatos barátja a fehéreknek, tüntette ki magát, nem fegyverzi le Ovando gyanúját, ki szinlettnek vélvén azt,

[1]) Ez Mexicóban történt. **Alonso Zurita**, 286 lap. **Ternaux Compans** gyüjteményében. Lásd még *Cruautés horribles des conquerants du Mexique* etc. Don Fernando d' Alva Ixtlilxochitl emlékirata.

mintha nem binné lehetségesnek szeretni azt, ki nekik annyi roszat okozott, bebörtönözteti és kinozza a főnököket, negyvenet megégettet közölök, irtja a népet, s Anacoanát azon fehérek szemeláttára akasztatja fel, kiket ő annyiszor megmentett.

Most megkezdődött a harcz vagy jobban mondva mészárlás; mindent tűzzel vassal pusztitanak, s nagyobb barbársággal bánnak velök, mint millyet tanusithattak volna irányukban az annyira rettegett canibalok. Lassú égetés és megfojtás, hosszadalmas csonkitások, s a legérzékenyebb tagok szaggatása vannak divatban. Több alkalommal megtörténik, hogy egyszerre tizenhármat sütögetnek vasrostélyon Krisztus és az apostolok tiszteletére! Catobanama, e sziget utolsó cazikája, a kétségbeesés egész erejét kifejtette, s elfogatván mint aljas gonosztévő felakasztatott. Mert a spanyolok nem ugy tekintették az amerikaiakat mint nemzetet, mellynek teljes joga van tulajdon szabadsága védelmezésére, hanem mint uraik ellen fellázadt rabszolgákat [1]). Ekként a sziget a rabszolgaság igája alá hajtatott, s melly egy millio benszülöttet számlált, tizenkét évre a fölfedezés után néptelenné vált. Ekkor Ovando lucayi benszülötteket hivott meg, földbirtokokat igérvén nekik, s midőn áttelepedtek, hatvanezret közölök rabszolgává tett.

Hogy ne kelljen szégyenlenünk európai eredetünket, sietünk megjegyezni, miszerint sokan ellenezték ez embertelenségeket, főképen pedig a hittéritők. A domonkosiak, kik elsők igyekeztek oda, hogy a legyőzötteknek a vallást, a győzőknek szelidséget hirdessék, a kereszténységgel s az ő czéljokkal ellenkezőnek nyilvánitották a benszülöttek felosztását, s rettenthetlenül védték az indiánok természeti szabadságát a birvágyó ministerek, a zsarnok udvar, s mi több a gyarmatok szülemlő iparának parancsoló szükségei ellenében. Montesino 1511-ben a san-domingói székesegyházban heves ékesszólással kárhoztatta a visszaéléseket, s minthogy a zsarnokok szótára szerint a vétkek leleplezése egyértelmű a lázadással, e szónok bevádoltatott Ferdinandnál. A bátor szerzetes Spanyolországba hajózott, hol nem önmagát, hanem az indiánokat védte; s övéi továbbra is megtagadták a feloldozást azoktól, kik rabszolgákat tartottak.

A ferenczieknek aljas féltékenységből elnézőbbeknek mutatták

---

[1]) Egyik jogczim, melylyel Spanyolország uralmát támogatták, VI. Sándor bullája volt, melly e földeket annak itélte oda. De világos, hogy e bulla csak puszta földekről szól; s ki is rendelkezhetnék olly birtokról, mellynek már ura van?

magukat, ürügyül a rabszolgák nélkülözhetlenségét hozván fel: de Rómába kerülvén az ügy, a pápa kijelentette „hogy nem csak a religióval, hanem a természettel is ellenkezik a rabszolgaság“ [1]) s igyekezett erről a spanyol udvart meggyőzni. Ferdinand e kérdés megvizsgálását magán-tanácsára bizta, melly által a domonkosiak értelmében döntetett az el, de azon megszoritással, hogy az indiánok szabadok ugyan elvben, a felosztás azonban továbbra is megtartandó; végre kinyilatkoztatta a király, hogy jól meghányván a dolgot ugy találta, miszerint az indiánok rabszolgaságát mind az isteni mind az emberi törvények megengedik; s egyedül emberiességet ajánlott.

A domonkosiak mindazáltal nem szüntek meg állitani, hogy az indiánok szabadon hagyása a magán érdeket is előmozdítaná, s „szószékekről, collegiumokban, a fejedelmek előtt folyvást hirdették, hogy az indiánok elleni harcz világos megsértése az igazságnak, s a pénznek illy módoni szerzése tilos.“

Las Casas.

E szavak a sevillai Las Casas Bertalan (szül. 1474) ajkairól hangzottak, ki legmelegebb s hogy ugy mondjuk legszenvedélyesebb védője volt az indiánoknak. Atyjától, ki Columbussal utazott, egy amerikait kapott ajándékba, s midőn azok szabadoknak nyilvánittattak, ő is szabad lábra helyezte s visszaküldötte szolgáját, rokonszenvet táplálván szivében e szerencsétlenek iránt. 1502-ben Ovandóval Hispaniolába menvén, hogy személyesen győződjék meg a benszülöttek szenvedéseiről, azok természeti szabadság joga mellett nyilatkozott; de midőn kérdezték tőle, mint lehessen nálok nélkül müvelni a földet, nem tudott felelni. Kisérletül Cumanában egy külön telepitvényt alapitott, hogy a benszülöttekkel megkedveltesse a munkát: de a másutt tapasztalt rosz bánásmód miatt elkeseredett indiánok megrohanták és szétszórták a keletkező gyarmatot.

Elbátortalanodván szerzetessé lett, s a lelkek megmentésére forditotta gondját, a nélkül azonban, hogy földi jobb létükről megfeledkezett volna, s kilenczvenkét évre terjedt egész életén át mint közbenjáró szerepelt az áldozatok és hóhérok közt. Eleintén mint egyszerü domonkosi szerzetes, később mint chiapai püspök Mexicóban, minden idejét azzal töltötte, hogy részint ismeretlen vidékeket kutatott fel, meg akarván nyerni az indiánokat a müveltségnek,

---

[1]) *Non modo religionem, sed etiam naturam reclamitare servituti.* **Fabroni**, *Vita Leonis* X. p. 27.

részint védelmezte őket. Tizennégyszer tette meg az oceani utat; beszélt, alkudozott, irt, mindig benső melegséggel s észhez és szivhez szólva. Quaestio de imperatoria, vel regia dignitate czimű művében olly komolyan értekezik a törvényeknek a királyok feletti felsőbbségéről, hogy sok országban aligha megengednék kinyomatni. „Indiák általános története 1520-ig“ czimű munkája, melly forrásúl szolgált az utána következő iróknak, igen becses, mert szemtanú irta, és gazdag okmányokban; de nem engedték közzétenni, mivel nagyon élénk szinekkel festi a spanyolok embertelen bánásmódját.

A nyomorok e történetében, mellyeket nem birt megakadályozni, mindaz feltalálható, mi a két világban előbb vagy utóbb a rabszolgaság eltörlése ellen felhozatott, sőt a térítők elleni panaszok is, kiket többek közt arról is vádoltak, hogy „tanitásuk hátrányára van az urak érdekeinek, mert a szolgák csak addig engedelmeskednek, mig tudatlanok, s mig a keresztény erkölcstan kötelmeik ismeretére nem vezeti őket“ [1]). Lehet gondolni, hogy az evangelium szolgája megtudott felelni e kifogásokra; de elborzad az ember, ha olvassa, mit ő borzadva ir le: „Mindezen s több más kebelrázó dolgokat saját szemeimmel láttam, mellyeket most már alig merek elbeszélni is, s szeretném, hogy magam sem higyem, s csak álom lett légyen“ [2]).

Az indiánok felszabaditásának kieszközlése végett Spanyolországba menvén (1516), megnyerte a haldokló Ferdinand beleegyezését, mi más körülmények közt aligha meg nem tagadtatott volna tőle. Ennek halála után a nagy bibornok Ximenes, ki minister és kormányzó volt egyszersmind, meghallgatta a szerzetest, s három remetét és egy hittudort bizott meg e kérdés megvizsgálása és eldöntésével. Ezek szabadoknak nyilvánitották azon rabszolgákat, kik udvariaknak, vagy más hasonló, Amerikában le nem települt egyéneknek adattak ajándékba; de mindent megfontolva azon meggyőződésre jutottak, hogy az indiánok, ha a spanyolok hasznát akarják venni ama földeknek, nem szabadithatók fel átalában; mindazáltal gondjuk volt rá, hogy igazságosan és emberiesen bánjanak velök.

Egyedül Las Casas nem elégedett meg ezzel, s ismét visszatért,

---

[1]) II. köt. 174 lap. Lásd *Oeuvres de Barthélemy de Las Casas, évêque de Chiapa, défenseur de la liberte des naturels de l' Amérique.* Páris 1822, 2 köt.

[2]) Néhány illy kegyetlenséget e könyv végén a ‚Felvilágositó jegyzetek‘ közt G) alatt beszélünk el.

hogy az indiánok egészbeni felszabaditását sürgesse. De Ximenes már meghalt, V. Károlynál pedig egész más érzelmek voltak az irányadók, ki minden áron hatalomra, s hogy azt megszerezhesse, pénzre vágyott. Azonban a comuneros ok lázadása, melly akkor Spanyolországban a király jogtiprása miatt kitört, s kézzelfogható bizonyitékúl szolgált, milly szerencsétlenségeket szül a kormányok igazságtalansága, kedvező befolyással volt Las Casas ügyére. Személyesen adta elő V. Károlynak érveit és panaszait, igy végezvén beszédét: „Értesitvén erről Felségedet, bizonyos vagyok benne, hogy a legjobb szolgálatot teszem, mit alattvaló tehet királyának; én nem vágyom kegyei és kedvezményeire, mert én nem Felséged érdekeit szolgálom, kivéve az engedelmességet, melylyel mint alattvaló tartozom, hanem a mit teszek, azon meggyőződésben teszem, hogy e nagy áldozat megilleti az Istent. S annak megerősitéséül, mit elmondanom megengedni kegyeskedett, ezennel újolag kijelentem, hogy mostantól fogva minden anyagi kedvezmény és kegyről lemondok, s ha valaha akár közvetve akár közvetlenül a legkisebb jutalmat kérném, beleegyezem, hogy hazug és hűtelennek bélyegeztessem királyom irányában.“

Las Casaséval ellenkező tant védett Gines de Sepulveda (1536), ugyanazon császár évkönyvirója, éleselmű, tudós és ékesszóló ember, ki példáúl szolgálhat, mint ragadtathatik el ollykor egyvalaki olly erkölcstelen elv védelmére, mellyen eleintén talán csak logikáját próbálgatta. Ő azt vitatta, hogy igazságos a spanyolok által az indiánok ellen indított harcz, s hogy emezeknek alájok kell vetni magukat az előbbieknek, mert a hatalom mindig azt illeti, ki többet tud. Az indiai királyi tanács megtiltotta az értekezés közzétételét, mert előre látta az abból szülemlendett botrányt és rosz következményeket; azonban a király akkoriban Bécsben olly udvarban időzvén, melly mit sem tudott egy különböző nép eszméi és szükségleteiről, Sepulvedának sikerült oda vinni a dolgot, hogy megengedtetett volna már neki munkáját sajtó alá bocsátani, ha Las Casas meg nem érkezik s minden módot fel nem használ megakadályozására. Sepulveda felhasználva a sajtó által Rómában élvezett szabadságot, ott tette közzé munkáját, s bár betiltatott, egész országban elterjesztette, sőt kivonatot is csinált abból a szegénység és köznép részére.

Las Casas egy apologiát bocsátott ki ellene; a császár pedig 1551-ben nyilvános vitatkozást rendelt a fölött Valladolidban, hol Sepulveda theologusok és jogtudósok előtt hosszú beszédben iparkodott megmutatni, hogy nem csak szabad, de kötelesség is az indiá-

nok ellen harczot inditani, ha egyéb bünök nem volna, már csak azért is, mert nem keresztények. Érvei a lehető legkeresettebbek, s embertelen álokoskodását azon látszattal köpenyezi, mintha Spanyolország királyainak emlékét akarná védeni, kik e vállalatot megindították. Mert az igazságtalanságnak természetében fekszik, hogy miután cselekedeteiben rosz útra tért, az értelmet is elhomályositja, s kiforgatja önmagukból az eszméket, hogy igazolja magát. A fáradhatlan Las Casas összegezte ellenfele állitásait, s mint az illy viták természete hozza magával, észokok, tekintélyek, syllogismusokkal küzdött azok ellen. S itt már mindazon érvek előfordulnak, mellyekkel ez ügy napjainkig védetett vagy ostromoltatott; ugyanő az uralmi jogczimeket fejtegette, s kimutatni igyekezett, hogy a hatalom, melly egyedül az anyagi erők felsőbbségén alapszik, nem egyéb mint zsarnokság.

Szóval a jogtudósok a bevégzett tényekből, vagyis az anyagi és politikai érdekekből származtatták le a jogot, Las Casas pedig mint theologus egy más jogót tartott szem előtt, melly elsőbb és felsőbb a tényeknél. De bár küzd ellenök, soha sem lépi át a szeretet határát, és soha nem hallatja a harag szavát. „Esküszöm Isten, az ő angyalai, az örök ország szentjei, s mindazon emberek előtt, kik most élnek és élni fognak, hogy semmiféle személyes érdek nem sugallotta gondolataimat, hanem egyedül a király, a spanyolok és indiánok lelki üdvére czéloznak azok. Mert meg vagyok győződve, hogy e negyvenöt év alatt a rosz kormányzás, a zsarnokság és kegyetlenkedések, miket a hatalom Amerikában Spanyolország királyának nevében üzött és üz, több mint tizenöt millio, religio nélküli indiánt pusztitott el.“ Bizonyára nagyitja a dolgot; mindazáltal állithatta ezt azok ellenében, kiknek érdekökben állott meghazudtolni őt.

V. Károly a gyarmatok részére törvényeket hozott (Leyes nuevas 1542), mellyek nem adják meg a benszülöttek szabadságát, hanem jobbitásokat czéloznak, s a magánosok szeszélyét a korona védnöki tekintélyével váltják fel. Ezek szerint a felosztások, mellyek bizonyos mértéken túl mentek, megszoríttattak; az ültetvényes halála után, annak javai a koronára szállottak; nem engedtettek közhivatalnokoknak és egyháziaknak indiánok, s felmentettek a személyes szolgálattól, ha megfizették a megszabott adót; községek voltak alapitandók, mellyekben maguk által választott tisztviselők (cazikák) alatt állottak; Mexico és Peruban két alkirály kezelendette a polgári és katonai ügyeket; Mexico és Limában két törvényszék volt

felállitandó, melly helyeken azután érsekség és egyetemek alapittattak. II. Fülöp később bevitte az inquisitiót.

A rendeletekben nem volt fukar a spanyol udvar, csak aztán lett volna ereje és akarata azok életbeléptetésére. A hódítók mindenféle nemzetiségü gyülevész nép voltak, kik nem tudták, mi az engedelmesség; s miként azok, kikkel a király a szerencsétlen Olaszországot elárasztotta, s kiket nem volt képes többé visszatartani, felszabaditva hitték magokat az ő nevében Róma, Flórencz és Siena gyötrésére: úgy ezek is, miután meghódították Amerikát, saját eszök szerint akartak járni, s nem igen tartottak a spanyol kormánytól, jól tudván, hogy szüksége van rájok uralma fenntartása végett.

Las Casas mint chiapai püspök meghagyta papjainak, hogy ne oldozzák fel azokat, kik nem akarják elfogadni a rabszolgákért ajánlott váltságdíjat, melly rendelkezés egy mexicói zsinat által is megerösittetett. És sohasem mondott le azon hizelgő reményről, hogy egyedül az evangelium által hóditja meg Amerikát, s fölfedezendi az arany folyókat, kogy kielégitse a hódítók kapzsiságát és gyümölcsözővé tegye a földet. S valóban Guatemalában illy módon egy, negyvennyolcz mérföldnyi (leghe) hosszu és huszonhét mérföld szélességü földterületet hódított meg.

A négerek.

És mégis e szent ember emlékét azzal akarják megfertöztetni, hogy egy rettenetes igazságtalanság eszméjét tulajdonitják neki! Átalános ugyanis a vélemény, melly szerint ő könnyiteni akarván indiánjai sorsán, az afrikai négerekkeli kereskedést ajánlotta, s ez által azon kegyetlen sebet ütötte volna, melly még most is vérzik, s melly olly nagy befolyással volt és leend a magukat müvelteknek hánytorgató népek jelleme és sorsára.

Kimutattuk már, hogy ez időben még nem volt kiirtva Európából a rabszolgaság; s az akkori felfogás szerint a bálványimádók és mahomedánok, mint az ördög szolgái joggal kárhoztathattak rabszolgaságra. A négerekkeli kereskedés, kiket az aethiopiaiak, abyssinok és sudaniak az Atlanti-tenger és Nigritia közti népek közöl hordtak, igen régi. A carthagóiak evező legényekül használták öket gályáikon, s Asdrubalról tudjuk, hogy egyetlen napon öt ezret vásárolt össze. Különösen pedig a Fezanban lakott garamantok vadásztak e szerencsétlen barlanglakókra (troglodítae) ugyanazon földeken, hol most utódaik, a tuarikok és tibbok keresik öket az egyiptomi és konstantinápolyi törökök részére.

A kereszténység behozatala, s a kereskedelem megszakadása

felfüggesztette egy időre ez iszonyú kereskedést; de az islammal ujra feléledt s a berberség arabjai látták el rabszolgákkal egész Európát. Az afrikai partok kifürkészésének egyik leghathatósabb indoka a rabszolgák szerzése volt, kik igen nagy áron keltek el vásárainkon. A bölcsészek alábbvaló fajuaknak állitották őket; a theologusok azt olvasták a Bibliában, hogy Cham utódai örökös szolgaságra kárhoztattak; a politikusok olly szinben tüntették fel a rabszolgákat, mint halálra itélt gonosztevőket, kiket főnökeik jobbnak látnak eladni; s Katholikus Ferdinand, ki pedig körül volt véve jámbor és tudós emberekkel, nyugalmas mórokat raboltatott el és állittatott vásárra [1]).

Alig hogy fölfedeztetett Amerika, oda kezdték őket szállitani, s Haitiban már jóval, legalább hét évvel előbb használtattak (1517), mintsem Las Casas azon inditványt tette volna, hogy a benszülöttek sorsának enyhitése tekintetéből, engedtessék meg a gyarmatosoknak a feketék bevitele. Mert, bármennyire tagadják is némellyek [2]), bizonyos, hogy a chiapai ajtatos püspök, nem sugallotta ugyan a néger-kereskedést, de azon nézetét nyilvánitotta, miszerint kevésbbé gyilkoló lenne Amerikának négerek általi müveltetése. S ebben igaza volt, mert a benszülöttek sok helyen elpusztultak, mig ellenben a négerek ugyanazon helyeken javulásnak indultak; továbbá nagyitva adattak elő a szenvedések, miket Aethiopia forró égalja alatt ki kelle állaniok, nem vévén figyelembe, hogy az nekik megszokott hazájok, s igy még jót véltek velök tenni, ha Amerikába átvitetnek, hol, s különösen Hispaniolában, mint erősitették, a legjobb egészségnek örvendettek, úgy hogy, mint Herrera mondja „ha csak fel nem akasztatnak, soha meg nem halnak, s olly jól tenyésznek mint a narancsok.“ Miután Las Casas neve igazolni látszott ez igazságtalanságot, növekedett az emberhús-kereskedés, melly igen nagy hasznot hajtott. Ximenes bibornok tiltotta azt kormányzósága alatt, de Juan de Selvaggio, a király különben szennytelen jellemü cancellárja, semmi tilost nem látott abban, s ugy találta, hogy egy néger munkája

---

[1]) Zuniga világosan mondja, hogy Sevilla már Columbus előtt bővében volt a rabszolgáknak: *Avia anos que desde los Puertos de Andaluzia se frequentava navegacion à las costas de Africa y Guinea, de donde se traian esclavos, de que ya abundava esta ciudad... Eran en Sevilla los Negros tratados con gran benignidad, desde al tiempo de el rey don Henrique Tercero* etc. Annales de Sevilla p. 373. 374.

[2]) Mint p. o. Gergely püspök Las Casas dicséretében, melly *Mem. de l' Institut de France, mor. et pol.* czimü munka IV. kötetében van beszöve.

felér négy indiánéval. A pénzvágyó V. Károly a flandriaiakat jogositotta fel a spanyol gyarmatoknak rabszolgákkali ellátására, kik kevéssel azután huszonötezer ducatért megengedték a genuaiaknak, hogy négyezer négert vihessenek Guineaból Amerikába. 1522-ben decz. 26-ik éjén don Diego Colombo munkahelyiségeiből husz néger megszökött, kik másokkal egyesülvén gyilkolták a spanyolokat, s megtámadtatván, ellenálltak, mignem a túlnyomó szám által legyőzettek. Ez volt az első hekatombe; de háromszáz évnek kellett lefolyni, mig ez égbekiáltó igazságtalanságért, ugyanott, hol az kezdetét vette, boszút állhattak.

Az egyház ellenezte e kereskedést. Már II. Pius 1462. okt. 7-én egy bullát bocsátott ki a portugalok ellen, kik Guinea uj megtértjeit rabszolgákká tették; III. Pál pedig, ki az ördög találmányának nyilvánitotta azon állitást, hogy az indianok rabszolgaságra kárhoztathatnak, 1537. máj. 29-én a toledói érsekhez irt, roszalván a néger-kereskedést. „A megtestesült bölcseség (igy ir), melly sem meg nem csalathatik, sem minket meg nem csalhat, elküldvén apostolait az evangelium hirdetése végett, meghagyta nekik, hogy tanitsanak minden népeket s különbség nélkül mindenkinek vigyék meg a világosságot, mert mindenki képes annak elfogadására. De az emberinem régi ellensége, melly ellenzője minden jónak, s mindannak mi az embert üdvre vezetheti, hogy megakadályozza az evangeliumnak egész világoni hirdetését, egy, napjainkig ismeretlen eszközt talált ki. Mert egynémelly birvágyó emberek, kik szüntelen arra gondolnak, mint tegyenek eleget vágyuknak, az ördög gonoszságának szolgálnak eszközül, meg akarván akadályozni, ha lehetséges lenne, nehogy az egyház kebelébe fogadja Kelet és Nyugat népeit, mellyeket nem rég kezdünk ismerni. Az indiánok a hazugság e mesterei szerint úgy tekintendők és kezelendők mint vadállatok, és rabszolgaságra vannak rendeltetve, részint mert hit nélkül élnek, részint mert nem képesek annak elfogadására. Nem téveszthetvén szem elől, hogy Jézus Krisztus helytartója vagyunk, s hogy képviselnünk kell őt azon állásban, mellybe az isteni könyörület érdemünk nélkül helyezett, semmit sem mulasztandunk el, hogy a jó pásztor aklába gyüjtsük nyájának minden eltévedt juhait. Az indianok sem kevésbbé méltók figyelmünkre, ők is ollyan emberek lévén mint mi; s nem csak képesek, előleges oktatás után, a hit elfogadására, hanem mint tudjuk dicséretesen is gyakorolják a keresztény ajtatosságot. Hogy tehát kellő igazság szolgáltassék nekik, s lehetőleg elhárittassanak a megtérésök utjában álló akadályok, kinyilatkoztatjuk, miszerint az indiánok, mint min-

den más népek, bár még nincsenek megkeresztelve, természeti szabadságuk és javaik élvezetében hagyandók; hogy senkinek nincs joga zavarni és nyugtalanitani őket mindabban, a mit az Isten bőkezüségéből birnak, ki mind en ember ura és atyja; s hogy mindaz, ki ellenkezőleg tenne, az isteni és emberi törvények kárhoztató itéletét vonná magára. Intjük továbbá mindazon hivőket, kik indiánok vagy más népekkel érintkeznek, hogy részint az evangelium hirdetése, részint bizalmas oktatás, részint jó példa által mindnyájokat katholika szent hitünknek megnyerni igyekezzenek."

A pápa ezen felszólalása visszhangra talált utódainál egész XVI. Gergelyig, ki átalában eltiltotta a néger-kereskedést [1]). A Sorbonne, megkérdeztetvén szabad-e négereket Afrikából kihurczolni, megvehetik-e a gyarmatosok őket a nélkül, hogy származásukról tudomást szereznének, és milly elégtételre köteleztetnek az adók és vevők, úgy felelt a mint várni lehetett.

De az érdek mást tanácsolt a királyok és magánosoknak, kik a rabszolgákat csak nyerészkedési eszközökül tekintették, s csak annyi kiméletet tanusitottak irányukban, a mennyi okvetlenül szükséges volt, hogy el ne veszitsék a megvételökbe fektetett tőkét. A spanyolok 1532-ben visszaszerezték a flandriaiaknak engedett egyedáruságot; II. Fülöp 1580 ban a genuaiakra ruházta azt; később egy társulatra ment át, melly roppantúl meggazdagodott abból; V. Fülöp tizenkét évre a franczióknak engedte; Anglia az utrechti béke föltételeiben harmincz évre kérte azt. Ezekből látszik, hogy egész Európa jogosnak ismerte el e kereskedést. Erzsébet azon nevetséges kikötéssel engedte meg az angoloknak, hogy erőszak nélkül szereztessenek a rabszolgák; XIII. Lajos az indiai franczia gyarmatokat jogositotta fel arra; hasonlóan tettek a kisebb hatalmak is.

Első időkben e kereskedés Afrika nagy vesztesége nélkül üzethetett, tekintve, hogy csak a partokon vásárra kiállitottak vétettek meg: de hozzászokván a gyarmatok, s növekedvén a szükséglet, a kapzsiság módot talált benne, hogy a belső tartományokban is vadásztattak, s nyerészkedtek velök. Az afrikai főnökök, midőn látták, milly kapós ez árúczikk, nem csak a vétkeseket és rabokat, hanem az

---

[1]) VIII. Orbán 1639 april 22-én megparancsolta, hogy a négerek ne fosztassanak meg szabadságuktól, s ne távolitassanak el hazájok, nejeik és gyermekeiktől; XIV. Benedek 1741 decz. 20-án megújitotta e tilalmat Brasilia püspökeihez intézett bullájában; VII. Pius segitette korbelieinek a néger-kereskedés eltörlésére irányzott törekvését; XIV. Gergely eltiltotta azt 1839 decz. 3-án.

ártatlanokat is eladták. Az európai rosz bánásmód első gyümölcse az afrikaiak elsatnyulása volt, mit aztán elég szemtelenül arra használtak, hogy embertelenségök ezen következményével mentegették eljárásukat. Kiragadtatván nyugalmas kunyhóikból, hol esetlegesen jóakaratulag megvendégelték az európait, ki talán épen elárulni ment őket [1]), összefüzve vezettettek a pusztából a partokhoz, terhelve az élelmi szerekkel, mikből nagyon szüken mérték ki részöket. A megvételi díj igen csekély lehetett, mivel sokan elszöktek, sokan pedig az úton, s még többen a tengeren vesztek el. Mert az e czélra készitett hajók alsó részében összezsúfolva, elzárva öt-hat hónapig is nyomorogtak, mig a kellő szám ki nem egészittetett. Azután utnak indittatva, a vonal (egyenlitő) alatt meglepték a betegségek, miket a hitvány élelem és léghiány is nagyon előmozditottak, s százanként kellett őket a tengerbe dobálni. Ha a beállott szélcsend, meghosszabbitván utjokat, szükké tette az élelmet, vagy vihar támadt, vizbe hányták ez árúkat, kik pedig szintúgy emberek voltak, s halhatatlan lélekkel, hazával és családdal birtak. A himlő gyakran az egész szállitmányt semmivé tette, s illyenkor a kereskedő vigasztalhatlan volt, nem azért hogy olly sok emberélet veszett el, hanem mert vállalata meghiusult.

Mint irigyelhették az elveszettek sorsát azok, kik Amerikába megérkeztek! A kiszállásnál már mitsem tudtak magukról, s inkább hasonlitottak hullákhoz mint élő emberekhez. Itt bélyeget sütötték rájok, megnyirták, megkenték, s bővebb táplálékban részeltették, hogy jól nézzenek ki a vásáron, hol eladatván, a jó Isten tudja, merre vették utjokat urok parancsára, kinek önkényére volt bizva életök, miután már megfizetett érettök. A régibb rabszolgák beoktatták ujabb társaikat a munkába; a protestansoknál szót sem váltottak velök a vallásról; de a katholikus hitküldérek igyekeztek őket megtéríteni, bármennyire nem tetszett is az uraiknak, kik illy esetben kénytelenek voltak nyugalmat engedni nekik ünnepnapokon, s tisztelni némileg a keresztény jelleget.

Félmeztelenül, kenyéren és szalonnán szüken tartva, éjelre, miután egész nap bányákban, malmokban, egészségtelen dologházakban, s a legterhesebb ültetvényekben kifáradtak, földalatti üre-

[1]) Mungo Park vendégei igy énekeltek; „a szelek zúgnak, patakban ömlik az eső; jön a szegény fehér, s fáink alatt vonja meg magát. Nincs neki anyja, ki tejet töltsön számára, nincs nője, ki elkészitse lisztjét. Könyörület a szegény fehér iránt!

gekbe zárva, tudatlanság és ágyasságban tengetik nyomorúlt életöket. Mindazáltal nem vesztik el természetes vidámságukat, kedvellik a tánczot, koczkajátékot, énekelnek és verseket rögtönöznek. Hevesen szeretnek és nemzenek; de a terhes szolgálatok miatt, miknek a nök alá vannak vetve, igen sok magzat idö elött jö világra, sokat pedig magok az anyák ölnek meg, hogy megkiméljék a rettenetes jövötöl, vagy hogy boszuságot okozzanak uroknak. Kik felnevelkednek, igen szeretik szülöiket, s közmondássá vált köztök: „Üss engem, de ne mondj roszat anyámról.“ Szenvedéseik közepette azon hit tartja fenn öket, hogy haláluk után a nagy vizeken tulra mennek, hol viszont látják hazájukat és rokonaikat, kikre mindig vágygyal gondolnak az idegen ég alatt; ekként rájok nézve ünnep a halál, az irigyelt haldokló körül összegyülnek a testvérek, szerencsés utat kivánnak neki, s üdvözlik általa barátaikat és rokonaikat [1])

Különösen az angoloknál részesültek rosz bánásmódban, kik azt tartották, hogy: „ez emberek ravaszok, és nincs öszinte akaratjok kereszténnyekké lenni, s ha megkeresztelkednek, ezt csak azért teszik, mert jobb bánásmódot reménylenek; egyszersmind veszélyesek is, mert háromszor annyian vannak mint a fehérek; gonoszak, mert ollykor az ültetményeket is felgyujtják.“ Ugyanazért nincs olly embertelenség, mit rajtok el nem követtek; nem elégedvén meg azzal, hogy biztonságuk okáért erödöket épitettek, szorgosan elkülö-

---

[1]) Egy szemtanu igy ir: Sept à huit patates et un peu d'eau étaient la nourriture que les esclaves de Saint-Domingue recevaient de leurs maitres. Ils se levaient la nuit pour aller marroner quelques vivres, et, lorsqu'ils étaient découverts, ils étaient fouettés. Que de fois j'ai vu, à l'heure du déjeûner, les négres ne pas avoir une patate, et rester sans manger! Cela arrive sur presque toutes les habitations a sucre, lorsque les pièces des vivres ne donnent pas en abondance, et alors les nègres souffrent pendant quelques mois..... On conçoit à peine que les gouverneurs, qui étaient distingués par leur naissance et par la douceur de leur caractère, aient souffert les crimes atroces que l'on commettait. On a vu un Caradeux ainé, un Latoison-Laboule, qui de sang froid faisaient jeter des esclaves dans des fournaises, dans des chaudières bouillantes, ou qui les faisaient enterrer vifs et debout, ayant seulement la téte hors de terre, et les lassaient périr de cette manière.... Sur l'habitation Vaudreuil et Duras, un certain procureur ne sortait jamais sans avoir dans sa poche des clous et un petit marteau, avec lesquels il clouait les noires par l'oreille à un poteau placé dans la cour. S'il y avait eu des inspecteurs de culture, tous ces crimes ne seraient pas arrivés, non plus que lec châtiments de cinquents coups de fouet, distribués par deux commandeurs ensemble, et souvent renouvelés le lendemain, jusqu'à ce que le nègres mourût dans un cachot, où il pouvait à peine entrer. — **Malenfant**, *Des colonies françaises et particulierement de Saint-Domingue.*

nözték az egy nemzetbelieket, s a legsúlyosabb büntetésekkel illették, ki közülök fegyverhez mert nyulni; megfosztották őket az élet azon édességeitől, mellyeket a franciáknál élveznek; jóakaratú érzelem helyett kevélységet csepegtettek beléjök, miért is a régiebbek nem rokonszenveztek az ujonczokkal, miként ez a franciáknál történt, hol többnyire az öregebb rabszolgák végezték a keresztatyai tisztet a hitujonczok megkeresztelésénél; ha valamellyik hibázott, lábait a czukor malom hengerei közé tették s lassanként törették össze.

1788-ban ki lőn mutatva, hogy a britt nyugati Indiákban négyszáztizezer rabszolga volt, s az angolok minden évben harminczezret vásároltak Afrika partjain, kikből tizezret saját szükségökre fordítottak, a többieket pedig ismét eladták, mi által a nemzeti kézmüvekbeni kivitel nyolczszázezer, a bevitel pedig egymillió s négyszázezer font sterlinggel szaporodott. Liverpool, e kereskedés főhelye, 1730—70-ig kétezer négerszállító hajót küldött ki, mellyek Afrika partjairól háromszáz negyvennégyezer rabszolgát vittek az Antillákba; s 1789—1819-ig szintén az angolok Cubába háromszázezret szállítottak, kik közől ötvenezer az utban veszett el. Jamaikában, e század elején kétezer ötszáz fehér mellett kilenczvenezer rabszolgát számítottak [1]). A négerek közöl, miként fölvetették, évenként ötszáztóli hal meg, és igy minden huszadik évben megujíttatnak. Föltéve tehát, hogy a két Amerikában három millió van, Afrikából egy század alatt tizenöt millió hurczoltatott el, nem számitva az átszállitásban elveszetteket.

A hitküldérek nem szüntek meg érdekökben beszélni, s ha egyebet nem tehettek, legalább enyhítették szenvedéseiket. Feledhetlenné tette magát mint négerek barátja a cataloniai Claver jezsuita,

---

[1]) Jamaikába 1702-től 1775-ig 497,736 néger szállittatott. San Domingo naplója szerint (III. köt. 15 lap) 1735-ben egy néger férfi ára 1100, egy nőé 1000 lira volt; 1738—1744 a férfiak 1200, a nők 1100; 1751-ben a férfiak 1500, a nők 1400 lirán keltek; később 1600-ra is emelkedett áruk. 1767—1674 kétszázhetvennégy néger-szállító hajó Guinea partjairól 79,000, tehát évenként 11,000-nél többet vitt át.

Azután 1783 bevitettek vagy eladattak	9,370,	15,650,000	liraért.
1784	23,025,	43,602,000	„
1785	21,762,	43,634,000	„
1786	27,648,	54,420,000	„
1787	30,839,	60,563,000	„
1788	29,506,	61,936,000	„

ki midőn letette szerzetesi fogadalmát, igy irta alá magát „Péter a négerek örökös szolgája.“ Köteleztetve e külön fogadalom által, Carthagenában, melly város akkor a néger-kereskedés főhelye volt, elég alkalmat talált szeretete gyakorlására. A mint egy hajó megérkezett, rögtön kétszersülttel, pálinkával, s más erősitő szerekkel sietett eléje, s igyekezett a négereket azon rögeszmétől megszabaditani, mintha arra volnának rendeltetve, hogy zsirjukat a hajóknál kátrány gyanánt használják s vérökkel a vitorlákat fessék, biztatván őket, hogy a rabszolgaság égi szabadságra nyithat nekik utat. Megkeresztelte az utban született kisdedeket: ápolta, kitisztogatta, orvosolta, táplálta a betegeket, s más régibb rabszolgákat vivén magával, tolmácsokul használta őket, hogy magához édesgesse az igazságtalanság és kétségbeesés miatt elvadult eme szegény lelkeket. Nem hagyta el őket többé nyomorult búvhelyeiken; e dögleletes lég közepett oltárt alakitott, s a szeretet és kegyelem szavát hangoztatta e nép előtt, melly csak fenyegetéseket szokott hallani.

De annyira megszokták már az emberek e gonoszságot, hogy sem bölcsészek, sem egyetemek nem emeltek többé ellene szót; kinek kedve lett volna is azt tenni, úgy tekitette ez intézményt, mint szükséges roszat, s csak enyhitésére gondolt. A quakerek voltak elsők, kik roszalták s Fox, Woolman, Pen felszabaditották tulajdon rabszolgáikat, melly példát utánozva követőik föltétlenül kötelezték magukat (1727), hogy nem tartanak többé rabszolgákat, és sajtó utján harczoltak a néger-kereskedés ellen, s ezek felszabaditását illetőleg ekkor kezdődött egy kis mozgalom. Felmerült ez ügy az angol parlamentben is, s Sidmouth, Wellesley és másokban lelkes pártolókra talált (1751); Granville Sharp három éven át tanulmányozta hazája törvényeit, hogy e rendetlen halomból érveket gyüjtsön az ember-kereskedés törvény általi megtiltására. Az érdek azonban ellenállt a bölcsészetnek, miként előbb a religiónak, s Anglia évenként harminczezret vásárolt, kiknek egyharmadát Nyugat-Indiába küldte, a többit pedig eladta. E kereskedésből Bristol és Liverpool tizenkét-tizenöt, a kincstár hat millió hasznot húzott. Kellett-e ennél nyomósabb ellenvetés?!

Francziaországban az encyclopedisták, s különösen Raynal, haragos és dagályos bölcselettel ostromolták azt, melly a szivhez szólott, a nélkül hogy elhárithatta volna az akadályokat, miket az ész mutatott fel az eredményben [1]). Mert természetök a nagyszerü

[1]) Voltaire egy, Nantesban bizonyos Michaud által kiállitott négerszállitó

igazságtalanságoknak, hogy szükségesekké teszik magukat, miként a repkény a házra nézve, mellynek megrongálta falait, s magát az orvosszert is méreggé változtatják át, melylyel orvosolni akarnak. Bebizonyult ez, midőn a nemzeti gyülés 1792 febr. 4-én szabadoknak nyilvánitotta a franczia gyarmatok négereit, buzditván őket, hogy fegyert fogjanak az angolok ellen. A váratlan felhivás jelszó volt a gyilkolásra; San Domingo négerei leölték a gyarmatosokat, miből azon irtó háboru keletkezett, melly több vérbe került mint maga a kereskedés [1]); miért is sok helyen kisebb rosznak látszott a rabszolgaság fentartása, s Bonaparte azon igérettel volt kénytelen megnyugtatni az ültetvényeseket, hogy nem fog az eltöröltetni.

Ovatosabban jártak el, azért is szerencsésebbek voltak az angolok. A liverpooli Roscoe történész 1781-ben szót emelt e vérvásár ellen. Clarkson Tamás és Wilberforce Vilmos buzgó methodista, ékesszólásukkal, vagyonukkal, életökkel küzdöttek ez ügy mellett; s amaz élete egyedüli feladataul tüzte azt; a másik pedig az „Afrikai Társulatot“ alapitotta, mellynek rendeltetése volt a közvéleményt e czélra elkésziteni, s függetlenül a politikai eszméktől érni azt el. Egész világgal összeköttetésben állt, hogy megtéritse San Domingot és Australasiat, s folytonosan megujitotta az angol parlamentben a rabszolgaság eltörlésének inditványát. 1792-ben keresztül is ment az az alsó-házban, de a conservativ jellemü felső-ház visszavetette. Fox, elnyervén a ministeri tárczát,

---

hajóra szóló ötezer lirás részvényt vett s igy ir ahhoz: „Osztozom ön örömében a *Congo* hajó szerencsés sikerén, melly épen alkalmas időben érkezett Afrika partjaira, hogy annyi szerencsétlen négert megmentsen a haláltól. Tudom hogy a négerek az ön hajóin emberies és szelíd bánásmódban részesülnek, miért is örvendek, hogy *jó üzletet* csináltam, s egyuttal *jó cselekedetet* vittem véghez.“ Tanitványa, bár nem bámulója, Mably, egy jogi munkában igy ir: „*J'ai dit dans les éditions précédentes de cet ouvrage, que nous négligeons un des plus grands avantages que nous offre la vente des Négres; que plusieurs Etats manquent d'hommes pour la culture des terres et le travail des manufactures; que les plus peuples mêmes n'ayant point cette heureuse abondance d'habitants qui produit les talents et qui les encourage, les princes devraient permettre à leurs sujets d'acheter des esclaves en Afrique, et de s'en servir en Europe. Je me retracte, et je conviens que ce moyen serait insuffisant pour peupler des pays où le nombre des hommes diminue de jour en jour.... On a cru que je proposais de violer les loix de la nature en proposant d'établir l'usage des esclaves en Europe: mais ne les viole-t-on point ces loix saintes dans les Etats, où quelques citoyens possédent tout, et ou les autres n'ont rien?* (Le droit public de l'Europe. Párizs 1790. II. kötet. 394 lap). Nehéz megegyeztetni annyi ízetlenséget annyi embertelenséggel.

[1]) Lásd XVIII. könyvünket.

1806 jun. 6-án kijelentette, hogy védeni fogja a négerek szabadságát; mi valóban el is fogadtatott száztizennégy szóval tizenöt ellenében, s a felső-ház sem vetette vissza. Az 1808. év első napja tűzetett ki, mellyen az angol hajókon meg kellett szünni a négerkereskedésnek; azután 1811 máj. 4 én tizennégy évi számüzetés és kényszermunka büntetés szabatott azokra, kik e kereskedésben részt vennének; 1824 marcz. 31 én pedig Canning egy szinvonalra állitotta azt a tengeri rablással.

Azokra nézve, kik már Amerikában voltak, 1823-ban egy törvényt hirdetett ki a parlament, melly szerint a rabszolga családokat nem volt szabad eladni, sem elválasztani, a korbács büntetés naponkénti huszonöt csapásra szorittatott, s vasárnap nyugalom engedtetett nekik. E rendeletekből is látszik, milly iszonyú helyzetben voltak, s ha e rendszabályt a korona gyarmatainak el kellett is fogadniok, de Jamaika, a Bermudák és mások, mellyek régi törvények szerint kormányoztattak, visszavetették azt, s a nők irányában sem akartak felhagyni a korbácsolással, sem azt nem engedték, hogy a négerek megválthassák magokat.

Az 1814-ki békében alkudozások folytattattak a végből, hogy a hatalmak közmegegyezéssel mindenütt eltiltsák a néger-kereskedést; melly megegyezés ha létre jött volna, kitünő helyet biztositott volna e fejedelmi gyülésnek az emberiség történelmében, mig igy csak a zsarnokság könyveiben van feljegyezve. Castlereagh kieszközölte XVIII. Lajos igéretét; Anglia hét millió ötszázezer frank kárpótlást biztositott Portugalia részére. Midőn 1818-ban Európa fejedelmei Aachenbe gyültek, hogy megvizsgálják, meddig terjedhet a leigázott nép türelmének határa, Clarkson is megjelent ott, hogy e fejedelmek legnemesbjének figyelmét Afrika és Amerika szenvedőire forditsa. Okoskodtak is e fölött sokat, de a féltékenység és részletes érdekek megakadályozták az általánosan óhajtott sikert, s a seb roszabbúlni látszott a gyógytapasz alatt. 1797 után a britt hajók évenként hetvenezer, a hollandiak tizezer négert hurczoltak el; s e példát Spanyolország, Portugalia és Franczia-ország is követték. 1826-ban a San-Malói kikötőben tizenkét-tizenöt négerszállitó hajó fordult meg; Marseilleben is több illy hajó készittetett; Nantesből pedig tizenöt szállott tengerre; s egy czirkáló angol hajó, melly e kereskedés akadályozására volt kirendelve, ugyanez évben elfogta az Orpheus angol corvettet, mellyen négyszáz meglánczolt néger találtatott. A keresztény erkölcsök terjesztése czéljából Párizsban megalakúlt társulat ez évi jan. 9-én tartott ülésében Stael úr borzasztó képét adta a

négerek szenvedéseinek, s nagy benyomást tett a jelenlevőkre, midőn a Nantesből hozatott nagymennyiségü lánczokat, hol azok a négerek részére készittettek, ugy szintén azon durván kovácsolt roppant vasrudat elömutatta, melylyel kéthónapi útjok alatt e szerencsétlenek lábai szorittattak le, igy kellvén sinlödniök a vérhas és hányás által megromlott ragályos légkörben.

Angolország mindent megmozditott e kereskedés eltörlésére; de e nemzet minden alkalommal kitüntetett hajlama, mellynél fogva a rejtélyes politika mesterfogásaival uralkodóvá akarja magát tenni a többiek felett, azon gyanút keltette, hogy e nemes törekvésében is egész más indok vezérli, mint a puszta általános emberszeretet; attól tartottak, hogy a vizsgálati jogot a vetélytársak hajóinak elnyomására fogja használni, s a négerkereskedés eltörlésével indiai gyarmatainak növekedését akarja elömozditani, mellyek nem négerek, hanem másféle rabszolgákkal voltak ellátva. Az öszinte hála érzelmével említjük meg a Londonban 1839-ben alakúlt társulatot, mellynek czélja a négerkereskedés kiirtása, s Afrikának Fowel Buxton Tamás terve szerinti polgárositása volt. E társaság három gőzhajót küldött ki azon meghagyással, hogy felmenvén a Quorra folyón szerződéseket kössenek a főnökökkel ez istentelen kereskedés megakadályozása végett, s az emberiesség és müveltség eszméit hintsék ott el.

Ezek mindenesetre a leghathatósabb eszközök; de jóllehet ezen emberbaráti társaság okmányaiban azt olvassuk, hogy kilenczszáznegyvenezer font sterlinget költöttek a rabszolgák megváltására, s háromszázharminczezret az elfogott néger-rablók felett itélő törvényszékek fentartására, ide nem számitva ama költséget, mibe az angol kormánynak a sok örhajó tartása került, s azon husz milliót, mellyet a rabszolgaságnak minden angol gyarmatokbani eltörlése után a tulajdonosoknak fizetett: mindezek daczára 1838-ban még nagyobb mértékben üzetett e kereskedés, különösen a portugalok által, ugy hogy évenként százötven ezerre lehet tenni azok számát, kik Amerikában, s ötvenezerre azokét, kik a mahomedán vásárokon árusitattak el [1]). Nagy lépés volt e kereskedés eltörlésére a tunisi beynek azon,

---

[1]) Ez ismertetéseket Buxtonnak a rabszolgaságról irt müvéből kölcsönzöm. Szerinte száz négerért, kik életben és használható állapotban érkeznek meg a vásárlóhoz, 145 kell feláldozni az úton, kik betegségek s a vadászat következtében vesznek el; ugy hogy Afrika illy módon évenként 475,000 személytől fosztatik meg. Az 1831-ben lefoglalt *Cristina* spanyol brigantine 348 rabszolgát vitt, kik közöl 132 halt meg az úton himlőben. *Mida* spanyol brigg 1830-ban 562

1842-iki kiáltványa, mellyben szabadoknak nyilatkoztatta az országlása alatt születendett rabszolga-gyermekeket; melly példát a marocoói császár is követte.

A néger typus változása nagyon észrevehető. Midőn Afrikából a gyarmatokba áttétetnek, hátuk meggörbült, arczuk és szájuk kiálló: de már egy néger férfi és nőtől származott gyermeken elenyésznek vagy kevésbbé feltünők e jellegek, megközelitik a fehér kinyomatot, s majdnem csupán a szin és hajzat marad meg. Mindazáltal a gyarmatosokban mélyen gyökerezett a négerek iránti ellenszenv, s ép olly nagy megkülönböztetés tapasztalható a fehérek és szinesek, mint az indiai kasztok közt. Bizonyos szolgálatok a négereknek vannak fentartva, s a fehér szolga alatt is állanak feketék, kikkel azt viteti véghez, mit nálunk ő maga végezne; a törvények tiltják nekik, bármilly gazdagok legyenek, a kocsi és bizonyos ruhák használatát; a szokás elkülönzi őket a kávé-, szin- és egyházakban; szóval ugy bánnak velök mintha egész más természetü emberek volnának, s ez eljárás igazolása- vagy kimentésétl gonosz indulatukra hivatkoznak. Tagadhatlan, miszerint minden ürügyet felhasználnak, hogy betegeknek hitessék el magukat, s a legémelyitőbb orvosságokat is készek beszedni, csakhogy henyélhessenek; mohón ragadják meg az alkalmat hosszasan táplált és kegyetlen boszújok töltésére; s a mikor szerét tehetik, leiszszák magokat: de van-e joga az euró-

---

személyt szállitott, melly szám 369-re fogyott. A *Jeune Estelle*, üldöztetvén egy angol hajó által, 12 rabszolgát hordókba zárva dobált a tengerbe. Mint számitják, e kereskedés 30% hasznot hajt. Azon rabszolgák száma, kik 1828-tól 37-ig megszabaditattak rablóiktól, 56,000, azaz évenként 5600-ra ment. A következő évtizedben egész 47-ig, mint mondják, 635,000 néger vitetett Cuba és Brasiliába, kik közől csak 50,000 szabadittatott meg a négerrabló hajókról. Illy csekély eredménye van a sok kiadásnak!

A négerek száma, kik most Amerikában és az Antillákban, szolga vagy szabad állapotban vannak, következő:

Az Egyesült-Államokban . .	3,000,000
Brasiliában . .	3,700,000
San Domingóban . . .	800,000
Az angol gyarmatokban . .	800,000
Spanyol „ „	700,000
Franczia „ „	250,000
Holland, dán, svéd gyarmatokban . .	100,000
Mexicóban és a déli köztársaságokban .	500,000
	9,850,000

painak kárhoztatni őket e vétkek miatt, mellyeknek ő maga az oka?

Senki sem iszonyodik tehát, midőn vásárra látja kiállitva a négert vagy maga túlad rajta: s most is akadnak keresztények és köztársaságiak, kik, mint hajdan Cato, apró tudatlan néger gyermekeket vásárolnak, hogy kinevelvén drágábban adhassák el; mások a csizmakészités, szabóság vagy kocsisságra betanitott rabszolgákat bérbe adják, némellyek pedig szabadon engedik menni négerjöket munka keresés végett, föltéve, hogy este a megegyezés szerint egy vagy két piasztert vigyen haza.

Még roszabb dolguk van azoknak, kik egy szivtelen felügyelő örszemei alatt, ki csak korbácscsal méltóztatik magát velök megértetni, a mezőket művelik. Este oda dobja nekik a kenyeröket és szalonnájokat, azután pedig csoportosan bezárja őket, hogy deszkán töltsék az éjt. A legkisebb vétség esetében roppant súlyú lánczokba verik lábaikat vagy csipőjüket, vagy pedig karjaiknál fogva fára függesztetvén megostoroztatnak, s huszonnégy óráig illy helyzetben hagyatnak. Ollykor nőkkel, ollykor terhesekkel bánnak igy, s talán épen azok, kik teherbe ejtették. Házasságuk ágyasság; a nők szemérme árúba bocsáttatik vagy bérbe adatik, s a gyermekekre nem igen fordit több gondot az úr, mint a bornyúkra vagy csikókra. Némelly helyeken a kormánynak fogházai vagyis földalatti üregei vannak, hová a vétkesek vagy makacsok küldetnek hóhéraik kiséretében, kik minden reggel szabályszerüleg bizonyos számú csapásokat mérnek rájok, mi hihetőleg javitó eljárásnak czimeztetik. Csoda-e aztán, ha a hajthatatlan szilárdságu s rettenthetlen bátorságu négerek dühe az őrjöngésig csigáztatik illy bánásmód által? Minél kegyetlenebbül bánik velök urok, annál kevésbbé dolgoznak'; megátalkodnak lustaságukban; a mellett csak hely s időre várnak, hogy boszút állhassanak; s ha máskép nem tehetik, megölik magukat, csakhogy megkárositsák urokat azon háromezer frank erejéig, mellyet érettök fizetett.

A törvények némileg enyhiteni igyekeztek szenvedéseiket, de a rabszolgák nem tudják azt, s az úrnak nem igen jut eszébe értesiteni őket arról; az elnyomás, mellyben gyermekségöktől fogva tartatnak, elhiteti velök, hogy alábbvaló természetüek, hogy szenvedés és engedelmességre születtek, s az erkölcsi félelem, mellyben felnőttek, nem engedi, hogy fogalmat szerezzenek magoknak a jogokról. Csak a túlságig vitt kinzás lázitja fel őket; illyenkor aztán az erdőkbe menekülvén harczot inditanak a fehérek ellen, gyilkolnak,

gyujtogatnak, mérgeznek. A fehérek sem maradnak adósok; betanitott ebeket használnak kikutatásukra, mellyek ha feltalálják, szétmarczangolják őket.

Illy elnyomás alatt nehezen fejlödhetik olly eröteljes akarat, melly képesitse őket arra, hogy felismerjék és megfussák a hosszu pályát, melly a szabadságra vezet, s hogy egy disznócskából vagy egy kosárnyi tojásból annyit rakjanak félre, mennyi megváltásukra elég lenne. Ha túlfeszitett munka, vagy aprólékos gazdálkodás által sikerül nekik a kivánt összeget megszerezni, a törvény kötelezi a tulajdonost a váltságbér elfogadására: a nők gyakran romlottságukkal csinálják azt ki. Ekkor szabadság-levelet nyernek, mellyet mindig magokkal hordanak, hogy szükség esetén felmutathassák; a legtöbben nem veszik igénybe, hanem tovább is szolgálják urokat, s halálukkor gyermekeiknek hagyják azt.

Egyébiránt a franczia és angol parlamentekben e tárgyról folyt nyilvános vitákból kitünt, hogy sokkal bonyolúltabb e feladat, mintsem első tekintetre látszik; hogy a nagy igazságtalanságok megszüntetésére nem elég azokat eltörölteknek nyilvánitani; s hogy jó érzelem és emberbaráti szeretet adhatnak ugyan lökést, de nem elégségesek a legczélszerübb és óvatosabb eszközök sugallására [1]).

---

[1]) A négerek történetében egy különös eseménynyel találkozunk. Az 1850-ki törvény, melly egyike a legiszonyúbbaknak, mik valaha törvényhozótól kikerültek, arra kötelezte az Egyesült-Államokat, hogy a szökevény rabszolgákat, minden tekintet nélkül az idői elévülésre, s a nélkül hogy a kivánt szökevényt kihallgatnák, a tulajdonos egyszerü felhivására, kölcsönösen kiszolgáltassák. A jó érzelmüek utálattal fordúltak el az államférfiaktól, kik bünrészeseivé sülyedtek a pénzembereinek. Ez időben, 1851 nyarán, jelent meg Washington naplója, mellynek függelékeiben szivrehatólag rajzoltatik egy, ura korbácsolása alatt kimúlt néger halála. Átalános tetszésben részesülvén, a szerző egész regénynyé böviti s kiadja. Újra nyomatik; nagy zajt üt, s százötvenezer példány kel el belőle, mielőtt az Atlanti-tengeren innen ismeretes lett volna. Egy angol irodalmi vállal kozó kisszerü kiadást kisérel meg, nem hivén, hogy érdekeltséget költhetnének Európában olly szenvedések, mellyek itt ismeretlenek; s ime a legnagyobb keletnek örvend; a kiadó egy hónap alatt naponként tizezer másolatot ad el; rögtön minden nyelvre átfordittatik, egyedül Párizsban 72, németben 12, holland nyelven két kiadást ért; igy ment ez tovább spanyol, dán, flandriai, örmény, magyar, olasz nyelven; s mind ez kilencz hónapra a megjelenés után. Drámák készittettek belőle; a pápa által eltiltatott azon megtámadások miatt, mellyek abban ez idei szokás szerint annak világi hatalma ellen intéztettek. Pár év múlva elhallgattak vele; s most már, ha nem mondanám, sokan talán ki sem találnák, hogy **Beecker Stowe Henrika** „*Tamás bátya kunyhójá*“-ra czélzok.

HETEDIK FEJEZET.

Mexicó [1]).

A Grijalva által fölfedezett földön meseszerü dolgok voltak láthatók, mellyek aztán még mesésebb szinben rajzoltattak az utazók által; miért is Diego Velasquez, Cuba kormányzója, feltette magában kipuhatolni az igazat. De nélkülözvén a kellő bátorságot és tehetséget, e vállalat végréhajtásával egy merész és nem megvetendő képességü egyént vélt megbizandónak, ki megelégedvén bizonyos jutalommal, másnak hagyná annak előnyeit és dicsőségét.

---

[1]) Cortes levelei 1519, 20, 22, 24-ből, az első kiadatlan, a többiek **Grynaeus**, *Novus orbis* (Basel 1532), és **Ramusio** *Delle navigazioni e viaggi* (Velencze 1550) czimü munkákban találhatók.

Gomara, *Hispania victrix.* — *Historia de las Indias.* Medina del Campo 1553.

D' Acosta, *Historia natural y moral de las Indias.* Sevilla 1590.

Torquemada, *Monarquia indiana con el origen y guerras de los Indios occidentales, de sas poblaciones, descubrimiento, conquista, conversion, y otras cosas maravillosas etc.* Sevilla 1614, 5 köt. A Mexicó régiségeit tárgyaló munkák között ez a legteljesebb, de kevés itészet és izléssel találkozunk benne.

De Solis, *Hist. de la conquista del Mexico, poblacion y progressos de la America septentrional.*

Robertson, *History of America.* London 1787.

Clavigero, *Storia antica del Messico* (egész a város elfoglalásáig). Cesena 1780—81, jeles mü.

Humboldt, *Essai politique sur le royaume de la Nouvelle-Espagne.* Páris 1811. — *Voyage aux regions equinoxiales du Nouveau Continent.*

Description of the ruins of an ancient city discovered near Palenque in the kingdom of Guatemala in spanish America. London 1822.

Antiquities of Mexico, comprising fac-similes of ancient mexican paintings and hieroglyphies preserved in the ... library of Paris, Berlin, Dresden; in the imp. library of Vienna; in the Vatican library; in the Borgian Museum at Rome; in the library of the Institutes at Bologna; and in the Spain; by **M. Dupaix**; *with their respectives scales of measurement and accompanying descriptions, the whole illustrated by many valuables manuscripts, by* **A. Aglio**, London 1830 7 vol. — E mü lord Kingsbourough bőkezüségéből nyomatott ki. A franczia akademiának birtokában levő példány tizennyolcz ezer lirára becsültetik.

A. Lenoir, *Antiquités mexicaines: relation de trois expeditions du capitaine Dupaix, ordonnées en 1805—6—7 pour la recherche des antiquités du pays etc.... suivie d' un parallèle de ces monuments avec ceux de l' Egypte, de l' Indostan et du reste de l' ancien monde.* Páris 1836.

W. Prescott, *History of the conquest of Mexico.* Newyork 1843.

Cortes Ferdinánd.

Cortes Ferdinand, estremadurai Medelin-ben, elökelő nemes de igen szegény házból született (1485), s a jogi pályára nyert alapos kiképeztetést, mellyet azonban csakhamar a katonaival cserélt fel. Vonzatva az Új-világról keringett hirek csábszavai által, tizenkilencz éves korában Hispaniolába ment, s ugyanazon Velasquezzel részt vett a cubai hadjáratban, melly alkalommal személyes bátorsága, kitartása és szivmegnyerő nyiltsága által tüntette ki magát. Mindazáltal harminczhárom éves koráig nem tudott kiemelkedni a kalandorok tömegéből, kik Amerikába vállalkozási lovagiasságból tódultak, a mikor végre, a kormány meghallván, hogy Grijalva fölfedezte Uj-Spanyolországot, hálátlanságának szokásos rendszerénél fogva, új egyént keresett, kit a hóditással megbizzon. Cortes megválasztatván (1518), alkalmat talált állhatatossága és merészsége kifejtésére, melly tulajdonok birtokában ő a leggyengébb eszközökkel a legnagyobbszerü dolgokat vitte véghez. Tiz, legnagyobb részt födetlen hajóval, hat-hétszáz emberrel, tizennyolcz, roppant áron vásárolt lóval, tizenhárom puskával, tizennégy apró ágyúval, egy kereszttel, mellyen e szavak voltak olvashatók „E j e l b e n f o g s z g y ő z n i“, s azon reménynyel, hogy megtériti és kirabolja a bálványimádókat, indúlt ő el (nov. 18) olly birodalom meghóditására, melly sokkal nagyobb kiterjedésü, mint Sándoré volt. Alig hogy útra kelt, az általa kitüntetett lelkesültség félelmet gerjesztett a kormányzóban, ki parancsot adott feltartóztatása vagy visszatéritésére; de Cortes meg tudta nyerni övéinek bizalmát, miért is daczára a cselszövényeknek folytatta útját, azon tudattal, hogy vagy sikert kell aratnia, vagy mint áruló fog elitéltetni.

A Tezcuco és Chalco tavak körül, kétezer kétszáz meternyi magasságban a tengerszine felett, tehát magasabban mint a mi Alpeseink sok csúcsa, s mint majdnem minden lakott hely, A n a h u a c nevü (tengerek közötti föld) terjedelmes völgy nyúlik el; központja ez a mexicói birodalomnak, melly az Atlanti és Csendes-tenger között az északi szélesség 14-ik fokától a 21-ik fokig terjedt. E földön különböző nyelvü és természetü népek laktak, kiknek eredetét homály fedi ugyan, de az bizonyos, hogy régiek voltak. Az első évkönyvirók által összegyüjtött, s az aztekok történelmében lerakott hagyományok szerint, e helyen Krisztus után 544-ben a jobb föld és égalj keresése végett útra kelt toltekek telepedtek le, kik nyolcz király alatt egész 1052-ig maradtak ott. E nép, melly az itteni benszülöttek közt körülbelül olly állást foglalt el, mellyet a pelasgok a

régi görögök irányában, képzett volt, ápolta a müvészeteket s jó kormány-formának örvendett. Meghonositotta a tengeri, gyapot és más hasznos növények tenyésztését; értett az érczöntés és drága kövek kikészitéséhez; jártas lévén a csillagászatban, új naptárt vitt be; Quetzalcoatl isten tiszteletére Cholula, Papantla és Teotihuacanban az égi-tájak szerint gúlákat emelt, s Tula fővárost épitette, hol Uemazin csillagász 708-ban egy encyclopediafélét készitett, melly nemzete történelmét, hitregetanát, naptárát és törvényeit foglalta magában.

Az ész és emlékek azt bizonyitják, hogy Mexicó már jóval azelőtt müvelt volt, s a toltekek talán nem tettek egyebet, mint összeszedték a régi müveltség gyümölcseit, vagy tovább fejlesztették azt. Miként a hagyomány folytatólag beszéli, örvendetes haladásuknak egy rettenetes szárazság vágta be útját, melly elpusztitotta az országot és a lakók legnagyobb részét: a többivel a dögvész bánt el, a kevés megmaradottak pedig Yucatan és Guatimala szomszédos népeivel olvadtak össze, ezek között hintvén el müveltségök magvait.

Egy század múlva (1170) ez elpusztult földre, szintén északról, a durvább, üregekben lakó, vadászatból élő csiscsimekek érkeztek, kik mindazáltal nemesek és pórnépre osztattak, király által kormányoztattak, s a napot imádták. Letelepedvén itt, jobb életmódhoz szoktak, s földmüvelés és szövésre adták magokat. Csalogattatva e föld szépsége által, hét más törzs is követte őket, mellyek közöl a müveltebb tlascal-ok és acolhu-k összeházasodván hatalomra vergődtek, több uralkodó házat alapitottak, s Anahuacban telepedvén le szép városokat alapitottak, s meghódoltatták a többi népeket. E birodalom benlakóira azaz a nemzetek ez összletére, ugy látszik, legjobban rá illik a nahualtek elnevezés.

Honnan jöttek e népek? nem tudom; de figyelemre méltó, hogy mindez, egymást követő betörések azon időre esnek, midön a Kin-ek, chinai uralkodó házának bukása zavarokba döntötte keleti Ázsiát; hogy mindnyájan ugyanazon részről jöttek, hasonló szójárás és isteni tisztelettel birtak; s hogy sok emeletü és tökéletesen az égtájak szerint gúlákat épitettek: melly összevágó körülmények semmi esetre sem tulajdonithatók a véletlennek.

E törzsek legnevezetesebbje, az aztekok, egy jóslat következtében kelvén útra, 1244-ben jelent meg a „v i z e k n é l.“ E szegény és tétlen nép csak az útban jött rá a tűz használatára, két darab fának egymáshozi dörzsölése által nyervén azt. Uitzilopotli istenöket egy durva faragványú fa-bálványkép ábrázolta, mellynek emberáldo-

zatokat mutattak be. Eleintén az acolhu-k uralma alá estek, de alkalmuk nyilván saját erejök megismerésére, lerázták a szolgaság igáját, s azon helyen, hol esetlegesen egy sast vettek észre a mint körmei közt kigyóval repült fel [1]), Tenochtitlan nevü várost épitettek (1325), mellyet az európaiak Mexi istenről, ki e gyarmatban tiszteltetett, Mexicónak neveztek el. Itt éltek ők szegényesen, de haladva az iparban, mire istenök papjai által oktattattak, kik emberáldozatokat mutattak be bálványuknak. Húsz nemes kormányozta őket, mignem Anahuac többi népeinek példájára ők is királyt választottak (1352), államukat jobban rendezték, s szőni és épitkezni kezdtek.

Nem találván érdekesnek e királyok kormányeseményeit részletezni, csak azt jegyezzük meg, hogy harcz és nagyravágyásból növelték a mexicói birodalmat, leigázván a szomszéd városokat és államokat. Ahuitzotl (1482) egy nagy templom (t e o c a l l i) építésére elégséges kész anyagot talált, melly templomon ő négy évig dolgoztatott, s ez idő alatt annyi háborút viselt, hogy annak fölszentelése alkalmával egy, hatvanezer fogolyból álló menetet vezetett, kiket az istennek áldozott fel. Vállalataiban jobb keze volt unokája, Montezuma [2]), ki bátorsága által érdemelte meg a trónt, mellyen dicsőségesen ült, midőn a spanyolok megérkeztek, százkilenczvennégy évvel később, hogy Mexikó épittetett, és százhatvannal, hogy a birodalom fővárosává tétetett.

Erkölcsök.

A mexicóiak szép, olajszinü, ritka szakállú, tömött, sima hajzatú, egészséges, hosszúéletü, komoly, higgadt, házias emberek voltak; gyermekeiket otthon vagy köziskolákban, hol mint állitják, jó irányú és szabad szellemü erkölcstan adatott elő, gondosan neveltették. Ruházatuk az ágyékukat övező maxtlatl, s a vállukról lefüggő tilmaltlból állott; a nők állásuknak megfelelő szövetekből készült, s övezettől lefutó cucitl-ot viseltek, nyiretlen hajzatukba tollakat, aranyat, drága köveket tüztek; ugyan ez ékszereket orruk, füleik és kézcsuklóikon is szokták hordani; otthon azonban diszitetlenül jártak. Az aztekok, tavaikon úszó kerteket alakitottak; később a földmüvelésbe is belejöttek, de állatok segélye és eke nélkül gyakorolták azt; a szomszédos hegyek patakait csatornák által vezették le ültetvényeikre, mellyek leginkább tengeri, cacao, chia, bors és pizángfá-

---

[1]) Később az új birodalom czimeréül fogadtatott el.

[2]) *Mochteuzoma*, szigorú úr.

ból állottak, mellynek törzse szép gerendákat, rostos levelei ruhaneműeket és köteleket szolgáltatnak, nedve bor és méz, tövisei tük gyanánt használtatnak. Nagy állataik nem voltak, de a kisebb házi állatokat szorgalmasan ápolták parkjaik vagy udvaraikban. Otthonos volt náluk a bibor-bogár, mellyre ép olly nagy gondot forditottak, mint nálunk a selyembogárra.

A szükség vagy fényüzés által igényelt egy mesterség sem hiányzott Mexicóban; a különféle mesteremberekuek különböző városnegyedek jelöltettek ki lakhelyül; voltak itt igen ügyes aranyművesek, szabók, szövők, festők. A spanyolokat bámulat fogta el épitményeik, metszvényeik, drága kő, aranyműveik és szöveteik láttára, s Cortes igy irt V. Károlyhoz: „Nagy halmaz arany, ezüstön kivül, olly becses ékszerészi apróságokat is adtak ajándékba, hogy sajnáltam összeolvasztani, hanem mintegy százezer ducato értékût Felségtek részére tettem félre; szépségök bámulandó, s kétlem, hogy valaha fejedelem illyenek birtokában lett volna. Hozzátehetem, hogy mindazt, mit a föld és viz előállit, Montezuma király madár tollakban, drága kövekben, arany és ezüstben utánoztatta, még pedig olly tökélylyel, hogy az ember természeteseknek hinné. Bár sok illy csecsebecsét adtak Felségtek részére, mindazáltal még többeket is készittettem a benszülöttek által az általam rajzolt minták szerint, különösen pedig kereszteket, szentek ábráit, nyakláncokat; s minthogy a Felségteket illető ötöd meghaladta a száz márkát, az itteni aranyművesek által tányérokat, ivóedényeket, kanalakat dolgoztattam abból, s mindezekben bámulandó pontossággal utánozták rajzaimat.“ Elkészitett szinekkel nemcsak tényeket kifejező, hanem a szókat is lekötő festményeket képeztek; mert képbetüveli irásban, melly nem kevésbbé rejtélyes mint az egyiptomiaké, jegyezték fel nemzeti eseményeiket; s telt levéltárak pusztitattak el a spanyolok hanyagsága vagy vakbuzgalma által. Máskor ismét diszitésül használták a szineket, s kagylók és a legszebb szinü madarak tollaiból mozaikokat szerkesztettek. Ez utobbi müvészet különösen virágzott e népnél, s az istenek, méltósági jelvények, szőnyegek és mennyezetek diszitésére használták azt fel. A taraskok megőrizték e szakbani ügyességöket, s most is bámulandó képeket alkotnak az ezerféle tollakból, mellyek némellye olly kicsiny mint a gömböstü feje; e képeknek mostanában érczlemez szolgál alapúl, mig a spanyolok előtt pizángfa levelet használtak e czélra.

Vásáraik mindenféle termékekkel bővelkedtek, s pénz gyanánt cacaobabot, gyapotszövet darabokat, aranyporral telt nádakat, réz

vagy czinlemezeket használtak. A kereskedés könnyitése végett a kormány jó rendben tartotta az útakat és fonadék-hidakat. A vásártér közepén pompás épület emelkedett, mellyben tiz-tizenkét biró székelt, kik elintézték a támadt vitás ügyeket; más hivatalnokok pedig az eladók közt jártak keltek, vizsgálván az árúkat, mértékeket és súlyokat. A bünösök részére fogházak léteztek, s külön hivatalnokok voltak rendelve a nemesek letartóztatására; mind olly dolgok miket nem igen lehetne várni a vadaktól. A kincstári mesterfogások sem voltak nálok ismeretlenek; igy, fogyasztási adót kellett fizetni az élelmi szerektől, mit a város kapuinál ereszke alatt álló vásárbirák szedtek be; a vizosztók csónakokon mentek a hid alá, honnan megszabott dijért, ők eresztgették csatornákon a vizet. Hernandez, II. Fülöp orvosa, a mexicóiak ismereteinek kifürkészésével bizatván meg, az ottani orvosok ezerkétszáz gyógyfüvet, kétszáznál több madárfajt, azonkivül állatokat és ásványokat ismertettek meg vele, mellyeket ők mind tulajdon neveken neveztek és használtak a gyógyitásnál.

E népek különböző nyelveket beszéltek, mellyek közöl legismertebb volt az aztekoké. Hiányzanak abból a b, d, f, g, r, s betük. mindazáltal igen gazdag a főnevek és kicsinyitő szókban, az elvont eszméket is képes kifejezni, s több főnévből könnyedén alkot egyet, nagy előnyére a földirati és természet-tudományoknak, mellyekben a tulajdon nevet a fajnévvel, a minőség vagy használat kifejezését a szokások megnevezésével kötheti össze. Sok, illy nyelven szerkesztett, s egyik nemzedékről a másikra szóbelileg hagyományozott beszédek és költemények forogtak köztök, mellyekben büskomoly gondolatok, s halálróli elmélkedések voltak az uralkodók. Kedvöket lelték a zenében, még inkább a tánczban, mi vallási szertartás volt nálok; s rendkivüli képességet fejtettek ki az ügyességet vagy erőt igénylő játékokban.

„Quetzalcoatl templomának előcsarnokában (beszéli Acosta) egy harmincz négyszög lábnyi, szépen kifehéritett, izlésteljesen elrendezett, lombok és virágzó ágakkal diszitett szinpad állott. Hogy az ünnepélyességeknek megfelelőbbé tétessék, köröskörül szép virág és toll-fonadékkal fedett ivek emeltettek, mellyeken itt-ott, az országban található legfeltünöbb madarak, nyúlak, egyéb szemre kellemes állatocskák, és sok más gyönyörködtető tárgyak voltak felaggatva. Étkezés után ideszokott gyülekezni a város és vidék népe. Az előadások tréfásak voltak; a szinészek ugy tettették magukat mintha siketek, meghültek, sánták, vakok, kificzamodott tagúak voltak s

azért jöttek volna, hogy gyógyulást és üdvöt kérjenek az Istentől. A siketek helytelenül feleltek, a meghültek rettenetesen prüszköltek, a sánták biczegtek, s mindenik saját bajáról beszélt. A nép nagyokat nevetett rajtok. Ismét mások jöttek elő, egyik bogárnak, másik varangyos békának, a harmadik gyiknak, és igy tovább öltözve, s találkozván, kölcsönösen elmondák egymásnak tulajdonságaikat, mindenik magának követelve a többiek feletti felsőbbséget; e versengések s az alakok mozdúlatai jól mulattatták a népet, annál is inkább, mert társalgásuk igen elmés, tréfás és élczteljes volt. Majd néhány templomi gyermek jelent meg lepkék, s külfönféle fajú és szinü madarak képében, s felmásztak az e czélból ott felállitott fákra, a papok pedig fúvó csövekből földgolyókat löttek rájok, mi e tettetett állatocskáknak ezerféle arczfintoritásokra és tréfára adott alkalmat. Ez előadások után nagyszerü tánez rendeztetett, mellyben minden szinész részt vett.“

Mindazáltal a mexicói nép inkább komoly és elmélkedő volt; nálok azon családi események, mellyek máshol örömmel ünnepeltetnek, fájdalmas érzelmeket, panaszos hangokat keltettek; az új szülötthöz igy szóltak: „Szenvedni jöttél a világra, szenvedj tehát és türj.“ — A tanitás, mit az atya hivatalosan adott gyermekének, igy hangzott: „Készülj a betegségekre és csapásokra, mellyeket az Isten mindennap rád bocsáthat, mert e világban folytonosan csak szenvednünk kell.“ Menyegző előtt a jegyesek böjt és bünbánat végett négy, némelly helyeken húsz napra vonultak magányba, s midőn az oltárhoz járultak, a pap egy, különféle szinü, igen finom anyagból készült lepellel boritotta be őket, mellynek közepén csontváz volt ábrázolva, hogy figyelmeztesse őket, miszerint a házasság csak a halállal végződik.

A figyermekek különbség nélkül közösen, mig a leányok anyjok őrszemei alatt elkülönzött lakosztályokban neveltettek. A vallás mindenre kiterjeszkedett. A papjaik által hirdetett erkölcstan és vallási gyakorlatok az imádság, böjt, alamizsnálkodás, a szülők és főnökök tisztelete s a felebaráti szeretet körül forogtak, ugy hogy a hittéritőknek az atya által gyermekeiknek adott tanácsok mintájában semmit sem kellett változtatniok, hanem csak az istenek nevét felcserélniök az Istenével.

A hazugságban megátalkodott gyermekeknek ajkaik furattak át; a javithatlan bünösök rabszolgaságra kárhoztattak. A főnökök gyermekei a királyokéival közösen a templomban, a köznépéi pedig katonai köziskolákban neveltettek, millyen minden törzsnek volt egy-

S ez iskolákban nem tudományokkal fárasztattak, hanem a földet müvelték, fát vágtak és hordtak, a templom és községök részére szolgálatokat tettek, s önkezüleg szerezték meg élelmöket. Szüken éltek, keveset aludtak, nedves szobák vagy nyilt csarnokokban háltak, hogy megszokják a harcz kellemetlenségeit; szünidő kevés engedtetett nekik, melly alatt atyjoknak voltak segélyére, honnan aztán kiki vitt magával valamicskét az iskolai község részére. Illy módon éltek, mig meg nem nősültek.

E nevelés inkább türéshez szoktatta őket, mintsem ellenállási erőt és bátorságot fejtett volna ki bennök. Hat mexicói munkája alig ért fel egy spanyoléval; a hideget nem birták elviselni; s engedelmességből készek voltak ugyan nekimenni a halálnak, de azzal öntudatosan szembeszállani nem volt bátorságuk.

Kormányalak.

Kormányformájok egy nagy, az európaitól nem igen különböző hübérrendszer volt, de a papság sem abban sem az életben nem képezett külön rendet. A hóditó nemzet állitotta ki a királyt, főnököket és katonákat; a leigázott, gyarmatosok- és parasztokká tétetett; e kettő között állottak a városok lakói, a kézművesek és kereskedők. A rabszolgák száma igen nagy volt. A nemesség nem képezett kizáró kasztot; sőt mindenki beléphetett abba harczi érdemeiért; s nem tartatott megalázónak a földmüvelés. Voltak a mieink módjára szervezett lovagi rendjeik is, és senki sem viselhetett bizonyos öltönyöket és ékszereket, ha csak előirott módon érdemet nem szerzett arra. Harczosaiknál lovagi eszmékkel is találkozunk; igy az aztekok, midőn harczban voltak a tlaskalokkal, megszorult ellenfeleiknek cacao babot, gyapotot, sót küldtek, anélkül azonban, hogy e miatt kevésbbé elkeseredetten harczoltak volna ellenök.

A birodalmat a mexicói, tezcucoi, és tacubai három szövetkezett állam képezte, mellyek mindenike saját királylyal, örökösödési joggal, nemességgel, és tulajdon hóditmányokkal birt [1]). Általános háborúk alkalmával Mexicót illette a vezénylő szerep; mint szintén a beiktatási jog is, ha a két államban kihalt az uralkodó család; ha pedig Mexicóban halt ki, az utód megválasztásához a két király jóváhagyása volt kikérendő. Egyébiránt függetlenek voltak egy-

[1]) Mellőzve a nagyitásokat, Montezuma birodalma tizenhatezer négyszög mérföldet (leghe) tett, s fővárosa háromszázezer lakost számlált. De e nem épen tùlságos kiterjedésü föld a legváltozatosabb éghajlatok alatt feküdt, s következésképen a legkülönfélébb termékeket állitotta elő.

mástól, kivéve, hogy közösen osztották fel a közösen meghódított földek jövedelmeit. A koronát csak férfiak örökölhették, s azok is nem születési rend, hanem képesség szerint; ugyanez állt a nemesek örökségeire is, kiknek vitás ügyeit a király döntötte el.

A trónörökös Tlascalában két, Samogosában hét évi magányban töltött bűnbánatnak vettetett alá, melly bűnbánat hasonlított a büntetéshez. Tlascalában napközben csak a puszta földön ült, este pedig egy gyékényt vittek neki, mellyről éjenként többször fel kellett kelnie imádság végett; alig hogy elszenderült, a mellé állított örök hosszu tövisekkel szurkálták mondván: „Ne aludjál, hanem gondoskodjál alattvalóidról; nem azért lépsz a trónra, hogy nyugalomnak add magadat; az álomnak kerülni kell szemeidet, mellyek arra vannak rendeltetve, hogy mindig nyitva legyenek és őrködjenek a nép java felett.“ E szigorú vezeklés nagyszerü ünnepélylyel, s a nép részéről határtalan tisztelet-nyilvánításokkal végződött. Felavatás alkalmával a választott legelőször a templomba vezettetett, hol a papok intő beszédet tartván hozzá, két palástot öltöttek rá, mellyek egyike égszínkék, a másik fekete s halálfőt és csontokat ábrázoló himzésekkel ellátott volt, arra emlékeztetvén őt, hogy neki is csak úgy meg kell halni mint minden más embernek. Miután a főnökök tisztelgését és ajándékait elfogadta volna, a templommal összeköttetésben állt magános szobákba vezettetett, hol négy napot bőjt és imádságban kellett töltenie. Némelly helyen, mikor e szobákból kibocsáttatott, a nép bántalmazásainak tétetett ki, melly ollykor nem csak szóval, hanem kézzelfoghatólag is megkisérlette türelmét; s a királynak mindezt hallgatagon, mozdulatlanul kellett elszenvednie. A koronázás után nem mertek többé arczára tekinteni, s a felségárulók kegyetlen büntetéseknek vettettek alá. Ünnepélyes alkalmakkor a királyhoz a papok és országnagyok, a királynéhoz előkelő nők szoktak beszédeket intézni, mellyek azonban nem aljas hizelgésekből, hanem erkölcsi leczkékből állottak [1])

A császár fő uralma alatt sok fejedelem kormányzott, kik elmozdithatlanok voltak, föltéve, hogy eleget tettek beiktatási kötelezettségeiknek; s némellyik közölök olly nagy hatalommal birt, hogy százezer embert volt képes fegyver alá szólítani. A négy főbb fejedelem választotta a királyt az uralkodó családból.

Igazságügy.

A törvénykezési, mint szintén minden katonai és polgári hata-

[1]) Alonso Zurita leforditott néhány illy beszédet.

lom forrása a király, ki daczára a hübéri rendszernek kényúr volt; mert a királyi javak, akár államiak akár hübériek voltak légyen is azok, elidegenithetlenül az övéi maradtak. Állandósitottan rendezett volt a tisztviselők rangfokozata, s szabályos a törvények kihirdetése a tartományokban. Egy kezdetleges müveltségü államban a birói intézmények sokkal fontosabbak, mint a törvényhozóiak; már pedig itt a törvénykezési ügykezelésnek jól szabályozott folyamata volt, s bizonyitéki rendszeren alapult. A városok és tartományokban rendes birák vizsgálták meg a kevésbbé fontos peres ügyeket, s megkisérlették kibékiteni a feleket. Bünfenyitő esetekben elfogatták a vétkeseket, s csak miután előbb lefolyatták a pert, küldték azt fel a fővárosi törvényszékhez. Ez kétannyi személyzetből állott mint a tartományiak; minden tartomány két egyént választott abba, kik élethossziglan viselték hivatalukat, s jutalmúl földeket kaptak hübérbe. E törvényszék, különbség nélkül a személyek vagy ügyekre nézve, mindenkinek s minden nap nyitva állott; továbbá minden negyedik hónapban tizenkét egymást követő napon tartattak ülések, mellyekben a király elnöklete alatt összeült tizenkét biró intézte el a bonyolultabb első folyamodásu vagy felebbezett ügyeket, s mondott itéletet a bünösökre.

Egy tezcucói biró, ki a pór rovására a nemesnek kedvezett, felakasztatott. Egy tlascalai főnök, ki sok város és alattvalók ura volt, házasságtörés miatt halállal büntettetett; sőt királyok fiai és leányai is jártak igy. Az illynemü vétségekérti kivégzés az udvari dámák s a legnemesebb házak leányainak jelenlétében hajtatott végre [1]). A halálbüntetéssel igen pazarul bántak, s megjegyezzük, hogy a történetiró is életével lakolt, ha valamit hamisan adott volna elő. De hát mi a hamisság a kényúri kormány alatt?

Minden kerületben népösszeirási táblákra jegyeztettek fel a polgárok létszámának változásai. Futárok és pósták könnyitették a közlekedést a fővárossal.

Hadügy.

Fegyverrel alapitott, s fegyverrel fenntartott állam lévén, nagy gondot kellett forditania a katonai rendre. Minden fegyverfogható egyén katonáskodásra köteleztetett, s minden hübérür bizonyos számu legénységet szolgáltatott, mellynek ő maga állt élére. Ugyanezt tették a szövetségesek is. Montezuma három katonai rendet alapitott: a herczegekét, melly legfőbb volt; a sas és tigris rendet,

[1]) **Zurita**, 106—109. lap.

mellyek lovagjai a nevezett állatok képeivel különböztettek meg, s közülök neveztettek a tisztek a hadsereg részére. Fegyvereik, mik gyapot-vért, füzfa fonadéku paizs, parittya s az ellenség megfogására szolgáló hálóból állottak, csak magukhoz hasonlók ellen voltak használhatók. A lovasok arany, réz fegyvereket, allati alakú sisakot, kőélü szablyát, érczhegyü lándsát, s főleg hajitó dárdát használtak, mellyet bámulandó ügyességgel tudtak dobni, s egy zsinór segélyével rántottak vissza. Nem szükség mondanunk, hogy hadrendezés és szabályos mozdulatokról mitsem tudtak; a legfőbb katonai erény a bátorság volt. Főzászlójukat, melly egy jaguárra lecsapó sast ábrázolt, a fővezér vitte; a többi zászlók tisztek vállaihoz, s pedig olly szorosan kötteltek, hogy csak életökkel együtt lehetett azokat elvenni. Voltak harczi zene eszközeik is; midőn a fővezér jelt adott, átalános kiáltásban törtek ki, s dühösen rohantak az ellenségre.

Földbirtok.

A birodalom földei a korona, nemesi rend, községek (calpulli) és templomok közt voltak felosztva, s az átalános mérnöki térképeken különféle szinekkel különböztettek meg. A kamarai földek legnagyobb részét az azokon lakott nemeseknek szokta átengedni a király, kik neki hódolatuk jeléül némi virágok, gyümölcsök, tollakkal adóztak; továbbá kötelességök volt fenntartani kerületökben a királyi kerteket és palotákat, s kisérni a királyt, midőn nyilvános helyeken megjelent: az illy uradalmak t e ç p a n p o u h q u i-knak neveztettek. Más birtokok (t e c a l l i) élethossziglan adományoztattak azon nemeseknek, kik valamelly tartományban a királyi és községi földek müvelésére ügyeltek, s beszedték az adókat: egynémelyek pedig szabademberekeknek adattak bérbe, vagy parasztok által müveltettek. P i l a l l i-knak neveztettek a nemesek azon családi javai, mellyek az azokhoz lekötött szolgákkal együtt voltak átszármaztathatók, s szabad tetszés szerint eladathattak, vagy felosztathattak a fiúk között, tekintet nélkül az elsőszülöttségi jogra. Ez intézkedés felaprózta az egyesek javait, mig a királytól függők osztatlanúl és túlsúlyban maradtak.

Mindezen javak adómentesek voltak. A polgári és katonai hivatalok a nemességet illették. Hogy valaki Tlascala, Chiolula és Huexotzincó-ban hivatalba juthatott légyen, nem volt elég születésénél fogva nemesnek lenni, hanem szigorú vizsgát kellett kiállania, s csak ha azon keresztül esett, iktattatott be ünnepélyesen.

Mi a köznépet illeti, minden tartomány több kerületre volt felosztva, mellyek városaikkal együtt véve c a l p u l l i-knak neveztet-

tek, s bizonyos földterület jelöltetett ki élelmezésökre. A községek nem hasonlítottak az európaiakhoz, hanem inkább törzsek voltak, mellyek egy bizonyos területen letelepedett hódító családoktól származtak. Az eredeti népesség nem vettetett magánosok hatalma alá, hanem egy politikai uralomtól függött, miért is szabad volt, s habár a tulajdonjog egészben véve a községet illette, mindazáltal minden egyes részére bizonyos mennyiségü föld volt kijelölve, mellyet másra ruházhatott át. A községben semmiféle idegen nem szerezhetett birtokot, s ha valaki máshová költözött át, elvesztette vagyonát. A szegény ifjunak, ha megnősült, egy darab földet adtak. Minden kerületben jókora kiterjedésü és közösen müvelt föld tartatott fel, mellynek jövedelméből a királyt illető adót fizették, miért is harczföldnek neveztetett az. Az ujonan meghóditott földeken meghagyták a benszülötteknek törvényeiket, főnökeiket és törvényszékeiket; de fel tartottak egy rész földet, mellyet a legyőzöttek munkáltak a győzők javára.

Átalában tehát nemesek és köznépre, azaz gazdagok és szegényekre, főnökök és munkásokra osztattak, melly osztályok mindenikében különböző fokozatok voltak. A király alatt állottak először a hübérurak (tectecutzin), kik egy a királytól kapott kerületet (tecalli) birtak; azután a calpulli-k főnökei, kik ugyanazon calpulli-kból, hihetőleg cazika családból választattak [1]); harmadik helyen következtek a nemes származásu pilci-k; ezek azonban semmi uralom vagy tekintélylyel nem birtak, hanem közülök választattak az udvari tisztviselők s a király javadalmasai, ki iránt katonai szolgálatra köteleztettek; egyedül ezek képesittettek a méltóságok és bizonyos diszitmények viselésére, s minden adók és terhektől mentek voltak. A köznépből némellyek, ha nem is feltétlen tulajdoni joggal birt családi javakkal, de örökösödés által átszármaztatható birtokokkal rendelkeztek; ezek müvelték a földet, s az adót a harcz-föld termékeivel fizették, mellyet munkálni tartoztak. A calpulli-kban elszórt kereskedők és müvészek a köznépi osztályhoz tartoztak, a mennyiben árúk vagy müvészi munkákban adózniok kellett; annyiban pedig közeledtek a nemesi rendhez, hogy nem dolgozták a harcz-földet, s hogy gazdagságukkal előjogokra tettek szert. Egynémelly, ezektől különböző szabadok néhány évre valamelly királyi földterületet vettek ki bérbe.

[1]) A cazika szó átalában urat jelent, legyen az egy ország, tartomány, község, uradalom vagy magán-birtok ura. Zuritán kivül lásd még Torquemadát, Clavigerót stb.

Sokkal alantabb fokon álltak a gyarmatosok, kik földbirtok és polgári állás nélküliek lévén, csak a termés azon részét kapták, melylyet urok adott nekik (thalmaites, magueyes, macehuales): hihetőleg a leigázott népfajtól származtak; de abban különböztek a mi robotosainktól, hogy a fölötteki joghatóságot a király gyakorolta, ki, ha a szükség úgy hozta magával, fegyverre szólíthatta őket. Használatukra egy erkölcstanítási formula létezett, melly különbözött a nemesek, városiak, kereskedők és művészek részére készittettől: abban az atya igy szólt gyermekéhez: — „Ne szünj meg annak szolgálni, kié vagy, mig meg nem érdemled kegyeit," s a fiú igy felelt: — „Atyám, én egy nyomorult macehualo vagyok, ki szegény házban, más szolgálatában él." A rabszolgák igen számosak voltak, de birtak némi jogokkal; szerezhettek birtokokat, s egy rabszolganő szabad férfitől szabad gyermekeket szült; uraik sem adhatták el őket szeszélyök szerint.

Igen sok politikai eseménynek kellett közbejőni, mig a hatalom és nemesség ezen fokozatai kifejlődtek; némelly országok olly nagy haladást tettek, hogy elérték a köztársasági kormányformát.

Vallás.

A katonai erőszak, s a téritők buzgalma annyira kioltatták a mexicói vallást, hogy csak keveset tudunk s mondhatunk most már arról. Teotl, a jó isten, ellentéte volt a rosz Tlecatecolototlnak, s jutalmazott és büntetett a más világon, vagy állatokba vándoroltatta át a lelkeket. Egyéb, furcsa alakokban ábrázolt istenségeik a különféle ténykedések élére állittattak. Uitzilopotli, a nap személyesitése s feje a Mexi által vezényelt gyarmatnak, önmaga mondolta tiszteletét, melly leborulásokban, bőjt és illatáldozatokban állott; háború alkalmával a csatatér közepén állittatott fel, s minden az ő intésétől függött. Az általa vezérelt népek, egy jóslat következtében hosszú útra kelvén, mindaddig folytatták azt, mig ő meg nem állapodott az igéret földén; s ennek emlékére évenként mexicói vesta szüzek által hordoztatott körül, miként a zsidók és egyiptomiaknál a frigyszekrény.

A teocalli-k vagy teopan-ok — Isten háza, helye — nagyszerű, a babiloniai Bel templomhoz hasonlóan, csillagászi és gúlai arányokban rendezett, s gazdag jövedelmekkel ellátott épületek voltak, mellyekben kertek, források, paplakok és fegyvertárak is találtattak; középen, fénymázas téglákból vagy roppant kötömegekből rakott oszloptalapzaton egy csonka gúla emelkedett, mellynek tetőjére lépcső vezetett. E gúla sik felületén torony alakú kápolnák

voltak óriási bálványképekkel és a szent tüzzel, s az áldozó pap e helyen roppant néptömeg által volt látható, midőn az áldozatokat megölte s letaszitotta a lépcsőn. A gúla belseje temetkező helyül szolgált a királyok és országnagyoknak, s az egész épület, a jerusalemi templom módjára, meg volt erősitve, ugy hogy Cortes ostromolni kénytelenittetett abban a fellázadt mexicói népet.

A papok száma igen nagy volt, s egyedül a mexicói főtemplomban ötezer tett szolgálatot, kiknek főbbjei herczegi házakból választattak, s különös jelvényekkel különböztettek meg. A főpap beleegyezése kikéretett a háborura, s ő maga is részt vett abban az előkelőbb országnagyokkal [1]). Mig valaki viselte a papi hivatalt, melly nem örökös, jaj volt neki, ha a magáén kivül más nőt érintett, vagy lustaságból elhanyagolta hivatalát! és soha sem volt szabad kilép-

[1]) Frà Sahagun ismertet velünk egy imát, mellyben a mexicóiak istenök segélyét kérik ki ellenségeik ellen:

„Igen emberies és segitni kész ur, láthatlan és tapinthatlan védelmező, kinek bölcsesége által kormányoztatunk, kinek uralma alatt élünk; ura a harczoknak, nagy háború készül; a harcz istene felnyitja száját, éhen van, s a harczban kimúlandók vérét ohajtja. A Nap és a Föld istene, ki Tlatecutli-nak neveztetik, gyönyörködni akarnak; ételt és italt kivánnak adni az ég és alvilág isteneinek, s azok húsát és vérét tálalandják eléjök, kik meghalnak e harczban. Az ég és alvilág istenei már számitják, kik fognak közülünk győzni, kik meggyőzetni; kik ölendnek, kik öletteinek meg; kiknek vére szolgáland italúl és húsa ételül. De nem tudják azt a szülők, kiknek gyermekei meg fognak halni; nem tudják rokonaik és hozzátartozóik; nem tudják az anyák, kik kiskorukban nevelték és szoptatták őket.

„Eszközöld, oh úr, hogy a harczban elveszendő nemesek kegyesen fogadtassanak a Nap és Föld által, kik mindenek aryjai és anyjai, s kik szeretetteljes szivvel birnak. Te nem csaltad meg őket azzal, hogy elhallgattad, mit teszesz, és hogy halálukat kivánod a harczban, mert igaz az, miszerint azért küldted le őket ide, hogy táplálják a Napot és Földet húsukkal és vérükkel.

Oh igen emberies úr, ura a harczoknak, mindenek fejedelme, te ki Tezcatlipoca-nak neveztetel, láthatlan és tapinthatlan isten, kérünk téged, hogy azok, kiket e harczban megbalni engedsz, szeretet és tisztelettel fogadtassanak be a Nap házába; kérünk, hogy ott közel foglalhassanak ülést a bátrakhoz, azaz Quitzieguaguatzin, Ymacuhcatzin, Thacavopatzin, Yatlilcuechavac, Yhuitlenuic és Chavaguetzinhez, s mindazokhoz, kik hősiesen estek el a csatában. Örökké örvendeznek azok, s szüntelen dicsénekeket zengedezve magasztalják a Napot, a mi urunkat, s szivják és szagolják az izlés és szaglásra nézve legkellemesebb virágok édességeit. Illy öröm várja a harczban bátran elesetteket, igy részegednek meg a gyönyöröktől; nem emlékeznek többé vissza a nap és éj, az idő vagy évekre, mert hatalmuk és gazdaságuknak nincs vége, és sohasem hervadnak el a virágok, mellyeknek illatát szivják.

niök a templommal összekötött fényes paplakok falai közől. Az Isten szolgálatára s a szent tüz ápolására nők rendeltettek, de a véres áldozatoknál nem voltak jelen. A szerzetes-rendek sem hiányoztak; egy különösen Centeotl istennőnek volt szentelve, mellynek tagjai csak hatvanat meghaladott és özvegy férfiak lehettek, kik tanácscsal szolgáltak, s a történeteket irták meg, mellyeket aztán a főpaphoz küldtek át közzététel végett. A tlamacazquik szigoruan sanyargatták magokat, s tövissel okozott sebeikbe nádszálkákat szurkáltak.

Ez embertelen bünbánati cselekmények által megszokott vadságot aztán a nálok divatos ember-áldozatoknál gyakorolták, mellyek a legnagyobb kegyetlenkedések közt vitettek véghez. Az áldozatok húsát étkül használták vagy eladták. A chiolulai gúla tetején a lég istenének, Quetzalcoatl-nak szentelt oltár emelkedett, ki mint ősz és szakállas ember, s egy vallásfelekezet főpapja, törvényhozója és főnöke ábrázoltatott, melly felekezetnél a legszigorúbb bünbánati gyakorlatok divatoztak, ugymint az ajkak és fülek átfúrása, s testöknek agave tövisekkeli szurkálása. Ő alatta Anahuac aranykorát élte, mignem a nagy szellem Tezcatlipoca bizonyos italt nyujtott neki, melly a halhatatlansággal egyetemben vágyat csepegtetett bele távol földek fölkeresésére. Chiolulába érkezvén, ennek lakói megkinálták őt a kormánynyal, mit elfogadván, azon húsz év alatt, mellyet köztök töltött, megtanitotta őket az érez-öntésre, bevitte a nyolczvannapi böjtöt, a tolteki év közbeszurását, s rá vette, hogy békében éljenek, s az istenségnek csak a gyümölcsök zsengéit mutassák be áldozatul: azután eltünt, megigérvén, hogy ismét vissza fog térni boldog állapotjuk megujitása végett.

Az aztekok, nemkülönben mint az indiánok, a világnak időszakonkinti megsemmisülése és isméti megujulásába hittek, a térnek tulajdonitván, mi egyedül az időnek látszik tulajdonitandónak. Ők négy kort különböztettek meg, mellyek mindenike saját nap által vezéreltetett. Első volt a v i z é, melly négyezernyolcz évig tartott, s egy átalános vizözönnel végződött, mellyben az emberekkel együtt a nap is elveszett. Második a f ö l d kora, melly ötezerkétszázhat évre terjedvén, egészen az óriásoknak heves földrengések általi megsemmisitéséig tartott, a mikor a második nap is kialudt. Harmadik a négyezertiz évre nyult s z é l kor, mellynek egy forgószél vetett véget a harmadik nappal és emberekkel együtt. Az emberi faj mindez alkalmakkor állatokká változott át, mellyek kiállották e nagy változásokat, s mindig csak egy pár ember mentetett meg fajuk meg-

ujitása végett. A folyó tűz kor, melly nyolczszázötven évvel azelőtt kezdődött, s mellynek egyedül vannak meg évkönyvei, általános gyúladás által fogja végét érni; s minthogy ez hitök szerint századaik egyikének végén lenne bekövetkezendő, mi nálok ötvenkét évből állott, nagy félelem fogta el őket a századok végének közeledtével.

Illyenkor általános volt a szomoruság; kioltatott a szent tűz; folytonos imában töltötték idejöket a papok; széttépték az emberek ruháikat, összetörték értékes bútoraikat, agave levél álcza alá rejtették arczukat, s különös borzadálylyal nézték a terhes nőket, kikről azt hitték, hogy a nagy felfordulás alkalmával tigrisekké változnak, s gonosz szellemekkel egyesülvén, a férfiakon boszulandják meg magokat. Az utolsó nap estéjén papjaik az istenek ruháiba öltözve, roppant néptömeg kiséretében az Uixacecatl hegyre mentek ki, s csendben várták annak csucsán a végzetes perczet, mellyben a pleiadák az égboltozat fele utját el voltak érendők. A mint e csillagok átmentek a délvonalon, áldozójuk egy foglyot ölt le s tüzet élesztett a máglya meggyujtása végett, mellyen az áldozatnak el kellett égettetnie. Általános örömkiáltás tudatta a távolabb levőkkel, hogy elmult a veszedelem; mások égő fáklyákkal futottak, hogy feleleveniteék a szent tüzet; megkettőztetett az ujongás, midőn a nap a láthatáron kicsillámlott; az istenek visszatértek szentélyeikbe, az aszszonyok házaikba; megujitották az öltönyöket, s tizenhárom napig ünnepeltek, kicsinositván a templomokat, falakat, házieszközöket.

Az európaiak nem kevéssé bámultak, midőn a kereszténvekéihez hasonló szertartásokat, ugymint: vigiliákat, böjtöket, fülgyónást [1]) s valami Eucharistia félét találtak nálok, mi ember-vérbe mártott kenyérből állott.

---

[1]) Sahagun megőrizte egy intés töredékét, mellyet egy mexicói pap tartott a bűnbánóhoz:

„Testvér, te egy, sok veszély, fáradság és iszonyt okozó helyre jutottál; egy feneketlen mélység az, mellyből hegyes szikla nyúlik ki; ki egyszer abba bele esik soha sem jön ki többé. Olly helyre jutottál, hol ezer háló van egymás mellé kifeszitve, s nem tehet az ember egy lépést sem a nélkül, hogy valamellyikbe meg ne fogódjék; azonkivül kúthoz hasonló mély gödrök vannak ott, s te a folyó örvényébe vetetted magadat, s a törökbe estél, honnan nem lehet kiszabadulni. A te vétkeid ezek, mik állatokhoz is hasonlithatók, mellyek a lelket ugy mint a testet ölik, szaggatják. Vajjon nem hallgattad-e el valamellyikét e súlyos, iszonyú és szégyenlendő bünöknek, mellyek már tudva vannak az égben, földön, föld alatt, s megfertőztetik a földet annak véghatáráig.

„Te megjelentél a mi legkegyesebb urunk, a mindenek védője előtt, kit megsértettél, kinek felhivtad haragját, s ki holnap vagy később kiszólit ez élet-

Időszámitás.

A naptárak, mellyek ünnepeiket szabályozták, a mexicói müveltség legfigyelemre méltóbb emlékei közé tartoznak, s főleg egy nagy bazalt szikla által ismerkedtünk meg velök, melly 1790-ben a régi teocalli romjai közől került elő. Az aztekok nap-éve háromszázhatvanöt nappalból állott, s tizennyolcz húsz-húsz napos hónapra osztatott; a felmaradt öt kiegészitő napok nemontemi-k azaz haszontalanoknak neveztettek. A nappalt a nap keltétől számitják, s nyolcz időközre osztják, mellyek: kelet, nyugat, dél, éjfél, s az ezek közé eső négy névtelen. A hónapban négy időszakot különböztetnek meg, mellyek kezdetén minden község vásárt szokott tartani: úgy látszik, hogy a hétnapos hét az Ujvilág egy népénél sem volt ismeretes [1]). Tizenhárom év tett egy tlalpilli-nek nevezett évkört, négy illyen egy xiuhmolpilli-t, s két illyen egy cehuetiliztli-t vagyis egy öreg kort. A papok által használt szertartási naptár egy sorozatát képezi a tizenhárom napos időszakoknak, mellyek a hold ébrenlétét és álmát követik; huszonnyolcz illy időszak képez egy polgári évet, s azon felül egy napot, melly minden tizenharmadik évben egy időszakká növén ki magát, összehozta a szertartási évet a polgárival.

Bámulandó a hasonlatosság, melly a mexicóiak s keleti Ázsia némelly népeinek, p. o. a japánok naptára közt észlelhető, melly hasonlatosságot Humboldt vette észre, s melly nem tulajdonitható a véletlennek, mert semmi természet-tüneményen nem alapszik. Azonkivül e nagy tudós kimutatja, hogy a mexicói napok nevei megegyeznek az állatkör kelet-ázsiai jegyeivel [2]), s hogy végre Tibet és Mexicó figyelemre méltó hasonlatosságokat mutatnak fel egyházi

---

ből s az alvilág általános lakhelyére küldend, hol atyád és anyád tartózkodnak, s hol a szomorú lak istene és istennője tátottszájjal várnak, készek téged s mindazt, mi a világban volt, szétszaggatni.

„Záradékul azt mondom neked, hogy tisztitsd meg házadat a tisztátalanság és szeméttől, tisztitsd meg magadat; keress egy rabszolgát, hogy feláldozd azt az isteneknek; adj ünnepet a főnököknek, s énekeljék azok az Úr dicséretét. Bűnbánatot is kell tartanod egy évig vagy tovább munkálkodván az Úr házában. Ott vért fogsz magadból ereszteni, s aloe tövisekkel szurkálandod magadat; s hogy tökéletes bünbánatot tarts házasságtörésed s más vétkedért, naponként két izben szúrod át tested érzékeny részeit hegyes fával, egyszer füledet, másszor nyelvedet."

[1]) Bailly más véleményen van, de Humboldt megczáfolja öt.

[2]) *Vues des Cordillères.* vol. II. p. 3.

hierarchiájokat, vallásos gyülekezeteik mennyiségét, bünbánatuk szigorát és körmeneteik rendét illetőleg.

Minden hónaphan mozgó és állandó ünnepeket ültek, mellyek nemkülönben mint a magán élet egyéb, vérnélkül ritkán végzett szertartásai, kegyetlenségekkel fertőztettek meg. A halottakat, s velök együtt gyakran nejeiket és szolgáikat is megégették. Miért is e vallásban a régi egészen szelid, s az uj véres tisztelet látszik egymással küzdeni; sőt még emlékeztek az időre, midőn az első emberáldozatok mutattattak be istenöknek; némelly helyeken megőrizték a mezei istenek szelid tiszteletét, biztosan hivén, hogy egykor kiszoritandja az a kegyetlen áldozatokat.

Honnan e kegyetlen szertartások egy népnél, melly egyéb intézményeiben olly közel áll a chinaiakhoz? A papok szoros egyesülése a nemes harczosokkal eszközölte, hogy a birodalom terjedésével a gyilkos tisztelet is lábra kapott, mig ellenben Peruban Manco-Capac utódai, az ő törvényeik, kasztokrai felosztásuk, és szerzetesi kényuralmuk által békés vallást honositottak meg.

Azonban e nép, melly olly előre haladt ismeretekkel birt a csillagászatban, hogy ismerte az égi testek fényfogyatkozásának igazi okát, a föld évi körforgását s tökéletesebb naptárnak volt birtokában mint a római, nem használt pénzt, súlyokat, mértékeket, vasat, tejet, teherhordó állatokat; igen tökéletlenek voltak kereskedelmi szerződései, megelégedvén a becsület-szóba helyezett bizalommal; a vétkek inkább kárhoztatás mint megvetés tárgyát képezték; a részegesnek lerontották házát, megnyirták haját; ugyanezt tették a hanyag vagy csaló hivatalnokokkal, s mindazokkal, kiket rangjuktól meg akartak fosztani.

Szépmüvészetek.

Az utánzási müvészetben igen alant fokon állottak, semmi fogalmuk nem lévén az emberi test arányairól; öt főnyi magas törpe alak, roppant nagy orr, csúcsos fő különböztetik meg a hősöket és isteneket; az istenek, minthogy vérszomjasok voltak, szörnyalakokban ábrázoltattak, s illyeneknek képzelte azokat a nép, mert a hieroglyphek által is változatlanul igy jellegeztettek; de nem ábrázolták őket sok fővel és kezekkel mint Indiában. Az első hóditás alkalmával harminczezer, agyagból képzett bálványképet romboltak szét a térítők; e képek készitése két sajtó által eszközöltetett, mellyek egyike az elő, másika a hátsó részt alakitotta. A földombor müveken az emberi alakok különös jellege az igen éles arczszöglet, minek következtében alig van homlokuk. A sziklákon óriási állatok, a

tartományok, mellyeknek e sziklák határul szolgáltak, czimerei, katonai diadal-jelvények, csaták, jelképek, s főleg hieroglyphek találhatók bemetszve. Mexicó hóditás előtti tervrajza, melly a nálok használt festett papirivek egyikén maradt fel, bizonyitja, milly jól értettek a földmérés és helyiráshoz. Szines mázzal bevont edényeik, mellyek keveset különböznek az első hetruszk edényektől, olly finomak s könnyedek, hogy esztergályozottaknak mondaná az ember. Mexicóban egy aztek papnő bazaltból készült mellképe találtatott, mellynek feje Isis s más egyiptomi szobrok módjára van diszitve. S Egyiptomra emlékeztetnek a lépcsőkkel ellátott gulák, a festett ladákba zárt mumiák, a képbetüveli festészet használata, az esztendő végéhez, mint Memphisben, hozzáadatni szokott öt szökő nap; mig egyéb intézményeik Tibetből származottaknak volnának mondhatók [1]).

A főváros teocalli-ja leromboltatott a hóditás után, de megvannak a legrégiebbek. Mexicó völgyében emelkednek Teotihuacan gúlái; s a Nap és Holdnak szentelt két főbb, apróbbak által környeztetik, mellyek elrendezésénél ugy látszik az ut diszitése tartatott szem előtt. A két nagyobb egyike ötvenöt, a másik negyvennégy méternyire emelkedik függőleges irányban, s az első alapja százhuszonöt méternyi széles; a többiek, mellyek alig nyolcz-kilencz méternyi magasságuak, mint mondják, temetkezési helyekül szolgáltak a törzsfőknek. A szobrok romba döntettek a hóditók kapzsisága s Zumaraga püspöknek buzgósága által. Mintegy félszázaddal ezelőtt egynémelly vadászok fölfedezték Papantla tinennyolcz méternyi magas guláját; nagy darab faragott kövekből álló talapzata huszonöt méternyi széles, három lépcső vezet tetőjére, s mindenféle fülkék és képbetüirásokkal van ékitve [2]).

A chiolulai, melly égetetlen téglákból egy kopár síkon kétezer kétszáz méternyire emelkedik a tenger szine felett, négy emeletből áll, s csak ötvennégy méternyi magas, de talapzatának minden oldala négyszáz harminczkilencz méterre, tehát kétszer annyira terjed mint Cheops egyiptomi gúlájáé. A hagyomány szerint a vizözönből egyedül megmenekült hét egyén épitette azt, de felbőszülvén az istenek ez épület miatt, melly az eget vala érintendő, mennyköveikkel suj-

---

[1]) Nem rég Uhde Gottfrid Márton, ki húsz évig lakott Mexicóban, nagymennyiségü régiségeket hozott e földről Heidelbergába; többek közt ötvenkét, égett földből készitett római, görög, egyiptomi és indiai istenségek ábráival ellátott edényt, mellyek nagyon hasonlitanak a hetruszk edényekhez.

[2]) Lásd e könyv végén a ‚Felvilágositó jegyzetek'-et H) alatt.

tották, s igy bevégzetlen maradt. Olly hagyomány, melly a hóditókat a noéi vizözönre és Bábelre emlékeztette. Most ennek csúcsán a Miasszonyunk temploma áll, melly a világon legmagasabb, s mellyet a benszülöttek ép olly ajtatossággal látogatnak mint hajdan a kegyetlen nemzeti isteneket.

Xochicalcoban van a virágok háza, egy óriási bástyához hasonló földhányás, mellynek sík felülete hetvenkét méternyi széles és nyolczvanhat méternyi hosszu; központján egy öt lépcsőjü, egészen mesterileg egyközény-alakban kifaragott, s vakolat nélkül összeillesztett kövekből álló gúla emelkedik. Itt-ott hieroglyphek, krokodilok, s kezöket keresztbe téve ülő ember alakjai vannak bele vésve.

Palenke.

A mult század közepén Mitla a holtak városa, és Caluacan a puszták városa, melly hibásan neveztetik Palenke-nek, roppant nagy s eredeti müvészettel emelt épületek romjait tárta elénk. Anton del Rio és Alonso de Calderon 1787-ben megbizattak kifürkészésökkel. Palenke romjai körülbelül nyolcz mérföldnyi (leghe) tért foglalnak el; de a kúszó növények annyira ellepték, hogy harminczöt hét alatt tüz és fejsze által alig tizenöt épületet birtak megtisztitani. IV. Károly Spanyolország királya 1805-ben egy bizottmányt küldött oda Dupaix kapitány vezérlete alatt, ki kellő fogalmat adott egy elveszett nép eme maradványairól, voltak itt szent és polgári épületek, erődök, utak, hidak, gátak, vizvezetékek, igen téres földalatti ivezetek, ugyszintén metszvények, féldomborművek, hieroglyphek, czimerek, égetett földedények, bálvány alakocskák, s mindenféle házieszközök kőből vagy érczből.

A legrégibb épületek roppant tömegekben vágott darázs és bánya-kövekből készültek, mint szintén az igen téres földalatti járdák által szeldelt temetkező helyek is, mellyek fölött szikla vagy tégla rétegekben kúpalakú siremlékek emelkedtek, s ollykor az egyiptomiak módjára, valódi gúlai magasságot értek el. A legfigyelemreméltóbb épület egy tizennyolcz méternyi magas földhányáson fekszik; belseje, mellyen góth vagy inkább mór izlés ömlik el, hosszában kilenczvenegy, szélességében ötvenöt, magasságában kilencz métert számlál; központján egy minden emeletnél összébb menő torony emelkedik, mellynek igen magasnak kellett lenni. Körösköril gúlák, vizvezetékek, földalatti járdák, erődítmények és sirok találtatnak. A lejtős, vas oxidumot tartalmazó ragaszszal bevont, négyszög tért záró, magas széles kapukkal, ablak gyanánt nyilásokkal

ellátott s emelkedett helyeken felnyúló falak nélkülözik a zárakat, ácsmunkákat és boltozatokat; bár ez utóbbiak a siremlékek és földalatti járdákban találtatnak; téglát nem használtak; a templomok födöttek. Az épületek oszlopokkal, koronázó párkányok, gipsz medaillonok és torz alakokkal pazarúl vannak diszitve. A féldomborművek temetési szertartásukat ábrázolták, a mint a megholt, fegyvereivel, s mindazzal együtt, mi neki életében kedves volt, a mágyára helyeztetett, leöletvén a szolgák és szolganők, s önkénytesen feláldozván magukat nejei. Más templomi féldomborművek, ugy látszik, a felszentelés szertartásait állitják elő.

Különös meglepetést okozott egy festmény, mellyen a hieroglyphek közt az egyiptomi metszvényeken olly gyakran előforduló kék szarvasbogár s a T jegy tünnek fel; nemkülönben egy nagy latin kereszt, mellynek csúcsán kakas alak áll, szárairól pedig összetekergetett pálma-féle függ le; a nagyobb kereszt közepében egy másik keresztecske van, mellynek szárai lótus virágban végződnek; jobb oldalon egy pap virág-edényt nyujt a keresztnek, balról pedig, fején egyiptomi szabásu tiarát viselő nő, lótus levelekre fektetett kisdedet mutat be annak.

Palenke romjai megszüntek a legbámulandóbbak lenni, miután Yucatan és Ytzatlanéi fölfedeztettek. Itt az epületek egészen csiszolt kövekből állanak, s a legkisebb is, melly egy, felül síkban elterülő, száz lépcsőnyi magaslaton fekszik, huszonnégy méternyi hosszú, s öt méternyi magas; a diszitések és hieroglyphek pedig ázsiai pazarsággal lepnek el mindent. Szemben e gúlával a nagy piacz terül el, mellyet négy nagyszerü épület diszit, s bemetszett állatalakokat előtüntető négyszög kövekkel van burkolva; s minthogy minden huszadik évben helyeztetett el egy-egy illyen kő, e város épitésének ideje kétezer évnél előbbre teendő [1]).

Mexicó épületeit illetőleg uj, közép és őskort különböztetnek meg, s az elsőbe az aztek nép, e birodalom alapitójának emlékeit, a másodikba a toltekek s más népekéit, mellyek a VI. század felé jöttek Anahuacba, a harmadikba pedig Palenke, Guatimala és Yucatan emlékezetet meghaladó s mintegy háromezer éves emlékeit sorozzák, mellyek jellege az egyszerüség, komolyság és szilárdság. Illy városokat csak nagy nép épithetett: de hogy nem hagyott hát magáról emléket? ha kiirtatott, a kiirtóknak meg kellett volna őrizniök e nagy diadal emlékét; már pedig a hóditás idejében senki sem

[1]) Leirja ezt **Valdeck** a *földirati társulat jelentésében* 1835. oktob.

tudott Mitla vagy Palenke létezéséről. Olly rejtély ez, mellynek megfejtése végett ezerféle rendszert állitottak fel, s ollyanok is akadtak, kik vizözön előttieknek tartották azokat.

Midőn az európaiak megérkeztek (1519. marcz.), a mexicóiak bámulva látták kiszállani partjaikon e félelmes idegeneket, kiket fegyverzetük, lovaik, puskáik és ágyúik miatt égből leszállott isteneknek hittek. Sokan a helyszinére jövén, lerajzolták a látottakat s értesitésképen az udvarnak küldték meg rajzaikat. Montezuma, ki szerény, de egyszersmind méltóságos magaviseleteért választatott királylyá, alig hogy trónra lépett, modort változtatott, s palotájába zárkozván fénynyel vette magát körül, s rémuralmat gyakorlott. Ajtatossága gyakori háborúkra ösztönözte, hogy szükét ne lássa az isteneknek bemutatni szokott emberáldozatoknak. Ez időben egyik tengertől a másikig harmincz hatalmas cazika felett uralkodott, s kitünő rendet tartott a kormányzatban. A nemesek és bátrak részére diszitményekről gondoskodott; egy várost azok számára tartott fel, kik a korona szolgálatában ösültek meg; test és szellem képző iskolákat épittetett, mellyek közt az ifjak, a mint katonai, papi vagy hivatalnoki pályára készültek, tetszés szerint választhattak. Igen szigorú lévén, nem türte az ellenállást, eltávolitotta az udvartól, kik nemesek nem voltak, leigázta a tartományokat, s Mechoacan, Tepeaca és Tlascala meghódítását is czélul tüzte ki magának, hogy az istenek meg ne fogyatkozzanak többé az áldozatokban.

E három ország független maradt, jóllehet a birodalom egész Guatimala és Yucatan határáig terjedt. Montezuma tőle telhetőleg harczolt ellenök, de igen heves ellenállásra talált, s a vereségek, miket szenvedett, alább szállitották a nap fia hatalmáróli véleményt, s szövetségeseket készitettek az európaiaknak.

Elrémülve ezek megérkeztén, Montezuma minden áron ki akarta kerülni az idegennek látogatását, ki magát követnek, csekély hadseregét pedig kiséretnek adta ki. Montezuma gazdag ajándékokat, igen finom gyapot ruhákat, pompás természetes szinü tollforgókat, drága érczü becses és uj müvü fegyvereket, két nagy tálat, mellyek egyike arany, a másik ezüst volt s dombor metszvényekben a mexicói századot és évet tüntették elő; továbbá drága köveket, nyakékeket, gyöngyöket, aranyból formált állatokat, roppant darab arany rudakat és arany port küldött neki, mellyek csak méginkább felingerelték a birvágyat és kiváncsiságot.

Cortes kijelentette, miszerint az illem nem engedi, hogy a legnagyobb király követe kihallgatatlanul küldessék vissza, hogy

továbá az igazság elterjesztése végett jövén, kötelességének tartja hirdetni azt, s megdönteni a bálványokat. E vakmerő ember vissza nem rettenve a kétszázezer embertől, mennyit Montezuma, mint mondták, fegyver alá szólithatott, e birodalom meghódoltatására gondolt. Mialatt igy alkudtak, Villa rica de Vera Cruz várost épitette, melly név az akkori idők két jelszavát fejezi ki, mi pénz és vallás volt; s minthogy Velasquez őt még mindig mint pártütő és felhatalmazás nélküli embert tekintette, Cortes Spanyolország királyának nevében egy fejedelmi tanácsot alakitott, s ennek kezébe tette le a hatalmat, rá hagyván, hogy válaszsza a legméltóbbat. A király nevében ő választatván meg hadvezérré és kormányzóvá, miután előbb a hajókat, hogy övéit a visszatérés és Spanyolországot az ő visszahivhatásának reményétől megfoszsza, elégette, s néhány a Montezuma zsarnoksága miatt elkeseredett cazikát megnyert volna magának, ötszáz fegyveressel, hat ágyúval és tizenöt lóval útra kelt.

A hegyek közt feküdt tlascalai köztársaság, melly az egész országból választott követek kamarája által kormányoztatott s melly ellenállt a mexicóiaknak, békét kénytelenittetvén kérni, barátja lett a spanyoloknak, s kiindulási pontul szolgált nagyobb hóditásokra. Egy ajándékba kapott indiannő, kit Cortes donna Marina néven megkereszteltetvén, ékesszólása és alkudozásainak tolmácsává tett, s kinek tanácsával gyakran élt, többet használt neki mint egy egész hadsereg.

Cortest a hóditók közt hazája lovagi eszméinek némi maradványa különbözteti meg; teljes meggyőződés és türelmetlenséggel, állhatatos egész a makacsságig, szereti a gazdagságot de méginkább a dicsőséget; ollykor kegyetlen, de nem természeti ösztönből; kész szenvedést mérni valakire, de nem zárja el szivét a nemes könyörérzet előtt. Értesitéseiben világos és vonzó, bár katonás és müveletlen modorban adja elő tapasztalatait. — Azonban mig ő szép szerével igyekezett megnyerni az indiánokat, katonái mindenféle bántalmakkal illették őket. Azután ő maga is elkezdte rombolni a bálványokat; s az által, hogy kereszténykké akart tenni olly embereket, kik mitsem tudtak arról, maga ellen ingerelte a cazikákat, kik előbb jó indulattal viseltettek irányában. Tlascalában is le akarta már dönteni a bálványokat, midőn Bartolomeo de Olmeda atya kimutatta neki, hogy a vallásnak vas általi terjesztését sem kötelesség nem parancsolja, sem a politika nem javasolja. Fájdalom, nagyon is elfeledték ezt a hóditók!

A megfélemlett Montezuma a helyett, hogy fegyvert fogott

volna, ármánykodni kezdett; de e tekintetben is túltettek rajta a spanyolok. Ezek Chiolulában udvariasan fogadtattak; de a gyanakodó Cortes elfogatott néhány papot, s azon vallomást csikarta ki tőlök, hogy a szives látás csak tettetett volt s elvégezték az idegenek kiirtását; miért is a felbőszült spanyolok megkezdték a mészárlást, és tovább folytatták utjokat.

S ime egyszer csak Tezcuco nagy kiterjedésü tava tárult elbájolt szemeik elé, mellyen keresztül három mesterségesen készült ut vezetett, közepén úszó kertek, körülötte népes városok látszottak; egy szigeten pedig, melly a szárazfölddel a tavon keresztül vezető s burkolt ut által volt összekötve, Mexicó emelkedett ki, melly tizenöt mérföldnyi (miglia) területen hetvenezer házat, piaczokat, igen széles utczákat, megszámlálhatlan kereskedő boltokat, ligeteket, tavakat, és ötvenezer gondola által hasgatott hajózható csatornákat foglalt magában. A spanyolok elbámultak az itt látott müveltségen, gazdagságokon és saját vakmerőségükön; Montezuma pedig zavarba hozatva erkölcsi felsőbbségök által, s látva, hogy sikeretlenek maradtak elővigyázati rendszabályai, megkettőztette az imákat és emberáldozatokat, az istenek haragját hivén jelentkezni azon csodás dolgokban, mellyek minden oldalról tudomására juttattak. Nem odázhatván el tovább az európaiak kellemetlen látogatását, legalább megnyerni hitte őket azzal, hogy egész fényében eléjök ment (nov. 9.). Ezer nemes nyitotta meg a menetet egyenruhában, ezek után három hirnök ment, kiket ismét több száz nemes követett. Montezuma, kinek arczára egy alattvalója sem bátorkodott volna tekinteni, zöld tollakból készült napernyő által védetve, arany lemezekkel bevont gyalog hintóban vitette magát; vállait drága kövek, arany és ezüsttel boritott köpeny födte: meztelen teste egyedüli dísze arany volt; kétszáz gazdagon öltözött herczeg követte őt. A császár mindenképen igyekezett kimutatni baráti érzelmeit a Nap ezen fiai iránt, Cortes pedig biztositotta őt, miszerint nem azért jött, hogy valamit elvegyen tőle, hanem hogy megszilárditsa a szövetséget és lábra állitsa a vallást.

Ha valóban igy történt volna, milly javára szolgált volna az emberi nemnek! S milly látvány tárulandott elénk, ha Európa müvészetei e természetes müveltségbe oltattak, s egymást kölcsönösen segitették volna! De mindez hazugság volt, s Cortes csak altatni akarta Montezumát álnok igéreteivel, ki ép ugy meg volt lepetve ez ujonan érkezettek, mint a mi királyaink lettek volna egy repülő hadsereg által.

A mexicói templom, hat évvel előbb mintsem Columbus Amerikát érintette, a régiek mintájára, egy mesterségesen készitett halom tágas fensikjának közepén épült. Vastag kőfalak által környezett előudvarból, mellyeken összetekergőzött kigyóalakok voltak bevésve, nagyszerü lépcsőzeten tágas kápolnába lehetett jutni, melly előtt egy dombtér terült el, hol karókba szúrt ember-koponyák voltak láthatók, mellyek minden nagyobb ünnepélyességek alkalmával megujittattak, s mint mondják, százharminczezerre ment számuk. A templomnak a világ négy része felé irányzott négy kapuja ugyanannyi dombtérre nyilt, mellyek mindenikén négy óriási szobor emelkedett. Körüskörül a papok lakai feküdtek, s olly tért zártak be, mellyen tizezer ember végezhette a szertartásos tánczot; középen pedig ötvennégy méter magas, s alapjában kilenczvenhét méternyi széles csonka gúla pompázott, mellynek egyik oldalán, minden emeletben százhusz fokkal biró lépcső vezetett fel. Mexitlo isten, kinek az áldozatok szivei mutattattak be, borzasztóan szigoru ember alakjában, kezében kigyókkal és mennykövekkel ábrázoltatott, s födve volt jelképes rajzokkal; két öblös márvány vederben őriztetett nagy gonddal a szent tüz; s a különféle kápolnákban a képzelhető legnagyobb fény volt kifejtve.

Montezumának igen terjedelmes, sok összeragasztott házakból álló, kőből és mészszel épitett palotái voltak, s a Cortes részére átengedett nyolczezer személyt fogadhatott be. A császár a gyászos palotába vonult vissza, mellyben minden fekete és iszonytató, s gyér volt a világosság. Nem hiányzottak a kéjpaloták sem, s a többek közt, mint mondják, egy egészen ragadozó, a másik szelid s a legritkább madarakkal volt tele. Igen téres, s egy darab márványból készült oszlopok által tartott csarnokokból kertekbe nyilt kijárás, hol a fák és vizek alkalmas menhelyet nyujtottak a különféle madárfajoknak, mellyekre háromszáz ember ügyelt fel, s szedte össze képalkotásra használt tollaikat. Ugyanott gyógyfüveket is tenyésztettek, s ingyen szolgáltak azokkal a szenvedőknek.

Montezuma két csatorna által vezettette a kertek öntözése és a város kényelmére szükséges vizmennyiséget. Két fegyvertárban készültek és tartattak a fegyverek; testőrség őrizte a palota harmincz udvarát; a belső termekben felváltva az egész nemesi rend tett szolgálatot. Királyi vérből származott két királynén kivül, sok ágyasokat is tartott. A kihallgatás ritka volt és nagy szertartással ment véghez. Ollykor nyilvánosan, de mindig egyedül ebédelt, s kétszáz tál ételt is szolgáltak fel neki, mellyek közől kedve szerint választott,

a többit pedig a testörség nemesei közt osztotta szét; néha az étkezés alatt zenészek vagy bohóczok játszottak. Daczára e nagy fényüzés s a két, három hadsereg tartása által igénybe vett roppant kiadásoknak, még félre is tudott tenni: olly sok bejött az érez és só bányákból, s méginkább az adókból, minden birtokos termékeinek, s minden mesterember kézmüveinek egy harmadát tartozván beadni.

Cortes mindent akarván látni, a templom magaslatairól szemlélte meg a várost, s elborzadt, midőn az emberáldozatok maradványait megpillantotta. Montezuma türelemmel hallgatta végig e katona darabos leczkéit, azután pedig leborult istenei előtt, hogy megengesztelje a hallott káromlások miatti haragját. Cortesnek első gondja volt a számára kijelölt palotában megerősiteni magát, hol szüntelen azon törte fejét, mint hódithassa meg e földet, mellynek gazdagságai mindinkább ingerelték birvágyát. E közben egy mexicói hadvezér megtámadta Vera Cruzt, s bár visszaveretett, több spanyolt megölt, egyet pedig elfogott, mellynek levágott fejét körülhordozták a birodalomban, szitva a nemzeti gyülöletet, s eloszlatván a páni félelmet annak megmutatásával, hogy ez idegenek is csak halandók.

Belátta Cortes, milly sokat árthatna neki, ha a varázs megtöretnék, miért is olly lépésre határozta magát, mellyet a jó siker sem menthet ki a vakmerőség vádja alól; ugyanis Montezuma palotájába menvén, saját lakába hurczolta öt el, s itt ugy rendelkezett vele a mint akart: a győztes tábornok elevenen megégettetett, mint szintén mindazok, kik a spanyolok sérthetlenségét illetőleg kételyöket nyilvánitották. A meglánczolt Montezuma, kit s minden alattvalóit kimondhatlan iszony fogott el e bánásmód miatt, kénytelenittetett magát V. Károly vasalljának elismerni, s temérdek drága köveken kivül hatszázezer márka tiszta aranyat adni. Vallása megváltoztatására azonban nem birták rávenni; mindazáltal az emberáldozatok betiltatván a Bold. Szüz és szentek képeivel cseréltettek fel templomaikban a koponyák halmazai.

Montezuma azt várta, hogy Cortes most már a szerződés szerint fog eljárni; de ez a helyett Spanyolország uralmát hirdette ki s a felmerült kiadások födözésére ismét aranyat követelt [1]). E köz-

[1]) De Solis (kit, jóllehet émelyt költ olvasóiban szokásos dagályossága által, Voltair nem tudom mi okból dicséretekkel halmoz) hősének szinpadi szavakat és tényeket tulajdonit, mellyek világosan más hősöktől kölcsönöztettek; ha

ben Narvaeznek egy hadsereg élén megérkezését veszi hirül, ki azért ment, hogy megfoszsza őt kormányzósága és szabadságától. Cortes merészen ellene szegülvén, a mexicóiaknak a testvérharcz látványát nyujtja, s legyőzvén vetélytársát, zászlói alatt kényszeriti azt szolgálni. Növekedvén bátorsága és hatalma, az egész birodalom meghóditására gondol: de távollétében vezére Alvarado egy ünnep alkalmával meglepi az összegyülekezett mexicóiakat, s legyilkolja őket. Szikra volt ez a lőpor aknába. A nemesek fogaikat csikorgatták Montezuma elaljasodásának láttára; a nép nemzeti bántalmaztatásai, a papok szertartásaik megfertőztetése miatt dühöngtek: felbőszülvén fegyvert fognak, megrohanják a palotát; Montezuma, ki lecsendesiteni igyekszik őket, mint gyáva bántalmaztatik, sőt sebet is kap, miért is övéi által megvettetve látván magát sziv fájdalmában hal meg.

Elvesztvén e becses zálogot, s minden oldalról körül lévén véve, a spanyolok szükségesnek látták a visszavonulást. De midőn a tavon keresztül vezető uton akarták volna azt végrehajtatni, a mexicóiak nagyobb bizalommal támadták meg őket, jól tudván, hogy a Nap fiai éjjel nem fognak atyjok által segittetni; s a spanyolok nehány legbátrabb embereiket, minden lovaikat, tüzérségi eszközeiket, és kincseiket elvesztették; a foglyok az istenek kiengeszteléséve végett feláldoztattak. Miután a legfárasztóbb menetben áthatoltak volna a szoros uton, akkor ismét egy jól rendezett hadsereg állt velök szembe. Csak Cortes állhatatossága és bátorsága okozta, hogy végkép el nem vesztek; ő ugyanis, mielőtt övéi a veszély egész nagyságát beláthatták volna, az ellenségre tör, s tudván Montezumától, milly fontosságot tulajdonitottak a mexicóiak zászlójuknak, egymaga az ellen rohan, elveszi azt, s azzal együtt a győzelmet is megnyeri (jul. 7).

Rögtön Tlascalába vonul vissza, s a helyett, hogy megmaradt kevés embereinek biztosságba helyezésére gondolna, lelkesittetve a Szentlélek által, embereket küld szét lőszer és vállalkozók szerzése végett, kik nem is késtek e gazdagságáról elhiresült földre sietni. Nyolczezer tlascalai rabszolgának kellett vállon czipelni a hajók épitéséhez szükséges fákat, mellyek hirtelen összeállittatván, szétszórták a mexicóiak durva csónakait. Ekkor Cortes megszakitotta a vizvezetékeket; s bár Guatimozin, Montezuma unokája és

---

igazságtalanságot vagy oktalanságot követ el, azt azon egyszerü észrevétellel vonja kétségbe, hogy nem egyeztethető meg Cortes ismert jó jelleme és politikájával. —

utóda, több csatában megverte őt; bár sok spanyol életett le a teocallikban áldozatul, s a szent dob szózatára ismét feléledt a harczi lelkesülés, de az éhség elcsigázta a mexicóiakat, s a körülfekvő törzsek hátat fordítottak nekik.

Ötszáz spanyolt, hat darab ágyút s néhány tlascált szedvén össze, Cortes, Krisztusban és sz. Jakabban bizva, ismét megtámadja (1521 aug. 13.) a Guatimozin által fegyverek és árulás ellen rettenthetlenül védett Mexicót; sok vér árán be is veszi azt, s családjával együtt fogolylyá teszi az ifiu császárt. „A csatornák (mondja Díaz Bernard szemtanu), piaczok, uteczák annyira tele voltak hullákkal és emberfőkkel, miszerint egy lépést sem tehetett az ember a nélkül, hogy rajtok ne járt volna. Olvastam Jerusalem pusztulását, de nem tudom, hogy ott illy öldöklés vitetett volna véghez.“ Az életben maradottak éhség által gyötörtetve, czivakodtak a szemét dombon talált hulladékokon, s ha fegyver által százezeren vesztek el, az éhség és betegségek bizonyosan elpusztitottak ötvenezeret. A zsákmány megmérhetlen volt, ugy hogy ekkor valóban teljesülni látszottak a spanyolok arany álmai. De hová lett Montezuma kincse? sokan Cortest gyanusitották annak elrablásával; de ő Guatimozinra tudta e gyanút háritani, ki daczára a neki tett biztonsági igéretnek, lassu tüz által kinoztatott, hogy fölfedezze. Midőn ministerének, ki oldala mellett ugyanazon módon gyötörtetett, jajkiáltásait hallotta volna, igy szólt ahoz Guatimozin „Hát én talán virág ágyon nyugszom?“

Első hóditás volt ez, melylyel a spanyolok dicsekedhettek, s melly az európai fegyverek és fegyelem felsőbbségét kitüntette. Cortes nem csak gyarmatot alapitott, hanem egy hatalmas, hires és megmérhetlen gazdagságu birodalmat hóditott meg; vállalatairóli értesitése elhallgattatta a spanyol udvarnál roszakaróit és sok kalandort és indiánt csoportositott körülte össze, ugy hogy kétszázezernyi hadsereggel rendelkezett, s V. Károly Guaxacá-t mint marquiságot ajándékozta neki, továbbá Mexicó kormányzója és főkapitányának czimével diszitette fel.

Mint illyen rendezni kezdte hóditmányait; uj városokat épitett, uj rendszabályokat léptetett életbe, uj mesterségeket vitt be. Csapatokat küldött szét az ország kiismerése végett, mellyek elfogadták a lakosok hódolatát, s aranyat gyüjtöttek. Alvarado négyszáz mérföldnyi (leghe) ismeretlen földet járt be, s egész Guatimalaig hatolt, hol San-Jagot alapitotta. Higueras és Honduras becses érczbányáiról vévén tudomást, s egyszersmind a déli tenger felé vezető átjárást reménylvén fölfedezhetni, Cortes Cristoforo de Oli vezérlete alatt

egy sereget inditott utnak; de Oli fellázadt ellene, mi annál könnyebben sikerült neki, mert csapatai elégedetlenek voltak, miután a talált arany nem felelt meg a várakozásnak, s a benszülöttek mindenütt élénk ellenállást tanusitottak, lelkesittetvén a meztelen és festett nők által, kik boszorkányoknak tartattak, pedig hősnők voltak.

Cortes hadsereget vezetett a lázadó ellen (1522). Egy cazika által neki ajándékozott térkép segélyével roppant kiterjedésü járatlan és setét erdőségeken keresztül vévén utját, miután mintegy ezer mérföldet (miglia) megtett volna, Hondurasba érkezett, megölte De Olit, s engedelmességre szoritotta a gyarmatot. Azon félelemből, nehogy a mexicóiak használva baleseteit, fellázadjanak, e hadjárat alatt felakasztatta a már megkeresztelkedett Guatimozint [1]).

Cortes a régi főváros romjain ujat épittetett, és pedig ugyanazon indiánok erejével, kik által leromboltatta amazt; az uj épitkezésben ő a régi vonalakat követte, de a csatornákat behányatta, s Mexicó most a világ legszebb városainak egyike, százhatvanezer lakossal. Itteni megtelepedés végett castiliaiakat szólitott fel; V. Károlytól pedig papokat kért, egyszerüeket és jólelküeket; orvosok és ügyvédek nem kellettek neki, mert mint mondta, amazok a helyett, hogy a régieket orvosolnák ujabb nyavalyákat vinnének be, emezek meg perlekedési betegséggel árasztanák el az országot. „Spanyolország minden növényei (irja V. Károlyhoz) bámulandóan tenyésznek e földön. Itt nem fogjuk elhanyagolni a földmüvelést, s kiirtani a lakosokat, mint a szigeteken történt. A szomoru tapasztalás kell hogy ovatosabbakká tegyen bennünket. Kérem felségedet, parancsolja meg a sevillai contractacion háznak, hogy semmiféle hajó ne evezhessen ide bizonyos mennyiségü növény és magok nélkül.“

S valóban az európai növények sikerrel tenyésztettek e földön, melly rendkivül termékeny lenne, ha több eső járna. Midőn a spanyoloknak azon jó eszméjök támadt, hogy lecsapolják a Tezcuco tavat, melly most már nem érinti a várost, igen nagy hasznot húz-

[1]) 1836 októb. 22-én halt meg New-Orleansban don Marsilio de Temel, Montezuma utolsó grófja, ki leány ágon egyenesen Mexicó utolsó császárától származott. Ő Spanyolországnak volt grandja, honnan szabadelvüsége miatt számüzetvén, Mexicóba ment. Itt politikai forradalomban vett részt, miért is New-Orleansba kénytelenittetett menekülni; s a mexicói kormány mindvégig nyugdijt fizetett neki.

hattak volna abból, ha egyidejüleg az öntözésről is előre gondoskodtak volna. Továbbá arra is gondolniok kellett volna, hogy az uj állam formái és állapotai a régieket lehetőleg megközelitsék; s úgy látszik, meg is fordult ez V. Károly eszében, mert 1553-ban pontos értesitést kivánt ez uj államról, s most is megvan a válasz, mellyet erre Zurita adott [1]), s melly fő vezérfonalul szolgált nekünk e birodalom állapotának lerajzolásában. Zurita igen alkalmas volt e feladatra, mert ő mint hivatalnok és bölcsész majdnem minden uj hóditmányt bejárt, s a legjobb tanukkal, ugymint öreg benlakók és téritőkkel beszélt, s pedig akkor, midőn még minden eleven emlékezetben volt. Kimutatja ő, milly igazságtalanul számittattak Mexicó népei a barbárok közé, s jó erkölcseiket ellentétbe állitja a corregidorok és encommenderok vagyis azok kegyetlenségeivel, kikre Spanyolország a földeket lakóikkal együtt bizta, hogy felügyeljenek a hit terjesztése és fentartására [2]). Hatalmas érvet húz ő magának Cortesnek vallomásaiból is, ki minden lépten nyomon bámulatát fejezi ki a mexicóiaknál talált rend, ipar és épületek felett, jólehet a spanyoloknak érdekökben állott durvák, neveletlenek s a művelődésre képteleneknek tüntetni fel őket, hogy kimentsék amaz égbekiáltó igazságtalanságot, melylyel irányukban a nép és természet jogait megsértették.

Mi nem akarjuk magunkat a mexicóiak müveltségének magasztalóiul feltolni, sőt inkább olly tulajdonokat találunk abban, mellyek elaggott népeknél tapasztalhatók, s távol állanak az uj népek egyszerü nyiltságából. De nagy igazságtalanság volt e népet barbárnak, művelődésre képtelennek nyilatkoztatni, s a tudatlan hóditók embertelen birvágyának dobni oda zsákmányul. Ezek felosztották magok közt a földeket és embereket, kik bányák müvelésére kényszerittetvén, hulláikkal födték be az oda vezető utakat; a legkisebb engedetlenség lázadásnak vétetett, s úgy büntettetett. Elnyomásukra a vadságon kivül ügyészi ravasz fogásokat is használtak a spanyolok: igy p. o. bánya munkákra kárhoztattak a részegesek, s magok a spanyolok szolgáltattak nekik arra alkalmat; a hanyag gyarmatos

[1]) *Rapport sur les differentes classes des chefs de la Nouvelle Espagne, publié pour la première fois en français par* M. Teruaux Compans.

[2]) Frater Bernardino de Sahagun is, kit már idéztünk, s kinek „*Uj Spanyolország egyetemes története*“ czimü munkája VII-ik kötetét képezi az emlitett *Antiquitiés of Mexico*-nak, negyvenöt évig élt a mexicoiak közt, s mint több mások, ő is belátta, hogy szilárd megtérések csak ugy eszközölhetők, ha az előbbi hitágazatok és szokásokról alapos ismeretek gyüjtetnek.

javai lefoglaltattak, pedig magok akadályozták a munkában, személyes szolgálatokkal terhelvén őket, csakhogy ürügyet találjanak birtokaik elvételére. Azután eltiltattak az olajfák és szőlő müvelésétől, s fejenként négy reált kellett fizetniök, hogy misét hallgathassanak. Csoda-e hát, ha a mexicóiak gyülölték uraikat, s visszatartóztatták magokat a nőktől, hogy ne nemzzenek nyomor-társakat?

A győzőknek sem igen ment jobban dolguk, kik közt a legéktelenebb bünök, utálatos önzés, féktelen birvágy, játék és buja szenvedély fejlődtek ki. E vétkek aztán a legyőzöttekre is elragadtak, kik egyedül saját javukat tartván szem előtt, készek voltak másokat vádolni be, hogy magokat megmenthessék, s a spanyolok bűntársaivá aljasodván, kém szerepet vittek, csakhogy megmentsék vagy megboszúlják magokat, s meggazdagodhassanak.

E hibákat nem volt alkalma Cortesnek tapasztalni, ki pedig nagy részben maga okozta azokat. A spanyol udvar, régi szokása szerint, irányában is hálátlanság és gyanúval viseltetvén, gyötörte őt; miért is váratlanúl nagyszerü kisérettel érkezett meg Toledóba (1528). Az általa kifejtett fény felcsigázta a meghódított földek gazdagságáról véleményt, s V. Károly a legnagyobb tisztelet-nyilvánításokkal fogadta a hőst; mindazáltal megcsonkitotta hatalmát, s Mexico alkirályaúl Antonio de Mendozát szemelte ki: Cortesnak nem maradt egyéb, mint vállalkozó szellemét gyakorolni a fölfedezésekben. V. Károly Uj-Spanyolország keleti és nyugati partjainak, s a szoros titkának kifürkészésével bizta meg őt, mely két harmad részben röviditné meg a hajózást Cadixból keleti Indiákba; ő meg is igérte azt s tulajdon költségén Fernando de Grijalvát küldte el, ki fölfedezte California partjait (1533), melly részeken aztán négyszáz spanyollal és háromszáz fekete rabszolgával maga Cortes folytatta a fölfedezéseket (1536).

A mint egyegy uj föld felmerült, a képzelem oda vitte át álmait. Cumana és Caracasban nagyittattak az Orinoco és Rio Negro közti földek gazdagságai; Santa Fe-ben az Andaliquiek missiója, Quitóban Macas és Meaxa tartományok képezték a beszéd egyedüli tárgyát. California a legszebb ég alatt a legszerencsétlenebb föld volt; de sok gyöngyöt adott, miért is igen sokan hajóztak oda azok halászása végett, mignem kimerittetvén pusztán hagyatott e félsziget. A jezsuiták azonban egynémelly telepitvényeket alapitottak ott, s a legjobb értesitésekkel szolgáltak azokról; kevéssel ezelőtt e föld is aranydúsnak ismertetett fel.

Cortes Uj-Galiziát is kifürkésztette, mellyet Munez de Guzman

fedezett fel észak-nyugaton. Továbbá háromszázezer koronást költött egyéb hajókra, mellyeket szigetek felkutatása végett küldött a Csendes-tengerre. Azt hitte ugyanis, hogy ez ujabb vállalatai által elfojthatja az előbbiek miatt támadt irigységet, s hogy V. Károly nemcsak költségeit megtéritendi, hanem talán régi állásába is visszahelyezi. De midőn Spanyolországba ment, igen hideg fogadtatásban részesült, és tagadó választ kapott. Hiszen elég szolgálatot tett ő, lehettek tehát már irányában hálátlanok! Követte V. Károlyt az algiri hadjáratba, de hajótörést szenvedvén, elvesztette drágaságait, s maga is úszással menekült meg; a csatában lovát ölték meg alatta; s mindezek daczára a császár még csak kihallgatást sem adott neki. Felbőszülve e durva hálátlanságon Cortes egy napon keresztül tört a tömegen s a császár kocsijáig nyomúlt, kinek midőn kilétét kérdezte volna, igy felelt: — „Én Mexico meghóditója vagyok, én az vagyok, ki önnek több tartományt adott, mint mennyi várost ősei hagytak rá.“ A hatalmasnak nem lehet büntetlenül szemére hányni hálátlanságát; s V. Károly homályban hagyta őt meghalni Sevillában hatvan két éves korában (1547) [1]).

Montezuma és Guatimozin meg lönek boszúlva: de V. Károlyhoz illett-e azt végrehajtani?

NYOLCZADIK FEJEZET.

Peru.

A Cortes által aratott siker ujra fölelevenitette a kihaltnak látszott kalandos szellemet, s többé semmi remény nem tartatott túlzottnak, semmi vállalat fölötte vakmerőnek. Mondtuk már, hogy Balboa áthatván a Darien földszoroson egy délre fekvő, érczekben igen gazdag népről vett hirt. Ez Peru volt; de a hozzá férhetés Panama telepitvényeiből igen sok nehézséggel járt, tekintve a közben levő megmérhetlen tért, a gyilkos égalj alatti esőszakadásokat s az áthatolhatlan erdőségeket. Az oda alkirályúl küldött Pedrarias Davila, ki meggyilkoltatta Balboát, az igért kincsek helyett csak nyo-

---

[1]) Vargas Ponce megőrizte Cortes utólsó, igen érzékeny hangulatu levelét *(ultima y sentidissima carta de Cortes)*, mellyben előadja jogos igényeit a császárnak. Egy titkár ezt irta szélére: *Nay que responder „Nincs rá semmi válaszolni való.“*

mort és fáradalmat talált, s a kényelem-hiány és egészségtelen levegő hatszázat pusztitott el kalandorai közől, a többiek pedig a helyett, hogy megnyerték volna maguknak, boszantották és fenyegették a cazikákat. Velasquez sokkal gyávább volt, hogysem a fölfedezést személyesen vezérelte, és sokkal irigyebb, hogysem másokra bizta volna; miért is több év telt el a nélkül, hogy csak szóba is jött volna e vállalat, mig végre Francesco Pizarro, Diego Almagro és Fernando Luque vállalkoztak annak kivitelére. Az első estremadurai Truxillóban törvénytelen ágyból született s disznó-pásztornak neveltetett, miért is ismeretlenek voltak előtte a családi és emberiségi érzelmek; Olaszország harczaiban kegyetlen hirt szerzett magának; később Amerikába menvén pénzre és földekre tett ott szert. Almagro bátor veterán volt ugyan, de nélkülözte azon bizton számitó tehetséget, melly czélhoz vezérli a terveket. Luque gazdag egyházi s egyszersmind iskolamester szivesen alapitott volna saját részére püspökséget ott, hol mások alkirályságot kerestek. Pizarro tehát személyes bátorságát, a kettő pedig a szükséges eszközöket bocsátották közre; s miután az Úr testének vétele mellett egymás iránt hüséget és becsületességet esküdtek volna, Pizarro egy hajóval és száz tizenkét emberrel útnak indúlt. (1524 nov. 14).

Épen a legroszabb évszak volt. Partra szállásai közben csak mocsárokat és keresztültörhetlen erdőket talált; s bármennyire rendületlen maradt is ő föltételeiben, a nehézségek és betegségek leteritették társait, s igy három évi bolyongás után csúfolódások közt kellett visszatérniök; sőt Panamában gúnydalokat is költöttek rólok, mellyekben Pizarrot mészárosnak, Almagrot, ki az élelmi szereket adta, ökör kupecznek, Luquet pedig Bolond Fernandónak nevezték el. Pedro de los Rios kormányzó eltiltotta az e czélrai toborzást, s a megmaradott kevés legénységet is vissza akarta venni. De Pizarro nem csüggedt lelkében; kardjával egy vonalat huzván a földön követelte, hogy a kinek nincs reménye az általa igért kincsekhez, rögtön lépje át. Át is lépték azt mindnyájan tizenkettőt kivéve, kikkel Gorgona szigetén a legnagyobb nyomort és fáradalmakat állotta ki, mellyek közt még inkább megedződött bátorsága. Végre Panamából egy hajót szerezvén, Peruba indult, s húsz nap mulva el is érte azt (1527).

Itt mindenféle ipar, kényelem, föld és ember müveltség nyomai tüntek elő; miért is észrevevén, hogy nem barbár csordával van dolga, s hogy olly kevesed magával mit sem kezdhet, visszatért a kedvező ujsággal. A három vállalkozónak nem voltak már segéd-

eszközeik, de volt bátorságuk és kitartásuk; Pizarro Spanyolországba ment (1528), hol eget földet igért a kormánynak; meg is hallgattatott s főkormányzójává s kapitányává neveztetett ki mindazon földeknek, mellyeket a Sant-Jago folyamtól délnek kétszáz mérföldnyire (leghe) elfoglaland: Cortes, sajátjából némi pénzösszeget adott rendelkezésére; s egynémelly rokonok csatlakoztak hozzá; Luquenak a jövőben felállitandott püspökség, Almagrónak pedig csak egy erőd kormányzósága igértetett, miért ez fel is boszankodott, de csakhamar kibékülvén megujitották a szövetséget [1]).

Azonban e három ember kevés bizalmat keltett, miért is nagyon nehezen találkoztak önkénytesek az annyira merényes vállalatra, s csak három hajócskát állithattak ki, százhusz emberrel, kik közt harminczhat lovas volt. Mig Almagro segélygyüjtés végett hátra maradt, Pizarro utra kelt s tizenhárom nap mulva San Mateo öbölben vetett horgonyt (1531 febr.), honnan délnek fordulva egy, arany- és ezüstben olly gazdag várost fedezett fel, hogy egyedül ez elég volt kisérletök sikerének biztositására. Egy jó részt rögtön Panama és Nicaraguába küldött abból, melly igen sok szerencsevadászt vonzott hozzá. Most már a főváros felé vette utját, egy nagy hatalom követének adván ki magát, s biztatván azt, hogy a hadsereg és fegyverek nem ellenséges szándékra mutatnak.

E föld a spanyolok által az ott hallott első szóról neveztetett Perunak; a benszülöttek elbeszélték, hogy öseik vad életet éltek, mignem atyjok, a Nap, könyörülvén rajtok, emberfeletti lényeket küldött hozzájok nevelőkül. A hagyomány itt a vidékek sőt egyes személyek szerint is különbözik; a legelterjedtebb mégis Manco-Capacot nevezi, ki Coya-Oella nővére s egyszersmind nejével (1100

[1]) Az átalános történelmeken, továbbá Ramusio, Herrera, Gomara, Acosta stb. gyüjteményein kivül lásd: *Verdadera relacion de la conquista del Perù y provincia del Cusco, llamada la Nueva Castilla . . . . embiada a su mayestad por* **Francesco de Xeres** . . . *uno de los primeros conquistadores.* Sevilla 1535.

Chronica del Perù, que tracta la demarcacion de sus provincias etc. fecha por **Pedro de Cieca de Leon**, 1553. Mint állitják, ezer kétszáz mérföldet (leghe) tett meg gyalog, hogy valami valótlant ne mondjon.

Aug. de Zarate, *Historia del descubrimiento y conquista de la provincia del Perù.* Antwerpen 1555.

Comentarios reales escritos por el inca **Garcilasso de la Vega** *natural del Cusco, y capitan de sumayestad.* Az első rész, melly 1609-ben Lissabonban jött ki, az incák eredete, vallása, törvényei, kormánya, élete és hóditmányairól, s mindarról értekezik, mi a spanyolok megérkezte előtti időből rájok vonatkozik; a másik, melly 1616-ban Cordovában tétetett közzé, a fölfedezésről s polgárháborúkról beszél.

felé) északról jött, s Cuzcót, az ország fővárosát, alapitotta; lassan lassan meghóditotta és polgárositotta a körül fekvő népeket, s létet adott az Incák törzsének, melly folytonosan országolt ott.

E mesés hagyományoknál többet érnek az országban nagy számmal található s előbbi műveltségről tanúskodó emlékek. Tiauanacu-ban paloták, romba dőlt szobrok s roppant szikla darabokból álló rév-gátak találtattak; Shiucuytu-tó partján harmincöt négyszög lábnyi piacz terült el két-emeletes házak s egy födött terem által környezve, melly terem negyvenöt láb hosszú és huszonkét láb széles volt, s az egész egy darabból állott; a szobrok száma igen nagy volt. A hir ez épületeket szakállos, az ujabbaktól különböző öltözékü, s az Incákat jóval megelőzött embereknek tulajdonitotta. Azt kelljen-e hinnünk, hogy megelőző polgárosultság után ismét vadságba sülyedtek? s hogy az ő fajukból keletkeztek a Manco-Capacban jelképzett uj civilizátorok?

Ez utóbbinak könnyedén sikerült a körülfekvő népeket, kiket földmüvelésre és a Nap tiszteletére tanitott, társas életre birni; minden helység élére egy curacát állitott, ki azt kormányozná; az istennek, ki őt küldte és sugalmazta, s kinek szeplőtlen leányok szolgáltak, templomot emelt. Példájára a peruiak hajukat sajátos módon kezdték nyirni, s fejök körül csavart köteléket és nagy fülbevalókat vettek divatba. Hogy a Nap törzse fertőzetlenül megőriztessék, testvérek közt is köttettek házasságok. Elsőszülött fia Sinchi-Roca politikailag szervezte az országot, s a szomszéd népeket nem fegyverrel hanem mint a régi Bachus vagy a mostani téritők civilisatio által igyekezett meghóditani; falukat épittetett s rendezte a közigazgatást. Majd harczos, majd békés utódai kiterjesztették és megszilárditották e birodalmat; egészen eltörölték a bálványimádást; nagyszerü épületeket emeltettek, s szép utakat készittettek.

Egy inca álmában jóslatokat és tanácsokat kapott egy öreg férfitől, ki az ország szokása ellenére nagy szakállt, hosszu ruhát viselt, s magát a Nap testvérének mondta és Viracoca-nak nevezte. Ez esemény emlékére faragott kövekből százhusz lábnyi hosszu és nyolczvan láb széles templom emeltetett négy ajtóval az égtájak szerint, melly egészen födetlen, s a megjelent inca szobrával volt ellátva. Egy uj Viracoca szintén palotákat és városokat épittetett, megszilárditotta az ország jó intézményeit s megjósolta, hogy rövid idő alatt ismeretlen nép fog érkezni, melly megdönti a birodalmat és vallást. E hagyományok és jövendölések nem kevés előnyére szolgáltak az europaiaknak, kik szakálluk és ruházatuknál fogva hasonlitván Vi-

racocához, e néven neveztettek, s eleintén mint az ég küldöttei fogadtattak, de csakhamar mint elkerülhetlen rosz tekintettek és félelem tárgyai lettek.

E népek mindenike különböző módon tánczolt s diszitette fejét; ünnepélyességek alkalmával körtánczot jártak Cuzco nagy piaczán; a körben egyszerre háromszáz egyén is volt összefogózva, kik egymásután a körön belül menvén, kiki saját módja szerint tánczolt és énekelte az incák dicséretét. Huana, fia születése napjára, egy aranylánczot készittetett, melly e kör befoglalására elégséges, hétszáz láb hosszu s olly vastag volt, hogy kétszáz erös férfi csak nehezen birta azt el. E lánczról (mellyet a spanyolok szerettek volna eltulajdonitani, de nagy fájdalmukra nem birták megtalálni) az ujszülött Huascar-nak azaz láncznak neveztetett.

Ez értesitéseket Garcilasso de la Vegatól, az incák egy utódától veszszük, ki azokat a hóditás után nagyatyja szájából hallotta, s ki a hagyomány és babona ábránd képeit az akkor Spanyolországban divatos müvészettel nagyitotta és szépitette. Nem törődik azzal, hogy az igazat a hamistól megkülönböztesse, mit pedig tehetett volna, mert értette a nyelvet, s még akkor sok emlék élt, miket azóta az idő és idegen uralom eltörölt.

Kormányforma.

Mindazáltal tőle, más egyidejüektől s a fennmaradt emlékekből elegendőleg tudjuk, hogy a peruiak a müveltségben jól elöhaladt nép voltak. Az incák önkényesen kormányoztak, mert uralmuk isten-uralom volt, s nekik nem engedelmeskedni istentelenségnek tartatott. Csak az ö családjukból származottak léphettek hivatalokba és lehettek papok; négy helytartó igazgatta az ország négy fő kerületét, mindenik mellé egy-egy incákból álló tanács lévén rendelve, mellynek számot kellett adniok. A második nemesi rendet a curacák képezték, kik a tartományoknak örökösödés utjáni kormányzói voltak, s a királynak minden évben aranyat, drága köveket, finom fákat, balzsamot, festékeket s más egyéb a közéletben nem használt termékeket küldtek ajándékba. A curacák minden két évben Cuzcóba tartoztak menni számadás végett, s hasonlóan oda küldték elsőszülötteiket a nyelv, szokások és törvények ismeretének megszerzése végett. Az uton minden mérföldre (miglio) kunyhók voltak felállitva öt vagy hat emberrel, kik egyik kunyhótól a másikig vivén a hireket, igen nagy gyorsasággal adták azokat tudtára az udvarnak vagy ennek részéről a curacáknak.

A népesség számáról lajstromok vezettettek, s minden tiz, ötven,

száz, ötszáz, ezer családnak egyegy főnök állt élén, kik hierarchiailag rendeztetvén el, számolni tartoztak a tőlök függő személyekről. A gyermek vétségeért az atya is bünhödött, miből családi zsarnokság szülemlett. A halálbüntetés igen sok vétségre kiterjesztetett. Azon vélemény, melly szerint minden vétség az istenség bántalmazásának tartatott, besugókká tette őket; a tized-főnök kötelessége volt minden vétséget feljelenteni. A törvények semmit sem hagytak a birák önkényére, kik ha roszúl értelmezték azokat, halállal bünhödtek.

Erkölcstanuk három tilalomra szoritkozott: ne lopj, ne henyélj, ne hazudj; s mivel azon meggyőződésben voltak, hogy a köz és magán szerencsétlenségek bünökből szülemlenek, a titkos vétségeket is feljelentették a biráknak; s ha Vegának hinni akarunk, illy roppant területen alig fordult elő évenkint egy vétség. Nem csodálkozhatunk tehát, ha D' Acosta azt állitja, hogy politikai intézmények tekintetében feljebb álltak a görögök és rómaiaknál.

Birtok-állapot.

A Nap, incák és községek voltak az egyedüli birtokosok; a többiek, külön javakkal nem rendelkezvén, minden munkát közösen tettek; azonkivül a Nap és incák földjeit is müvelni, mint szintén azok palotáit épiteni, hidakat, utakat, fegyvereket készitteni, s minden előforduló állami dologban segédkezet nyujtani tartoztak. Magok a Nap fiai is munkáltak egy mezőt Cuzco mellett, mit ők a föld feletti diadalnak neveztek. A földmüvelésben szép előhaladást tettek; a homokos és eső által soha nem ért földeket csatornák által öntözték, a hegyes helyeket pedig védfalacskákkal ótalmazták, s madár-ganéjjal s a tenger által kivetett halakkal trágyázták.

Törvények.

A törvényeket illetőleg mély bölcseségöknek adták jelét e barbár királyok, kik mint D' Acosta mondja, legnagyobb kincs gyanánt az alattvalók szeretetét és áldáskivánatait tekintették. A községek egy helyhatósági rendelmény által szabályoztattak; egy költségvetési törvény megtiltotta a drága érczek és kövek használatát, s minden canton lakóit hónapjában háromszor hivta össze a curacák elnöklete alatt tartatni szokott társas étkezések és mulatságokra, mellyekből a szegények sem voltak kizárva. A vakok, sánták, némák, bénák, öregek s mindazok, kik nem voltak képesek dolgozni, a köz tárházakból látattak el élelmiszerek és ruhaneműekkel. A tehetetlen öregeket a községek táplálták, amiért kötelességök volt a madaraktól védeni a bevetett földeket. Ki köz vagy magán erény által tüntette ki magát, királyi család által készitett ruhákat kapott ajándékba. Öt

éves korától kezdve senki sem mentetett fel a munkától, mindenkinek sajátkezüleg kellvén elkésziteni ruháit, házát és földmüvelési eszközeit; s a házak ajtai nyugalom idején nyitva hagyattak, hogy a birák bemehessenek és mindent láthassanak.

Illy módon akart Peru törvényhozója hatni a tömegre, majdnem szerzetesi fegyelemben tartván azt, miáltal az emberek lelkes gépekké tétettek, és kasztokba osztattak, mellyek mindenike bizonyos munkaszakra volt utasitva, s a nélkül hogy valamit tulajdon joggal birtak volna, csak a község javára fáradoztak; melly rendszer alkalmas ugyan nagyszerü és erőt igénylő munkák kivitelére, de nem a haladás előmozditására, melly csak az egyéni szabadságból származhatik.

Egy ország sem dicsekedhetett szebb utakkal; de kivéve a nagyon alkalmatlan lámát és yuanakot egyéb teherhordó állataik nem voltak. A folyók és völgyeken hidakat vertek; ezek ollykor kifeszitett kötelekből állottak, mellyeken kosárban szállitották át az utasokat. Nemcsak az első hóditás idejében, de még most is bámulatot keltenek a csatornák, gátak és erődök maradványai, mellyek cyclopsi épitkezésü óriás kőhalmok, s roppant nagy és igen magasra emelt tömegekből állanak. Azonban a köveket nem tudták négyszögletesen faragni, hanem csak az alsó részt vájták ki olly formán, hogy a másik épen bele illjék, mi igen nehéz és unalmas munka lehetett.

Különösen bámulandó volt a cuzcói erőd, hol képzeletet meghaladó tömegek hordattak össze és rakattak egymásra egyedül ezrekre menő emberi karok ereje által. Ismeretlen lévén nálok a tégla, mész, ivezet és ácsmesterség, sem a tetőt befedni, sem kényelmet szerezni nem voltak képesek. Igen durván vésték; mindazáltal a sirjaikban talált edények csinosak és finomak. Az aranyat folyókból gyüjtötték, az ezüstöt ásták, de csak a földszinén, s értettek az érczöntéshez; a rezet czinnel keverték, s e keverékből készitették a kemény anyagok munkálására használt eszközöket.

Amint egy inca meghalt, lakszobája minden palotában, bútorral és mindennel együtt befalaztatott, s ujat rendeztek az utód számára. Hogy az időjárás meg ne zavarja az ünnepélyeket, az incák palotáihoz ezer meg ezer személy befogadására képes és gerendákkal födött termeket ragasztottak. A királyi szobákat édenkertté varázsolták a nemes érczek, drága kövek, szőnyegek, ember és állat alakok; az edények mindenféle szükségletre arany és ezüstből készültek; kertjeik és fürdőik pompásak, asztaluk válogatott volt, bár átalában

mértékletesség uralkodott nálok. A király arany székben vitette magát, ha nyilvánosan megjelent, melynek hordása egy bizonyos tartomány lakóinak volt kötelessége vagy előjoga, minden tartomány más más szolgálattételre lévén kötelezve. A vadászati jog csak a királyokat, kormányzókat és curacákat illette.

Hogy a királyi család tagjai az incai méltóságot elnyerhessék, tiz éves korukban hat napi bőjtöt kellett kiállaniok, melly idő alatt csak egy maroknyi tengerit kaptak; ki el nem birta, visszautasittatott, ki pedig kiállotta megvendégeltetett; azután a futás, öklözés, birkozás, ködobás és nyilazásban, s a legszigorúb fegyelemben kellett próbát tenni. Ha bátran túlesett, az anyák és nővérek sajátkezüleg készitett zsinórokkal fűzték be saruit, azután pedig a császár elé vezettetvén, elnyerte a gyapot fejdiszt, s ünnepélyt rendeztek tiszteletére. A trónörökös sem vétetett ki e vizsgák alól.

Sok gyógyszert ismertek, mellyek közől hálából a chinachinát emlitjük. Értettek a csillagászathoz, bár csak a nap, hold és venus csillagra szoritották azt; s nyolcz pár tornyot épitettek olly módon, hogy a nap, a napfordulás, és éjnapegyenlőség idején azok között kelt fel. Naptárukról keveset tudunk. Quique-kkel azaz csomókra kötött zsinórocskákkal nem csak számoltak, hanem a tények emlékét is megőrizték, a legéleselmübb értelmezéssel változtatván a szineket és fonalakat.

Az udvarnál vig és szomorujátékok adattak elő; s énekekben őriztetett meg a hősök viselt dolgainak emléke, vagy fejeztettek ki az érzemények; nem tudván irni nem igen haladhattak elő [1]). Minden

[1]) De la Vega, hogy láttassa, milly édeskés a *quechua* nyelv, melly az *aymara*-val főnyelv volt Peruban, egy, a papok által Máriára készitett dicséneket ismertet: *Ma-mal-Ica*, *soo-mak*, *nooste-alya*, *kancha-rene*, *inte-tapas*, *kul-ya tapas*, *koil-ya-koona-tapaas*; „Én kedves anyám, ifjú és szép herczegnőm, olly tündöklő vagy mint a nap, hold és csillagok."

Dalaikról is beszél, millyen p. o.:

Cayla Llapi	Ének közt
Pannunqui	Altatlak el
Chaupituta	Éjfélkor
Gamusac	Jövök el.

Napjainkban a chilii forradalom főnökei e nyelven szerkesztett kiáltványt küldtek a perui főnökökhöz, buzditván őket, hogy keljenek fel Manco-Capac, Yupanqui és Pachacutec nevében. Az eredeti Maria Grahamnál „*Journal of resi dence in Chile*" található.

A „*Nouvelle histoire du Perù, par la relation du père* **Diego de Torres**, Páris

tartománynak tulajdon nyelve volt, de lassan lassan, a mint meghódittattak, a cuzcói megtanulására köteleztettek. Az udvarnál külön, mások által nem értett nyelvet használtak.

A napnak, mellyet talán csak a mindenható Pachacamac főszolgájául tekintettek, vallásos tiszteletet mutattak, s tengeri nyúlakat, lisztet és gyümölcsöket áldoztak. Az annak szentelt ezerötszáz, inca családokból választott szüzek, kik klastromba záratva a császáron kivül, ki azonban maga is őrizkedett szent magányuk küszöbét átlépni, senkit sem láthattak, a legfinomabb munkákkal az isteni tiszteletre szükséges dolgok elkészitésével s a szent tűz ápolásával foglalkoztak; ha valamellyik közülök szüzesége virágát letöretni engedte, elevenen temettetett el, s kiirtatott saját, és bűntársa családja. Az országban több zárdák is találtattak, mellyekbe minden állapotu leányok felvétettek, ha szépek voltak, s ezek közől választotta a király ágyasait.

A napon kivül bálványokat is imádtak, mellyek jóslatokat adtak, s igen értékes párnákon nyugvó nagy metszett kőből vagy ollykor fából állottak, s tulajdon papokkal és kincsekkel birtak. Továbbá minden helység közepén egy kő emelkedett, mellyet védő istenség gyanánt tekintettek, s jó és balsorsban ahoz folyamodtak.

A házasságok meghatározott időkben, az inca és curacák akaratja szerint, s mindig rokonok vagy egy községbeliek között köttettek. A nő, férjhez menetele után, ritkán hagyta el a házat, s fonás és szövéssel foglalkozott. A szopós gyermekek elválasztatása családi ünnep volt, melly után a legnagyobb szigorral neveltettek. A holtak ülő helyzetbe tétettek, s igy zárattak el minden ruháikkal együtt falazott sirok vagy családi sirboltokba, mellyek fölött ollykor domb vagy gúla emeltetett. Az incával néha szolgái és kedvencz asszonyai is bezárattak; s egy évig tartott a sirás-, zarandoklás- és felajánlásokban állott nemzeti gyász.

Mindazáltal minden tényeik szelidséget lehelnek, s még harczaik is a legyőzöttek polgárositására s a Nap imádóinak szaporitására szolgáltak. De, mint Humboldt megjegyzi, Peruban volt ugyan általános gazdagság, de kevés magán jólét; föltétlenül megnyugodtak a király rendeletein, de hazaszeretet nem lelkesitette őket; szenvedőlegesen engedelmeskedtek, de nélkülözték a merész vállalatokra megkivántató bátorságot, s az élet bármelly közönyös cselekvényeire is

---

1604" czimü munka 5-ik lapján olvasom, hogy Rómában egy olasz szerzetes által szerkesztett aymara nyelvtan jött ki.

kiterjedt rendszellem mellett semmi eszme-gazdagság vagy jellemnagyság nem találtatott nálok. Az emberiség történelme által felmutatható legbonyolúltabb intézményeik elfojtották az egyéni szabadságot; s boldogitani akarván az embereket puszta szobrokká tették őket.

Im illyen volt a föld, mellyet Pizarro bejárni és meghóditani készült. Huana-Capac, tizenkettedik császár, uralma alá vetvén Quito vad országát (1526 ?), elterjesztette ott a müveltséget, útakat, csatornákat készittetett; s mig az incák csak saját családjukbóli szüzekkel kelhettek házasságra, ő a legyözött király leányát vette nőül s attól született fiát Atabalipát (Atahualpa) halálakor Quito országban örökösévé tette (1529). Ez ellenségeskedésre adott okot közte és testvére Huascar, uj inca közt, ki legyőzetett, s fővárosával együtt amannak hatalmába esett. Tumbez kéjencz és vad lakóit is leigázta Atabalipa s annak városait királyi palotákkal és templomokkal ékesitette. Ugyanazt tette az addig meg nem hóditott Puna szigettel, melly azonban csakhamar fölkelt és legyilkolta az őrséget; miért is kegyetlen boszút állott rajtok Atabalipa. Még több más népeket is meghóditott és polgárositott; de e harczi vállalatai vérpatakokba kerültek neki.

Atabalipa.

Atabalipa kihallgatván Pizarro küldöttségét, ajándékokat küldött neki, s ellenállás nélkül engedte őt Casamascaig előnyomúlni; sőt eléje is ment, hogy látogatást tegyen, s egész fényében mutassa be magát az idegeneknek. Négy futár által megelőzve, arany és ezüst csattok által összetartott tollruhában, papagáj tollakkal béllelt igen gazdag trónon vitetve jelent meg nem kevésbbé fényesen öltözött udvariai kiséretében; a menetet mintegy harminczezer katona, s énekesek és tánczosok zárták be.

Mig az indiánok részéről zaj és tetszés nyilvánitások töltötték be a léget, a Pizarro által katonai rendben felállitott spanyolok közt a legmélyebb csend uralkodott; Pizarro, Cortes példáját tartván szem előtt, utánozni akarta őt, s hitet és becsületet alárendelt a sikernek. Valverde káplán, kilépvén a sorból előadta megjelenésök szokásos okait, melly beszédből az inca csak akkor kezdett valamit érteni, midőn annak végén felhivatott, hogy kereszténynyé és Spanyolország vazalljává legyen. Alig hogy az inca méltó boszankodással utasitotta vissza e követelést, Pizarro egy maroknyi elhatározott néppel rájök tört, szétszórta az ellenállókat, s magát az incát, a legvérmesebb reményeket is felülmúló zsákmánynyal együtt, hatalmába

keritette (1552 febr. 19). Az álnokság, s a fegyverek és bátorság felsőbbsége ekként egy hatalmas birodalmat játszott e kalandor kezére, kinek nem volt több száz hatvan embernél és három ágyúcskájánál; s mi több, négy ezer ellenség lemészárlása közben egy katonát sem vesztett el.

Övéi, kik az ország közelebbi megtekintése végett küldettek el, s az Atabalipától kierőszakolt rendeletek következtében mindenütt jól fogadtattak, találkoztak Huascarral, ki meghagyta nekik, hogy mondanák meg Pizarrónak, miszerint testvére ki nem elégitheti őket aranynyal, ha csak a templomokat meg nem rabolja, mig ellenben ő, ha megszabaditják, az atyjától rámaradt és elrejtett kincsekből annyit ad nekik a mennyit akarnak. Értesülvén erről Atabalipa megölette Huascart, s látván, hogy a spanyolok egyedüli szenvedélye az arany, azon igéretet tette, hogy ha szabad lábra helyezik, megtölti aranynyal a szobát, mellyben lakott, s melly huszonkét láb hosszu, tizenhat láb széles, s olly magas volt, mennyire az ember karjával felérhet[1]). Most megkezdődött az aranyhordás; s már hetvenöt millio értékü gyült össze, midőn a hóditók, nem birván magokat tovább fékezni, rárohantak s felosztották magok között, miből minden lovasra kétszázezer lira, minden gyalogra ennek ötöde jutott. Sokan megelégedvén a nyereséggel hazájokba tértek vissza, mit Pizarro nem is igyekezett gátolni, csakhogy elterjeszszék hirét e sikernek. Ez időtől fogva Európában minden szembetünőleg drágulni kezdett.

Mindazáltal a szerencsés rablók most sem bocsátották szabadon Atabalipát. Mondják, hogy ez főleg az irás mesterségét bámulta; s körmére iratván az Isten nevét több katonának mutatta, kik mindnyájan egyformán olvasták azt. Csak Pizarro nem volt képes elolvasni, mert nem ismerte az a-b-c-ét; miért is Atabalipa megvetést tanusitott irányában, ez pedig boszut forralt ellene, s midőn már semmit sem remélhetett tőle, elhatározta halálát. Mintha gúnyt akartak volna üzni Europa jobban rendezett ugyan de gyakran nem igazságosabb törvényszékeiből, perbe fogták, s elevenen megégetésre itélték; miután azonban felvette a keresztséget, beelégedtek azzal, hogy megfojtották. A spanyol udvar, melly üldözte a nagylelkü Co-

[1]) Az egész csak mese. A mai napig kiásott összes arany 149 köb meternyi tért foglalna el, tehát alig felét egy rendes szobának. Mit Pizarro és Almagro a Nap templomából raboltak, alig tette egy méter harmadának köbét vagyis 6000 chilogrammot azaz husz millio lirát.

lumbust, egekig magasztalta Pizarrót, ki annyi igazolást küldött aranyban, s még hetven mérföldnyi (leghe) partvidékkel toldotta meg a neki engedett uradalmakat.

E közben Pizarro fegyverrel és csellel hatalmába keritette Cuzcót, az incák fővárosát. E város egy hegy magaslatán feküdt; hosszu utczái egyenszögben vágták egymást; két pompásan gátazott folyó vette azt körül s igen erős várkastélyokkal volt ellátva. A roppant nagy, szabálytalan kövekből épült erödöt hármas fal vette körül, s kapuja rendkivül nagy kövel záratott. A vártorony, melly kerek toronynak neveztetett, s szállásul szolgált az oda érkezett incáknak, nagyszerüen fényes volt; falait arany és ezüst lemezek fedték, mellyeken állat és növény-alakok voltak ábrázolva. Az uralkodók a meghóditott vadak egy részét oda parancsolták, s a külvárosokban származási helyöknek megfelelő tájakra, azaz a keletiek keletre, a déliek délre és igy tovább helyeztettek el; s a mint időről időre a birodalom terjedt, uj alattvalók csatlakoztak a régiekhez, kik születési helyök földirati fekvésével egyező irányban telepittettek le, s megtartották nemzeti viseletöket és életmódjukat, ugy hogy e főváros a nagy birodalom kivonatául volt tekinthető.

A Nap templomának fénye minden képzelmet meghaladott. A falak arany lemezektől tündöklöttek; a főoltáron az isten képe állott egy a többieknél kétszerte vastagabb, s egyik faltól a másikig terjedt arany asztalon. Két oldalon időrend szerint az incák bebalzsamozott és trónon ülő hullái voltak elhelyezve; a templom számos ajtói aranyból készültek. A templom mellett egy négy homlokzatu kolostor emelkedett, mellyen, nem különben mint a templomon, egy méternyi széles arany füzér futott végig; ez épület körül öt, négyszögü, gúlában végződő pavillon állott, mellyek egyike egészen ezüstből a Holdnak, a Nap nejének volt szentelve, s a királynék temetkezési helyéül szolgált; a másik Venusnak, a Plejadáknak és más csillagoknak; a harmadik a dörgésnek, villámlásnak és villámnak; a negyedik a szivárványnak volt szentelve; az ötödik a főpapnak s az incák családjából választott papoknak volt feltartva, kik itt adtak kihallgatást, s tanácskoztak az isteni tiszteletet érdeklő ügyek fölött. Cuzcóból két nagyszerü, ötszáz mérföld (leghe) hosszu országut vezetett Quitóig, egyik sikon a tenger hosszában, a másik hegyeken keresztül; ez utak mentében hegyek vágattak le, völgyek töltettek be, s helyenként vendéglök, erödök és templomok épittettek; sőt alkalmas pontokon hegyi utak is vágattak, mellyeken az utazó incák felvitetvén, gyönyörködhettek az elbájoló tájak szemlélésében.

II. Manco-Capac (1533).

A meggyilkolt Huascar után II. Manco-Capacot illette a trón, ki hogy császárrá elismertessék, kész volt magát a spanyolok vazallját vallani, s már természetöknél fogva is békés alattvalóit engedelmességre intette, mit azok meg is fogadtak.

Fernando Pizarro, Francesco testvére, a hóditás igazolása végett Spanyolországba menvén, roppant összeget igért V. Károlynak a testvére iránt mutatott kegyekért hála fejében; de a hóditó furcsának találta, hogy bár saját sugallatából és tulajdon rovására inditotta meg a vállalatot, még sem volt elég a már küldött sok kincs; s hogy a távolban lévő császár és henye udvariak zsebét kelljen tömnie a saját és katonái kárpótlására s a gyarmatok és városok épitésére szükségelt összegekkel. Fernando be akarván szavát váltani, rá birta az incát, hogy a régi czimeinek visszaszerzése, s biztonságának kieszközlése végett nagyszerü ajándékot küldjön Spanyolországba; az inca meg is tette ezt, de minden siker nélkül. Mert a jövevények csakhamar megkezdték a rablást. „Legelőször is (mondja Gomara) a templom falairól szedték le az ezüstöt, s feldúlták a sirokat s elrabolták az ott letett arany és ezüst edényeket; kifosztották a bálványokat, házakat, erődöket, mellyekben az incák megmérhetlen kincseket halmoztak össze, s Cuzcóban több aranyat és ezüstöt találtak, mint mennyit Atabalipa váltságdija tett. Bizonyos spanyol egy sirboltot fedezett fel, mellyben megbecsülhetlen értékü szinezüst koporsó volt; s még több illyek is találtattak, mert a gazdag peruiak bálványok módjára temettették el magokat. Még ez sem elégitette ki a spanyolokat, kik minél többet találtak, annál többet kivántak, s főleg Huascar és más cuzcói fejedelmek kincseire vágytak, mellyekhez azonban, bár sok indiánt kinozva vallattak, hozzá nem juthattak."

Lucque előbb meghalt mintsem a vállalat gyümölcseit szedhette volna; Almagro, ki kegyetlen rendszabályokat tanácsolt, a spanyol udvar által neki kijelölt partvidék meghóditására indult, melly Chili volt. Utközben sokat szenvedett a hideg miatt, melly embereket és lovakat ölt meg, azután pedig délre a fóka és tengeri farkas-bőröltözékü erős és vad benszülötteket találták, kik ellenálltak, s legyőzetvén ismét felkeltek.

A császár Pizarrónak A r a n y - C a s t i l i á t ajándékozta egész a Vonalig, Almagrónak pedig azontul kétszáz mérföldet (leghe) Toledo ország név alatt. E két ország közt feküdt Cuzco, miért is a két hóditó viszálkodni kezdett a miatt. Almagro, ki Chiliben kész engedelmességre talált, mert az incák követének adta ki magát, rögtön

visszatért a tengerpart hosszában, melly útjában most meg már a rendkivüli meleg által gyötörtetett. Megérkezvén (1537), ugy találta, hogy a peruiak végre, bár későn, felismervén elnyomóikat, mindenütt felkeltek, s félni lehetett, hogy a tulnyomó szám utóvégre is boszút állhat rablóin. Manco-Capac által lelkesittetve már urai voltak a félvárosnak, mig Pizarro, kilencz hónap óta ostromoltatván, egy maroknyi bátor néppel védte a másik felét. Részint megszalasztatván, részint kijátszatván a benszülöttek, Almagro Manco-Capacot foglyúl ejtette, s hatalmába keritette a gazdag várost. De a legyőzöttek némileg vigasztalhatták magokat, midőn a győzőket egymás ellen látták harczra kelni, mellyben az évek által megtört Almagro legyőzetvén elfogatott, s akasztófára itéltetett (1538). Megrettenve e csúfos haláltól, ő, ki a harczmezőn annyiszor szembe szállt azzal, annyira meggyalázta magát, hogy kegyelmet koldult legyőzőjétől, ki mint ő nem ismerte azt. Csak egy néger találkozott e végszolgálat megtételére. Manco-Capac az Andesek-be vonult vissza, s vele véget ért a császárság.

A gazdagság nem szült boldogságot; az arany bősége megdrágitotta a többi tárgyakat; a játék-szenvedély koldús botra juttatta ma, ki még tegnap dúsgazdag volt; s a romlottság páratlan szemtelenséggel lépett fel. Francesco Pizarro nemcsak a benszülötteket nyomta el, hanem a gyarmatosokat is elkedvetlenitette, s felosztván a földeket és benlakókat, kizárta azokból Almagro párthiveit. Ezek Almagro hasonnevü fia körül gyülekezvén, felkeltek, Pizarrót saját palotájában megölték (1541) s üldözték párthiveit, kinzásokkal akarván tőlök kicsikarni kincseiket. A szenvedélyek mindinkább élesbedtek; az uj kormányzók gyengéknek mutatták magokat; ha valamellyik a benszülötteket védte, a spanyolok haragját vonta magára. Almagro nyilt lázadásban tört ki, de elfogatván halálra itéltetett. A hóditók megérdemlett jutalma akasztófa volt!

V. Károly felismervén Peru fontosságát, minden földeket a koronához tartozóknak nyilvánitott, mellyre az első beiktatottak halálával vissza voltak szállandók: a rabszolgák felszabadittattak; a többi benszülöttek pedig pénzzel megválthatták magokat a munkától. Biagio Nugnez de Vela, ki e rendelettel oda küldetett, minden módositás nélkül, rögtön életbe léptette azt; ekként a birtokosok egyszerre megfosztattak és sok hivatalnok bebörtönöztetett.

Gonzales Pizarro, a hóditó testvére s maga is merész és kitartó hóditó, az elégedetlenek élére állván, s kormányzóul kiáltatván ki magát, megölte a harczban Nugnez alkirályt (1546), s Limában ütött

tanyát, mellyet testvére az ország fővárosául alapitott (1535), s király módjára viselte magát, habár visszautasitotta is annak czimét. Carvajal arra akarta birni, hogy a Nap egy leányát vegye nőül, engesztelje meg a peruiakat és spanyolokat, s függetlenül uralkodjék; ő azonban elmulasztotta ezt tenni, s időt engedett a spanyoloknak közbelépésre. V. Károly nem érezvén magát elég erősnek arra, hogy nyiltan fegyverrel legyőzze, cselhez folyamodott, s Pietro de la Gasca erényes és ritka önzéstelen papot küldött el, ki által közönséges bocsánatot hirdettetett mindazoknak, kik megadják magokat, s felhatalmazta, hogy Gonzalesre ruházza az alkirályságot, nem törődvén vele „ha az ördög viseli is azt, csak Potosi aranybányái el ne üttessenek kezeiről; ha pedig megátalkodnék, a gyarmatoktól kérjen segélyt.“

Az öreg, fegyvertelen Gasca, egyedül, négyezer mérföldnyi (miglia) távolba ment, hogy békét eszközöljön. De mint járjon el sikerrel? Pizarrónak ugy tetszvén, hogy Gasca személyes ellenszenvvel viseltetik irányában, ellenségének nyilvánitotta magát, miért is ez erőszakhoz látta szükségesnek folyamodni. Kitört tehát a polgárháboru; a főbb tisztviselők elhagyták Pizarrót, ki végre fogságba esett s Carvajallal együtt halálra itéltetett. Igy jutalmazta V. Károly hőseit, igy büntette az isteni gondviselés politikai hálátlansággal az első hóditók politikai kegyetlenkedéseit. Gasca, minthogy egyszerre nem menthette fel a peruiakat a munkától, legalább enyhiteni igyekezett sorsukat; uj vállalatokkal foglalta el az elégedetlenek nyugtalan szellemét; s miután bőkezüleg megajándékozta párthiveit, V. Károlynak egy millió háromszázezer pesot küldött [1]). Bevégezvén feladatát szegényen mint előbb, homályos magányába tért vissza, honnan Palencia püspöki székére emeltetett.

S hogyan is lehetet volna jóra vezérelni egy olly országot, hol csak arany után áhitoztak, s attól függött az árulás vagy hüség? Az eszélytelen spanyol politika felizgatta az elégedetlenecket, s minthogy folytatta a boszuállást, következésképen tápanyagot szolgáltatott a pártoskodásnak is. Hogy ezeket elfojtsa, rém-uralmat vitt be, mintha csak övéi vérével akarta volna megboszulni a peruiak kiontott vérét. Ezek folytonos rokonszenvvel függesztették szemeiket II. Manco-Capac-ra, ki végre veszekedés közben egy spanyol által megöletett: fiai veszélyeseknek látszottak Toledo alkirályának, miért is megparancsolta, bogy utóda Sairi-Tupac kezesül adassék át neki. Ez csak-

[1]) Az akkori *peso* egyértékü a Louis d'or-ral.

hamar meghalt; testvére, Amaru-Tupac, ki vonakodott az udvarba menni, meglepetvén vasba veretett és lefejeztetett. Vele együtt kihalt a peruiak utolsó reménysugára, kik a telhetetlen rablók zsákmányául maradván annyira megadták magukat, hogy még csak megvetésöket kifejezni sem volt bátorságuk. A felosztás és rabszolgaság megszüntetésére kiadott rendeletek végre nagy későn életbe léptettek, s akkor a községek alakittattak; de hogyan fékezhették volna a magán birvágy kicsapongásait, miután azoktól, kik azt tehették, olly távol voltak.

Az ország előbbi nagy népessége három millióra olvadt le [1]) s oda jutott a dolog, hogy a négerek segélyére szorultak. Megszünt tehát az ipar és földmüvelés, s a nagyszerü emlékek, mellyek kevéssel a hóditók érkezte előtt végeztettek be, romba dőltek. De a peruiak nem feledhették a Nap fiait, s időről időre uj incát kiáltottak ki; igy történt ez 1742-ben, s negyven évvel később, a mikor is Condorcanqui Gábort emelték e méltóságra, ki Amaru-Tupactól származott, felső Peruban Tungasucaban cazika volt, s Cuzcóban a jezsuiták által neveltetett; ez Amaru nevet vett fel, s élére állt a spanyolok ellen fellázadt honfiainak. De a szenvedélyek által hagyván magát vezéreltetni, s nélkülözvén egy forradalom-vezetőben megkivántató elhatározottságot, a helyett hogy a creolokat, kik gyülölték a spanyolokat, testvérekül fogadta volna, ellenségesen bánt velök; ennek daczára a régi emlékek által fellelkesitett peruiak segélyével egy évnél tovább tartotta magát, kétségbeesett bátorságot állitván a fegyelem ellenébe. Végre elfogatván, jelen kellett lennie neje s gyermekei kivégeztetésén, azután őt magát, miután előbb nyelvét kivágták, négy ló által négy részre szakittatták, házát lerontották, s egész rokonságát kiölték vagy számüzték; az indiánok pedig megfosztattak különben is csekély jogaiktól, eltöröltettek ünnepeik, megvonták tőlök a gyülésezési jogot, s megtiltották az inca czim fölvételét.

E kegyetlen végrehajtás, melly megmutatta, hogy a spanyolok semmivel sem lettek jobbak apáiknál, elkeseritette az ellenállást; a Cuzcóban levágott minden főért száz meg száz spanyol lakolt életé

---

[1]) Amerika népességét talán nagyitva, de bizonyára pontatlanul számitják. Mondják, hogy Frà Girolamo de Loyasa, limai érsek, 1551-ben Peruban 8,280,000 indiánt számitott. Humboldt kétségbe vonja ezt, mert a levéltárakban semmi nyoma sincs e népszámitásnak. Ez érv szeréntem nem áll meg. A Gil-Lemos alkirály által 1793-ban rendezett népszámitás szerint csak 6,000,000 volt.

vel. Andrea, Amaru unokája, ki elkerülte a mészárszéket, miután Sorata várost fegyver nélkül, a hegyi patakok reá vezetése által bevette volna, a huszezer polgár közől csak egyetlen egy papnak kegyelmezett meg. A spanyolok árulás és politika által megkeritvén a főnököket lecsillapitották a többieket, s az incák utolsó sarjadéka Ceutá-ban tartatott fogva mindaddig, mig 1820 ban az alkotmány kihirdettetett [1]).

E közben azonban bevitettek oda az európai müvészetek és miveltség. V. Károly 1545-ben Limában egyetemet alapitott három királyi collegiummal, mellyekben ollykor kétszáz tanár és kétezer tanuló is volt. A benszülöttek által tenyésztett magvakhoz több mások, s uj állatok járultak.

KILENCZEDIK FEJEZET.

Dél Amerika. — El-dorado.

Alig telt el egy harmad század, hogy az uj szárazföld fölfedeztetett, már is egészen ellepték azt a merész szerencse-lovagok, s az uj világ minden részébe ismételten szinre hozattak az első hóditók vállalatai, kegyetlenkedései és vakmerő bátorsága. Megválván hazájoktól, a természet és saját bátorságuk ujabbnál ujabb csodái közt elfeledték, hogy csak egy távoli hatalom eszközei, s a meggyőződés és személyes érdek lelkesültségével adták magukat a fölfedezések és hóditásokra.

Mig némellyek Chili meghódoltatását fejezték be, addig mások különböző irányokban nyomultak előre. Vadillo (1537) a Darienöböltől puszta hegységek és erdőségek közt Peru véghatáráig jutott, tehát 1200 mérföldnyi (leghe) utat tett, melly legvakmerőbb a történelem által ismertek között. Sebastiano Benalcazar (1534), Pizarro tisztje, meghóditotta az Andesek közt Quitót, a világ legszebb tartományainak egyikét: de Alvarado, ki Cortes alatt katonáskodván, Uj-Spanyolország kormányzóságát nyerte el, Quitót joghatósága

[1]) A spanyolok féltékenysége miatt ez eseményekről alig tudtak valamit Európában; s az értesitéseket Miller tábornok emlékirataiból vettük, mellyek Londonban 1828-ban jöttek ki.

alá tartozónak hitte, betört oda, s leirhatlan akadályokkal küzdve, nagy fáradalmak után, mellyek bámulatosak volnának, ha kevésbbé nemtelen indokokból állattak volna ki, elérte Benalcazart. Már harczkészen állottak, midőn belátták, hogy esztelenség lenne egy olly országért versengeni, mellyet együttesen is alig védhettek volna meg; miért is Alvarado pénzbeli kárpótlással elégedett meg.

Spanyolország és Portugalia nem tudtak megegyezni a Molukkiszigeteken, mellyekhez az egyik keletről, a másik nyugatról jutott, s miután a Badajozban tartott értekezlet sikertelen maradt, Spanyolország hat hajót küldött (1525) jogai védelmére négyszázötven emberrel, Garzia de Loyasa parancsnoksága és Sebastiano del Cano vezénylete alatt. Ezek áthatoltak a Magellan-szoroson, de a nagy indiai Oceánra jutva, egy heves zivatar által, mellyben Loyasa és Cano elvesztek, szétszórattak. Követőik szerencsésen elérték a Tolvaj- azután a Molukki-szigeteket, s megkezdték a potugalokkali harczot, mellyben majdnem mindnyájan elestek. A Pataca, s egy más könnyü hajó, elvesztvén élettárukat, élelmiszerek nélkül bolyongtak; éhségöket röptiben fogott madarakkal csillapitották; egy tyúk, melly minden nap tojt, többet ért mint a kincsek, mellyek után mentek, s a tulajdonos ezer aranyért sem akarta azt átengedni. Ekként elgyötörtetve már csak a halált várták, midőn egyszer csak földet vettek észre, de melly meredek sziklák és fegyveres vadak által védetett. Szerencséjökre Mexicó partja volt, honnan a spanyol hóditók gyors segélyt küldtek nekik.

Értesülvén e szerencsétlenségről Cortes, Saavedrát küldte (1526) a molukki-harczosok segélyére, hol nem kevéssé bámultak, midőn hallották, hogy egyenesen Uj-Spanyolországból jött: olly pontatlanul rajzoltattak még akkor a térképek. Utközben sok szigetet fedezett fel, s egyike volt azon elsőknek, kik a Darien-szoroson egy csatorna nyitásának nagy hasznát hangoztatták. Saavedra utazásközben veszett el.

La Plata.

Mialatt a spanyolok késedelmeztek letelepedni azon folyó vidékein, hol Solis halálát lelte, Cabot Sebestyén érkezett oda, ki négy hajóval küldetett el, hogy ujból kisérletet tegyen a Magellan-szoroson. E folyóhoz érve nehány, még az előbbi hajótörés alkalmával ott maradt emberre talált, kiknek rábeszélése, s azon igérete folytán, hogy sok aranyat fog ott találni, ha felmegy, valóban fel is ment a Paranán, s csak egy év mulva tért vissza a tengerre. Minthogy e folyó mentében a guairan indianoktól némi arany és ezüst ékszere-

ket kapott, Rio de la Plata-nak nevezte azt el, V. Károlynak pedig pompás leirást küldött annak környékeiről, s nagyszerű igéretekkel kecsegtette őt.

E király nem akarván pénzét olly vállalatba fektetni, melly rögtön nem jövedelmez, félre tette az ajánlatot, mig végre don Pedro Mendoza de Castilia ajánlkozott annak kivitelére. A spanyol kormány, annak szokott bőkezüségével, ki azt ajándékozza oda mit nem ismer, főkormányzójává nevezte őt ki a Rio de la Plata vidékeinek egész a Magellan-szorosig, a nélkül hogy előre meghatározta volna a nyugati határokat; továbbá a spanyol kincstárból évenkénti kétezer ducatot, a gyarmatok jövedelméből ugyanannyit, a cazikák által fizetendett váltságdijak kilencz tized részét, s a zsákmánynak felét ajánlotta meg neki; ő viszont arra kötelezte magát, hogy ezer emberrel és száz lóval megy oda, egész a déli tengerig uj szárazföldi utat nyit, saját költségén három erődöt s különféle telepitvényeket alapit, s nyolcz téritőt, orvost, sebészt és gyógyszerészt visz magával.

Tizennégy hajóval és kétezer ötszáz emberrel, sok hányattatások után a Rióhoz érvén (1535), a nagy hiterjedésü öböl mellett, melly torkolatánál terül el, Buenos Ayres-t alapitotta. E tartomány, melly a világ legszebb és legtermékenyebb vidékeinek egyike, igen gazdag volt legelő, gyapot, czukornád, indigo, bors és ipecacuanaban, s a benszülöttek szerencséjére nem találtattak ott aranybányák. Mindazáltal miként másutt, ugy itt is kegyetlenkedni, csalni kezdtek, s erővel vették el az élelmiszereket a benszülöttektől, miért is ezek felbőszülvén kiirtották a rablókat.

Folytatván e folyón fölfelé nyomozásukat, ugy találták, hogy több más magokban véve is nagy folyók ömlenek abba, millyenek az Uruguay, Paraguay és Rio-Salado. Megtörve a szenvedések által s kétségbeesve a meg nem felelő siker miatt, Mendoza előbb eszét majd életét is elvesztette; társai sem voltak szerencsésebbek; de testvére Gonzales és Juan de Salazar Assunciónt alapitották (1538), melly fővárosa lett a Paraguaynak elnevezett egész földnek.

Az ott alapitott gyarmatokban ismétlődtek a szokásos elnyomások, forradalmak, kölcsönös öldöklések, a haszonvadászok barangolásai, s az ügyvédi fondorlatok. A benszülöttek, kik ellenállni merészkedtek a betörő rablóknak, leölettek vagy bizomány czimen rabszolgákul adattak el; s minden bizományos spanyol annyit tartott házában a mennyit akart, mindenféle szükségletre használván őket. A törvény azonban tiltotta eladni vagy ok nélkül rosz bánás

módban részesitoni a benszülötteket, s meghagyta a birtokosoknak hogy ruházzák, táplálják, gyógyitassák és oktassák a vallásban. A cantonok, mellyek békésen vetették magokat alá, bizonyos földrészt tartoztak átengedni, hol gyarmat alapittatott, s helyhatósági hivatalok állittattak Spanyolország javára, mellyek benszülöttekkel töltettek be; az ekként rendezett gyarmat aztán bizományképen egy spanyolra ruháztatott.

Az oda küldött különféle alkirályok részint terjeszteni, részint szilárditani törekedtek a hóditást, városokat alapitván, s bizományképen engedvén át a lakosokat; az első és második bizományos tulajdonul birták őket, hogy kárpótolják magokat költségeikért; azután szabadokká lettek, s csak bizonyos adót kellett fizetniök. A spanyol férfi és indián nőtől származottak atyjok állapotát követték.

E rendszabályok, mellyekkel Spanyolország e fontosnak felismert tartományt ellátta, lassan-lassan szabadságra vezérlették volna azt, ha egyszerre csak meg nem tiltotta volna a bizományokat, minek következtében megszüntek ott gyarmatokat alapitani, s pedig ép azon időben, midőn a portugalok a szomszédos Braziliából be-becsaptak, s vadásztak a bolyongó indiánokra.

Illy szerencsétlen helyzetben volt e tartomány, midőn, miként látni fogjuk, a jezsuiták felkarolták annak nevelési ügyét.

De az Atlanti s Indiai-tenger közti átjárás még nem volt fölfedezve. Ezt kifürkészendő Juan de Ayala, Pedro de Mendoza társa, egészen a Paraguay eredetéig felment (1535), s ismeretlen földeken keresztül Peruig ért. A folyón csónakokat hagyott, hogy visszatérésére várakoznának; de ezek által cserbe hagyatván, megöletett. Tizenkét évvel később Yrala ismét megkisérlette e veszélyes utat, s összeköttetést hozott létre Peru és a platai kormány közt [1]).

El-dorado.

E közben Peruban ismereteket gyüjtöttek a szomszédos tartományokról, s az indiánoktól azon értesitést kapták, hogy az amerikai szárazföld bensejében keletre füszerek, fahéj s főleg aranyban gazdag hegységek találtatnak, ugy hogy az ott lakók mindenféle fegyvereiket és eszközeiket abból készitik; s hogy egy Manoa nevü város van, hol a ház fedelei, ajtai, szóval, minden tiszta arany. Gonzales Pizarro, Quito kormányzója elhatározta magát ez El-dorado-

[1]) *Collecion de obras y documientos relativos a la historia antigua y moderna de las provincias del Rio de la Plata, illustrados con notas y disertaciones por* **Pedro de Angelis** (nápolyi), Buenos Ayres 1836. 5. vol.

nak nevezett tartomány fölkeresésére, s vissza nem rettenve egy erdős, havas föld veszélyei s a benlakók vadságától, háromszázötven spanyollal és négyezer indiánnal utra kelt (1539), melly mind a tett fölfedezések, mind a kiállott kalandok végett nevezetes.

A képzelhető legnagyobb kényelmetlenségekhez rettenetes földrengések járultak, mellyek Quixosban szemök láttára ötszáz bennlakót nyeltek el, miközben az ég is dühöngött, s ugy látszott, hogy a viharok, felhőszakadások, vizáradások elmeritik vagy éhhalállal vesztik el a spanyolokat. Majd az Andesek egyik magasabb csúcsán kellvén keresztül menniök, az indiánok légy módjára hullottak el a szokatlan hideg miatt: nagyon is valódi szenvedések, mig az arany fegyverek és tetők sehogy sem akartak jelentkezni. Végre Zumaco völgyében a ceylonitól különböző fahéj fákat találtak, mellyeket a benszülöttek nagy gonddal ápolván másféle élelmiszerekért cseréltek ki.

Kelet felé egy nagy folyó mentében egész addig jutottak, hol az hatszáz lábnyi magasságról rohan le, melly esésnek hat mérföldre (leghe) hatott zaja. Mintegy ötven mérföldnyire haladtak e folyó partjai mellett, a nélkül hogy átjárást találtak volna: olly széles és mély volt az; végre a viz fölött roppant magasra nyuló s egymáshoz közeledő két sziklát találván, fatörzsekből hidat alakitottak azokon, s átmentek a mélység fölött. Most egy, tavak, mocsárokban gazdag s olly magas füvel benött téres sikságra jutottak, hogy lehetetlen volt azon keresztül törni. Hogy tehát élelmet szerezzenek, s ne kelljen málháikat czipelniök, egy csónakot készitettek, mellyet megmaradt ruháikkal s fa mézgával tettek vizellenessé, s törhetlen lélekkel még kétszáz mérföldre (leghe) nyomultak elö.

De végre minden élelmiszereikből kifogyván, Pizarro Francesco Orellana de Truxillónak meghagyta, hogy a sebes folyón leereszkedvén, élelmet szerezzen, s visszatérvén, azon helyen tegye le azt, hol a vidékiek értesitése szerint ehez egy másik folyó csatlakozik. Orellana ugy is tett, s elérte a pontot, hol a folyó (talán Napo) egyesül Maranonnal; de sem helységeket, sem müvelt földeket, sem élelmi szereket nem talált. A szükség, kiváncsiság és fölfedezési vágy rábirták Orellanát, hogy e végtelen vizekre bizza magát, legalább magát s követöit akarván megmenteni, miután elhagyott társain nem segithetett. 1540 utolsó napján már annyira hágott a szükség, hogy ő és társai a lábbeliket, nyergeket s mindazt, mi rágható volt, megették, s a folyam önkényére hagyták magukat, melly szél nélkül naponta huszonöt mérföldre (leghe) vitte öket. Vadtörzsekkel ta-

lálkozván, egynémellyek harczolva estek el közülök, a többiek pedig csak bátorságukhoz hasonlitható roppant szenvedések közt, miután czerhétszáz mérföldet (leghe) hátra hagytak, a következő augusztusban a tengerre jutottak.

Itt Orellana egy hajót vett, s vissza tért Spanyolországba (1541), csodákat beszélve El-doradoról, mellyet mint állitotta, meglátogatott, de mellyet senki sem talált fel ujra. Beszélt ő tisztán női népségről is, mellyről e folyó Amazonok folyójának neveztetett. Ezek létét sokan hitték, mások kinevették és tagadták, mindazáltal a tartomány hagyományai megerősitik azt. Pigafetta igy ir Első utjában: „Még más rendkivüli dolgokat is regélt öreg kormányosunk. Többek közt azt beszélte, hogy Nagyobb Java alatt egy Occoloro nevü szigeten csupán csak nők laknak, kik a széltől foganzanak, s a himnemü gyermekeket megölik, a nőnemüeket felnevelik; a férfit, ki véletlenül szigetjökre vetődik, ha csak szerét tehetik, megölik.“ — La Condamine igy ir: „Utunk hosszában mindenféle nemzetbeli indiánoktól kérdezősködtünk e harczias nőkről; s mindnyájan azt mondták, hogy hallották azokról atyáikat beszélni, s részleteket is hoztak fel, mellyeket elmondani hosszas volna, s mellyek azt látszanak megerősiteni, hogy valóban létezett a nők egy köztársasága, kik férfiak nélkül éltek, s észak felé a föld bensejébe vonultak a Negro vagy más valamellyikén azon folyóknak, mellyek ugyanazon oldalról a Maranon folyamba ömölnek.“

Több gondot okozott azon folyam, melly nyugatról keletre veszi utját, s mellyen Orellana, mint mondta, Quitóban ülvén csónakra, az Atlanti-tengerre jutott. E folyón felmenve tehát át lehetne kelni az Indiai-tengerre, a nélkül hogy a spanyol gályák, mellyek kénytelenek voltak Peru és Chili gazdagságaival Amerikát megkerülni, olly sok ellenség és rablóknak lennének kitéve. De csak később tudták meg, hogy e folyó összeköttetésben áll az Orinocóval, s olly sok más mellékfolyókkal, mellyek temérdek népeket fűznek össze. Ez a világ legnagyobb folyama, mert forrásától, harmincz mérföldre (leghe) Limától, ezerszáz mérföld hosszában az egész déli szárazföldön keresztül megy, kétszáz más folyót szedvén magába, mellyek némelyc nagyobb a Dunánál. Kétszázötven mérföldre (leghe) torkolatától már észrevehető a tenger-árapály, melly a holdtöltével és uj holddal határos napokban a lefolyó vizekkel küzdve a pororoca [1]) néven

[1]) Ugyanazt fejezi ki, mit a Ganges, Senegal, s Szajna torkolatánál *barra*nak, s a Garonne és Dordogne torkolatánál *mascaret*-nek neveznek.

ismert tüneményt okozza, a midőn is két percz alatt óriás magasságra emelkednek a vizek, s a hegyként tornyosuló hullámok iszonyatos zajjal hajókat, földeket s mindazt, mit elő találnak, elseprik, összetörik [1]).

Orellana kétszázezer márka aranyat és sok smaragdot hozott onnan, mi, mondása szerint, semmi sem volt a látott gazdagságokhoz képest. Ugyan ő mint kormányzója a fölfedezendett földeknek egy uj expeditio élén küldetett el (1549) ; de mindenféle szerencsétlenség várt reá. A tengeren szomjuság gyötörte; egy hajója hetven emberrel sziklához ütődvén szétzúzatott; két hajóval az Amazon folyó torkolatához ért s száz mérföldnyire (leghe) ment fel azon, de ötvenhét embere éhség, sok mások pedig a vadak nyilai által vesztek el; végre szivfájdalom és fáradalmak következtében maga is meghalt Caracasban, szüntelen El-doradoval tépelődvén.

Hát Gonzales Pizarróval mi történt? Erdők és réteken keresztül, mellyek egyformán járhatlanok voltak, az összefolyás helyéig küzdötte magát, mellyet Orellanának kijelölt; de itt sem őt sem az élelmiszereket nem találta. Elcsüggedvén szivök, s azt képzelvén, hogy Orellana még nagyobb nehézségekkel találkozva, elveszett, legjobbnak látták a négyszáz mérföldre (leghe) hátrahagyott Quitóba vissza térni. Megfordultak tehát, s kimondhatlan szenvedések közt, két évi távollét után Gonzales ujra megjelent tartományá-

---

[1]) E rettenetes folyamon csak kevesen tettek kisérletet. És pedig 1560-ban Pedro de Ursua Urtado de Mendoza, Peru alkirályának rendeletéből; 1602-ben Pietro Rafael jezsuita; 1616-ban egy névtelen, Francesco Borgia Peru alkirályának parancsából; 1639-ben a jezsuita Christoforo de Acugna és Andrea de Artieda, kik gróf Chincon perui alkirály által küldettek; 1689-ben Fritz Sámuel jezsuita, ki első térképét vette fel a folyamnak, melly 1707-ben Quitóban tétetett közzé; 1725-ben Palacios, továbbá Breda és Andrea de Toledo ferenczi barátok; 1743 és 44-ben La Condamine, miközben a délkör egy fokát mérte meg; 1794-ben a spanyol udvar szolgálatában állott hires ausztriai természettudós és Malaspinának hajóstársa, Haenke kifürkészte az Ucayale, Beni, Mamoré, Itenes mellékfolyókat, s ajánlatot tett a spanyol udvarnak, hogy egész az Atlanti-tengerig lemegy, mit végre is hajtott, de a spanyol és portugal udvarok közti féltékenykedések miatt, gyümölcs nélkül; 1828-ban Lister Mawe, az angol tengerészet hadnagya tette meg ez utat, ki 1829-ben Londonban egy igen becses ismertetést nyomatott ki ama missiók valódi állapotáról, mellyek régente a partokon alapittattak. A boliviai gyülés 1834-ben százezer lirát ajánlott az első gőzhajónak, melly e köztársaság nagy folyóinak egyikén felhajóz.

ban, a háromszázötven spanyolból csak nyolczat, s a négyezer indiánból egyet sem vivén vissza.

De sem a Dorado, sem a Molukkok felé való átjárás, melly annyira szivén feküdt V. Károlynak, fel nem találtatott. Meggyőződvén, hogy semmiféle tengerszoros nem létezik az Uraba-öböl s a Nicaragua csatorna közt, különféle utakat módokat ajánlottak egy csatorna nyitására; némellyek a tó és a déli tenger közt fekvő négy mérföldnyi (leghe) tért vélték kiásandónak; mások a Logartos folyó hosszában hitték létesithetőnek, összeköttetésbe hozván azt a tengerrel; vagy a Vera Cruz folyó által; némellyek pedig egy, Nombre de Dios-tól Panamáig terjedő átjárás nyitását tanácsolták. A vállalat nem haladta volna tul Spanyolország erejét; de egyebek közt azt is ellenvetették, hogy a két Ocean nem ugyanazon szinvonalon állván, kiszámithatlan következményei lehetnének az átvágásnak.

Chili.

Peru másik oldalán is tovább folytatták a fürkészetet. Chilinek nevezik azon földszegélyt, melly Perutól Patagoniaig a Nagy-Ocean s az Andeshegylánez közt terül el. E hegyek igen magasak s örökösen hóval koronázvák, miért is az évnek csak csekély részében hághatók meg; a területükön találtató husz nyilt tűzhányó tölcsér minden évben többször rázkódtatja meg a földet, s széles nyilásokat okoz, mellyek egész városokat képesek elnyelni. Meglepő ellentétet képeznek ezek az örökké derült ég s az igen termékeny földdel, melly dús harmattól öntöztetve mintegy csalogatni látszik a halandókat.

Kevéssel az európaiak megérkezte előtt Jupanchi inca meg akarta hóditani ezen, birodalma déli részén fekvő dús vidékeket; roppant emberáldozatok árán sikerült is neki kifárasztani a chiliek makacsságát, kiknél egy megszálló sereget helyezvén el, engedelmességben tartotta, s csakhamar megnyerte őket a Nap fiai magasabb müveltségének. Az utolsó inca, mint mondottuk, a spanyolok által egy rendelet kibocsátására kényszerittetett, mellyben őket szövetségeseknek és barátoknak ismerte el, s meghagyta a chilieknek, hogy mint ollyakat fogadják őket; ennek következtében a hóditás nem került vérbe. Eleintén Almagro, ennek halála után (1538) Pedro de Valdivia kormányozta azt. Ez egyedül százötven európaival, de nagyszámu segélyhaddal s marhacsordákkal érkezett oda, mellyek ősnemzői azoknak, mellyek most Dél-Amerika fő gazdagságát képezik. Olly helyen akarván letelepedni, honnan a spanyolok nem könnyen térhetnének vissza Peruba, Valdivia Guasco népes völgyébe

nyomult elő, mellyet hazája emlékére Uj-Estremadurá-nak nevezett, s hatszáz mérföldre (leghe) Perutól Sant-Jagot, Chili mostani fővárosát alapitotta (1541), mellynek kikötője Valparaiso.

A chiliek csakhamar észrevették, hogy ezek régi uraiknak nem barátai hanem ellenségei, s annál kevésbbé viselték türelmesen az igát, minél sulyosabban nehezedett az rájok. Tömegestül a szokatlan bánya munkákra kényszerittetvén, ezrenként hulltak el; miért is az életben maradottak boszut lehelvén, időről időre felkeltek s gyilkolták elnyomóikat. De nélkülözték a fölkelésre megkivántató fő tulajdonokat: az egyetértést és kitartást; mig ellenben azzal szükségből, ezzel természetöknél fogva birván a spanyolok, mindig felülkerekedtek. Valdivia győzött s legalább hét várost épittetett, miket szükségeseknek hitt birtoka megszilárditására, de mellyek valóban csak szétforgácsolták az erőket.

Egész a 40-ik szélességi fokig haladt elő, s nevét egy városban örökitette meg, mellyet Chiloe archipelagusa s Biobio közt egy termékeny és erdős vidéken épitett. E helyet a molukkok és araucanok. Chili legrégibb, erős, szép testü, határozott jellemü és függetlenségökre féltékeny népei lakták, mellyek, a nélkül hogy a tulzott leirásoknak hinni akarnánk [1]), bizonyára igen finom polgári intézményekkel, s müvészeti, számtani és tudományos ismeretekkel birtak; s az indiánok közt leginkább voltak képesitve a müveltség elfogadására, ha valaki értett volna hozzá szépszerével bevinni azt hozzájok. Az araucanok másik sajátsága a nyelvök tisztaságára forditott majdnem tulzott gond. A külföldiek kénytelenek voltak megváltoztatni nevöket, hogy idegen szót ne vigyenek be; s a térítők szüntelen megszakittattak beszédökben a hallgatók által, kik a kifejezés vagy kiejtés hibás voltára figyelmeztették őket; s még ha megtanulják is a spanyol nyelvet, közügyekben mindig tolmácsot használnak. E zengzetes nyelv, melly nélkülözi a torokhangokat s igen változatos a hangsulyt illetőleg, nagyon szabályos a képzésben; a nevekre nézve csak egy ejtegetéssel bir, az igék hajtogatásában egyszerü, s rendkivül alkalmas összetett szók képzésére [2]).

---

[1]) **Miers**, *Travels in Chile and Plata* czimü, Londonban 1826-ban kijött munkájában mesének veszi mindazt, mit Herrera és Ercilla, s a mult század végén Molina s a jezsuita Harestadt (*Chili-dugu*) az araucanok müveltségéről, gyógyászati, csillagászati, földmérési, költészeti sat. ismereteiről állitottak. — Az araucanokról legujabb ismertetésekkel **Lesson** szolgál, *Voyage pittoresque autour du monde.* Párizs 1830.

[2]) Lásd **Febres**, *Arte de la lengua general del reino de Chile.* A *Rucatun-*

A spanyolok nem vévén észre, kikkel van dolguk, a bányákba akarták őket kényszeriteni; Valdivia pedig lakomára hiván egy főnöküket, elég aljas volt megmérgezni azt. Nem kellett több; kitört az átalános fölkelés (1553), mellyet Capolican vezényelt. Belátta ő, hogy rendezett hadsereggel nem állhatnak előnynyel nyiltan szembe a rögtönzött csapatok, miért is guerilla harczot kezdett, mellyben maga Valdivia is elfogatott (1559), s az ő és katonái csontjaiból sipokat készitettek, s azokkal lelkesitették harczra a benszülötteket. Hatvan évig tartott a háboru, s még tovább a gyűlölet, melly minden kedvező alkalommal kitört, s többször lerombolták Concepcion, Talacuan és Valdivia városokat. A spanyolok csak ritka időközökben nyertek alkalmat megszedhetni magukat az aranymosásból, miben igen gazdag e folyók fövenye, s a bányákból, mellyek egyedül Valdivia vidékén naponta huszonötezer scudit jövedelmeztek a kormányzónak [1]).

II. Fülöp olly sokat adott Chili megtartására, hogy (1567) Perutól különvált közigazgatást alapitott ott, azaz egy királyi törvényszéket állitott Conceptionban, melly aztán gazdasági szempontból 1575-ben megszüntettetett, s csak 1709-ben állittatott vissza. Napjainkban Chili, mellőzve a politikai eseményeket, mellyeket később tárgyalandunk, uj fontosságot nyert ezüst bányái végett. 1832. május havában egy szegény ember Copiapo sivár vidékén fát szedni menvén, ezüst darabokat talált, s minthogy nem tudta titokban tartani, rögtön seregestül tódultak annak keresésére. Csak az első négy nap alatt tizenhét ér fedeztetett fel, nyolcz nap mulva huszonöt, háromhét alatt negyven. Az első nyolcz hónapban ötvenezer márkát ástak, az ásványkövek hatvan, sőt hetven, ollykor kilenczvenhárom század részt adván.

Terra firma.

A Perutól északra eső földterületen, mellyet Terra firmának neveztek (Columbia), s melly az Orinoco északi partjától Panama szorosig nyulik, szintén szaporitották a spanyolok telepitvényeiket majd esetlegesen, majd birvágy vagy ajtatosságból. V. Károly nagyravágyása által előidézett nyomasztó pénzzavarainak egyikében, az

---

maclopaen szó a következőkből van összetéve: *ruca* ház, *tun* épiteni, *ma* imábani felkiáltás, *clo* segiteni, *paen* jöni, s ezt fejezi ki: „Jőjetek segiteni házamat épiteni.“

[1]) **Giovan Ignazio Molina**, *Saggio sulla storia civile del Chili.* Bologna 1787.

augsburgi Welser háznak adta el Venezuelát, melly az Atlanti- s az Antiliák-tengere mellett terül el, s észak nyugati részét képezi a mostani Columbiának. A fő algazili hivatal e családban örökösödés utján fiuról fiura volt szállandó; vámmenteseknek nyilvánittattak a Spanyolországból oda vitt élelmiszerek; s jogában állott rabszolgákká tenni a munkától vonakodó benszülötteket; ezekért viszonzásul a talált arany egy ötödrészének átszolgáltatására kötelezteteti.

Sehogysem tetszett a téritőknek, hogy a katholikus király eretnekeknek adta el az indiánokat; s minden jó lelkü embernek borzadnia kellett, midőn látta, hogy e kereskedők egyedül nyerészkedési szempontból kiindulva kezelik a szerzeményt, kínozzák az indiánokat, s a legroszabbul kormányozzák a kapzsiságuknak embertelenül oda dobott tartományt. Megengedvén az udvar az emberevők rabszolgákká tételét, e kalandorok minden indiánban emberevőt láttak. Az akkoriban nagyon elszaporodott népmondák egyike azt hiresztelvén, hogy e tartomány benscjében egy arany palota áll, annak keresésére indultak, s a szükséges eszközök és szerekkel a benszülöttek egész seregét terhelték meg, kik nyakuknál fogva kötöztettek egymáshoz. Ha valamellyikök elgyötörtetve nem birt többé mozdulni, levágták fejét, csakhogy ne kelljen a kioldozással időt tölteni. Nem szükség mondanunk, hogy e palotával is ugy jártak mint az El-doradóval.

Carthagena.

Még eddig nem hódittatván meg a harczias népességü Calamari tartomány, don Pedro de Heredia katonatiszt maga részére kérte azt ki, s megnyervén azon földrészt, melly a Magdalena és Darien két nagy folyó közt az egyenlitőig terjed, egy tágas és biztos öböl partján Carthagenát épitette (1533), mellyről az egész tartomány neveztetett; s nagy kiterjedésü hóditmányaiban olly sok aranyat gyüjtött, hogy a koronának az azt illető ötöd fejében huszezer mázsa tiszta arany jutott. A benszülöttek ezrenként ölettek le, bár a téritők s Carthagena püspöke mindenképen ellenezték azt.

Hirét vévén, hogy nyugatnak haladva még nagyobb mennyiségü arany lesz található, Gonzales Ximenes de Quesada annak fölkeresésére indult, melly vállalat nem kevésbbé volt veszélyes mint a mexicói és perui. Nyolczszáz nyolczvanöt spanyol kelt utra (1536), egyesülve igen sok megkeresztelt indiánnal, kiknek élére Las Casas, Zamburano s más téritök állottak. Sok hónapot töltöttek el a Cordillerákon keresztül fárasztó menetekben, s elérték a boldog tarto-

mányt. A térítők Krisztus nevében békét igértek az indiánoknak, miért is nem állottak ellen; de a hóditóknak igen szivökön feküdt Bogota fejedelmet felkeresni, ki rendkivül gazdagnak hireszteltetett. Most az egyszer nem álmodtak, mert az előre küldöttek valóban találtak egy szép várost, hol mint a Nap fiai ünnepélyesen fogadtattak.

Csakhamar megérkeztek a többi spanyolok is, s e király, késön véve észre a jövevények kielégithetlen birvágyát, az udvariasságot ellenségeskedéssel váltotta fel, mire azonban az ő barbárságuk adott először okot. De mint mindenütt, itt is az európaiak győztek. Las Casas rábeszélésére sokan engedelmeskedtek, s Quesada Bogotába vonult be (1537). Az itt talált gazdagságok a legtulzottabb várakozást is felülmulták. Azonkivül voltak itt polgárosult intézmények, isteni tisztelet, mesés hagyományok, rendezett udvartartás, három háromszáz nővel; s mindenfelé a haladásnak indult müveltség jelei mutatkoztak. Az ajtatos Las Casas bámulatát, melylyel az indiánok iránt viseltetett, csak az csökkentette, hogy kisdedeket áldoztak isteneiknek.

A benszülöttek muyskáknak neveztettek, s hagyományuk azt beszélte, hogy egy fehér s tapasztalt büvésznő, ki bölcsesége végett Comizagal azaz repülő tigrisnek neveztetett, látogatta meg Cerquin tartományt, s Cesalcoquinban telepedett le, hol az iszonyatos hármas arczú bálvány imádtatott, mellynek segélyével győzelmeket aratott és kiterjesztette birodalma határait. Comizagalnak, bár tisztán megőrizte magát a férfiaktól, három fia volt, kik közt fölosztotta országát, bölcs tanácsokat adván nekik a kormányzást illetőleg; azután végóráját közeledni érezvén, ágyát a templomba vitette, honnan mennydörgés és villámlás közt madár alakban repült az égbe. Ő vitte be az indiánok közé a bálványok tiszteletét, mellyek egyike Nagyatyának, a másik Nagyanyának czimeztetett, s ezektől szokták kérni az üdvöt, mig a többiekhez gazdagságért, bajaikban vigaszért, és bővelkedésért folyamodtak.

Egy másik hagyomány szerint a muyskák ősapái meztelenül jártak, barbár módra mesterségek és isteni tisztelet nélkül éltek, mignem egy tömött és hosszu szakállu öreg férfi jelent meg köztök, ki a Chingasa, a Cordilleráktól keletre elterülő síkságokról jött, a benszülöttektől különböző fajúnak látszott, s Bachica, Nemquetheba és Zuhé neveket viselt; ez az indiánokat társas életre szoktatta és földmüvelésre tanitotta. Egy ép olly szép a milly gonosz, s szintén három, Chia, Yubecaygnaya, Huythaca, nevü nőt is hozott magával,

ki mindig ellenkezett férjével, büvészetével ártván azoknak, kikkel ő jót tett, s egy általa okozott vizözön elnéptelenitette Bogota völgyét. Végre férje haragra gerjedvén ellene, előzte azt, s belőle lett a hold; Bachica pedig kiszáritotta a völgyet, s bevitte oda a Nap tiszteletét.

Ime tehát itt, nemkülönben mint Amerika olly sok más, sőt mindazon helyen, hol az ősidők emléke megőriztetett, hagyományos müveltséggel, szent háromsággal, s a fehérek iránti tisztelettel találkozunk, mi nagy előnyükre szolgált a castiliaiaknak, kik Bachica vagy Comizagal törzsének vagy követeinek tartattak. De csakhamar a gonosz szellem küldötteinek kellett őket tekinteniök, mert meg nem elégedvén a könyedén rablott aranyhalmazokkal, kegyetlenkedni kezdtek, hogy többet csikarjanak ki, a legnagyobb ellenmondást tüntetvén föl viseletök s a szeretet elvei közt, mellyeket Las Casas a betörők vallásának alaptana gyanánt hirdetett.

Előbbre nyomulván más vidékeket is meghódoltattak, többek közt Tunca gazdag országát, mellynek királyát fogolylyá tették; azután pedig Sagomoscot, a bogotai vallás fő székhelyét, hol egy bámulandó épitményü és sok századok gazdag ajándékaival elhalmozott templom emelkedett, melly véletlenül a lángok martaléka lett. E balesetek azon meggyőződést keltették a muyskákban, hogy elhagyattak isteneiktől, s főpapjuk megtérése a köznép megszámlálhatlan sokaságát vezette a kereszt lábaihoz, kik illy módon Spanyolországhoz füzettek, s a téritők által kitelhetőleg védelmeztettek a gyilkos hóditók ellen.

Ezek arannyal megrakodva fordultak vissza: de a visszatérés minden kigondolható nyomor és bajok közt ment végbe; sokan, mint a mese Midása, éhon vesztek el az útban; mások a boszút lehelő indiánok által megtámadtatván, kénytelenek voltak elhányni gazdag zsákmányaikat. Ők sem akartak adósak maradni: Tizquesuca királyt megölték; utódát Seguesagippát elfogván, miután előbb előde kincseinek kiadására kényszeritették volna, haszontalan ürügyek alatt egész családjával együtt felakasztatták. Las Casast, ki nem akadályozhatta e zsarnokokat, a legnagyobb fájdalom fogta el, midőn eszközévé látta magát tétetni az erőszakos rablások és kegyetlen öldökléseknek, mellyeket bár akaratlanul, ő maga segitett elő azzal, hogy megszeliditette a benszülötteket, s az evangelium békéjét és igazságos eljárását igérte nekik. Quesada szerencsétlen halállal mult ki (1528).

Illy módon alapittatott meg Uj-Granada országa, mellynek fő-

városa Santa-Fe lett; s a spanyolok valóban elmondhatták, hogy végre föltalálták azon Dorádót, mellyről az egész világ álmodozott. Kirabolták annak kincseit; leölték lakóit; a kevés életben maradottak a Cordillerák közé menekültek, hol nem érhették el őket az emberek és ebek, s hol több századon át tartózkodtak, mignem megérkezett az elnyomók elleni boszu és szabadság napja, mellyet a Gondviselés előbb utóbb föl szokott tüntetni.

TIZEDIK FEJEZET.

A spanyol gyarmatok.

Spanyolország tehát ez időben a Földközi-tengeren Sicilián kivül, Majorcát, Minorcát, Ivicát, Fromentariát; Afrikában Ceuta, Oran, Mazalquivir, Melilla, Penon de Velez városokat; az Atlanti-tengeren a Canari-szigeteket; Azsiában a Philippinákat s a Sz. Lázár és Tolvajok szigetén tőzsdéket; Amerikában Hispaniolát, Cubát, Porto-Ricót, a Caraibokat, Trinidádot, Santa Margaretát, Roccát, Orchillát, Biancát s néhány Lucayi szigeteket; délen Terra Firmát, Perut, Chilit, Paraguayt, Tucumant; északon ó- és uj Mexicót, Californiát és Floridát számitotta birtokai közé; összesen, uralma a 34-ik északi szélességi foktól a déli 53-ik szélességi fokig, mintegy hatezer mérföldnyi (miglia) hosszuságu földre terjedt ki, mi felét teszi a hold felületének.

Ha Spanyolország, melly olly gazdag bányáknak, s a naptéritők dús tenyészete által előállitott annyira becses és különféle termékeknek, továbbá a la Plata, Amazon, Missisippi és szent Lőrincz hasonlithatlan folyamainak volt birtokában, ezeket ügyesen fölhasználva, rendkivül alkalmas fekvésü uradalmait egy nagy, az egész világot átölelő kereskedelmi rendszerben összekötni tudta volna, kiszámithatlan előnyt huzhatott volna abból. Vagy bizonyára gazdagságot biztositathatott volna magának, fölszabaditván Amerika kereskedését, amint azt Hispaniola szerzetesei ismételve tanácsolták. De ő csak háboruhoz, nem pedig kereskedéshez értett; s az általa elfogadott kizárási és rabszolgasitási rendszer mind az életben hagyott benszülötteket szerencsétlenekké, mind őt magát szegénynyé és erőtlenné tette. Annyi igaz, hogy a bámulandó hóditások nem Ferdinándnak vagy Károlynak, sem az ő ingadozó és gyanakvó po-

litikájuknak, hanem az egyes hóditók rendkivüli tevékenységének köszönhetők, kik függetlenül s gyakran ellentétesen müködtek a kormánynyal, melly mig egyrészt mindig kész volt akadályokat gördíteni eléjök, másrészt ha sikert látott, szemet hunyt az önkény és erőszakoskodások ellenében, vagy beleegyezett azokba. Midőn aztán a kormány rendet hozott a hóditmányokba, fegyverrel irta annak szabályait; s a müveltség és fölfedezések másutt kényteleníttettek védnököket és tényezőket keresni.

Gyarmatrendszer.

Spanyolország, csalogattatva a bányák fölfedezéséből rá háromlott váratlan előnyök által, nem elégedett meg a benszülöttekkeli kereskedés üzése végett alapitott telepitvényekkel, hanem a földet is akarta birni, s beavatkozott a gyarmatok kormányába, mellyek alapitásához semmivel sem járult. E gyármatokat ő ugy tekintette mint nem az állam, hanem a koronához tartozókat; s az osztrák házbóli fejedelmek, kik Spanyolország trónját örökölték, átalános tulajdonosaiul tartván magukat az alattvalóik által meghóditott tartományoknak, jogukban állónak hitték azoknak engedményeket adni, a vállalatok főnökeit s a hivatalnokokat kinevezni, s mérlegelni a kiváltságokat, mellyeket a gyarmatoknak adni akartak. De a sikeresités eszközeit nem ismerték vagy nem volt kedvök alkalmazni, s egyedül az anyaország hasznát tartván szem előtt, csak fejni akarták az alávetett tartományokat, a nélkül hogy a kellő tőkéket beléjök fektették volna, mellyek pedig elkerülhetlenül szükségeltettek terjedelmes telepitvények alapitására azon időben, midőn még a társulás mindenhatósága ismeretlen volt. A politikai gazdászatra vonatkozó régi embertelen eszmék, mellyeket V. Károly ujból fölélesztett, az ő példája után ismét tekintélyre vergődtek; minek következtében törvényesnek tekintetett a néger-kereskedés: némelly osztályok egyedül mások javára kényszerittettek dolgozni; a gyarmatok pedig esztelen megszoritásoknak vettettek alá a termesztést illetőleg, s fölösleges fogyasztásokra kényszerittettek, ugy hogy az ültetvényesek a munkások rovására éltek, azoktól pedig tized, árszabály s más kincstári czimek alatt az anyaország ragadta magához a hasznot. Ebből a jólétnek csekély mérvbeni elterjedése, a csempészet előnyössége, a hirteleni meggazdagodások s azon ipar-versenygések származtak, mellyek olly sok ujabb háborúkra szolgáltattak okot.

A gyarmatrendszerben teljesen járatlanok, s inkább kalandos vállalatok, mint békés földmüvelésre lévén hajlandók, a spanyolok mindössze is csak Mexico és Perura irányozták figyelmöket, melly

országok a becses érczeket szolgáltatták; de itt is egyedül arra törekedtek, hogy minél nagyobb mennyiségben ássák azokat, mitsem törődve az eszközökkel, sőt a legoktalanabb föltétlen kormányformát vivén be oda.

Nem fölfedezések, hanem hóditmányoknak tekintettek tehát az uj földek; s nem is gyarmatoknak, hanem a király birtokainak voltak nevezhetők, ki önkénye szerint, adók és évdijak fejében, bárkinek oda engedhette, s egy helytartó által kormányoztatta azokat, mig a gyarmatosok minden kiváltság s kormánybani részvéttől megfosztattak.

Földfelosztás (encomienda).

A spanyol kormánynak nagyon szivén feküdt urakkal látni el a földeket; nem annyira azért, hogy müveljék, hanem hogy fizessenek. Nagy bőkezűséggel felosztotta tehát azokat a hóditó katonák közt; ugyanis a gyalog katona házhelyül 100 láb hosszu és 50 láb széles; belső kertnek 1,895; konyha kertnek 7,543, az indiai magvak tenyésztésére 94,795 ölnyi területet, s ezeken kivül annyi földet kapott, a mennyi tiz sertés, husz kecske, száz juh, husz darab szarvasmarha és öt ló tartásra elég volt; a lovas házhelyül kétszer, a többire nézve ötször annyiban részesült. Az encomiendák e hübéri rendszere, daczára annak, hogy a törvények megszoritották és eltörölték, egész a függetlenség kivivás áig fenntartotta magát. Ez által a rabszolgaság szabályosabb alakot nyert, s több száz családból álló törzsekre osztott indiánok részére Spanyolország nevezett urakat, kik vagy a hóditásban magokat kitüntetett katonák, vagy kormányzás végett oda küldött hivatalnokok, vagy ollykor kolostorok és templomok voltak.

A legtöbb esetben magánosok hatalmaztattak fel városok épitésére, mellyekben két nemzedéken át ők és utódaik gyakorolták az első folyamodásu polgári és bünfenyitő joghatóságot, ők nevezték ki a helyhatósági hivatalnokokat, s négy négyszög mérföldnyi (leghe) területet kaptak. A mit e földből a középületek el nem foglaltak vagy a vállalkozó föl nem használt, egy-egy ház épitésére elégséges egyenlő részekben sors utján osztatott szét. Továbbá a gyarmatfőnököknek jogukban állott földeket jelölni ki a letelepülők részére, mignem II. Fülöp hasznot akarván abból huzni, magának tartotta fen e jogot, s pénzért adogatta a földeket.

Mindenekfölött a becses érczek után sóvárogván, elhanyagolták a földmüvelést, miből nyomor és romlottság származott. Eleintén a bányák a fölfedező tulajdonai voltak; a kormány saját uradalmaiban

üzte a bányászatot, mignem veszteséget tapasztalván, magánosokra hagyta azt, a Spanyolországban már divott szokás szerint ötödét kivánván a haszonnak; később a tizeddel kellett megelégednie, s kénytelen volt alábbszállitani az amalgamázásra használt higany árát, melylyel egyedáruságot üzött. Mindazáltal csak holmi bukott emberek találkoztak e vállalatokra, mellyek megrontották volna egy becsületes kereskedő hitelét.

V. Károly az indiánokat és birtokosokat az alcavalával vagyis minden nagybani eladásnál öt száztóli taksával terhelte, melly később tizennégyre is növekedett; ehez, az anyaország fölmerülő szükségei szerint, még több mások is járultak, ugymint a bélyegpapir, dohány, lőpor, ólom s kártya egyedáruság, tovább a negyvennapi böjtben használt némelly eledelek engedélyezéséért kivánt taksa, mellynek fejében az Ujvilágban mindenki, minden második évben, rangja és gazdagsága szerint, harminczöt soldótól tizenhárom liráig menő összeget tartozott fizetni. 1601-ben az indián adóképen harminczkét s királyi szolgálat fejében négy reált, összevéve tehát mintegy huszonhárom frankot fizetett, melly összeg aztán tizenötre, söt ötre szállittatott alá. Mexico legnagyobb részében a fejadó tizenegy frankot tett; a parochialis jogoknál fogva pedig a keresztségért tiz, házassági bizonyitványért husz, temetésért harminczkét frankot kellett fizetniök.

Legsulyosabban nehezedett mégis rájok azon, már a régiek által is megkisérlett rendszer, mellynél fogva Spanyolország, s utána a többiek, saját gyarmatai termékeinek, s az ezen gyarmatok által szükségelt élelmiszereknek egyedáruságát magához ragadta. A szőlő, olajfák, s más egyéb czikkek termelése, mellyek ott szerencsésen tenyésztek volna, eltiltatván, drága pénzen kellett azokat vásárolniok az anyaországtól. A gyarmatok egymás közt sem kereskedhettek, hanem mindennek Spanyolországba kellett előbb folyni, s ugy onnan visszamenni. Miért is főbenjáró véteknek tartatott az idegenekkeli kereskedés söt közlekedés is; miből mennyi üldözés és zsarolás származott, el lehet képzelni; s az Ujvilág egész kereskedelme Sevillára és a született spanyolokra szorittatott. De ezek sem voltak mentek a legterhesebb békóktól, mert meg volt határozva, hány hajó, honnan, hová induljon; ismételt motozásoknak vettettek alá; a kincstári huza-vonások megkettőztették a kereskedelmi czikkek árát; s kegynek tekintetett e vállalatok engedélyezése, miket más kormányok bátoritottak s elősegitettek volna.

Kezdetben a gyarmatok alapitása élénkséget szült Spanyolor-

ság iparában, s 1545 ben olly nagy számmal történtek ott a megrendelések, hogy a számitás szerint, tiz évi munka sem lett volna képes azoknak eleget tenni [1]). Ennek következtében megsokasodtak a munkások, s II. Fülöp alatt Sevilla, hol összpontosult Amerika kereskedelme, tizenhatezer posztó és selyem-anyag szövőszéket és százharmincz ezernél több munkást foglalkoztatott. Szintolly mérvben emelkedett a tengerészet is, ugy hogy a XVII. század kezdetén Spanyolországnak ezernél több kereskedelmi hajója volt.

De mig a gyarmatok szükségletei növekedtek, Spanyolország elég gazdagnak képzelvén magát, az ujonan fölfedezett vidékekre ment aranyat keresni, s bevárta, hogy Europa többi tartományai lássák el azokat élelmi szerekkel és ruhanemüekkel. Ezeket Spanyolország visszautasitotta és eltiltotta az amerikai kereskedéstől, de nem ért czélt s csak tehetetlenségének adta bizonyságát; a tilalmat ugy játszották ki, hogy spanyol kereskedők neve alá rejtőztek, s igy folytatták az üzérkedést.

E látszólagos egyedáruság eszélytelen rendszabályokkal tartatott fenn. Az udvar gyakorolta a kereskedelmrei főfelügyeletet; hivatalnokai által láttamoztatta a szállitmányt, mielőtt elindult, s midőn megérkezett; ugyanazért csak Sevillából indult s oda érkezett. Két hajóraj eszközölte Spanyolországnak Amerikávali kereskedését; az egyik Galeoni-knak a másik Flottá-nak neveztetett. Amazok Terra Firma, Peru és Chili részére lévén rendeltetve, előbb Carthagenában, melly Santa-Marta, Caracas és Uj-Granada kereskedőinek volt gyülhelye; majd a Portobellóban, e szomoru s az idegenekre nézve gyilkos helyen állomásoztak, hová akkoriban nagyszámu kereskedők Peru és Chili termékeit hordták Europa kézmüveiveli kicserélés végett. A kereskedés itt a negyvennapos vásár alatt olly nagyban üzetett, mint sehol másutt, s olly jó hiszemmel, hogy ki sem csomagoltattak az árúk, megelégedvén a puszta bevallással. A Flotta Vera Cruzba járt, s itt rakodott meg Uj-Spanyolországnak Los Angelosban letett kincseivel; a két hajóraj aztán Havannában egyesült, s innen tért vissza Europába.

Egyetlen kikötőre lévén szoritva a kereskedelem, kevesek ragadták azt magokhoz, kik megakadályozhatták a versenyt, s következésképen önkényesen taksálhatták az árukat; ugy hogy ezek ujra eladatván Amerikában, két-háromszáz száztóli hasznot hajtottak. A két hajóraj soha sem szállitott többet huszonhétezer ötszáz tonnányi

[1]) **Campomanes**, *Educ. popul.* I. 406.

tehernél, mi sokkal kevesebb volt, mint a mennyit a gyarmatok szükségeltek, mellyek szüken és roszabb minőségü czikkekkel láttattak el. A hiányt a csempészet pótolta; mellynek érezvén hatását szörnyü szigorral, halállal büntették, s mint istentelenséget a szent inquisitio illetékessége alá tartozónak nyilvánitották.

Az okosabbak e visszaélések megszüntetésének gyógyszeréül a kereskedelem felszabaditását ajánlották; de e bölcs tanácsok a Spanyolország trónjára jutott elfajult osztrákoknál süket fülekre találtak. Olly emberek előtt, kik kéjmámorban usztak a könnyüség miatt, melylyel tartományokat hóditottak, egész népségeket kiöltek, s arany és gyöngyhalmazokat találtak, eszelősnek tünt volna fel, ki igy szólandott hozzájok: „Nem haszon a bányák müvelése végett elhanyagolni a termékeny mezőket; az arany szaporodása csak megdrágitja az árukat, mellyek azon vétetnek.“ Az államgazdászati baklövéseknek nem maradnak el rosz következményeik. Amerika kincseit csakhamar, mielőtt Spanyolországba jutottak volna, a külföldi árúk beszerzése emésztette fel; s II. Fülöp, Potosi és Mexico bányáinak ura, kényszerülve volt a rézpénznek ezüst értéket tulajdonitani. A toledói egyetemnek III. Fülöphöz tett előterjesztéséből tudjuk, miszerint olly csekély mennyiségü pénz volt forgalomban, hogy a kölcsön kapott tőkének egy harmadát adták kamat fejében [1]).

Vesztének indulván az anyaország, boldogulhattak-e gyarmatok? mindazáltal a tudatlanság és dölyf megátalkodva csak aranyra és uralomra vágyott, a helyett, hogy szabad cserét és polgári felsőbbséget engedélyezett volna, miáltal kölcsönösen emelendették egymást.

Egyházi rend.

A pápák, kiknek álnok és hagyományos nagyravágyásáról nem győznek eleget beszélni, vagy nem látták be, mennyi hasznot huzhattak volna Amerikából, vagy nem törődtek vele. VI. Sándor minden tizedet Katholikus Ferdinandnak engedett át, azon kikötéssel, hogy a térítőket fenntartsa; II. Gyula pedig védnökké tette, s a javadalmakrai kinevezés jogával ruházta fel. Ime tehát a spanyol királyok fejei lettek az amerikai egyháznak, s azon jogokkal láttattak el, mellyekért Európában olly sokat küzdöttek a pápák, t. i. betölthették a papi hivatalokat, rendelkezhettek a jövedelmekkel, kezelhették a megüresedett javadalmakat, s a pápai bullának nem volt addig érvénye, mig csak az Indiák-tanácsa el nem fogadta.

---

[1]) Campomanes, I. 117.

Rendkivülileg szaporodott ott a világi és szerzetes papság, s Gonzalo Davila szerint 1649-ben Spanyol-Amerikában egy patriarcha, hat érsek, háromszáz negyvenhat egyházi adomány (praebenda), két apátság, öt királyi káplánság és nyolczszáz negyven zárda létezett [1]). A legtöbben Spanyolországból mentek, s lehet gondolni, hogy nem a legjavából voltak. Hogy meneküljenek a hazájokban divott szigoru rendszabályoktól, sokan Amerikában kerestek szabadabb állapotot; a kolduló szerzeteseknek meg volt ott engedve plebániákat birni, tizedeket huzni, s mindnyájan ki voltak véve a püspöki joghatóság alól; minek az lett következménye, hogy sokan megfeledkezve magasztos hivatásukról erkölcstelenségekre vagy szennyes nyerészkedésre adták magokat.

Bevétel.

Hogy mennyi hasznot huzott Spanyolország a gyarmatokból, maga a kormány sem tudta; bizonyos, hogy a kezelés kétharmadnál többet emésztett fel a bevételekből. Ensenada marquis, ministersége idejében, némi rendet vitt be, ugy hogy kormányának tizenkét éve alatt e tartományokból s a be és kiszállitási taksákból a korona 17,719,448 lirát kapott. Később növekedett a jövedelem; s 1780-ban Mexicoból ötvennégy, Peruból huszonhét, Guatimala, Chili és Paraguayból kilencz millio folyt a kincstárba, melly összegekből levonván a költségekre ötvenhat milliót, a kincstárnak harmincznégy maradt, azon husz millión kivül, mellyet Európában a gyarmatokba küldött, s onnan kapott árúkból vett be; miért is ötvennégy millióra számitották az Ujvilág tartományainak jövedelmét.

Kormányzat.

A kormányzatot illetőleg az amerikai spanyol birtokok, egymástól majdnem egészen független kilencz államra osztattak, ugymint: a forró égöv alatt a perui és uj granadai alkirályságok, s a guatimala, porto-rico és caracasi főkapitányságokra; a két naptéritő alatt pedig a mexicói és buenos-ayresi alkirályságok, s a chilii és havannai főkapitányságokra, melly utóbbi Floridát is magában foglalta. A hivatalnokok évdijakat kaptak az alkirályok által személyesitett királyoktól, kik a kormány és hadsereg főnökei, az alattvalók föltétlen urai voltak, s a madridihoz hasonló udvart, lovas és gyalog testőröket tartottak, tulajdon zászlókat használtak, s joghatóságot gyakoroltak

---

[1]) *Teatro ecclesiastico de las Indias occident.* Vol. 1. pref.

a legtávolabbi és hozzáférhetlen tartományok fölött, mellyeknek sem érdekeit sem fekvésöket nem ismerték [1]).

Korlátlan hatalmukat egyedül a hat különböző tartományban, Spanyolország cancellári törvényszékének mintájára felállitott audiencziá-k fékezték, mellyek ugy világi mint egyházi ügyekben egész tizezer dollár értékig végitéletet hoztak, az alkirályoknak, kiket az üresedések alatt helyettesitettek, előterjesztéseket tehettek, s egyenesen az Indiai-tanácscsal érintkeztek. E törvényszékek kitünő kiváltságokkal felruházott tagjai csak az anyaország érdekét tartották szem előtt; sem ők, sem az alkirályok nem vehettek birtokot, s nem rokonulhattak a legyőzött tartományban. Az alkirályok több izben megkisérlették a törvényszékek helyett személyesen kezelni az igazságszolgáltatást, mi csak a legszolgaiasabb államokban szokott előfordulni, s mi, ha lábra kapott volna, szeszélyökre bizta volna az alattvalók életét és javait; de a spanyol királyok, a mennyire tehetségökben állt, megakadályozták a törvényszékek eljárásábai avatkozásukat.

Indiák-tanácsát, melly az egész spanyol monarchiában legtekintélyesebb volt, Ferdinand alapitotta, s azután 1524-ben V. Károly szabályozta. Jogköre minden egyházi, polgári, katonai és kereskedelmi ügyekre kiterjesztetett; s midőn a tagok kétharmada megegyezett valamelly határozatban, a király nevében hirdette azt ki; az amerikaiak, a legalsótól kezdve az alkirályig mind attól függöttek. Egy kereskedelmi kamra (casa de contractacion), melly Sevillában székelt, ügyelt fel mind arra, mi Spanyolországnak Amerikávali kereskedését, a be- és kiviteli árukat, a flották indulásának idejét, a felszerelés erejét, s az áthajózás költségeit illetőleg felmerülhetett, s eldöntötte az idevágó kérdéseket. A pénzügy, e megölő betüje a tartománynak, minden alkirályságban egy fölügyelő által kezeltetett.

A spanyol féltékenységnek megfelőleg olly módon helyeztetvén el, hogy egyik a másikat szemmel tarthassa, egy hivatal sem rendeltetett nem mondom a leigázottak, de még magok a gyarmatosok ja-

---

[1]) Az ötven alkirály közöl, kik 1535-től 1808-ig igazgatták Mexicót, csak egyetlen amerikai születésü volt t. i. a perui don Juan d'Acugna, casa-fortei marquis, önzetlen ember és jó kormányzó, ki 1722-től 34-ig viselte e tisztet. Uj-Spanyolországban Columbus és Montezuma maradékai közöl is volt egy-egy alkirály, névszerint don Pedro Nugno Colon, Veraguas herczege, ki 1673-ban vonult be Mexicóba, s hat nap mulva meghalt; és don José Sarmiento Valladares, Montezuma grófja, ki 1697-től 1701-ig kormányzott.

vára sem. Kezdetben bevitték ugyan oda a helyhatósági rendszert, mellyet még V. Károly nem irtott ki Spanyolországból, s a városok ajuntamentó-kat neveztek érdekeik védelmére; de az udvar minden időben azon volt, hogy kiforgassa eredeti alakjokból, s egyedűl házi ügyeik kezelésére szoritotta azokat, a nélkül hogy a kormányba befolyást engedett volna nekik. Mindezek daczára fenntartották magokat, ugy hogy napjainkban képesek voltak magvát képezni azon ellenállásnak, melly szabadságra nyitott utat.

Ki ismeri a spanyolok által Milano és Nápolyban kibocsátott kiáltványokat, annak fogalma lehet, millyen volt a gyarmatok törvénykönyve (Recopilacion de las leyes de las Indias). Rendetlen halmaza ez a király és Indiai-tanács által különböző czélból s a legkülönfélébb esetekre kibocsátott rendeleteknek; miért is izetlenek, összefüggés nélküliek, s nincs visszaélés, mellynek támpontot ne szolgáltatnának. Ez még nem elég, hanem mérték nélkül szaporitattak a testületek vagy személyek kiváltságai (fueros), s ezekkel együtt a külön törvényszékek; szóval tömkeleg az, melly lehetlenné tette az indiánra nézve igazságot nyerni egy europai ellenében.

Népesség.

Spanyolországot igazságtalanúl vádolják, mintha ki akarta volna irtani a benszülötteket, nehogy elveszitse tartományait: sőt inkább a törvények teljesek voltak emberies szavakkal, csak az a baj, hogy nem sokat törődtek azok életbe léptetésével. A gyarmatosok is nehezen szaporodtak ott, mert a nehéz bányamunkák elkedvetlenitették azokat, kik a rögtöni meggazdagodás reményében mentek oda. Akadályozták a népesedést a tulajdon viszonyok is, mert a helyett hogy a birtokok felosztattak s könnyen tuladhatók lettek volna, egész tartományokból állottak, s majorátusságokat képeztek, mellyeknek rosz következményei nem különben mint Europában, ott is csakhamar érezhetőkké lettek. Nagy teher volt továbbá a tized, mellyet a papságnak a legszükségesebb s a legköltségesebb termelésü tárgyakból is kellett adni.

Legyen bármint, tagadhatatlan, hogy elütőleg az angol gyarmatoktól, a spanyol gyarmatokban nagyrészt fenmaradt az ősfaj, s müveltségre vezéreltetett a vérkeverés által. E gyarmatok népessége hét fajból áll, mellyek a következők: az Europában született és gachupinó-knak nevezett fehérek; az europaiaktól Amerikában született creolok; a fehérek és amerikaiaktól született mestizok; a fehérek és négerektől született mulattok; a négerek és indiánoktól

született zambo-k ; az indiánok, vagyis a rézszinü őslakók ; s az afrikai eredetü négerek.

Ez utolsókról már beszéltünk. Kegyelemképen elismerték ugyan emberekül az indiánokat,mindazáltal folytonosan gyámság alatt tartották, ugy hogy nem állithattak ki huszonöt lirát meghaladó összegről kötelezvényt vagy szerződést, hacsak egy fehér alá nem irta azt. Még olly helyeken sem tekintetett a rézszinü ember hasonlónak a fehérhez, hol a benszülöttek olly számmal és erővel voltak, hogy politikai jogaikat illetőleg egy szinvonalon álltak a gyarmatosokkal; kitüntetésnek tartatott, ha valamelly jött-ment europai egy elökelő és gazdag amerikai nőt vett el ; s az ezektől született mestizok mindig megvetés tárgyai voltak. A törvény betüje nem tett különbséget a fehér és szines ember közt, mindnyájokat egyenlően hivatalképeseknek nyilvánitván ; mindazáltal a hivatalok csak spanyoloknak, sőt mint mondták, csak tiszta kereszténveknek, azaz ollyanoknak adattak, kiknek ereiben mór vagy zsidó vér nem folyt: a tartomány szokásai és követelményeivel ismeretlen egyéneknek, kik csak rövid időre telepedtek ott le s nem volt más czéljuk, mint lehetőleg meggazdagodni. Főleg az alkirályok szedték meg magokat a kizárólag királyi egyedáruságu higany önkényes osztogatása, s az által, hogy Madridban mások részére jó pénzért czimeket, kiváltságokat, igazságot, igaztalanságot eszközöltek, a tiltó törvények áthágására engedélyt adtak, s olly egyéneknek árusitották el a hivatalokat, kik a csalás-lopásból reménylett haszon fejében, évdij nélkül is elfogadták azokat.

A cappetono-k, azaz tiszta spanyolok lenézték a creolokat, ezek viszont halálos gyülölettel viseltettek azok iránt; a négerek, kik házi szolgálatokat végeztek, abban helyezték büszkeségöket, ha megkisebbithették s bántalmazhatták az indiánokat, mi uj forrása lett az engesztelhetlen gyülöletnek ; Spanyolország pedig táplálta azt, mint legjobb eszközt az egyetértés lehetlenitésére.

Nem szükség mondanunk, hogy a gátló kötelékek lehetlenitették az ipart, s pompásan megoldották a feladatot: mint lehessen egy népet arany halmazok közt s a leggazdagabb földön koldus botra juttatni! Ha az ős lakók és creolok nyugodtan elviselték is a gachupinok részéről tapasztalt lenézést, s a hivatalok és megtiszteltetésekből kizáratásukat, de lehetetlen volt lelkökben fel nem lázadniok, midőn kényszeritve látták magokat busásan fizetni meg a legelső szükségletü tárgyakat, mellyeket saját földjök bőven termett volna, s mellyek egyedárusága az anyaországnak tartatott fel.

Az illy rendszerekkel szükségképen karöltve járó visszaélések közöl még csak kettőt, a mitá-t és repartimentó-t érintjük, mellyek föltüntetendik, milly fokra hágott az indiánok elnyomatása, lettek légyen azok bizományba adottak, vagy szabadok.

A mita testi szolgálat volt, mellyet a tizennyolcz évüktől ötvenig mindnyájan tartoztak teljesiteni; a népesség tehát hét részre osztatott, mellyek mindenike hat hat hónapig dolgozott, ugy hogy egy-egy osztályra minden három és fél évben került a sor. Minden bánya-birtokosnak joga volt a kerülettől bizonyos számu egyént követelni annak gyümölcsözővé tétele végett, s hogy mennyit állhattak ki e miatt, kiki beláthatja, ha megmondjuk, hogy csak Peruban négyszáz bányát müveltek, s hogy elvesztette a tulajdonos bányáját, ha egy évig és egy napig munkálás nélkül hagyta azt. Az e munkára kényszeritett szegény indiánok halálosnak tekintették azt, s ugy rendelkeztek házi ügyeikről, mintha örökre meg kellett volna válniok családjuktól; s valóban egy ötödrészök alig maradt életben. A száz meg száz mérföldre (miglia) hurczolt indián négy realt kapott naponta, mellynek egy harmada táplálás fejében az úrnak jutott, ki talált módot a többit is magához ragadni előlegezés, italmérés vagy más uton; sőt ollykor adósságba verte az indiánt, ki nem lévén képes azt kifizetni, kénytelen volt örökös rabszolgaságban maradni.

A repartimento-nál fogva a kerületek corregidorai és alfelügyelői az indiánoknak első szükségletü tárgyakkali ellátására kötelezték magokat, melly gondoskodás kezdetben, midőn még nagyon kevés kereskedő fordult meg közöttök, igen helyén volt. De a corregidorok csakhamar a leggyalázatosabb nyerészkedésre változtatták azt át, s kötelességül tekintetvén, mi könnyebbségökre rendeltetett, bármelly rongyruhának olly áron megvételére kényszeritették az indiánokat, mintha jó lett volna; rájok sózták a szükmellü öszvéreket, romlott magvakat és bort; a jót pedig háromszoros áron adták nekik. Olly embereket, kik mezitláb jártak és szakállt nem viseltek, beretva, harisnya és bársony ruha vételére erőltették. Egy corregidor jó olcsón jutván egy láda szemüveghez, megtiltotta kerületbelieinek ezek nélkül menni templomba, mellyeket ő önkényesen megszabott árakon adott el.

A millyen volt a vetés, ollyan volt az aratás; s midőn később bátorságot vettek magoknak kissé szabadabb mozgást engedni, kitünt, mennyire előnyösebb az a költséges tilalmaknál. Cuba, egyike a természet által legbőkezübben megajándékozott tartományoknak, központja az Uj-világ Földközi-tengerének, melly egyik karját az At-

lanti-tengerre, másikát a Mexicói öbölbe nyujtja, s melly kiséretül az Antillákat és Lucayi szigeteket, Havannában pedig a világ legszebb és legtágasabb kikötőinek egyikét birja, mindig legalkalmasabb megálló helyül tekintetett az Európából érkezett hajókra nézve. De Spanyolország, melly csak a szárazfölddel gondolt, s a szigeteket egyedül pihenő helyekül tekintette, elhanyagolta Cubát; az által, hogy katonáskodásra akarta kényszeriteni a benszülötteket, maga ellen haragitotta e békeszerető, s a mi seregeink szabályos mozdúlataitól nagy mértékben idegenkedő népet; a benszülöttek tehát, a nélkül hogy valaha jó katona vált volna belőlök, elhanyagolták a földmüvelést, s átkozták a spanyol nemzetet, melly csak zsarnokoskodáshoz értett. Egy százada annak, hogy e sziget kilenczvenhatezer lakost számláló nyomorult birtokká törpült, melly alig szolgáltatott egyebet mint fát és bört; kereskedelme három vagy négy, Cadixból érkezett hajó, s még egy más által üzetett, melly Carthagenában, Vera Cruz és Hondurasban eladván szállitmányát, oda evezett uj teher végett; igy tehát e sziget mind a czikkeket, mind az azokért járó pénzt másoktól kénytelenittetett kapni. De alig hogy 1765-ben a spanyol kormány megszüntette a kizárásokat, százegy hajó járt oda Spanyolországból, és száz tizennyolcz könnyü hajó Mexico és Louisianaból; egy 1789-ben kelt királyi rendelet minden zászlónak megengedte az ottani kikötést, csak négereket ne szállitott légyen oda; végre 1818-ban megengedtetett a szabad kivitel, mi első példa volt a gyarmatokban. Napjainkban e sziget képezi a spanyol monarchia egyik fő jövedelmi forrását, mellyből évenként hetvenöt milliót vesz be; egész Európába küldözi termékeit; s a legujabb számitások szerint hét millio arroba (25 fontnyi sulymérték) czukrot szállit ki.

Keleti gyarmatok.

A Magellan által föltalált ut, melly betetőzte Columbus megkezdett müvét, könnyitette a spanyolokra nézve a déli gyarmatok s az anyaország közti közlekedést, de több vállalat rosz véget érvén, megszünt az Atlanti- és Déli-tenger közti közlekedés. V. Károly, pénzre lévén szüksége hogy Olaszországba mehessen s megkoronáztathassa magát, Portugalia királyának adta el (1529) Spanyolországnak a Molukki-szigeteket illető jogait. A cortes-ek, mellyek még nem némittattak el, szót emeltek az aljas vásár ellen, sőt készeknek nyilvánitották magokat sajátjokból állitani ki a portugalok által igért összeget, azon kikötéssel, hogy a király e szigetek jövedelmét hat évre nekik engedje át, mellyek eltelte után ismét birtokába menje-

nek vissza; de ő nem hallgatott rájok, s feláldozta az ország hasznát és becsületét.

Spanyolországnak a pápai határvonaltól keletre is sok szigetei voltak, mellyekbe telepitvények alakitása végett Ruy Lopez de Villalobost küldte el, ki sok fölfedezést tett s különösen a Philippini-szigeteket födezte föl (1545), mellyeket egy időben China tartott uralma alatt, de aztán mint igen távoliakat elhagyta. A benszülöttek makacsúl ellenállottak a spanyoloknak, kik igen sokat szenvedtek haszontalanúl. Miguel Lopez de Legaspi néhány év mulva visszatérvén oda, hogy megkisértse a telepitvények alakitását, a Bermudákat s talán a Mariana szigetek egyikét fedezte föl (1565), a philippinai birtokok központjául Manilla szigetet tette; ez időtől kezdve ismeretes és biztosabb lett az út Uj-Spanyolországba, melly addig csak a törthajók maradványaival jeleztetett.

Manillát vagy Lussoniát északra China, északkeletre Japán, délre ezerszáz sziget, nyugatra Malacca, Siam, Cochinchina, s más földek környezik, mellyeken növekedett a portugal hatalom. A nápolyi Gemelli Carreri, nem egészen méltán hitelvesztett utazó, annak égalját kevésbbé melegnek találta mint Nápolyét nyáron; a rizs ott öntözés nélkül sikerül, mint szintén a naptéritők nemesebb gyümölcsei is, s bővében van az arany. Lakói malájok voltak, de akkoriban a Borneo és Malaccából betört mórok foglalták azt el. Milly előnyt húzhattak volna e kedvező helyiség birtokából! De a spanyolok olly kevéssé használták azt fel, hogy a Guyon által irt Indiák történelmében még csak nem is számittatnak az ott kereskedést üzött népek közé. A chinaiak eleintén kellemetlenül érezték magokat e szomszédság miatt, de később érdekből barátságra léptek a spanyolokkal, s nagy számmal telepedtek le Manillában. 1603-ban harminczötezer chinai volt ott, a midőn is egy, talán csak rájok fogott összeesküvés következtében huszonhárom ezren gyilkoltattak le. Majd ismét megszaporodtak, de 1639-ben ugyanazon ürügy alatt negyvenezerről hatezerre szállittatott le számuk, mig végre 1709-ben mint álnokok és cselszövők végkép kiüzettek [1]).

A spanyoloknak mindig szivükön feküdt az oktalanul átengedett Molukkák visszaszerzése; de e kisérletek a folytonosan ellenséges lábon tartott Philippinák romlását eszközölték. Végre (1605)

[1]) 1762-ben az angolok elfoglalták és kirabolták Manillát; a lakosok huszonöt millio frankon váltották meg magokat; a béke helyreállván visszabocsátották azt.

sikerült az don Pedro d' Acugnának; azonban a haszon olly kevéssé felelt meg a várakozásnak, hogy mind ezek, mind a Philippinák elhagyására gondoltak. E szigetek kormányzója nyolcz éven át korlátlanúl uralkodott; ez idő elteltével számadásra vonatván, a gyarmatosok önkényére hagyatott. Kétségbevonhatlanúl igen fontos volt e hely, melly védte a déli tengereni vállalatokat, s egyrészt az Uj-Spanyolországgali, másrészt a Chinávali kereskedelem kiindulópontjául szolgált.

A Chinávali kereskedés, ez idők szegényes államgazdászati eszméi szerint, fölösleges volt, s csak e birodalom gazdagitására szolgált, miért is megszorittatott. Ha kedvök lett volna az egyensuly fogalmával törődni, beláthatták, hogy e birodalom legalább nem használta fel a kapott pénzt Spanyolország romlására, mig ellenben mindaz, mi Europába küldetett, egyenesen ellenségei kezébe került.

Manilla a Chinából nyert áruczikkeket a gyarmatokba szállitotta. S különös, hogy Spanyolország, melly Europa tartományait is eltiltotta Amerika kereskedésétől, megengedte azt a Philippinaknak; talán azért, mert ezek előbb kezdték azt, mintsem ő belátta volna annak hasznát, később pedig nem mert ellenállani. Tény, hogy Manillából minden évben egy roppant galeone ment Acapulcóba, mellyhez a kormány hatvanötezer piasterrel járult; s olly terhet vitt, miszerint az alsó ágyú telep a viz alá volt sülyedve, mig az élelmi szerek és ivó viz fogyasztása meg nem könnyitette azt. Arany, drága kövek, ékszerészi apróságok, nyers selyem, a köznép számára durva szövetek, fűszerek, philippinai kézmüvek, indiai anyagok és chinai árúk tették a szállitmányt, de minden olly nagy mértékben volt képviselve, hogy p. o. selyem harisnyákból ötvenezer párt vittek. A hajó-parancsnok tábornok czimet viselt; a kapitány zsoldja negyven, a kormányosé husz, az alkormányosé tizezer piaster volt; az ügyvivők az eladott czikkek árának kilenczszáztólját, a tengerészek fejenkint háromszáz ötven pesot kaptak. Háromszáz ötventől egész hatszázig ment a födélzeten volt emberek száma, kiknek az égből kellett várniok innivalójukat! Föltéve, hogy zivatar nem akadályozta utjokat, hat egész hónapig tartott az folytonosan menve, mig California partjainál megállapodtak. E lassuságot azon elővigyázati rendszabályok okozták, mellyekkel a kormány szükségesnek látta őrködni e roppant ember és kincs-halmaz felett, miért is előirta, mit kelljen mulaszthatlanúl tenni napról napra, esetről esetre; melly gondoskodás pedig fölöslegessé válandott, ha parancsnokokúl tapasz-

talt, nem pedig olly egyéneket választott volna, kik rangjokat nyerészkedési vágyból vagy hiuságból pénzért vásárolták meg.

Acapulco kikötőjében, melly legjobb a Csendes-tengeren, de levegője olly egészségtelen, hogy sokan elvesztek miatta, négy hónapig nyugodtak, s ez idő alatt terhöket pénz, biborbogár, bor, befőzött gyümölcsök s európai árúkért cserélték ki. Odamenet tehát háromezer, visszamenet kétezerötszáz mérföldet (leghe) tettek meg, melly páratlan tengeri utra azért vállalkoztak, hogy csak egyetlen taksát fizessenek, vagy talán azon nagyszerüsködési viszketegből is, mit Spanyolország minden vállalataiban szeretett fitogtatni. Azonban a tengerrel járó veszélyeken kivül, a galeone többször kiraboltatott Spanyolország ellenségei által, kik egyetlen illy rablásból annyit kaptak, a mivel egy évi harczot folytathattak ellene.

A Tolvaj-szigetek, mellyek később II. Károly anyjáról, ki oda téritőket küldött, Marianáknak neveztettek, olly bárdolatlan lakókkal birtak, hogy a tüzet sem ismerték; de igen gazdagok s kenyérfában bővelkedők voltak azok. Lehet-e képzelni alkalmasabb helyet a végre, hogy központjává legyen a két India közti kereskedelemnek, s megakadályozzon (az akkori kizáró eszméket tartva szem előtt) minden más nemzetet a Csendes-tengeren Keletre juthatástól? Ámde, a gazdagságot csak arany alakban képzelvén, a spanyolok másfél századon át késedelmeztek ott telepitvényeket alakitani, jóllehet hajóik utba ejtették azokat Amerikából Manillába eveztökben, s csak azon voltak, hogy minél kevesebb költségökbe kerüljenek. IV. Fülöp a jezsuiták rábeszélése folytán téritőket küldött oda, kik igen nagy sikerrel jártak el, mindaddig, mig csak az állhatatosság és szeretet fegyvereivel küzdöttek; de ollykor a nyers erőt is segélyökre szólitották, mi által megutáltatták a vallást, s minden roszra fordult.

Ennyi utazás közben a spanyolok bizonyára több más fölfedezéseket is tettek, de mellyeket roszul ismertek vagy használtak fel. Nem mellőzöm hallgatással, hogy Juan Fernandez a Nagy-Oceanon jobb utat talált, s egyik utjában azon szigetekre bukkant (1572), mellyek nevét viselik.

Spanyolország, oktalan rendszerével, mellynél fogva el akart zárni olly végtelen kiterjedésü földet minő Amerika, mind a gyarmatokat, mind magát megbuktatta. Kezdetben legalább a fölfedezési hevély fedezte némi csalóka fénynyel a baromi vadságot s az esztelen ügykezelést; de miután II. Fülöp, látván, hogy nem képes védeni terjedelmes birtokait, megtiltotta a további keresést, a kormányzók

nem elégithették ki többé másként nagyravágyásukat, hanem csak meggazdagodással. Loptak, csaltak tehát, s hogy kérdőre ne vonassanak, az aljas uton szerzett kincseket megosztották azokkal, kik Spanyolországban kormányoztak. Ők magok akadályozva lévén, ellenezték a magánosok vállalatait, s elnézték, hogy a lelkesültség helyét bágyadtság foglalja el. A spanyolok neve nem fénylett többé az általok megkezdett pályán, mellyen csak szomoru emléket és kegyetlen példákat hagytak magok után.

Az osztrákok kezéről franeziákra szállván, Spanyolország némileg összeszedte magát. De Bourbon Fülöp Angolországnak kénytelenittetett átengedni az assientó-t azaz a spanyol gyarmatoknak négerekkeli ellátását, s a portobellói vásárra évenként egy, ötszáz tonnányi hajó küldésének kiváltságát, melly európai árúkkal volt terhelve. Ki ismeri az angolok természetét, gyanithatja, hogy tulterjeszkedtek az engedményen, nem csak a szállitmányt hanem a hajók számát is öregbitvén, ugy hogy egészen magokkoz ragadták a kereskedést, s a galeonik most már csak a drága érczek Amerikából átszállitására szolgáltak. A kormány kárpótlandó magát e veszteségért, megszoritotta a visszaéléseket és dugáruságot, magán kereskedőknek engedvén meg, hogy bizonyos taksa lefizetése mellett kereskedhessenek (1748); s ez intézkedés olly hasznosnak mutatta magát, hogy felhagytak a galeonik küldésével. Most már a kereskedés szabad hajókkal üzetett, mellyek megkerülték a Horn fokot, egyenesen azon kikötőkbe szállitván árúikat, mellyek szükségelték azokat.

Államgazdászati balfogásai közt egytől mégis megkiméltе magát Spanyolország, mellyet pedig minden más kereskedő nemzetek elfogadtak, s melly nem egyéb mint az egyedáruséggal felruházott kereskedelmi társulatok alakitása. Ezt az udvar saját részére tartotta fen, de akkoriban a Caracas és Cumanavali kereskedésre egy társulat kiváltságoltatott, azon kikötéssel, hogy elegendő hajókat állitson fel a holland dúgárusok visszatartására, kik minden cacaót magukhoz ragadtak [1]). Egy másik 1735-ben a Cubávali, s egy, har-

---

[1]) Caracas tartomány négyszáz mérföldnél (leghe) hosszabb tért foglal el partmentében, s egyike Amerika legtermékenyebbjeinek ; s mégis azon husz év alatt, mellyek a Guiposcoa-nak nevezett társulat alapitását (1728) megelőzték, Spanyolország csak öt hajót küldött oda, s 1706—22-ig egy sem érkezett onnan Spanyolországba. Ez venni kénytelenittetett az egész szükséges cacao mennyiséget; még csak dohányt vagy bőrt sem hordott onnan. Az 1731 után követke-

mincz évvel később, a San Domingo és Porto-Ricovali kereskedésre nyert kiváltságot; de e társulatok részvényeiket csakhamar félértékre látták lesülyedni.

A posta-hajók csak ekkor kezdtek alkalmaztatni, mig előbb sürgönyök és levelek flották által szállittattak, nagy hátrányára a müveletek és rendeleteknek; minden posta-hajónak megengedtetett némi terhet vinni. Azután a gyarmatok közti kereskedelem is felszabadittatott valamennyire, megengedtetvén a különböző partokróli indulás, s alább vétetvén a taksa; uj életet nyert a czukor termelés, mit Spanyolország mindeddig venni kénytelenittetett; javitotta a gyarmatok benső rendezését; uj alkirályságot alapitott Rio de la Plata, Buenos Ayres, Paraguay, Tucuman, Potosi, s Santa Cruz de la Sierra tartományok részére, mi által könnyitette az ügykezelést, s akadályozta a portugalok dugáruságát, a mennyire azt a még most is tulságos taksák engedték [1]).

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Hitküldérségek Amerikában. — Paraguay.

Hogy az indián faj egészen ki nem irtatott, nem a spanyolok könyörület-érzetének vagy kifáradásának, hanem a papok atyai gondoskodásának köszönhető. A törvények ugyanis ezekre s a püspökökre bizták a benszülöttek élete és szabadsága fölötti őrködést, ekként törvényes védnökeikül rendelvén őket. Valóban illyeneknek is mutatták ők magokat; mások azon czélból keltek utra az Újvilágba, hogy megtéritsék őket, s az első, ki áthatolta az Atlantitengert, a cataloniai don Bueil benczés volt, ki tizenkét, az 1493 jun. 24-ről kelt pápai bulla által kiszemelt pappal érkezett oda.

---

zett harmincz év alatt Caracasból 643,215 fanega cacao, fanegáját huszonkét fontjával számitva, került ki; a következő tizennyolcz év alatt 869,247 fanegát adott. Szintilly nagy növekedést vett a dohány és bör-kivitel is. Lásd **Robertson**, lib. VIII.

1) Ekkor jöttek ki az általunk gyakran használt don Pedro Rodriguez Campomanes, a királyi tanács ügyészének nevezetes iratai: *Discursi sobre el fomente de la industria popular* 1774; és *Discurso sobre la educacion popular de los artesanos y su fomente* 1775, mellyben bátran síkra száll a kereskedést és kézmüvességeket illető közönséges előitéletek ellen.

Példáját egész sereg követte. A domonkosiak, kiknek kiváló hivatásuk az ige hirdetése volt, rögtön az Uj-világba siettek apostolkodni, mint szintén a ferenczek, ágostoniak, capucinusok és lazaristák is; de főleg a jezsuiták, ez ifju erejü s a többieket buzgalom és szenvedésekben tulhaladni vágyó rend, adta magát különös hévvel e munkára, mi közben elég alkalmat talált kitüntetni ép olly kitartó mint magát alkalmazni tudó szellemét. Másokra hagyván védelmöket azon vád ellen, mintha az udvari lég megrontotta volna őket, mi kötelességünknek tartandjuk bámulatunkat fejezni ki irántok, midőn a szenvedők körüli foglalatosságukban felmagasztosulni látandjuk őket.

A fölfedezést kisérő hitszegések és kegyetlenkedések közt örömmel telik el a lélek e hősök láttára, kik könyörre indittatva az ember lealacsonyitása, s a nyomorok által, mellyekbe saját tudatlansága vagy mások haszonlesése döntötte, áldozatul viszik az életet és annak gyönyöreit, hogy meggyujtsák előtte az evangeliumi igazság fáklyáját, bátran szállván szembe a barbárság vadsága, az előitéletek makacssága s ön emberi természetük ellenállásával, melly e homályos veszélyek közt még csak azon dicsőség s hirnév reménye által sem támogattatott, hogy egy bámuló sokaság szeme láttára állja ki rettenthetlenül a leirhatlan szenvedéseket. A tudományos czélbóli küldöttségek napjainkban nagy készlettel kelnek utra; de a térítő egyedül kereszttel és breviariummal indult el egy világ meghóditására. S az illynemü vállalatokhoz, mellyek czélja nem a népek gyilkolása és leigázása, nem volt elég a puszta bátorság, hanem megkivántatott, hogy kellő tudománynyal birjanak meggyőzésökre, hogy beszéljék nyelvöket, tudják magokat alkalmazni szokásaik és észjárásukhoz, megczáfolják ősi hitczikkeiket, s pontosan felismerjék a határt, mellyen tul az erkölcs és hittan össze nem fér a szokások és előitéletekkel.

Sok másokat magokba szedő tengernyi folyók, emberi kezek által soha nem ritkitott rengeteg erdők, s végnélküli rétségek közt, hol az ember mint a határtalan Oceánon eltéved, zsákmányul vetve oda az elemek, vadak, mérges csúszómászó állatoknak, olly utakon haladt a mások lelkiüdveért önmagát feláldozni kész térítő, mellyeket a kapzsi kincsvágy sem bátorkodott megkisérleni. Csak a jó Isten szeme látta a szegény ferenczit a mint durva csuklyájában mezitláb, vagy a jezsuitát a mint széles karimáju kalapjában, feketc ruhájában, övén kereszttel, hóna alatt breviariummal izzadva tört magának utat az érintetlen erdők, mocsárok, tátongó sziklákon ke-

resztül, vagy fürkészte a barlangok és meredélyek borzadalmas rejtekeit, nem tudva, mellyik perczben lesz a tigris körmeinek, az alligator összeszoritó gyürüinek vagy az emberhúsra vágyó indiánoknak áldozata, kik izletes vadnak hihették őtet. Ha igy történt, a térítő az Urat áldva adta ki lelkét; s a másik, melly követte nyomait, föltalálván a canibal vagy a ragadozó madarak által ott hagyott szent hulladékokat, eltemette azokat, dicséneket zengett a vértanu tiszteletére, keresztet tüzött sirjára, s utnak indult, készen ugyanazon sors elviselésére.

A vadember meg lévén szokva csak azért látni jöni magához az európait, hogy aranya, neje vagy szabadságától foszsza meg, csodálattal telt el e védtelen térítők rettenthetlensége, semmit nem kivánó önzéstelensége, s azon állhatatosság láttára, melylyel a legválogatottabb kinzásokat hösies megadással viselték el; s a pap körül gyülekeztek, ki alig tudott nehány szót nyelvükből, de ki az eget és keresztet mutatta nekik. Büvész vagy ég küldöttje ez? beszédén szokatlan báj ömlött el, s bámulva hallgatták, midőn felhivta őket, hogy hagyják abba a bolyongó életet, szüntessék meg a közös házasságot, szokjanak el az emberhús-evéstől, s a család és társadalom szent kötelékeiben egyesüljenek. Kinek nem jut eszébe a görög mese Orpheusa vagy Amphionja? S a térítők gyakran zene eszközökkel látván el magokat, egyszerü dallamokat játszva mentek fel a folyón. Ez uj csodára hegyek, völgyekből összefutván a vadak, vizbe vetették magokat, úszva követték a hajócskát, melly az egyház hymnusait énekelve folytatta utját; előízét élvezték a müvelt élet édességeinek, s csakhamar eltanulták a kereszt vagy Mária kép előtt utánzengeni a dicsénekeket.

Sok törzsnél az Isten és lélek szók sem voltak találhatók, miért is anyagi eszmékből kellett azokat levonni; sokan, közömbösek lévén bármelly vallás iránt, soha nem is gondoltak annak kötelmeire; a legtöbben a térítők által hirdetett szokásokkal ellenkezőknek hódoltak; s a gyermekes könnyelmüség, gögös komolyság, embertelen boszuvágy és szokásos vérfertőztetések, mind meg annyi ellenségek voltak, mellyek ellen különböző alakban kellett küzdenie a religió bajnokának, kinek fegyvereit szelid jámborság, tiszta erkölcs és rendithetlen hit képezték. Hogy feltalálja a vadakat, majd setét barlangokban fürkészte nyomaikat, majd életvesztő tutajokra bocsátkozott, mellyekre az amphibiumokhoz hasonló vadak is alig merték volna bizni magokat; majd a rengeteg erdőségekbe mélyedt, mellyeket a benszülöttek ollykor rágyújtottak; vagy pedig ingoványos ös-

vényeken és átgázolhatlan rétségeken keresztül két-háromszáz mérföldnyi (leghe) távolra is hajtott marha csordákat. Ha aztán feltalálta őket, kénytelen volt émelyt okozó eledeleikben résztvenni; félig sült békákat, vértől csepegő vadakat enni; büdös kunyhóikban hálni; a töretlen földeket fa ekékkel munkálni, s izzadni a nap hevén, mialatt a lusta vad összetett kezekkel bámulta; továbbá tanitani kellett őket a különféle mesterségekre, védeni nyalánkságuk ellen az első veteményeket, s hozzá szoktatni őket az előre gondoskodáshoz, melly tulajdon teljesen idegenszerü volt nálok.

Ha egy törzstől megvált, néhány erkölcsi alaptételt s utánzásra méltó példákat hagyott hátra. Egy térítő, néhány indián családot kisérvén az irokezek által elpusztitott földjükről kiköltözésük alkalmával, igy irt: „Mintegy hatvanan vagyunk, férfiak, nők, gyermekek, s mindnyájan végkép kimerülve. Élelmi szereink Annak kezében vannak, ki az ég madarait táplálja. Nyomorral és büneimmel terhelve kelek utra, s nagy szükségem van rá, hogy imádkozzanak érettem.“ Semmi jutalmat nem reménylhettek a világtól, ollykor még azt sem, melly a jótét tudatából származik: s miután életöket leirhatlan fáradalmak közt emésztették fel, azon kinzó bizonyossággal távoztak el, hogy meg nem szeliditették a szilaj ösztönöket. A jezsuita Vasconcello egy haldokló öreg asszonyt térit meg: előadja neki a hit ágazatait, a szeretet törvényeit, s aztán kérdi tőle, nem volna-e vágya valami ételre; az öreg igennel felelt, de sem czukros sem más európai nyalánkságot nem ohajtott, hanem csak azt kivánta és kérte, hogy egy kisded kezét adják neki, mellyen rágódhassék. A térítő igen gyakran hallhatott tőlök illy nyilatkozatot: „Nem kell nekünk olly paradicsom, mellyben európaiak is vannak.“

Ne kérdjétek tőlem, áztatta-e térítő vér az Uj-világ földjét, a jezsuiták háromszázat számitanak a XVII. században testvéreik közül a vértanúk közé, s ki zárdáikat meglátogatja, azok hosszu folyosóit arczképekkel találandja festve, mellyek nem ollyanokat ábrázolnak, kik a trónok körül lebzselve tanácsokat osztogattak vagy ármányokat szőttek, hanem ollyanokat, kik a kereszt müveltségét terjesztve vesztek el.

A hitküldérek e szent fáradalmak közepette is megőrizték lelki vidámságukat; ki arra képes volt, vállalatairól értesitéseket menesztett főnökeihez, mellyek aztán Épületes levelek czimen nyomattak ki. E levelek minden elfogulatlanra nézve igen becses emlékek, s bennök a térítők uj áldozatot tudtak hozni az által, hogy lemondva az irály világi dicsőségéről, azon egyszerü előadással elégedtek meg,

melly emeli és disziti a hősiességet. Mindazáltal a világi tudományról sem feledkeztek meg, s némellyek közülök szótárokat szerkesztettek, mellyek alapul szolgáltak a nyelvészetnek; mások a csokoládé és china használatát ismertették meg; némellyek a kereskedelemre nézve fontos helyeket jelöltek ki, mások uj földeket fedeztek föl; egy jezsuita Tatárországban bizonyos Urona nevü, általa Canadában megismert növel találkozott, s e körülményből a két szárazföldnek észak-nyugatoni szomszédságát következtette, még mielőtt Behring és Cook bizonyosnak tüntették volna azt fel.

Továbbá egyik szép tulajdonuk ama mesterkéletlen lelkesültség, melly a természet láttára lángra lobbantja a tiszta szíveket; s egyik közülök Amazonia erdőit pillantván meg, igy kiáltott fel: — „Ah milly szép beszéd ez erdő.“ — „Igy haladtam mindig előbbre, (irja egy másik) a nélkül hogy tudtam volna hová jutok, vagy egy lelket találtam volna, ki utba igazitana. Ollykor ez erdők közepette elbájoló vidékeket találtam. Mindaz, mit emberi tanulmány és ipar kigondolhat, hogy kecsessé tegyen valamelly helyet, semmi ama szépségekhez képest, mellyeket az egyszerü természet halmozott ott össze. E bámulandó helyek azon eszméket idézték vissza emlékembe, mellyek régen, akkor keletkeztek bennem, midőn Thebais régi remetéinek életleirásait olvastam, s azon gondolat villant meg fejemben, hogy életem hátra lévő napjait ez erdők közt töltöm el, mellyekbe a Gondviselés vezetett engem, s hogy távol minden emberi zajtól, egyedül lelkem üdvével foglalkozandom; de miután nem voltam sorsom ura, s az Ur parancsai elüljáróim rendeleteiben adattak tudtomra, letettem e gondolatról mint csalódásról.“

Az Antillákban tehetségök szerint akadályozták a benszülöttek irtását, s igyekeztek enyhiteni a szegény négerek sorsát, a nélkül azonban hogy takargatták volna fogyatkozásaikat; s egyedül a szerzeteseknek volt bátorságuk panaszt emelni a katholikusok által adott rosz példák miatt. Mexicóban a magasabb foku erkölcsiség, s a hitregei hagyományoknak a kereszténység tanaival némi összhangzata következtében könnyebben sikerült nekik a legyőzött isteneket a győzők Istenével helyettesiteni. A kereszt már mint tisztelet tárgya emelkedett oltáraikon; a birodalom sasa a galambnak adott helyet, s apáczák váltották fel a Nap szüz leányait. Torquemada az 1524-től 40-ig megkereszteltek számát hat millióra teszi; s nem is csoda, mert magok a királyok és cazikák mentek elő jó példával. VII. Kelemen valenzai Márton vezetése alatt tizenkét minoritát küldött oda, kiknek beszédein, hogy növelje azok hitelét, Cortes is megjelent. A

vallás ügyeinek rendezése végett 1525-ben Mexicóban ugyanazon Márton elnöklete alatt zsinat tartatott, melly eltörölte a soknejüséget, meghagyván, hogy mindenki egyetlen nővel jelenjék meg a keresztség fölvétele végett, s azt tartsa meg magánál. 1555-ben ismét egy zsinat hivatott össze ; de legnevezetesebb volt az 1585-iki, melly mindig alapjául szolgált az ottani egyházi fegyelemnek. Mig előbb eltiltattak a benszülöttek az egyházi rend szentségének fölvételétől, nehogy lealacsonyitsák azt, e zsinatban némi körülirással megengedtetett az.

A mexicóiak a legélénkebb rokonszenvet tápláltak és táplálják a hitküldérek és lelkipásztorok iránt, s még most is kedvesen emlékeznek Las Casasra, az indiánok védnökére, s Bernardino Ribeira de Sahagun-ra, ki egy collegium alapitásának eszméjét sugallotta, mellyben száznál több indián ifjut gyüjtött össze, kiknek rendeltetésök a hitnek honfiaik közti elterjesztése volt. A jezsuita Gonzalvo de Tapia da Mexico száz meg száz mérföldre (miglia) nyomult elő nyugatra, miközben tanulmányozta a benszülöttek nyelvét, és sok vad törzset szeliditett meg egész Cinaloa tartományig. 1680-ban Mexicóban hetven hitküldérség állott a jezsuiták vezetése alatt, kik szüntelen küzdeni kénytelenittettek a benszülöttek állhatatlansága s a spanyolok bizalmatlanságával, s mindig a rabszolgaság megszüntetésén dolgoztak, már csak azért is, mert gátat vetett az haladásuknak.

Miként mondtuk, Spanyolország királyai a legterjedtebb joghatósággal birtak ott az egyházi ügyekre nézve ; ők adományozták a javadalmakat, ők töltötték be a hivatalokat; kereskedést üztek a bullák és bucsúkkal, mi jövedelmök egyik fő ágát képezte ; s nem fogadtatott el a pápai bulla, mig Indiák-tanácsa jóvá nem hagyta. De a gyarmatokban nem kényszerült a papság, miként Európában, küzdeni a világi hatalommal, hanem egész erélyét a benszülött törzsek nevelésére s a jövevényekkeli összeolvasztására fordithatta, miként ez Európában a győzők és legyőzöttek közt gyakoroltatott. Az egyház keblében megalapitotta az egyenlőséget, az evangeliomot a természet, babona és idő hármas előitéletének kiirtására használta fel, s a tömeg részére állott az anyaországi kormány elnyomási politikájának ellenében. Még a legendák is arra szolgáltak, hogy emeljék az indiánokat a közvélemény szemében : egyiköknek Mexicóban a Guadalupa hegyen megjelent a Boldogságos Szüz, s ez időtől e hely a legyőzöttek szentélye és menhelye lett ; boldog Palafox y Mendoza haldokolni látja az őt kisérő indiánt a nagy szomjuság

miatt, s egy forrást fakaszt annak enyhitése végett; Mendiola atya vonakodik mint biró aláirni egy indián ítéletét, s kisül, hogy épen e perczben választatott püspökké. Az Indiákba átmenni akaró szerzeteseket semmiféle hivatalnok nem akadályozhatta e szándékukban. Az önkényes uralmu Spanyolországtól nem eszközölhettek ugyan kiváltságokat a meghóditott Amerika részére; de testvéri egyesületekbe osztván a népességet, sérthetlenekké tették az indiánok személyét és javait az által, hogy vallásos testületbe gyüjtötték őket egybe, s szentségtörőnek nyilatkoztatták, ki e testület ellen merényletet bátorkodott volna elkövetni. Ugyanazon időben a határos tartományokban hitküldérségeket alapitottak, mellyek az uj polgárosult földek központjaivá lettek.

Peruban Valverde rajongó buzgalmának káros következményeit szelid papok tették jóvá, kiknek annál könnyebben sikerült az apostolkodás, mert magok az incák is fölvették a keresztséget. Toribio, kit II. Fülöp később a limai érseki székre emelt (1580), a hóditók vadsága és kapzsiságának minden képzelhető rosz gyümölcseivel, polgárharczokkal, a benszülöttek elnyomásával, s átalános romlottsággal találkozott ott. E lángbuzgalmu ember bejárta a városokat, ugy mint a földalatti üregeket és alig megmászható hegyeket, mindenfelé a dorgálás szigoru, vagy a vígasz szelid szavait hangoztatván; helyreállitotta az egyházi fegyelmet, csüggedetlen lélekkel türte Peru kormányzóinak üldözését; nem gondolva a nélkülözések és fáradalmakkal háromszor tett terhes körutat megyéjében, s uj alakot adott a perui egyháznak, melly csakhamar limai Róza érdemeinek visszfényétől tündöklött.

Chilibe Valdivia Péter az irgalmas atyákat vitte be, kiket 1553-ban a domonkosiak és ferenczieк, 1593-ban pedig Lojola Márton, alapitójuk unokájának vezetése alatt, a jezsuiták követtek. Bogotában igen élénken működtek a kegyetlen hóditók társaságában oda ment hitküldérek, s megtéritvén Sagamoxit, e tartomány vallásának főpapját, nagyszámu hiveket nyertek a népből, kiket Spanyolország iránti hódolatra vezéreltek, s tehetségök szerint védték őket a gyilkos hóditók ellen [1]).

A capucinusok sok várost alapitottak Venezuelában, sőt az

---

[1]) A *Compendio della storia d' America, in continuazione a quella del Segur* czimü Milanóban kijött műben fájdalommal látja az ember, mint küzd a szerző, ki dühös ellensége a téritőknek, olly tények ellen, mellyeket nem képes meghazudtolni.

Orinoco akkoráig be nem járt partjain is. E folyó mentében 1576 után két jezsuita, Llauré Ignácz és Vergara Julián, két hitküldérséget alapitott; de az uj megtértek egy hollandi sereg által szétszórattak. 1687-ben Cataloniából mások érkeztek oda, s tizenöt év alatt e tartományban három, Trinidad szigetén pedig két helységet (p u e b l o s) alapitottak. Nyomdokaikat aztán többen is követték.

A Santa Maria hitküldérségeket Cumana-tól egészen Paria partjainak véghatáráig aragoniai capucinusok, innen pedig Unareig az Observantes atyák alapitották; végre azon egész föld, melly most Columbiának neveztetik, bevonatott a hitküldérségek körébe. Az Amazon folyó mellett templomokat és községeket épitettek a jezsuiták, megtéritvén a mosquitákat és szomszéd törzseket. Cipriano Baraza atya pedig kimondhatlan erőfeszitéssel egy utat fedezett föl a Cordillerákon, hogy Peruba mehessen s ott segédtársakat szerezzen.

A floridai hitküldérség csekély eredményt mutatott fel, de dicső része volt a vértanuságban. 1549-ben öt domonkosi ment oda, kik 65 ben legyilkoltattak. Pedro Menendez, meghódoltatása végett utra kelvén, jezsuitákat vitt magával, kik elhagyatva a többiektől ez ismeretlen és ellenséges földön maradtak, s megölettek. Négy év mulva ismét érkeztek oda néhányan, de ugyanazon sors érte őket; s a későbbi kisérletek sem szültek állandó eredményt.

Nem szándékunk lépésről lépésre követni a kereszt ezen hóditásait; legyen elég mondani, hogy a XVII. század kezdetén Amerika már hat érsekséget, huszonhét püspökséget, négyszáz kolostort számlált [1]), s nagyszerü székesegyházakkal dicsekedett, mellyek közt legszebb volt a Los Angelos-i. Az indiánoknak szerfölött tetszett a katholikus isteni tisztelet pompája, s gyönyörüket találták a misénéli felszolgálat, karbani éneklés, s templomaiknak gallyak és erdei virágokkali feldiszitésében. E mellett mindenfelé oktatásokat adtak a grammatikális tudományok és szépmüvészetekben a jezsuiták, kiknek egy, San Ildefonsó-ról czimzett collegiumukkal összekötött papnöveldéjök is volt Mexicóban, melly városban, nemkülönben mint Limában egyetem alapittatott. Igy változott át a hóditás hitküldérséggé, s a vérontás polgárosodássá.

Paraguay.

Érintettük már, milly nyomorult állapotba juttatták a spanyol encomiendá-k a Peru és Brasilia közt elterülő ama roppant földet,

---

[1]) **Herrera**, *Descripcion de las Indias*, p. 80.

melly folyamáról Paraguaynak neveztetik. E gyönyörü helyeken a minden müveltséget nélkülözött ember sülyedésének egész rutságában tünt fel; mezteleuek, vadak, emberevők voltak a benszülöttek, s irtóztak a munkától, mit a Gondviselés eszközül adott az embernek önfelemelésére. Már több téritők hatoltak hozzájok, polgárositani igyekezvén őket, főleg Francesco Solano és Luis de Rolagnos minoriták: a buzgalom több izben nyert vértanu koronát, de a gyümölcs mindig véknyan mutatkozott, mig végre a ferenczi Vittoria Ferencz, Tucuman püspöke, a jezsuitákhoz fordult, kik már olly nagy eredményeket mutattak fel Peru és Brasiliában. Anchieta (1556), tartományi főnök Brasiliában, rögtön Angulo Ferencz és Barsena Alphons atyákat küldé Sant-Jagóba a világi Villegas Jánossal együtt (bocsánatot reménylünk, hogy kötelességünknek tartottuk megemliteni e neveket, miután megemlitettük az első hóditókéit), kik jártasak lévén már a hitküldérségben, bő aratásra nyujtottak kilátást.

A jezsuiták történelmének legszebb lapját, s egyszersmind elnyomatásuk egyik fő ürügyét a paraguayi hitküldérségek képezték. Rögtön munkához fogva nevelték, téritgették, s ellentétben a kegyetlenkedő vad spanyolokkal, szelid bánásmódban részeltették a benszülötteket, illy módon igyekezvén elhitetni velök, hogy keresztény és gyilkos nem egy, a mint ők tartották. Mindenekelőtt nyelvöket kellett megtanulniok, a mi nem könnyü dolog volt, mert minden törzsnél más-más szójárás dívott; a jezsuiták tehát e különféle nyelvekből a legelterjedtebbeknek látszott kifejezéseket összeszedvén, egy köznyelvet alkottak azokból, s az e nyelveni irásra egy a-b-c-ét találtak fel.

Semmi rajongás, semmi türelmetlenség; nyájas modorukkal hizelegték be magukat, s irtogatták a vétkeket, főleg a részegeskedést, mit az európaiaktól tanultak el. Az emberevő benszülöttek meghizlalták az áldozatokat, mielőtt leölték volna azokat. A jezsuiták e szerencsétlenekre forditották tehát figyelmöket, mert ezek hajlandóbbak voltak egy uj életrei gondolatnak helyt adni, midőn azon ponton állottak, hogy itt hagyják a jelent. S minthogy ez a vadaknak nem igen tetszett, mert, mint mondták, a keresztség által vesztettek jó izükből, a jezsuiták titokban adták fel nekik a keresztséget, vizbe mártott ruhadarabbal érintvén valamelly részöket.

A jezsuitákat egy idő óta vágy szállta meg az Uj-világ egy egész tartományával tenni kisérletet, ha lehetséges lenne azt pusztulás helyett a kereszténység által polgárosodásra vezérelni. Azon kérelemmel kezdték tehát, hogy szabadoknak nyilvánittassanak az indiánok,

kiket egyesiteni sikerülne nekik; de ha a királyokrai befolyásuk következtében meghallgattatott is kérelmök, mindazon ügyesség és kitartásra volt szükségök, mellyet a világ olly rosz néven vesz tölök, hogy elhallgattassák a gyarmatosok panaszait, kik fen akarták tartani a rabszolgaságot, s hogy megnyerhessék az engedélyt arra, miszerint a szabadság és polgárosodás vértanui lehessenek. Különösen a Guajiro tartományban lakott guairanokra forditották figyelmöket, melly nép ostoba és babonás volt ugyan, de előszeretettel ragaszkodván a földmüveléshez, rettenthetlenül küzdött az idegenek bitorlása ellen, minek következtében czélpontul szolgált a spanyolok és portugalok kegyetlenkedéseinek. Ezekhez fordultak tehát az atyák, hogy kevésbbé terhes munkát s védelmet ajánljanak nekik a hóditók ellen, s köztök vetették meg (1586) alapját a nevezetes köztársaságnak. Már a ferenczi Bolannos, solanói sz. Ferencz tanitványa, alapitott ott egy kis községet; a jezsuiták ezt vették kiinduló pontul, s csakhamar azt jelenthették elüljáróiknak, hogy kétszázezer indián kész felvenni a keresztséget. Spanyolország elbámult, midőn látta, hogy az övéitől olly különböző eszközökkel szelidittetnek meg azok, kiket neki nem sikerült kiirtani; s a király kijelentette, hogy e népek egyedül az ige fegyvereivel hódittattak meg, s nem vethetők rabszolgaságra.

A jó siker kezdett müvük megszilárditására lelkesitette a jezsuitákat; de bölcsen belátták ők, hogy ez csak ugy eszközölhető, ha az indiánok egyesittetnek és eltávolittatnak a spanyoloktól; azt is észrevették, hogy kevésbbé nehéz megszeliditeni a barbárságot, mint legyőzni a spanyolok féktelen romlottságát, s biztositani kapzsiságuk ellen az uj megtérteket. Azt kérték tehát, hogy a püspök és kormányzó teljhatalommal ruházza fel őket a kereszténységeknek elkülönzött helyekeni egyesitésére, s engedtessék meg nekik az indiánokat saját belátásuk szerint, a szomszéd gyarmat-városoktóli minden függés nélkül szabályozni, templomokat épiteni, s a király nevében mindannak ellenállani, ki bármi ürügy alatt az uj hivőket tölök elvonni s a spanyolok személyes szolgálatára használni akarná. Illy módon elkészitették ők a benszülöttek polgárosodásának utját, de e miatt magokra engesztelhetlen gyülöletet vontak azok részéről, kiknek fösvénységét és nagyravágyását sértették, akadályozván őket az indiánoknak encomiendákbai felosztásában. Cataldino és Maceta atyák voltak azok, kik a guairanok közt Loretóban, a Parapanemenek Paranávali összefolyásánál, az első, kétszáz családból állott parochiát, vagy mint ők nevezték reduccionot alapitották (1593).

A parochiák csakhamar szaporodtak s ezekből aztán ujnemü járatok indittattak a térités eszközlése végett. 1593-tól 1746-ig Paraguayban, a guairanok, chiquiták és moxák közt, a 12-ik déli szélességi foktól a perui Andesek-ig harminczhármat alapitottak a jezsuiták, s olly alkotmánynyal látták el azokat, mellynek nem volt párja a történelemben. A gyarmat magva a templom volt; s ki ismeri a jezsuiták izlését, mellynél fogva nálunk is a legszebb helyeken ütik fel tanyájukat, képzelheti, hogy annál inkább tették azt ott, hol semmi sem akadályozta őket. A leggyönyörübb vidékek szemeltettek tehát ki a mintegy ezer-ezer család által képzett községek részére, mellyek legtöbbnyire viz parton épittettek ; a házak köből, egy emeletre voltak, s négyszögben környezték a köztért, mellyen a templom, a jezsuiták rendháza, a fegyver- és magtár, s az idegenek szállodája emelkedtek. Minden reduccion élén egy gondnok és egy algondnok állott, amaz a kormány, emez a lelki ügyeket vezette. Az összes parochiák fölött egy elüljáró vitte a főfelügyeletet, ki a pápa által tágkörü hatalommal, sőt bérmálási joggal is felruháztatott.

A jezsuiták minden kormányi beavatkozásnak elejét vették az által, hogy a gyarmat összes költségeit magokra vállalták; maga a kormány által kinevezett kormányzó is a hitküldérség főnökétől függött. A gondnok akarata volt a törvény, kitől ugy függtek e gyarmatosok, mint egy patriarchától a család tagjai; minden reggel kihallgatta az a panaszokat, s igazságot szolgáltatott.

A gyermekek két iskolában neveltettek; egyikben a tudományokból, másikban a zene és énekből nyertek oktatást, miben olly előhaladást tettek , hogy mindenféle zene-eszközöket készitettek. Irni és olvasni mindnyájoknak kellett tanulni, de a spanyol nyelv tanulása tilos volt, nehogy spanyolokkali érintkezés megrontsa egyszerü erkölcseiket; miért is semmiféle idegennek nem volt szabad három napnál tovább időzni területükön. Szorgalmasan ellesték a gyermekek hajlamát; s némellyek földmüvelésre alkalmaztattak, mi a földhöz kötötte a kóbor törzseket, mások pedig szükséges vagy szép mesterségekre adattak, mellyekben a jezsuitáktól nyertek oktatást. A férfiaktól elkülönzött nők odahaza dolgoztak, minden hétre kikapván a gyapjut vagy gyapotot, mellyet szombaton megfonva kellett visszaadniok ; egynémellyek pedig a kevésbbé terhes földmüvelési munkákkal foglalkoztak. Ha valamellyik különös szellemi tehetségnek adta jelét, a tudományok megszerzése végett valamelly Congregatióba vétetett fel, hol visszavonultság, csend és tanulmány közt pappá vagy hivatalnokká képeztetett.

Hajnal hasadtakor megszólalt a harang, s mindnyájan a templomba siettek, hogy hódolatukat mutassák be a Teremtőnek; ugyanazt tették este is, ajtatos énekekkel kezdvén és végezvén a napot, mellyet munkában töltöttek el.

Minden család részére szükségeihez mért földrész jelöltetett ki, azonkivül volt még az ugynevezett Isten birtoka, mellyet közösen közhaszonra müveltek; ennek termékei a roszul sikerült aratás pótlására, a hadköltségek fedezésére s az özvegyek, árvák és betegek táplálására használtattak; a mi ezektől felmaradt, az isteni tiszteletre s azon arany scudi lefaragására fordittatott, mellyet Spanyolország királyának minden család fizetni tartozott. A termények a gondnok rendelkezése alatt állott raktárakba tétettek le, mi által eleje vétetett a versengésnek s az ezzel karöltve járó birvágy és szenvedélyeknek. Az élelmi szerek nem vásáron szereztettek be, hanem kitüzött napokon a téritők által osztogattattak szét kellő arányban a család-fők közt; s a böjtieket kivéve mindennap hust mértek a mészárszékben.

A bányák müvelése, mellyek másutt olly sok bajt okoztak, eltiltatott. A munka könnyü, ünnepélyes szinezetü, szünetek által megszakitott volt, s a napnak alig felére terjedt ki; a mezőre zeneszóval s a szent védnök képének elővitele mellett mentek ki, hol azt mint pártfogóját a nem erőtetett munkának lombsátorban állitották fel.

Paraguay növényének árulásából, melly egy faja a theának, s Amerikában nagyban használtatik, eleget kaptak, hogy felgazdagitsák templomaikat, mellyek nem csak festményekkel, hanem gyakran megujitott virág-füzérekkel is ékittettek, ünnepélyességek alkalmával pedig illatos vizzel hintettek meg, s virágokkal szórattak be. A templomi edények arany s ezüstből voltak, s drága kövekkel diszittettek; gyakori s nagy fénynyel tartott ünnepélyeik emelésére tüzjátékokat rendeztek, s virágok, madarak, oroszlánok és halakkal felczifrázott iveket emeltek, mintha csak minden teremtménynek közre kellett volna működni az Ur dicséretének hirdetésében. Temetkezési helyök cyprusok és cedrusfákkal beárnyékozott liget volt. Nem kevesebb gond fordittatott a képzelemnek a hivatalnokok kirivó czimerei, tornázások, szinielőadások és tánczmulatságok általi édesgetésére. A nemi kicsapongásnak kora házassággal vették elejét, s a két nem szorgosan elkülönöztetett az egyházakban ugy, mint a munkánál és otthon. A nők derékban összefüzött fehér ruhát viseltek, karjaik és lábszáraik meztelenek voltak, hajukat leeresztve

hordták; a férfiak castiliai módra ruházkodtak, azon különbséggel, hogy munkaközben fehér ujjas mellényt öltöttek; a vörös szin a bátrak és erényesek jelvénye volt.

A polgárok közgyülése választott (hihetőleg a térítők előterjesztése, vagy bizonyára az ő befolyásukkal) egy cazikát a hadügy, egy corregidort az igazságügy, s regidorokat és alcadikat a kormány és közmunkák vezetésére, az öregek pedig egy ügyészt neveztek, ki a fegyverfogható férfiak számát tartotta nyilvánosságban. Egy tenicuto ügyelt fel a gyermekekre, templomba és iskolába vezette őket, s fürkészte fogyatkozásaikat és jó tulajdonaikat; egy felügyelő vigyázott fel minden városnegyedben; egy másik pedig a földmüvelési eszközök felett tartott szemlét, s veteményezésre és más mezei munkákra szoritotta az indiánokat, mi, tekintve azok természeti lustaságát, nagyon szükséges intézmény volt.

Illy atyailag vezéreltetvén, majdnem lehetetlen volt vétséget elkövetniök. A törvények áthágói első izben négyszem közt dorgáltattak meg; másod izben nyilvános bünbánatot kellett tartaniok a templom ajtajánál; s csak a harmadszori törvényszegés esetére tartatott fenn a testi fenyités, mire azonban alig adott valamellyik okot. A henye a közmezőni hosszasabb dologra itéltetett, s igy a büntetés is a közjó előmozditására szolgált.

Az indiánok képtelenek lévén gondolkodni, visszaemlékezni, számitani, előre látni, a térítő kénytelenittetett helyettök mindenről gondoskodni és mindent végezni. Olly emberek közt, kik mitsem tudtak, ő neki egy személyben épitésznek és közmunkásnak, festőnek és szakácsnak, orvosnak és kertésznek, sütőnek és borbélynak, fazekasnak és téglavetőnek kellett lenni; azonkivül mindennap tanitást tartani, s alig hogy letette a misemondó ruhát a kömivesi kötényt kötni fel; s nemcsak minden munkát vezetni, hanem jó példa végett sajátkezüleg is hozzá látni mindenhez, elkezdve az örök erdők fáinak vágásától, egész a rózsa ápolásig, melly Mária homlokát volt diszitendő.

„A térítő (irja a tiroli Sepp) kora reggel felkelvén templomba megy, hogy a Magasságbeli jelenlétében egy órát az elmélkedésnek szenteljen; ha van más pap is, egyik a másikat meggyóntatja. E közben megszólal a harang az Ave Mariára, s napkeltével szent mise tartatik, mellyen a sokaság ajtatossággal van jelen; azután fennszóval általános hálaimát mondanak, mellynek végeztével a térítő visszavonul s kihallgatja a gyónókat. Ezen túlesvén megkezdi a kétnembeli ifjak tanitását, melly munka milly fáradsággal jár, alig lehet

képzelni. Alig hogy ezt bevégezte, a betegekhez veszi utját, kiket megerösit a szentségekkel s tehetsége szerint elkésziti a keresztényhalálra, miközben érvágás, köpölyözés által vagy más módon igyekszik rajtok segiteni, s táplálja őket. Most már egy iskola vár rá, hol a fiúk irni, olvasni tanulnak, s egy másik, hol a leányok fonás, harisnya készités, varrásban gyakorolják magokat; mindebből leczkét ad nekik, s kikérdezi a gyermekeket, a legügyesebb indiánokra bizván a többit. A zene-iskolában is mindent igazgatni, rendezni kell az atyának, jóllehet e tekintetben gyakran alkalmas segédekre talál. Ott hagyván az iskolát, a kézmüveseket, téglavetőket vagy égetőket, malmokat, s kenyér és hus-székeket látogatja meg, mellyekben naponta az egész község elláttatik a szükségesekkel; itt elvégezvén szemléjét a kovácsokat, asztalosokat, ácsokat, szövőket, vésőket, cséplőket sat. keresi fel.

„De most már arra kell gondjának lenni, hogy a beteg-felügyelők kellő időben lássák el betegeiket alkalmas eledelekkel; e közben megérkezik az ebéd órája, s az atya szerény asztalhoz ül, melly után a két óráig hátralévő időt magával foglalkozva tölti el. Két órakor a nagy haranggal jel adatik a munkára, mi csakhamar megszakittatnék vagy elhanyagoltatnék, ha az atyát mindenüvé nem várnák, ki miként reggel ugy délután is sorra járja a mesterembereket, betegeket, kicsinyeket és nagyokat, mindenfelé rendelkezvén és segédkezet nyujtván egész négy óráig, mikor a nép templomba gyüjtetik. Itt, a szent titkok folytonos ismétlése végett olly hasznos rózsafüzért, majd a litániát mondják el, melly után egy pár perczet a lelkiismeret megvizsgálására szentelnek. Vége szakadván az ajtatosságnak, a halottakat takarítják el; a nap hátra lévő része ártatlan szórakozásra van szánva; de a térítő, ha a betegek esti látogatása igénybe nem veszi, e kis szünetet is ajtatos elmélkedésekben, vagy rövid álomban tölti el.“

Védelmökre városi gyalog és lovas katonaságot állitottak, melly minden vasárnap gyakorlatot tartott, őrizte az idegeneknek áthághatlan sánczot, s szükség esetében visszaverte a támadást. Ha a keresztény telepitvényekhez valamelly uj törzs közeledett, a gondnok sok uj hivővel és csordákkal menvén eléje, élelmiszereket osztott szét köztök, s azzal kecsegtette őket, hogy mindennap kijárand eledelök, ha e testvéreik életmódjához alkalmazzák magokat; minek következtében a legtöbb esetben megállapodtak, felvették a keresztséget, s a parochiákban osztattak szét.

Sokkal félelmesebb ellenség voltak Plata és Paraguay kor-

mányzói, kik mindent magukhoz szerettek volna ragadni, s a mamelukok vagyis határos mestizok, kik vadásztak az uj hivőkre, s ha elfoghatták, rabszolgákul adták el őket; ugyanazok mintegy tizennégy helységet romboltak le, s mindaddig folytatták dúlásaikat, mignem a jezsuiták tüzfegyver használhatási engedélyt nyertek a pápától. Ez megengedtetvén nekik, harczias katonaságot állitottak a betörök ellen, melly a spanyoloknak is segédkezet nyujtott a portugalok elleni harczokban.

Semmi sincs kárhoztatandóbb mint a patriarchalis kormányforma olly népnél, melly már előhaladt a müveltségben; de első lépcsőjét képezi az a társadalmi rendnek, midőn az egyén nem birván még öntudatával annak, mit tehet és akar, folytonos örködést és vezetést szükségel. S én, miután másutt annyi vérontást, máglyát, hitszegést láttam, bátorkodom (bocsánat, oh bölcselkedők) fel nem róni a jezsuitáknak, ha igaz, hogy hibáztak, midőn czéljuk elérésére virágokat, ünnepélyeket s atyai gondoskodást használtak; s elnézéssel vagyok olly kormány kisérletei iránt, melly nem csak papirra tétetett mint az utopistáké, hanem életbe is lépett, s másfél századon át adók, börtönök, hóhérok nélkül fenállt; igen, én e polgárositási módot sokkal emberiebbnek találom, mint az átalánosan dívott népirtási vad rendszert. És nem ismeretlenek előttem az iszonyú vádak, mellyekkel a jezsuiták befeketitettek, hogy t. i. ruháikat csókolni engedték, a vadakat nem csak a kereszthez, hanem az Oltáriszentséghez is kellő előkészités nélkül bocsátották, egynémelly, hivatalával visszaélt tisztviselőt megverettek, főleg pedig, hogy minél kevésbbé akartak függni azon Spanyolországtól, melly gyarmatait olly különböző módon szabályozta. Azt is tudom, hogy midőn a király Cardenas Bernardint, Ascensione püspökét, küldte el (1641), hogy megvizsgálja a jezsuiták lelkészségeit, ha vajjon kellő tiszteletben tartatnak-e ott a tridenti zsinat rendeletei s a király főuralma, ezek ezerféle akadályt gördítettek eléje, miből heves küzdelem keletkezett, melly sok vérbe került, s mellyben mindkét párt azt hitte, hogy részén van az igazság [1]).

---

[1]) Lásd „*Épületes levelek*“ 27. köt.

Charlevoix, *Histoire du Paraguai et du Canada.* Párizs 1756.

Muratori, *Il cristianesimo felice nelle missioni dei Padri della compagnia di Gesu nel Paraguai.* Velencze 1743.

Dobrizhopfer, *Historia de Abiponibus, equestri bellicosaque Paraquariae natione. locupletata copiosis .... observationibus.* Bécs 1784.

Jó viz volt ez e szerzet számos ellenségeinek malmára, kik a paraguayi köztársaságot olly központnak kiáltották ki, melly körül szerintök a jezsuiták egy átalános egyeduralmat akartak létrehozni. Inkább ostoba mint roszakaratu föltevés, de mellyet senkinek nem volt szabad kétségbe vonni, ha csak babonásnak vagy barátnak nem akart czimeztetni. S ha körültekintek, ugy látom, én nekem is piszkolnom kellene azt, mint a jezsuiták minden művét, vagy én rám kiáltanának kigyót békát. A félénkség nem tartozik gyengéim közé; annál kevésbbé tudok megijedni olly kisértettől, mellyet gyanakvó bölcselők teremtettek, kik (szeretem hinni tudtok nélkül) a legerőteljesebb és valódibb zsarnokságnak lépnek szolgálatába, midőn a világot félelemre, bizalmatlanságra és gyülöletre ösztönzik, mellyek olly alkalmas eszközök az elaljasodás és rabszolgaság előmozditására.

Eltöröltetvén a jezsuiták (1763), az indiánok, kik iránt ők olly atyailag viselték magokat, a spanyolok által rabszolgai bánásmódban részesittettek, s Paraguay a legnyomorúbb állapotban sinylődött mindaddig, mig a spanyol uralom Amerikában végét nem érte. Ekkor a creol Dr. José Gasparo Rodriguez Francia függetlenitette e tartományt Buenos-Ayrestől (1813—14) s a jezsuita eszmék alapján önkényes kormányformát vitt be, jóllehet negyvenkét népképviselő által környeztette magát. Ismeretes, milly féltékenységgel zárta ki az idegeneket; de főleg halála után (1840 szept. 20) tünt ki, milly féktelen zsarnoksággal uralkodott. Tény, hogy a jezsuiták Paraguayban ötszázezer indiánt hagytak; e szám tiz év alatt százezerre olvadt; most végkép el van hagyva [1]).

De Azara, *Voyage dans l' Amérique méridionale, contenant la description géographique, politique et civile du Paraguai et de la rivière de la Plata.* Párizs 1809.

Funes, *Ensayo de la historia civil del Paraguai, Buenos-Ayres y Tucuman.* Buenos Ayres, 1816

Wittmann, *A katholikus hitküldérségek átalános történelme*, (németül), 1839.

[1]) Kezemnél van az angol Dr. **Gardner** *Travels in the interior of Brazil principally trough the Northern provinces and the gold and diamond districts, during the years* 1836—41 (London 1846) czimü műve, mellyben igy ir: „A jezsuiták ott a közép és alsó osztálynál elismerést vivtak ki, s hálás emléket hagytak magok után, melly atyáról fiura száll. Meg vannak győződve, hogy elüzetésök szerencsétlenség volt a tartományra, s csak a tisztelet és viszontlátási vágy érzelmével emlékeznek rólok. Az őket felváltott atyák nem folytatták a hires Társaság művét. Brasiliának több törzsei, mellyek a jezsuiták idejében lemondván a vadéletről, a kereszténységet felvették s társas élethez szoktak, ismét

Paraguayból nyugatnak vették térítési utjokat a jezsuiták, s a luluk, omagák, diaguiták, chirignanok, calguakok, és guaicurok közt tettek kisérletet, de kevés eredménynyel. Jobb siker koronázta fáradalmaikat Uruguai és alsó Parana vidékein, s a Paraguaytól északnyugatra lakó harczias chiquitok közt. Brasiliában, eltöröltetésök idejében, két helységök harminczezer uj kereszténynyt számlált, kik 1821-ben három ezerre fogytak. A jezsuiták által Paraguayban aratott jó sikert látva, Spanyolország kedvet kapott Patagoniában is kisérletet tenni, s Quiroga és Cardiel atyákat küldte oda (1745); de az eredmény nem felelt meg a várakozásnak.

Hitküldérségek Californiában.

Főleg a jezsuitáknak köszönhető Ó- és Új-California polgárositása. A spanyolok által 1536-ban fölfedezett eme félszigel terméketlensége visszariasztotta azokat ennek gyarmatositásától. IV. Fülöp kevéssel halála előtt elrendelte annak meghóditását, de hiányozván az eszközök 1677-ig huzódott, a mikor is don Isidoro de Atondóra bizatott a hóditás; de a vállalat olly sokba került, s olly keveset gyümölcsözött, hogy abba hagyta azt az udvar. Kühn Özséb Ferencz, mennyiségtan tanára Ingolstadban, egy fogadalom következtében visszanyervén egészségét, 1683-ban a Californiával határos Sonora tartományba ment, térítőket gyüjtött, kiengesztelte egymással az ellenséges törzseket, saját nyelvükön tanitotta őket, kieszközölte, hogy a megtértek öt éven át mentessenek fel a rabszolgaságtól, s Loreto várost alapitotta.

Segédkezet nyujtottak neki Gogni atya és Juanmaria Salvatierra, Taharuma hitküldérségeinek főnöke, s jóllehet a kormány, sőt maga a Társaság is ellenezték e lehetetlennek vélt vállalatot, végre mégis sikerült nekik illy módon, majdnem minden fegyver nélkül, egyedül a szeretet segédeszközeivel hóditani meg a vad Californiát. Heves küzdelmet kellett kiállaniok a barbárság, babona és előitéletekkel, mindazáltal Salvatierra megszeliditette e vad és az európaiak ellen nem alaptalanul gyanuval viseltető benszülötteket; többször karjai erejét is kénytelen volt éreztetni a tudatlanokkal, kiknek csak az illynemü felsőbbségről volt fogalmuk, s fáradhatlan munkássága szerencsés sikerrel koronáztatott. A hálás föld magvakkal vettetett és szőlővesszővel ültettetett be, házi állatok kezdtek tenyésztetni, s

---

visszaestek azon szomoru állapotba, mellyből nagy fáradsággal emeltettek ki. Tulajdonittassanak bármilly indokok e testület buzgalmának, tény, hogy itt csak üdvös müveinek szempontjából itéltetik az meg.“

házak váltották fel a sátrakat. Mihelyt egy község alapitására elégséges uj hivőket gyüjthetett össze, az elüljáró atya kiválasztotta közülök a három legképzettebb egyént, s egyiket templom atyává, a másikat sekrestyéssé, a harmadikat hittanitóvá nevezte ki azon kötelezettséggel, hogy a föld nyelvén fejtegesse a katekizmust, s vezesse az imákat. Salvatierra itt is patriarchalis kormányformát vitt be, s ruházat és élelemben egyformaságot alapitott meg. Az atya minden hitküldérség részére egy katonával rendelkezett; az őrség egy kapitánya kezelte a polgári és katonai ügyeket. Ez egyszerü eszközökkel mintegy harminez község kormányoztatott, mellyek gyümölcse a jezsuiták kiüzetésével sem ment egészen semmire [1]).

Peru bensejének vadai közt nagy sikerrel müködtek a téritők, kik Spanyolországnak a Sacramentóval határos Maina nevü roppant földterületet vetették alá, s Ucajale felé nyomultak, hol egész a Manoa partjáig nagy fáradsággal gyarmatokat alapitottak, mellyek a mult században virágzó állapotban voltak. Ezek feloszlása a jezsuiták eltöröltetése után, uj bátorságot adott Gran-Pagional vadainak, kik pusztitva barangoltak szerte szét.

Hogy mire képes a békés rábeszélés, tanusitják a jezsuiták által bevégzett közmunkák, mellyek a legbőkezübb fejedelmekéivel is kiállják a versenyt. Tembleque Ferencz atya campoalasi megtértekkel Mexicóban egy harminczkét mérföldnyi (leghe) vizvezetéket épittetett, melly három igen hosszu híd által három völgyön megy keresztül. 1788-ban Novita egy lelkésze hivei által az Atrato s az Uj-Granadában levő San Juan del Choco folyók közt, mellyek egyike a Csendes-tengerbe, másika az Atlanti-Oceánba ömlik, egy csatornát huzatott, s ekként megoldotta a két Ocean összeköttetésének föladatát, melly most annyira foglalkoztatja az elméket; de a féltékeny ministerek behányatták e csatornát.

---

[1]) Robertson, e rendszeres ellensége a jezsuitáknak, azzal vádolja őket, hogy Californiát a spanyol kormány előtt mint egészen értéktelen földet irták le, holott, elnyomatásuk után igen gazdagnak találtatott. Gyönyörü okoskodás! Ugyan ő mondja, hogy az eltörlés idejében a jezsuiták Uj-Spanyolországban harminez, Quitóban tizenhat, Uj-Granadában tizenhárom, Peruban tizenhét, Chiliben tizennyolcz, Paraguayban ugyanannyi, összesen száztizenkét collegiumot, zárdát és székhelyet birtak, mellyekben kétszáznegyvenöt áldozár és ujonez volt. Másutt igy szól: „Minden, a spanyol szerzetesek szabados életét többé kevésbbé szigorún megrovó szerzők, egyhangulag dicsérik a jezsuiták magukviseletét, kik a többieknél tökélyesb fegyelemben neveltetvén, s féltékenyek lévén Társaságuk becsületére mindig feddhetlen életet éltek. — *Amerika Történelme* VIII. könyv.

Franczia hitküldérségek.

Nem kevésbbé bámulandó eredményt mutattak fel a franczia gyarmatok melletti hitküldérségek is. Crevilli jezsuita a cajennait alapitotta; Lombard és Ramette Guyana mocsárai közé hatoltak, s emberiesitették a galibisokat nyomoruk enyhitése által. Egynémelly, általuk felnevelt gyermekek hirdették az evangeliumot szülőiknek, kik Kurúban gyülekeztek össze, hol Lombard egy kunyhót épitett. Növekedvén számuk templomot szerettek volna emelni: de hogyan eszközöljék azt, ismeretlenek lévén a mesterségekkel? vagy hogyan fizessék ki az ezer ötszáz frankot, a mennyit egy cajennai ács kért? A galibisok hét sajka kivájására kötelezik magokat, mellyek mindenike kétszáz frank értékü volt; a többit gyapot fonással pótolják a nök; továbbá husz rabszolgát adnak egy gyarmatosnak, ki azokért két négert kölcsönöz fa fürészelés végett; s illy módon csakugyan templom emelkedett a kereszténységnek megnyert pusztában.

Carmeliták, capucinusok, sz. Lajos társulati predicatorok is közremüködtek a Jézus szőlőjében; s a hol csak uj telepitvény keletkezett, mindenüve téritők vitettek be, s parochiák alapittattak.

Canadában állandó lakhelylyel és sajátos kormánynyal biró vad népek laktak; az európai fegyverek sem félelmet sem bámulatot nem keltettek bennök; az európaiakat csak fegyverek végett keresték fel, mellyeket a legelső alkalommal készek voltak ellenök fordítani. Cunimondo Masse jezsuita félszázadon át s nem siker nélkül müködött köztök; Jean Brebeuf a huronokat keresté fel; Rasles Samuel atya harmincz évig viselte vidám türelemmel a roppant fáradalmakat s az angolok versenyét, kik protestans téritőket akartak oda bevinni; s egy illy betörésök alkalmával (1724) hogy megmentse nyáját, feláldozta önmagát. E vad irokezek és huronok közé, kik csak annyiban tünnek ki a vadállatok felett, hogy leleményesebbek voltak a kegyetlenkedésekben, merészkedtek a téritők; Jogues atya, ki első érkezett hozzájok, vértanúi halált szenvedett; utódai megnyerték öket Franeziaországnak, s daczára a rosz ügykezelés és csekély előrelátásnak, megőrizték e földet annak hűségében. Nagy tiszteletben részesülnek ott ez *imádság emberei*, kiket a legfőbb lénynyel összeköttetésben lévőknek, ügyes büvészeknek, s főleg nőtlenségök szigora miatt felsőbb lényeknek hittek. E szent munkában az Orsolya-szüzek is részt vettek, kik szüz jámborságuk végett égi lényeknek tartattak. A megtért irokezek amint előbb a barbárságban, ép olly túlzók lettek aztán a bünbánatban, ugy hogy erőszakkal kellett öket mérsékelni.

Egykor máskor a vadak rábukkannak s megrohanják a gyarmatokat; illyenkor a térítő sietve megkereszteli s föloldozza a haldoklókat, mignem ő maga is halálát leli. Egyszer az irokezek lázadtak tel, s pusztitva és égetve egész Quebecig nyomultak elő. Lamberville atya helyén maradt, rábeszélés által némi fegyverszünetet hozott létre, s a kormányzó kivánsága szerint rábirta a lázadókat, hogy követeket küldjenek hozzá. Ezek elfogatván, lánczokban Franczia országba küldettek; miért is a vadak keze közt maradt Lamberville, bár nem volt része az álnokságban, elveszettnek hitte magát. Az irokezek azonban, noha keserü szemrehányásokat tettek neki, mégis meghagyták magokat győzetni, hogy ő nem volt vétkes a dologban; mindazáltal tanácsosnak vélte eltávozni, mielőtt a felbőszült köznép boszúja kitört volna ellene.

Az egyházi szakadás után másnemü veszélyektől, t. i. a protestansokkali találkozástól is kellett tartaniok, kik türelmetlenséggel torolták meg a katholikusok részéről tapasztalt türelmetlenséget. Egykor mintegy negyven, Brasiliába hajózó jezsuitát fogott el a kálvinista Jacques Sourié, s rettentő kegyetlenséggel és vad gúnyolódások közt végezte ki őket a tengeren.

Protestans hitküldérségek.

Az uj vallásfelekezetek is csakhamar kedvet kaptak a missiókhoz, mellyek főleg az angolok fölfedezéseit és hóditásait követték. Uj-Angliában nagy számmal helyeztettek el; Heillot János sokakat téritett meg Massachusset folytában, s az uj megtérteket ruházkodásra szoktatta s földmivelésre tanitotta; ugyan ő, Mayhew által segittetve, szaporitotta a gyarmatokat, mellyek száma 1647-ben tizenegyre ment. Az általok megállapitott rendszabályok értelmében öt shillingre büntettett, ki tizenöt napot henyélve töltött el; huszra a nőtelen, ki szabad növel közösült; ötre a nő, ki fejét be nem kötötte, vagy mellét fedetlen hagyta; minden szabad ifiú kénytelen volt ültetvényt alakitani s azt müvelni, mi végre nőt kellett vennie. Elhallgatom a többi rendeleteket, mellyek czélja a vadaknak angol életmódhozi szoktatása volt.

Napjainkban nagy élénkséget fejtenek ki a protestans hitküldérségek, mellyek dúsan láttatnak el eszközökkel egy, Angliában székelő társulat által. De a predicator növel és gyermekekkel jár, nem csoda tehát, ha nélkülözi a vértanuságra megkivántató elhatározottságot, s ha inkább helyes mint nemes szándéku egyszerü erkölcsoktatóvá törpül le. E társaság ezer meg ezer számra nyomatja a bibliát, s az eredményt a vad népek közt elszórt példányok száma

szerint méri, kik pedig alig tanulták meg az olvasást, s a legfurcsább értelmet tulajdonitják a rejtélyes szavak, vagy titkosértelmü elbeszéléseknek.

Propaganda.

A hitküldérségek központját Róma képezi, melly azok vezetésére a de propaganda fide társulatot alapitotta (1622). Innen küldetnek ki a müveltség ezen előőrei és pedig Dél-Amerika és Hátsó-Ázsiába főleg ferencziek és domonkosiak; felső Ázsiába és Afrikába capucinusok; Palestinába carmeliták; Észak-Amerikába lazaristák; Ceylonba oratorius atyák. De e társulat jövedelmei nem haladják meg a háromszáz hatvanezer forintot, melly összeg igen kevés arra, hogy az egész földkerekségére munkások küldessenek. A hiány pótlására egynémelly ujabb intézetek alakultak, millyen p. o. a külföldi hitküldérségek papneveldéje Párisban, az Észak-Amerika javára alakult Leopoldina társulat Austriában, s főleg a Lionban 1822-ben létrejött hit-terjesztő egylet. Ez az összes keresztény katholikusokat hetenkénti egy souvali hozzájárulásra szolitotta fel, mi csekély ugyan magában, de a résztvevők nagy száma által sokszorozódva évenként nagy összegekre rúg [1]), mellyek a hitküldérségek felsegélésére, s azon értesítések elterjesztésére fordittatnak, miket a szeretet és hit ezen hősei nemes vallalataikról szolgáltatnak.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Brasilia.

Először talán Pinzon Vincze, azután Pedro Alvarez de Cabral fedezte fel (1500) Brasiliát, melly dús és népes, de polgári intézmények nélküli föld volt. Az első benszülöttek, kikkel az európaiak találkoztak, nem mutatták a szokásos bámulatot és félénkséget; dohányozva mentek az európaiak elé, s midőn ezek aranyat és ezüstöt mutattak nekik, tudtúl adták, hogy nálok is található az a föld alatt; egy papagájt pillantván meg, ismertnek jelezték azt; az ürü nem vonta magára figyelmöket, a tyúktól azonban megijedtek; étkeinket kellemetleneknek találták, mint szintén a bort is, mellynek megizlelése

[1]) 1844-ben 3,562,000 frank gyült be. Mindazáltal több helyen, mint p. o. Ausztriában akadályoztatik, sőt el van tiltva a gyüités.

után kiöblitették szájokat; ha elfáradtak, minden aggály nélkül adták álomnak magokat, s csak tollaikat féltették, mik egyedüli diszét képezték gondtalan meztelenségöknek. [1]) Cabral minden erőszakoskodást eltiltván, békés összeköttetést hozott létre a benszülöttekkel, kik megjelentek a misén, hallgatták a zenét, cserébe ajándékokat adtak, s csókolták a Portugalia czimerével ellátott keresztet, mi jelképe lett a törvényes birtokba-vételnek. Cabral a földet szigetnek tartotta [2]), s két elitéltet hagyott ott, mi nem igen alkalmas mód volt az európai polgárosultság megkedveltetésére. Midőn utnak indult (1501), hallotta az elitéltek panaszait s egyszersmind a benszülöttek szavait, kik vigasztalták őket, s értésökre igyekeztek adni, hogy könyörülettel viseltetnek iránt ok [3]).

Az uj kiküldetések kevés hasznot hajtottak, miért is elhanyagoltatott e föld. Amerigo, ki a földi paradicsomot vélte abban felismerni, rábirta Spanyolországot, hogy hajókat küldjön oda; s akkor Portugalia nem is lépett fel igényeivel, mellyek nem voltak pontosan meghatározva, miután az egyik félgömbön húzott vonal nem szolgálhatott zsinórmértékül a másikon. Azonban egyes haszonhajhászok, kik festő fa végett keresték fel, jobban megismertették e földet, s letelepedtek ott. De Portugalia majdnem kizárólag csak gonosztevőket küldött oda.

Brasilia, mellynek központját a Campos Parecis magaslatai képezik, az Atlanti-tenger hosszában, legkeletibb irányban, kilenczszáz mérföldnyire (leghe) nyulik, tehát kétötödét teszi Dél-Amerika hosszának. Homok sikjairól roppant hegyek emelkednek ki, mellyekről sok víz foly a tengerbe, a Maranon és la Platába, melly óriás folyók határait képezik. Ezeken kivül több más páratlan nagyságu folyók szeldelik azt, millyen p. o. a Paraguai, mellyek egykor majd ha az ipar itt is az ember uralmát fogja hirdetni a természet felett, csatornákra osztva, Peru szivébe nyitandnak átjárást. Jóllehet a forró égöv alatt fekszik, a hőség mindamellett mérsékelt, s mindenféle európai termékek sikerülnek ott; a központi végtelen erdőségekben

---

[1]) Ez ismertetéseket egy, a királyhoz Pedro Vas de Caminah által, ki egyike volt a hajósoknak, küldött tudósitásból veszszük, mellyet nem rég Manuel Ayers de Casal Lissabonban a „Torre do tumbo"-ban talált meg.

[2]) „Csókolom királyi magasságodnak kezeit, Vera Cruznak, Felséged szigetének ezen biztos kikötőjéből," igy ir ő egy levelében, melly a rio-janeirói tengerészeti okmánytárban őriztetik.

[3]) **Ramusio.**

az ezredéves fák liánok és kúszó növények által vannak összefüzve; mindenfelé óriás virágu s roppant nagy gyümölcsü növények gyönyörködtetik a szemet; itt az ezüst héju myrtus vonja magára a figyelmet, amott a cocus emelkedik, melly magasabbra nő mint Indiában, s pompás turót szolgáltat; a harasztnövény a fákra kúszik fel, s megkoronázza azok tetőjét; a vasfa kemény épület anyagokat ad; a virág és mézgától illatozó acajabán ezer számra lebegnek a drága kövekhez hasonló gyümölcsök; a banán-fa kevés munkával becses tápszereket nyujt; nevezetes a brasil-fa is, melly az előbb Vera Cruznak nevezett földnek mostani nevét adta. Háziállatok hiányzanak, de bővében vannak a ragadozók és csúszó mászók; a vad, hal és majmok könnyen megszerezhető táplálékot szolgáltatnak; a bámulandó madarak közt nevezetesebbek a paradicsom madár, kolibri, arara, strucz, saskeselyü. Semmi sem hasonlitható a lepkék pompájához, s némelly fénybogarak olly világosságot terjesztenek, hogy éjjel is lehet mellette olvasni. A fölfedezéskor olly sok kagylót találtak, hogy a mai napig is elegendő mészszel látják el a birodalmat; a honnan azt következtették, hogy az őslakók egyedül csigával éltek.

A vöröshe átmenő sötét barna szinü lakók az Amazon és la Plata folyók közt vad állapotban éltek. A közép part első lakói, kik megették halottjaikat, vadászatból éltek, s hetvenhat törzsre oszoltak, mellyek mintegy száz nyelvet beszéltek [1]); kormanyformájuk, nemkülönben mint vallásuk barbár volt. Ezeket a tupok üzték el, kik földmivelő népek voltak s tizenhat nemzetre osztattak, mellyek közt a kevésbbé barna, gyérszakállu, nagy termetü és erős tupinambák jutottak hatalomra, kik testöket fekete sárgára festették, s meghasgatott ajkaikba toll és kagylókkal diszitett csontokat és köveket szurkáltak, sőt ollykor egész testöket valami ragadós kenőccsel mázolták be, s ugy hemperegtek tollakban. A részegitő italokat igen szerették, a harczban kegyetlenek, vadászatban szenvedélyesek, egyébként henyék és soknejüek voltak; a férjetlen nők bárkinek átengedték magokat, ha férjhez mentek, hük és rabszolgák lettek.

Sem emlékek, sem más épületek, csak szegényes kunyhók találtattak nálok. Hagyományuk szerint Paye Tome, fehérbe öltözött törvényhozó, kezében bottal jelenvén meg, őseiket házépitésre és a

---

[1]) Ezt a figyelmes észlelő Vasconcellos mondja *(Noticias curiosas)*. Brasilia őslakóiról becses ismertetések olvashatók a párizsi császári könyvtárban meglevő *Roteiro* czimü kéziratban, melly Francesco da Cunha-nak tulajdoníttatik.

manioco termesztésére tanitotta; ugy látszik, semmiféle isteni tiszteletet nem gyakoroltak [1]), jóllehet a gonosz szellemek befolyásától féltek: ezekkel a pagei-k vagy caraibok érintkeztek, kik egy személyben büvészek, tanácsadók, predicatorok, jósok és orvosok voltak. Ha Amerigónak hinni akarunk, a brasiliaiak kövekkel számitották ki neki éveiket. Ügyeiket az öregek felügyelete alatt, szokások alapján intézték, s mig egymás közt barátságosan éltek, minden másoknak ellenségei voltak. A hadi foglyokat előbb ünnepélyekkel, étkek és leánykákkal gyönyörködtették, azután pedig megették.

Több más, nyelv által különböző fajok is lakták Brasiliát, melyek közt legmerészebbek voltak a guaitacazik, kik sohasem hódittathattak meg, s lassanként az Atlanti-tengertől az Amazonok folyamáig vándoroltak.

Brasilia, Mexicó és Peru után, a legtöbb nemes érczet szolgáltatja, s vasban is gazdag; de minthogy az arany nem mindjárt s nem a partok közelében találtatott, az europaiak kénytelenek voltak a gazdagságot a földben keresni, s lépésről lépésre küzdeni azért a minden müvészetet és müveltséget nélkülözött barbárokkal. Innen van, hogy e hóditás évkönyvei nem mutathatják fel a szokásos gyors és fényes eredményeket, de nem is fertőztetik meg azokat a baromi kegyetlenkedések.

A portugalok miként Madeirát és az Azorokat ugy Brasiliát is kapitányságokra osztották, udvari nemeseknek adván azokat hübérbe, kik negyven—ötven mérföldnyi (leghe) partot is kaptak, a nélkül, hogy a befelé való szélesség meghatároztatott volna. E hübér urak polgári és bünfenyitő joghatósággal ruháztattak fel, s szabadságukban állt másoknak adni át a hübért, a királynak egyedül a halálbüntetés, pénzverés és tizedvételi jog tartatván fel. A két Sousa testvér részesült az első illy engedményben, s Alphons a San Vincenzo, Lopez pedig a Sant Amaro és Tamarica szigeteken telepedett meg, de folytonos ellenségeskedésben állt a benszülöttekkel, minek végre is áldozata lett. Mások kapitányságokat kértek ott, és sokan mentek oda lakni, főleg héberek és mások, kik az inquisitiót kerülték. Brasilia határául a Maranon tüzetett ki, melly *édes vizü tenger* jobb olda-

[1]) Pigafetta határozottan erősíti ezt; s Vasconcellos, idézett müvének II. könyvében a 12-ik szám alatt igy ir: „*Os Indos do Brazil de tempos immemoraveis à esta parte nao adorao expressamente deos algum: nem templo, nem sacerdote, nem sacrificio, nem fé, nem ley algûa.* Mindazáltal mások az ellenkezőt állitják.

lán elterülő földekből Juan de Barros történetiró számára egy kapitányság alakittatott; ekként tehát Európa egy kis királya egy történésznek olly területet ajándékozott, melly kétszer-háromszor nagyobb volt annál, mellyen ő maga uralkodott. De Barros fiai, kik egy csapat kalandorral indultak utnak, hogy birtokba vegyék fejedelemségöket, hajótörést szenvedtek, s nyomorult állapotban tértek vissza Európába, hol Barros, a történetiró, kevésbbé nyereséges ugyan de sokkal tiszteletre méltóbb hivatalát folytatta.

A vadak támadásai, a mieink hatalmaskodásai, a független fejedelmekhez hasonló kapitányok versengései, s egynémelly regényes kalandok töltik be ez első évek történelmének lapjait, miközben Portugalia nem igen látszott ismerni e hóditás fontosságát. E kalandorok közt említésre méltó a portugal Diego Alvarez, ki Bahiától északra hajótörést szenvedvén, társai egy részét vizbe fulni, a többit a vadak által felfalatni látta; ő maga is kezeik közé kerülvén belátta, hogy csak ugy menekülhet meg, ha felismerteti velök, milly nagy hasznokra lehet nekik. Sikerülvén tört hajója némi maradványait megmenteni, mellyek között egy puska és néhány tonna lőpor is volt, az ezek által létre hozott eredményekkel bámulatra ragadta a benszülötteket, kik őt Caramuru azaz tüzembernek nevezték, s ellenségeik ellen kapitánynyá választották. Valóban meg is szalasztotta ő az ellenséget, s uralkodó lett a földön, mellyen kevéssel előbb fogoly volt. A főbbek megtiszteltetve érezték magokat, ha leányaikat hozzá adhatták nőül; s midőn, nehány év mulva egy franczia hajó vetődvén oda, kedvencz nejével együtt eltávozott azon, a többi nők, a meddig birtak, uszva követték őt.

Alvarez megismertette a portugalokat e föld gazdagságával, s egyszersmind azt is tudatta velök, milly módon lehetne abból hasznot húzni, de nem hallgattak rá. Franciaország szivélyesen fogadván őt, két hajót adott rendelkezésére, mellyeket ő Brasilia áruival megterhelve küldött vissza. Később ismét eszökbe jutott e föld a franczíáknak, s telepitvényt szándékoztak ott alapitani; ez által figyelmeztetve III. János király (1531), rendszeresebb gyarmatositást rendelt el, visszavette a hűbérnököknek adott engedélyeket, s egy általános kormányzót küldött oda. Első illy kormányzó a már egyéb vállalatairól hires Tommaso de Sousa lett, ki San-Salvadort alapitván központot adott a portugal amerikai birtokoknak; ugyan ő alatta kezdett épülni San Sebastiano, a világ legszebb fekvésü városainak egyike. Nagy hasznára volt neki Caramuru is, ki nejével Paraguazúval nem keveset tett a tupinambáktól függött törzsek megnye-

résére; illy módon Sousa szabályos s a vadak elleni védelmet könnyitö kormányt léptetett életbe. Mindazáltal a telepitvények, mellyekbe gyakran árva fiúk és leányok is küldettek, csak a partokra szoritkoztak, s a belföldröl mit sem tudtak.

Fő dolog lett volna azonban megszeliditeni a vad benszülötteket, s nemesbiteni a gyarmatosok erkölcseit; e végre Sousa hat jezsuitát vitt oda, az elsöket, kik Amerikában kikötöttek. Ezek a vad népek nyelvének megtanulásához láttak; de mivel portugalok voltak, legyilkoltattak; helyökre mások léptek, kik harcz helyett békét hirdetvén megengeszteltek ez elkeseredett sziveket. Önmegtagadásuk és felâldozásuk által elszoktatták a vadakat az emberevéstöl, s kedvesek és szükségesekké tették magokat. Valamelly törzshözi megérkezésök közöröm, ünnepély, táncz napja volt; a legértelmesebbek közöl segédeket választottak magoknak, kik kedvező eszméket terjesztettek a portugalokról a benlakók közt, kik kiváncsiságból a téritök körül gyülekeztek, s megnyeretvén öszinte ragaszkodásból gyakran nálok maradtak. Mugnez, midön egykor a benszülöttek egy foglyot készültek megenni, elöáll s vérig ostorozza magát, mint mondá, azon okból, hogy elforditsa a csapásokat, mellyeket az ég szándékozott gonoszságuk miatt rájok küldeni; ezek megindulván igéretet tettek, hogy elhagyják e gyalázatos szokást. A tudatlanság a jezsuitáknak tulajdonitotta a ragályt s más esetleges bajokat; a papok és szerzetes rendek, kik irigy szemmel nézték ez alig született s már is óriás rendet, s magok a kormányzók is gyakran akadályokat görditettek eléjök; s illy módon nemcsak a barbárok kegyetlenkedéseinek, hanem az európaiak üldözésének is ki voltak téve. Nobrega, a hitküldérségek elüljárója és Brasilia apostola, nem szünt meg leánykákat és árvákat nevelni. Anchieta még ifiú lévén, s veszélyeztetve látván szüzeségét e buja meztelen nép közt, annak megőrzéseért fogadalmat tett Máriának, hogy történelmét versekben irja meg; s minthogy nem volt tentája és papirosa, homokba irta le, s betanulta azokat [1]). Vasconcellos szerint, ki ez utóbbi életrajzát

---

[1]) E költemény ötezer latin verssorból áll:

Et tibi quae vovi, Mater sanctissima, quondam
Carmina, cum saeva cingeret hoste latus;
Dum mea Tamuyas praesentia suscitat hostes,
Tractoque tranquillum pacis inermis opus,
Hic tua materno me gratia ferit amore,
Te, corpus tutum mensque, regente, fuit etc.

hagyta ránk, a téritők egy ednli ruhája durva gyapot talár volt; lábbeliül a vad bogács szurós szálait használták; ajtójokat egy kéve szalma képezte; s szegényes ebédjöknél, mit az indiánok kegyelméből kaptak, banánfa levelek szolgáltak asztalkendők és tányérok gyanánt. Anchieta nagy szorgalmat fejtett ki a gyermekek oktatásában, s minthogy nem talált könyveket, az éjeket a másnapi leczkék több példánybani leirásában s énekek szerkesztésében töltötte, mellyek csakhamar népszerüek lettek.

Ő és Nobrega beljebb menvén, miután egy hegylánczon keresztül hatoltak volna, gyönyörü sikságot találtak, hol hálát adván Istennek, megállapodtak, s a Piratiniga mentében egy lejtön azon kunyhókat épitették, mellyek később San Paolo várossá, a paolisták hires gyarmatának székhelyévé nőtték ki magokat. Anchieta kevert nyelven drámákat irt, s kezesül adta magát az ellenségnek, hogy megmentse az egész gyarmatot. Aspicuelta nyelvökön egy katechismust szerkesztett.

Mem di Sa, harmadik kormányzó, a jezsuiták sugallatából két rendeletet adott ki: az egyikben megtiltotta a vadaknak az egymásközti harczot s az emberevést; a másikban meghagyta, hogy állandó, s templommal ellátott lakhelyeken egyesüljenek; melly rendelet nem igen tetszett az embertelen politikusoknak, kik eszélytelennek találták akadályozni a vadakat egymás kölcsönös irtásában, s összegyüjteni őket, hogy megismerhessék tulajdon erejöket. Mem di Sa tiszteletben tartotta a brasiliaiak személyes szabadságát, s megőrizte a békét, szigoruan büntetvén, ki megszegte azt; de a tupinambák egy része s több más törzsek Amazonia erdőibe vonultak vissza, s ezek betörése, azután a himlő és éhség nagy pusztitásokat tettek a gyarmatokban, s a jezsuiták sok parochiáját végkép megsemmisitették. A városiak felhasználván ez alkalmat, drágán adták el áruikat, főleg pedig rabszolgákat szereztek a czukornád müvelésére; s szabadnak nyilvánittatott, hogy a ki akarja, magát vagy gyermekeit élelmi szerekért eladhassa [1]).

A portugalok, Ázsiával lévén elfoglalva, mellynek kincseihez könnyebben hozzáférhettek, elhanyagolták Brasiliát; s habár ez időben már kezdtek ott gyémántot találni, nem ismerték fel annak fon-

[1]) Pierre Moreau, „*Brasilia utólsó forradalmának történelmében*“ iszonyu dolgokat beszél ez ország mostani romlottságáról, s azt mondja, hogy nem csak a néger férfiak, hanem gyermekek és nők, sőt az ezektől született fiúk is eladatnak.

tosságát. Még roszabbra fordultak a dolgok, midőn Portugalia, s utána gyarmatai is Spanyolország uralma alá estek (1580). Francziaországban naponta szaporodtak a kálvinisták, vagy mint magokat nevezték hugonották, s minthogy ez, egységet ohajtó ország nem tűrte őket, védnökük Coligny admirál azt tanácsolta nekik, hogy Amerikába meneküljenek. Nicola Durando di Villegagnon, igen jártas tengerész, maltai lovagból kálvinistává lévén, II. Henrik engedélyével hajóra szállt s Brasiliába a Rio Janeiróhoz érkezett. Az itteni benszülöttek gyülölték a portugalokat, kiknek városai és telepitvényei által megörökittetni látták saját szolgaságukat; ellenben szerették a normandokat, kik oda brasil fáért jártak, mert ezek fizettek és elmentek; miért is néhányat magok közé fogadtak, kik a vadak életmódjához alkalmazták magokat, s tolmácsokúl szolgáltak. Ezek segélyével megnyerte Villegagnon a vadak kegyét, s a kálvinisták tömegesen vándoroltak a Gondviselés által számukra nyitott menhelyre: de midőn Villegagnon az élelmiszerek gyérvolta miatt a konyhát szükebbre venni s őket munkára szoritani kényszerült, zugolódni kezdtek ellene, miért is elüzte őket; azt is mondják, hogy elárulta felekezetét, s mint gyülölt hittagadó tért vissza Francziaországba [1]). A vallásos

[1]) „Quelques-uns des nôtres disaient que le cardinal de Loraine et d'autres, qui lui avaient écrit de France, par un vaisseau qui était arrivé vers ce temps au cap Frio, lui avaient reproché fort vivement d'avoir abandonné la religion romaine, et que la crainte l'avait fait changer d'opinion. Mais, quoi qu'il en soit, je puis assurer qu'après son changement, comme s'il eût porté son bureau dans sa conscience, il devint si chagrin, que, jurant à tout propos par le corps de saint-Jacques, son serment ordinaire, qu'il romprait la tête, les bras et les jambes au premier qui le fâcherait, personne n'osait plus se trouver devant lui.“ Igy Lery, ki *Histoire d'un voyage fait dans la terre du Brésil, autrement dite Amérique* czimü munkát irt, mellyben az első elbeszélők egyszerü irályával találkozunk. Mutatványul a következő helyet idézzük belőle:

„Et parceque ce fut les premiers sauvages que je vis de près, je laisse à penser si je les regardai et contemplai attentivement. Premièrement, tant les hommes que les femmes étaient aussi entièrement nus que quand ils sortirent du ventre de leur mère; toutefois, pour être plus bragards, ils étaient peint et noircis par tout le corps. Au reste, les hommes seulement, a la façon et comme la couronne d'un moine, étant tondus fort près sur la tête, avaient sur le derrière les cheveux longs; mais ainsi que ceux qui portent perruque, par deça étaient rognés à l'entour du cou. Davantage, ayant tous les lèvres de dessous trouées et percées, chacun y avait et portait une pierre verte, bien polie, proprement appliquée et comme enchassée, laquelle étant de la largeur et rondeur d'un teston, ils ôtaient et remettaient quand bon leur semblait. Quant à la femme, outre qu'elle n'avait pas la lèvre fendue, encore, comme celles de pardeça, por-

jelleg, mit e vállalatnak adtak, vesztét okozta annak, mert a franczia'k nem mint nemzetit, hanem mint egy párt művét tekintették azt, miért is nem akadályozták, sőt nem is bánták e telepitvény bukását, melly pedig olly nagy előnyükre szolgálhatott volna.

Később ismét kisérletet tettek e földön, s jól fogadtatván a vadak által, Maranhamban a sz. Lajos erődöt épitették, s a ferenczieк sok, a keresztény hitben nevelt vadat vittek Párizsba s kereszteltek ott meg. De háboru törvén ki, az erőd föltétlen megadásra kényszerittetett, s Francziaország nem sokat gondolt e földdel, jóllehet már ismerte annak becsét.

A hollandok ez időben függetleneknek nyilvánitván magokat Spanyolországtól, s háborut üzenvén annak és az attól függő Portugaliának, Brasiliára törtek s kegyetlen harczot kezdtek (1624), melly hosszura nyulott, az európai politikától függvén e tartomány sorsa. A hollandok két alkalmas rendszabályt léptettek ott életbe; ugyanis sok rabszolgát felszabaditottak, s a félmüvelt indiánokkal szövetkeztek, kik hatalmas segélyt nyujtottak. Fernambuco tekintélyre vergődött, az erődök megszaporodtak, s Brasilia ismertebb lett Európa előtt.

Midőn Portugalia kivivta függetlenségét (1640), egyesülhettek volna a közös gyülöletben Spanyolország ellen, ha a valláskülönbség közfalat nem képez vala köztök. A brasiliai nemzetiség megváltójául a szines Fernando Vieira kelt fel, ki saját s az indián Cameran és a néger Enrico Diaz hősiessége által támogattatva szerencsésen harczolt a hollandok ellen, a nélkül hogy Portugalia segélyére lett volna, sőt inkább szinlésből ellene nyilatkozott. Mert IV. János, hogy megőrizze a leigázott Portugalia koronáját, mindenképen akadályozni igyekezett, nehogy Hollandia Spanyolországgal szövetkezzék; de midőn szabadabban mozoghatott, a felkelők részére állott (1654).

---

tait-elle cheveux longs; mais, pour à l'égard des oreilles, les ayant si dépiteusement percées, qu'on eût pu mettre le doigt à travers les trous, elle y portait de grandes pendants d'os blancs, lesquels lui battaient presque sur les épaules; et parce qu'ils n'on entre eux nul usage de monnaie, le paiement que nous leur fimes fut des chemises, couteaux, haims à pêcher, miroirs et merceries. Mais pour la fin et bon du jeu, tout ainsi que ces bonnes gens, à leur arriviée, n'avaient pas été chiches de nous montrer tout ce qu'ils portaient, aussi au départir qu'ils avaient vêtu les chemises que nous leur avions baillées, quand ce vint à s'asseoir en la barque, n'ayant pas accoutumé d'avoir lionge ni autres habillements sur eux, afin de ne gâter pas en les troussant jusqu'au nombril, et découvrant ce que plutôt il fallait cacher."

Vieira, ki már Brasilia megszabaditójául üdvözöltetett, győzedelmeskedett, s a királytól jutalmat nyert, X. Incze pápa által pedig az egyház helyreállitójának czimével diszittetett fel.

Brasilia, daczára az évszázados zivataroknak, csodálatosan növekedett. A czukor jól sikerült ott; a nyájak és csordák végtelenül megszaporodtak, mint szintén a lovak és házi szárnyas állatok is; a cacao, thea, kávé, dohány, kender, narancs, dinye és szőlő gazdagon jutalmazták a munkát; azonkivül salétromot, kristályt, drága köveket, halzsirt és ámbrát is szolgáltatott. Csakhamar fényüzés kapott lábra a ruházat, függő ágyak, rabszolgák és asztaltartásban. San Salvador megerösittetett, a hajók száma emeltetett, több város virágzásnak indult. A levegő káros hatással volt az egészségre, mig a nők hozzá nem szoktak a hideg fürdőhöz és könnyed öltözködéshez; s némelly belföldi bajoknak kellő életmóddal vették elejét. Rendkivül fontos volt az Amazonok halban gazdag folyójának fölfedezése; mellynek mentében nagy számu népességek laktak s roppant területü síkföldek és gazdag erdőségek találtattak, mellyek alkalmas hajóépitési és kötélmü anyagokat szolgáltattak, s a mi több, általa Quitóhoz lehetett férni.

Most már gyarmatok keletkeztek a tartomány bensejében is, mellynek kifürkészésében legtöbbet fáradoztak a paolisták és vincenzóiak. E férfiakat sokáig ugy állitották elő mint rablókat és gonosztevőket, kik mikénti Romulus társai, saját biztonságuk s mások megtámadása végett alapitották San Paolót [1]). Gyarmatuk, mellynek a jezsuiták vetették meg alapját, csakhamar küzdeni kényszerült a körül fekvő sikság benszülötteivel; végtére portugalok is szövetkeztek ellenök az indiánok és mestizokkal, melly utóbbiak mamelukoknak neveztettek, s megszelidithetlen és a társadalmi féket türni nem tudó nép voltak, melly szerteszét barangolva, kalandokat, bányákat, rabszolgákat hajhászott, s támadásokat intézett Paraguayban a jezsuiták parochiái ellen.

Egynémelly, a pusztában jártas főnök, vagy valamelly bátor, kitünni vágyó ifiú inditványozta a vállalatot, s szerződésre lépvén azokkal, kik követni akarták, miután meggyóntak és megáldoztak,

---

[1]) Illyeneknek festik őket Paraguay jezsuitái, kik mindig ellenséges érzülettel viseltettek irányokban; mint szintén Charlevoix is, ki amazok befolyása alatt állott. Védelmökre a brasiliai Frà Gasparo de Madre de Deos lépett fel *Memorias para a historia da Capitania de San Vincente* czimü, Lissabonban 1797-ben kijött munkájában.

utra keltek, mi közben sokszor fejszével kellett magoknak rést nyitni az erdőkön, hol gyakran ha egyet kivágtak, számtalan több más, egyedül a liánok által fentartott fák is kidőltek; s folyókon és tavakon gázoltak keresztül, hogy aranyat tartalmazó földre találjanak. A legtöbben elvesztek e kóborlások közben; ki pedig kimerülve s csekély aranynyal visszatért, reményt keltett a többiben, s tömegestül csábitotta az embereket uj veszélyekre. E barangolások közben hajthatlan gőg s minden társadalmi kötelék megvetéséhez szoktak; gyakran egész indián népességet hurczoltak el, hogy eladják vagy dologra használják.

Az európai és benszülött fajok e keverék népe, melly Brasilia történelmének költői és kalandos részét képezi, hosszas időig küzdött az idegen müveltség ellen, később pedig hazája ujjászületésén dolgozott. Ők uj, a gyarmatoknak megfelelő ipart hoztak létre, s egész a kegyetlenségig vitt szilárdsággal szeliditették meg a vad természetet. E b a n d e i r a n t e-knek köszönhető többek közt a Matto-Grossonak nevezett megmérhetlen föld fölfedezése, mellynek egyedül csak a mult században ismerték meg gazdagságát, a midőn is egy hónap alatt, alig négy lábnyi mélységben négyszáz arroba (12,800 font) aranyat találtak.

Gyémántok.

Brasilia további eseményeiről alkalmunk lesz még beszélni, majd ha Európáról értekezendünk; itt elég legyen megemliteni a gyémántok fölfedeztetését. Már a bányák kerületében nagy értékü drága kövek, s főleg igen becses arany berillek találtattak. A gyémántot nem vették észre, mert a hegyek magaslatain bizonyos vasrozsda szinü földdel van keverve, honnan a vizek által lehordatván, a folyók és patakokban aranyat is tartalmazó czementben jő elő; és igy a földszinén van, mig Indiában a mélységben kell azt keresni. Egynémelly bányászoknak véletlenül szemökbe tünvén e fényes kövecskék, a kormányzóhoz vitték, ki azokat a kártya játéknál számla pénzül használta, mignem egy holland ékszerész által figyelmeztetve becsökre a kormány, magának tartotta fel azok egyedáruságát, s egy társaságnak adta azt bérbe. Mint mondják, e társaság az első husz év alatt ezer uncia gyémántot küldött Európába, azután 1772-ben a kormány önköltségére kerestette, de adósságba verte magát. Később, mint állitják, évenkint huszezer karatot nyert, de a kezelési költségek olly nagyok voltak, hogy felhagyott ez iparral, s bérbe adta. Három elitélt, az Abaete ágyában ásván, az ismert legnagyobb gyémántot találta, melly egy unciát nyom; 1844-ben Sincurában, Bahia

tartományban, megmérhetlen gyémánt bánya fedeztetett föl, mellybe sok ember tódult, kik tiz hónap alatt negyvenezer karatot gyüjtöttek össze, mellyek mintegy negyvennyolcz millio frank értéket képviselnek. Ha a néger tizenhat és fél karatnyi egydarab gyémántot talál, megkoszorúztatik és visszanyeri szabadságát; a kisebbekért aránylagos jutalomban részesül. 1846 közepén egy néger a gyémántok kerületében egy unciát nyomó gyémántot lelt, mellyet nyolczszázhatvanöt frankért adott el, holott egy és egy negyed milliót érhet [1]).

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Észak-Amerika. Angol és franczia gyarmatok.

A Mexicói-öböl s az Atlanti-oceán közt, az Antillák felé Florida fok nyulik ki; az ettől kezdve a Pálmák fokáig elterülő földek lakóinak meghóditását Spanyolország Narvaezre bizta. Ez, Alvaro Nugnez, s más hatszázzal hajóra szállván (1527), Cubában, az ott uragannak nevezett orkán s Európában ismeretlen dühhel kitörni szokott zivatarok egyike által lepetett meg, melly felforgatta a házakat, s tövestül tépte ki a százados fákat. Kijavitván megrongált flottájokat Floridába érkeztek (1528), de nem találván ott a reménylett arany-halmazokat, azon hitben, hogy az Apalachok hegylánczа felé szerencsésebbek lesznek, élelmiszerek és vezető nélkül ismeretlen tájaknak vették utjokat. Csakhamar végszükségre jutva, mocsáros vagy erdős vidékeken keresztül, kimondhatlan fáradalmak után az ohajtott Apalachen hélységbe értek; de arany álmuk itt sem valósult, s csak gyanakvó és őket megtámadni kész benszülötteket találtak, ha félelmet árultak volna el. Kénytelenek lévén visszafordúlni, sokan a bennlakók által ölettek meg, sokan pedig a betegségek és nyomor áldozatai lettek. Nagy ügygyel bajjal a most San-Marcónak nevezett öbölbe érve észrevették, hogy lehetetlen parthosszában elérni hajóikat, miért is ujak készitésére határozták el magokat; ingeiket tehát vitorlákká forditották, a köteleket pedig pálma héjjal pótolták s hat hét alatt öt bárkát épitettek, mellyek mindenikén negyven ember fért

[1]) Lásd a könyv végén a ‚Felvilágositó jegyzetek'-et 1) alatt.

meg, de csak olly összeszorúlva, hogy alig maradt egy lábnyi szabad tér.

Nugnez.

A hullámokra bizván magokat, illy helyzetben küzdöttek nehány hétig a halállal. Narvaez lemondván a kormányról s elhagyván társait, Nugnez övéivel egy szigethez jutott, mellynek meredek szikláin négykézláb felmászván, könyörre talált a benszülötteknél, s némi élelmi szereket kapott tőlök; de midőn ismét csónakjokba akartak szállni, egy hullám által felfordittatván az, egy részök vizbe fult, a többiek pedig mindentől, még a reménytől is megfosztva maradtak. Szerencséjökre a benszülöttek megsajnálták őket; de ezek szegények voltak, s méltán tarthattak az európaiak, miszerint csak azért táplálják őket, hol feláldozzák isteneiknek. A beállott tél végre olly szükségbe döntötte őket, hogy egymást kénytelenek voltak megenni; melly látványra az indiánok könyörérzete iszonnyá változott, e vadaknak tulajdonitván a rendkivüli csapásokat, mellyeket szenvedniök kellett.

Nugneznek végre sikerült a szárazföldre jutni, hol kagylókereskedésre adta magát, mit a bennföldön vörös ércz-mészért, mellyel a benszülöttek festették magokat, továbbá ruhául használt vad bőrökért, nádért, s jó fegyver anyagot szolgáltató tüske-fáért cserélt be. Tevékenysége csakhamar a kereskedelem átalános közvetitőjévé tette az ellenséges törzsek közt: de beleunva ez olly hosszas számkivetésbe, mellynek nem látta végét, a fok elhagyására határozta magát; s két társával idegen földek és vad népek közt megkisérlette a tengerhezi juthatást. Lehet képzelni, mennyit szenvedett; elfogatván rabszolgává tétetett, s férgek és fávali táplálkozásra kényszeritetett; orvosnak adván ki magát, a betegségeket rálehelés által gyógyitotta, s mint állitja, egy halottat föltámasztott, miért is nagy tiszteletet vivott ki, s megelőztetve a hir által, áthatolt a nagy folyón azaz a Mississipin; majd a Mexico és mostani Egyesült-Államok közt elterülő pusztákon keresztül vévén utját, végre keresztényekre bukkant (1537), kiknél azonban alig talált jobb fogadtatásra mint a vadaknál; innen aztán Európába hajózott.

Itt Florida kormányzóságát kérte, melly őt mint fölfedezőt jogosan illette volna; de Fernando de Soto kapitány, ki Pizarro hadseregében tüntette ki magát, jó katonai hirneve, s még inkább Perúból hozott kincsei által saját részére nyervén azt meg, sajátjából tiz hajót állitott ki kilenczszáz emberrel, kik már gyakorlottak voltak a fegyverforgatásban. Azonban csakhamar oka volt

megbánni, hogy nem tanult Narvaez példájából; mert meghódithatlan főnökökre akadt, fárasztó harczokat viselt, és semmi aranyat nem talált; miért is, anélkül, hogy valamit elért volna, meghalt (1539): társai elvesztvén bátorságukat, nagy nehézségekkel küzdve, minden nélkül Mexicóba menekültek.

Az ő kisérletének szerencsétlen kimenetele növelte Nugnez hitelét, ki Buenos-Ayres kormányzóságával bizatott meg. Brasilia partjain hajótörést szenvedvén, elhatározta szárazföldön tenni meg egy olly utat, millyenre csak előbbi kalandjai bátorithatták őt fel; s majd gyalog, majd folyókon négy hónap alatt kormányzóságába ért. Ott azonban, mivel védte az indiánokat, csakhamar a gyarmatosok gyülöletét vonta magára, a kik is fellázadván, meglánczolva Spanyolországba küldték (1544), hol nyolcz évi per alatt állott, melly idő eltelte után fölmentették ugyan, de sem a vádlók meg nem büntették, sem ő előbbi állásába vissza nem helyeztetett.

Vállalatai vágyat keltettek a Mexicótól északnyugatra eső tartományok kifürkészésére, miért is don Antonio de Mendoza alkirály Marco de Nizza ferenczi szerzetest küldte el (1539), ki visszatérvén, csodákat beszélt az állitása szerint ott látott arany és ezüst halmazokról s Civola huszezer házáról, mellyek mind kőből és több emeletre épültek. Nem kellett több az átalános vállalkozási düh fölélesztésére. Egy tengeri expeditio Fernando d' Alarchon által vezényeltetve, semmi eredményt nem mutatott fel; egy másik száraz földön, élén Vasco de Coronadóval azon táj felé tartott, hol a szerzetes által leirt hét városu mesés országnak kellett volna lenni, de sokkal hosszabb és fárasztóbb utat talált mint képzelte; a kikiáltott Civola egy nyomorult helységnek bizonyult, s az arany és ezüstnek semmi jele nem mutatkozott, bár a népség miveltebb volt, mint a környékbeli vadak. Quivira tengerparti városról hallván beszélni Vasco, keresésére indult, s háromszáz mérföldnyi (leghe) távolban meglelvén, az álmodott hét városnál jobbnak, s egy egészen különös juh- fajban gazdagnak találta azt. Ennyit beszélt ő; de sem a város, sem a juh nyájak nem voltak többé feltalálhatók. Csalónak kell-e tartanunk őt is mint frater De Nizzát? vagy pedig elvesztek, s a müveltség ott található nyomai azokról tesznek tanuságot?

A francziák. — Canada.

A francziák, Olaszország harczai, azután pedig vallási viszályaik által lévén elfoglalva, nem vehettek részt az első fölfedezések fáradalmai és hasznaiban. Jacques Cartier de Saint Malo New-Foundlandot fürkészvén, fölfedezte (1534) a Szent Lőrincz folyót, mellyen

felmenvén páratlan gazdagságu növényzetet talált, s frigyet kötött a benszülöttekkel; de a szomszéd törzsek nem jó szemmel nézték tovább haladását, s hogy vissza ijeszszék, három, ördögnek öltözött embert küldtek eléje, kik természetesen csak nevetséget okoztak. Folytatván utját mindenfelé buján termő földek és szines lakók vonták magokra figyelmét, továbbá Hochelega várost érte, s a mellett egy gyönyörü, általa Montrealnak nevezett hegyet talált, mellynek magaslatáról a Szent-Lőrinczet tizenöt mérföldnyire (leghe) egész egy vizesésig lehetett folyásában szemmel kisérni. Carniert ott érte a tél, melly befagyasztotta hajóit, mialatt emberei közt a skorbut pusztitott. Visszatérvén (1536) leirta a szép tartományt, mi által többeknek kedvet adott Canadában gyarmat-alakitásra, jóllehet az eredmény nem felelt meg a várakozásnak. 1591-ben Ravilon hajózott oda, nem annyira fölfedezés, mint inkább fóka-vadászat végett. Azután IV. Henrik de la Roche marquist a szokásos felhatalmazásokkal Canada, Labrador, Hochelega, Norimbegue és New-Foundland főkormányzójává nevezte ki; de ez sem jutott valami nagy eredményre. E közben Acadia (New-Braunschweig) partjai is felismertettek: végre Samuel Champlain de Dieppe jobb rendet vitt be Canadába (1608), melly központja lett a franczia hatalomnak Amerikában; s Quebec alapittatván, két nagy vadtörzszsel, az algonchinok és huronokkal léptek érintkezésbe. Ezeket a Szent Lőrincz folyam választotta el a rettenetes irokezektől, kik a Hudson és Ontario tóval voltak szomszédosak; ollykor a törzsek véres harczokat vivtak egymás közt, mellyben Champlain az algonchinok részére állván az irokezeket nemzete kiengesztelhetlen ellenségévé tette.

A francziák a gyarmatok alapitásában nem birtak a spanyolok vagy hollandok makacs türelme és rendithetlen állhatatosságával; megbukván a brasiliai gyarmat, mellyről emlékeztünk, Coligny hitfelei számára Floridát vélte alkalmasnak; s IX. Károly Jean Ribaut de Dieppenek két hajót engedélyezett, ki protestans feleivel azon folyó mellett szállott partra, mellyet a spanyolok azután San-Matteonak neveztek; innen folytatta ő fürkészetét, mi közben Uj-Franczia-országnak vetette meg alapját, s Portreal öbölben Charlefortot épitette (1564). Albert kapitány, kire ez erőd parancsnoksága bizatott, barátságos viszonyba lépett az indiánokkal, de csakhamar nyomorra jutva, egy hajót ütött össze, s a telepitvény maradványaival Európába hajózott.

A katholikusok és hugonották harczai által dult Franciaország nem fordithatta figyelmét az uj telepitvényre, de alig hogy helyre

állott a béke, Coligny, René de Laudonniére vezérlete alatt, három hajó küldetését eszközölte ki. A kiséretben volt Le-Moine festő is, kinek Dabry által metszett rajzai mutatták be legelőször az európaiaknak az uj földek és vad élet jeleneteit és szokásait. Midőn a második szállitmány megérkezett, a régi gyarmatosok már elköltöztek Floridából; s Laudonniére eléje tette annak a Majus folyó partjait, hol szivélyeseknek találta a benszülötteket és Saturiava cazikát. De ez utóbbi által mindjárt háboruba kevertetvén, magára vonta a többi vadak haragját; majd saját alattvalói is fölkeltek ellene, s a spanyol gyarmatokon elkövetett rablásaik még inkább növelték a gyülöletet, mellyel azok az eretnek francziák ellen viseltettek.

Pedro Mendez de Avilez engedélyt kért Spanyolország királyától, hogy mint ollyanokat megtámadhassa öket, s azon perczben ütött rajtok, midőn már lemondva az önfenntarthatás reményéről, lerontották erődeiket s visszakészültek Európába, miért is nem állhattak ellene. Mendez visszaüzvén a Franeziaországból érkezett uj segélycsapatot, vadászatot tartott a gyarmatosokra, s a kiket csak elfoghatott, ha katholikusoknak nem vallották magokat, felakasztatta „nem mint francziákat, hanem mint eretnekeket.“ Franeziaország nem volt olly állapotban, hogy boszúra gondolhatott volna, hanem Dominique de Gourges vállalta azt magára, ki Olaszország harczaiban megedzett katona volt, s kölcsön vévén fel pénzt három hajóval s szivében boszuvágygyal ment Floridába (1567), a hol is egyetértésbe lépvén a benszülöttekkel a nálok meghuzódott francziák közvetitése utján, megrohanta a spanyol gyarmatokat, s azon kevesket, kiket elfoghatott közülök, felakasztatta „nem mint spanyolokat, hanem mint gyilkosokat.“ Spanyolország elégtételt követelt, s IX. Károly, ki jó lábon akart azzal állani, üldözte Gourgest, s felhagytak a gyarmatositás eszméjével.

Illy módon Amerika, melly még nem is ismerte Krisztust, már is azon különböző felfogás miatt volt öldöklések szinhelye, melylyel tanait értelmezik; sőt az öreg Európa vallási viszályai gyarmatoknak adtak ott létet, mellyek jövendő nagyságoknak lettek magvai.

Angolok.

Az angolok későn érkeztek a szárazföldre, mellyet annyira el voltak árasztandók. Humpbry Gilbert nyerte meg Erzsébettől az angol korona által kibocsátott legelső engedélyt (1578), mellynek értelmében felhatalmaztatott mindazon földek birtokba vételére, mellyek távol, barbár vidékeken a keresztények által még el nem

foglalhattak. Ő és utódai a földek tulajdon jogával ruháztattak fel, s ekként egészben vagy részben rendelkezhettek azokkal, vagy hübérbe adhatták az utóbb érkezetteknek; azonban az uj telepitvények az angol korona főuralmának elismerésére, s a találandott arany és ezüst egy ötödének átszolgáltatására köteleztettek. Egyébiránt e földeken és a mellék-tengereken Gilbert és utódai joghatóságot s királyi és más törvényhozói jogokat gyakorlandottak, és senkinek másnak nem volt szabad az ő uradalmaikhoz kétszáz mérföldnél (leghe) közelebb hat év lefolyása előtt telepitvényt alapitani.

Ime tehát Columbus után egy századdal, egy olly hasonlithatlanul szabadabb intézményekkel biró országban ugyanazon jogok engedtettek, mellyekkel a Királyok ruházták fel az admirált; ugyanazon védnökségi igényekkel léptek fel a még föl nem fedezett népek irányában, s Anglia királynéja sem többet sem kevesebbet nem tett annál, a miért a pápát kárhoztatták, kinek helyét ő foglalta el [1]).

E kiváltságokkal ellátva Gilbert Amerika északi részének és New-Foundlandnak elfoglalására indult; de vállalata meghiusult; ő azonban bátorságát nem vesztve minden vagyonát elzálogositotta, hogy uj kisérletet tegyen; de ennek sem lett jobb kimenetele, s ő maga is halálát lelte. Sógora Walter Raleigh, igen élénk eszü ember s nagy politikai izgató, zivataros pályájának viszontagságaiért vigaszt s nyugalmat keresvén, Gilbert tervének végrehajtása által hitte azt elérhetőnek, miért is feladatául tüzte annak kivitelét. Mialatt Spanyol és Francziaország szilárd állást igyekeztek venni Canada és Floridában, miért kellett volna egyedül Angliának távol tartani magát az Uj világ felosztásábani részvéttől? Nem leendett-e ez a legjobb mód utolérni azon Spanyolországot, mellynek Erzsébet természetes ellenségeül tekintette magát? Illy nézpontokat tartva szem előtt a Gilbertéihez hasonló kiváltságokat eszközölt ki saját részére, s a Canari szigetek és Antillák szokott utjára kelvén (1584) északra emelkedett fel azon földig, mellyet ő Erzsébet tiszteletére,

[1]) „Nagy-Britannia kormánya gyarmatai irányában a spanyolországinak mintájára szervezett egyedáruság volt, melly huszonkilencz parlamenti határozat által egy századnál tovább tartatott fenn. A gyarmatosoknak, hogy fizethessék az angol adókat, megengedtetett idegeneknek adni el azon földet, mellyet Anglia a maga részére nem akart megtartani. Papir lánczok nyügözték le a szülemlő államok kereskedelmi szabadságát, s a természeti jog elemei háttérbe kényszerültek szorulni az angol kereskedők féltékenysége és birvágya előtt.“ **Bankroft**, *Az Egyesült-Államok történelme*. XI. fejezet.

ki szüzeségével kérkedett s abból hasznot huzott, Virginiának nevezett. E vidéket ő nyár közepén látta, midőn buja zöld fedte a földet, s érettek voltak a gyümölcsök és vad szőlő; de csakhamar veszélyesnek és hálátlannak bizonyult az: mindazáltal Raleigh, hogy meneküljön az udvar bántalmai alól, daczára a csekély eredménynek s a hét expeditióban szenvedett negyvenezer font sterlingnyi veszteségnek, folytatta vállalatait. Ha igaz, hogy ő hozta onnan a burgonyát Irlandba, az emberiség jótevői közé volna számitandó.

A Dorado eszméjét, melly annyi spanyolnak adott vállalkozási kedvet, Raleigh is megragadta, s a Brasilia felett való tartományt vélte az által jeleztetni, mellyet a benszülöttek Guyanának neveztek. Nem tudni, hitte-e ő ezt valóban, vagy pedig csak a spanyolokat, királynéja ellenségeit akarta kárositani? elég az hozzá, hogy egy munkát adott ki illy czimen: „Guyana nagy, gazdag és fényes birodalmának fölfedeztetése, egy ismertetéssel Manu nagy városáról.“ Olly időben, midőn semmi sem látszott valószinütlennek, a világ elhitte, hogy oda menekültek az incák s visszaszerezték elöbbi nagyságukat és gazdagságukat. Sokan ajánlkoztak tehát társul Raleighnak, a ministerium pedig ellátta őt a szükséges eszközökkel annak fölkeresésére és meghóditására (1595). Ő tehát Guyana fölszabaditójának adván ki magát a spanyol zsarnokság alól, s mitsem adva az ellenkező tanácsokra hajóival az Orinoco folyamra szállott, azután pedig födetlen sajkákon, kimondhatlan fáradalmak közt, háromszáz mérföldnyire (miglia) ment fel. Itt találkozott a száz éves Tapiovaryval, s értesitéseket nyervén tőle, ezek nyomán még száz mérföldet tett meg, s daczára a nélkülözéseknek megelégedésben tudta tartani követöit. De az esős évszak kezdetét vévén, kénytelen volt visszatérni; a meghiusult kisérlet következtében hazájában minden hitelét elvesztette, hol aztán mint áruló elitéltetett (1618).

A francziák e részen is telepitvényeket akartak alapitani, s Cayennában állapodtak meg, melly tizenöt mérföldnyi (leghe) kerületü, a szárazföldtől nem messze eső, s könnyen megközelithető, de terméketlen és egészségtelen sziget. A spanyolok után, kik azt fölfedezték, a francziák kötöttek ott ki (1604), de a caraibok részéről olly ellenállást tapasztaltak, hogy többé nem is mertek rá gondolni. Egynémelly roueni kereskedők, társaságba állván, magukra vállalták annak gyarmatositását, de az oda küldött egyének (1635) leölettek a caraibok által, s a társaság felbomlott. Majd egy másik alakult hét vagy nyolczszáz párizsiból: de Marivault apát, ki élökön

állott, a hajóra szállás alkalmával vizbe fult; a helyébe lépett Roiville utközben megöletett; s nagy szerencsének tartatott, hogy mintegy háromszázan társaik késeit s a caraibok nyilait kikerülve, Cayennába juthattak.

Ez utolsó gyarmat soha sem juthatott zöldágra, daczára annak, hogy a szegfübors és szerecsendió megért, s a Surinamból oda vitt kávé ugy sikerült mint sehol másutt Amerikában. Legelőször is az angolok zavarták el őket onnan (1654). Majd ismét visszatérvén növekedett számuk; s XV. Lajos egy gyarmatot küldött oda (1763), melly azonban e király páratlan gondatlansága következtében az éhség és betegség áldozata lett. Az ott kiállott szenvedésekről megemlékeztek a franczia forradalmárok s oda küldték azon áldozatokat, kiknek még csak hallani sem akarták panaszait az akasztófáról.

Guyanában, melly központot képez a két Amerika közt, s egy részről Brasiliához, a másikról az Antillákhoz közeledik, szilárd állást igyekeztek foglalni a különféle nemzetiségek, s a francziákkal egyetemben (1660 kör.) voltak ott hollandok Surinamban, angolok Demerary és Essequebóban, spanyolok az Orinoco torkolatánáli Nassau fokon, s portugalok a Brasilia felé huzódó roppant térségeken.

Több előnyt nyujtott Raleigh fölfedezése Észak-Amerikában; s ez időtől az angolok azon buzgalmat, ügyességet és kitartást kezdték feltüntetni, melly később hiressé tette őket a gyarmatok alapitását s belpolitikájok alkalmazását illetőleg, melly a népnek, hogy ne irigyelje a gazdagok földeit, munkávali ellátásában, s ugyanazért a nemzeti ipar részére, uj fogyasztók előállitása által, kiviteli ut nyitásában áll.

John Smith.

Weymouth kapitány (1603), Virginia megszemlélésére küldetvén ki, megerősitette az annak szépsége és nagyszerüségéről hireszteltt csodákat, miért is két társulat szövetkezett annak kizsákmányolása végett. Azok közt, kik oda mentek letelepedni, nagy hirnevet szerzett magának John Smith of Willoughby. Kora ifjuságától regényes szellemet árulván el, kalandozva járta be a világot, miközben ezerféle veszélyekből menekült meg, ereje, ügyessége és kimerithetlen találékonysága által. Sokáig bolyongván törökök és keresztények közt, végre egy gyarmathoz csatlakozott (1606), melly Angliából Amerikába hajózott, hol csakhamar megszerezte a fölényt, melylyet a lángész szokott adni. Ennek következtében a középszerüek irigy szemmel nézték, nagyravágyásról vádolták, s megtagadták tőle az őt megillető alkalmazást; miért is James-Town körül, melly vá-

rost e gyarmatosok épitettek (1608), igyekezett fölfedezéseket tenni, mignem érezvén szolgálatai szükségét, visszahivták.

Kalandos barangolásai közben elfogatván, már czélpontul volt kiállitva a vadak nyilainak, midőn ezek főnöke megváltoztatván szándékát elhatározta, hogy életbe hagyván diadallal hurczolja öt meg a tartományban. S valóban közünnepélylyel ülték meg ez erő és értelemre nézve fensőbb ember elfogatását, ki gazdag lévén eszközökben, ki tudta vinni, hogy megkiméljék életét, s mindig uj csodákkal lepte meg őket; az iránytüt, mellyet mutatott nekik, lélekkel birónak tartották; elhitték, hogy a lőpor terem, és elvetették; s kimondhatlanul csodálkoztak, a mint a távollevőkkel levél által látták öt közlekedni. De minthogy a James-Town elleni vezényletet nem akarta elfogadni, ismét meg akarták ölni; ekkor Pocahontas, Powhatan előkelő főnök leánya saját testével fedezvén ujolag megmentette s visszaküldte a gyarmatba.

E rettenthetlen ember ismét folytatta fürkészeteit és vállalatait, támogattatva Pocahontas törhetlen hüsége által, kinek köszönhető, hogy végre a szárazföldön a Mexicói-öböltől északra egy angol gyarmat keletkezhetett. Smith maga irta meg vállalatait (1616), melly munkájából a sok kérkedésen keresztül, a mindig megujuló veszélyeket s a vadak és európaiak által eléje gördített akadályokat megvető tevékenység, s ritka politikai tehetség tünik ki, melylyel sikerült neki állandósitani az általa sokáig vezérelt gyarmatot.

E gyarmat költségeit a londoni társulat viselte, melly tágkörü engedményeket szerzett magának, s jogot nyert a találandott bányák használhatására, a jövedelem egy ötödét tartozván fizetni a koronának. Nem csak angolok hanem idegeneknek is megengedtetett az ottani letelepedés; az Angliából oda küldött árúk felmentettek a vámok alól; s a gyarmat részére egyedül annak Angliában székelő felsőbb tanácsa hozhatott törvényeket. Az angolok ugyanis egész más eszmékből indulva ki, alapitottak telepitvényeket; kereskedők, kiket a gyakorlat jártasabbakká tett a gazdászatban, azt hirdették, hogy nem kell akadályozni a pénz kivitelét, hogy ez nem növeli vagy kisebbiti a kereskedést, hanem ellenkezőleg a kereskedés szülötte, s ki kiviszi, azt egyedül azért teszi, hogy növelje tőkéit és nyereségét: olly eszmék, mellyek akkoriban ujdonságok voltak.

Virginia főleg a dohány-termelésben volt szerencsés; de a kormány fegyenczeket szállitván oda, csökkentette e gyarmat hitelét, s megszüntette a tömeges átköltözést. E terjedelmes föld északi részeiben alakult meg a plymouthi Társaság; de minthogy kezdetben

szigorúan bántak a benszülöttekkel, többé nem lehetett őket megszeliditeni. Mindenféle nemzet és vallásfelekezetek, mellyek akkoriban Angliában gomba számra keletkeztek, képviselve voltak ott, s a gyarmatosok kezökhöz keritvén a törvényhozói hatalmat, mellyet a városok és községek képviselői kezeltek, csakhamar széttépték a köteléket, melly őket a Társulathoz füzte. Kezdetben egy, 1620 ban hozott törvény szerint, bárki ment légyen Uj-Angliába, ha igényt akart tartani a polgársági jogra, valamelly vallás-felekezethez kellett csatlakoznia; illy módon a községek a különféle vallás-felekezetek szerint alakultak, s voltak ott puritanok, presbyterianusok, congregationalisták, unitariusok, anabaptisták, s főleg brownisták, kik a puritánok egy szigorúbb felekezetét képezték, s Angliából mint a kormány iránt ellenséges érzületü rajongók üzettek ki.

Penn Vilmos.

Különösen figyelemre méltó volt a quakerek felekezete, kik szigoruan ragaszkodván az evangelium betüihez, minden személy és isteni tisztelet közti különbséget kizárnak, s tiltják az esküvést, katonáskodást és bárkinek megkárositását. Ezek Penn Vilmossal mentek oda Londonból (1681), ki sok követőre tévén szert, megnyerte a Maryland, New-York és New-Jersey közt elterülő földeket, mellyek róla Pennsylvaniának neveztettek. Ő lelkismeret és politikai szabadságot igért, s annyira tiszteletben tartotta a jogokat, hogy egy talpalatnyi földet sem vett el a vadaktól fizetés nélkül. A gyarmatoknak elveivel megegyező alkotmányt adott, védte a népet a hivatalnokok visszaélései ellen, s a helységek összehitt képviselőinek közremüködésével hozott törvényeket. Ő épitette Philadelphiát (1683), mellynek nevével kellett jelezni az átalános testvériséget, mi első törvény volt e gyarmatosok közt. Alattvalóit patriarchalis módon kormányozta; ő lévén az egész föld tulajdonosa, az adót a bérpénz képezte; minden község maga kezelte házi ügyeit. Ez államot ő fiaira hagyta (1718), s a bölcsészek ugy magasztalták azt, mint megtestesülését azon elméleteknek, mellyeket akkoriban egy jó akaró eszelősködés sugallott.

E példa által csalogatva, más angol urak is kedvet kaptak ültetvény tulajdonosokká és törvényhozókká lenni Amerikában. Lord Delaware már ültetvényesek élén állott. A marylandi gyönyörü gyarmat Lord Baltimore alatt katholikusok által alapittatott (1632) kik azonban minden üldözöttet szivesen befogadtak. Carolinát nyolcz lord gyarmatositotta (1662.), s részére Locke bölcsészete és bámult elméletei nyomán szerkesztettek egy alkotmányt, melly azonban, az

alkalmazásban mindnyájok érdekeivel összeütközőnek mutatkozván, csakhamar félretétetett.

Ekként tehát mindenféle intézmények, isteni tiszteletek és népek keveredtek össze Észak-Amerikában. Az angol gyarmatok parthosszában lassanként Passumaquody öböltől Floridáig, s a folyók mentében fölfelé egész az Apalachen vagy Alleghany hegyekig terjeszkedtek. A Hudson által észak-nyugatra fölfedezett földeken (1609), a hollandok Uj-Belgiumot alapitottak a Delaware és Connecticut mellett; később svéd Gusztáv Adolph küldött oda alattvalói közől gyarmatot, a Delaware öbléhez és Chesapeak-hoz. Ezek már ujnemü gyarmatok voltak, mellyek nem a benszülöttek rabszolgaságán s a bányák ásásán hanem földmüvelésen alapultak, s habár lassabban növekedtek s kevésbbé csalogatták is a képzelmeket, de biztos és nagyszerü eredményeket szültek.

Az angolok hatalmának növekedése Virginiában káros hatásu volt a canadai francziák s más szomszédos telepitvényesekre nézve, a honnan azon harczok keletkeztek, mellyek Németországban az amerikai földek birtokáért, Canadában pedig az európai viszályokért vivattak. S midőn a francziák és angolok, szeretetet fitogtatván a benszülöttek iránt, Canada felett czivódtak, ezek méltán mondhatták: — És az indiánok földjei hol vannak? Atyák, vonuljatok vissza; vonuljatok vissza testvérek, és hagyjatok meg minket azon földeken, mellyeket az Isten adott nekünk."

Azonban a canadai franczia gyarmat növekedett, különösen 1668 után; s menhelyet adván a francziaországi szökevények, elégedetlenek és bukott nemeseknek, mindinkább terjesztette birtokait: a Carignano-Sabliers-ezred földeket kapott ott, a miért védelmezni tartozott a gyarmatot; Quebec püspöki várossá emeltetett; Chaumonth atya a loretói telepitvényt alapitotta a keresztény huronok közt: de az agnieriknél kevés lelki haszonnal müködtek a téritők. Ezek 1671-ben összehivták a törzsek főnökeit, s kimutatták nekik, milly előnyökre válnék, ha alávetnék magokat Francziaország nagy királyának, a mire csakugyan rá is birták őket.

Louisiana.

Nevezetes nyeremény volt Louisiana. 1670-ben némelly vadászok egy folyóról hallottak beszélni, melly Canada terjedelmes tavai körül szülemlvén délnek foly, s a Mexicói-öbölbe ömlik. Ez a Mississipi volt, mellynek fölfedezése végett Róbert La Salle de Rouen, e század legmerészebb kalandorainak egyike, kelt utra. Hannequin téritővel lemenvén a Mississipin (1682), ő volt az első

európai, ki a világ csodái közé számlált Niagara zuhatagot megpillantotta. La Salle erődöket épitett az irokezek fékentartása végett, kik Anglia által ösztönöztetvén, soha sem hagytak békét. Ugyanezek, az akkor kitört háboru alkalmával, megtámadták Uj-Franciaországot, s ostrom alá vették Quebecet; de végre rövidebbet húzva, visszavonultak.

E közben egynémelly kereskedők az indiánoktól egy más folyóról vettek hirt, melly sem északra sem keletre nem foly; miért is Fontenac kormányzó elhatározván annak fölkerestetését Marquette franczia jezsuita atyát és Jolliet quebeci kereskedőt küldte ki e végre. Valóban meg is találták az Utagamist, azaz Rókák folyóját, melly hétszáz mérföldnyi (leghe) tért futván meg, összeköti a Mississipit a Szent-Lőrinczczel. A rettenthetlen Hannequin bátran előre nyomulván fölkereste a vadakat, kiknél folytonosan élet-halál közt lebegve, majd az akasztófa alá vezettetett, majd ismét a béke pipájával kináltatott meg; végre sikerült neki a négyszáz mérföldnyi (leghe) távolból visszatérni. Elbeszélése szerint fölfedezte volna a Mississipi torkolatát, a mi azonban nem igen látszik valószinünek.

La Salle most egy uj utra kelt, a tenger felől akarván kifürkészni a folyót, mellynek torkolatánál gyarmatot szándékozott alapitani a spanyolok és angolok fékezése végett, kik folytonosan ellenséges módon viselték magukat azon tartomány iránt, mellyet ő XIV. Lajos tiszteletére Louisiananak nevezett el; de nem valósithatta e tervét, mert alattvalói részéről ellenmondás és engedetlenséggel találkozott; később az illinóik közé menvén a franczia Duhaut által meggyilkoltatott (1687). Hazája megfeledkezett e kitünő szerencselovagról, de az Egyesült-Államok Penn és John Smith közt állitották fel szobrát Washington Capitoliumában.

Le Hontan, folytatván La Salle vállalatát, a Long vagy Saint Pierre folyót fedezte föl. Azután, bár a spanyolok mindenképen akadályozni akarták a franciák fölfedezéseit és letelepülését, ezek mégis birtokba vették Louisianát (1690), hol gyapju- és marha-kereskedést üzni s gyöngyöt halászni szándékoztak. Itt találkoztak először az apalachokkal, melly nép a hasonnevü hegységekből jött le ezen és több más tartományokba, s mindenütt az európaiak ellenséges fegyvereivel találkozott. A többi indiánokkal részint barátságos, részint ellenséges lábon állottak; ez utóbbiak közt legszámosabbak voltak a cactavok, kik, mint mondják, huszonötezer harczost állithattak ki.

Natchez.

Legkiválóbb nép voltak a magas testü s réz szinü natchezek, kik, hitök szerint, törvényeiket egy, a Naptól származott férfi és nőtől kapták. Főnöküket, ki isteni tiszteletben részesült, s élet és vagyon föltétlen ura volt, nagy-napnak nevezték. Ez reggelenkint királyi kunyhója előtt megjelenvén, kelet felé fordulva arczra borul s üvöltve üdvözli a kelő napot; midőn meghal, szolgái megölik magukat vagy megfojtatnak, hogy kövessék urokat s a más világon is szolgáljanak neki; utána a legközelebbi rokon fia veszi át a kormányt. A hadügyet, isteni tiszteletet, a béke és háboru értekezleteket két-két, a közünnepélyeket négy főnök intézte, s a nagy-nap töltött be minden hivatali állomást. Jóllehet a soknejüség meg volt engedve, mindazáltal többnyire csak egy nőt tartottak, s mások használatára is átengedték azt. A nemes leánynak szabad volt alsóbb rendü férfihez menni nőül, ki azonban továbbra is szolga gyanánt tekintetett, azon különbséggel, hogy nem dolgozott többé, hanem a többi szolgákra ügyelt fel; neje előtt tilos volt leülnie, ki kedve szerint szeretőket tarthatott, elbocsáthatta férjét, hogy máshoz menjen, s megölethette ha hűtelen volt hozzá. Julius végén három napi ünnepélyt tartottak, mellyen a nagy-nap és neje elnökölt, bevégeztetvén az ünnep a nagy-nap alattvalóit kötelmeik teljesitésére, a szellemek tiszteletére, s gyermekeik jó nevelésére buzditotta. Az aratás közösen végeztetett, s az első gyümölcsök a templomnak ajándékoztattak.

A Louisiana meghóditása végett tett első kisérletek roszúl sikerültek a francziáknak, mignem Iberville, bátor canadai, Franczia-országba ment (1698) s hajókat szerzett, mellyekkel megtalálván a Mississipi igazi torkolatát, felhajózott e folyón, s megismerkedett a környékbeli vadakkal. De a helyett, hogy a termékeny síkokat választotta volna, Biloxiba ment, melly puszta partvidék egy lakatlan és müveletlen szigeten, s itt alapitott gyarmatot, mellyet fennhéjázólag Dauphine-nek nevezett el. De az angolok azt állitván, hogy ők már egy félszázaddal előbb fedezték föl e földet, el akarták onnan üzni a francziákat, kik kénytelenek voltak megerősiteni gyarmatukat. Vilmos király a Carolinába menekült francziákat szándékozott oda elhelyezni, de XIV. Lajos politikai türelmetlenségből nem engedte meg, hogy protestánsok telepedjenek le Louisianában. A spanyolok is szerették volna befészkelni oda magukat, de a francziáknak sikerült megtartaniok azt, jóllehet sok kárt szenvedtek az angol tengeri rablóktól, s mindössze huszonnyolcz franczia család, husz

néger s háromszáz darab szarvasmarhából állott a gyarmat, melly csak deszkával és bőrrel kereskedett. Antoine Crozat Louisiana kereskedelmének kiváltságát, s az ott találandott bányák örök tulajdon jogát kérte és nyerte meg (1712); miért előbbre vitte a fölfedezéseket, összeköttetéseket hozott létre, és sok rabszolgát szállított Guineaból; de csakhamar lemondott e kiváltságról.

Louisianára szerencsés napok látszottak feltünni, midőn a hires nemzetgazdász Law rendszerének alapjául e gyarmat földeinek és bányáinak müvelését tette, mikben ő gazdagnak állitotta azt. Azon szenvedélyességnél fogva, melylyel a francziák minden divatos vállalatot fölkarolnak, versenyezve kapkodták (1718—20) e társulat részvényeit, s nemcsak készpénzöket, hanem ezüst készleteiket is abba fektették; egész sereg kézmüves és nyerészkedő sietett Louisianába; de sokan elvesztek, a többiek pedig felsülve és eladósodva tértek vissza.

Daczára a Law-bank ismeretes szerencsétlen müveleteinek, e társaság magát fentartani igyekezett, de a rosz bánásmódban részesült natchezek összeesküdtek a francziák kiirtására; minthogy azonban egyidejüleg nem tudtak fölkelni, a francziák legyőzték öket s kegyetlen boszút állottak rajtok (1729). Perrier folytatta ellenök a harczot, s kézre keritette a nagy-napot, kit több más főnökökkel együtt fogolyként Uj-Orleansba küldött. E nép csekély maradványai a chicachokkal olvadtak össze, kik ellen a francziák szintén háborút folytattak, mignem visszavonulásra és békekérésre kényszerítették öket (1740). A gyarmat most már vizágzásnak indult, a mit nagyon természetesnek találunk, ha tekintetbe veszszük, hogy földje termékeny, a tengerhez közel fekszik s olly nagy folyóval rendelkezik, minő a Mississipi. Végre Franczia ország Louisianát Spanyolországnak engedte át (1763 febr. 10) kárpótlásul Floridáért, mellyről emez az angolok javára mondott le: gyalázatos egyezmény, mellynek következtében a franczia név megszünt hangzani Észak-Amerikában.

A régi hóditók szelleme napjainkban uj életre látszik ébredettnek azon gyarmatosokban, kik Észak-Amerikában First-settlerseknek neveztetnek, s kiket semmiféle vonzalom nem képes helyhez kötni. Alig hogy egy területet megtisztitanak az erdőktől s müvelhetővé teszik azt, csakhamar ott hagyják, hogy más tanyát keressenek, hol gazdagságot és több élvezetet reméllenek találhatni. Ujból a puszták felé teszik tehát utjokat, hol egészségesebb levegöt, bövebb vadászatot és termékenyebb földet gyanitanak, ollykor egyedül

képzelmek által vezéreltetve, ezer mérföldet (leghe) is bejárnak, miközben kivájt fa-törzseken a folyókra bocsátkoznak, vagy vad népek és járatlan erdőségek közé nyomulnak, egész készletök egy takaró, puska, balta, kés és két hód-kelepczéből állván. Hosszu barangolásaikban a vadászat táplálja őket; ha megunják a kóborlást, vagy valamelly erdőben telepednek le, mellyet meggyujtanak és kiirtanak, vagy pedig a vadak közt állapodnak meg, kiket megtámadnak, leölik vagy tova üzik.

Nekik köszönhető Kentucky és Tennessee első müveltetése; de alig hogy fáradalmaik gyümölcsözni kezdtek, már is tovább költöztek. Később állandóbb nép érkezik az igy elhagyott földre, melly felhasználja az ő munkájokat, terjeszti a földmüvelést s házakkal cseréli fel a kunyhókat. Illy módon a müveltség a Mississipin tulra is eljutott, most pedig a Missuri forrásaihoz közeledik.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Amerikáról általában.

Columbus 1492-ben kötött ki Amerikában; s midőn Diego Ribeiro 1525-ben visszatért a földirat-csillagászati gyülésről, melly Ylves mellett Puente de Cayaban a spanyol és portugal uralom határainak szabályozása végett tartatott, az uj szárazföld ábrája már az egyenlitőtől délre és északra, a Tüzföldtől egész Labradorig körvonalozva volt: annyira igaz, hogy midőn egy nemzedéket valamelly remény kecsegtet, nem szünik meg, mig nem valósitja azt. Itt nem állapodtak meg, hanem tovább folytatták a szárazföld és szigetek kifürkészését, ugy hogy egészben véve jobban ismerjük azokat mint a régi világot. Egyedül az örökös jég által boritott északi sarkvidékeken nem tétethettek pontos vizsgálódások, jóllehet megállapitottnak látszik, miszerint a másik szárazföldtől az ott elterülő Sziget-tenger közt kigyózó csatornák által választatik el.

Amerika tehát a 78-ik északi szélességi foktól, hová 1840-ben Ross kapitány érkezett, egész a déli 55° 58′ 30-″ig terjedő roppant szigetet képez, melly délen igen keskeny, de fölfelé haladván mindinkább szélesbedik, mignem a tizenkettedik északi szélességi fok felé egyszerre egy földszorosba megy össze, melly a déli részt az északival egyesiti. A köröskörül elterülő tenger, melly egyik oldalon

Atlantinak, a másikon Csendes-tengernek vagy Nagy-Oceannak neveztetik, összes partjai hosszában kicsipkézi azt, némelly helyeken pedig mélyen benyomulván, az Antillák, Mexicó, Hudson és Baffin földközi tengereit képezi.

E hosszu part kiszökellései és öbleivel szemben sok sziget található, mellyek itt-ott archipelagusokká csoportosulnak, s majd örökös terméketlenségre kárhoztatvák, mint a baffini, majd benépesitvék a halászat végett, mint New-Foundland, majd elragadó szépségüek, mint a Lucayok, mellyek egyesülvén az Antillákkal mintegy virágfüzérrel veszik körül a Mexicói-öblöt; némellyek ismét müveletlenül s majdnem egészen néptelenül hevernek, vagy pedig tengeri rablóknak szolgálnak fészkül, várva az emberi kéz polgárositó munkájára.

Különös említésre méltó a Gulf-Stream-nek (Golf Strom) nevezett nagy egyenlitői tenger-ömlés, melly sok ideig akadályozta a hajózást e vizeken. Spanyolországtól indulván ki, a Canári-szigeteknek veszi keringő utját, honnan tizenhárom hónap alatt Caracas partjaihoz ér: tiz hónapi időközben megkerüli a Mexicói-öblöt, mellyből gyorsitott sebességgel a Bahama csatornába rohan; ebből kijutván a Floridák tengerömlésének nevét veszi föl s az Egyesült-Államok hosszában folytatván utját két hónap alatt New-Foundland Zátonyát éri el, mellyet talán ennek és egy más északi, a Szent-Lőrincz folyó irányában haladó tengerömlésnek lerakványai képeznek: innen megfordulva az Azorok és Gibraltar közelében halad el, mignem ismét a Canári-szigetekhez tér vissza, miután három év és tizenegy hónap alatt háromezer mérföldnyi (leghe) utat megtett volna.

Egy hegyláncz, mellyet a spanyolok Cordillerónak neveznek, mintegy háromezer mérföldnyi (leghe) hosszuságban az egész Amerikán végig vonul. Ennek legemelkedettebb csúcsa az egyenlitőtől délre eső 6,722 méter magas Chimborazo, melly, mielőtt Tibet hegyei megmérettek volna, a legnagyobbnak tartatott. E hegylánczhoz sok nagy terjedelmü és olly emelkedett síkok támaszkodnak, hogy p. o. Quito völgyének mélye az Andesekben nem áll alantabb a Montblanc csúcsánál; Bogota város s a mexicói tavak síkja felülmulja a Szent Bernárd-hegyi kolostort; s olly helyeken, hol a légsúlymérő nem mutat többet husz hüvelyknél, gazdag legelőt, számos csordákat, s mérsékelt égaljat lehet találni. E magaslatok nem kevésbbé mint a szélességi fokok határozzák meg az égaljat, de sokkal pontosabban mint a mi félgömbünkön. Az évszakok ép olly hasznos mint kellemes egymásutánja ott nem található; hanem a zord vidékeken ál-

landó köd, örökös terméketlenség s szünet nélküli hideg uralkodik; a forró helyeken a fojtó hőség sürü kigőzölgést okoz, a mérsékelt vidékeken pedig az üvegházihoz hasonló változatlan meleg uralkodik, a nélkül, hogy nyár és tél felváltanák egymást.

E nagyszerü magaslatok s a köztök elterülő síkságok (llanos) a legváltozatosabb és óriás növényzettel gazdagitják Amerikát, s a forró égöv alatt szelíd hőmérséket szülnek, erre egyébaránt a hegyekből eredő nagy folyók, a szárazföldnek a naptéritők felé keskenyebbülése s a hegyek helyzete is befolyással vannak, mellyek szabad menetet engednek az északi szeleknek [1]).

Mindazáltal az afrikaihoz hasonló sivatagok sem hiányzanak ott. Illy sivatag a nyugati part legnagyobb része a 4-ik déli szélességi foktól a 30-ikig; az Andesek másik oldalán pedig egy, ezer mérföldnél (miglia) többet tevő pusztaság terjed el (Travesia), melly nem homok hanem kövecscsel van fedve.

E sivatagok, az igen magas hegycsúcsok, a sürü erdők s a megmérhetlen folyók, mellyek lépcsőzetesen s igen magasról esve jönek le a hegyekről, elválasztják a törzseket, s azt okozzák, hogy különböző nyelvek és erkölcsök divnak nálok. E folyók némellyei a mi szárazföldünkön ismeretlen kiterjedés és sebességgel birnak; illyenek az Orinoco, Rio de la Plata és Parana, melly, időszakos folyását, eséseit, szabályos s roppant területek öntözésére elégséges növekvését tekintve, s azon körülménynél fogva is, hogy forrásai szintén a forró égöv alatt vannak, hasonlit a Nilushoz, s melly egyesülvén a Paraguayval, egy maga több vizet visz, mint Európa száz nagy folyója együtt véve; illyen az Amazonok folyója, melly számtalan keringés és száz meg száz folyók fölvétele után, hogy ugy mondjam, egy uj tengert szállit a tengerbe [2]). Canada tavai közöl, mellyek az első hajósok által édes tengereknek neveztettek, a fel-

---

[1]) Humboldt Sándor szerint a legmagasabb közép hőmérsékü városok: Vera Cruz 25° 4 R; Havanna 25° 6; Cumana 25° 7.

[2]) A magában vett Mississipi folyásának hossza . 1000 mföld (leghe)
Az alsó Missisipival egyesült Missurié . . . 1600 „
Az ez által fölszedett mellékfolyóké névszerint a Plataé 500 „
Ohioé 400 „
Arkansasé 450 „
Rio Roxoé 400 „
az Amazon vagy Maranon-é . . . . . 1035 „
Az Oregon vagy Columbia-é . . . . . 420 „
A Rio de la Plata-é . . . . . 560 „
Az Orinoco-é . . . . . 500 „

sőbb négy-ötszáz mérföld (leghe) kerületü, s negyven folyót szed magába; az Erie tó kifolyása a Niagara, melly 640 méter szélességben rohan le 45 méter magasságról; az igy leesett vizek aztán a nyugodt Ontairo s az Ezer-szigetek tavában állapodnak meg, honnan a Szent-Lőrincz folyó ered, melly tövénél három, tovább tizenöt-húsz mérföld (leghe) széles, s minden órában 67,335,700 köb méter vizet önt a tengerbe. Milly előnyöket huzhatand majd a müveltség, hajózhatókká tévén e folyókat, mellyek ha csatornák által összeköttetnek a legtávolabbi földeket teendik egymással közlekedésbe!

Megszámlálhatlan s a legtöbbnyire működésben lévő tüzhányók hirdetik a benső égéseket, mellyek borzasztó gyakoriassággal nyilvánulnak a pusztitó földrengések által. Alig van ott város, melly egykor máskor nem szenvedett volna e miatt. Hegyek keletkeznek, tavak tünnek el, egész vidék más alakot vesz fel, s mindig változik az égalj. 1663 jan. 23-iki éjjelén Észak-Amerika harminczkét rázkódást érzett és pedig ollyanokat, hogy az ablaktáblák összetörtek, a harangok megszólaltak, a falak meghasadoztak, sok fa kidőlt, s háromszáz mérföldnyi (leghe) területen az egész föld beszakadt; a Szent-Lőrincz folyam két kiemelkedett hegy által rekesztetett el, máshol legmagasabb partjai vizszinig szálltak alá; s egy kétszáz mérföldnyi (miglia) mész-hegylancz lett síkká [1]). E roppant dúlás közben ember-élet nem esett áldozatul.

Peruban 1682 oktob. 19-én Pisco város összeomlott; a tenger fél mérföldre (lega) huzódott el a partoktól, s hirtelen vissza fordulván nagy térségü partot sodort el lakóival együtt, kik, későn lévén, már aludtak. Az 1687 oktob. 20-iki tökéletesen romba döntötte Limát; az 1746 oktob. 28-iki ismét, melly alkalommal az első huszonnégy óra alatt kétszáz, a következő febr. 24-ikig négyszáz ötvenegy rázkódás volt érezhető, s a lakók közől csak egyetlen egy menekült meg.

A Quito tartományban levő Riobambá-ban tapasztalt 1797 febr. 4-iki hires földrengéskor a működés függőleges irányban történt, ugy hogy a holtakat nagy magasságra, sőt egy több száz lábnyi hegy tetejére vetette; ugyanazon időben körben is működvén, a falakat elmozditotta helyökről a nélkül, hogy ledöntötte volna; meggörbitette az egyenes fasorokat, egymásra hordta a különböző termékü mezőket, s egymástól több száz méternyi távolban állott házak bútorait

[1]) **Charlevoix**, *Histoire gen. de la Nouvelle France* 1. 8. — **Clavigero**, *Storia antica del Messico* 11. diss. 1.

vitte egyikből a másikba (**Humboldt**). Quito kerületben negyvenötvenezer indián temettetett el; a meghasadozott földből sok helyen kénköves iszapos viz csergedezett; a Sicalpa csúcs Riobamba városra szakadt, s kilenczezer lakosával együtt eltemette azt.

Quitóban 1799 febr. 4-én egy percz alatt négyezer polgár veszett el; a hőmérsék, melly előbb tizenöt fok felé volt, most ritkán éri azt el, s ollykor négyre száll le; a levegő szomoru és ködös lett, s gyakran ismétlődnek a rázkódások. Guadalupa szomoru esete sokkal közelibb (1843), hogysem le kellene azt irni.

1759-ben ötven mérföldre (leghe) Mexicótól keletre és harminczhatra a tengertől egy nagy és ültetvényekben gazdag sikság közepette bömbölni és zajongni kezdett a föld, melly aztán fölemelkedett, megnyilt s hamut és forró köveket hányt egy fő és száz kisebb nyiláson át, ugy hogy egy mérföldnél nagyobb kerületen befedeztetett a mező, s ott maradt az ötszáz méternyi magas Jorullo, hat más körülfekvő gömbölyded dombbal [1]).

A földrengéseket gyakran földalatti morajok és messzire terjedő durranások kisérik, mellyek meglehetős időig tartanak; illyenek voltak a guanaxuatoiak Mexicóban, mellyek 1784 jan. 9-ikén kezdődvén, egy hónapnál tovább tartottak, s a legkisebb rengés nélkül végződtek.

Kimondhatlan dühhel törnek ott ki az urugánoknak nevezett orkánok is, mellyek mint cserjéket szaggatva ki az évszázados fákat pusztulást és halált hagynak magok után. Buenos-Ayresben 1793 jan. 12-én harminczhétszer ütött be a villám; ugyanazon év april havában a szél annyira feltorlaszolta a la Plata vizét, hogy száraz ágyában látni lehetett a legrégibb hajótörések maradványait, azután hirtelen visszavette folyását.

Amerika növényzete a legváltozatosabb, s az északi sark-vidékek titkon nőszőin (cryptogama) kezdve a pálmák, banánok s a naptéritők óriás haraszt-növényeiig minden faj képviselve van ott. S a milly nagy változatosságban hozta létre a természet a fajokat, ép ugy szét szórta az egyedeket, és igy a helyett hogy, mint nálunk, rokon füvek és fákkal benőtt végtelen téreket látnánk, ugyanazon helyen a legkülönfélébb fajokat találjuk összekeverve: a mi az amerikai erdőknek egészen sajátos jelleget ad.

Amerikában nincsenek európai állatok, s viszont Európa nél-

---

[1]) A föld-fölemelkedésekről már hoztunk fel példákat az I. könyv II. fejezetében.

külözi amazéit. A mi házi állataink közől egy sem volt ott található; nem a bival, zebra, hiena, sakál, czibetpetymeg, zerge, zergebak, köszáli zerge, őz, nyúl, menyét, egér, vakond, marmota, fehér egér, borz, czoboly, hermelin, elefánt, zsiraff, orrszarvu. Ellenben volt ott orang-utang, pavian, s több más nálunk ismeretlen majom fajok. A régi világ majmai közől egy sem találtatott, mint szintén az amerikaiak sem nálunk [1]); a mi a többi állatfajokról is áll, jóllehet az ismertek nevei alkalmaztattak az ottaniakra. Ott voltak először láthatók a puina, juguarondi, ocelot, alpaca, indiai sertés, továbbá a tatu, lajhár, hangyász, fiahordó sat. Azt mondhatná az ember, hogy egy más, az ős világéval párhuzamos állatország találtatik ott, igy a vastag bőrüek rendében a mi házi és vadsertéseinknek a pecari, tajassu, tapir; a macskafajuakat illetőleg a tigris, párducz és oroszlánnak a jaguar, ocelot, couguar; a mi kérődzőinknek pedig a lama és alpaca felelnek meg, mellyek nagyon roszul pótolták a mi házi csordáink hiányát.

Az állatok átalában kisebbek az európaiaknál. A mi lovunk megszaporodott ott és sok helyen elvadult; a kecskék, juhok, ökrök sokkal valódibb értékü gazdagságot vittek oda, mint a mieink hoztak onnan. A hód, melly bőreért igen keresett volt és sokáig Canada fő gazdagságát képezte, most már alig található. Roppant kigyók csúszkálnak az erdökben, vagy függnek le az ágakról, messzire hallatva fenyegető csörgőjöket, a folyók partjain pedig óriás teknős békák és becses vidrák mászkálnak. Különös böséget mutat fel Amerika a madarakban; az Andesek óriás kondora, a király sas és Guyana harpiája mellett ott diszlenek a kolibri, légy és tüzmadár, az aranyos curucu és a többi repülő virágok.

És mindennek bámulattal kellett eltölteni az első fölfedezőket; a felséges törzsek, mellyek magasba nyuló csúcsán minden szél-fuvallatra a pálmák legyezői vagy ernyői hullámzanak; az ismeretlen növényzetü és érintetlen erdők, mellyek fái a csombékos szulák és ágabogas lianok által olly erősen vannak összefüzve, hogy még azután is állanak, ha gyökerök elrohadt, miként az emlékek, mellyek túlélik a sirt azon vonzalom által, melylyel az élők a holtakhoz füzetnek; a jótékony fák, mellyek egyszerre ételt, italt, lakást, ruházatot és házat szolgáltatnak, mig némellyek csak árnyékukkal is ölnek, s miként az irigység, dögleletes kört képeznek magok körül,

[1]) Ez Dél-Amerikáról értendő. Észak-Amerikába behatoltak némelly fajok, s viszont jöttek is ki onnan.

mellyen belül egy cserje sem tudna megélni; az óriás rovarok, melylyek folytonosan lesekednek a gyarmatos lakása, hajója és személye körül; az ég, melly egy hosszu évszakon át zavartalanul tisztán tündököl, mig a másikban féktelen dühhel ömleszti temérdek vizeit, szóval, minden, minden csodálatra ragadhatta őket.

A déli ég alatt különösen meglepők a sas, argosi hajó, centaurus, kigyó és kereszt nagyszerü csillagzataitól ragyogó s itt-ott ködös, setétbarna térek által megszakitott éjek. A hold gyakran egy nagy fehéres, s egy kisebb szivárvány szinü kör által környeztetve kel föl, melly kettő közt egy harmadik sárga gyürü van; hasonló karikákkal van néha övezve a vénus csillag is; s ollykor-ollykor hosszu szines vonalak futják át az eget, vagy pedig hulló csillag-esők ékesitik azt. Majd mintegy versenyezni akarván az égboltozattal, nagy fénybogarak metszik a setét éjet, mellyek némellye olly fényt terjeszt, hogy elég volna egy szoba megvilágitására, vezér csillagul szolgál az indiánnak éjjeli kóborlásaiban s gyémántnál szebben fénylik a szépek homlokán. És mindenfelé ünnepélyes mély csend uralkodik, melly nyugalomra látszik hivni az embert; az embert, ki nyugalom helyett azért ment, hogy pusztulást és halált vigyen oda!

Képzeljük magunknak az akkori világot, melly ifian kelve ki a barbárságból, még meg nem volt fosztva ábrándos csalódásaitól: képzeljük azt, a mint véletlenül egyszerre csak készülődő hajókról, érkezett ujságokról, visszatérő utasokról, uj fürkészetek, uj gyümölcsök, uj kalandok, uj ismeretekről beszél; s a kiváncsiság mindent elfogadott; az elbeszélők hazugsága, s a hallgatók képzelme mindent nagyitott; s mig egy részt minden a vallásos és babonás eszmékkel kevertetett, mellyeket még a közép kor hagyott, másrészt minden ama tudományos kételyekkel találkozott, mellyeket az uj kor hozott. Milly halmaza az uj eszméknek! milly szokatlan szinek a képzelem ecsetének! milly rázkódtatások a hiszékenységre, mennyi meghazudtolás a kétségbe vonhatlanoknak tartott tanokra nézve!

Az uj szárazföld láttára az első hajózók már föltették magoknak a kérdéseket, mellyek még most is gyötrik a tudósok kiváncsiságát: honnan jöttek az amerikaiak? csak egyetlen-e az emberi faj? mennyire és miként tért el az ős jellegtől? a népek, állatok és növények az Atlanti-tengeren tulról vándoroltak-e oda? milly rokonságban állanak a nyelvek egymással? miféle ok hozza mozgásba a tengeri szeleket és oceani ömléseket? miért csökken a melegség a Cordillerák hirtelen lejtőjén lefelé, s az Ocean mélységében? mind

ezen tüzhányók kölcsönösen hatnak-e egymásra s ezek-e okai a földrengéseknek?

Mellőzvén a természet-tudományi kérdéseket, mi csak az ember tanulmányozására szoritkozunk. De e tekintetben milly csekély anyaggal rendelkezünk! A hóditók a rómaiakat utánozták, eltörölvén benszülött emberek és társadalmak ismertető jegyeit; a téritők, hogy megkedveltessék a vallást, megsemmisitették a bálványimádás emlékeit; a politika letörölte a nemzetiség nyomait; a tudósok távolabb voltak, hogysem meghatározhatták volna a megoldandó feladatokat s az azok megfejtésére szükséges dolgokat, s csak önkényes rendszerek vagy bizonytalan kiváncsiság által vezéreltetve tapogatóztak.

Szerencsére sok dolgot leirtak és lenyomattak anélkül, hogy értették volna azokat; a spanyol levéltárak telvék illyféle okmányokkal, mellyek még csak most kezdenek boncz alá vétetni; Boturini [1]), D' Acosta, Garcilasco de la Vega sok részleteket gyüjtöttek, mellyeket aztán Claviger, Kingsborough, Humboldt használtak fel. Birunk történeti festményeket is, mellyeket a XVI. században tlascalai, tezcucói, chiolulai és mexicói megtért indiánok készitettek; továbbá kéznél vannak Uj-Spanyolország alkirályának ismertetései, az Audienza szóbeli perei, s a hivatalnokok Indiák-Tanácsának kérdéseire adott válaszai; mind olly anyagok, mellyek jól felhasználva közelebb vihetnek azon kérdések megfejtéséhez, mellyek e szárazföld népességét s kezdetleges müveltségi állapotát illetőleg fölmerülhetnek.

Az amerikaiak eredete.

Honnan származtak az amerikaiak? a mult század bölcsei, kik mindarra nézve hiszékenyek voltak, mi a hithez nem tartozott, egyszerüen fejtették meg e kérdést, azt mondván, hogy miként álla-

---

[1]) A milanói származásu, hihetőleg Valtellinában született lovag Lorenzo Boturini Benaducci, a hely szinére ment az amerikaiak történetének tanulmányozása végett; de a spanyol féltékenység elrabolta legértékesebb gyüjteményeit, s öt magát mint államfoglyot 1736-ban Madridba küldte. A király ártatlannak nyilvánitotta, a nélkül hogy fáradalmai gyümölcsét visszatéritették volna; s mindössze is csak gyüjteményei lajstromát tehette közzé *Saggio sulla storia antica della Nuova-Spagna* czimü müvének végén. E gyüjtemények a spanyol levéltárakban nagyrészt elvesztek; nehány a toledói érsek kezéhez jutott, ki közzé is tett némi festményeket, mellyekben a mexicóiak adónemei voltak leirva. Nehány illy festményirat Hakluitnak Purchas által közzétett gyüjteményében, s Gemelli Carreri utleirásában is található.

tok ugy emberek is mindenütt vannak. De egy benszülött és tulajdonképi amerikai faj föltételezése ellenkezik nemcsak a bibliai hagyományokkal, hanem azzal is, hogy az Uj-Világ törzsei nem ugyan egy jelleget viselnek magokon. Az első utazók meglepetvén, miként ez történni szokott, a hasonlatosság által, azt állitották, hogy kivéve a sarkkörhöz közel lakókat, egyetlen fajt képeznek, melly faj a koponya elütő alakja, ritka szakáll, sima haj, rézhez hasonlitó bronz szin, alacsony test, hosszukás, a halantékok felé kiálló szögletü szem, kiszökellő arczcsontok, vastag ajkak, s a száj nyájas kifejezésével ellentétben álló komor tekintet által válik ki; — egy olly végtelen térségen, minő az, melly a Tüzföldtől a Behring szorosig terjed, annyira hasonlitanak — állitásuk szerint — az arczvonások, hogy Pedro de Cieça de Leon, egyike Peru hóditóinak, s a két Ulloa testvér, kik olly nagy részét bejárták Amerikának, azt mondták, hogy ennek lakói egy atyától és anyától látszanak származottaknak.

Ez annyiszor ismételtetett, hogy végre elhitték: de e népek behatóbb tanulmányozása megczáfolta e véleményt; s bár valóban sehol sem található faj, mellynek homlok-csontja inkább hátra volna nyomva, s bár mindnyájan a sima hajuakhoz (λειοτριχοι) tartoznak, mindazáltal, ka a sarki eszkimókat kiveszszük is, olly különbségeket vehetünk nálok észre testalkatukat, erejöket és szinöket tekintve, a millyenek az arabok, szlávok és perzsák közt észlelhetők.

Mindamellett Gabriel Lafond kapitány, ki csak nem rég figyelemmel utazta be e világot, az indiánokat egy családra vezeti vissza, melly az égalj befolyása következtében négy, határozottan különböző osztályba szakadt. Az elsőt képezik az északon Unalaska-ban, s az észak-nyugati partokon lakók, kik a tüzföldiekhez hasonlitanak; a másikat a mexicóiak és chiliek alkotják, kik észak síkságain és dél pampáin laknak; a harmadikba sorozandók a cuzcói, quitói és környékbeli peruiak; az utolsót a még vad indiánok teszik, kik Floridában, Louisianában, Yucatanban, Guatimala köztársaságban, a Darien, Orinoco, Amazon partjain, Chacóban, Guyanában, Brasilia bensejében és Paraguay határain bolyonganak.

A nyelv-különbségek megszámlálhatlanok, ugy hogy Paraguayban ötvenötöt, Uj-Spanyolországban huszat számitanak, mellyek közöl tizennégy, nyelvtannal és eléggé bő szótárral bir; s nem is mondhatók ugyan egy nyelv különböző szójárásainak, mert távolabb állnak egymástól mint a perzsa a némettől vagy a franczia a szlávtól [1]).

---

[1]) **Humboldt**, *Értekezés Uj-Spanyolországról* II. könyv. 4.

Az egész Amerika nyelveinek számát kétezernél többre teszik, melyek némellye kihalt a hóditás után, másokból csak nehány szót gyüjthettek össze a benszülöttek által nevelt papagájok szájából; némellyeket csak a régi törzsek csekély maradványai beszéltek; mig mások már nagy terjedelmü földön használtatván, még most is közvetitőül szolgálnak a különben saját nyelvvel is biró különféle népek közt. Igy Chili s Buenos-Ayres és Patagonia pampáinak törzsei a puelscio nyelven értik meg egymást; Paraguay és keleti Chaco törzsei pedig a guaranit használják közös nyelvül. A téritők több izben megkisérlették egy nyelv elfogadására birni az általok összegyüjtött népeket, de kevesre mentek. Mindazáltal Duponceau, Gallatin és Pickering, nagy nyelvészek, bámulandó nyelvtani hasonlatosságokat találnak még ott is, hol a szók nem hasonlitanak.

Az áthatolhatlan folyók, a buja növényzet, a föld alakja, a forró égöv alatti síkságok hevének kerülése megszakitották a közlekedést, s okozták a nyelvek különféleségét. Ide járul, hogy még csak annyi fáradságot sem vettek magoknak a tudósok, miszerint azokat csoportositották, a kihalt nyelvekkel összefüzték, s felismerni igyekeztek volna a testvériséget, melly bizonyos nyelvtani formákban, a szók módosulásában s a ragok és toldalékok sokféleségében árulja el magát. Daczára a különbségeknek, mellyek e nyelvek elszigeteltségéről tanuskodnak, némellyek mesterséges berendezésöket tekintve, tanulmány és müvelés jegyeit viselik magokon, ha mégis emberek által alkottatnak a nyelvek; néhány, csak vadak által beszélt nyelv, millyen a grönlandi, a cora, tamanaco, totanaco, chicua, olly gazdag nyelvtani formákban, hogy a mi szárazföldünkön, kivéve a congóit és baskokét, kik a régi cantabrok maradékai, egy sem található e tekintetben hozzájok hasonló. Majd mindenikben az igék fejezik ki különös hajlitással az alany és cselekvés, vagy az alany és tárgyak közti viszonyt; külön formákkal birnak a visszaható névmások minden személybeni kifejezésére; mi annálinkább bámulandó, mert közös olly nyelvekkel, mellyek egyébként igen különböznek egymástól. Söt átalában az amerikai szárazföld nyelvei, mig meglehetősen különböznek szótáraikban, a nyelvtani rendet illetőleg közel állnak egymáshoz; s ellenkezőleg, mig a szótárakra nézve némi hasonlatosságuk van a mi nyelveinkkel, a nyelvtan tekintetében teljesen különböznek. Az Uj-Spanyolországban használt otomia nyelv, melly az aztek után legelterjedtebb, az egyszótagu összetétel és a gyökszókra nézve nagyon hasonlit a chinaihoz: de ki merné azt ettől

származottnak állitani, miután e szárazföld szivében és elszigetelten találtatik ?

Hogyan tudhatjuk tehát meg, ha vajjon az amerikaiak egy vagy több fajtól származnak-e ? A bár egymástól olly távol lakó betruskok, egyiptomiak, tibetiek és az aztekok közt észlelhető bámulandó hasonlatosságok Ázsia észak és keleti részeiből részletes kivándorlásokról tanuskodnak; de ha mindjárt elfogadjuk is, hogy illy módon jutottak oda a nevelők, ezek bizonyára már régibb népet találtak ott, s nem voltak képesek megváltoztatni a fajt. S ha meg is fejti valaki, hogyan találtatnak ott a mieinkhez hasonló szokások és állatok, a legnehezebb kérdés még megoldatlanul marad, t. i. mint lehet az, hogy e félgömbön előbb nem ismert különböző állatok találtatnak ?

S ha valaki még mindig azt kérdi tőlem, honnan származtak az amerikaiak ? én viszont azt kérdem, egy olly világba, melly annyi századok óta tanulmány tárgya, honnan jöttek a celták, góthok, oskok ? honnan van, hogy a bask nyelv gyökeresen különböző európai nyelvek közt még most is beszéltetik ? Vannak föladatok, mellyekre a megoldást csak egy könyvben találhatjuk.

Semmi sem jogosit fel azon hitre, hogy Amerika később emelkedett ki a tengerből, vagy hogy később jutott oda az emberi faj; s e fajnak érintkezései a többiekkel talán megelőzi azon időt, midőn a mongolok, indusok, tongusok és chinaiak elváltak. Azután ismételve müvelt népek mentek át oda (ne kérdjétek hogyan), s különféle központokon meghonositották a müveltséget, melly a fölfedezés után vagy még virágzó, vagy csak kezdetleges állapotban, vagy kihaltnak találtatott, a nélkül azonban, hogy egyik másik központ közt érintkezések ismertettek volna föl. A hol csak valami hagyomány volt, mindenütt emlékeztek az idegen nevelők érkezésére: de a kérdéseket, mellyeket a XV. század önkényes tudományossága szeszélye szerint fejtett meg, a mienk előbbre haladott tudománya megfejtetlenül hagyja. Manco-Capac, Bocica és Quetzalcoutlban, kik szakállosan és zarándok bottal kezökben mentek oda a müveltség terjesztése végett, mi ugyan nem ismerjük fel Szent Tamást, mint a téritők; de hát kik voltak ők ? A chiapaiak Votanja, ki a carthagói és scandináv istenség nevét viselte, honnan jött ? ama könyveket, mellyeket Ucajale vadai tisztelettel őriztek, a nélkül hogy egy szót értenének belőlök, ki irta ? s a sok eltemetett és sir-emlékekre vésett keresztek mit jelentenek ? hát a lotus-virág, a körülmetéltetés, s a görög és phoeniciai szók ? A tudomány nem elégszik meg többé, mint

egykor, akár a görög akár a zsidó föltevésekkel; de a föltett kérdésekkel szemben elnémul, s csak álomképeket alkot.

Az első fölfedezőkkel oda ment papok elbámultak, midőn a mexicóiaknál egy bünbeesett anyáról, egy nagy vizözönről, mellyből csak egy család menekült meg, s egy végtelen, az emberi dölyf által emelt épületről hallottak beszélni, mellyet az istenek villámaikkal sujtottak. Ama szokás, mellynél fogva az alig született gyermeket leöntik, s a templomban lisztből formált, s darabokra tört bálványképet osztogatnak a népnek, továbbá a bünök megvallása, a nők és férfiak zárdábani elszigeteltsége, s hagyományuk, melly szerint az ország vallása és államintézménye szent, fehér, szakállos emberek által változtattatott meg, azon meggyőződésre juttatta őket, hogy már máskor is jártak ott téritők. Habár nem czáfolhatjuk is ezt meg határozottan, mindazáltal figyelembe veendő, hogy hasonló eszmék a déli Ázsia népei közt a shamanok és buddhistáknál is találtattak, a kiktől vehették azokat a mexicóiak, melly föltevést a lélekvándorlás hitágazata is megerősit, melly a tlascaloknak közönségesen elfogadott volt.

A világ négy korszakáról szóló hittel, mi az indusok és tibetiek földalakulási tanának sarkalatos ágazata, Peruban is találkoztunk, s az ott talált naptári formák, mellyek egyeznek a mongolokéival, s több más körülmények azt látszanak mutatni, hogy ama nevelők keleti Ázsiából s olly népek közöl érkeztek, mellyek összeköttetésben állottak a tibetiek, tatárok, shamanokkal, s Jesso és Saghalien szigetek ainos-barbos-aival: de miként egyeztethető meg a szelid buddhaismus a vérengző szertartásokkal? Továbbá találhatók népek, mellyeknél a nők szülötteiket rohadt fa porába teszik, miként ez a tungusoknál divatos; emberek, kik hasonlóan a scythákhoz ellenségeik fejbőrét lehúzták, és incák, kik mint a chinai császárok a földet müvelik.

Némellyek, mint Gomara, Chananeából származtatták az amerikaiakat; Adair a zsidókéival egyező szokásokat talált nálok; Huet és Kircher egyiptomiaknak, Campomanes carthagóiaknak, Grotius norvégeknek, De Guignes és Jones hunnok és tibetieknek, Forniel japaniaknak tartotta őket; s mindeniknek volt valami igaza. De Humboldt, ki pontosan feltüntette az ázsiaiakkali hasonlatosságokat, azt hiszi, hogy az amerikaiak igen korán elszakadtak a többi világtól, s magok fejlesztették a müveltséget az ős hagyományok közös alapján. Ha Amerika nincs is összeköttetésben északon Ázsiával, ki akadályozta egy tatár vagy mongol csapat költözését, melly Siberi-

ából indulván ki, átment a Behring szoroson? E vélemény sokáig fölényben volt, annálinkább, mert ujabb időben több törzs érkezett oda Siberiából [1]). De miként hihessük, hogy Mexicó és Peru müvelt nemzetei Ázsia északkeleti barbár hordáitól származtak volna? vagy hogy ennek déli tartományaiból jövén, átmentek a jeges vidékeken, anélkül, hogy nyomot hagytak volna magok után? Más részről megjegyezték, hogy a malajok igen régóta ügyes hajósok voltak; a Nagy-Ocean szigetei Ázsiától kezdve Pasquaéiig mind benépesitetteknek találtattak; sok eset megmutatta, milly hirtelen szaporodhatik el a hajótörés által valamelly szigetre vetett nép.

A nehézséget nem is azon kérdés képezi, mint népesitthetett be Amerika, mert bizonyos, hogy a mi félgömbünkről több izben hajóztak át oda; hanem e népeknek a fölfedezést megelőző történetét fedi sürü homály, s csak az tünik ki, miszerint a költözések a helyett hogy mint Európában lerombolták volna, átültették a müveltséget.

Dr. Warren di Boston sok koponyát megvizsgált, mellyek északi-Amerikában bizonyos halmokban találtattak, melly halmok temetkezés vagy isteni tisztelet helyéül szolgáltak s hihetőleg nyolcztiz századdal előbb emeltettek. E koponyák nem csak a mienktől, hanem a mostani indiánokétól, sőt minden más ismert nemzetéétől elütöttek: a homlok magasabb és szélesebb volt mint az észak-amerikai indiánoké, de kevésbbé mint az európaiaké; a szemgödrök kicsinyek és szabályosak, az állcsontok kiállók, de nem annyira mint az indiánoké; az inyboltozat kerekded; az orrnyilások kevésbbé szétterjedtek mint az indiánok és afrikaiaké, bár inkább mint az európaiaké, azon különösséggel hogy a hátsó koponya szándékosan belapitott volt. Más, ezerötszáz mérfölddel (miglia) távolabb talált koponyák régi perui koponyáknak ismertettek, mellyek azonban kissé különböztek az előbbiektől: a mi azon föltevésre jogosit, hogy rokonság létezett e nemzetek közt, s hogy az északi faj a jelenlegi északiak elődei által üzetett el, s hosszas bolyongás után Dél-Amerikában telepedett le, eredetet adván a népnek, melly ott Peru birodalmát alapitotta.

Kiemelik, hogy az e sirokból előkerült ékitmények és csontok hasonlitanak a hindostaniakhoz [2]). Nagy hasonlatosság fedeztetett

---

[1]) Mint a chippeway-ik (*Mackensie naplója*, 387. 113 lap.), a sioux-k, osagok, pawn-ok (*Pike utazása* I. rész, 63. l. II. rész. 9, 14. lap) és mások.

[2]) *Mem. encycloped ique*, 1839, disp. 95.

föl a japánok és Bogota síkságának népei közt, kik ép ugy mint amazok gyapot öltönyt viselnek, földmüveléssel foglalkoznak, terjedelmes községekben állandóan letelepedve élnek, s egy király és főpap által kormányoztatnak; összebonyolitott naptáruk a számok és napok ugyanazon körforgásait tüntetik föl, s szintén hatvanéves időszakot különböztetnek meg; továbbá nélkülözik az L betüt [1]).

E kevéssé számos amerikai törzs, melly a 68 ik északi szélességi foktól az 55°-ig, mindkét félgömbre kiterjeszkedett, az Ocean szinvonalával egyenlő magasságban, tehát a Teneriffa hegyfoknál kétszáz öllel magasabban lakott; s a Vonal közelsége nem tette, mint az öreg szárazföldön, bőrüket bronz szinüvé.

A Panamai-földszoros két, majdnem egészen elkülönzött részre osztja Amerikát: mindazáltal hasonlatosságok vehetők észre politikai és vallási forradalmaikban, mellyektől a különféle népek müveltsége kezdetét vette. A müveltség leginkább ki volt fejlődve a mexicóiak, peruiak és muiskoknál. Mexicóban, miként láttuk, az európaiak fokozatos kormányzati kötelékekkel összefüzött birodalmakat, központositott kormányzathozi közeledést, a legujabb forradalmak által megalapitott hübériséget, harczias, független, s örökösödési patriciatus által kormányzott köztársaságokat, jól rendezett rendőrséggel ellátott nagy városokat, sajátságos földbirtoklási rendszert, hatalmas gazdag rendezett papságot, kereskedelmet, ipart, nagyuri csint, s mindezek mellett szolgai szokásokat találtak, mellyeket a kényuralom és vérengző vallás hozott létre. Az első utazók megbámulták a Cordillerákon vezető utakat, Cuzcó épülethalmait, a mexicóiak gúláit és festményeit, s hün leirták azokat; csak az kár, hogy festmények által nem hagyták ránk az emlékeket, mellyeket aztán az idő és rajongás szétdúltak.

De Solis és más irók, kik soha sem lépték át Spanyolország határait, elvették hitelét azok értesitéseinek, kik sajátszemüleg láttak, s bölcseség jelének tartatott haszontalan fecsegésnek nyilvánitani, a mit Claviger Mexicó történelmében följegyzett. Uj, más részeken teendett fölfedezéseket akartak volna, hogy higyenek, s valóban bölcsész utazók kellettek volna nekik, hogy ne tartották legyen illetlennek csodálkozni azon, mit nem tudtak megfejteni. A legrégibb müveltség nyomai a nagy tavak északi részén találtattak, a hol talán megállapodtak a költözködő nemzetek, miután a hideg által el-

---

[1]) **Paravey** tovább vitte ez összehasonlitásokat *„Minden népek szám és irásjegyei ugyanazon eredetüek“* czimü munkájában. (angol.)

vesztették barmaikat; s szembetünő nyomait hagyták átutazásuknak e puszták jégtengerei és hegyei közt. Némellyek észak jeges vidékei felé vették utjokat, hol bőrt és halat találtak; mások a szép erdőségekben s a folyók és tavak mellett szóródtak el; ismét mások a földszoros alacsony és rosz légü partjai hosszában a déli félszigetre hatolván, lassan-lassan elfoglalták a viztelen pusztákat, az Andesek füves savanáit, és igy tovább az iszapos és termékeny síkokat, a dúsgazdag völgyeket, a terméketlen és zord magaslatokat, a sós magányokat, homokot és mocsárokat. Olly annyira hatalmas természet ellen kellvén küzdeniök, nem finomulhattak, mindazáltal az Ohio, Illinois, Missuri és Tennessee partjain nagyszerü ösemlékeket hagytak: azután átmenvén (ki tudja mi okból) a magas Cordillerákon Mexicó és Peru birodalmakat alapitották.

Emlékek.

Már emlitettünk néhányat Mexicó régiségei közől, hol a naponta előforduló uj fölfedezések e népnek a Nil és Földközi-tenger népeivel összeköttetését s keleti származását bizonyitják. 1842 deczemberben a londoni régészeti Társulattal Napean kapitány egy levele közöltetett, ki azt állitja, hogy a Mexicói-öbölben az Áldozatok-szigetén bálványokat, zene-eszközöket, edényeket, s egyéb tárgyak közt két, kétláb magas égett föld (terra cotta) szobrot talált, mellyek szemei lezárva, ajkaik nyitva voltak, orrukat és füleiket gyürük ékitették, testök pedig vereset és azúrkékre volt festve. Jellegre nézve elütnek a közép Amerikában találtaktól, mig ellenben hasonlitanak a régi világéihoz; a szobrok az egyiptomiakat; a szikából készült fejszék pedig a celtákéit közelitik meg, mellyek Francziа és Angolországban bőven találtatnak. Ugyanazon évben a német Uhde, miután Mexicóban történelmi és régiségtani kutatásokban huszonhárom évet töltött volna, nagymennyiségü régiségeket hozott magával, mellyek közől több tárgy a régi világgali érintkezésről tesz tanúságot; az ötvenkettőre menő, égetett földből készült 1—1½ láb magas edények hasonlitanak a hetruskokhoz, s görög, római, egyiptomi és indus istenségeket ábrázoló alakokkal vannak fedve.

S nem csak itt fordulnak elő igen régi emlékek, hanem olly helyeken is, mellyek a fölfedezés idejében semmi nyomával nem birtak többé a müveltségnek; s 1850-ben Észak-Amerika pusztái közepette félig eltemetett nagy város romjai fedeztettek fel, mellyről a hagyomány mitsem tudott. Melly igen régi emlékei ez ugynevezett Uj-Világnak két osztályba sorozhatók és pedig egyikbe a szükséges nyers erő művei, millyenek a fegyverek, házi eszközök, sirok; a

másikba azok, mellyek csak egy, a müveltség és tudományban elöhaladt népnél kereshetök.

Az elöbbiekhez tartoznak az igen hosszu gátak, és némelly városok földbástyái; a már emlitett toltekek, e világ pelasgjainak müvei; az Egyesült-Államokban talált sánczok, mellyek az Ontairo tótól Mexicó-öbléig, s az Alleghany és Rocky hegyláncz közt vonulnak el. Cuzcóban és Hollaytaytambóban a régi peruiak nem is tömegeket, hanem egész szikla hegyeket raktak egymásra, mellyek pontosan össze vannak illesztve, anélkül, hogy a vakolatnak, csigának vagy gépnek nyomai volnának [1]). Peruban a Caxamarca mellett egy nagy város romjai láthatók, hol a házak egymásra vannak rakva, s az alsók tizenkét láb hosszu és hét láb széles kövekből állanak, mellyek hihetöleg egy földalatti csatornából vágattak, melly a hegyeken keresztül vezette a vizet a városba. Ohio államban viznélküli és terméketlen sivatagok közepette igen nagy tért befoglaló, sok szögletü keritések találhatók, mellyek rendeltetése nem a törzsek házainak védése volt, hanem a foglyok leöletésének szinhelyéül szolgáltak, s szakértö emberek dicsérőleg nyilatkoztak e városoknak hadtudományt tanusitó szögletes elrendezéséről, mellyek falai ollykor az alapnál huszonöt méter vastagságuak [2]).

Az ép olly számos, a milly különböző alaku sírdombok többnyire kicsinyek; de Missuriban van egy, melly alapjában kétezernégyszáz láb széles és száz láb magas; Saint Louisval szemközt mintegy száz illy sirhalmat találhatni különböző csoportokban, mellyek legnagyobb részt észak-dél irányuak és egyközény alakuak. Brackenridge számitása szerint magában Louisianában háromezernél több van; ezek némellyike négyszáz méter szélesség mellett hétszáz méter hosszu, s csontvázak, fegyverek és réz érmek találtatnak bennök. Az egész Egyesült-Államokban nem kevesebb mint ötezer illy épitményt számitanak [3]). Illyféle romok, New-York állam-

---

[1]) Gay urnak a franczia akademianál 1840-ben tett közlései. Stevenson állitja, hogy a Caxamarca melletti nagyszerü romok közt agyag ragasztékot vett észre.

[2]) Szembesittessék ez azon eszmékkel, mellyeket mi az ős épitészetről kifejeztünk a II. könyv XXIV. fejezet.

[3]) *On the population and tumuli of the Aborigenes north-Ameriea.* Brackenridge ötszáznál több sirhalmot emlit, mellyek némellyike száz hold földnél is többet elfoglal. Rafinesque állitja, hogy Kentuckyban ötszáz, s az államon kivül ezernégyszáz régi emléket szemlélt meg. Lásd még

Beck *Gazetier.*

nál vévén kezdetöket nagy szélességen találtatnak elszórva, s nyugatra az Alleghanyk hosszában érik végöket; déli irányban keleti Georgia felé s Florida legdélibb részében egész az Oceánig huzódnak; nyugatra a Mississipi forrásain jóval feljebb mennek, s minden folyók partján, sőt a Mexicói-öböl mellett is lelhetők. Az Atlanti-Oceant csak Floridában érintik, s nem közelitik meg a Csendes-tengert vagy a hideg vidékeket, mi megczáfolja azokat, kik e nemzetek első székhelyéül Floridát állitják; s mig előbb azt tapasztalták, hogy a népességek a folyók és tengerek hosszában képződtek, itt az Atlanti-tengernél nem találhatók nyomaik.

Ha figyelembe veszszük, hogy ez emlékek felett végtelen erdőségek növekedtek, sőt némellyeke[1], hozzáértők bizonysága szerint, két izben is megujultak (pedig tudva van, hogy az egyszer elpusztitott erdők igen lassan veszik fel magukat, ugy hogy a hóditók által kiirtottak még most is megkülönböztethetők a többiektől) igen régi eredetüeknek kell tartanunk ez emlékeket.

Miként olvasóink már tapasztalhatták, a sirok gyakorta bizonyságot szolgáltatnak valamelly nép müveltségi állapotáról; és sok

---

Latrobe, *Utazás Mexicóban.*

Del Rio, *Palenque.*

Waldeck, *Régészeti és festöi utazás.*

mint szintén Stephen és mások utleirásait; az amerikai bölcsészeti társulat, s a new-yorki akademia értekezéseit.

Bradford, *Antiquity americ.*, *és On the origin and history of the red race.* 1841.

Warden, *Recherches sur l' antiquité des Etats Unis de l' Amerique Septentrionale.*

Orbigny, *Az amerikai ember, vagy utazás Dél-Amerikában.*

Bradford azon következtetésre jut, hogy az Egyesült-Államok, Uj-Spanyolország és Dél Amerika régi emlékeinek legnagyobb három csoportja ugyan egy család három ágától származik; hogy e család müveltséggel, mesterségekkel, nemzeti vallással és rendezett kormánynyal birt; hogy a természeti és erkölcsi egyformaság azt bizonyitja, miszerint e nemzetek közös eredetüek, voltak, s hogy a veres törzsek egy müvelt társadalom elvadult maradványai; hogy e müvelt népek két korszakba sorozhatók, mellyek egyike igen régi, és soká, de nem tudni meddig nyugalomban élt, mig a másik nemzeti viszályok, vadak betörései, a régi uralmak bukása s egy uj, terjedelmesebbnek alapitása által különbözteti meg magát. Az első müvelt telepitvények Közép-Amerikában alapittattak, honnan e nép a Horn foktól az északi Oceánig mindkét Amerikában elterjedt. Ö a veres fajt felismeri Egyiptomban, Hetruriában, Madagascarban, a régi Scythiában, Mongolországban, Chinában, Hindostanban, a malaji sziget-tengeren, Australiában és Amerikában.

amerikai sirok egy, a veres fajt megelőzött nemzedék mellett tanuskodnak. Cincinnatiban rábukkantak egyre, mellynek tojásdad alakja pontosan megfelel az égtájaknak, s épitészeti tudományt árul el; e sirban jáspis, kristály tárgyak, szenesülések, metszett csontok, ólom, réz, csillám-lemezek és kagylóból készült házi eszközök találtattak. Ohio tartományban Lancastertől délkeletre, kilencz mérföldre (miglia) egy százötven láb kerületü és tizenkilencz láb magas épülettömeget találtak; ennek bensejében tizennyolcz láb hosszu, nyolcz láb széles, másfél láb magas, metszett kővel elzárt földalatti üreget fedeztek föl; a földszinén egy két láb mélységü, fél hüvelyk vastag, jól kikészitett és simitott föld-edény állott, melly alatt hamut és szenet tartalmazó tömör ágy volt elhelyezve; az üregben tizenkét, különböző alaku és nagyságu emberi csontváz tünt szembe; egy gyermek nyakán pedig kagylóból készült ékszerek, gyökerek és egy csiszolt kő voltak láthatók.

A többi emlékek leirásával nem akarjuk fárasztani az olvasót, s csak azt jegyezzük meg, hogy bizonyára értelmesebb és neveltebb faj által hozattak létre, mint millyen a fölfedeztetés idejében az amerikai volt. S ez egymástól távol fekvő vidékeken talált emlékek a különféle népeknek ha nem azonosságát, mindenesetre rokonságát bizonyitják.

A föld-edények gyártásának mestersége Amerikában ép ugy mint Görög és Olaszországban virágzó állapotban volt, s fenmaradt ereklyéi érdekes összehasonlitást engednek a régi világéival. Tennesseeben, Nashvilleben, husz lábnyira a föld alatt kerekded alaku föld-edény találtatott, melly lapos, a szélek felé kikerekitett és egy női alakot tartó fedövel van ellátva; a nő vonásai az ázsiaiakhoz hasonlitanak, fövege tekc alaku, fülei nagyok s egészen álláig érnek. Ugyanott egy sirból gipszszel kevert szép agyag-földből készült emberi alak került elő, mellynek karjai hiányzanak, orra és álla megcsonkitottak, s befont hajjal boritott fejét háló, és egy tányéralaku föveg fedi. A futó árkokban szinezett, a sugáros napot ábrázoló pénzdarabok, különböző kinézésü bálványkák, halotti urnák találtattak, mellyek némellyei kecses alakuak voltak. Nyugat só aknáihoz közel nagy darab égetett föld-edények fordulnak elő. A legnagyobb edényt (vase) Lancasterben ásták ki, melly tizennyolcz láb magas, hat láb széles s finom ábrákkal fedett. Még különösebb a Cumberland folyója mellett lelt, s Triune-nek nevezett edény, melly három, hátul összekötött főből áll; e fők két ifjut és egy öreget

ábrázolnak, kik élénk veres és sárga szinre festvék, ajkaik nagyok, szemcsontjaik kiülök, fejök csúcsba menő és semmi szakálluk nincs.

Az amerikai nők fényüzés tekintetében nem maradtak hátra az egyiptomiaktól. Tennesseeben lévő Warren grófság egy sirboltjában egy férfi és nő teljesen ép, nádból font székeken ülő hullái találtattak, mellyek csipői kificzamitottak, labszáraik pedig a test felső része felé nyomottak voltak; e hullák cserzett özbőrbe, s csalán fonalbóli durva szövetü és madár tollakkal himzett ruhába voltak göngyölgetve; következett egy másik cserzetlen bőr-boritók, azután pedig egy felső, szintén csalán anyagu de ékesség nélküli takaró; a nő kezében kanpulyka tollból készült legyezőt tartott, melly kinyitható és bezárható volt. Mexicóban 1576-ban egy sirban annyi aranyat találtak, hogy az állam-kincstárt illető ötöd 9,362 unciát tett.

A metszésben szintén előhaladtak, s bővében találtatnak csont és kagylóból készitett nyakkötők; a fegyverek és házi eszközök gyakran a legkeményebb kövekből vannak; más, finom metszésü kövek a holttesteket ékitik. Natchesben emberi ábrázatu kő bálvány, Cincinnatiban egy ragadozó madár kimetszett feje és csőre, Ohio államban Colombóban egy bagoly, a Mississipi mellett pedig közel Saint-Louishoz egy mészkőben két láb lenyomata találtatott, mellyekben minden ideg rendkivüli pontossággal van kiemelve. Az Elknek Kanhawávali összefolyásánál negyvenkét láb magas, kilencz láb széles szikla darab emelkedik, mellyben egy teknős béka, egy kiterjesztett szárnyu sas, egy gyermek, és több más nem egészen durva alakok láthatók. Massachussetben fedeztetett fel a Writing-rock azaz egy felirattal ellátott szikla, mellynek kibetüzésén hasztalanul fáradtak Európa tudósai, kik mindazáltal a phoeniciknek hajlandók azt tulajdonitani. A Kopenhagában székelő királyi régészeti társaság 1843 febr. 10-iki ülésében egy, az Ohio völgyében talált s huszonnégy runbetüt tartalmazó kőről, továbbá több, tömör ezüst anyagu, s a scandinav sírokban bőven talált bronzból készültekhez hasonló harapófogócskákról, s végre a hetruskiakhoz egészen hasonló három perui edényről adott tudósitást.

Az érczmüvek bár ritkábbak, mindazáltal, mint láttuk, nem hiányzanak. Ohióban, Mariettában egy falban behorpadt tekéhez hasonló, tömör ezüstből készült egészen aranyozott csészét találtak, mellynek alakja, nem különben mint az égetett föld-edénycké egyszerü volt. A peruiak értettek a réz megkeményitésének most már ismeretlen mesterségéhez s az igy megkeményitett érczből készitették a szerszámokat, mellyeket az edények, házi eszközök és ékszerek

alakitásánál használtak: azonban meg kell vallanunk, hogy ez érez gyér vagy nehéz készithetésü volt, mert igen ritkán találtatik. És mégis ezzel kellett pótolniok a vas hiányát!

Könyvek.

Mig Görögország és Róma minden erőködésök daczára is csak szüken állithatták elő a papir-lapot, a toltekek és aztekoknál közönséges volt a magheyból készült, mellyet rajzok és képjeliratokra használtak. A mexicói könyvek, mellyek bőrre irattak, s a mi legyezőinkhez hasonlóan voltak összehajtogatva, évkönyveket, pereket, csillagászati és világképződési ábrázolatokat, szertartási szabályokat, a földfelmérés és adókra vonatkozó okmányokat, leszármazási festményeket sat. tartalmaztak, s ekként a régi világ egy népénél sem forgott olly tág körben a festészet mint nálok. Az alakok nem igen szerencsésen sikerültek, de a szinek nagyon élénkek, tartósak, s kiváló figyelem van forditva a részletekre. Mindazáltal a betü- vagy szótagos irást, melly a régi szárazföldön olly nagy változatosságban használtatott, egy amerikai nép sem ismerte. Az állitólagos régi feliratok Humboldt által szeszélyes képeknek nyilvánittattak, miért is azt kell hinnünk, hogy a betüirást vagy nem ismerték, vagy elfeledték az első benlakók. Azonban tévedne, ki valamelly esemény bármikénti ábrázolását képjeliratnak venné; s a ránk maradt mexicói iratok inkább a Traján oszlopéihoz hasonló, megfejtésre váró festmények, sem mint az obeliskokéinak megfelelő rendszeres jegyek.

Az aztekok egyszerü képjeliratokkal birtak a viz, föld, levegő, szél, nap, éj, éjfél, szó, mozdulat, mint szintén a nap-év számai, napjai és hónapjainak kifejezésére; s e jegyek, összeköttetvén valamelly eseményt ábrázoló festménynyel, elmés módon tudatták, vajjon a tényked̄és nappal vagy éjjel történt-e, nem különben a személyek korát, mint szintén azt is, ha vajjon beszéltek-e, és mellyik beszélt legtöbbet. A mexicóiaknál hang-képjeliratok is találtattak, mellyek nem a dolgokat hanem a szót fejezik ki. A félbarbár népeknél az egyének, városok és hegységek nevei átalában az érzékekre ható tárgyakra vonatkoznak, millyenek p. o. a növények és állatok alakja, a tüz, levegő vagy föld, minek következtében az aztekok képesek voltak a városok és uralkodók neveit leirni. Axajacatl betüszerint forditva viz ábrázatot; Ilhuicamina eget metsző nyilat jelent: a festő tehát Axajacatl és Ilhuicamina királyokat akarván ábrázolni, a viz és ég képjeleit egy fő és egy nyil ábrájával egyesitette. Macuilxochitl, Quauhtincan és Tehuilojocan

városok nevei öt virágot, sas-házat és tükröt jelentenek; ezen városokat ábrázolandók tehát egy, öt szárra helyezett virágot, egy házat, mellyből sas fő nyúlt ki, s egy tükör lemezt festettek. A különböző egyszerü képjeliratoknak illy módoni egyesitése értelmezte a jegyek segélyével összetett neveket, mellyek egyszerre szemhez és fülhöz szóltak; gyakran a jegyek, mellyek a városokat és tartományokat jelentették, a földtől vagy a lakók iparától kölcsönöztettek.

Humboldt, kitől ez észrevételeket kölcsönözzük, e kéziratokat ugy akarja tekintetni, mint kevert nemü festményeket, mellyek Montezuma idejében nagy tökélyre vitettek. A kötetek, mellyeket Uj-Spanyolország első téritői helytelenül neveztek mexicói könyveknek, a legkülönfélébb tárgyakról tartalmaznak ismertetéseket, ugymint: a mexicói birodalmat érdeklő történelmi évkönyveket; szertartási utasitásokat, mellyek jelezik a hónapot és napot, mellyen egyik vagy másik istenségnek áldozni kellett; csillagászati és világképződési ábrázolatokat; per-töredékeket; a katastert vagy a földbirtoknak egyes községbeni felosztását illető okmányokat; az egy vagy más időben fizetni kellett adók lajstromát; leszármazási táblákat, mellyek nyomán az örökség és öröklési rend szabályoztattak; a polgári és egyházi év közbeszöktetéseit (intercalatio) kimutató naptárakat, s azon büntetéseket ábrázoló festményeket, mellyekkel a biráknak fenyiteniök kellett a kihágásokat.

„Amerika és Európa különféle részeiben tett utaim (irja Humboldt) azon kedvező helyzetbe hoztak, hogy több mexicói kéziratokat megvizsgálhattam, mit Zoega, Claviger, Gama, Hervas, Carli az „Amerikai levelek“ értelmes szerzője, és más tudósok nem tehettek, s csak Boturini nyomán irtak Amerika ősmüveltségének ezen emlékeiről. Mexicóban az alkirályi palotában lévő becses gyüjteményben olly töredékeket láttam, mellyek az elszámlált tárgyakra vonatkoztak. A Velletri, Róma, Bologna, Bécs és Mexicóban őrzött mexicói kéziratok közti rokonság olly nagy, hogy első tekintetre egyik a másik másolatának látszik. Mind e kéziratok hibátlan vázolás, a részletekbeni pontosság, s a színek elevensége által tünnek ki, mellyek olly módon alkalmaztatnak, hogy szembeötlő ellentétet alkossanak; az alakok teste, miként a hetrusk dombormüveké, átalában alacsony és vaskos; a mi a rajz helyes voltát illeti, az indiánok, tibetiek, chinaiak és japánok legroszabb festményeinél is hátrább állanak. A mexicói festmények közt rendkivül rövid testeket, a madár karmaihoz hasonló ujjakkal ellátott lábfőket, igen nagy, ren-

desen oldalképi s kitárt szemü főket különböztethetni meg. Mindez a müvészet gyermeki állapotára mutat: de nem kell felednünk, hogy olly népek, mellyek eszméiket festmények által fejezik ki, s társadalmi állapotuk folytán a kevert képjelirat gyakori használatára kényszerittetnek, ép olly kevés gondot forditanak a hibátlan festésre, mint Európa tudósai arra, hogy szépen irjanak.

„A képjelirati festészetnek 648-ban történt bevitele előtt Anahuac népei azon csombékokat és több szinü madzagokat használták, mellyeket a peruiak quique vagy quippu-nak neveztek, s melyek nem csak Canada vadai hanem a régi chinaiaknál is találhatók [1]). Boturini szerencsés volt valódi mexicói quippu-khoz juthatni, mellyek nepohualtzitzin-eknek is neveztettek, s a tlaskaltekok vidékein találtattak. A nagy népköltözések alkalmával, miként az iberek, celták, pelasgok keletről nyugatra, ugy Amerika népei északról délre vándoroltak. Peru régi lakói hihetöleg Mexicó síkjain keresztül vették utjokat; s valóban Ulloa megismerkedvén a perui épitészeti irálylyal, meglepetett azon nagy hasonlatosság által, mellyet, az ajtók és fülkék beosztását illetöleg, nyugati Louisiana némelly épületei, s az incák által emelt tambo-k közt észrevett; s nem kevésbbé figyelemre méltó, hogy a Lican-ban, Quitó ország régi fővárosában összegyüjtött hagyományok szerint a quippuk sokkal előbb ismeretesek voltak a peruiaknál, mintsem Manco-Capac utódai leigáztattak“ [2]).

Hogy a müveltség központjai Mexicó és Peru voltak, a tengeri nek müvelése is bizonyitja, melly ugy látszik onnan terjedt el a két Amerikába. Massachussetben a hagyomány délnyugatról származtatja azt; New-Yorkban a déli indiánok ajándékának tartják, kik a délibb népektől kapták; Dél-Amerikában ellenben északi eredetünek hiszik.

Mellözve a három müvelt népet, az európaiak Louisiana natcheseinél némileg rendezett kormányt, s a mostani Egyesült-Államoktól északra, s azok közép pontján, mint szintén az araukanoknál is a törzsek közt szövetséget találtak. A gaspesianok egy törzse, melly

---

[1]) **Lafitau**, *Moeurs des sauvages*, t. 1. pag. 133 és 508; *Hist, générale des voyages*, t. I. l. X. c. 8. **Martini**, *Storia della Cina*, pag. 31; **Boturini**, *Nueva historia de la America septentrional*, p. 85.

[2]) *Vues des Cordilliéres.* E munkában az Európában levő összes ugynevezett mexicói kéziratok lajstroma feltalálható; s mi e könyv végén az L) jegyzet alatt adjuk azt.

Canada keleti partján lakott, ismerte a szélrózsát, névszerint jelzett néhány égi testet, lerajzolta tulajdon földje térképét, s a keresztet imádta. Californiában, St. Barbara vidékeinek indiánjai, állatilag buta népek közepett, biztos házakat, s történeti festményekkel ékitett sírokat épitettek; egynejűségben éltek, s a nők iránt tisztelettel viseltettek. A többiek barbár életet éltek. Igaz azonban, hogy keverve voltak, s Hajti békés lakói mellett a megszelidithetlen caraibok dühöngtek; a brasiliaiak testi erővel éber szellemet párositottak; a Darien-földszoros erőteljes fajokat táplált, mellyek talán messziről költöztek oda.

Erkölcsök.

Robertson, kora szokása szerint, a barbárság egy eszményképét akarván rajzolni, az amerikaiak erkölcseiről festő, de egészen rendszeres leirást adott; ezt olvasva tehát azt hihetnők, hogy a müveltség foka az egész félgömbön ugyanaz volt; idejárul, hogy ő nem különben mint Paw és Raynal mindazt barbárságnak tartja, mi a classikus müveltséghez nem hasonlit. Pedig ellenkezőleg a legnagyobb változatosság volt észrevehető a müveltséget illetőleg, ugy annyira, miszerint Condamine azt mondja „hogy a ki az amerikaiak szokásait pontosan akarná ismertetni, annyi leirást kellene adnia, a mennyi nemzet van ott.“ A müveltség és társadalom kisebbitői, kik a mult században irigylendő szinben igyekeztek feltüntetni a barbárok állapotát, az utopisták és ábrándozók közé lennének helyezendők, ha mégis jó hiszemüek voltak. A tudós természet-búvár Lamanon, La Perouse-val Samoa szigetén kötvén ki, igy szólt ehez: „Az indiánok százszor többet érnek mint mi.“ Másnap az indiánok meg gyilkolták őt, s La Perouse igy irt: „A bölcsészek, kik egekig emelik az indiánokat, több epét okoznak nekem, mint magok a vadak.“

S megjegyzendő, hogy a vad és barbár sajátos tulajdonok által különböznek egymástól, miért is nagyon tévesen jártak el, kik a müveletlen élet képét akarván rajzolni, Tacitus germánjait s az első hóditók vadait összekeverték. Egész népségek, millyenek az eszkimók, grönlandok, samoyedok, hottentották, ugy látszik, soha sem érendhetik azon népek müveltségi fokát, mellyeket mi barbároknak nevezünk, mint p. o. a tatárokat, mongolokat, beduinokat. Földjük soha sem fog meghódittatni, mert semmi jutalmat nem igér a fáradalmakért, s azt lehet mondani, hogy lelki tehetségeik egyensulya annyira megváltozott, hogy többé semmi emberi erőnek nem sikerülend azt eredeti állapotába visszatériteni. Végső égaljak alatt lakván, hol a természet igen szüken vagy olly túlbőségben osztja az életet,

hogy önmagát dúlja fel, s a hústömeg túlsulyban lévén nálok az ideg felett, a gondolkodó lény akadályozva van bennök a szervek durvasága által, s a barmoktól csak alig különbözteti meg öket az isteni tüz egy halvány sugára. A tétlenség túlságos szeretete clálomkórositja tehetségeiket, s olly annyira a szülő földhöz lánczolja öket, hogy csak felkelni is arról büntetés rájok nézve ; s még azok is, kiket a szükség vadászat vagy halászatra kényszerit, ezek végeztével ismét visszaesnek a restségbe s az emberfeletti erök félelmébe, mellynél fogva az egész teremtett világot iszonyatos és gonosztévő hatalmakkal népesitik be. Főnöküknek, kit ők isteni törzsből származottnak hisznek, föltétlenül vakon engedelmeskednek. A szeszes italokkal, mellyek egy felmagasztosult élet gyönyöreit izleltetik velök, egész önromlásukig mértékletlenül élnek. Erősek és bátrak, annál inkább, mert kevés ismeretök van a veszélyekről ; ellenségeiket dühösen gyülölik ; egyedüli erényül az erőt, egyedüli jogul a harczot tartják.

Im, illy állapotban találtattak sok amerikai törzsek ; mások ellenben szenvedélyeseknek, bátraknak mutatták magukat, a fájdalmat férfiasan elviselték, s nemes érzés és lelki erő világos jeleit adták. Ez azonban nem tesz kivételt előbbi állitásaink alól, mert e tulajdonok müveltebb népektől származtak, mellyek egy időben a szárazföldön terjedtek szét, azután pedig a hosszas elszigeteltség következtében sülyedésnek indultak, melly állapot közép helyet foglal el a barbárság és vadság közt.

Vallás.

Az istenség eszméje majdnem mindenik törzsnél többé kevésbbé anyagi s mig egy helyt minden külső isteni tiszteletet nélkülöző, másutt büvészetek és rettenetes babonákkal elhalmozott volt. Hivén egy olly lénybe, melly a természetet kormányozza, melly büntet és jutalmaz, némelly népségek egyszerü szertartásokban fejezték ki iránta tiszteletöket, s majd a napban, majd más égi testekben vagy valamelly ritka és különös tárgyban vagy idegenszerű alakokban személyesitve imádták azt. Áldozatok és taliznánok engesztelték meg a haragos istenséget ; a másik életre a holtak élelmi szerek, ruhák, fegyverek, szolgák és nökkel láttattak el, kik sirjaikon ölettek le. Némellyek háromságot tiszteltek, mások a jó és rosz kettős szellemében hittek ; az araucanok, natchesek és cactok vallása a sabeismushoz közelitett. Felső-Orinoco partjain Cachimana, mint a jó, Jolokiamo, mint a rosz okozója egyedül a természet erőiben tiszteltettek, s szertartásaikba csak a legszigorubb kisérletek után avatta-

tott be valaki. Észak-Amerika vadainak mindenike saját manituval birt, mellyet majd állat, majd fa, majd szikla vagy más alakban imádnak, mig kedvezőnek tapasztalják. Paraguay némelly népeinek szertartásaiban az ajtatoskodók egész darabokat kiszaggattak egymás testéből, s egész nap hal-szálkákkal vagy tövissel szurkálták magukat. A Missuri partjain lakó minetarok juliusi ünnepen megcsonkitják magukat, vagy a papokat kérik fel, hogy húsdarabokat szaggassanak rólok, vagy hogy hátok bőréből szíjjakat hasgassanak; némellyek átfúrván vállaikat, szíjjakat húznak bele, vagy pedig nyilakat szurnak legidegesebb testrészeikbe.

Kormány.

Némelly népek király által kormányoztattak; a legtöbben törzsfőknek engedelmeskedtek, kik azonban nem fosztották meg őket személyes szabadságuktól. Hispaniolában a cazika halála után gyermekeire ment át a hatalom; Floridában szintén, s különös diszitményekkel különböztettek meg. A Mississipi partjain a natchesek közt némelly családokban a nemesség örökösödés utján szállt nemzedékről nemzedékre. Bogotában, melly földmüvelő ország volt, a fejedelem teljhatalommal rendelkezett, rendes udvart tartott, ministerium és hierarchiailag rendezett hivatalok által kormányzott, s reszkető alattvalói részéről vámok, ajándékok és nagy tiszteletben részesült. A kormányzás pedig mindig vallásos eszmékkel hozatott kapcsolatba, s a fejedelmek vagy a nap fiainak tartattak vagy a templomban neveltettek, vagy az istenséggel érintkezésben lévőknek hitték őket. S a hol csak erős lábra kapott a kormány, mindenütt bevitetett a rabszolgaság, melly a törzsfőt élet halál urává tette. Az öregeket tisztelték; s a tapasztalás, mellynek segélyével előre látták az eseményeket vagy meggyógyitották a betegségeket, isteni tulajdonnak tünt fel előttök. Ehez aztán könnyen hozzá járult a felsőbb hatalmakkali közlekedésröli vélemény, miből a boszorkányságok és büvészetekbeni elterjedt hit származott.

A nők állapota.

A nők mindenfelé rabszolga és tulajdon gyanánt tekintetett, s erős munkákra kényszerittetett, mi szükséges következménye a vadállapotnak, mellyben a férfi vadászat, halászat s a védelemmel van elfoglalva. Az amerikaiak átalában csak egy nőt tartanak s a szerelem dolgában hidegek; némelly helyeken sokférjüség divott, s az araucanok és maigurok némelly törzseiben, a tibetiek és ceyloniak módjára, a testvérek egy közös nővel elégedtek meg. Amerika egyik sajátossága a könnyü szülés, minek következtében a nők alig hogy

világra hozzák gyermekeiket, magok viszik a folyóhoz, hogy megmossák azokat és magukat, s azután mindjárt szokott foglalatosságaik után látnak. A Santa Cruz de la Sierra tartomány chirignanóiak női, miután megszülték magzatukat s megmosták magukat, visszatérnek kunyhóikba, s egy rakás homokra vetik magukat, mi alatt a férj ágyba fekszik, bőjtöl és látogatásokat fogad [1]). Sok nemzetnél szokásban van a magzat-elhajtás, s a kisded kitevése vagy eltemetése.

Szokások.

Az amerikai törzs ritka szakáll és hajzat által tünik ki, de nem olly átalánosan mint hiszik; igy p. o. Mexicó aztekei bajúszt viseltek, s közönséges volt a hosszu haj. Nők és férfiak meztelenül jártak, s legfeljebb ágyékukat takarták el szines tollakkal s mesterséges szövésü köténynyel.. Bőrüket rajzokkal ékitették, szinezték, s húsukat átfúrták. E cselekvények elseje igen hosszas kinzás közt megy végbe, s némellyek meg nem elégedvén a sima rajzzal, dombormüvekkel is diszitik magukat. Füleiket átfúrják, s fülczimpáikat annyira kinyujtják, hogy jókora karika vagy fadarab fér az azon fúrt lyukba; némellyek orrukat és alsó ajkukat illetőleg is ezt teszik, mellybe ollykor egy scudi nagyságu elefántcsont vagy fa karikát zárnak. A nők olly keményen megszoritják lábszárukat, hogy a hús formátlanul kidagad. Mellőzve a többi különcz szépitési módokat, mint szintén az egész testnek vagy a hajnak utálatos bekenését vagy veresre festését, csak azt emlitem, hogy midőn Stedman egy ekként befestett cajennai indián ifjut látva elnevette magát, ez igy szólt hozzá: „E szokás azonkivül hogy szépséget kölcsönöz, puhitja a bőrt s akadályozza a kipárolgást, még azon előnynyel is bir, hogy véd a szúnyogok marása ellen: de ti mi okból fehéritek magatokat? (a hajporozás lévén akkor divatban), miért vesztegetitek a lisztet, miért piszkoljátok be ruháitokat, s miért akartok idő előtt ősznek látszani?“

Átalában véve az indiánok nem nevetnek, keveset beszélnek, s arczukon nem mutatnak csodálkozást vagy gyötrelmet; megesik, hogy a házfő több napig távol van, s visszatérvén egy szóval sem emliti, mi történt vele. A falánkság önkénytelen önmegtagadásra

---

[1]) Ez annyira furcsa szokás igen elterjedt a világon. Zucchelli téritő Congóban; mások Bearn, Tatárország, India s Amerika nagy részében találkoztak azzal (**Piso**, *De Indiae utriusque re naturali* lib. 1. p. 14). A régiek a cantabrok (**Strabo**, *Geograph.* III. 25), corsok (**Diodorus Siculus** lib. V.), s az Euxinus népei közt fedezték azt fel (**Apollonius Rhodius**) II. v. 1013).

kényszeriti őket. A társadalmi vonzalmak szük körben forognak, mellyen kivül csak haragnak van helye; a könyörület érzete igen gyenge; a boszut kegyetlenül üzik, s ellenségeiket hosszas kinzások közt végzik ki. Az életet megvetik. Sokan az ünnepeket vad bátorsági tényekkel, s ön testök kegyetlen kinzásával ülik meg.

Hogy milly kevés befolyása van az észnek a természetre, mutatják a szokásos gondatlanság, a puszta erő vagy legfeljebb ügyességi játékok, s a durva vallások. Nem levén kénytelenek dolgozni az élet fentartása végett, megszokják a restséget; mindazáltal ha a szükség ugy hozza magával, vizi vagy szárazföldi utazásaikban rendkivüli fáradalmakat képesek kiállani. A vadászat nálok nem mulatság, hanem legkedveltebb foglalkozás, mi végre fegyvereket szereznek magoknak, csonttal vagy kővel helyettesitvén az ismeretlen vasat, s igen finom mérget készitenek, mi által gyógyithatlan sebet okoznak. Főleg Patagoniában igen erősek; férfiak és nők könnyedén megmászszák a fát, átszökik a völgyeket, keresztül hatolnak a sebes folyókon, s a lóval versenyeznek a futásban; mindezt azonban csak ugy, ha nem kényszerittetnek.

Jóllehet olly nagy folyók s tenger mellett laktak, az amerikaiak a hajózási mesterséget nem vitték tovább a fatörzsekből kivájt csónakok készitésénél; ezeken azonban bátran szembeszálltak a veszélyekkel, s dühös harczokat vivtak, mit annál biztosabban tehettek, mert rendkivül ügyesek voltak az úszásban. Némelly népek a tüzet sem ismerték; mások dörzsölés által állitották azt elő. Biztositandók magukat az ártalmas állatok ellen, függő ágyakban háltak. Igen mértékletesek lévén, hat indiánnak elég volt egy spanyol része, melly nép pedig az európaiak közt legkevesebbel beéri. A részegitő italok készitéséhez értettek; de miután megismerték a pálinkát, annyira megkedvelték azt, hogy ruhájokat és leányaikat is oda adták érte. Halottjaikat is megöntözték vele, és sajnálkoztak felettök, hogy megfosztattak annak élvezetétől.

Mig a mi társadalmaink bölcsőjénél baromtenyésztés és földmüveléssel találkozunk, Amerikában ismeretlenek voltak a nyájak, s igen csekély mérvben üzetett a földmüvelés; a tejet, melly olly közönséges az ó világban, az amerikaiak nem használták étkül, és semmi előnyt nem tudtak húzni a Missuri és Mississipi végtelen síkjain bolyongó pézsmatehenek és bivalyokból. Ugyanazért nem is lehetett valódi fogalmuk a tulajdonról; s még ott is, hol a nők által vettettek, az aratás nem különben mint a munka közösen végeztetett, miért is sem szegények sem gazdagok nem voltak köztök.

A mesterségekbeni ügyességök mindössze is a fegyverkészitésre szoritkozott; a házakkal nem sokat törődtek, s csoportosan laktak kunyhóikban, ha mégis az égalj szabad ég alá nem csalta öket. A házi eszközöknek szükében voltak; a gyümölcsöket ugy élvezték, a mint a természet adta; az állatokat és halakat megsütötték vagy békateknőben megfőzték. Kenyeröket a mérges manioco megvakart gyökere szolgáltatta.

De jóllehet a békés élet kényelmeinek előállitásában ügyetlenek voltak, a háboru rettenetes tudományához értettek, s a spanyolok hóditása nem kevéssé könnyittetett a törzsek vagy nemzetek egymásközti ellenségeskedései által. E harczokban mind fegyvereiket, mind kinézésöket illetőleg iszonyuaknak igyekeztek feltünni, s a mit az ember nem igen várna vadaktól, gyakran folyamodtak ravasz fogásokhoz, nem tartván aljasságnak rászedni vagy meglepni az ellenséget, s azon lenni, hogy részökről minél kevesebb veszteséggel a lehető legtöbb kárt okozzák annak. Hadjárataik rögtönzöttek, rövid tartamuak: s mig tegnap véres harczokat vivtak, ma győzők és legyőzöttek kúnyhóikba térnek vissza. A csatábani elesés a helyett hogy dicsőségesnek tartatnék, isteni büntetésnek tekintetik; nem elég hogy leölik az ellenséget, hanem meg is eszik; a foglyot hosszas kínzások közt végzik ki, miközben ez bátorságot mutat, bántalmakkal felel a bántalmakra, s vállalataival kérkedvén elmondja, hogy egyiknek atyját, másiknak testvérét sat. ölte meg, és énekel. A kivégzéseknél a nők és gyermekek is jelen vannak, s gúnyolódásaikkal igyekeznek keserübbekké tenni az áldozat fájdalmait; a leölt vérével meghintik gyermekeiket, hogy megtanulják férfiasan halni meg; kiadván a fogoly lelkét, megfőzik és megeszik. Milly nyugodt vadsággal öltek le Mexicó papjai száz meg ezer áldozatot a vérszomjas nép szeme láttára! A meggyözöttek fogai nyakékül, fejeik diadaljelül, csontjaik harczi sípul szolgálnak.

Illyféle gyakorlatok által megszokják a tűrést, mellynek ollykor férfiak és nők bámulandó példáját adják. Az Orinoco partjain a harczos, ki törzsének főnöke akar lenni, igen hosszas böjtnek vettetik alá; ennek végeztével minden főnök három csapást mér rá, miközben neki nem szabad fájdalmat elárulni; azután megkötött kezekkel leterittetik s bizonyos mérges hangyák bocsáttatnak reá, mellyek marását, bármilly érzékeny helyen történjék az, tilos észrevettnek mutatnia. Még ez sem elég; pálmafa levelekbe burkoltatván igen büdös füstü tüzet gyujtanak alatta, melly ollykor megfojtja.

Ha mindezt panasz nélkül kiállja, méltónak itéltetik az emberek kormányzására.

E vad szokások következménye a nálok nagyban uralkodó önszeretet, melly semmit sem akar türni másokért, s nem érzi magát a hála vagy rokonság által lekötelezettnek; továbbá a szinlés, minek következtében több ezerre menők közt jöhetett létre összeesküvés a nélkül, hogy a gyanakodó spanyolok észrevették volna azt.

Legismertebbek Paraguay és Plata vadai. A chiarruak, melly nép Maldona-dótól Uruguayig kószál, soha sem hódittathattak meg, s a spanyoloknak csak ugy sikerült öket a pártoktól távol tartani, hogy 1724-ben Montevideót épitették; azon rész, melly Uruguaytól keletre lakik, még most is szabad és hatalmas. Testalkatuk magas, arczszinök barna, hajuk hosszu és tömör, szakálluk nincs, átalában piszkosak, s a nők bolhát és serkét szeretnek nyelvökön tartani; fonás vagy varrásról szó sincs; görbe fák alatt laknak s ágyúl bört használtak. A földet nem müvelik, az ejtett vadat megsütik. Arczuk nem fejezi ki a szenvedélyeket, keveset beszélnek, még kevesebbet nevetnek, nem énekelnek és nem zenélnek; rabszolgákat nem tartanak, isteni tiszteletök nincs; a családfők ügyelnek fel a közbátorságra, és intézik a harczokat, még pedig olly ügyesen, hogy a spanyolokat több izben megszalasztották. A családatya halálakor a felnőtt fiúk saját testökön a legkegyetlenebb kinzásokat viszik véghez.

Legvadabbak a pampák, kik Buenos-Ayrestől délre a síkságokat lakják. Ezek sohasem hajtattak iga alá, s gyakran megverték a spanyolokat. Öten közülök foglyúl esvén egy hatszázharmincz legénynyel megrakott hajón Európa felé szállittattak. Öt napi utazás után kissé szabadjára hagyatván, összesúgtak, fegyvert fogtak, és sokakat megöltek, mig végre a tulnyomó szám által legyőzendetteknek látván magokat, a tengerbe ugráltak.

Uallaga és Ucayale közt Sacramento pampáján, s belső Peru szomszédos részeiben a benszülöttek fehérek, a nők igen szépek voltak, s a testi tökélyt az által igyekeztek megszerezni, hogy a nyomorék uj szülötteket megölték, a többiek tagjait pedig mindaddig pólyázták, mig a kellő idomot föl nem vették; a főt deszkák közé szoritották olly módon, hogy, mint ők mondák, a teli holdhoz hasonlitson. A nyelvek igen különbözők és még többeknek látszanak a szók hangoztatása miatt, melylyel azokat kiejtik. A házasságok a bölcsőben köttetnek, s bár nem feloldhatlanok, átalában mégis csak a halál választja el a házasfelcket. Az Istent öreg ember képében

képzelik magoknak, ki az égben lakik, s midőn földünkön megjelenik, ez megrázkódik; sem templomokat sem oltárokat nem szentelnek neki. A rosz szellem földalatt lakik s azon van, hogy ártson a halandóknak a moanok, vagyis az orvosokul használt büvészek által, kik gyakran bünhödtek valamelly hatalmas vagy kedves személy halála miatt. A síron túl másik élet van, hol a barátok és rokonok találkoznak, esznek, isznak, vadásznak, s ünnepélyességek közt járják be a tej-utat. Némellyek a többé kevésbbé szerencsétlen állatokbai átköltözést is hiszik. Valamelly kedves személy halálakor összegyülnek, s a különféle vadak hangját utánozva jajgatnak; azután megégetik a holtat, mint szintén kunyhóját is, és mindazt, mi övé volt. A halott hamvait edénybe szedik, mellyet puszta helyen tesznek le, s még csak emlékezni sem szabad a kimultról. Az özvegyek ollykor elnyelik férjeik hamvait. A capanagak megsütik és megeszik halottjaikat; a roa-mainak, midőn elporlottnak gondolják a hust, a csontvázt kiássák, megtisztitják, s képjeliratokkal fedett agyag koporsóba zárván kunyhóikban helyezik el, és tiszteletben tartják.

Fejszéiket nagy fáradsággal köből metszik; s egyikök a jezsuita Richternek tulajdon első szülöttjét akarta cserébe adni egy fejszeért, melly szivtelenségeért midőn megfeddetett volna, igy válaszolt: „Én szeretem gyermekemet, de annyit nemzhetek a mennyit akarok, mig fejszét nem vagyok képes készitni. Azután a fiu kevés ideig lesz enyém, a fejsze pedig mindig.“

A patagonok, kiket az első hajósok óriásoknak irtak le, nem igen magasabbak a többieknél, s csak fejdiszök emeli őket [1]); testöket nagy juhbőr fedi, melly térden alul ér; szemeik környékét s az azok közti tért feketére festik, miért is ugy néznek ki, mintha szemüveget viselnének; tüskés hajukat körben nyirják, s kötelékkel szoritják fejökhöz, melly kötelékbe aztán, mikor vadászatra mennek, nyilaikat szúrják; testöket és arczukat különféle szinekkel pontozzák. Vannak lovaik és ebeik; csontból és kőből készitik a sarkantyúkat, mintszintén a lándzsák és nyilak hegyeit is, s mesterileg kezelik a parittyát. Rudak által tartott börök képezik kunyhóikat, s ha az európait rajzolni vagy irni látják, zavarják, félelmetes büvészetnek tartván azt. Nomád életet élnek, s juh és strucz vadászattal foglalkoznak. Chetebol-t és Cheluda-t imádják; a hold keltét ujjon-

[1]) Orbigny szerint rendes magasságuk 5 láb négy hüvelyk.

gással és tagjártatással fogadják; a tekintélyesebbek halálakor egy lovat ölnek le, s több hónapon át folytatják a siratást [1]).

Az amerikaiak hanyatló állapotban voltak, midőn az európaiak megérkeztek hozzájok. Columbus Hispaniola lakóit egy millióra tette; ebből a himlő százhúsz, Cubában hatvan ezret, a szárazföldön hat milliót sepert el; de az illy számitások csak önkényesek, s ha némelly vidékek nagyon be voltak is népesitve, de sok térségek egészen lakatlanul hevertek. Némelly népek, mint p. o. a Szent-Lőrincz és Mexicó közt lakók, nem különben a chiliek, araucanok, patagonok, makacsúl gyülölték az idegen uralmat, s egész tehetségökkel küzdöttek ellene. A naptéritők közt lakók ellenben éghajlatuk következtében békésebbek s nyugalmat kedvelők lévén, nem birtak a betörés visszaverésére szükséges elhatározottsággal. Mexicóban [2]) és Peruban a népek egy uralkodó család rabigájában nyögvén, nem igen volt kedvök védeni azt, és meghódoltak. Az Antillákról eltüntek a régi lakók, de nem ugy a szárazföldről; sőt a déli tartományokban naponként szaporodnak. A földet müvelő, s épen azért ahoz ragaszkodó népek és Mexicó magaslatainak lakói készebbek voltak elviselni a hóditók bántalmazásait, mintsem atyáik által müvelt földjöktől megválni. Az északi részekben, hol nomád életet

---

[1]) *Monthly Review*. 1834 febr.

[2]) Torribio da Benevento atya tiz okát adja Mexicó hirteleni elnéptelenedésének, mellyek a következők: 1) A himlő, melly 1520 Narvaez egy néger rabszolgája által vitetett be, s a népség felét elpusztitotta. Torquemada, két más, 1545 és 76-ban dühöngött ragályról tesz említést, mellyek, és ugyan az előbbi nyolczszázezer, a másik két milliónál több embert sepertek el. Peruba később hatolt be a himlő, de nem kevésbbé volt gyilkos. 2) Az éhség, melly a spanyolokkali harczok közben, s főleg Mexicó ostromakor igen sokakat megfosztott életöktől. 3) A drágaság, melly e város bevétele után a földmüvelés megszákadása következtében kapott lábra. 4) A nehéz munkák, mikre az azokat meg nem szokott indiánokat a spanyolok kényszeritették. 5) Az igen terhes taksák, mellyek alól egy indián sem volt kivéve. 6) Sok indiánnak a folyókbani arany gyüjtései használása, kik igen kevés élelemben részesültek, s a magas vidékek hidegének voltak kitéve. 7) A Mexicó ujra épitésében kiállott fáradalmak, mit olly gyorsasággal eszközlött Cortes, hogy nagy számmal belehaltak. 8) A rabszolgaság, mire különféle ürügyek alatt sokan kényszeritettek. 9) A bányák müvelése, mellyek szomszédságai behintve voltak a hullákkal, s az ég elhomályositva a testekre összegyülekezett varjuk által. 10) A spanyolok polgári harczai, mellyekben az indiánok *tamemi*-kül, azaz teherhordókul használtattak. E tekintetben leginkább a peruiak álltak ki sokat. — Ulloa, Peruról beszélvén, egy más fő okát adja a néptelenedésnek t. i. az italok használatát, melly, állitása szerint, több embert megölt egy évben, mint a bányák félszázad alatt.

éltek, a hóditóknak hagyták oda a savanakat, mellyeken bivalaikat legeltették, s Gilán túlra vonultak vissza; a canadaiak az Alleghany hegyek közé, majd az Ohio mögé, végre a Missuri mellé menekültek. Miért is Uj-Spanyolország benső, s az Egyesült-Államok müvelt tartományaiban gyéren található a réz szinü faj, mig ellenben Mexicó népességének, az öldöklések után is, két harmadát teszik a benszülöttek; s ez a déli szárazföldön létező minden gyarmatokról áll. Ujabb statistikusok számitása szerint Amerika minden tiz lakójára kilencz benszülött fajú esik [1]); a mi főkép a spanyolok által gyarmatositott vidékekről értendő, kik összeházasodván a benszülöttekkel, megnemesitették azok törzsét; mig az angolok elüzték, s magukkal helyettesitették őket.

Azok, kik elszigetelten éltek (Indos bravos), még most is egészen vadak; előttök a sok ló, szarvasmarha és gyönyörü rétségek, mellyeket időről időre elpusztitanak, és mégis ki vannak téve az éhségnek; élelmöket vadászat és háboruskodás által szerzik meg, s az európaiaktól csak a részegeskedés és öldöklő betegségek ragadtak rájok. Némelly nemzeteknél ellenben a ló és szarvasmarha bevitele beható változást idézett elő, ugy hogy valódi tatárokká nötték ki magokat a szomszédok pusztitását illetőleg, mint p. o. a cavalleirok és araucanok; vagy pedig Azsia nomád népeinek életmódját sajátitván el, mint a zambok [2]), számtalan nyájakat legeltetnek Brasilia és La Plata mezőségein; a déli végcsúcson, Magellan sziget-tengerén a pescherak egyedüli élelmét a csigák és más puhányok képezik, miért is családokra oszolva ott telepednek meg, hol ezek találhatók. A columbiai telepitvények folytonosan fenyegettetnek a vad guaivak által, mig a buta ottomachok az Orinoco hosszában több hónapon át egyedül agyaggal táplálkoznak.

---

[1]) Igy Humboldt, mig Balbi alig egy negyedrészre teszi őket; de mindenki beláthatja, milly nehéz csak megközelitőleg is kitudni az Amerikában lévő benszülöttek számát. Az Egyesült-Államok 1815 után legalább azok számát igyekeztek meghatározni, kik még ez államok területén léteztek. Chevalier *(Lettres sur l' Amérique du nord)* 513,000; Harris, az indiai ügyek megbizottja, 332,498; Crawford 305,695-re teszi őket. Az Egyesült-Államok most mindent elkövetnek, hogy támadásaiktól megmeneküljenek, mi végből ezrenként kényszeritik őket a Mississipitől s Arkansas és Missuri államoktól nyugatra visszavonulni; s 1828-tól 38-ig 81,282-őt szállittottak el.

[2]) Mondatott már, hogy mestizoknak a fehér és amerikaitól; mulattoknak a fehér és négertől, zamboknak a néger és indiántól születtek neveztetnek. E szinvegyületek fokozatainak jelzésére tömérdek név van.

A ki mindebből azt következtetné, hogy az amerikaiak az európai hóditás közbejötte nélkül, menthetlenül régi barmiasságukban maradtak volna, figyelmeztetjük, hogy Oroszország és Scandinavia barbárságban hevertek, midőn Anahuac síkjain már virágzott a müveltség, és hogy az egész szláv faj alig állt magasabban az amerikainál. De hát milly képességgel birtak a müvelődésre? A mexicóiak, peruiak és muyskák felsőbb értelmiségnek adták jeleit, s a régi fajú amerikaiak közől jeles irók váltak ki, millyenek Garcilasso de la Vega, Iixlixochitl az amerikai Cicero, Nica, Tezozomoc, Ponce, Tobar, Camango, Ayala, Zapata, Castillo, Chimalpaire, donna Maria Bartola. De a hóditás alkalmával ez előbbre haladt népek is hanyatló állapotban találtattak, már sok emlékeik elvesztek, s talán mind megsemmisitette volna azokat az idő, ha az európaiak meg nem érkeznek.

A többi benszülöttek értelmiség tekintetében a négereknél is alantabb állóknak látszanak, ellenben felülmulják azokat szerveik finomságára nézve; s nevelés által az európai mesterségeknek legfeljebb is csak szolgai, jóllehet pontos utánzásaig tudtak felvergődni. A hóditók erőszakoskodása, s a téritők szelid bánásmodja egyiránt sikeretlen maradt az eredeti népességek müvelésében, mellyek a legelső kedvező alkalommal visszatértek a szabad erdőkbe, egyedül a fegyverek és lovak használatát vivén magokkal oda. Még a jezsuiták türelmének is csak a földmivelő népek közt lett eredménye; s határozott sikert csak a fajok összekeveredése hozhatott létre.

Raynal és Paw azt állitják, hogy az amerikai faj a nehéz bánya munkák következtében elerőtlenedett; de Humboldt hat óra hosszát látta őket kétszázhuszonöt fontnyi ásványköveket emelve, folytonosan dolgozni, s a legmagasabb hőmérsék mellett nyolczszor vagy tizszer tették meg az utat egy, ezernyolczszáz fokú lépcsőzeten.

Nem lehet helyes itéletet hozni valamelly népről, mig a rabszolgaság lánczai alatt görnyed az. Napjainkban a függetlenség szózata az Apalachoktól Patagoniaig hangzott; s ez erőszakos, amazásztás esőkhöz hasonló mozgalmakban, mellyek tisztitják a levegőt, s messziről hozzák a hasznos magvakat, erő, jellem, nagyravágyó makacsság, feltétbeni állhatatosság és valódi hősiességnek adták világos jeleit, minél fogva, ki egykor a megváltott Amerika történelmét irandja meg, nem kevésbbé dicsőséges és nem kevésbbé szégyenletes tényekkel fog találkozni, mint a régi müveltségü népek történelmében.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Amerika termékei.

Az első fölfedezések, a helyett hogy okosan számitani tudó kormányok által vezettettek volna, gyakran elvetemült s mindig kapzsi emberek pénz- vagy dicsvágyának vettettek oda; s e két ösztön váltakozó működése volt forrása a hősiesség és gonoszság, a vallásosság és hitetlenség, a kegyetlen cselekvények és alig hihető bátorsággal véghez vitt dolgok ama bámulatos keverékének, melly az Uj-világban szemünkbe tűnik. A bátor hóditókban a középkor lovagias lelkesültségével, melly kalandos veszélyekre sarkalta az embereket, azon kalandor főnökök (condottieri) szelleme volt egyesülve, kik csak haszonért küzdöttek, s hősi lélekkel hajtották végre az érzelem befolyásán kivül állott vállalatokat.

Maga a vállalatok nehézsége arra ösztönözte őket, hogy minél nagyobb hasznot húzzanak belőlök, s hogy minél hamarább végre hajtván, ne legyenek többé kénytelenek uj kisérletet tenni a meggazdagodás végett; azért is vágytak nagy eredményt felmutathatni, hogy kikerüljék ama gúnyt, mintha hiu képzelmek által hagyták volna magokat elcsábittatni. Innen a düh, melly olly szomoruvá tette az első betörést; innen az Európát megszállott rosz szellem, melly letérve a termelés rendes ösvényéről a hirteleni nyeremény és bizonytalan kisérletek utjára tért. Az uj gyarmatokban a régiekben gyakorlott szerencsétlen rendszer kisérletetett meg, mellynél fogva csak az anyaország javára gyümölcsöztették azokat, miért is kivételes törvényeknek vettettek alá, s arra kényszerittettek, hogy tulajdon termékeiket olcsón adják, az idegeneket pedig drágán vásárolják meg; az Európában szabad tények e birtokokban bűnnek tartattak; a termelés a fogyasztással hozatott egyensúlyba; a törvények és rendeletek, mellyek egész másra czéloztak mint a kormányzottak javára, megszaporittattak, s a kincstári és kereskedelmi erkölcstelenségek forrásává lettek, mellyek akkoriban olly mély gyökereket vertek, hogy a későbbi gazdászok tanai, s a tapasztalás költséges leczkéi maig sem birták azokat kitépni.

Nemes érczek.

A hóditások fő rugója s egyszersmind veszélye a nemes érczek voltak. Az ember, meg lévén szokva ezekben látni az eszközt a szükségek vagy szenvedélyek kielégitésére, azt képzelte, hogy a társa-

dalom a boldogság tetőpontjára jutand, ha bővében lesz az arany és ezüstnek, és nem vette figyelembe, hogy ezek bősége megdrágitja az árúkat, s hogy az élvek és azok megszerezhetésének eszközei között csakhamar helyreáll az előbbi egyensúly.

Amerika csodáinak egyikét az ott földszint is előforduló nagymennyiségü arany és ezüst teszi, melly főleg Peru, Chaco (Columbia), Brasilia, Mexicó öntvény-földeiben, s a Cordillerák pala-szikláiban található. Peruban rendkivüli bőségben jő elő; Paz mellett egy hegy szakadt szét s töredékeiből 2—50 fontos ezüst ércz kövek szedettek; s száz év multával is egy uncia sulyúak találtatnak. Hajtiban Bueneventura bányáiban egy kétszáz unciat nyomó darabot ástak ki [1]: a montereali, Mexicóban, olly gazdag volt, hogy Regla grófja, annak birtokosa, III. Károlynak két nagy hadi hajót és három milliót adott.

Potosi bányái.

Egy indián megszökött lamaját üldözvén, egy fiatal hajtásba kapaszkodott, melly tövestül kezében maradván, annak helyén és tövein egész halmaz ezüstöt pillantott meg. Ellátta tehát magát és hallgatott; de barátja, észrevévén hirteleni meggazdagodását, rábirta a forrás megnevezésére. E másik nem tudott hallgatni, s illy uton fedeztettek fel Potosi bányái Plata kormányzóságban. 1545-ben kezdtek ott dolgozni s több kisebbeken kivül öt főbb bányát nyitottak, mellyek az első években olly dúsan fizettek, hogy a királyt illető ötöd évenként másfél millió pesóra ment, s ugyanannyit hihetőleg elsikkasztottak. 1545-től 74-ig mintegy 76 millió pesót ástak ki; ez évtől 1637-ig, bár az ásatás hiányos volt, 450 millió spanyol scudit, azaz 2457 millió frankot adtak, melly összeg Alonso Barbaként hatvan spanyol négyszög mérföld befedésére elég lenne; 1556-tól 1801-ig ötöd fejében a kincstár részére 158 millió peso jött be, mi 824 millió peso jövedelmet föltételez [2].

Drága lévén a fa és munka, az ásatások igen költségesek, s azért, ha némellyek meggazdagodnak is, de sokan nyomorba sülyednek. Sok ideig csak az olvasztási módot ismerték; s hatezernél több kemenczét foglalkoztattak; később véletlenül fölfedeztetvén a

---

[1]) Haitiban 1502-ben a vízöntésekben 14 vagy 15 chilogramnyi sulyút találtak; az Egyesült-Államokban 1821-ben 21. 70 chilogramnyit; 1826-ban az Ural hegységekben egy 10. 11 chilogramnyit, mellyet Humboldt irt le; 1842-ben Siberiában egy 36 chilogramnyira akadtak.

[2]) **Ignazio Nugnez**, *Noticias historicas, politicas, y estadisticas de las Provincias Unidas del Rio de la Plata.* London 1825.

higany, Bartolomeo Medina de Pachuca 1557-ben, vagy (mások szerint) Pedro Fernandez de Velasco 1597-ben az amalgamázást vitte be. A higanyból évenként nyolczezer mázsát ástak, s 1570-től 1789-ig 1,040,452 mázsának jutott birtokába a korona. Illy módon a spanyolok a milly bámulatos ép olly gazdaságos módon választották el az érczet. Szintén ők találták fel a tisztitási módot is, melly a legegyszerűbb, és átalánosan elfogadtatott. Erre csak egy mosó, egy bronz harang, s öszvérek vagy emberek szükségesek, kik lábaikkal leverjék az ásvány követ; s habár ez ollykor alig tartalmaz két ezredrész finom érczet, s kénkövel, piskolczczal, egérkövel és chlor mészszel van elegyedve, elég belé keverni két, háromszázad rész sót, ugyanannyi vas vagy réz fémet, s három vagy négy ezredrész higanyt. Jóllehet e részletek magokban véve kicsinyek, a sok munka közben sokra mennek; ide járul, hogy a só szállitás nagy nehézséggel jár az utak és csatornák hiánya miatt; a higany pedig, mellynek mázsája a gyarmati kormányrendszer alatt negyven piaster volt, most az egyedáruság következtében százötven piasterrel fizettetik.

Igen gazdagok Pasco bányái is Peruban; de a legtöbb ezüst Guanaxuato, Catorcio és Zacatecaseiből kerül ki Mexicóban. A valencianai 1803-ban, midőn Humboldt meglátogatta Mexicót, háromezer száz embert foglalkoztatott; a munkára évenként öt milliót, s egyedül bánya porra négyszázezer lirát költöttek; a nyert ezüst 360 ezer márkára (240 ezer font) ment, miből a részvényesek öt millió tiszta hasznot tettek zsebre [1]). Mexicóban tehát kétannyi ezüstöt

---

[1]) Az évenként kiásott ezüstmennyiség némellyek által igy számittatik:

Amerikában	Mexico ad	538,000	chil.	mellyek értéke	118,360,000	lira
	Peru	140,000	„	„ „	30,800,000	„
	Bolivia	110,000	„	„ „	24,000,000	„
	Chili	7,000	„	„ „	1,540,000	„
É.-Ázsiában	Siberia	20,000	„	„ „	4,400,000	„
	Svéd és Norvégország	2,000	„	„ „	440,000	„
Európában	Hartz	16,000	„	„ „	3,520,000	„
	Magyarország	18,000	„	„ „	3,960,000	„
	Erdély	1,000	„	„ „	220,000	„
	Csehország	8,000	„	„ „	1,740,000	„
	Stiria, Karinthia, Carniolia				660,000	„
	Tirol, Salzburg	3,000	„	„ „	— —	„
	Szászország	13,000	„	„ „	2,860,000	„
	Poroszország	5,000	„	„ „	1,100,000	„
	Nassau	1,000	„	„ „	220,000	„
	Baden	2,000	„	„ „	448,000	„

ásnak, mint egész Európában, és többet mint a földgolyó egyéb összes részeiben. S a nagyszerü telepek, millyen a veta madre-i, melly ötven méternyi széles, s a grandei, melly huszonöt láb széles és

---

Egészben Amerika ad . .	795,000	chilogram,	mellyek értéke	174,000,000	lira
Európa	69,000	„	„ „	15,000,000	„
Siberia	20,000	„	„ „	4·400,000	„

De Chevalier számitása szerint az Uj-világ következő összegeket ad évenkint :

	Ezüst				Arany			
	súly		érték		súly		érték	
Egyesült-Államok	—	chi.	—	lira	1,800	chil.	6,199,000	lira
Mexico	390,960	„	86,793,000	„	2,957	„	10,184,000	„
Uj-Granada . .	4,887	„	1,086,000	„	4.954	„	17,062,000	„
Peru	113,158	„	25,146,000	„	708	„	2,439,000	„
Bolivia	52,044	„	11,554,000	„	444	„	1,529,000	„
Brasilia					2,500	„	8,610,000	„
Chili	33,592	„	7,457,000	„	1,071	„	3,689,000	„
Különféle helyek .	20,000	„	4,440,000	„	500	„	1,722,000	„
összesen :	614,641	chil.	136.476,000	lira.	14,934	chil.	51,434,000	lira

A fölfedezéstől kezdve :							Összlet milliókban
Az Egyesült-Államok				18,525	chil.	64	ml. l.
Mexico . .	60,782,917	chil.	13,507 mill. lira	379,221	„	1,306	„ 14,813
Uj-Granada .	250,000	„	55 „	556,840	„	1,918	„ 1,973
Peru / Bolivia	58,163,062	„	12,925 „	337,725	„	1,163	„ 14,088
Brasilia . .	—		—	1,334,400	„	4,596	„ 4,396
Chili . . .	930,000	„	216 „	248,000	„	854	„ 1,070
összesen :	120,168,979	chil.	26,703 mill. lira	2,874,711	chil.	9,901	m. l. 36,604

Ugyanazon Chevalier az évenként ásott érczeket következőleg számitja :

	Ezüst		Arany		összesen
Amerika ad	614,641 chil.	= 136,476 m. lira.	14,934 chil.	= 51,434 m. lira.	187,910 m.
Európa . .	120,000 „	= 26,667 „	1,300 „	= 4,478 „	31,145 „
Oroszország	20,720 „	= 4,604 „	22,564 „	= 77,720 „	82,324 „
Afrika			4,000 „	= 13,778 „	13,778 „
Sunda Sziget-tengere			4,700 „	= 16,189 „	16,189 „
Különféle helyek	20,000 „	= 4,444 „	1,000 „	= 3,444 „	7,888 „
összesen :	775,361 chil.	172,191 m. lira	48,498 chil.	167,043 m. lira	339,234 m.

A mi különösen Európát illeti, ugy számitják, hogy északi Németország 35,000 chilogr. a déli 25,000, Spanyolország 50,000 chilogr. ezüstöt ad. Chinában és Indiában mosás által nyerik ; Japant gazdagnak mondják aranyban. Mostanában a kiásott arany összeg egyenlő az ezüsttel, mig előbb nagyon különböző volt.

határozatlan hosszuságu, még hasonlithatlanul nagyobb jövedelmet adnának, ha ott is az ujabb vegytani eljárás és gépek alkalmaztatnának. Helms szerint, ha az Andesek ezüstjének csak egy része ásatnék is ki, a vasmunkák legnagyobb részét pótolná, s a világ kereskedelmi rendszere felforgattatnék.

Az apródonként fölfedezett bányák megtéritették a költségeket, mikbe az amerikai gyarmatok kerültek. Robertson beszéli, hogy 1765-ben a vadak betörései annyira elpusztitották a californiai öböl keleti partjain fekvő Cinaloa és Sonora tartományokat, hogy Mexicó alkirályától, Santa Croce marquistól kértek csapatokat azok visszanyomására. Spanyolország rendezetlen állapotban lévén nem adhatott segélyt, de az alkirály olly hitelnek örvendett, miszerint a kereskedőket előlegezésre birta. Illy módon sikeresen vezettettek a hadmüveletek, mellyek közben a tizennégy mérföldnyi (leghe) terjedelmü Cineguilla síkságra bukkantak, hol tizenhat hüvelyknyi nagyságu és kilencz márka sulyú arany darabokat találtak, még pedig olly nagy mennyiségben, hogy nem is tartották méltónak a földmosással bajlódni, melly pedig szintén arany tartalmu volt. Csakhamar megkezdődtek az ásatások, mellyek rendkivül gyümölcsöztek.

A perui Mercurius-ban közlött statistikából tudjuk, hogy 1791-ben, nem számitva Quitó és Buenos-Ayres tartományokat, sem az igen gazdag Potosit, a limai felügyelőségben munkában négy arany, száznyolczvanegy ezüst, egy higany, négy réz, elhagyott állapotban pedig hatvan ezüst bánya volt; a tarmai felügyelőségben munkában kétszázhuszonhét ezüst, két ólom, elhagyatva huszonkét ezüst; a truxillóiban müvelés alatt három arany, százharmincznégy ezüst, elhagyatva százhatvanegy ezüst; a huamancaiban müvelés alatt hatvan arany, százkét ezüst, egy higany, elhagyatva három arany és hatvanhárom ezüst; a cuzcóiban tizenkilencz ezüst; az arequipa-iban müvelés alatt egy arany, hetvenegy ezüst, abba hagyva négy arany és huszonnyolcz ezüst: a huancavelica-iban müvelés alatt egy arany, nyolczvan ezüst, két higany, tiz ólom-bánya állott, elhagyatva pedig két arany és kétszáztizenöt ezüst-bánya hevert. Mindezekből 1780 kezdetétől 89 végéig 35,359 huszonkét karatos márka aranyat és 3,739,763 márka ezüstöt szedtek ki, melly összeg az aranyat százhuszonöt piasterével, az ezüst márkáját nyolcz piasterével számitva 184 millió lirát tesz. 1790 ben 412,117 márka ezüstöt adtak.

Miként számitották, az Amerikából Európába 1546 és 1600 közt évenként átszállitott kincsek 11 millió piasterre azaz 58 millió lirára rúgtak; a következő században 85 mill. lirára; 1700-tól 1750-ig 119

millióra; 1751 től a század végeig 185 és ½ millióra. Föltehetjük, hogy a folyó század kezdetén az évi jövedelem 43½ milliót tett, és hogy 1810 előtt az amerikai bányákból évenként 47 millió piaster jött be, melly összegből 27 milliót a mexicói bányák adtak [1]). Az 1810-iki forradalom csökkentette emezek jövedelmét, mert szükében volt a munka erő, a tőke és higany; de 1811-től 28 ig 954 millió frankot vagyis évenként 53 milliót, a többi amerikai bányák pedig negyvenkettőt adtak [2]).

Chevalier becslése szerint a hóditástól 1810-ig, Mexicóból a csempészetten kivül, mi az ezüst hetedét s az arany ötödét teheti, 200 millió piaster értékü nemes ércz, összesen tehát mintegy 2,195,547,767 frank került ki. Az 1810—15 közötti évek jövedelmét nem lehet pontosan kiszámitani, de körülbelül 185 millió piastert tehet. Kivivatván a függetlenség, még inkább növekedett a csempészet. Peru roszul kezelt bányái együtt véve 1846-ig mintegy 2609 milliót adhattak. Brasilia évenként 12 ezer chilogramot adott, azután kevesebbet, most 2500-at ad. Columbia is gazdag aranyban, s az Egyesült-Államok csak nem rég kezdték meg az ásatásokat. De minden előbbit felülmultak California legujabban fölfedezett aranytermő földei, mellyek hosszában 300, szélességben 30 vagy 40 mérföldnyi (miglia) tért foglalnak el, s évenként 420—450 millió

---

[1]) A piaster 5.30 lirának felel meg.

[2]) Necker az összes bányák évi jövedelmét 123 millio livrere teszi. Garnier szerint az ezüst, márkáját (8 uncia) 52 frankkal számitva, összesen 14,679,600 fr.
az arany, márkáját 780 frankkal véve Európában . . . . . 6,135,480 „
Spanyol-Amerikában . . . . . 159,000,000 } 209,000,000 „
Brasiliában . . . . . 50,000,000 }
229,815,080.

Pouchet azt állitja, hogy Spanyol-Amerika bányái évenként 17—18 millio piastert azaz 90 millio frankot adtak. A spanyolok állitása szerént az Amerika fölfedeztetése után Spanyolországba befolyt arany és ezüst 56 ezer millio frankra azaz évenként 180 milliora ment. Ustaritz azonban *(a kereskedelem elmélete és gyakorlata)* azt erősitette 1724-ben, hogy Spanyolországban nem volt több 100 millionál házi eszközökben és készpénzben.

Pontosabb számitások szerént a jövedelem.

	1810 előtt	1810 után	
Európa és Észak-Ázsiában	4,000,000	5,000,000	piaster volt.
a Keleti Sziget-tengeren	2,980,000	2,970,000	„
Afrikában	1,000,000	1,000,000	„
Amerikában	47,000,000	15,000,000	„
	54,980,000.	23,970,000.	

lirát szolgáltatnak. Ez öntvény-földek kimeritésére, föltéve, hogy százezer ember folytonosan dolgozzék, hat század kivántatnék, és még hátra volnának a hegyek, mellyekről az eső hordta le azokat.

Nem tudjuk, mondja Humboldt, mennyi aranyat ad Afrika és Ázsia belseje, Tonchin, China és Japan. Az aranypor kereskedésből, melly Afrika keleti és nyugati partjain üzetik, s abból, mit eme, velünk kevéssé érintkező tartományokról a régiektől tudunk, azt következtethetjük, hogy a Nigertől délre eső föld igen gazdag a becses érczekben. Ugyanazt lehet mondani a Paropamisustól észak-keletre China határai felé huzódó magas hegységekről is. Az arany és ezüst, mellyet a portugalok és hollandok egy időben Japanból hordtak, bizonyságul szolgál, miszerint Sado, Suruma, Bingo és Kinsima bányái gazdagságra nézve nem állnak hátrább Amerikaéinál. Mindazáltal a 73,191 márka arany (17,635 chil.) és 3,555,447 márka ezüst (869,960 chil.) összegből, melly a XIX. század kezdetén Amerika, Európa és északi Ázsia összes bányáiból kikerült, maga Amerika 57,658 arany és 3,250,000 ezüst márkát, vagyis az egész arany terméknek 80, s az ezüstnek 91 századát adta [1]). Ez arány aztán megváltozott, mert keleti Oroszország arany bányái igen gazdagon fizettek, mig ellenben Amerika arany terméke annyira csökkent, hogy az egész sem adott annyit, mennyit ezelőtt száz évvel maga Brasilia.

A Kamtschatkától Perm délvonaláig nyúló földövön, melly hosszát illetőleg e magaslat körének egy negyedét teszi, szélességben pedig nyolcz fokot foglal el, megmérhetlen aranytartalmu lerakványok találtatnak. Herodotnál már történik rólok emlités, de csak 1823-ban kezdett innen az arany Európába szivárogni, midőn a délamerikai fogyó félben volt; s 1834 től 39-ig Oroszországba évenként 300 poud folyt be (1 poud = 16,872 chilogr.); azután kevesbedett, de kipótolta a Siberia fövenyéből mosott, melly 1838-ban 165 poudra ment; s igy ez évben Oroszország összesen 469 poud-ot kapott. 1836-ban a korona az Uralból 2108, Siberiából 338 chilogr., egyesek az Uralból 2690, Siberiából 1384 chilogrammot kaptak; mi összesen 6520 chilogrammot tesz; 1845-ben a koronának Siberiából 862 chil., az Uralból 2121 chilogr.; egyeseknek pedig Siberiából 15,147, az Uralból 3237 chilogr. jutott; összesen 21,367; azonkivül mit eltitkolnak, hogy ne kelljen a korona részére 20 száztólit fizetni; 1846-ban jóval több volt a jövedelem. Innen tehát majdnem felényivel több jön be (144 : 100), mint a mennyit Amerika a Californi-

[1]) *Essai politique sur le royaume de la Nouvelle Espagne.*

ában tett utolsó kutatások előtt adott; s az értékeket illetőleg ép olly változásnak kellend előállania, mint az Uj-Világ fölfedeztetésekor.

Amerika más érczekben is gazdagnak mutatta magát; igy Guadalaxara ónt, Chili rezet, Missuri ólmot, az Egyesült-Államok vasat szolgáltatnak, adjuk még ezekhez a fehér aranyat (platina), melly Chocóban találtatott először, továbbá Brasilia gyémántjait, s más egyéb drága köveit és a gyöngyöket. Manco-Capac eltiltotta a peruiaknak a gyöngy-halászatot, mint mellynek veszélyeivel, véleménye szerint, nem ért fel a haszon; de az európaiak csakhamar gyüjteni kezdték azt a benszülöttektől, azután pedig maguk halászták; Mexicóban igen sokat találtak, s 1587-ben 316 chilogrammot vittek Sevillába; a panamai öbölben gazdagon ütött ki a halászat, ugy hogy az első kalandorok megszedték magukat; most már jóformán ki van meritve. A peruiaknak nevezett smaragdok, mellyek Santa Fe de Bogota mellett ásatnak, legnagyobb becsben részesültek, miután az egyiptomiak elhanyagoltattak.

Európában régente olly gyér volt az arany, hogy Theopompo elbeszélése szerint [1]), a lacaedemoniak nem birtak annyit találni, mennyi egy amykläi Apollo arczának megaranyozására elég lett volna, s Croesustól kénytelenittettek kérni; Syracusai Geron pedig Apollónak egy három lábu széket s győzelmi szobrot akarván szentelni, egy gazdag corinthusihoz kellett fordulnia, a ki is egy maggal terhelt hajóért és sok ajándékért látta el őt a szükséges mennyiséggel. A templomok részére tett eme tömeges ajándékozások nagy mennyiséget elvontak a forgalomból, mi akadályozólag hatott a kereskedésre, annál inkább, mert még akkor ismeretlen volt a váltók használata. Méginkább kevesbedtek a drága érczek, midőn Konstantinápolyba tétetvén át a kormány, megszüntek oda folyni a meghóditott népek adói és zsákmányai, s pénzen kellett a barbároktól békét vásárolni; sokat felemésztett továbbá az Indiákkali kereskedés is, melly most már nagyobb mérvben üzetett. A keresztes hadjáratok uj fogyasztást idéztek elő, miért is Európa szükét érezte az arany és ezüstnek, s következésképen akadályozva lett a kereskedés mindaddig, mig uj bányák nem nyittattak [2])

---

[1]) 219-ik *Töredék.*

[2]) Jacob (*Precious metals*) számitása szerint az európai pénznemek a XV. század végén legfeljebb 34 millió font sterlingre vagyis 860 mill. frankra mentek. Angliában az 1509-el végződött kétszázharmincz évnyi időközben a vert arany és ezüst évenként 6886 font sterling volt, mig most 819,415.

Eleintén tehát csak az előnyök, nem pedig a hátrányok voltak érezhetők, miként ez történni szokott, midőn valaki váratlanul nagyobb mennyiségü pénzzel jelenik meg a vásáron; az adósok könnyebbséget éreztek a hitelezők rovására. Csakhamar átalánosan forgalomba jöttek a spanyol piasterek, mellyek egész 1772-ig $^{11}/_{12}$ finom érczet tartalmaztak, ekkor azonban meghamisittattak. Másrészről a vállalatok költségei majdnem egyensulyozták az első bányák jövedelmét, s a növekedés Európában csak Potosi s Guanaxuato veta madre-i bányáinak kinyitása után kezdett észrevehető lenni. Ekkor azonban átalános lett az átalakulás s a XVI. század utolsó negyedében már minden czikknek ára felment, a XVII. közepe felé pedig miként a nemes érez mennyiség, ugy a kereskedelmi czikkek ára is megnégyszereztetett. A kormányok a helyett, hogy alattvalóik figyelmét elvonták volna e csalékony haszonhajhászattól, még magok bátoritották, miért is a fölfedezett földek csak bányáik mennyi és minősége szerint becsültettek. Mexicó és Peru termékeny síkjai elhanyagoltatván, a városok terméketlen magaslatokon épültek, s minden gond egyedül a bányákra fordittatott.

Mi távol vagyunk ama hittől, mintha a becses érczek növekedése kárára volna az ipar és kereskedelemnek, s az ellenkezőt példával is be tudjuk bizonyitani. Az amerikai bányák jövedelmei soha sem emelkedtek olly arányban mint a mi századunk első tizedében (250 millió) s még sem éreztük rosz hatását, jóllehet papir pénzjegyekből is egész halmaz bocsáttatott forgalomba. Ámde e növekvés egyenlépést tartott az ipar fejlésével, melly tetemesebb tőkéket igényel; nagy fogyasztás van az arany, ezüst ékszerek és házi eszközökből, mellyek közönséges használatuvá lettek; mindinkább terjedvén a kényelem és fényüzés szeretete, az azok által igényelt czikkekért sok arany és ezüst vándorolt ki, miért is az árúk és munkások becse feljebb ment ugyan, de nem olly mérvben, minőben a pénz szaporodott.

E helyt érdekes számitást lehet tenni. Humboldt és Warden szerint a pénzösszeg, melly 1809 végén Európa, Azsia és Amerikában forgalomban volt, 11,643,269,500 lirát tett; 1829 végén 1663 millióval kevesebb volt. A földgolyó népessége, közép számitással, 737 millió. Honnét kitünik, hogy minden egyénre 13.54 lira, vagy ha az afrikai egészen ismeretlen mennyiséget is hozzáadjuk, 15, legfeljebb 16 frank esnék.

Legtöbb ezüst Franczia országban veretik, hol három és fél milliárd vagy is fejenként 100 frank van forgalomban, mig Angliában csak 1200 millió, azaz fejenként 44 frank forog.

E kiegyenlitő eszközök hiányzottak akkoriban, s annyi ércz jövén be, hirtelen csökkent becse, azaz növekedett az árúké és élelmi szereké; s a szegény nép, melly még mindig a régi módon fizettetett, s a szükséges dolgokat uj árakon kénytelenittetett vásárolni, nyomorba sülyedt. A pénz és árúk becs-növekvésének ez idöbeni fokozata nem mutatható ki pontosan, mert a fejedelmek nagyravágyási harczok és külföldi hóditásokba keveredvén, mindnyájan kénytelenek voltak a pénzek belértékét meghamisitani; melly előrelátás nélküli gazdálkodás csak növelte a zavart, s a néptömegre is sülyosan nehezedett.

De e pénzszükség féktelen arany birvágyat keltett a fejedelmekben; s ki bányákkal nem rendelkezett, alattvalói zsebéből vette ki a kellő összegeket. A spanyolok, olly nagy mennyiségben látván azt kikötőikbe folyni, gazdagoknak hitték magukat, azon akarták fáradság nélkül megszerezni az élveket és kényelmet, s a helyett hogy azon gazdagság iránt lelkesültek volna, melly a munkából származik, csak nemes érczeket igyekeztek szerezni, mi végből elnyomták a leigázottakat, s biztositották maguk részére az eladási egyedáruságot. Jól megrakodván a nemes érczekből, mellyeket a bányákból s az eladásból kaptak, tétlenségnek adták magukat, elhanyagolták hazájok földmüvelését, melly pedig egyike Európa legtermékenyebb országainak, semmire engedték menni a mórok kifejlett iparát, s nagyságnak tartották, hogy egész Európa az ő pénzöknek adózott [1]).

Olcsó lévén az arany, mindannak ára felment, mit érte vásároltak; s a külföldiek, kik őket a szükségesekkel ellátták, drágán adták el nekik árúikat. Spanyolország tehát nem állhatta ki a versenyt; de a helyett, hogy kiviteli utakat nyitott volna, akadályozta a kivitelt, s minthogy nem rendelkezett belföldi terményekkel, mellyekért a külföldi árukat becserélhette volna, aranyra volt szüksége. Spanyolország tehát megbuktatta magát, mig másutt virágzásnak indultak a kézmüvességek; a munkás észrevette a lehetőséget tulajdon állapotán javithatni; a termelés és kicserélés élénkült a nagymennyiségü készpénz által előidézett könnyüség következtében. Igaz, hogy előbb kevesebb pénzért több mindenfélét lehetett volna venni,

---

[1]) Állitják, miszerint V. Károly, hogy becsesebbekké tegye Amerika bányáit, eltiltotta 1535-ben a spanyolországiak müvelését. Nem rég Spanyolország ujra megkisérlette Murcia és Granadaéit, s nem kevesebbet mint 30 ezer chilogrammot kap belőlök évenként.

de nem volt mit venni, mig most két világ nyujtotta bőségben az árúkat; s olly lendületet kapott a munka, hogy az ércz nem volt többé elég, hanem bankjegyekhez s a köz és magánhitelhez kellett folyamodni.

Ez felnyithatta volna Spanyolország és minden mások szemeit, hogy a gazdagság igazi természete felett tisztába jöjenek magukkal; mindazáltal továbbra is makacsúl az aranyat és ezüstöt tekintették az értékek átalános mértékeül, s azon nemzetet vélvén leggazdagabbnak, melly legtöbb aranynyal bir, minden áron arra igyekeztek szert tenni. S még most is vannak, kik elvakittatva az ércz fényétől, nem fogják fel, hogy a kőszén bányák a mai Európában egész másféle gazdagságot hoznak létre mint California öntvény-földei.

S mennyi életbe került e téves gazdászati tan! Egész nemzedékek temetkeztek a bányákba s haltak meg átkozódva, mellyek még a rabszolgaság járma alatt is jobb állapotra tehettek volna szert, ha az annyira háladatos föld gyümölcsöztetésére adják magukat. Mostanában a Cordilleráktól nyugatra eső, arany telepekben igen gazdag Antioquia és Chaco tartományok munka erő hiányában müveletlenül hevernek; e helyeken egy huszonöt fontos arany darabot találtak, s a homokmosás évenként huszonkétezer márkát szolgáltat. Mind e mellett még utak sincsenek, s ez igen termékeny földet csak kevés indián és néger rabszolga lakja; az Egyesült-Államok lisztjének hordójáért kilenczven piastert is adnak s folytonosan öldöklő szükség pusztitja e gazdag föld szegény népességét [1]). Tschudi Pascóban (Peru) utazván, lova napi ellátásáért két, három piastert fizetett; a benszülötteket, miként ugyan ő beszéli, a legkegyetlenebb bánásmódban részesitik, s a m i t a szolgálatokra kényszeritik (221 lap.).

Növényzet.

Mindazáltal Columbus s más józanabbúl gondolkodók eszméit tartva szem előtt, korán gondoltak a földek felhasználására. Az oda átvitt legelső termékek egyike a czukornád volt. Ez néhány század óta használtatott és müveltetett már Európában s Marini szerint, Velencze 1319-ben Angliába 100 ezer font czukrot, és tiz ezer font befőttet küldött. Az első utazók Siciliából és Spanyolországból vitték a nádat a Canari szigetekre, honnan aztán Amerikába került. Pier d'Atienza 1513-ban Haitiban [2]), de la Vega 1520-ban Concep-

[1]) *Viagero universal.* XVII. köt. ugyan ez az eset most Californiában.

[2]) S nem északon, mint mondják. Mások Gonsalvo de Oviedónak tulajdonitják érdemül.

cion mellett kezdte azt tenyészteni. Eleintén csak mézet facsartak abból, mig nem a cataloniai Miguel Balestreros a valódi czukrot állitotta elő. Gonzales de Velosa pedig az első viz vagy lovak által hajtott hengereket hozta létre; 1535-ben már harmincz müködött Haitiban, mellyek aztán tökéletesittetvén példányúl szolgáltak s teherrel látták el a Spanyolországba visszatért hajókat. 1553-ban Mexico annyit készitett, hogy Perut és Spanyolországot is elláthatta. A fogyasztás lassan lassan elterjedt Európában; de csak a XVII. században, midőn a kávé és thea használatba jött, lett a czukor ép oly nélkülözhetlen mint a só. Ez által meg lőn buktatva a mézkereskedés, melly addig igen élénk volt; nagy terjedelmü földek egyedül illatos növényekkel ültettettek be a méhek számára; Velencze, Languedoc, Lotharingia és Mansban roppant müheiyek foglalkoztak a méz, méhser és viasz készitésével. Ha tehát napjainkban a belföldi czukor felülkerekednék a gyarmatin, ez csak visszahatás, s az eredeti állapot visszatérése lenne [1]).

Az amerikai kávé nem volt oly illatos, mint az arabiai, s csak később birt Martinique becsessel szolgálni. [2]) Az első szállitmány 1644-ben erkezett Marseillebe. Eleintén Párisban egy csészére valót két és fél soun adtak a gyógyszertárak- és zárdákban. Gergely és Procop örmények az első boltot St. Germain vásárterén, azután St. Germain sánczaiban állitották fel.

Mexicóban nagyban termesztették a cacao babot; ebből, kukoricza liszt, vanilia és chapai borssal gyuratván össze, készült az ugynevezett chocolatl keverék, mely táblácskákba szakittatván, használatkor meleg vizben oldatott fel. Legkedveltebb volt a soconuscói cacao, melynek magvai pénz gyanánt szolgáltak. Ez italt legelőször a jezsuiták ismertették meg, s tisztességes engedékenységre lévén hajlandók az elpuhúlt társadalom iránt böjtben is megengedték annak használatát [3]). Labat atya, ki a múlt század kezdetén adta ki utirajzait, a csokoládé apostoláúl lépett fel, s népszerü eledellé vélte

---

[1]) 1826-ban egyedül az Antillák sziget-tengeréről 287 millió chilogr. czukor vitetett ki, nem számitva a csempészettet; 1836-ban meghaladta a 380-at.

[2]) 1829-ben magából Jamaikából 19 millió fontot vittek ki.

[3]) Redi a *Baccó*-ban, a flórenczi Antonio Carlettit mondja azon elsők egyikének, kik Európában a csokoládét megismertették, s dicséri a toscanai udvart, hogy friss czitrom héjat, jázmint, czimetet, vaniliát, ambrát sat. kevert abba. Egy, Tommaso Strozzi jezsuita által a csokoládé dicséretére irt latin költeményt is ismertet, s ki Roberti-t olvasta, észrevehette a jezsuita múzsák előszeretetét e kedvencz keverék iránt.

azt tehetni, csészéjét egy soujával adva; de erőködései haszontalanok voltak. A theát legelőször a hollandok hozták be 1610-ben Chinából, hol zsályáért cserélték, melylyel ők Olaszország és Provence partjain látták el magukat, s mellynek ládájáért három láda theát kaptak.

Az egész XVII. században a kávé, thea, csokoládé ellen és mellett folyt a harcz, különösen Francziaországban, s egész halmaz könyvecskék jelentek meg időről időre, mellyekben ez italok mindenike majd mint méreg, majd mint átalános gyógyszer állittatott elö [1]). Beavatkozott a politika is, s az oraniai herczeg és az angolok pártfeleiül bélyegeztettek, kik a theát eléje tették a kávénak; közbe lépett a theologia is, arrról értekezvén, vajjon a bőjt feltöretik-e általok; s a buzgóbbak megtartóztatták magukat azoktól a nagybőjti idő alatt.

A jezsuitáknak köszönhetjük a chinahéjnak, mint a hidegláz gyógyszerének ismeretét is, melly Peruban illy czélra használtatott, honnan ők 1640-ben Rómába hozták át; innen egész Olasz és Spanyolországba elterjedt; De Lugo bibornok Francziaországba vitte át, hol egy becsben tartatott az aranynyal.

A Columbus által Cubában észlelt kölönczségek közt legkülönczebbnek látszott ama szokás, mellynél fogva bizonyos nagy leveleket vévén, viasztekercs módjára összehajtogatták, azután egyik végét meggyújtván a másikon beszivták annak füstjét; e tekercset a benszülöttek t a b a c c ó-nak nevezték [2]). A hajósok elbeszélése szerint némelly vadak még harczközben is rágyújtottak pipáikra; ugyanazon növényt az áldozatoknál illat, a jóslók pedig részegitőszerül használták, midőn jósolni és gyógyitani akartak; s a pipávali megkinálás a barátság és vendégszeretet jelvényeül tekintetett.

Bármily émelyítő volt is e barbár szokás, a micink megkisérlették és megkedvelték azt; s az előny: oly érzületet hozhatni létre, melly végtelenül ismételtethetik a nélkül, hogy eltelnék vele az em

---

[1]) Lásd különösen **Dufour**, *Traite du café, du the, et du chocolat*, Lion 1685; **Blegny**, *Bon usage du the, du café*, ugyanott 1687; **Pomet**, *Histoire des drogues.*

[2]) Cartier is azt mondja, hogy Canadában „egy bizonyos fü van, mellyet nyáron, miután a napon kiszáritották volna, félre tesznek; egyedül a férfiak használják, nyakokba akasztott zacskóban hordván azt, mellyben egy, sip módra kivájt kő, vagy fa cső is van. E füvet porrá törik, s a cső egyik végébe töltvén meggyujtják, füstjét felszivják, s egész testöket megtöltik vele, ugy hogy orrukon szájokon jő ki mint a mi kéményeinkből; s azt mondják, hogy ez igen egészséges. Mi is megkisérlettük, de a füst ugy ette a szánkat mint a bors.“

ber, azt eszközölte, hogy a dohány kedvezőleg fogadtatott. A tengerészek voltak elsők, kik a dohányzásban szórakozást kerestek; tőlök aztán a partlakók is eltanúlták, s nem csak pipából szivták a dohányt, hanem rágták és burnót alakban is használták. Sir Walter Raleigh szintén dohányzott, de csak titokban dolgozó szobájában, hová midőn szolgája véletlenül benyitott volna, megrémülve vonúlt vissza s azt hiresztelte, hogy látta, a mint ura agyveleje füst képében orrán párolgott ki. Jean Nicot de Nîmes, II. Ferencz követe Portugaliában, 1560-ban néhány levelet küldött Medici Katalinnak, miért is nicot- vagy királyné-pornak neveztetett. Olaszországba Santa Croce bibornok, pápai nuncius Lissabonban és Niccolo Tornabuoni, követ Francziaországban, vitték azt be. A valódi burnót XIII. Lajos előtt nem használtatott, s fontja tizenkét frankon kelt. 1674-ben a kincstár magához ragadta annak egyedáruságát, s 97-ben Duplantier az egész országbani kizárólagos eladási jogot évenkénti 150 ezer frankért vette ki bérbe [1]).

Orvosok, moralisták, természettudósok vitatkoztak e szokás hasznos vagy káros volta felett, egész könyvtábor kelt ki annak védelme vagy ostromára; s egyik jeles csillapító, a másik kellemes érzék-csiklandozó, a harmadik általános gyógyszerként tüntette azt fel. [2]); egy időben az ellenvéleményüek győztek, s minden kormány által eltiltatott; egy franczia rendelet megtiltotta azt 1600-ban; Róma szintén, és pedig nem oknélkül, hanem, mert zavarólag hatott a templomokban; akkoriban ugyanis még nem összetörve árúltatott, hanem mindenki egy kis reszelőt hordott magával, mellyen felaprózták a levelet, melly cselekvény a templomban nem kevés szórakozottságra adott alkalmat. Illetlennek látszott továbbá, hogy a papok, a karban lévén, bepiszkolják e porral és annak következményeivel arczukat, breviariumjokat és karingöket; miért is eleintén csak egyes helyeken, azután általánosan eltiltatott annak használata. [3]) Ugyanezt tette az orosz czár, a perzsa shah és a török sultán; de, miként az némelly eszmékkel történni szokott, a tilalom daczára is elterjedt a burnót

---

[1]) **De Prades**, *Histoire du tabac.* Párizs 1677; — **Savary**, *Dict. du commerce*, a *Tabac* szónál, *Traité du tabac par* **Paul**, *médecin du roi de Danemark.*

[2]) **Hecquet** tudor *„a negyvennapi böjttöli felmentésekről szóló értekezésében“* azt vitatja, hogy a dohányzás által feltöretik a böjt, mig a jezsuiták a csokoládét is megengedték.

[3]) Midőn VIII. Orbán eltiltotta a dohányt, Pasquino igy szólt: *contra folium, quod vento rapitur, ostendis potentiam tuam, et stipulam siccam persequeris.*

használata, s századunkban a kincstár leggazdagabb jövedelmi forrásainak egyikévé lett. [1])

Mexico főbb gazdagságai közé tartozott a gyógyszerészetben igen használt jalapa; évenként hét, nyolcz mázsányi került ki onnan, mellyek értéke egy millio kétszázezer lirára tehető. A vanilia csak Mexico nedves vidékein terem, s évenként négyszázezer lira értéküt ástak ki abból. Onnan kerül továbbá a campesche és honduras fa, a copaivai balzsam, a guatimalai cacao, évenként nyolcz-kilencz milliónyi indigo, s mintegy tizenkét milliónyi biborbogár.

Amerikában bőségben vannak a tápláló növények, milyenek a tengeri, a manioco gyökér, a bananfa, a tropoeolum tuberosum, a chenopodium Quinoa. A tengeri legbecsesebb gyümölcsei közé tartozik s mindenütt müveltetett, mert igen kevés fáradságot igényel, hogy ételkké készittessék. Nem rég Paraguayban vad állapotban találták. Mexicóban, hol két-három méternyi magasságra nyulik, ollykor nyolczszáz magot is hoz, s hiányos termésnek tartatik, midőn százat ad. A fölfedezés előtt szárából, melly a naptéritők alatt gazdag czukor tartalmú, czukrot készitettek.

A földmüvelésből nemkülönben mint a nyelvekből az amerikaiak költözködéseire vonatkozó bizonyitékokat akarnak kivonni, tekintve, hogy a nomad népek vándorlásaik közben földmüvelőkkel jövén érintkezésbe, azoktól egynémelly állatokat, magvakat és szavakat kölcsönöznek. A müvelt növényekből tehát kihozhatónak vélik, hogy California északi részeiről s Gila folyó partjairól több izben törtek be népek a déli félgömbre. Ellenben abból, hogy Amerikában nem termesztették a gabonát és indiai rizst, azt következtetik, hogy lakói nem származtak Ázsia és Afrikából.

Az amerikai benszülöttek nem csak a tengeri, manioco, bananfa, és némelly érzikék húsos részeiből készitettek szeszes italokat, hanem a magheyt egyenesen e végből termesztették. E növény a legszárazabb földben is tenyész, s bár másfél méternél nem igen nő magasabbra, ha megmetszetik, két vagy három hónapon át, napon-

[1]) Észak-Amerika rendes dohány terméke 80 millió chilogr. becsültetik; igen sokat állit ki Cuba, Columbia, Brasilia, továbbá Levante, Perzsia, Bengala, a keleti szigetek, China és Európa; a hol csak a kincstári törvények nyomasztólag nem hatnak a termelésre Franczia-országban most évenként 14 millió chilogrammnyit fogyasztanak, miből a kincstárnak 60 millió jövedelme van; és pedig több pipa dohány fogy el mint burnót, melly előbb egyedül türetett meg a franczia illem által; s igy mig 1789 előtt amaz a fogyasztás alig egy tizenketted részét tette, most öt nyolczadát teszi.

ként ezerszáz köb decimeternyi nedv is kisziváreg belöle. Ki a rohadt hus szagát nem utálja, erösitő és tápláló italnak találja; 1793-ban Mexicó, Toluca és Pueblábai beviteli vámja ez italnak, melly pulque-nek neveztetik 817,739 piastert jövedelmezett a kincstárnak. A maghey azonfelül hogy pótolja a Mexicóban ismeretlen szőlő vesszőt, még sok más használatra is fordítható; igy rostjait kender gyanánt megszövik és papirrá gyártják; czukorja, melly a virágzás előtt igen kesernyés, a sebek kitisztitására használtatik; tövisei szögekül szolgálnak.

A burgonya magától termett Peruban, jóllehet Humboldt szerint nem belföldi gyümölcs, hanem Chiliból származott s papasnak neveztetett; mondják, hogy Raleigh Virginiában találta, mig a közbe eső tartományokban Mexicóban és az Antillákban ismeretlen volt. Az Antillákból, s az Egyesült Államokból évenként mintegy három millió értékü pálma levelet hoznak be, miből kalapot fonnak. Lehet, hogy nem sokára a coca is elkerül hozzánk, melly fácska az Andesek-ben terem, s olly tápláló erővel bir, hogy néhány porrá tört levele hosszu utra elégséges.

Az Európából oda átvitt gyümölcsök, mint szintén Indiák füszerei is mind sikerrel termesztetnek ott; miért is a nyugati gyarmatok székfü borsot, muskatal diót, és gyapotot szolgáltattak. Az olaj, szőlő, eperfa, kender, len több hasznot hozandottak mint a bányák, ha nem akadályoztatták volna a termelést a végből, hogy az anyaországtól legyenek kénytelenek azokat vásárolni [1]).

Cortesnek egy néger rabszolgája a neki adott rizsben néhány szem gabonát talált s elvetette azt Peruban 1530-ban. Maria d' Escobar Limába vitte be, három éven át husz-harmincz szemet osztván szét az uj gyarmatosok közt; de 1547-ben még ismeretlen volt a gabona kenyér. Quitóban Guiseppe Rixi di Gand atya a San Francesco kolostor mellet vetett egy keveset, s a szerzetesek mint ereklyét őrzik az edényt, mellyben e kincset Európából átszállitotta. Francesco de Caraventes 1540-ben Peruban szőlőt, don Antonio de Ribeira olajfát ültetett. Caterina de Ritez szerzetesnő pedig lent vetett; később a perui thea pótolta a chinait. Az európaiak mintegy oda akarták varázsolni régi hazájokat az által, hogy annak termékeit müvelték; s egész ünnep volt a gyarmatokban az uj gyümölcsök meg-

[1]) Smith és Humboldt számitásaiból kitünik, hogy Uj-Spanyolország bányái alig egy negyedét adják a föld termékek értékének, mellyet Humboldt 145 millióra tesz.

érése: Garcilasso de la Vega beszéli, miszerint atyja Andres régi fegyvertársait gyüjtötte össze, hogy együtt izleljék meg a Cuzco magaslatain megérett első spárgákat.

Állatok.

Midőn a benszülött családok legfeljebb egy darabka földet müveltek, s megelégedtek a növényi étkekkel, nem nagy szükség volt a házi állatokra, s igy az amerikaiak még ama két faj szarvasmarhát (americanus és moschatus) sem tudták hasznukra forditani, mellyek Mexicó északi részein vad állapotban bolyonganak; mindössze is csak egy ebfajt tápláltak eledel végett. De mig a sokkal hasznosb állatokra semmi gondot nem fordítottak, a majmok megszeliditésében bámulatosan sokat fáradoztak.

A fölfedezés után, miként mondtuk, az európai fajok sikerrel tenyésztettek, s Buffon nagyon eltért az igazságtól, midőn, bolygónk ősi állapotára vonatkozó rendszerének akarván kedvezni, azt állitotta, hogy ezek elfajultak. De la Vega 1557-ben az első teherhordó állatot 480 ducatért látta elkelni; megkisérlették a tevék bevitelét is, de ezek csakhamar elvesztek. A lovak Andalusiából jutottak Cubába és Hispaniolába, onnan pedig Mexicó és Peruba s darabonként két-három ezer, nyolcz realos pesoért keltek el; 1554-ben a chuquinguai csata előtt egy kitanitott lovat szolgástul együtt tizenkétezer ducatért sem akartak adni: 1587-ben San Domingóból már harminczötezer, Uj-Spanyolországból pedig hatvannégyezer darab bőrt hoztak Európába (Acosta); s e kereskedés Spanyolországra nézve csakhamar igen fontos lett.

A szarvasmarhák annyira megszaporodtak, hogy harminczegyvenezer darabból álló csordákban barangolnak az Andes-ek és Buenos-Ayres közti megmérhetlen síkságokon, mint szintén Uj-Spanyolországban is. Humboldt Buenos-Ayres síkjaira tizenkét millió szarvasmarhát és három millió lovat számit; Caracas síkjain maga a tulajdonos sem tudja barmai számát, csak megbélyegezik, s vannak urak, kik évenként negyven ezret is megbélyegeznek. Vadászatot csak bőrükért tartanak rájok, s az ott hagyott hús olly büzt terjeszt, melly megrontaná a levegőt, ha a sok eb és sasok fel nem falnák azt. A szamarak Quitó hegységeiben vad állapotba tértek vissza, s annyira megsokasodtak, hogy már alkalmatlanok is; megtámadtatván harapva védik magukat. A sertés, juh és kecskenyájak megszámlálhatlanok; a veréb is megérkezett oda, mint min

denhova, hol a földmüvelés kezdetét veszi [1]); a macska sem hiányzik, s az ebek elvadulván, mig nálunk védik, ott megtámadják a nyájakat.

Mi tehát Amerikát gyümölcseink, állataink, s az egymást felváltó népköltözésekből ránk maradt, vagy 50 század fürkészete által szerzett ismereteinkkel gazdagitottuk; s ő viszont a mi termékeinket sajátjaival gyarapitotta. Az állatországból mindössze is nehány kalitkába való madarat, a legváltozatosabb szinü papagájokat, s a nagyobb faju pókát, az uj-spanyolországi ugynevezett tachinót kaptuk, de annál többet köszönhetünk neki, a növényeket és virágokat illetőleg. Nagy-Károly kertje nagy hirben állott, mert volt abban alma, körte, dió, berkenye és gesztenye. Az illattalan szirontákot (ranunculus) sz. Lajos hozta Syriából, a kerti Levantéből került a követek utján; a damaskusi rózsát Tibaldo troubadour hozta magával a keresztes hadjáratokból; a szilfa Franciaországban alig volt ismeretes I. Ferencz előtt, az articsóka pedig épen nem a XV. század előtt; az indiai gesztenyét Konstantinápoly adta a XVII. század kezdetén; a török tulipán későn érkezett meg, mellyből most már 900 faj van, és pedig szebbek mint bárhol másutt. A mályvát Cyprus, a füzfát Babilonia küldte; a virágos káposzta és pöszméte Levantéből, a rhabarbara Tatárországból, a retek Chinából, az angyalgyökér Lapponiából, a hemerokallos [2]) (liliom faj) Siberiából származott. Don Juan de Castro vitte 1520-ban az első narancsfát Chinából Portugaliába, a hol is Viscuban olly sikeresen müveltetett, hogy portugalli név alatt egész Európában elterjedt e becses gyümölcs. A japani orgonavirág, az amerikai folyó ámbra és magnolia a mult században honosultak meg nálunk; XVI. Lajos udvarában ették az első európai növényházakban megérlelt ananászokat.

---

[1]) Oroszországban Nagy Péter idejében jelent meg, most már Kamcsatkában is mutatkozik.

[2]) Ismeretes ama különös szenvedély, melylyel a hollandok a virágok iránt viseltetnek. Meg van irva, hogy 1637-ben százhusz tulipan hagyma 90,000 liráért kelt el; egy, *alkirálynak* nevezettért 4203 ottani forintot adtak; a *semper augustus*-ért 4600 forintot, egy uj kocsit és egy pár egészen fölszerelt lovat ajánlottak. 1836-ban Clarke a Crydon tulipánjainak eladásakor, egyetlen hagymaért 2500 forintot fizettek. Angliában a tulipánok, geraniumok és daliák rendes megszabott ára öt, tiz font sterling közt váltakozik. Mondják, hogy bizonyos angol herczeg az orchidák családjának egyetlen egyedeért száz guineet adott. Angliábani uti éleményeim egyik legkedvesebbikét a chiswichi kertész társulat kertjének virágkiállitása szolgáltatta.

Ez ajándékok időről időre érkeztek; de a két India fölfedeztetésekor egyszerre, tömegesen jöttek be az uj termékek, s váratlanul meggazdagodtak a füvész-kertek és természettörténelmi tárak, melylyekben eleintén mint ritkaságok kiváncsian gyüjtettek össze, azután pedig tudományosan osztattak fel, ugy, hogy ujjá kellett alakitani a régi osztályzatokat, hogy beszúrassanak az uj egyedek, mellyek által megkétszereztettek az ismert fajok.

És mi, kik tanui voltunk az örömnek, melylyel némelly növények és virágok, minő a hortensia, kamelia, és most a rekettye, harasztnövény, páfrány, jó reményfoki hanga (erica) s az orchidáknak a növény világban valóban kivételes családja, fogadtattak, képzelhetjük az akkoriak örömét, midőn minden nap ujabbnál ujabbat hozott. A virginiai akáczfa, a fekete kőris, a canadai nyir és tuja, s az északamerikai hársak és platánok a mi sétányunkat árnyékozzák be: Mexicóból az éjjeli jázmint, fényes zsályát és székfüt, Madeirából az amomont (füszer növény), Indiából a balsaminát, Ceylonból a tubarózsát kaptuk [1]; mellőzve a többit, elég legyen mondani, hogy Amerikából kétezerháromszáz negyvenöt, a Foktól hétezer, azonkivül Chinából, Kelet-Indiából s legujabban Uj-Hollandból több czer féle fát kaptunk. Az utasnak, ki Indiákból hajóz haza felé, igen kellemes szórakozásul szolgál a leggyönyörübb virágok, különösen az orchidák és ofridák társasága, mellyek légmentesen elzárva kristályokban szállittatnak, hogy kerteinket ékitsék; e kristályok azután a mi mezeink közönséges virágaival megtöltve térnek vissza, melylyek rendeltetése: felviditani ott az európaiakat, kiket hazájok réteire és virágágyaira emlékeztetnek vissza [2].

A burgonya és tengeri a leghasznosabb szerzemények közé számittatnak. Emez török buza név alatt, melly nevet azért kapta, mert ázsiai eredetünek tartották [3], hirtelen elterjedt; s biztositván a szükség ellen, kiszámithatlanul sokat tett az európai népesség nö-

---

[1]) **Humboldt** Geographie botanique.

[2]) A virágkedvelők figyelmébe, kiknek számát hazámban is növekedni látom, bátor vagyok három uj angol munkát ajánlani: *Nők kertésze* mistriss London-tól; *A növényeknek hordozható üvegházakbani tenyésztése* dr. Wardtól, ki ezzel a beteg-szobák levegőjének felfrissitését czélozta; *A kertészet költészete*, versek és költői próza.

[3]) Matthias Bonafous *(Histoire naturelle, agricole, et economique du mais* (1836) azt bizonyitja, hogy a tengeri már Amerika fölfedeztetése előtt ismeretes volt, mert ábrája a chinai festményeken, néhány szem pedig az egyiptomi koporsókban találtatott.

vekedésére. Harriot mennyiségtudós volt az első, ki a burgonyát openavk név alatt ismertette, melly név talán Virginia indiánjainál volt használatban; de midőn innen Raleigh Angliába vitte, Spanyol és Olaszországban már termesztetett. A hanyagság és előitélet sokáig hátráltatta ama nagyszerü előnyöket, mellyeket e jótékony gyümölcs most Európa kevésbbé termékeny országainak is biztosit.

Ujabb szükségek merülvén fel akkoriban, uj tér nyittatott a kereskedelem részére, melly addig soha el nem ért kiterjedést vett.

TIZENHATODIK FEJEZET.

A portugalok Ázsiában.

Indiákba, mellyek minden régi utazások czélpontját képezték, s mellyeket Columbus nyugat felé haladva reménylett elérhetni, a portugalok előttök meg nem kisérlett uton jutottak. Rögtön felismerték ők azok fontosságát, s belátták, hogy ez uton Lissabon magához ragadja Velenczétől az Ázsia és Európa közti kereskedést; miért is a milly buzgalmat fejtettek ki keresésökben, ép olly erőfeszitéssel igyekeztek azokat birtokukban megtartani és gyümölcsöztetni. A fölfedezéseket és hóditásokat nem hagyták, mint Spanyolország, kalandorok és rablókra, kik csak sokat gyüjteni, de költeni semmit sem akartak; hanem mint nemzeti vállalatokat tekintvén, ügyes és bátor egyéneket biztak meg azokkal; s a jó siker kárpótlást nyujtott a roppant kiadásokért.

Alig hogy Vasco de Gama szerencsés utazásának bizonyitékaival visszatért, mindjárt tizenhárom hajót inditottak utnak a már többször emlitett Pedro Alvarez Cabral vezénylete alatt, ki ezerkétszáz katonát és sok szerzetest vitt magával, amazokat, hogy legyőzzék, emezeket, hogy megtéritsék az indiánokat. Ki akarván kerülni a partokon dühöngő viharokat, délnyugati irányban a síktengerre bocsátkozott, s azon, saját belátása szerint választott uton haladt, melly napjainkig is a legjobbnak tartatik; a véletlen szerencse egy, a 17-ik délszélességi fok alatt fekvö földhöz juttatta, melly, miként mondtuk, Brasilia volt. Innen a Fok felé irányozta kormányrúdját, hol azonban rettenetes zivatarokkal találkozott, mellyekben négy hajója veszett Diaz Bertalannal együtt, ki fölfedezésének fontosságát nehezen ismerte, s bizonyára meg nem jutalmaztatott érte.

Miután Mozambique-ben kis ideig pihent volna, Cabral India felé vette utját, s bár csak hat hajója maradt, mégis tekintélyt tudott magának szerezni az ottani fejedelmek előtt; Calicut zamorinja aranyba irt beiktatási levéllel egy pálota birtokába helyezte őt, melylyen kitüzetett a portugal lobogó s ügyvivőség állittatott és raktárak rendeztettek benne; de vagy mert fölkeltették az indiánok féltékenységét, vagy mert megvetést mutattak irántok, a benszülöttek megrohanták és legyilkolták az európaiakat.

Cabral ez alatt már Cochint, Ceylont, Camore-t látogatta meg, melly helyeken barátságos fogadtatásban részesült; s egész másféle gazdagságokkal terhelve, mint az Amerikából visszatérők, érkezett meg Portugaliába (1501 jul.), hol azonban a sok veszteség miatt hidegen fogadtatott. E közben Juan de Nova, ki eléje küldetett, nem találkozván vele, Indiába érkezett, a hol is szerencsés vállalataival tiszteltté és félelmessé tette a lusitan nevet; visszatértében Szent-Helena szigetére bukkant (1502), melly igen alkalmas állomási helyül szolgál a hajóknak e hosszas tengeri uton [1]).

Indiában egész másként állt a dolog mint Amerikában, s nem uj, tapasztalatlan népekről volt szó, mellyeket tüzfegyverekkel megijeszteni, s tetszés szerint kirabolni lehetett volna. Az igen régi müveltség, melly e részeken nagyszerü előhaladást tett, elveszett ugyan, de Európa soha sem szünt meg a fényüzés és nyalánkság csalétkeiért ide vándorolni. E déli szigetek csoportja, egy nyugodt tengertől öveztetve, melly csatornákként kigyózik köztök, a természet által a legritkább, sőt egynémelly egyedül ott található termékek, minő a székfü-bors és muskatal dió, kereskedelmi helyéül látszik kijelölve lenni. E termékekről Marc Aurel és Commodus egy törvényében tétetik az első említés, melly a Digestumban maradt fenn, s Európába azon indiánok hozták, kik ez időben Malaccába érkeztek.

De jóllehet a régiek kereskedést üztek Indiával, mindazáltal nem alapitottak ott telepitvényeket, minek oka a hajózásbani tapasztalatlanság volt, melly az oda való utazást igen lassuvá és sza-

---

[1]) *Ázsia földrajza* Barrostól, melly ama század hasonnemü munkái közt legtökéletesebb volt, elveszett. Edoardo Barbosa, Magellan utitársa, azt irta meg, mit ő maga látott és hallott. Bartolomeo Leonardo d' Argensola III. Fülöp alatt Indiák Tanácsa által a *molukkai hóditások történelmének* megirására szóllittatott fel. De Bry 1590–94-ben Frankfurtban a *Kelet-Indiákba tett utazások és hajózások egy gyüjteményét* nyomatta ki.

bálytalanná, s a telepitvények védelmére szükséges katonaság átszállitását lehetetlenné tette. Még kevésbbé hagytak ránk ismertetéseket e temérdek sziget népeinek eredetéről, mellyek müveltségi központjául a legtermékenyebb és legnépesebb Java volt tekinthető. Az ujabbak nem keveset fáradoztak e tekintetben, s minthogy régi emlékekkel nem rendelkezhettek, e hiányt azon elmés eljárással igyekeztek pótolni, mellyet Chinára vonatkozólag láttunk alkalmazni, s melly a müveltségi foknak a nyelvböli kikutatásában áll.

Első müveltségi korszak.

A nyelv tehát három müveltségi korszakra enged következtetni. Az első egy törzsre vitetik vissza, melly vándorlásait Madagaskartól a Nagy-Ocean végső sziget-csoportjaiig kiterjesztette. E törzs eredete ismeretlen, jóllehet Ázsia közép és keleti részeiből látszik származottnak, honnan talán Malacca félszigeten áthatoltak a körülfekvő szigetekbe, ha mégis ezek előbb nem egy szárazföldet képeztek, melly az ott igen nagy erővel kitörni szokott természeti rázkódások által daraboltatott szét. Mennyire haladt elő vagy millynemü volt e müveltség, nem mondja a történelem; de némileg sejteti azt az ott beszélt kawi [1]) nyelv szótára, mellynek kilencz tizede sanskrit eredetre mutat, mig a nyelvtani formákat illetőleg egészen elüt attól. Ugyane nyelvben szembeszökő jelenségek fordulnak elő, mellyek földmüvelő állapotról, s több csak hosszas fáradalom által előállitható termékekről tesznek bizonyságot, minők a rizs, czukor, háziállatok, növényszálakból szött ruhák, vasmunkák, ékszerészi apróságok, tizedes számolás, továbbá egy földmüvelési s egy, különös csillagtanra alapitott időszámitási naptár. A malaji és javai köznép még most is tisztel bizonyos istenségeket, és hisz némelly babonákba, mellyek egy őstermészet-cultus-ra mutatnak.

Második müveltségi korszak.

Java biztos idő számitása Kr. u. 76-ik felé Adsi-Saka megérkezésével veszi kezdetét, ki legyőzte az ott lakott rakshi-asakat, vagyis rosz szellemeket, törvényeket hozott, és gyarmatokat alapitott. Történelmöknek ez eseményt követő része a valódi és mesés dolgok keveréke, mellyből bajos kiigazodni, s ha megtisztittatnék is, legfeljebb a királyok kalandjait tüntetné elénk. Egyébiránt minden jel oda látszik mutatni, hogy e gyarmatok Decan északkeleti részeiből jöttek s Javaba is átvitték magukkal India müvészeteit, intézményeit

[1]) A javai kawi nyelvről Humboldt Vilmos Berlinben 1836-ban egy munkát adott ki, *Ueber die Kawisprache auf der Insel Java.*

és kasztok szerinti osztályzatát. Javaban azonban a brahminok nem vergődtek olly tekintélyre mint Indiában, s a király továbbra is korlátlan uralkodó maradt. A buddhaismus szintén talált ott hivekre. Ekkor jött létre az indiánok és javaiak közti azon összeolvadás, mellyről nyelvök tanuskodik, s Java anyaországa lett a körülfekvő szigetek vallása és tudományosságának mindaddig, mig 1400-ban Madsapait fel nem dúlatott. E város, mellynek romjai bámulatra ragadják az utazót, az emlitett időt megelőzött két században egy olly uralom székhelye volt, mellytől huszonöt királyság függött.

A sziget templomai és sirboltjai vetélkednek Egyiptom és Indiaéival. Brambanan pompás templomának nagyszerü maradványai kerek és féldombor szobrokat mutatnak fel; szintugy a loro-jongrang-i is, mellytől kis távolra a Shandi-Siva azaz ezertemplom, e megszámlálhatlan oszlopok és szobrok halmaza fekszik. Hosszas lenne elszámlálni a sok, romban heverő pagodát és széttöredezett szobrokat, mellyek mind az indiaiak mintájára készitvék és sok, sanskrit, kawi, ó-javai s egy teljesen ismeretlen nyelveni feliratokkal vannak ellátva. A buddhisták szétromboltak a brahmini isteni tisztelet tárgyait, a musulmanok ismét emezek nyomait törölték el; s ekként a romok különféle vallások egymásutánját bizonyitják.

A sanskrittali vegyülés, melly olly szembetünő a kawi-ban, kevésbbé észrevehető az ujabb képződésü magasabb javai nyelvben; a polynesiai jelleget az idegen érintkezéstől leginkább megóvott osztályok által beszélt népies nyelv tünteti elő legtisztábban. A malaji is sok alakot és szavakat kölcsönzött a sanskrittól erkölcsi és értelmi eszméinek s vallási szertartásainak kifejezésére. Lassan-lassan a mint Javatól távolodunk, kevésbbé érezhető az oceani szójárások befolyása, s a madagaskari és uj-seelandi nagyon eltérnek a javaitól, jóllehet ugyanazon családból valók. Polynesiában a sanskritnak már nyoma sincs, mi arra mutat, hogy az indián gyarmatok nem terjeszkedtek ki egész odáig.

A javai munkák mind kawi nyelven irvák, s az indiai müveltség határozott kinyomatait viselik magukon, anélkül azonban, hogy szolgai függést árulnának el attól. A K a n d a, ez igen régi világképződési költemény, melly csak egy köznyelveni forditásban maradt fenn, a hazai istenségeknek, kik Watu Gunonb-ban személyesitvék, az indiai istenségekkeli küzdelmét rajzolván, a nemzeti eszméket buddha eszmékkel keveri. Ez ellentét a M a n e k-M a y a-ban, hol a buddha dogma már győzelmesen lép fel, egészen eltünik. Legnevezetesebb hősköltemenyöknek, a B r a t a-Y u d a-nak (szent harcz) tárgyát a

Mahabarata szolgáltatta; e költeményt Poseda irta s mint állitják, olly erőteljes, hogy némelly helyei Homerral s a Bibliával is bátran versenyezhetnek:

— Mit kér a hős isteneitől a harczban? hogy elnyomhassa ellenségeit; hogy azoknak saját kezével levagdalt bajzatit, mint a szél által letépett virágokat elszórva lássa; hogy megszaggassa öltönyeiket, felgyujtsa oltáraikat és palotáikat; hogy levághassa fejeiket, mialatt a harczi szekéren ülnek, s hogy vállalataival hirt nevet érdemeljen.

„Illy vágyakat táplált Giaja Baja három világ felé fordulván, hogy szerencsés harcza legyen; illy terveket főzött lelke ellenségei ellen. Neve és hatalma az egész világra kihatott; dicséretét minden jóra való ember s a dicsőültek (panditák) négy osztálya zengte.

„A hegyek ura az összes égi lényektől kisértetve leszállott, s a király tisztelettel és tiszta szivvel közeledett hozzá. Az Isten meg volt elégedve, s igy szólt: Giaja Baja, ne félj semmitől; nem jövök hozzád haraggal, hanem hogy, mint kivánod, hatalmat adjak neked a hóditásra. Fogadd áldásomat, oh fiam, és hallgasd az én szavaimat. A földön, mellyen lakol, mindazon fejedelmek fejévé leszesz, kik ott uralkodnak; a harczokban győzelmet fogsz aratni. Légy szilárd és félelem nélkül, mert olly an leszesz mint egy batara (megtestesült isten). Ez ünnepélyes jóslat az ég minden szent dicsőültjeinek emlékében megőriztetett.

„Ezt mondva eltünt. A király ellenségei megfélemedvén, alávetették magukat. Birodalma országai nyugalmat és megelégedést élveztek. A tolvaj távol tartotta magát, félvén az ő éber szigorát; csak a szerető követett el szerelmi tolvajságokat, a hold fényénél keresvén sohajai tárgyát.

„Ez időben tette Poseda emlékezetessé az anagrammát, melly e költemény keltét jelzi; az időben, mellyben Giaja Baja vállalatai ugy tündöklöttek mint a nap az év harmadik szakában, s ellenségei iránti kegyessége olly kedves volt, mint az éji égi test sugárai; mert a harczban olly nemeslelküleg bánt ellenségeivel, mint a vadak királya szokott bánni zsákmányával.

„Ekkor Batara Sewa jött és igy szólt a költőhöz: Énekeld meg Pandu fiainak a coros-ok elleni harczát.“ —

Jó lesz, ha a mesterek ezt is felveszik a teremteni nem tudók részére kiszemelt utánzási minták közé. Mi nem akarunk több

töredéket közölni e hőskölteményből, mellyek áttéve csak vesztenek erejökből, mig alapjában nem igen különböznek a már ismertetett indiai költeményektől [1]).

A Niti-Sastra erkölcstani értekezés, melly a buddhisták szelid és asceticai tanát leheli:

— Dicsőség Batara-Gurunak (Buddha), neki a mindenhatónak. Dicsőség Vishnunak, ki megtisztitja az emberi lelket, és Batara Suria-nak (a nap), ki megvilágitja a világot. Oh bár védnék ők szerzőjét a Niti-Sastra-nak, melly összletét tartalmazza a szent könyvekben foglalt igazságoknak.

„A vizek mélye, bármillyen legyen is, megmérhető; de az emberi gondolatot ki fürkészheti ki?

„Csak az nevezhető ügyesnek, ki a legelvontabb kifejezéseket is meg tudja fejteni.

„Az olly nő, ki annyira szereti férjét, hogy nem tudja tulélni, vagy ha túléli is, élete hátralevő részét, mintegy meghalva a világnak, özvegységben tölti, minden nembelieit felülhaladja.

„Ki embertársainak kárt okoz, ki megsérti az Isten törvényeit, s elfeledkezik Guru tanitmányairól, soha sem lehet boldog, s a szerencsétlenség mindenütt nyomban kisérendi. Hasonlit a porczellan edényhez, melly leesvén darabokra törik, s minden értékét elveszti.

„A világ javait senki sem viheti magával a sirba; és azért soha se feledd el, hogy meg kell halnod. Ha könyörületes és bőkezü voltál a szegények iránt, nagy lesz a te jutalmad. Boldog azon ember, ki sajátját megoztja a szükölködővel, ki táplálja az éhezőt, ruházza a meztelent és felsegéli szükségben lévő felebarátját; boldog sors vár az illyenre a jövő életben.

„A gazdagság csak az ember lelkének kinzására szolgál, s ollykor halálát okozza. Méltán veti tehát azt meg a bölcs. Sokba kerül annak megszerzése, és még többe megőrzése, mert csak egy percznyi feledékenység kell, s a tolvaj ellopja, s az ebből származó búbánat ollykor roszabb a halálnál.“ —

Hasonló eszmék által ihletvék Java ősi emlékei is, millyenek Brambanan és Boro Budor nagyszerü féldombormüvei, mellyek ugyanazon személyiségeket és legendákat tüntetik elő. Később felhagytak az utánzással, s nemzeti jellegökhöz és történelmökhöz ra-

---

[1]) Lásd II. könyv. 550 és köv. lap.

gaszkodván, Pangit, a IX. század lovagias hősét s Damar Vulant, a madsapait-i uralkodó ház kortársát énekelték.

Ugyanekkor a kawi nyelv kiment a közönséges használatból, s csak a szertartásban maradt meg, mint szintén a négyszögletes a-b-c is, mellyet a mostani folyó irásjegyekkel váltottak fel. Számos történetben vagy inkább évkönyvekben jegyezték fel a különféle országok viselt dolgait és legendáit. A drámák tárgyát majd India vallásos eszméi, majd hősi hagyományok képezték, s a főnök által a gamelan hangja mellett énekeltettek el, miközben a szinpadon igazi szinészek vagy pedig bőr-alakok mozogtak. Leginkább bővelkednek a legtöbbnyire édes bús románokban, mellyek a természet kecses ecsetelése által tünnek ki.

A malaji irodalom behatóbban tanulmányoztatott; sok müvei már le vannak forditva, s a londoni királyi társaság nagyszerü gyüjteményeknek van birtokában, mellyek főleg Rafflesnek köszönhetők. E költemények mind későbbiek ugyan az islamnál, de régi eseményekre vonatkoznak, s majd történetiek, majd regények. Az előbbi nemből a társaság a javai királyok egy nagyszerü évkönyvével bir, melly a mi időszámitásunk első századától egészen VI. Amangku Buama sultánig terjed, ki 1814-ben uralkodott. Miként állitják, az ázsiai szigettenger legkisebbike is bir történelemmel, vagy legalább fejedelmeinek leszármazási táblájával. Fontosabbak a törvénykönyvek, mellyek emlékben őriztetvén meg, a XIV. század végén irásba foglaltattak, s a müveltség különféle fokáról tesznek tanuságot.

Regényeikben az eszményi világ a valódival, a próza a költészettel párosittatik. Mint minden keletiek, végtelenül szeretik az elbeszélést, s egész községek csüggnek figyelemmel az öreg regélő ajkain. Gyönyörködnek a költői versenyekben is, melly czélra a pantun-ok szolgálnak; ezek az ő költészetök egy külön alakját képezik, melly egy vagy több, váltakozó rimü versszakból áll, mellyekben a két első vers legtöbbnyire symbolikus alakban vagy képletesen fejez ki valamelly eszmét, a két másikban pedig valamelly erkölcsi gondolat vagy gyakorlati alaptétel foglaltatik. Azonkivül a malájok Kelet minden jobb müveit nyelvökre tették át, s ez uton több, eredetiben elveszett munka jutott el hozzánk.

Ázsia szigettengerének egyéb, eddig kevéssé ismert népei is müvelték az irodalmat; minden ténykedést népies költészet kisér, s annak hangütenye szabályozza a hajósok evezőit, a favágók fejszéit, a harczos csapásait. A tagulok, a Philippinák e legmüveltebb népé

nél, a népies énekek foglalják magukban a vallási és nemzetségi hagyományokat.

A talán Borneoból származott bughok által népesitett Celebeseket is elfoglalták régente az indiánok, s 1809-ben a harminczkilenczedik császár, egy olly dynastia ivadéka ült ott a trónon, melly, mint mondják, tiz századon át uralkodott. Midőn a portugalok megérkeztek e szigetekre (1525), keves mahomedánt találtak: Xaveri Ferencz rögtön téritőket küldött oda, de a molláh-k győztek, s igy 1667-ben e birodalom a hollandoknak vettetett alá. Itt a bughi nyelv volt az ősi és szertartási, melly közel áll a malajihoz s Java kawijához; az eset- és idő-viszonyok ragasztékok által fejeztettnek ki benne. Törvénykönyveik a legjobb hirben állnak.

Borneo, tulajdonképen Calemantan, a világ legnagyobb szigete, melly harminczhatezer négyszög mérföldnyi (leghe) tért foglal el; lakói négy millióra mennek, s az összes oceani népek bölcsőjének látszik; mindazáltal igen kevéssé ismert, minek oka a komoly belzavargások, s a királyok vadsága, kik mindig ellenségesen fogadták az oda érkezett idegeneket. A benszülöttek közt legtekintélyesebbek a daja-k, kiknek hagyományai Indiávali érintkezésre mutatnak, s talán törzsét képezik Polynesia különféle népességeinek.

Harmadik müveltségi korszak.

E világ müveltségi állapotát illetőleg az islam egy harmadik korszakot hozott létre a XIII. században; de ha könnyedén sikerült neki megnyerni a malaji fajt, ugy hogy a Korán a nemzeti egység jelképévé lett, a javaiaknál csak felületesen hatott, s kevés befolyást gyakorolt az irodalom és nyelvre. A Philippinákon semmi nyoma sem volt található.

Az arabok, e kereskedő harczosok, meghóditották Egyiptomot, mi által Indiák kereskedelmének uraivá lettek, s ők látták el Kelet áruival Görög, azután Törökországot és Velenczét. A Vörös-tenger mindkét partján is kiterjesztették uralmokat; Ormusban gyarmatot alapitottak, s uralkodtak onnan a Vörös- és Perzsa-tenger felett, ugy hogy senkisem bocsátkozhatott e tengerekre az ő beleegyezésök nélkül. Afrikában hajóik Ajan partjaitól egész Sofaláig jártak, mellyet aranyországnak neveztek. Voltak telepitvényeik a kafferek közt, továbbá Magadoxo, Brava és Quiloában.

Meg lévén engedve a többnejüség, rövid idő alatt mindenfelé uj, a hóditók érdekeinek kedvező nemzedéket hoztak létre. A bálványimádó fejedelmek elnézők voltak e vallás iránt, melly nem szegült ellen természeti hajlamaiknak, s kilátást nyujtott a sul-

tának védelmére, kiknek nevei e részeken tisztelet és félelemmel ejtettek ki; sőt ollykor magok is elfogadták azt, hogy a belviszályok alkalmával, vagy ellenségeik ellen segélyt nyerjenek.

A musulmanok illy módon megszaporodván Indiában, némelly helyütt az első méltóságokat nyerték el az udvaroknál, s behiván hitfeleiket, odáig vitték a dolgot, hogy saját kereskedelmi helyre is szert tettek, minő volt Diu. Malabárban sok telepitvényt alapitottak; Malacca partjain igen hatalmasok voltak, s nem kevés bálványimádót megnyertek hitöknek; innen a Molukkákra mentek át, s megtéritvén Tidor és Ternate királyait, nevezetes előnyöket vivtak ki kereskedelmökre nézve. Marco Polo leirja Java és Malacca virágzó állapotát, s a nagy pénz-mennyiséget, mellyet ott a fűszerek, pézsma, s az ollykor hamis kövekkel üzött kereskedés hozott forgalomba.

Illy módon, a nélkül hogy hatalmas tengeri erejök lett volna, az arabok kevés idő alatt oda értek, hová a rómaiak és görögök annyi századon át nem juthattak, és sok időig egyedüli közvetitői voltak az Európávali kereskedelemnek. Rég időtől fogva keresztények is telepedtek le Coromandel és Malabar partvidékein, de nem versenyezhettek a tevékeny musulmanokkal. Perzsia nagy részét meghóditotta e félszigetnek a Gangesen innen, hová Bactrianából s az északibb tartományokból sok áru szállittatott. Coromandel partvidéke a Bengalával szomszédos Orixa országnál kezdődött, s egy indián országtól függött, melly felváltva Bisnagar, Narsinga és Visapurnak neveztetett. A portugal betörés idejében Narsinga és Crisna, Bisnagar raja-i az egész Carnatico-t birtokukban tartották, s adót szedtek Malabar fejedelmeitől, kik közt a travancori, cochini, curgoi s Calicut zamorinja voltak a leghatalmasabbak. A nyugati parton lefelé menve Mazulipatnam, Palicate, Meliapor, Tangora, Cael és más kereskedelmi helyek találtattak, hová India belsejéből érkeztek a karavanok.

Comorin foktól a nyugati part hosszában fölfelé menve egész sora találtatott a városok, mezővárosok, müvelt mezők, s a mórok gazdag kereskedelmi telepitvényeinek, kik méltán e föld urainak mondhatták magukat. A királyok, megelégedvén a vámokkal, nem törődtek vele, ha a kereskedés egészen idegen kézen volt is. Egyiptomi, arab, perzsa hajósok kötöttek ott ki, s látták el magukat e félsziget belső s legtávolabbi részeinek termékei és ipar-czikkeivel, mellyek Malacca, Sumatra és Ceylon hajósai által szállittattak e helyekre. Hasonló bőségben vitettek oda Egyiptomon át s a syriai karavánok által belső Ázsia és Európa termékei, mellyeket aztán e

tartományok kereskedői egész Indiába széthurczoltak. Tengerészetök majdnem egyedül vas nélkül készitett, s gyapot vitorlával ellátott csónakokból állott. A hajózás csak parthosszában üzetett; mind azáltal némelly merészebbek nyugatra egészen Cambaja, Perzsia és Arabiáig, keletre pedig Bengala, Sumatra, Malacca kikötőiig nyomultak elő. A tengeri rablók roppant károkat okoztak, kik ellen legjobb óvszer volt a brahminok oltalma alá adni magukat, vagy arab védcsapatokkal látni el a hajókat.

Malabar partjainak legdélibb része apró fejedelemségekre oszlott; ezek közt Calicolan, Colan, Porca, Cochin, Cranganor, Travancor, Tanor voltak a legismertebbek, mellyek helyzetöknél fogva kereskedést üzhettek Perzsia, Arabia és Ceylonnal. Calicut, bizonyos tekintetben központja Azsia déli kereskedelmének, kevésbbé biztos kikötővel birt; de a személyek és árúk emberiebb törvény ótalma alatt állottak; s mig a szomszédos tartományokban minden partravetett hajó elkoboztatott, ott a hajósok, bár honnan jöttek legyen, jól fogadtattak, s kedvök szerint távozhattak.

Malabar partvidéke után következett Canara-é; ez majdnem egészen Bisnagar vagy Narsinga állam uralma alatt állott, melly a XIV. és XV. században olly hatalmas volt, hogy visszaverte a mongol betörést, s a félsziget mindkét partjára kiterjeszkedett. Az 1344 ben alapitott Bisnagar leginkább fényüzési czikkek, gyöngyök, gyémántok, rubin és smaragd kövekkel üzött nagy kereskedést; Mangalor egyike volt a főbb kikötőknek; egy, a főváros felé vezető háromszáz mérföldnyi (leghe) országut szolgált a belföld termékeinek kivitelére. Azután jött Decan partvidéke, melly bőven termett magvakat és gyümölcsöket; Goa, Tannah, Benda, Dabul és Cabulba, e leglátogatottabb kikötőkbe, a belföldi árúk karaván ók által jutottak; e helyeken az európai kereskedelmi czikkek ép olly bőségben találtattak, s az indusok és mórok közt megosztott kereskedelem szintolly élénk volt, mint Calicutban.

Decan partja Guzzerate félszigettel volt határos, mellytől egyedül Cambaja öble által választatott el. Az ottani kikötőkben a mórok üzték a fő kereskedést. A guzzeratok, e legügyesebb kereskedő indiánok sok, nagy teher képes hajókat tartottak, mellyeket tökéletesen tudtak kormányozni; leginkább parthosszában eveztek; sokan egész Adenig mentek, s ügyvivőik voltak Decan, Goa, Calicut és Malaccában; körülbelül ötezerre tették azok számát, kik e kereskedéssel foglalkoztak. Cambaja kézmüvei, selyem, gyapot, bársony anyagai, ékszerei s elefántcsont müvei által tünt ki; a körülfekvő

vidék termékeny; a lakók megszedvén magukat az ipar és kereskedelemből, roppant fényt üztek. Kikötőjét a Gangesen inneni félsziget mindkét partjáról, s a legtávolabb vidékekről is látogatták hajók; s miként Calicutban, ugy ott is India minden részéből, sőt Egyiptom és Syriából is tartózkodtak kereskedők. India belsejének termékeivel az Indus folyó látta el a kereskedőket, s ugyanaz vitte be a külföldieket.

A hajók, mielőtt az Ormus-szoroson keresztül a Perzsa-öbölbe hatoltak volna, a déli Perzsiával szemközti vad és tengeri kereskedelmet nélkülözött Maskat-ban állottak meg. Ormus szigetén, bár viz és növényzet nélküli, s egyedül csak sót termel, egy igen élénk kereskedésü város volt, hová Afrikából, s főleg Egyiptom, Syria, Örményország, Kis-Ázsia, Irak-Arabi, Irak-Adsemi és Aderbidsánból jártak kereskedők, kik selymet, rhabarbarat, pézsmát és shawl-okat vittek oda eladás végett; ugyanott Mawarannahar, Turkestan, Bukaria, Cabul, Tibet, Kashmirból, Tatárország pusztáiról, a kalmukok közől, északi Chinából és egész Keletről fordultak meg kereskedők. Shirazból s Perzsia egyéb kézmügyáras városaiból fegyvereket, ruha-anyagokat, szőnyegeket, timsót, turquoise-t (drága kő) s bámulandó gyöngymunkákat kapott. Tengeri uton China, Malacca, Tanaserim, Bengala, Cambaja, Guzzeratból, a Maldivákról, továbbá Abyssinia, Zanguebar, Socotora, Arabia s különösen Dschidda és Adenből jártak oda kereskedők. Bertema Lajos, egyike azon legrégibb szárazföldi utazóknak, kiktől értesitéseink vannak, azt hiszi, hogy e kikötőben több hajó fordult meg, mint a világ bármelly más kikötőjében. A valláskülönbség sem a pontos és részrehajlatlan igazságszolgáltatásnak, sem az ott akár váltó, akár készpénz utján üzött kereskedésnek nem szolgált akadályul. A lakosok fényüzése és romlottsága olly túlhajtott volt, hogy az első európaiak megbotránykoztak rajta.

Ormus s a Perzsa-öböl összes kikötőinek hajósai viszont az indiai kikötökbe jártak, hová ugyanazon kereskedelmi árúkat, s különösen Perzsia és Arabia lovait szállitották. Ennek következtében, minden, mi keleten, Chinától kezdve India legnyugatibb részéig termett, bőségben volt található Ormusban; innen az árúk Bassorán keresztül, a Tigrisen és Euphratesen fel egészen Syriába és Diarbekir-ig hordattak. A Perzsa-öböl szigetei, mellyeket érintve szállittatott India és China árúinak legnagyobb része az Euphrates torkolatáig, nyughelyeül szolgáltak a keleti kereskedelemnek, mielőtt Ormus központtá lett volna. De a Bahrein szigetek továbbra is

megtartották fontosságukat gyöngyeik végett, mellyek nem fehérek mint a ceyloni, de nagyobbak és nem kevésbbé becsültek.

Aden, melly Ormussal könnyen közlekedhetik, nagy részét kapta India árúinak. Az egész népesség, melly arabok, indusok s kevés afrikaiakból állott, kereskedéssel foglalkozott s a fejedelem tetemes összeget kapott a vámokból. A musulmanok keresztényellenes érzülete háttérbe vonult az anyagi érdekek előtt, s a XV. században nagy számmal lehetett ott olasz kereskedőket találni, kik Egyiptom és Perzsián keresztül jutottak Indiába. Aden, Boldog-Arabia termékeinek kivitelét illetőleg, igen kedvező helyzettel birt; a fő iparág ott a thebai mákony készitése volt. Az árúk egy része innen Arabia pusztáin keresztül Mekkába, vagy a Bab-el-Mandeb szoroson át Dschiddába, a Vörös tengernek ezen, Mekkától nem messze fekvő kikötőjébe szállittatott. 1326-ban Egyiptom sultánja, e kikötő ura, nagy csapást mért Aden kereskedelmére; ugyanis megkétszerezte azon hajók vámjait, mellyek Yemen partjait érintve érkeztek oda, és igy arra kényszeritette, hogy egyenesen ama kikötőbe menjenek.

Ekkor Socotora szigete a legkapósabb állomási hely lett. E majdnem egészen terméketlen sziget a sárkányvér néven ismeretes mézgát s a socotorai-nak nevezett aloe fajt szolgáltatta. India félszigetéről, Malacca, Sumatra, Ceylonból, s a többi partvidékekről nagy számmal jártak a hajók Guardafui fok felé, melly az afrikai part végcsúcsán, a Bab-el-Mandeb szoros bejárásánál fekszik.

Dschidda nevezetes megálló hely lett, ugy a Mekkába zarándoklók mint azon szükség tekintetéből is, mellynél fogva le kellett ott rakni az árúkat, hogy a Mekkába szánttak szárazföldön szállittassanak tovább, az Egyiptomba küldendők pedig kisebb hajókra rakassanak át. Daczára a hajózás nehézségének, melly csak nappal folytattathatott, Afrika, Ázsia és Chinából is érkeztek oda hajók; a vámbevétel megmérhetlen volt; de a sultán még azzal sem elégedvén meg, mindenféle taksákkal terhelte a kereskedést, s magához ragadván a réz, korall s más, Európából vitt tárgyak egyedárúságát, azok beccserélésére kényszeritette Ázsia kereskedőit. Az Ázsiából érkezett kereskedelmi czikkek egy része helyben vagy inkább Mekkában használtatott fel; nem csekélyebb mennyiség szárazföldön Syria és Egyiptomba küldetett.

Az első portugali hajósoktól tudjuk, hogy az araboknak Afrika keleti partjain, s a szomszéd szigeteken sok telepitvényeik voltak.

Sofala, melly hajdanta gazdag aranybányái végett nagy hirben állott, egyike lett a leglátogatottabb helyeknek, mert az elefántnál is jobb tengeri-ló fogcsontot, s igen finom gyapju-szöveteket szolgáltatott, mellyeket a benszülöttek nem tudtak festeni; e czikkek Quiloa és Mozambiqueben gyártott és festett selyem s gyapjuszövetekért és sok mindenféle cambajai árúkért cseréltettek ki. Az arabok aranyat hordtak oda, melly kereskedésből száz száztólit nyertek.

Zanguebar partvidékét, mint szintén Madagascar, Munsia, Penba, Zanzibar, és a többi mellékszigeteket ép olly jól ismerték az arabok, mint Ayan partjait egész Guardafui fokig. A legfőbb kikötők Brawa és Magadoxo voltak, hol a Cambajából érkezett árúk jutányosan cseréltettek el e földek termékei s különösen az ott bőségben talált kitünő elefántcsonttal. Zeyla, Adelországban, nagy kereskedést üzött arany, elefántfogak, és rabszolgákkal.

Abyssiniának szintén volt néhány kikötője, mint p. o. az axumi, mellyek India árúinak bevitelére szolgáltak, s e partok kereskedői által látogattattak. Nubia, Arabia és India közt sok ideig igen élénken folyt a kereskedés Aidab kikötő és Suakim sziget utján. Az Abyssinia és Nubia partjaira érkezett kereskedelmi árúk részben szárazföldi uton Egyiptomba, részben tengeren Koss-ba küldettek, honnan aztán a Niluson szállittattak tovább. De az Egyiptomban gyakran előfordult zavarok veszélyessé tették a pusztai utat, s ekként a suakimi kikötő megszünt látogatott lenni [1]).

Midőn tehát a portugalok a Jóreményfokát megkerülve megérkeztek, hogy a helyszinén lássák el magukat árúkkal, nem a benszülöttekkel hanem a mahomedánokkal kellett szembeszállaniok, miért is e vállalatok a keresztes háborúk folytatásának tekinthetők, mellyeket századokon át folytattak ellenök saját félszigetökön. Ott a vásárokon bővében találták az aranyat, ezüstöt, gyémántot, gyöngyöket, elefántcsontot, porczellánt, indigót, czukrot, nyers és kikészitett selymet, fonal- és gyapot-, arany és ezüsttel áttört szöveteket, drága fákat, és illatszereket.

Nem volt ott ismeretlen ezek értéke mint Amerikában; de a fűszereket nem ugy használták a benszülöttek mint mi, hanem olajat és balzsamot készitettek belőlök. Ceylonban a czimmetfa megfőzött gyümölcséből a király kizárólagos használatára gyertyát, az alattvalók lámpái részére olajat készitenek; leveleiből a malabatro olajat csepegtetik; a szegfü olaj Amboinában külsőleg és bel-

[1]) **Pardessus.**

sőleg gyógy és erősitő szerül használtatik. A dohány közé némi szegfűport kevernek. A portugalok nagy mennyiségűt hoztak magukkal, minek következtében a velenczeiek, kik egyedárúskodni akartak azzal, felsültek, mert midőn Lissabonba vitték eladás végett, ott az övéknél alantabb áron vehették volna.

Lelkesittetve a jó, habár még nem teljes siker által, a király nagyszerű haderő küldését határozta el, s tizenöt magas oldalu hajót szereltetvén fel, Vasco de Gamara bizta azok vezényletét (1502), ki sok királyt adózóvá tett, s megverte a calicuti szilaj zamorin hadát, kinek hajóin temérdek zsákmányt talált. Ő maga visszatérvén, Indiában Vincenzo Sodrezt hagyta hat hajóval, ki csak pénzre vágyván, nem védte a szövetségeseket Malabar partjain, s a Vörös-tengeren kószált; első látogatta meg Socotorát, s parthosszában Boldog-Arabiát; de itt a neki előre megmondott viharok utólérték és elmeritették.

Most már az indián fejedelmek közt is meghasonlás tört ki, s némellyek a portugalokkal, mások ellenök szövetkezvén, egymás ellen fogtak fegyvert. A legfélelmesebb ellenség Calicut zamorinja volt, ki legyőzte és kirabolta Cochin királyát, a portugalok barátját; de ez a Francesco Albuquerque parancsnoksága alatt megérkezett haderő által visszahelyeztetett trónjára (1503), miért is hálából megengedte a Sant-Jago erőd és San-Bartolomeo egyház épittetését, mi által a portugalok lelki és világi uralmának első alapköve tétetett le e részeken. Alfons, Francesco fia, visszatérvén Lissabonba, egyéb drágaságok közt negyven font nagyszemű gyöngyöt, egy gyémántot, mellynél nagyobbat akkoráig nem láttak, s egy arab és perzsa lovat ajándékozott a királynak, az elsőket, mellyek a nemes keleti fajokból Portugaliába érkeztek.

Elutazván, a két Albuquerque Sant-Jago erőd védelmét Pacheco Eduárdra, a legnevesebb hősök egyikére bizta, ki maroknyi népével ötvenhétezernyi hadseregnek, s a zamorin tizenkétezer emberrel megrakott százhatvan hajójának állt ellen. A paladinok elbeszélései nem tárnak elénk azokhoz hasonló csodákat, mellyeket ez éberség és törhetlen kitartással véghezvitt. Calicut királya e veszteség feletti boszankodása és szégyenében lemondott a trónról, s istenei templomába vonult vissza; azután Lopez Soarez d' Alvaragna tizenhárom hajóval megérkezvén, Lissabonba vitte Pachecot, ki dicséretekkel halmoztatott és elfeledtetett.

Ez órától kezdve Portugalia e tartományok urának kezdte magát tekinteni, s nem elégedvén meg többé a gazdag terhekkel, Fran-

cesco Almeidát alkirályi minőségben küldte oda, ki testőrséget, udvari káplányokat tartott, s nagy fényt üzött. Okosságát és bátorsagát szerencsés siker koronázta; Quiloa, Mombaza királyait és több másokat adozókká tette; erődöket épittetett; fiát Lorenzót Ceylon szigetére küldte (1507), melly legnagyobb Kelet-Indiában, s majd nem olly kiterjedésü mint Irland. E sziget, tekintve fekvését és kikötőit az Afrikától Chináig üzött déli kereskedelem központjául látszik rendeltetve lenni; trincamalei kikötőjével egyik sem vetélkedhetik e tengereken. Északra egy öböl választja azt el a szárazföldtől; ez öbölben a homok-zátonyok egész lánczolata nyúlik el, mellyek Ádám Hidjának neveztetnek, s csak két keskeny átjárás által szakittatnak meg. Midőn e szigetet évenként csak egyszer tudták megkerülni a dél-keleti és észak-keleti mousson szelek segélyével, nagy előnyüek voltak e gázlók, mert megröviditették az átjárást; miért is Malabar és Coromandel partjainak egész kereskedelme erre vette utját, s köröskörül raktárak és állomások készittettek a távoli kereskedés részére. Benseje meredek sziklákkal van megrakva, de partjai, főkép északon sikba mennek, s bár kiégettek, egy időben népesek és müveltek voltak, miről a minden emberi emléket meghaladó ős emlékek is bizonyságot tesznek. A cingalok benszülött törzse a sziget bensejébe vonult vissza, mig a partokon a mindenféle nemzetiségü jövevények telepedtek le.

A régiek felismerték Ceylon fontosságát, mellyet Marco Polo a világ legszebb szigetének nevez, s rizsben, drága kövek és fákban gazdagnak ir le. A Hashemidák üldöztetvén Abd-el-Malek kalifa alatt az Ommiahdok által, az Euphratestől Ceylonba menekültek, s nyolcz telepitvényt alapitottak, mellyek közt Indiávali szemközti fekvésök, az Ádám Hidjának közelsége, s a gyöngyhalászat végett Mantotte és Manaar lettek a legtekintélyesebbek. Itt nagy rakhelye volt a kereskedelemnek, melly egyrészről Egyiptom, Arabia, Perzsia, Malabar, másrészről Coromandel, Bengala, Malacca, Java, Sumatra, a Molukkák és Chinával üzetett. A chinai kereskedők ezer személyt is felfogadó tutajokon bocsátkozván a tengerre, utközben aloet, szegfűborsot, muskatal diót, szantál fát gyüjtöttek, mellyeket aztán selyem, porczellán, timsó, rhabarbara, pézsma, esztergályos müveik, s egyéb árúikkal együtt jó nyereséggel adtak el a Perzsa és Arab-öböllel szomszédos népeknek. Mantotte és Manaar kereskedői a sziget különböző kikötőiben látták el magukat termékekkel; igy Trincamaleból rizst, Dsafnaból fekete pálma fát, fényüzési kagylókat és indigót, Cudramallaból gyöngyöket, Paltamból ébenfát, Co-

lomboból szegfüborsot és drága köveket, Barbarinból cocus olajat, Punta Galesből elefántcsontot és elefántokat hordtak; mindezekből meggazdagodván, fel birták tartani a földtermékenyitő nagyszerü vizépitményeket [1]).

Jóllehet Almeidának be kellett látnia, milly fontos rá nézve e sziget királyának barátsága, mindazáltal nem tudta magát mérsékelni, s kevélyen bánván a főnökökkel, a benszülötteket az általa megszabott árakon kényszeritette eladni árúikat; szemet hunyt tisztviselői erőszakoskodásai és igazságtalanságai felett, s kiterjesztvén és megszilárditván a hóditásokat, elkobzandóknak nyilatkoztatta azon hajókat, mellyek e vizeken az alkirály felhatalmazása nélkül megjelennének. E zsarnokság felázitotta Calicut zamorinját, s az egyiptomiakat, kik szövetkeztek, s az irigy velenczeiek által tüzéri szerekkel láttatván el, meglepték Francescót. Ez, bár csekély erővel rendelkezett, mégis megütközött velök, eléje tévén a futásnak a hősi halált; de a portugali tengerészet felsőbbsége részére döntötte el a győzelmet, s nagy zsákmány urává tette őt. Most Alonso Albuquerque küldetvén helyére, egy ideig vonakodott letenni a kormányt, s bezáratta Albuquerquet; végre mégis engedett; de midőn visszatértében Afrikában kikötött volna, Saldanha-öblében összeveszett a hottentottákkal, s hetvenöt portugallal együtt megöletett (1509).

Albuquerque elődének csak állását nyerte meg, de nem czimét. E nagyravágyó, okos és tevékeny embernek nem csak az ellenséggel, hanem nemzetbelieinek bizalmatlanságával is kellett küzdenie. Fernando Cotinhót a kormány egy hadjárattal bizta meg az idegenek iránt makacsúl ellenségesnek mutatkozott Calicut ellen; s Albuquerque, bár mint bántotta is őt e mellőzés, mint önkénytes akart szolgálni, hogy jóvá tegye az előre látott hibákat. Calicut elfoglaltatott; de az ismét visszatért ellenség darabokra vagdalta Cotinhót s magát Albuquerquet is súlyosan megsebesitette; felüdülvén, arra használta e szerencsétlenséget, hogy magához ragadta a vezényletet, hallgatással mellőzvén az anyaország ellenkező rendeletét. Goat ostrom alá vette és elfoglalta; de Idalkan király hatvanezer emberrel fogta őt körül, miért is a várost elhagyni s a hajókra menekülni, azután pedig árulás következtében s eleség és erő hiánya miatt visszavonulni kénytelenittetett. Segélyt kapván visszafordult, s roham-

[1]) **Heeren**, *A régi népek politikája és kereskedelméről.* V. köt.

mal bevévén a várost, mind leölette az ott talált mórokat (1510 aug. 25.).

Azon hitben, hogy a tengerek uralma csak szárazföldi erődök által tartható fen, Goába tette át székét, melly város amphytheatrumként emelkedik egy szigeten, mellyet a mamelukok szakitottak el a száraztól. E város egy folyó két ága közt fekszik, s olly alkalmas helyzettel bir, miszerint egyedül annak köszönhető, hogy a portugalok fentartották magukat Ázsiában. Itt fogadta a szomszéd királyok követségét; előmozditotta a házasság általi vérkeveredést, s illy uton az európaiakkal közös érdekü nemzedék létrejöttét eszközölte.

Az Európa és Ázsia tartományaivali főkereskedés Malaccában öszpontosult, melly város India keleti és nyugati végpontjaitól egyenlő távolra feküvén, uralg a szoroson, melly által azok közlekednek, miért is keletről Japan, China, a szárazföld, a Molukkák és a Sziget-tenger, nyugatról pedig Malabar, Ceylon és Coromandel kereskedői jártak oda. Albuquerque meg akárván boszúlni nehány alattvalójának itt történt legyilkoltatását, nyolczszáz portugallal és kétszáz malabárival kötött ki, bevette a várost (1511 máj.), nagy vérontást vitt véghez, s olly gazdag zsákmányra tett szert, hogy a királyt illetett ötöd kétszázezer arany pesóra ment [1]). E fegyvertény egész Indiában félelmesekké tette a portugalokat, s a félelem uj hóditásokra egyengette az utat. Albuquerque a Molukkákra is küldött sereget azok kifürkészése és telepitvények alapitása végett; sok fejedelem meghódolt neki; Calicut zamorinja pedig jövedelmei feléről mondott le részére, s szövetségre lépett Emmanuel királylyal.

Hátra volt még Ormus a Perzsa-öböl torkolatánál, melly, miként mondtuk, India partvidékei kereskedelmének szolgált fő helyül, Albuquerque mindjárt Ázsiába megérkeztekor kisérletet tett annak elfoglalására, de vállalata nem sikerülvén, megesküdött e csorba kiköszörülésére s hogy esküjéről el ne feledkezzék, nem nyirta többé szakállát, melly is olly hosszura nőtt, hogy övénél köthette meg. Ürügyet találván, ezerötszáz portugal és hétszáz ötven malajiból álló sereget vitt oda huszonhét hajón, s védte és visszahelyezte a királyt,

---

[1]) A történészek hozzá teszik, miszerint háromezer ágyút talált ott, s elfogván egyikét a portugalok megöletésében részes móroknak, ezer csapást méretett rá anélkül, hogy egy csepp vér jött volna ki belőle, mig nem figyelmeztetvén az indiánok által, megfosztotta azt egy csontokból készült bűvös karkötőtől, melly levétetvén róla rögtön elfolyt vére és meghalt.

kit egy bitorló elűzött; jutalmul a legjobb házakat, az erődöket, s a tüzéri szereket kapta a királytól. Illy uton a Perzsia főhatósága alatt uralkodott apró fejedelmekről a portugalokra szállott át a kereskedés, s a viztelen szigeten csakhamar a leghatalmasabb városok egyike pompázott.

Albuquerque belátta, hogy nem elég Afrika és Malabar partjain megerősitett kereskedelmi rakhelyekkel birni, hanem minden áron a Vörös és Perzsa-tengeren kell fölényt szerezni, továbbá uralkodni a nagy folyók torkolatain, s elzárni a régi utakat, hogy az ujak felkapassanak. Ezen fáradozott tehát; de e törekvését minden módon akadályozni igyekeztek a velenczeiek és Egyiptom mamelukjai, kiknek fő jövedelmét az alexandriai kikötőn át be és kivitt indiai árúktól vett vámok képezték; sőt a sultán az Egyiptom és Syriában élt összes keresztények legyilkolásával fenyegetőzött, ha el nem hagyják az uj hóditásokat, s fegyverkezett a portugalok visszaverése végett; a szükséges hajókkal Velencze látta el, mellyek teve-háton szállittattak Cairóból Suezhez. 1508-ban tengerre szállott a flotta, de sok erőködés után legyőzetett. Albuquerque most már nem kevesebben mint Egyiptom megsemmisitésén törte fejét, mi végre a Nilust onnan, egyetértésben Abyssinia negush-jával, elvezetni, azután Arabia feldúlására háromszáz lovast küldeni, továbbá Mekkát kirabolni, s a zarándoklások megszüntetésével, mellyek egyedül tartották még fel, eredeti semmiségére leszállitani, határozta el. I. Selim, midőn leigázta a mamelukok országát (1517), szorosabban szövetkezett a velenczeiekkel a portugal kereskedelem megingatása végett. A velenczeieknek sok kiváltságot adott, felmentette a vám alól mindazon árúkat, mellyek államaiba egyenesen Alexandriából érkeztek, ellenben a lissaboniakat terhelte; sőt a suezi földszoros átvágásáról is volt szó, mi uj életet adott volna a bukófélben volt Velenczének. Azonban a cambray-i liga következtében ez saját védelmére kénytelenittetett gondolni, s 1521-ben azon ajánlatot tette a portugal királynak, hogy tőle vegye meghatározott áron a Lissabonba vitetni szokott fűszereket, leszámitva a belfogyasztásra szükséges mennyiséget; de nem hallgattatott meg.

A portugalok tehát, kik negyvenezer fegyverfogható embert sem számitottak, félelemben tartották a marocczói birodalmat, Afrika berberjeit, a mamelukokat, arabokat, s egész Keletet Ormustól Chináig. A musulmanokkal hon folytatott háborúkban bátrakká lettek; a szabadság szelleme ápoltatott bennök a cortes-ek által; a spanyo-

lokkali versenyzés, a vallásos buzgalom s a pénzvágy hősökké tette őket.

Eme győzelmei közepette Albuquerque egyszer csak azon leverő hirt veszi, hogy a lissaboni udvarnál tulsúlyra vergődött ellenségei, kiket mint fegyenczeket küldött vissza, most diadalmasan tartanak Indiák felé, megfosztandók őt hatalmától. E kellemetlen ujság siettette halálát [1]) (1515 decz.), mellyet katonái ugy mint a legyőzöttek egyaránt megkönyeztek. Midőn néhány évvel később a portugalok visszakövetelték hamvait, Goa polgárai vonakodtak azokat kiadni, még inkább növekedvén iránta tiszteletök, miután utódaival összehasonlitották volna, s egy pápai rendeletre volt szükség. Honfiai Nagynak nevezték, de inkább volna Szerencsésnek nevezhető, mert az övénél alábbvaló nemzeteket hódoltatott meg, egyébként sem hitre, sem törvényre nem adott semmit; azok szemében igen jónak látszhatik, kik kizárólagosan csak zászlójuk javának vélik magukat szentelendőknek.

E közben a portugalok kiterjesztették a fölfedezéseket. Tristan d'Acugna délfelé az ő nevéről czimzett hideg szigeteket találta meg (1506). Alvaro Tellez Sumatrába jutott, s megkezdte az Indiai szigettenger kifürkészését; Emmanuele de Menesses a vihar által Madagascarhoz hajtatott; Soarez a Maldivákat érintette, mellyek ura tizenhárom tartomány és tizenkétezer sziget királyának czimezte magát Ezeken soha sem sikerült állandó telepitvényeket alakitani; Sumatrában sem engedtek a Sequeira által ott talált harczos fejedelmecskék szilárd állást venni az európaiaknak. A portugalok 1512-ben a Magellan által már látott Borneóba érkeztek, de csak 30-ban alapitottak ott telepitvényeket, mellyek a kánfor végett lettek hiresek.

A sokáig keresett Molukkák vagy fűszer-szigetek 1511-ben az Albuquerque által kiküldött Serrano és Diego d'Abreu által fedeztettek fel, kik nyolcz évet töltöttek az utánok járásban, s szivélyesen fogadtattak. Birtokba vétel végett de Britto György küldetett el oda; de midőn Sumatrában, egy templomot akarván kirabolni, melly-

---

[1]) A *Memorias de litteratura* czimü műben, mellyek a lissaboni tudományos akadémia által csaknem régiben tétettek közzé, egy ujabb időben fölfedezett, 1516 marcz. 11-ről szóló levél olvasható, mellyben Emmanuel király biztositja Albuquerquet, miszerint csak azért hivta vissza, hogy nyugalomba helyezze; de tekintve érdemeit s a tartomány szükségeit elhatározta továbbra is meghagyni őt hatalmának és czimeinek birtokában. Albuquerque nem kapta meg e levelet.

nek gazdagságáról sokat meséltek, kiszállott volna, megöletett (1521). Antonio de Britto küldetvén helyébe, vetélkedő szivességgel fogadtatott e szigeteken, mellyek megtiszteltetésnek tartották a portugaloknak szállást adhatni. E szerencsétlen megtiszteltetés Ternate-t érte; s a vallási üldözések és rablások, miket ott a portugalok elkövettek, még az amerikai spanyolokéit is felülmulták. Albuquerque utódai kiterjesztették a hóditást a Molukkákon, s szaporitották a telepitvényeket Ceylonban, Coromandel partjain s a Sunda szigeteken. Nugno d' Acugna alkirály, meg akarván vetni lábát Cambaja országban, birtokába keritette Diut (1535), s a két ostrom, mellyeket ott (1538—46) Mamud, Cambaja sultánjának az egyiptomi basa flottája által is támogatott serege ellenében kiállott, a legdicsőbb fegyvertények közé tartozik.

A portugalok csakhamar mindenhová befészkelték magukat, a hol kereskedés üzetett, s a Foktól Cantonig, több mint négyezer mérföldnyi (leghe) téren uralkodtak a kereskedelmi rakhelyek és erődök láncolata által. Vetélytárs nélkül lévén mindenütt készséggel fogadtattak, törvényeket és árakat szabhattak, s Európába soha nem látott különféle termékeket hordhattak. A Goatól, uralmok e központjától, függésben állott főbb helyek a következők voltak: Afrika partjain Mozambique, Sofala, Melinda; a Perzsa-öbölben Mascat és Ormus; az egész malabari part, különösen Diu és Daman; Coromandel partján Negapatnam; s Malacca a hasonnevü szigeten.

Nem volt ott kiváltságos társulat, hanem a kereskedésre a kormány engedélye szükségeltetett, melly némelly ágakat, mint szintén a tengerészet igazgatását és parancsnokságát is magának tartotta fen. S olly nagyságra vergődtek a portugalok, miszerint a keletiek azt hitték, hogy Portugalia Európa leghatalmasabb országa. Ennyi előnyök elvették a kedvet a további tudvágyó fölfedezésektől, s minden gondjukat egyedül a meggazdagodásra forditották. A következett kormányzók nem igen birták Albuquerque terjedt látkörével, s az első vállalatok alkalmával mutatott lelkesültség aljas szenvedélyeknek, s az üzérség nyomorult szellemének adott helyet.

Az Albuquerquet felváltott Soarez belátta a Chinávali összeköttetés fontosságát, miért is nyolcz hajót küldött oda, mellyek Cantonban kötöttek ki (1517). Daczára e nép bizalmatlanságának Andrada kapitány meg tudta őket nyerni becsületességével s az által, hogy figyelmeztette őket elutazása napjára, hogy igy, ha valami követelésök volna, érvényesithessék azt. Perez követi minőségben Pekingbe ment, s minden jól folyt, ha a tengeren maradt portugalok

féket nem eresztettek volna roszul álczázott ragadozás-vágyuk és megszokott szabadosságuknak. A chinai kormányzó sok hajót gyüjtvén össze, körülfogta a portugalokat, kiknek csak egy zivatar segélyével sikerült elillanniok. Pekingbe érkezvén e hir Perez lánczokra veretett, s börtönben halt meg, a portugalok pedig kizárva maradtak Chinából; de pár évvel később kieszközölték néhány hajóiknak Sanchan szigetrei küldhetését árúik eladása végett. Mialatt e hajók ott időztek, a mandarinok a portugalokhoz folyamodtak Ciang-si-lao hires tengeri rabló ellen, ki bevette Macaót s ostromolta Cantont; s hasznos segélyt nyervén tőlök, az ég fia nekik ajándékozta Macaót. A portugalok rögtön európai módra megerősitették azt, s innen kereskedtek Japánnal, minek következtében egyike lett a legdúsabb és fontosabb városoknak, s mintegy kiváltság gyanánt osztogattatott az ott tartózkodhatási engedély, bár a chinaiak éber szemmel tartották s csak egy napra elégséges élelmiszerek bevitelét engedték meg.

Mialatt egy portugal hajó Siam partjain horgonyozott (1542), Antonio de Mota, Francesco Zeimoro és Antonio Pexoto tengerészek megszöktek, s egy chinai hajóra kapván, Japanba érkeztek, hol akkoráig nem fordultak meg európaiak; őket csakhamar a kalandjairól hires Fernando Mendez Pinto követte, ki maga irta le életeseményeit. Pinto Montemor-o-velho-ban született, s egy ifjukori kihágás miatt a tengerre menekült, hol franczia kalózok fogságába esvén, jól megütlegeltetve, minden nélkül partra tétetett (1537). Majd szolgálatba lépett, de nem nyervén meg ez állás tetszését, elhatározta magát Indiákba utazni, mit legrövidebb utnak tartott a meggazdagodásra. Oda jutva azon hajókon vállalt szolgálatot, mellyek a Vörös-tengeren a mórok ellen küzdöttek; elfogatván Mokkába vitetett, szigorú fogságban tartatott s több izben vásárra állittatott; végre egy hitehagyott görög megvette s ismét eladta egy zsidónak, ki Ormusba vitte, hol a portugal kormányzó kiváltotta. Most ismét azon hajók egyikére szállott, mellyek Pedro Vaz-Cotinho vezérlete alatt Indiák felé vitorláztak, s különféle kalandok közt Goaba jutván, Pedro de Faria szolgálatába lépett, ki malaccai kormányzóvá neveztetett. A szomszéd főnökök követségei közt ott volt a harczias battaké is, s midőn visszabocsáttatott, Pinto is csatlakozott ahoz mint portugal ügyvivő, hogy megismerkedjék ez ország és lakói természetével. Ő a látott ujdonságokat az utazók szokása szerint nagyitva irja le, s azt mondja, hogy a batták királya részéről igen szivélyes fogadtatásban részesült. Itt, mint szintén Aaruban is bőkezüleg

szórta az igéreteket, s folytonosan az Arany sziget után tudakozódott. Visszatértében hajótörést szenvedett, s csupán másodmagával menekült meg és vétetett fel egy kis hajó által, miután előbb az iszapban ezernyi rovar csipést s halálos félelmet állott ki a kigyók és vadállatok miatt. A bajnak azonban ezzel még nem volt vége; a hajósok ugyanis azt hivén, hogy drága köveket nyeltek el, olly erős hánytatót adtak be nekik, mellytől társa kiadta lelkét. Pinto is csak alig maradt életben, s egy mahomedánnak adatott el huszonhárom liráért, kitől aztán Malaccában barátjai visszaváltották.

Ekkor kereskedésre adta magát, melly állásban, nem kevésbbé rendkivüli események közremunkálása folytán hirtelen nagy gazdagságra tett szert, de hirtelen el is vesztette, s hogy hitelezőitől menekűljön, chinai tengeri rablókkal és Antonio de Fariaval állott társaságba, ki néhány roszul sikerült vállalat következtében szintén illy lépésre határozta magát. Lehet gondolni, hogy e természeténél fogva viszontagságteljes pályán sok mindenféle kalandokon mentek keresztül, s midőn már jól megszedték magukat, akkor a Tolvajok-szigeténél hajótörést szenvedtek, s véginségre jutottak. A csüggedni nem tudó Faria a Gondviselés segélyével biztatta őket, s illyennek tekintett egy ott kikötött chinai hajót, mellyet megleptek és tengerre bocsátottak, a partokon hagyván előbbi birtokosait. Illy módon ismét régi mesterségökre tértek vissza, s szövetkezvén egy chinai kalózzal Liampó ban (Ning-po) nagy tisztelettel fogadtattak a portugal kereskedők által. Itt a rettenetes Faria egy Calempluy nevü szigetről vett hirt, melly a monda szerint, tizenhét chinai királynak egészen tömör aranyból készült sirját tartalmazta. Természetes, hogy mindjárt keresésére indult, de a sziget csak nem akart mutatkozni, s midőn végre meglelték, egyedül remeteségeket és egyszerü sirokat találtak ott: ezeket, bár érezték, hogy roszul cselekszenek, kirabolták, s feltették magukban, hogy később majd bűnbánatot fognak tartani. Azonban a rosz uton szerzett zsákmány rosz uton ment el, mert a zivatar Fariával együtt a hullámokba temette (1540 aug. 5.) s csak tizennégy portugal menekült meg.

A chinaiak érdemök szerint fogadták s Nanking egy birája elé állitották, ki hüvelykök levágatására s korbácsra itélte; kegyelem utján csak az utóbbi büntetés hajtatott végre, de olly kegyetlenséggel, hogy kettő belehalt. Azután Pekingbe küldetvén, melly utat nagyrészt csatornákon tették meg, keresztényeket találtak ott, azok utódait, kik egy századdal előbb a magyar származásu Escaudel Mátyás által térittettek meg. Pinto jól megismerte s élénk szinek-

kel festi e népet, mellyet ő igazságszeretetéről dicsér, daczára annak, hogy lánczokban érkezett oda, bottal fogadtatott, s szállásul egy évre Quinsay börtönét mutatták ki neki. Nyolcz hónappal később a tatárok királya elfoglalván e várost, Pinto az uj hóditók rabszolgája lett, s hasznos segélyt nyujtván nekik egy város ostrománál, kieszközölte, hogy a portugalok jól fogadtattak. Visszatérvén a tatárok országukba, ők is elmentek velök, azután megválván tőlök, a tengerhez jutottak. Hajóra ülvén összevesztek egymásközt, miért is a kapitány egy puszta szigetre tette ki őket, honnan aztán kalóz hajóra kaptak, s ismét rabló életre adták magukat. E minőségökben többek közt Tanixumaa japan szigeten is kikötöttek, s egy tüzfegyvert ajándékoztak a kormányzónak, mellynek mintájára ez rögtön többeket készittetett az idegenek elleni használatra. Innen Liampóba hajóztak, s leirván az általok fölfedezett uj föld gazdagságát, birvágyi lelkesültséget keltettek. És valóban sokan utra keltek; de mivel gyakorlatlanok voltak, hajók, emberek és árúk elvesztek; Pinto a nagy Lieu-khieu mellett sziklák közé sodortatott, honnan csak huszonnégy személy menekült meg uszva. A sziget lakói által mint kémek elfogatván, felnégyeltetésre itéltettek; de a portugal nők olly fájdalmat mutattak, hogy a szigeti nők elérzékenyültek s kieszközölték a portugalok szabadon bocsáttatását, kik ismét Liampóba, azután Malaccába hajóztak. Pinto most már utazásokra s alkusz minőségben használtatott fel, mi sok kellemetlenséggel és kevés nyereséggel járt. India és China számtalan helyein megfordult, s elég hiven irta le azokat; végre sok hányattatás után jezsuita lett Malaccában, s testvéreit Siam és Pegu, általa leirt országoknak megtérítésére buzditotta.

Mint térítő ismét látta Chinát és Japánt, s visszatérvén Európába (1556), a helyett, hogy megjutalmazták volna, ugy bántak vele mint hazug és álmodozóval. Pedig a későbbi fölfedezések védik őt; barátja lévén a mesésnek, s olly sok e nemü dolgot találván ez uj földeken, tagadhatlan, hogy előadásában itt-ott elveti a sulykot, mindazáltal sok igazat tartalmaznak elbeszélései, s költői lélek kell hozzá, hogy megérthessük ama rendkivüli viszontagságokat, mellyeket e keleti, általa a chinaiak módjára világ szemhéjának nevezett szigeteken, tizenhétszeri rabszolgaságában átélt. Milly élethüen irja ő le a malajokat, kik egyedül a forró szerelem által lelkesittetve tánczban vagy boszuállásban töltik életöket! Egy szerelmes pár virágok és illatszerektől környezve bocsátkozik a tengerre, olly szavakat ejtvén, mellyeket Pinto nem gondolhatott ki, ha csak kora leg-

nagyobb költője nem volt. Ha a chinaiak és indiánok szájába elmés és csipős észrevételeket ad az európaiak ellen, ezt én megbocsátom neki, mert gyakran talpraesettek és igazak. Elbeszélésbeni egyszerüsége és élénk irálya utleirásait a classikus munkák közé emelték. S ha nem valódiak is az események, de legalább igaz szinben festik az akkori kalandorokéit.

Juan de Barros történetiró bámulatra ragadtatva az Ázsiától délkeletre fekvő szigetek sokasága által, a világ ötödik részének tekintette azokat, mellyek napjainkban Oceania néven különböztettek meg. Diego de Couto, művének folytatója, öt csoportra osztotta a Java és Borneón tuli összes szigeteket; az elsőt a Molukkák, Ternate, Motir, Tidor, Makian, Batshan s a hozzá tartozók; a másodikat Dshilolo, Mortay s a vadak által lakott Celebesek; a harmadikat Mindanao, a Sulu-k, s Philippinák több déli szigete, különösen Maseat; a negyediket Banda, Amboina és a mellék szigetek képezik; az ötödik sziget-csoportot kevéssé látogatták a portugalok; ennek lakói gyülölettel viseltettek az idegenek iránt, s olly feketék voltak mint a kafferek, miről némellyek Uj-Guineára vélnek ismerhetni. A portugalok, ha nem haladtak is tovább délre, de bizonyosan volt sejtelmök egy nagy déli földről, s ugy látszik, hogy már e század elején ismerték azt, melly aztán Uj-Hollandnak neveztetett [1]).

A régi kereskedelem egyedül a kiváltság és egyedáruságra volt fektetve; s igy a szabad verseny hasznát nem tudták belátni a velenczeiek és Hansa-városok, mellyek mig makacsúl akarták érvényesiteni elévült jogaikat, elmulasztották felhasználni az uj előnyöket. A velenczeiek észrevévén a kereskedelem változott irányából rájok háromlott károkat, a helyett, hogy a mahomedánokat a foki ut elzárására sürgölték, sokkal okosabban cselekedtek volna saját érdekökben, ha a mamelukokkal megegyeznek a Suezi-földszoros átvágása, vagy méginkább Egyiptom csatornáinak szaporitása iránt, hogy igy a Földközi tenger közlekedése könnyitessék a Vörös-tengerrel; mi mind Egyiptom, mind Olaszországra nézve uj áldást hozandott. De nem tették; az Európa és Ázsia közti érintkezést mindig egyedül a portugalok tartották fenn, s Lissabon volt az átalános vásárhely. Brugesből a portugalok által rakhelyül választott Antwerpenbe tétettek át a kereskedők bankjai, kik hat testületet képeztek, és pedig a németek, dánok és osterlingek vagyis a Balti-tenger lakói, olaszok, spanyolok, angolok és a portugalokét. A nyáron át oda

[1]) **Barros**, III. 254; **Couto**, 190. l.

vitt árúk télen Olasz és Spanyolországba szállittattak, s füszerekért cseréltettek el. Midőn pedig Antwerpen 1585-ben a spanyolok által bevétetett és feldúlatott, a kézmüvesek mindenfelé elszéledtek; a halászat Hollandra szoritkozott; a gyapjugyártók Leydenben, a takácsok Harlem és Amsterdamban, a selyemgyártók egyrésze Angliában telepedett meg, s Napoleon idejéig nem is jött többé magához e város [1]).

---

[1]) Barros leirja a portugalok által Indiában üzött kereskedés három módját: „Az elsőnek akkor van helye, midőn hóditás utján szerzett földeken és fejedelemségekben, mint úr a vasallal, alkudozunk a népekkel. A második valamelly vidék királyai vagy uraival a végre kötött örök szerződésben áll, hogy meghatározott áron szolgáltassák ki nekünk árúikat és vegyék át a mieinket, miként ez Gananor, Shalle, Cotshim, Culam és Ceylon királyait illetőleg történik, kik az Indiában összegyüjtött füszerek javának vannak birtokában. E mód csak a füszereknél alkalmazható, mellyeket ama királyok a királyi tisztviselőknek adnak át, kik az ügyvivőségekben laknak, hogy felügyeljenek a Portugaliából jött hajók rakodásánál; a mi a nem keleti árúkat illeti, minden portugalnak vagy benszülöttnek szabadságában áll azok felett alkudozni, s közmegegyezés utján állapitani meg az árakat. A harmadik mód az, midőn hajóinkat eme tájakra küldjük, s alkalmazkodván azok szokásaihoz, egyik tárgyat a másikért cseréljük el a benszülöttekkel, elfogadván az ő becsárukat vagy megszabván a miénket.“

Antonio de Oliveyra Marreca *(Joao de Barros, Luiz Mendez de Vasconcellos, e o Commercio da India*; melly fejezet a Lissabonban kijött *Panorama*-ban tétetett közzé, 2-ik sorrend, 1 év. és 370. l.), ki e helyet idézi, hozzáteszi, miszerint világos, hogy „e módok elsője és harmadika ugy tekinthető, mint a szabad kereskedés kifolyása; a második mód egyedáruságnak nevezhető, mert a helyett hogy a kereskedelmi törvényt elfogadnák, egy bizonyos taksának vagy előbbi törvénynek vetették magukat alá. Minthogy e kereskedés tárgyát a füszerek tették, mellyek a gyarmatokkali egész kereskedelmünk első alapját képezik, minden töprengés nélkül kimondhatjuk, hogy az lényegesen zsarnoki volt. — Mik voltak a kereskedés tárgyai? malaccai szegfűbors, bandai muskatal dio és virág, malabári bors és gyömbér, ceyloni czimmet, maldivai ambra, timor-i szantál fa, ashemi benzoe, tek-i fa, cotshimi bőr, cambajai indigo, solor-i épületfa, arab lovak, perzsa szőnyegek, chinai selyem, damaszk, porczellán és pézsma, bengalai szövetek, calecari gyöngyök, narsingai gyémánt, pegui rubinok, sumatrai és lek-i arany, végre japani ezüst. És kik voltak a vásárlók? európai lakosok, királyok, fejedelmek, hatalmasságok, vasallok, bankárok, gyárosok és más kereskedő nép, ez idők egész főuri rende, nem véve ki az egyházi méltóságokat sem, ... mindnyájan mohón kapták az ázsiai termékeket. Átalános düh volt ez, mellytől a nyomor és durva szokások legfelebb is a rongyos szegényt, a katonát és vidéki nemességet óvták meg.

„Velencze, a tengerek királynéja, nagy részben Ázsia termékeinek köszönhette fölényét. Millyen volt az ő kereskedelmi és gazdászati rendszere? lehet mondani, hogy a legfontosabb pontban lényegesen különbözött a mienktől, még azon időben is, midőn kizáró rendszert fogadván el, a köztársaság kiváltsá-

Az Arab-öbölben s Indiákban átalában a benszülött királyok kezei közt volt a kereskedés, miért is leglényegesebb részét tette a politikának s makacs háborukat idézett elő. A portugalok, miután

---

gok és egyedáruságokkal környezte kereskedelmét. Velencze, e szabad állam, legalábbvaló polgárának is föltétlen hatalmat adott kereskedelmi szerződések köthetésére, s csak az idegenek vettettek alá megszoritásoknak: mi ellenben, kik akkoriban vegyes kormányformánkat egy más, a föltétlen egyeduralmat megközelitővel cseréltük fel, ugyszólván a koronára ruháztuk át a kereskedelem tulajdonjogát s fejedelmiségét, kárára a népnek s a nemzeti jogok érdekeinek. Azalatt, mig sz. Márk zászlója gazdagságokat keresve a tengereket járta, Velencze sem kézmügyáráról sem iparáról nem feledkezett meg: mi pedig a gyarmati kereskedés végett elhanyagoltuk a gyárakat, s a mi még roszabb, a földmüvelést, mi egyedül a birvágy ösztönének adtuk át magunkat minden megállapitott szabály, számitás, előrelátás s a nélkül, hogy olly conservativ elveket fogadtunk volna el, mellyek biztositandhatták ama kereskedelem tartósságát.

„Mint itélt Barros ezen általunk elfogadott uj kereskedelmi rendszerről? Tekintetbe vette-e, mint kellett volna, a leczkét, mellyet Velencze adott a világnak, s a példát, melly abból vonható volt? Nem könnyü e kérdésre feleletet találni a *Decadok* ban. Talán óvatosság volt ez, mellyet neki, mint közhivatalnoknak és kormányi irónak, állása gyöngédsége tanácsolt? vagy félt rosz hirbe hozni történelmünk legnevezetesebb tényét? vagy a nemességgel nem akart ellenkezésbe jőni, mellyet annyi érdek füzött indiai *kereskedelméhez?* vagy talán a müvész fogása volt ez, ki festményét a legszebb világitásban akarja feltüntetni, s azon van, hogy elfedje a fogyatkozásokat? *Economico*-ja, melly soha sem nyomatott ki, talán mind e kérdésekre megfelelt. — De helyezzük át magunkat mi, e prózai és számitó század emberei, ama bübájos és kalandos századba, mellyben ő élt; szivjuk egy perczig a népies előitéletek és politikai tévelyek levegőjét; hagyjuk egész hozzánk eljutni a zajt, mellyet ő hallott, midőn szünni nem akaró üdvkiáltásokkal fogadták Indiák kikémlelőjének partra szállását; figyeljük meg az udvar szerencsekivánatait, az egész országban tartott ünnepélyek olly annyira ragályos befolyását, a lelkesültséget, melly Portugaliából a világ többi részeibe is elhatott; képzeljük még a mi győzelmeink zaját, melly a Gangestől a Tejo-ig haugzott, s a Tejón ... képzeljük Kelet gazdagságainak nagyszerü látványát, az idegen nemzetek számtalan hajóit, mellyek azért jöttek, hogy bámuljak a mi szerencsénket, s adózzanak a mi kereskedelmünknek; képzeljük a nép kedvtöltéseit, melly még nem rég szegény és gyenge volt, most egyszerre az uralom és jólét tetőpontjára hágott; tegyük le kis időre a gazdászok és államférfiak éles szemüvegét, s keveredjünk ez uj és annyira változatos dráma ténykedői vagy szemlélői közé; s birni fogjuk az ő hallgatása vagy tévedéseinek megfejtését.

„Mondatott, hogy Vascónak 1502-ben történt második kiküldetése előtt Indiák ügye vitatkozás tárgya volt, s az Emmanuel király által összehitt tanács többsége ellenzette a hóditás tovább folytatását. Visszaemlékeztek, hogy a két évvel előbb utra kelt tizenhárom hajóból négy az összes legénységgel elsülyedt... friss emlékben volt a zamorin árulása s a veszélyek és mindenféle fáradalmak, mellyeket a portugal hajósoknak ki kellett állaniok. Fontolóra vették továbbá

a velenczeieket és mamelukokat legyőzték, a törökökkel, Egyiptom meghóditóival álltak szemközt; s Nagy-Soliman egy flottája, melly Sueztől indult ki (1538), alávetette Adent, ostromolta Diut, s szövetségbe vonta az abyssinokat, arabokat és cambajaiakat az európaiak ellen; de a malabarok megmaradtak a portugalok részén, s Cochin királya a pagodában esküdtette meg alattvalóit ezek hűségére, kik Joao de Castro vitézsége által győzelmet arattak.

A portugalok ekkor hatalmuk tetőpontján álltak. Hatvan év alatt a legterjedelmesebb birodalmak egyikét alapitották, egészen Perzsia határáig terjeszkedvén ki: sok arab fejedelmecskék engedelmeskedtek, mások adót fizettek nekik. A Vörös-tenger arab partjain túl egy iránlok tiszteletteljes barátot birtak az aethiopok királyában; Perzsia és India tengereinek hosszában minden kikötőt és fontosabb szigetet, továbbá Malabar partvidékét Rameztől Comorinig, Coromandel partját, a Bengala-öblöt s Malacca félszigetet a város és erőddel együtt birtokukban tártották; Ceylon adót fizetett nekik; a Sundák és Molukkák parancsaikra vártak; Chinában állást vettek, s Japánban szabad kereskedést üztek. Telepitvényeik százötven foknyi kiterjedésü földön, Madeiratól Japanig voltak elszórva [1]). Ama kikötőkből a belföldiekkel, Malaccaból Hátsó-Indiával, Adenből Arabiával, Ormusból az ázsiai szárazfölddel kereskedtek; s majdnem egymagok szedték össze Socotora aloeját, Ormus gyöngyeit, Ceylon czimetjét és rubinjait, Sumatra kánforát és szantál faját, a Molukkák szegfüjét és muskatal dióját, Goa borsát, Bengala musselinjét, India gyapotát és czukorát, China theaját s Japán porczellánját.

---

az ország kimerültségét, a nehézségeknek a hóditás terjedésével szaporodását, a mórok hatalmát s ellenünki gyülöletét; mindazáltal a kisebbség véleménye jutott érvényre, mert az Don Emmanuel is pártolta."

[1]) A városok közöl nevezetesebbek voltak: Mokka, melly ekkor jutott tekintélyhez; Aden, melly azonban csakhamar elvesztette fontosságát; Mascat, mellyet a portugalok megerősitettek, s egy szomszéd hegyről vezetett vizzel láttak el; Diu, mellyet ők épitettek, s bevehetlenné tették; Daman, hová a perzsák a szent tüzet rejtették, midőn a musulmanok meghóditották e tartományt; Tannah, hol Buddhának két óriás szobra s templomai voltak; Bombay, mellyet Salsette rahja-ja engedett át nekik (1530); kikötője páratlan, miért is nagy tengeri kereskedelem központja lett; Goa, mellyet Albuquerque Visapur királyától vett el, s a portugal birtokok fővárosává tette; Crangauor, melly 490-től a zsidók kezén volt; végre Malacca, melly 1252 felé egy trónjától megfosztott fejedelem által alapittatott.

Ormus a keleti gazdagság és kereskedelem mérveül tekintethetett. A portugalok, alig hogy adozóvá tették annak sultanját, mindjárt uj, pazarfényü s hőségellenes épületek emeléséhez fogtak. Az év három első hónapjában, mint szintén a szeptember és októberben tartatni szokott vásárokra a világ minden részéből tódultak oda az emberek; az utczákról felemelkedett sós porfellegek ellen szőnyegek és gyékényekkel, a nap heve ellen a házakról leíüggött vásznakkal védték magukat; a házak bensejében pedig a legfinomabb porczellánok, indián régiségek s illatos virágok pompáztak; a boltok vetélkedtek a nagyszerü készletekben, India és China játékosokkal, Európa énekesekkel látta el a mulatni vágyó közönséget; a hajók pedig vagy a karavanok mindazt oda hordták vásárra, a mit Dél és Kelet vég vidékei ritkát és izletest nyujtanak.

A portugal birtokok egyik fő termékét a gyöngyök képezték. China és Indiában igen régi szokás, hogy menyegző napján a jegyes egy gyöngyöt fur át, mi ép olly kecses jelkép a milly előnyös a kereskedelemre nézve. A gyöngyhalászat tehát soha sem hanyagoltatott el, s leginkább a Perzsa-öbölben fekvő Bahrein, továbbá Ceylon mellett s Madura országban üzetett, hol öt-hatezer ember egyedül azzal foglalkozott. Egyike ez a legvonzóbb s egyszersmind legfájdalmasabb látványoknak. April elején Japan, a Philippinák s India partjai, mellyek a gyöngyöt izzadó kagylókról lettek nevezetesek, éji ágyúszótól visszhangzanak, melly a halászat kezdetét jelzi; s rögtön temérdek hajó száll a tengerre, mialatt a partok zenészek, braminok, kiváncsiak s zajongó köznép által lepetnek el. Alig hogy a nap első sugarát lövelli a tenger fodros felületére, a búvárok a hullámok közé vetik magukat, súlyokkal segitvén elő a lemerülést, s egy zsákot vivén magukkal, hogy megtöltsék az anyasziklákról leszaggatott kagylókkal. Miután három vagy legfeljebb négy perczig volnának a viz alatt, a csajkások felhuzzák őket, hogy lélekzetet vegyenek és ismét lemerüljenek; fáradalmas müvelet, mellyet negyvenszer vagy ötvenszer ismételnek napjában. Ollykor csak holttetemet huznak fel; gyakran orrukon szájokon foly a vér; néha a mélységben czápával találkoznak, melly karjokat vagy lábszárukat szakitja el; a tenger piroslik véröktől; a szerencsétlen jajkiáltásai elfojtatnak a sokaság ujjongásai, a hangszerek s a braminok áldásai által.

A portugalok a védelem nevével takarták az egyedárúságot, s ugy szinlelték mintha ótalmaznák a benszülötteket, s könnyitenék árúik eladását. Európa vásáraira hozván ezeket, Portugalia könnyedén magához kaparitotta Amerika érczkincseit. Akkoriban hir-

telen csökkent nálunk a füszerek becse, mert könnyebben és nagyobb mennyiségben szállittathattak a nagy hajókon, s nem mentek annyi kézen keresztül; ugy hogy Lissabonban félárral olcsóbban adattak mint Alexandria és Aleppóban. Ennek következtében növekedett a fogyasztás, s némelly füszerek és ruha-anyagok, mellyek előbb a fényüzési czikkek közé tartoztak, közhasználatukká lettek.

A carac-ok, vagyis királyi hajók, mellyek az indiai útat járták, „olly iszonyú testü tömegek, mondja Bartoli [1]), hogy roppant mennyiségü árúkon felül még temérdek embert is képesek befogadni; ugyanis a szolgálatot tevő tengerészek, az erődök védelme végett átszállitott katonák, a tartományok kormányzására kiküldött királyi tisztviselők, a sokszor egész családjokkal utazó kereskedők, a rabszolgák s más mindenféle szolgálatot tevő népség száma néha nyolczszáz, ezer, sőt ollykor többre is megy, s ezek mindenike részére külön szállás van hivataluk és rangfokozatuk szerint többé kevésbbé kényelmesen berendezve. A több millio értéket képviselő kereskedelmi czikkek mennyisége pedig olly nagy, hogy a ki a parton lerakva látja azokat, lehetetlennek hiszi, miszerint egyetlen hajón elférjenek; ide járul még a sok hadi készlet, s a hajó népségének nyolcz hónapon át táplálására szükséges élelmi szerek. Az illy hajók összeállitása, felszerelése és fentartása csak hatalmas király által eszközöltethetik. A hajó, legalsó részétől a tetőig, öt, hat osztályra különittetik (leginkább a régi galeonokon, mellyek nagyobbak voltak a mostaniaknál), s ez osztályokban a legszebb renddel vannak elhelyezve a közös élelmi szerek, árúk, fegyverek és tüzérség; némellyiken nyolczvan darab ágyu is találtatik, azonkivül a hajó elő és hátsó részén egy egy kastély emelkedik, melyek mintegy tornyai és bástyáiúl szolgálnak e vízi erődnek. Az oldalak, különösen azoknak a vizből kiálló részei, amaz időkben a hadi galeonokon, kő és mész falból állottak, mellyek kivül belül igen vastag táblázattal voltak bevonva; s mindezt szükségesnek tartották, hogy harczban az ágyúk, s viharban a tenger dühének ellenállhassanak; mert midőn a zivatar kitör, olly iszonyúan csapkodja a hajókat, miszerint kevésbbé erős szerkezettel nem hiszik kiállhatónak. A fenekről felemelkedő négy árbocz legnagyobbika több, vas és kötelek által egyesitett gerendák öszlete; s ennek tetején van az árbocz kosár, honnan husz sőt több ember is kényelmesen harczolhat. És mégis, bár illy erős és nagy ez árbocz, s daczára annak, hogy köröskörül annyi támaszszal van ellátva, a szélrohamok néha

[1]) *Ázsia.*

gyenge nádként darabokra törik. A vitorla rudak, a tiz, tizenkét vitorla, a horgony-kötelek, horgonyok, kerékmüvek és a többi hajókészletek szintén arányos nagyságuak. Az idő, melly alatt Indiákba juthatni, a szelektől függ. Ha semmi akadály nem jő közbe, Goaba hat hónap alatt lehet elérni; s ez idő alatt, minthogy roppant keringésekkel egész Afrikát körül kell hajózni, közel tizenötezer tengeri mérföldet tesznek meg. És ugyan Lissabonból indulván ki, először is egy negyed délnyugati irányban Madeira felé tartanak; azután hogy kikerüljék a Canarik szélcsendét, nyugatra Palmának veszik utjokat, s e szigeten kivül haladva el a Zöld fokig és Sierra Leona-ig mennek le Most jó darabon Guinea partjait követik: azután az átalánosaknak nevezett szelek egyikének segélyével (ez itt a délkeleti szél, mellyel az éjnap egyenlőségi vonalon tul találkoznak) haladnak tovább a partok mellett, de ugy, hogy kissé mindig délnek tartsanak, miért is Brasilia felé engedik magukat hajtatni; azonban nem annyira, hogy földet érjenek; máskülönben a legyőzhetlen tengerömlések, s az e tengeren fuvó ellenkező szelek miatt ez évben le kellene mondani az Indiábai juthatásról, s Portugaliába térni vissza. Brasilia hosszában eveznek tehát egész a Trinidad, azután Tristan d' Acunha szigetig; innen végre a rettenetes Oroszlán felé irányozzák utjokat, a mint a tengerészek a Jóreménytokát nevezik; ezt megkerülve fölfelé tartanak, s a kafferek földének, vagyis Afrika azon partjainak hosszában haladnak, mellyek a Foktól észak-keleti irányban huzódnak fel. S ha a hajózás olly szerencsésen sikerült, hogy juliusi sz. Jakabra túlhaladták a Fokot, ez esetben megengedtetik nekik Mozambique-nél megállani s kissé kipihenni magukat; innen aztán San-Lorenzo nagy szigeten belől vonulnak tovább s Goába jutnak. Máskülönben a dühös és folytonos tengerömlések miatt, melyekkel az előrehaladottabb évszakban találkoznak, azon veszélynek kitéve, hogy a hajótörésekről elhirhedt sziklák vagy zátonyokra bukkannak, kénytelenek a nyilt tengerre bocsátkozni, s a San Lorenzo szigeten kivül egyenesen Cochinnak tartani, mert ez azon révpart, hol a Mozambiquet nem érintett hajók kikötni szoktak; de ez esetben egy hónappal hosszabbittatik meg a hajózás."

Az illy hosszas s olly nagy társaságban tett tengeri úttal szükségképen összekötött bajokon kivül sokat kellett még szenvedniök Guinea forró s a Fok hideg égalja, továbbá az egyenlitő szélcsende s a de los Cavallos tengerének zajongása miatt is; hátok megett hagyván az egyenlitöt a viz megbüzhödött, az élelmi szerekbe féreg esett, az egészségtelen esőzések skorbutot idéztek elő, a hajót bálnák fenye-

gették; azután Afrika végpontján erős, egymással küzdő szelekkel találkoztak, mellyek iszonyuan felkorbácsolták a tengert, ugy, hogy a három vagy négy napon át, mellyek alatt a Fokot megkerülték, a tüzéri szereket a hajó aljába kellett lebocsátaniok, az ablakok betömettek, az utasok fedél alá zárkóztak, minden szelelő lyukat bécsináltak, s Isten kezéből várták sorsukat.

Szerencséjök volt a portugaloknak, hogy vetélytárs nélkül maradtak mindaddig, mignem a hollandok, azután pedig az angolok kivették kezökből a tengerek kormánypálczáját. Egyébiránt a kezelés ugyanazon bajokban szenvedett, mellyekben a spanyol; otthon számitás lépvén a hősiesség helyére, s gyors meggazdagodási düh kapván lábra, megromlottak az erkölcsök, elhanyagoltatott a földmüvelés, fogyott a népesség; a gyarmatokban makacsul azon voltak, hogy többet hóditsanak, mint mennyit meg birtak tartani; lealázónak találták a leigázottakkali vegyülést, miért is nem hozhattak létre érdekeiknek kedvező népséget; bántalmazásaikkal gyülöletesekké tették magukat, s Ormus és Ternateban legyilkoltattak a felbőszült nép által.

A legfőbb hatalom Indiák kormányzójának vagy alkirályának kezében volt, ki korlátlanul uralkodott ugyan, de uralma csak három évig tartott; Indiák admirálja őtőle vett parancsokat; a polgári ügyek az ő goai törvényszéke által döntettek el, és pedig fölebbezhetlenül; bünfenyitő ügyekben azonban a nemes-embereket illetőleg a királynak tartatott fel a főbenjáró itélethozatali jog. Dús jövedelmekkel lévén ellátva az alkirály valóban királyi fényüzést fejtett ki; a mi egyébiránt szükséges is volt e helyeken, hol a külsőségre olly sokat adnak, s hol annyi király hódolatát fogadta. Hogy ezek engedelmességben tartassanak és semmit se kezdjenek az anyaország érdekei ellen, a legalkalmasabb helyeken erődök épittettek s helyörség alkalmaztatott; a kikötőkben pedig ügyvivőségek állittattak, mellyek öket az árúk és értékek önkényes biráivá tették.

A helyett hogy zsarnokságukat a vallás köpenyével takargatták volna, lelkiismereti szabadságot engedtek Goában, s az inquisitio hatalma csak a katholikusokra terjedt ki. Harczban úgy, mint a kereskedelemben kapzsiak és rablók voltak. Olly kevés ideig tartván hatalmok, az alkirályok nem ismerhették fel a tökéletesen különböző tartományok szükségeit, miért is csak arra gondoltak, hogy minél hamarabb meggazdagodjanak; taksálták az érkezett hajókat, taksálták a gyöngyhalászatot; némelly árúkat s azoknak bizonyos helyekrei szállitását illetőleg kiváltságot követeltek maguknak; a polgári és ka-

tonai hivatalnokoknak meg volt engedve saját javokra üzni a kereskedést, miből roppant visszaélések származtak; az igazságszolgáltatással nyerészkedtek; a fényüzés annyira elpuhitotta őket, hogy a tisztek gyalog hintón vitették magukat a háboruba, s az asztalnál tánczosnők közt dőzsöltek.

Illy körülmények közt don Joao de Castro alkirály (1545) önzetlensége valódi csodának látszott. Sok győzelmet aratván, hogy feléleszsze a harczi szellemet, elhatározta a romaiak módjára diadalmenetet tartani, mellyen pálmakoszorúzottan jelent meg, mire Portugalia királynéja azon megjegyzést tette, hogy ő mint keresztény győzött, s mint pogány tartott diadalt. Diu ostrománál megöletvén fia, ünnepélyes szerencsekivánatokat követelt; azután bevévén a várost, s nem lévén pénze az erőd kiigazitására, saját nevében vett fel kölcsönt s zálogul fele bajuszát küldte el. Hol elődei meggazdagodtak, ő szegény maradt; s halála perczeiben, melly Xaveri Ferencz karjai közt ragadta ki lelkét (1548), megesküdött, hogy soha egy soldót sem költött magán használatára a király- vagy egyesekéből; pénztárában három reált találtak.

De a következett alkirályok annyira elkeseritették a legyőzötteket, hogy egy nagy szövetség jött létre a portugalok kiüzetése végett (1578). Amboinából mindenfelé elharapózott a forradalom, s Idalkan élére állván, mindinkább visszanyomta a gyülölt portugalokat. Az első hirre d' Ataida Lajos küldetett oda kitünő hősökkel; midőn a megrémült tisztek azt tanácsolták, hogy elhagyván a telepitvényeket, egyedül Goa védelmére szoritkozzanak, ő igy felelt: „A mig én élek, az ellenség egy arasznyi földet sem foglaland el.“ Mintha a főváros ostrom alatt sem lett volna, mindenfelé segélyt küldözött, a hajókat szokott terheikkel nem szünt meg Portugaliába meneszteni, s állhatatosságával végre győzedelmeskedett. A kedvese által elárult Idalkan megöletett; a királyok egymásután alávettettek; Ataida lecsendesitette a fellázadt tartományokat, s a mi több, megszüntette a portugal kormány hibáit és visszaéléseit; de csakhamar felváltatott. [1])

Végcsapásul Portugalia Spanyolország uralma alá esett, melly akkor valóban az egész világot birtokai lánczolatával övezendőnek, s arra hivatottnak látszott lenni, hogy egyesitvén a Philippinákat és Lusson szigeteket egyfelől a portugal gyarmatokkal, másfelől Amerikával

[1]) 1560-ban a portugal birtokok két alkirályságra voltak osztva t. i. az Oman tengerparti Indiaéra, melly Guardafui foktól Ceylonig, s a malaccaira, melly Ceylontól Chináig terjedt.

val, a tengerek urnőjévé váljék, s Indiát és Chinát Mexico és Peruval hozza összeköttetésbe. De szükkeblü gazdászati eszméknek hódolván, csak azon volt, hogy egyedül magának biztositsa a kereskedelmet, kizárván abból minden másokat; olly feladat, mellynek megfelelni daczára a roppant költségeknek sem volt képes. Nagyravágyó tervének aztán a hollandok léptek útjába, kik hogy fentartsák lázadásukat, minden ponton háborgatták az elnyomót, s a hány ellensége volt Spanyolországnak, ugyanannyi lett a portugal gyarmatoknak. Most az aranyos Goa, az a Goa, hol az öreg Gáma kiadta lelkét, s hol a dicső Camoens Lajos szenvedett és énekelt, nincs többé. Közel hozzá ugyanazon néven egy más de szegény és szomoru város emelkedett, bár a portugal gőg az alkirályság nevével diszitette azt fel. A régi városból csak a kormányzók elhagyott palotája, s öt vagy hat templom áll még, mellyekben az isteni tiszteletet néhány szerzetes végzi, kik mintegy halott őrökül látszanak oda rendelve lenni.“ [1])

Gasparo Balbi, velenczei ékszerkereskedő, 1579 ben Aleppóban időzvén, elhatározta Keletet meglátogatni: az Euphrates melletti Bir be utazván, e veszélyteljes folyón hajózott le egész Bagdadig; ez uj Babilonból a Tigrisen Bassorába, onnan Ormusba ment, s szemtanuja volt Bahreinben a gyöngyhalászatnak; azután Diu és Goába vette útját, hol akkor emelkedőben volt a portugal hatalom. A történelmet és földleirást illetőleg nem öregbiti ismereteinket, de mint kereskedő részletesen értesit mindarról, mi a kereskedelmet, árakat és ügyvitelt érdekli. Goából Cochinba, azután a Comorin fokot megkerülve San Tomé ba ment, s feljegyezte a jezsuita hitküldérségek nagy eredményeit. Portugal kereskedőkkel a hatalmas Pegu országba hajózott, melly uralkodott Ava és Siam országok felett; fővárosát nagyszerünek találta, s ollyan is maradt az, mignem a múlt században feldulták a birmanok. Az ottani fejedelemnek majd leszakadt az álla nevettében, midőn hazája felől tudakozódván, azt hallotta, hogy király nélkül kormányoztatik; ugyanaz egy arany serleggel s chinai szőnyegekkel ajándékozta meg, és sok smaragdot vett tőle, mellyekért cserébe másféle köveket, s ott pénz gyanánt használt ólomdarabokat adott. Avába is szándékozott menni rubinokért, de le kellett mondani utjáról egy kitört lázadás miatt, mellynek következtében Pegu királya magához hivatá egyetértésről gyanusitott tulajdon tisztjeit és kormányzóit, s családjaikkal együtt mintegy négyezret égettetett meg. Balbinak alkalma volt látni a győzelem után a diadalmi pompát, lakomákat és

[1]) **Chardin.** *A kelet-indiai európai telepitvények története.*

menetet, mellyen a király fehér elefántjai gyönyörü látványt nyujtottak. E népet ugy irja le mint szelidet, béketürőt, mellynek nevelésére üdvös befolyással vannak a jó példák, mellyeket a talapoinok, eme szigoru és felebaráti szeretetet gyakorló szerzetesek adnak, kik nem vonakodtak a kereszténységtől, mert, mint mondták, minden vallásban jó lehet az ember. Ez országból Bengalába ezüstöt, Malaccába rizst szoktak kivinni; de főleg gyapot termesztéssel foglalkoztak. Nem követjük őt visszatértében, s hallgatással mellőzzük a Malabar partjain talált szokásokról adott leirását, honnan Ormuson keresztül 1588-ban Aleppóba érkezett; két évvel később közzétette hazájában Kelet indiai utazását, melly becses gyüjtemény mind egyszerüsége miatt, mellyel állitásainak hitelt szerez, mind azért, mert ő volt első, ki ismertetésekkel szolgált Gangesen túli Indiáról.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

Hollandok, dánok, francziák, angolok Ázsiában.

A hollandok kivíván Spanyolországtóli függetlenségöket nemes és drámai erőfeszitéseik által, mellyekről másutt szólandunk [1]), nem tarthatták fen magukat kereskedelem nélkül. Belátta ezt II. Fülöp, s miként Napoleon Angliát, ugy ő is azzal hitte megbuktathatni Hollandiát, ha elzárja előle a hatalom és gazdagság forrását; s uralma alá hajtván Portugaliát (1580), honnan a hollandok a füszereket hordták, minden kereskedelmi érintkezést eltiltott velök. E meggondolatlan eljárás szokás szerint azok javára ütött ki, kiknek megrontására czélzott: mert a hollandok ekkor elhatározták, hogy magok mennek Indiába, s nem akarván mindjárt kezdetben találkozni a spanyol flottákkal, északon kisérlették meg az utat, mi azonban nem sikerült. Hootman Kornél, ki mint hadifogoly Lissabonban volt letartóztatva, ügyesen értesülvén a mindig féltékenyen titkolt indiai útról, tudatta Amsterdam kereskedőivel, hogy, ha leteszik váltságdiját, elvezeti őket oda. Meghallgattatván, az Oceanra bocsátotta az első holland flottát, melly Afrikától és Brasiliától a Maldivákhoz érkezvén (1595) szövet-

[1]) XV. könyv. XXIII. fejezet.

ségre lépett Java legtekintélyesebb fejedelmével, meggyőzte a portugalok által ellene zúditott ellenségeket, s nagy kincsesel és még nagyobb reményekkel tért vissza.

Amsterdam kereskedői most egy telepitvény alapitását határozták el, melly biztositná részökre a bors-kereskedést, s útat nyitna China és Japánba. Van Neck nyolcz hajóval menvén oda (1598), s bankokat alapitván Javaban és több molukkai szigeten, ezeket csakhamar holland uralom alá hajtotta. Szaporodtak ekkor a magán társulatok; s hogy idővel ne ártsanak egymásnak, és ellenállhassanak a sok ellenségnek, az országgyülés által a Nagy indiai társaságban egyesittettek (1602), a Magellan fokon túl kiváltsággal, s azon joggal ruházván azt fel, hogy Kelet fejedelmeivel békét köthessen, vagy háboruskodhassék, erődöket épithessen, s rendőri és igazságszolgáltatási hivatalnokokat nevezhessen. E társaság huszonöt millio frank alaptőkével kezdte, s az anyaországban egy, hatvan tagból álló nagy-tanács által kormányoztatott, melly tizenhét igazgatót választott. Indiában egy főkormányzó vezette a polgári és katonai ügykezelést, ki mellett egy felsőbb-tanács állott, mellynek tagjai közől a fő és alkormányzók választattak. A hollandi társulat szervezete igen egyszerü, s legnagyobb virágzásának hetven éve alatt (1602—72) minden birtokai a falak közé voltak zárva. Nem törődve a fényüzés vagy hiu dicsőséggel, azon volt, hogy kevesbitse a kiadást és szaporitsa a jövedelmet; cserekereskedést folytatott, europai árúkat küldvén Javaba, mellyeket fűszerekért cserélt el; s csak a sziget fejedelmeivel üzérkedett.

Példányképül szolgált ez a társulatoknak, mellyek szükségesek lettek, midőn sem egyesek, sem államok nem birták meg a nagy költségeket, sem a tapasztalás nem mutatta hasznosnak az egyedáruságot. Csakhamar nagy hatalomra vergődött. Warwick admiral, ezen tulajdonképi alapitója a holland gyarmatoknak keleten, tizennégy hajóval érkezvén oda, egy kereskedelmi rakhelyet Javaban, egy másikat Johor királyának birtokaiban erősitett meg, melly igen alkalmas kikötővel birt; sok bengalai fejedelemmel frigyre lépett, s mig a portugalok hősies mohósággal törtek meg minden ellenszegülést, s kivont karddal kereskedtek, a hollandok béketürők, s inkább arany mint dicsvágyók lévén, hizelegve, szerződések által igyekeztek tért foglalni, anélkül azonban, hogy a háborutól visszaijedtek volna, sőt makacsúl folytatták azt a portugalok ellen, de olly kiszámitólag, hogy az ellenségeskedés biztos előnyükre szolgált.

A portugalok telepitvényeinek sorsa tehát napról napra roszab

bodott. Az angolok ellenséges lábon állván velök, egy flottát adtak I. Abbas, a hires perzsa shah rendelkezése alá, ki már régóta vágyott Ormust meghóditani; s e város, bár hősiesen védetett, kénytelen volt megadni magát (1623), százhusz évvel azon idő után, mellyben a portugalok elfoglalták. Az angolok nem húztak ugyan hasznot az elfoglalásból, de a portugalokra nézve halálos döfés volt az Keleten. Ormus elpusztittatván, helyén csak egy kopár só szikla emelkedik, s kereskedelme Bender-Abassi-ba tétetett át.

E közben a hollandok birtokukba vévén Tidor-t és Amboinát (1607), melly fő gyarmatuk lett, Chinára irányozták tekintetöket. A portugalok Macaoból szemmel tartották, s kizárni igyekeztek őket; de ők makacsúl megmaradtak tervök mellett; megveretvén, flottájokkal a Halászok (Pescadores) kopár és viztelen szigeténél kötöttek ki, s egy holland telepitvényt alapitottak, itt várva a kedvező alkalomra. S az alkalom nem sokáig váratott magára; a chinaiak ugyanis beleunván a portugalokban, felajánlották nekik a szabályos kereskedést s Formosa birtokát (1624). Ez száznegyven mérföldnyi (leghe) kerületü, dús sziget, mellyet csakhamar megtisztitottak addigi uraiktól, az elpuhult tatároktól. Ez időben tatárok törvén be Chinába, hogy meneküljenek uralmok alól, százezer chinai Formosába vonult, s benépesitették és müvészetekkel látták el, ugy hogy az rövid idő alatt a leggazdagabb vásárhely lett Ázsiában.

Hasonló szerencsével jutottak a hollandok Japánba is (1638), hol mint ellenségei azon portugaloknak, kik nemcsak a vallást, hanem nemzeti függetlenségöket is meg akarták semmisiteni, szivesen fogadtattak. Egy holland hajó törést szenvedett a Koreatól délre tizenkét mérföldre (leghe) fekvő Quelpaert-sziget mellett, s az elfogott hajósok, bár emberies bánásmódban részesültek, nem térhettek többé vissza a tengerre, s szolgálatba kellett állaniok a nemeseknél. Azután egy forradalom következtében koldús-botra jutván, nehánynak közülök sikerült Japanba és Hollandba menekülni, hol megismertették Koreat, melly a Mandzsuk uralma alatt állott. A hollandok csakhamar megérkeztek oda, és sokáig vetélytárs nélkül hordták ki annak gazdagságait.

Amerikában kevesebb sikerrel müködtek; mindazáltal mindig gazdag zsákmánynyal tértek vissza, mit a spanyolok és portugaloktól vettek el; 1628-ban egy galeont foglaltak el, s meghóditották Brasiliát (1624—40). Afrikában elvették a portugaloktól a Jóreményfokát, mellynek belátták nagy fontosságát. Elég legyen mondani, hogy a társulat tizenhárom év alatt oda vitte a dolgot, misze-

rint kilenczven millió költséggel nyolczszáz hajót szerelt fel; ötszáznegyvenötöt ellenségeitől foglalt el, mellyeket százötven millióért adott el; s az osztalék soha sem volt kevesebb huszszáztólinál, ollykor pedig ötvenre is felment. Leginkább a Molukkákon iparkodtak hatalmukat növelni, a mi nem volt könnyü dolog, mert minden szigetet egy külön független államot képezett, sőt némellyek, mint p. o. Celebes és Java a több fejedelemségekre oszoltak. Egyenkint kellett tehát azokat megnyerni vagy legyőzni, mi hosszas küzdelemmel járt, annál inkább, mert a hollandok a szegfübors és muskatal dió termelését egyedül Amboina és a Banda-szigetekre akarták szoritani; s igy ide-oda kellett futkosniok, hogy megnyerjék, kierőszakolják vagy megvegyék a jogot kipusztithatni e növényeket a többi szigetekről, roppant költséggel tévén szert az olly nehezen megőrizhető egyedárúságra. S valóban a holland makacsság sikerrel koronáztatott, de csak igen hosszu várakozás után.

Több izben segélyt nyujtván Matarem császárának, ez uton lassan-lassan egész Javat birtokukba keritették. E szigetről el akarván őket üzni Jactra királya, megtámadták annak városát, melly e sziget fővárosa volt, s lerombolván, Bataviát épitették helyébe, melly központja lett Ázsiábani kereskedelmöknek. 1641-ben szövetségre lépvén Atschin királyával, elvették a portugaloktól Malaccát, melly irtokosánbak e tengerek kulcsát adta kezébe.

Malabar partvidékein, hol a portugalok erősebben állottak, hosszúra nyúlott a küzdelem, de végre mégis a hollandok leltek győztesek, elvevén tölök Cochint, Cananort és a mesés Ceylont (1656). Siam ország már védnökségök alatt állott, s ennek királya egy alkalommal fenhéjázólag bánván velök, a társaság visszahivta onnan ügyvivőit, kik azonban csakhamar sürgetőleg kérettek vissza.

Coromandel partján, mellyet a portugalok nem látszottak annyira becsülni, mint a hogy érdemelte, szintén terjeszkedtek a hollandok, elfoglalván Sadraspatnam, Pulicat, Bimilipatnam, Negapatnam régi és nagy városokat. A számos flották részére, mellyek e fegyveres kereskedés végett érkeztek, pompás nyughelyet készitettek az által, hogy a portugaloktól elvették a Jóremény fokát (1650), mellytől egész Formosaig urak voltak most már a hollandok. A társaságnak ekkor már nem árúkról, hanem a kormányzásról, törvények hozataláról és katonaságról kellett gondoskodni. Java helységekre, ezek ismét egyegy fő alatt álló családokra osztattak. A család nagyszámu rokonok, barátok és munkásokból állott, kik a főnök parancsaitól függtek, s a rizs felét vagy két ötödét tartoztak

annak beadni. A fejedelmeket ötödjog illette, mi testi szolgálatokkal is felváltható volt, mellyek teljesitésére a családfő szolgáltatott néhány tagot, kiknek munkáját az őt illető járadékba tudta be. A javaiak, természetöknél fogva béketürők lévén, zúgolódás nélkül viselték e terhet; s ha tulságos volt, nem lázadtak fel, hanem kivándoroltak.

A hollandok jól teendették, ha tiszteletben tartják vala a fejedelmi családok emez örökösödési tekintélyét; de a helyett, hogy megelégedtek volna a főnököktöli vásárlással, az egész szigetet saját érdekeiknek akarták alávetni; s megsértették az ős szokásokat, reájok erőszakolván a termelés nemét és módját. A társaság magának követelte a királyok maradékainak járó adót, s a kerületek tisztviselői által vettette azt ki az egyes családokra. De minthogy e hivatalban visszaéléseket követhettek el, a testi szolgálat helyett arra kötelezte a családokat, hogy évenként ezer szál kávét ültessenek, s begyüjtvén és kiszáritván készen szolgáltassák át a társaságnak, a rizst pedig maguk részére tartsák meg, tizedet adván abból a hivatalnokoknak.

A kormányzás sok költséget és katonaságot vett igénybe; a hivatalnokok pénzért vásárolván meg állomásaikat, igazságtalan úton kárpótolták magukat, s igy elkedvetlenitették a benszülötteket. Java, Amboina, Ternate, Ceylon és Macassárban egyegy kormányszék állittatott; ezekhez járult később a Foki, s mindezek egyesitve voltak a bataviaival, mellytől több parancsnokság és igazgatóság függött. E város egy pompás révparton épült; utczái egyenesek, csatornái az amsterdamiak módjára fákkal szegélyzettek voltak. Minden, Ázsiában vett árúnak oda kellett vitetni, honnan Európába küldettek. Igen sok chinai fordult ott meg, kikkel a hollandok, mintha csak meg akarták volna magukat boszúlni a Chinában szenvedett megaláztatásokért, úgy bántak mint Európában a zsidókkal; szállásuk külön volt, megkülönböztető jegyet viseltek, többszörös fejadóknak vettettek alá; s ők mindezt elviselték, csakhogy kicserélhessék porczellan, thea, gyapot készleteiket tengeri bornyuk- szarvasok- s cochinchinai madárfészkekért sat. mellyek nyalánkságul szolgáltak az inyenczeknek.

Midőn 1672 ben XIV. Lajos szorongatta a hollandokat, ezek azon gondolatra jöttek, hogy inkább mindnyájan Javaba költöznek át, mintsem viseljék igáját. Ha ezt teszik, e rendkivül alkalmas fekvésü helyen folytathatták, s még nagyobb mérvben üzhették volna a fűszereknek szemes termékekkeli kicserélését, menhelyet adhattak Európa menekültjeinek, hasznositandhatták az europai ismereteket ez olly annyira hálás földön, s megakadályozhatták volna Nagy-Britannia nö-

vekedését. Bataviában, melly ollykor ötszázezer lakost is számlált, két fő tanács székelt, mellyek egyike, Indiaké, a politikai, másika az igazságszolgáltatási ügyeket kezeli. Az előbbi közvetlenül kormányozza Javat s a mellékbirtokokat, s rendeleteket küld a többi kormányokhoz. A főkormányzó, kit Indiák tanácsának tagjai választanak s Hollandiában az igazgatók által erősittetik meg, mint valódi úr viseli magát; kezénél vannak az összes raktárak kulcsai, s ahhoz nyul, a mellyik neki tetszik, a nélkül, hogy valakinek számolna; rendeleteket bocsát ki; egyszóval, kényúr, csakhogy elmozdittathatik. Személyére havonként nyolczszáz, asztalára ötszáz birodalmi tallért kap, s azon kivül egész háztartási költségeit a kormány fedezi; udvara királyi, s közhelyeken keleti fénynyel jelenik meg. Állása mellékjövedelmeiből két három év alatt roppant kincset gyüjthet, anélkül hogy sikkasztania kellene. A ráruházott nagy hatalom, ha szül is visszaéléseket, de azon jó oldallal bir, hogy ő változtathat a törvény betüjén, ha szükségesnek látja, s időszerü eljárást követhet. A hivatalnokoknak meg van engedve saját javokra kereskedni, csak ne ártsanak a társaság érdekeinek. A fő igazgató veszi meg a társaság részére szükséges árúkat és adja el a feleslegeseket; s minden ügynél ő viszi az elnökséget.

A társaság tengerészete száznyolczvan, harmincz—hatvan ágyús hajóból állott, mintegy tizenkét—tizenháromezer emberrel; s egy vezérörnagy parancsnokolta a részint európaiak, részint benszülöttekből alakitott csapatokat. Egyedül a reformált volt ott a bevett vallás, és sok intézetet alapitottak a szegények és árvák javára mintegy óvszerül a csüggetegség ellen, melly az olly sok veszélynek kitett, s hazájoktól annyira távol eső egyéneket meg szokta lepni. Amsterdam, Seeland, Delft, Rotterdam, Hoom, és Enkhuysenben egy-egy kamara alakittatott a főbb részvényesekből, kik közöl néhányan az átalános gyülésbe választattak meg, melly önkényesen rendelkezett, de minden harmadik évben számolni tartozott az országgyülésnek. Kapósak lévén az indiai hivatalok, a számos folyamodók közöl jó választást lehetett tenni. A társaság több izben küldött követségbe indiánokat és chinaiakat a helytartókhoz, mi által egyrészt hizelegve volt az európai hiuságnak, másrészt meg az ázsiaiak Európa müveltségét és hatalmát illetőleg nagy eszmékkel tértek vissza hazájokba.

Eleintén igen nagy hasznot huzott e társaság, daczára a hibáknak és nagy költségnek, mellyet a küldemények védelme igénybe vett, midőn még a flotta által nem fedeztettek. Ha igaz, hogy az első tizenhárom év alatt az angol társaság 95—132 száztólit nyert,

a hollandoknak még többet kellett nyerniök, mert tapasztaltabbak voltak; s jegyzőkönyveikből kitünik, miszerint 1603-tól 1693-ig Indiából évenkint 60—120 millió frank értékü árúkat szállitottak, mellyeket aztán Európában két, háromszoros áron adtak el. 1653-ban kifizetvén a költségeket és kamatokat, a társaságnak ötvenegy, 1693-ban pedig majdnem száz millió tiszta haszna maradt [1]). A részvények ollykor ezerszáztólira is emelkedtek; százharmincz évnél kevesebb idő alatt a társak közt száznyolczvan millió forint osztatott szét, nem számitva azon roppant összegeket, mellyeket a kiváltság megvételére, az amsterdami városház épitésére, s a megszorult állam fölsegélésére forditottak; s a tengerészet növekedett, a népesség pedig nem fogyott. E gazdagság talán bányákból származott?

De a szerencse csak kevés ideig mosolygott rájok. Batavia, Goa vetélytársa, óriási mérvben emelkedvén, az összes nemzetek hajóinak versenye következtében, csakhamar minden vétkeit elsajátitotta; a játék-házak négyszázezer lira tiszta hasznot hajtottak a társaságnak; a kormányzó valódi keleti királyi fényt üzött; a legalsóbb tanácsosok nejei is megkivánták, hogy egész rabszolga csapat kisérje kocsijokat vagy gyalog hintójokat, mellyben gyémántoktól tündöklöttek; az ottani helyett seltzi vizet ittak; asztalaiknak a világ minden végrésze adózott, s serailjaikban mindenféle szinü nők, az aethiopiai ében-feketéktől a dán hófehér szinüekig találhatók voltak; hogy e pazar kiadásokat megbirják, természetesen ragadozáshoz és aljas nyerészkedéshez kellett folyamodniok. Azon nemzeti szemérem, mellyet mindig megőriznek a földmüvelő állam ügykezelői, rendesen hiányzik egy kereskedő kormány hivatalnokainál, melly csak aranyra vágyik, s mellynek tisztviselői csak nyerészkedési eszköznek tekintik magokat. Adjuk még ezekhez a gyilkos égaljat, minek következtében a társaság kórodáiban ötvenkét év alatt nyolczvanhét ezer tengerész és katona halt el. A szigeti benszülöttek sem igáztathattak meg annyira, hogy ollykor meg ne támadták volna a várost; és aztán a francziák és angolok vetélkedése következtében a kereskedelem, mellyben annyira büszkélkedett, nagy részt a szárazföldre vitetett át.

A társaság szerencséje gyanut és féltékeny éberséget keltett a népeknél, mellyekkel kereskedelmi érintkezésekben állott; s nem csak China és Japánban, hanem Surate, Cambaja, Coromandel, Perzsia, Bassora és Mokkában is megaláztatásokat kellett szenvednie.

---

[1]) **Ed. Selberg**, *Ueber die vergangene und gegenwärtige Lage der Insel Java.*

A hollandi tanács tagjai szigorú hallgatagságra voltak utasitva, s igy az érdekeltek csak is a részvények emelkedése vagy cséséből vehették észre a kereskedelem növekvését vagy hanyatlását. A hat kamara beleunt e föltétlen függésbe, s mindenik tulajdon fegyvergyárak, hajók, kincsekkel akart birni, s önkezüleg vezetni a vállalatokat. Felbomolván ekként az egyetértés, nem késtek azt hasznukra forditani a francziák és angolok, ugy, hogy végre a szegfübors és muskatal dió más helyeken, s nem Banda és Amboinában termeltetett többé.

Mindezek következtében csökkentek a társaság nyereségei; 1730-ban már kétszázharminczhárom millió vesztesége volt. 1780-ban az angolok elfogták a Hollandba menesztett terheket, minek következtében a társaság kénytelen volt megszüntetni a fizetéseket, az országgyülés pedig számadást kivánt tőle, miből világos lett hanyatlása. A kiadás már 1694-től kezdve haladta néhány millióval a jövedelmet, s kölcsönök által fedeztetett, mellyek 79-ben százhatvannyolcz, 91-ben pedig kétszázharmincnyolcz millió frankra mentek. A további balesetek végkép megzavarták az egyensúlyt, mig végre 1808-ban feloszlott a társaság.

Ekkor a kormány vette kezébe a gyarmatok vezetését, s Bonaparte Lajos, Holland királya, Daendels marshallt küldte oda fő kormányzóul. E szilárd jellemü és mély belátásu férfiu azon időben érkezett oda, midőn az angolok fenyegették ama birtokokat, s a fejedelmek függetleniteni akarták magukat. Ő szabad kereskedést engedett a benszülötteknek, növelvén az utak és erődök épitésére szükséges testi szolgálatokat; megszüntette a drága bérleteket, mellyeket a chinaiak vállaltak fel, kik aztán zsarnokoskodva igyekeztek nyereségre szert tenni; fékezte s megszabott fizetéssel látta el a hivatalnokokat; ujolag rendezte az ügykezelés minden ágát s védelemre készült az angolok ellen. De ezek flottája akadályozta a küldemé nyeket, minek következtében a reménylett nyereség helyett nagy szerü veszteséget szenvedett, s az általa nem czirógatott fejedelmek zavarokat támasztottak ellene.

Janssen tábornok neveztetvén ki helyébe (1811), az angolok lord Minto vezetése alatt elfoglalták Javat, hová Raffles tétetett kormányzóul, ki a kormányt annak mintájára szervezvén, mellyet Cornvallis Bengalába vitt be, meghagyta az islam előtt gyakorlatban volt helyhatósági igazgatást, s megfosztotta hatalmuktól a fejedelmeket. Ezek tehat összeesküdtek az idegenek kiirtására, de az 1814-iki béke visszaadta Javat Hollandiának. Ez jónak látta követni az angol tervet, s

minden helység részére egy főnököt nevezett ki, ki bérbe venné a földek jövedelmét ; de elégtelennek találván azt, kávé-termelést rendelt el, mellyből két ötödöt követelt magának. Mi lett ennek a következése ? az, hogy a benszülöttek türhetlen zsarolásnak lőnek kitéve, ezek pedig lopva idegeneknek s főleg chinaiaknak adogatták el a kávét. Midőn aztán a kávé ára lement, a kormány megfosztatván e dús jövedelemtől, kénytelenittetett kilencz száztóli kamatra venni fel egy nagy kölcsönt, s minden ottani kereskedő ház bukófélben volt, s nem birta kiállani a versenyt az angolokkal, kik túladván ott árúikon, kávét vásároltak. 1824-ben egy társaság alakult, élén a királylyal, hogy kiállhassák e versenyt ; de a birtokok állapota napról napra roszabbodott. Diepo Negoro, a főnökök egyike, nagyszerű háborút inditott ; az elnyomott javaiak fegyvert fogtak, s irtó harczot kezdtek ; minek következtében Holland, melly ötven év alatt háromszáz milliót költött, a gyarmat elhagyására gondolt.

De az 1830-ban kormányzóvá kinevezett Van der Bosch elfogta Negorot, lecsillapitotta a forrongást, s egy, a megkisérletteknél jobb rendszert gondolt ki. Kivánta ugyanis, hogy minden község a rizs földek egy ötödét adja rendelkezése alá, mellyek az Európában leginkább becsült növényekkel voltak beültetendők ; s ennek fejében minden adó és szolgálatoktól fölmentette őket, sőt a tiszta haszon egy részét is biztositotta nekik ; azonkivül mindenfelé gyárakat épittetett, mellyekben a begyüjtés és elkészitéssel foglalkozó munkásokra a gyarmati főnökök ügyeltek fel. Illy módon a benszülöttek munka iránti ellenszenve legyőzetett annak könnyüsége, s még inkább a haszon reménye által. A példa nem maradt hatás nélkül ; most már egyesek is önkényt kezdték termelni a keresett növényeket, hogy eladják azokat a társaságnak, melly már adósságai jó részét kifizethette, s azonkivül élénkitette a szállitásra szükséges hajózást. Java egészen müvelés alatt áll s be van népesitve a chinaiak által, kik ép olly megvetettek és iparosak lévén mint a zsidók, miként ezek, ugy ők is mindenhová eljutnak, hol nyereségre van kilátás [1]).

A holland gyarmatok jövedelmeiről nincs tudomásunk, de ásványföld igen sokat ad ; ugyanis Sumatra tiz millió angol font arany port, Borneo tizenhárom millió frankot, s Banca öt millió font czint

[1]) 1839-ben a gyarmat 50 millió chilogr. kávét, 40-nél több czukrot, 680 ezer chilogr. indigót, azonkivül gyapotot, selymet, rizst, bibor-bogarat, dohányt stb. adott.

szolgáltat. Raffles száz millió frankra teszi Java évi jövedelmeit, s a Molukkáké husz millióra számitható.

Dánok.

Más nemzetek és társaságok sem késtek Kelet végvidékeire menni, hogy megtámadják a kiváltságot, mellyet egy századnál tovább élveztek a spanyolok és portugalok. Boschower, a holland társaság ügyvivője, Ceylonba küldetvén, behizelegte magát e sziget királyának kegyébe, ki őt első miniszterévé s Mongone fejedelmévé tette. Visszatérvén Európába józan honfiai előtt rangja fényét fitogtatta; de kinevettetvén vagy elhanyagoltatván, Daniába ment, s az ottani kereskedőket Keletre ajánlkozott vezérelni. Rögtön társaság alakult, melly hat hajót bocsátott tengerre (1616); azonban Boschower meghalt az uton, s ők Coromandel partjaira érkezve, hol azelőtt senki sem tett rólok említést, gúnyosan visszautasittattak.

Bisnagar császárai a Gangesen inneni félsziget legnagyobb részén uralkodtak; de a nagy fényüzés következtében már bukó félben voltak, midőn betörtek a tatár patanok, a kiknek, midőn ellenállott volna, a kormányzók függetlenitették magukat. Ezek egyike, Naiki, kedvezőleg fogadta a dánokat, s megengedte nekik, hogy Tangiorban letelepedjenek, mig vetélytársai közmegegyezéssel kizárták őket India kikötőiből. Végre 1730-ban megbukott s feloszlott a társaság; majd egy másik keletkezett, melly Ceylon királyával szerződések következtében elfoglalta Tranquebart. Daczára a legkedvezőtlenebb körülményeknek, szelidség és igazságossággal igen virágzóvá tétetett e gyarmat, mialatt Syanyolország, Portugalia és Hollandia kölcsönös ellenségeskedésekkel voltak elfoglalva. Miután a béke ezek közt helyre állott, Dániában pedig zavar ütött volna ki, a társaság hanyatlásnak indult, s csak nagy nehezen tengethette életét; mindazáltal egész napjainkig fennáll. IV. Fridrik téritőket küldött oda (1705), kik bámulandó erélylyel láttak apostoli munkájokhoz, s fegyelmezték a népeket: az első Ziegenbalg Bertalan volt, őt követte Plutschan Henrik, kitől a legjobb ismertetéseket birjuk e földekről.

Mig kevésbbé voltak szerencsések más északi népek gyarmatai. Austria elszégyelvén magát annak láttára, mint satnyúl el kezei közt azon Flandria, melly a burgundi herczegek alatt olly jólétnek örvendett, s mint lepi fü azon utakat, mellyek már a kézmüvesek és halászok ezrei által élénkittettek, Ostendében egy indiai társaságot alapitott (1722), még pedig ollyat, melly nagy kiváltságait tekintve, minden előbbit felülmúlandott. A flandriaiak uj életre re-

ménylvén ébreszthetni hazájokat, készséggel kölcsönözték a szükséges tőkéket s csakhamar hat millió forintot gyüjtöttek össze, Coromandelben s a Ganges partján két kereskedelmi rakhelyet alapitottak, s egy harmadikat Madagascarban szándékoztak állitani, de az angolok és hollandok folytonosan ellene törtek e vállalatnak, mignem VI. Károly császár, nehogy elleneszegüljenek a pragmatica sanctiónak, vagyis leánya örökösödésének, feláldozta az ostendei társaságot (1725). Tőkéi ekkor Stockholmba tétettek át, hol egy svéd társaság alakult, de még mindig csak alig tengett, daczára annak, hogy ollykor rendkivüli nyereségei voltak.

II. Fridrik porosz király nem akarta, hogy uj országa ez akkoriban divatos intézményt illetőleg elmaradjon a többiektől, s érintkezésbe tévén magát a tengerrel keleti Friesland meghóditása által, Emdenben egy társaságot alapitott (1751) négy millió alappal. Hat hajó Chinába küldetett, de alig hozott annyit, mennyi a költség fedezésére elég volt; Bengalában sem arattak több sikert s 1762-ben a kereskedők társulata a katonai társulatoknak adott helyet, mellyek inkább megfelelőbbeknek látszottak ez ország szellemének.

Francziák.

Francziaország miként Amerikában ugy Ázsiában is sokáig késett részt venni a vállalatokban és gyarmatok alapitásában. Most is néhány bretagnei és normand bátor tengerész nyitotta meg az utat, kik közől említést érdemel Pirard de Laval Ferencz, ki hajótörést szenvedvén a Maldivák mellett (1601), megtanulta az ottani nyelvet, s pontos leirását hagyta ránk e szigeteknek. IV. Henrik már 1604-ben alakitott egy társaságot, de melly magától összement; Regnaud de Dieppe 1633-ban megkisérlette azt feleleveniteni, s Indiában tett gyümölcstelen erőködések után Madagascarra vetette szemét, melly sziget igen gazdag rizs, gyapot, gummi mézga, szürke ambra, ébenfa, festék-fák, czin, arany, s főleg vas és szarvasmarhákban. Legelőször portugalok telepedtek ott meg 1548-ban, azután a hollandok. Rigault Richelieu minisztertől tiz évi kiváltságot nyert e szigetre (1642); de a benszülöttek ellenkezése s a dögleletes lég elhagyására kényszeritették a franczíákat.

Colbert, ki egy milliónál kevesebbért vette meg az egyesek által Amerika különféle szigetein alapitott összes gyarmatokat, növelni akarván a nagy király hatalmát, Francziaországot egy kereskedelmi társasággal is meg akarta ajándékozni, melly, legalább nagyszerüség tekintetéből, egynek sem engedendett (1664). Mig a hollandi csak tizennégy, a franczia tizenöt millióval kezdte; minden

be vagy kivitt árúk tonnájára jutalom tüzetett; franciának nyilvánittatott bármelly idegen, ki huszezer frankot fektetett be; s a társulatnak tett szolgálatok fejében kilátás nyujtatott a nemesség elnyerhetésére. A király, herczegek, főurak, s az Ocean kikötőinek minden kereskedői vettek részvényeket. Illy nagy reményekkel Madagascarba tértek vissza; de az éghajlat megölte a gyarmatosokat, s a franczíákat az állhatatosság próbájára tette, melly erényt pedig ők nem számithatják tulajdonaik közé; a nagyszerü kezdeményezés által szerzett hitelnek vége lett; s a szigetiek legyilkolták az ott maradt franczíákat.

Kevésbbé roszul ütött ki dolguk Indiában. Caron, előbb a hollandok ügyvivője, Suratba vezette őket (1668), hol egy kereskedelmi rakhelyet alapitottak, azután pedig San Tommasoba (1672), mellyet erővel foglaltak el; de ennek fejedelme szövetkezvén a hollandokkal, visszavette azt tőlök; innen tehát kiüzetvén a Coromandel partvidékén fekvő Pondicherybe mentek.

A franczíák türelmetlen természete, s a vágy mindent alárendelni az ügykezelésnek, akadályozta a kereskedelmi vállalatok szabad fejlődését; ellenben az ültetvényekben, hol csak könnyü felügyelés kivántatik, s nagy fáradság nélkül jár a nyereség, szerencsések voltak. A gyarmatokat szabadabb szellemben szabályozták, s nem tiltották el az idegeneket azok meglátogatása, vagy az azokbani letelepedésről; továbbá nem helyezték azokat külön biztosok, hanem csak a tengerészeti miniszterium felügyelete alá; s a katonai és polgári ügyvitelt egy kormányzó és egy felügyelő közt osztották meg, kik szükség esetén együttesen jártak el.

Ez időben Phaulcon Konstantin, görög kalandor, egy velenczei fia, Siam királyának első miniszterévé lévén, annak megbuktatásán mesterkedett, miért is a franczíáknak igérte ez ország egyedáruságát, ha felsegitenék őt a hatalomra. Amaz időben, midőn a hizelgés átalános mesterség volt, a társaság ügynökei belátták, mennyire hizelegne XIV. Lajosnak egy keleti követség, s valóban küldtek is hozzá Versaillesba egyet (1674). Egész Európa tele volt ez uj dicsőség hirével, s a franczíák királya büszkén mutogatta e követeket, kik Kelet véghatárairól érkeztek, hogy neki hódoljanak; de a tömjénezés mámora közben Phaulcont megbuktatta a siamiak lázadása. Egy ideig még fennmaradt a jó viszony Franczíaország és Siam között, melly roppant gazdagnak kiáltatott ki, valóban pedig szegény népességgel és csekély fontossággal birt; de a következett forradalmakban a franczíák elvesztették hitelöket és birtokaikat; s a társa-

ság csúfosan kiüzetett. Kitörvén aztán a háboru, a hollandok kiforgatták öket Pondichery birtokából, s a mi még roszabb volt, a franczia kikötökből angol hajókra kapott kalózok ezrei annyi keleti árút hoztak be, hogy nagy kárára a társaságnak, alábbszállitották azok árát.

Pondichery békekötés utján visszaszereztetvén megerösittetett, növekedett s oda helyeztetett át a fö igazgatóság; e város igen alkalmas arra, hogy urai Golconda és Visapur gyémántjait, s Coromandel és a Bengal-öböl összes telepitvényeinek selymét, fü és illatszereit magokhoz ragadják. Legélénkebb volt a vászon-kereskedés, melly Golcondában készittetett és Pondicheryben festetett. Mindazáltal a társaság mindinkább hanyatlott, daczára a kormány kedvezéseinek, mellytől függésben állott; kiváltságát san-malói tengeri rablóknak adta el, s nem mert saját neve alatt kereskedni, nehogy a hitelezök lefoglalják hajóit. Egy időre még mesterséges életet lehelt abba Law hires rendszere [1]), ki egyesitette vele a mississipii társaságot; de ez ábrándkép szétfoszlása után még nagyobb aléltságba esett. Fleury bibornok feleleyenitette azt kissé, védelme alá vévén India apró fejedelmecskéi ellen, mellyek közt Pondichery is helyet foglalt, pénzverési joggal.

Legnevezetesebb telepitvények voltak Bourbon és Ile de France. Amaz 1545-ben a portugal Mascarenhas által fedeztetvén fel, 1642-ben foglaltatott el Madagascar francziái által Pronis kormányzósága alatt, ki a számüzötteket küldte oda, hol aztán azok benszülött nökkel léptek házasságra; mások a madagascari mészárlás, ismét mások a nantesi edictum visszavétele után menekültek oda, s illy módon növekedett az népesség és iparban. Égalja egészséges, talaja száraz lévén, a kávé, mi 1708-ban vitetett oda, olly jól sikerült, hogy egy nyolczaddal több termett mint Yemenben, s minöségre nem volt alábbvaló ennél. Poivre a szégfü borsot, kenyérfát, czimmetet, muskatal diót, s azonkivül több európai házi állatot is meghonositott ott. A gyarmatosok nagy bátorságot fejtettek ki India harczaiban; de megszokták a fényüzést, s az egyszerüségnek nagy ártalmára volt azon szokás, mellynél fogva gyermekeiket Európába küldték nevelésbe. Itt születtek Bertin Antal és Parny Evarist költök, s ezt választotta Bernardin de Saint-Pierre hallhatatlan pásztor-költeményének szinhelyéül: mindazáltal a müveltség nem tett ott kellö elöhaladást, s a gyarmatosok iránti ellenszenv most élénkebb mint bár-

[1]) Lásd a XVII. könyv. II. fejezetét.

mikor volt, annál inkább, mert az átalános gyarmati rendszer jogkülönbségeket állapitott meg, s áthághatlan vonalat húzott köztök.

A kicsiny de ébenfájáért becses Mauritius, eme királynéja az Indiai Ocean szigeteinek, szintén Mascarenhas által fedeztetett fel (1545); azután 1598-ban a hollandok foglalták el s adták neki e nevet; azonban 1712-ben a majmok sokasága miatt elhagyatott. A francziák észrevették, milly alkalmas előörsi helyül szolgál ez Indiák tengeréhez, ugyanazért letelepedtek ott, s Ile de France nevet adtak neki; azután néhány bourbon-szigeti creol virágzóvá tette azt. Elhagyatván az első meghiusult kisérletek után, s ujolag elfoglaltatván 1721-ben, még mindig elhagyásáról volt szó, midőn (1734.) Mahé de la Bourdonnais fő, s a Bourbon-szigeten székelőtől független kormányzói minőségben küldetett oda. E szép képességü és tevékeny ember kiemelte azt a nyomorból; fegyvergyárakat épittetett; Madagascarból négereket hitt be, s kézmüvek és munkáról gondoskodott. A müvelődés eme fejlesztésében a lazarista atyák nem kevés segélyére voltak neki. A delhii udvartól a nabob czimet eszközölte ki magának, melly öt kereskedőből a benszülött fejedelmekkel egy szinvonalra emelte; dicsteljes háborút folytatott az angolokkal, kiktől elvette (1746) Madras fővárost. Szerencsétlenségre Dupleix, Pondichery kormányzójának áskálódása következtében jutalom helyett büntetést nyert hősiességéért [1]). Dupleix ezen aljasságát némileg megbocsáttatja velünk azon bátorság, melylyel ő Indiákban egy nagy birodalmat szándékozott alapitani, mignem az angoloknak, kiket ő mindig visszavert Pondicherytől, sikerült végre visszahivatni ez egyetlen embert, ki öket fékezhette. Most Francziaország terjedelmes birtokai, s maga Pondichery is az angolok zsákmánya lett (1761): két évvel később visszaadták ugyan, de lerombolták az erődítményeket, s kikötötték, hogy többé fel ne épittessenek, mi mai napig nem is történt.

Illy módon Európa minden népei, mellyek Ázsiában letelepedtek, Anglia igája alá hajtattak, melly egy nagy kereskedelmi birodalom alapitására volt rendeltetve.

Angolok.

A viszony, mellyet Anglia Chancellor közvetitése utján Mosk-

---

[1]) A párizsi császári könyvtár földirati gyüjteményében található azon irat, mellyet La Bourdonnais önvédelmére szerkesztett, mialatt a Bastilleban fogva volt, hol tinta, penna és papir helyett kávéüledéket, egy pénz és egy musselin darabot használt. Erről terjedelmesen szólandunk a XVII. könyvben.

vával szött, megismertette vele, milly előnyös üzérkedésben áll ez Perzsia és Bucharával, s vágyat keltett benne az Ázsia szivébe vezető utak elfoglalására. E végre Jenkinson Antal, tapasztalt és merész utazó szólittatott fel, ki elindulván Moskvából (1546—72) a Volga és Caspi-tenger közti tartományokat polgárháboru, ragály és éhség által elpusztitva, Astrakánt falak nélkül és romban találta, hol csak szárított hallal éltek, minek következtében dögleletessé vált a levegő. A Volgán lemenvén, a Caspi-tengerbe hatolt; de kereskedelem és pénz helyett csak rablókra és becstelen népre akadt. Karavánokkal Timur sultán, e hires rabló birtokaiba jutott, kinek körmeit csak ugy lehetett kikerülni, ha kikérték vagy megvásárolták védelmét; s (minthogy ennek sem városai, sem kastélyai nem voltak) egy nád és bőrből készült kunyhóban fogadtatott általa. Husz napig tökéletes pusztaságon utazván, ugy, hogy barmaikat kellett megenniök, Urienz várost érték. A turcomanok egész földén, mellyet a Caspi-tengertől egész odáig bejártak, az emberek sátorok alatt laktak; sok lovaik, tevéik és igen hosszu farkú juhaik voltak; folytonos harczban álltak, s veszteségeikért az utazók kirablásával kárpótolták magukat: azután az Oxus folyó mentét követve, egy másik sivatagon vették keresztül utjokat s Bucharába értek, melly a kormány és vallás hibájából szegény volt; mindazáltal találtak ott karavánokat India, Balkán és Oroszországból, de nagyon keves árúkkal; a háború megszakitotta a közlekedést Catai és Perzsiával, melly, miként értesült, kevéssel ért többet Tatárországnál.

Értesitései tisztázták az ezen országokra vonatkozó eszméket, s meghiusitották a reményt hasznot huzhatni kereskedelmökből, miért az angolok továbbra is Velenczétől vásárolták a füszereket. De egy ezerötszáz tonnás hajó, melly 1587-ben Wight szigeten felül törést szenvedett, utolsó volt, melly Angliába érkezett, mert Erzsébet a Nagy-urtól ugyanazon kiváltságokat nyerte, mellyeket a velenczeiek, miért is a kereskedés, daczára a portugalok irigykedésének, közvetlenül üzetett.

S az angolok már elég erőseknek érezték magukat, hogy szembeszálljanak ezekkel a tengerek uralmáért, és Stephens kapitány hajózott első, a Fokot megkerülve, Indiába (1591); azután Drake és Cavendish mentek oda igen kis hajókon, millyenek olly országban szoktak használtatni, hol nem a kormány, hanem egyesek a vállalkozók. De a sok spanyol és portugal hajók, mellyek ott rablóskodtak, kedvet adtak nekik e tengereken telepitvényeket alapitani; s Erzsébet egy iratot bocsátott ki (1600 decz. 13.), melly megalakitotta London

kereskedőinek Indiák kereskedelmét érdeklő kormányát és társaságát; kormányzóul Smith Tamás szemeltetett ki, s még huszonnégy igazgató neveztetett a királynő által, a társaságnak lévén felhagyva az alkormányzó, később maga a kormányzó, s minden hivatalnok és ügyvivők kineveztetési joga; felhatalmaztatott továbbá rendeleteket adni ki, testi büntetéseket szabni, négy éven át évenként harminczkilencz ezer font sterling erejéig bármilly terményt vámmentesen kivihetni, s ugyanannyi aranyat és ezüstöt vihetni be.

Az első, hét ezer font sterling értékü szállitmány drága kövek, vas, czin, vászon, késes, apróságok s üvegekkel megrakott öt hajóból állott, melly czikkekért borsot és más füszereket hoztak cserébe; s a vállalatok jól sikerültek mind az elfoglalt terhek, mind az alapitott gyarmatok tekintetéből, jóllehet szembetünően nagyitott azon állitás, melly szerint az első tizenhárom évben 95—132 száztólit nyertek volna. 1612-ben Anglia barátságot kötött a Nagy-mogollal, kitől kiváltságokat nyert, s telepitvényeket alapitott Sumatra, Java, Borneo, Formosa, Cochinchina, Cusan, Macao és Chinában [1]).

Adams Vilmos, egyike azon angoloknak, kik kormányosokul szolgáltak az idegeneknek, egy holland flottát vezetett Magellan szorosán át a Csendes-tengerbe, melly szétszóratván, ő maga mintegy öt emberrel Japanban kötött ki. Itt, daczára az irigy portugaloknak s a gyanuknak, mellyeket azon állitása keltett, miszerint ez uj és megfoghatlan uton érkezett, Japán királya megszerette, s kivánta, hogy a mennyiségtanra tanitsa öt és hajókat épitsen, melly dolgokhoz minél kevesebbet értett ugyan, de azért ugy ahogy elvégezte, s olly nélkülözhetlenné tudta magát tenni, miszerint nagyszerü adományozások által kárpótoltatott a tilalomért, melly öt hazája viszontlátásától megfosztotta. Ő azonban értesitette az angolokat ez országról, akik meg is érkeztek oda és segittetvén általa (kinek sikerült a portugalokat és jezsuitákat gyülöletesekké tenni), igen szivélyes fogadtatásban részesültek; Saris kapitány azonban nem találta érdemesnek telepitvényeket alapitani. Eközben Adams meghalt, s az angolok nem siettek oda; azután pedig, nem tagadhatván meg, hogy királyjok a portugal király leányát vette nőül, a japan fejedelem örökre eltiltotta őket a szigetein megjelenni.

A társaság azalatt a benszülöttekkeli szép bánásmódja által mindinkább terjeszkedett a Molukkákon és a szarazföldön; azonban

---

[1]) **Bryan Edwards**, *The history civil and commercial of the british colonies in the West-Indies*, 1793.

megszünvén Erzsébet pártfogolása, a hollandok elüzték őket a Molukkákról s elvették tőlök Amboinát. De az angolok a szárazföldön, Malipatnam, Delhi és Calcuttában fészkelték meg magukat, s bár mindig útjokban álltak a portugalok, mégis uraivá lettek Suratnak, melly mielőtt Bombayt megszerezték volna, fő állomás-helye volt a félsziget nyugati partjain üzött kereskedelmöknek. Meg nem elégedvén a rakhelyekkel, ezeket erődökké, a teherhordókat őrséggé alakitották át; majd merészebb terveket kezdtek főzni; némelly kerületekben kiváltságot követeltek, s területeket foglaltak. Hogy czéljokat érjék, maguk körül sorakoztatták a portugal uralommal elégedetlen fejedelmeket: segélyökkel Nagy-Abbas shah megvivta és lerombolta Ormust (1623), s kereskedelmét Bender-Abassiba tette át, melly kikötő szemközt fekszik ama szigettel. Csakhamar kieszközölték a Szent-György erőd épithetését, s 1661-ben Madrast tették a társaság székhelyévé.

A hollandok kétszerezett erővel igyekeztek megdönteni e versenyt, midőn a forradalom elvonta Anglia figyelmét a távoli telepitvényektől. Cromwell alatt elvesztette a kiváltság érvényét, s négy évi szabad kereskedés útján igen sok áru szállittatott Indiából; azután a Protector ismét megujitotta, II. Károly pedig megerősitette a kiváltságot (1661), egyszersmind béke és háborujoggal, s azon hatalommal ruházta fel a társaságot, hogy minden angol alattvalót, ki Indiákban saját részére merne kereskedni, Angolországba küldhesse vissza.

De az angol kormány, nagy szükében lévén a pénznek, két millio font sterlinget vett fel nyolcz száztóli kamatra egy másik társaságtól, s annak is ugyanazon kiváltságot engedélyezte. A régibb társaság tehát Europában alkudozni, Ázsiában pedig küzdeni volt kénytelen; mit felhasználva a hollandok, elüzték őket Bantamból, s megfizetvén a pénzsóvár II. Károlyt, megakadályoztatták általa egy hatalmas csapat átszállitását, mellyet a régi indiai társaság szándékozott a küzdtérre állitani. Egész sorozata a szerencsétlenségeknek valóban megsemmisiteni látszott azt, miután már a közvélemény is bukottnak tartotta; de ime, lélekzetet vesz, összeolvad az újjal, elfoglalván megerősiti Calcuttát (1702), s a delhii udvartól fejedelmi jogokat nyer ama város és körülte fekvő harminczhét helység felett. Most kezdetöket vették a katonai vállalatok; Clive Robert százados megverte a benszülötteket, s elfoglalta (1757—68.) Bengalat, Bahart és Orissat; még nagyobb szerencsével müködtek Warren Hastings alatt (1774—85), s ki birták tartani Franciaországgal a háborut, melly ezt minden birtokaitól megfosztotta, de egyszersmind a társaságot is kilenczszáz ezer font sterling adósságba verte. Igy tehát az angolok urak lettek

Bengalában, Malabar és Coromandel partjain, s a Perzsa- és Arab-öbölben.

Ez amaz időpont, mellyben azon határtalan nagyság kezdetét vette, mellynek később látandjuk további fejleményeit [1]), s mellyben az angolok, megsemmisitvén a nemzeti fejedelmek hatalmát, Indiát közvetlen uralmuk alá hajtották, a hóditott földek kormányzatát a kereskedelem érdekeitől elkülönözték, s a polgárosultság délpontján azon önző kényuralom szomoru látványát nyujtották, melly hasznot huz egy tudatlan és engedelmességhez szokott nép félékenységéből.

Illy nagygyá fejlődöttnek látván a társaságot, alkotmánya módositására gondoltak, s Pitt alatt az indiai ügyek számvevői hivatalát alakitották, melly a ministerium hat tagjából állott, s mellynek kötelessége volt minden, a polgári és katonai ügyekre vonatkozó okmányok átnézése, egyébként a kereskedelemre nézve a társaságnál maradván a fennhatóság. Ez mindig több-több adósságba verte magát, úgy, hogy a mult század végén már 1,319,000 font sterling hiány mutatkozott; s bár meghóditván Tippu Saib és más államokat, s elfoglalván Delhit, területi jövedelmeit nyolcz millióról tizenöt millióra emelte, 1805-ben már 2,269,000 font sterling adóssága volt, melly összeg a következő években még nagyobbodott.

1814-ben lejárván a kiváltság ideje, szabadnak nyilvánittatott az Indiávali kereskedés; 1831-ig meghagyatott a társaságnál a chinai kereskedés kiváltsága s India uralma; ez utóbbiban azonban mindenki kereskedhetett, de csak legalább is háromszáz ötven tonnányi hajóval, és sem India egyik kikötőjéből a másikba, sem Indiából Chinába nem volt szabad átmenni; továbbá fentartattak a társaság részére a calcuttai, madrasi, bombayi elnökségek, s Pulo-Pinang kikötő. A társaságnak hat millio font sterling tőkéje volt, s mindenki megvehette annak részvényeit. Közvetlen uralma alatt ötszáz ötvenhárom ezer négyszög mérföldet (miglia) tartott nyolczvanhárom millio lakossal, azonfelül ötszáz ötven négyszög mérföldön negyven millio adófizető vagy szövetséges néppel rendelkezett, ide nem számitva a Gangesen túli hóditmányokat, mellyek körülbelül hetvenhétezer négyszög mérföldet tettek háromszázezer lakossal. 1830 ban a társaság kétszáz huszonháromezer négyszáz hatvanhat embert tartott fegyverben, kik közől harminczhét ezer háromszáz hetvenhat europai volt; s a katonaság által igénybe vett évi kiadás kilencz és fél millio font sterlingre ment.

---

[1]) A XVII. könyvben.

1834-ben husz évre hosszabbittatott meg a szabadalom; de a társaság nem kereskedelmi többé, hanem arra szolgál, hogy behajtsa az adókat és szabályozza az eladásokat; ingó javai a koronára mentek át, de a haszonélvezet a kiváltság lejárásáig a társaságot illeti.

Az angolok szemére hóditási vágyat hánynak; azonban nagyrészt az önfentartási ösztönnek kell azt tulajdonitanunk, ha tekintetbe veszszük, miszerint minden meghóditott ország egy uj, ellenséges állammal hozza őket érintkezésbe. Hadakozásra az indian sipaikat alkalmazzák, kik kitünő katonák saját hazájokban, de azon kivül keveset érnek, s nem igen drágán adják el életöket, csak növelvén a gyülöletet az uralkodók iránt. Ezek hasznot akarnak húzni e nagyszerü birodalomból, s ezt nem eszközölhetik máskép (az egyedáruság megszünte után) csak a földadó utján, mellynek pedig az ország javára kellene fordittatnia. Igen kevés történik tehát a birtokok előnyösitésére; utak csak a legfőbb katonai állomások közt nyittatnak; mit sem gondolnak a müvelődés terjesztésével, s a már elért eredményeket is kárba engedik menni; az éhség gyakran pusztit egy olly vidéket, mellynek szomszédja bővében van a szemes életnek, minek oka a szállitási módok hiánya.

Mindazáltal az angol uralom nem ver ott gyökeret, s nagy ész nélkül is előre lehet látni, hogy a legelső rázkódás elégséges leend annak megbuktatására. Kinek javára? bizonyára nem a benszülöttekére. Ceylont talán megmenthetendi, e gyönyörü és termékeny szigetet, mellyet az angolok 1795-ben vettek el a hollandoktól; azután pedig a benszülöttekkel küzdöttek birtokáért, mig végre 1814-ben megigázták Candy királyát, eme leghatalmasabb ellenségöket. A gyarmatokra nézve nincs párja e szigetnek, melly minden évszaki és éghajlati gyümölcsöt megterem, s igen sok jó alkalommal bir bő termékein túladhatni.

Nem akarunk megválni az Ázsiábani europai telepitvényektől, mielőtt a szárazföldi kereskedelmet érintenök. Jóllehet, a Jóreménység megkerülése után, az áruk, mellyek előbb Egyiptomon keresztül szállittattak Europába, most már tengeren jutottak oda, mindazáltal nem hagyták egészen abba a szárazföldi kereskedést, s Smyrnába karaván ok által szállittattak a selyem és más termékek Perzsiából. Melly út igen terhes volt mind hosszusága, mind a törökök által vett vámok miatt, mellyeket a perzsák elleni vallási gyülöletből is tulságosan felcsigáztak. III. Fridrik, Holstein-Gottorp herczege, más irányt szándékozott annak adni, s miként Amsterdam a füszerek lerakó helye volt, ugy a selyem-anyagok lerakó helyéül Fridrichstadtot akarta

tenni, melly az Eider mellett néhány, Hollandból menekült arminian által épittetett; Perzsiából Astrakanba voltak szállitandók; innen Oroszország összekötni szándékolt folyóin Arkangelbe, onnan pedig tengeren a szülemlő városba érkezendettek.

A perzsák tetszését természetesen meg kellett nyernie egy olly tervnek, melly csökkentette a sunniták nyereményeit, de a moskvaiakét is, mert nagy előnyükre szolgálandott az. Nem kétkedett tehát Fridrik beleegyezésökről, s Crusius Fülöp jogtudós és Bruggeman Otto hamburgi kereskedő vezérlete alatt, ki e tervet sugallotta, egy ünnepélyes követséget menesztett (1634) Moskva és Ispahan felé. Királyi kisérettel indulván el Gottorpból, Moskvában megnyerték Fedorowitz III. Mihály czár beleegyezését azon feltétel alatt, hogy az átjárási jogért neki évenként hatszázezer birodalmi tallért fizessenek. Hajóra ülvén a Moscowa, Oka és Volga folyókon mentek le; meglátogatták Astrakánt, s a Caspi-tengerre bocsátkoztak; hosszas hajózás után Derbendnél szárazföldre léptek és Chamaky felé vették útjokat. Itt három hóig várakozván Perzsia királyának rendeletére, ismét útra keltek, s 1637. aug. 13-án Ispahanba értek. De a perzsa kormány visszautasitotta a fő feltételt, mellynél fogva a herczeg kereskedőinek minden teher nélküli kiviteli kiváltságot kellett volna engedni. Mialatt itt időztek, Svédország ajánlatokat tett a czárnak a kereskedelmi útra nézve, mellyek szerint az nem Arkangel, hanem Lieflandba volt irányzandó; miért is a czár felemelte követeléseit Holstein herczege irányában, ki kényszerülve látta magát lemondani tervéről. Bruggeman új példányképe lett a nagy tervek szerzőit érni szokott szerencsétlenségeknek, mert pénzsikkasztásról vádoltatván kivégeztetett (1640); s a Fridrik által tett nagy költségek egyedüli haszna Perzsia bővebb ismertetése lett, melly az Olearius Ádám és Mandelslo János Albert által német nyelven kiadott útleirásokban tétetett közzé.

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET.

Hitküldérségek Keleten.

A vallásos érzelem a XVI. század vállalataiban sem hiányzott, s a fölfedezéseknél leginkább a barbárok vagy hitetlenek megtérítését tartották vagy vallották főczélul. Az első hajókon, mellyek Ceutából Afrika kifürkészése végett útnak indultak, soha sem hiányzottak

a téritők, kik állást vettek a lassan lassan fölfedezett országokban, s ollykor egyedül maradtak ott, hogy szembe szálljanak a vadakkal, s önmegadással várják a halált. Midőn aztán megkerültetvén a Fok, egy uj, nem oktalan és vad erkölcsü, hanem müvelt és különféle vallásu népek által lakott világ tárult fel, ekkor a legszebb tevékenységi tér látszott kinálkozni a téritők buzgalmának; és leginkább a jezsuiták választották azt, mint ollyat, hol vitatkozni, müvelt népekkel bánni, s papok és királyokkal kellett értekezni. Új ágak szakadtak tehát azon nagy folyóból, mellynek Rómában van forrása; s egyik Keletnek vévén útját Konstantinápolyt, Syriát, Örményországot, Krimiát, s tovább Egyiptomot, Abyssiniát és Perzsiát öntözte; a másik Amerikán folyt végig a Hudson öbültől kezdve Canadán, Louisianán, Californián, az Antillákon és Gujanán keresztül egész Paraguayig; egy harmadik az indiai két félszigetet termékenyitendi egész Maniliaig s az új Philippinákig; a negyedik és utolsó a müveltség ős törzseit fogja felfrisiteni China, Tonkin és Japánban.

Xaveri Sz. Ferencz.

A keleti téritők legkitünőbbje, s kiről el lehet mondani, hogy a többiek vállalatai is mintegy személyesitvék benne, Xaveri Ferencz volt. Ő nemes spanyol családból származott (szül. 1506) s Párizsban végezte tanulmányait, hol megismerkedett Lojola Ignáczczal, ki gyakran ismételte előtte: — Mit használ az embernek, ha az egész világot megnyeri is, de lelkének kárát vallja.“ Eleintén keveset adott rá, végre azonban buzgó tanitványa, s vele együtt alapitója lett a Jezsuiták rendének (1534). Alig hogy ezek kezdeményezése és buzgalma tudomására jutott III. János Portugalia királyának, rögtön felkérte őket India megtérítésére. Ferencz Rómából Spanyolországba tért vissza, s anélhogy szülőit üdvözölte volna, az egész világot fogadván el családjául, Rodriguez Simonnal Portugaliába ment; a bámuló nép által apostolként üdvözöltetvén, egyikök ez országban tartatott vissza, Ferencz pedig apostoli követ czimmel Martin de Sosa alkirály flottájára szállván, minden útiköltség nélkül, egyedül az utazók könyöradományaira támaszkodva indult el (1541) egy fél világot megtéríteni, mellynek nyelve, szokásai, tévelyei, sőt neve is ismeretlen volt előtte; s miként más utazók, úgy ő is hagyott ránk vállalatairól egy vonzó részletekkel teljes leirást [1]).

---

[1]) A történészeken kivül lásd *Xaveri sz. Ferencz életrajzait*, különösen Tursellinoét (Róma 1594); azután a jeles *Historia da vida do P. Francisco de Xavier, composta pelo padre Joao de Lucena*, Lissabon 1600.

Társai az olasz Paolo da Camerino, s a portugal Francisco Mansilla atyák voltak ; de szolgát nem tartott, hanem ő maga készitette el étkeit, mosta ki ruháit, s nem fogadta el az alkirály asztalát ; e közben minden figyelmét a hosszú útban kitörni szokott testi, s a nem kevésbbé veszélyes lelki betegségek orvoslására fordította, s ártatlan mulatságokat gondolt ki, hogy elvonja a tengerészeket a játéktól. Mozambique, Melinda és Socotorán az islammal kevert kereszténység némi nyomaira akadt ; nem hiányzottak a büvészet hivei sem; de legtöbbnyire bálványimádók voltak; némelly san-tommasoi keresztények, kik Babilonia patriarchájától függtek, nestorianus tévelyeknek hódoltak. Az első hóditókkal odaérkezett, többnyire ferenczi térítők jó de kevéssé termékeny magvakat hintettek el; Goa érsekséggé (első érsek Albuquerque János volt), Cochin, Malacca, Meliapur és más városok püspökségekké emeltettek ; de egész Indiában nem volt több négy igehirdetőnél, és sokan, kik előbb elfogadták az evangeliumot, később megtagadták azt.

Az első nehézséget Xaveri Ferenczre nézve a keresztények megtéritése képezte, kik, miként a hóditóknál megszokott dolognak tapasztaltuk, túlságokba estek. Felfuvalkodván győzelmeik miatt, s feloldatván a tekintetektől, mellyek a szülőföldön s ismerős nép közt mindenkit köteleznek, többé nem ismert féket arany és bujavágyuk, s annál nagyobb hévvel adták át magukat a szenvedélyeknek, minél büntetlenebbül elégithették ki azokat ; a leigázott nőkkel nyilvános ágyasságban éltek, mignem rájok unva új szeretőknek adták el őket ; nem elégedve meg a gazdag kereskedéssel, emberekre vadásztak, s mindenféle csalást és hamisságot engedtek maguknak a szerződésekben ; viszálkodásaikat késsel oldották meg ; a törvényszékeket nem félte, kinek elég pénze volt azokat megvesztegethetni ; pénzért a bálványimádás, sőt Krisztus religiojának üldöztetése is elnézetett.

Im, e bünmocsárba veti magát Ferencz, s hirdeti az igét és javitja az erkölcsöket; némellyeknek kevélységét töri meg, midőn házról házra koldul, s a legutolsó szolgálatokat teljesiti a kórodák és fogházakban ; a bünbe merült Goa utczáit, kezében csengetyüvel járja be, int-

---

Paolino da San Bartolomeo, *A keresztény Kelet-India.*
Daniele Bartoli, *Ázsia.*
Gonzales d' Avila, *Indiák egyházi átnézete.*
Luiz de Gusman, *A kelet indiai, chinai és japáni hitküldéségek története.*
A jezsuita Maffei és Osorius püspök történetei csak Joao de Barros szép latinságu kivonatai.

vén a szülőket, hogy tanitásra küldjék gyermekeiket, kiket miután összegyüjtött, pajzán dalok helyett ajtatos énekekre tanit, s üdvös tanácsokkal látja el őket a házi rosz példák ellen. Gyakran átlépi az új paloták küszöbét, s részt vévén a társalgás és mulatságokban, mérsékli azok szabadosságát, ismét összefüzi a felbomlott házasságokat, s jó útra tereli a nevelést. Igy tett ő Malaccában, igy Melindában, igy az erődök és rakhelyeken, azután a hajókon és gályákon, és nem vesztette el türelmét, ha egyetlen katona körül heteken át kellett is fáradozni.

Azután a hitetlenek megtéritésére forditotta figyelmét; és először ugyan tudomására esvén, hogy Malabar partvidékén egy tudatlan, nyomorult, gyöngyhalászattal foglalkozó nép él, e sivár partra csengetyücskéjével, s alkalmazkodván életmódjukhoz, bámulatos téritéseket eszközöl; tizenöt hónap alatt orvosuk, barátjok és gyermekeik tanitójává lesz; a kereszt csakhamar sok házon kitüzetik; s a remény és bünbánat gondolatai foglalják el a baromi tudatlanság helyét. Trevancor országba menvén át, daczára a nehézségeknek, mellyeket a törzse iránti gyülölet és gyanakodás, továbbá a bálványimádók, s egy kibonyolithatlan theologia tanárai görditettek eléje, egy hónap alatt egymaga tizezer személyt s magát a rahját is megkereszteli; a pagodákat azok által látja lerombolatni, kik előbb legbuzgóbb hivei voltak, s győzelmesen állja ki a braminok kárhoztatásait s a harczosok támadásait. Nehéz nyelvökre tévén át a Salve-t, Confiteor-t és a keresztvetés szavait, ismételte azokat a gyermekek előtt, s intette őket, hogy tanitsák meg rájok az otthoniakat is; fejtegette a Hiszekegyet, kátékat készitett, s olly nagy sikert aratott, hogy csak a szembeötlő csodáknak és a nyelvek adományának lehetett azt tulajdonitani.

Elégtelennek érezvén magát ennyi fáradalmak elviselésére, elhatározta Európába jönni, s szemökre hányván az egyetemeknek, hogy „több tudománynyal birnak mint szeretettel“ felhivni a szellemi harczosokat, miszerint abba hagyván az egymásközti perlekedéseket, egyesüljenek a lelkek meghóditásának nagy munkájára. S valóban több más jezsuiták is küldettek, kikre Goában egy sz. Pálról czimzett nevelde bizatott, ahonnan a sz. Pál atyái név származott, melly néven Indiában ismertettek. Ferencz rendszabályokat irt elő nekik, azután pedig folytatta müködését az oceáni szigeteken, nem kevéssé boszankodva amiatt, hogy ha drága érczeket vagy fákat tartalmaztak, életveszélylyel is fölkeresték azokat az emberek, ellenben mitsem gondoltak velök, ha pusztán csak lelkek nyereségéről lehetett szó. A Molukkákon, Ternateban és Ceylonban igen kemény küzdelmeket kellett

kiállania, mik közben egyedül a kegyelem vigasztalásai szereztek neki könnyebbülést, mellyekben olly nagy része volt, hogy ollykor elmélkedési magányában igy kiáltott fel: — Elég, Uram, elég.“

És mégis bevallotta, hogy az önfeláldozás órájában visszaretten az emberiség s hallatja szavát a gyenge és gyarló természet; de ő legyőzte azt, s hősi lélekkel szállván szembe az éhség, meztelenség, s az czerféle körülmények közt és különféle alakban leselkedő halállal s a gonosz szellem csábjaival, megmutatta, mennyit tehet a hosszas vértanuság általi előkészület és a szeretet.

Keleten tehát Krisztus, Mahomed, Confucius, Brama és Buddha állottak szemközt. De az islam hanyatlásnak indult; a braminismus pedig, jóllehet be volt oltva az erkölcsökbe, hatalmas rázkodtatást szenvedett Buddha ujitása által, mellytől még a chinai közönyösség sem maradt egészen illetetlenül. Apostolai, kik nem tudjuk miért, a portugalok által bonzo-knak neveztettek, álszentek, csalók hirében állottak, kik a halhatatlansági italt kutatták, s más egyéb még roszabb babonákkal bibelődtek; tagadhatlan, hogy szemlélődő és önmegtagadó életet éltek, mi nem igen egyezett e partok általános tevékenységével. Magok a braminok ugy állittatnak elénk a téritők által, mint durvák; s annyira eltértek az előbbi szigortól, miszerint legfőbb hitágazatokul a tulkok meg nem ölését, s a braminoknak dus asztallali ellátását tartották [1]).

A téritők tiszta, önzetlen hitet s olly ép erkölcsöket vittek magukkal, mellyek még az azoktól igen távol állókat is tiszteletre késztetik. Nem mentek ők mint a kereskedők nyerészkedés, nem mint a kapitányok hóditás végett, hanem egyedül az igazság elterjesztésének czéljából járták be a félvilágot. Tetszeni kellett tehát egy olly tannak, melly a lelkeket a világi érdekeknél fensőbb jókkal kecsegteti, s melly mérsékelte a rabszolgaság szigorát. De másrészről maguk a papok és tanitók érdekei álltak annak ellent, kiknek tekintélye és anyagi jóléte a régi szertartások fenmaradásától függött; akadályozta továbbá annak elterjedését a népeknek régi szokásaikhozi makacs ra-

---

[1]) *Christianorum vicos circumiens, per Brachmanum aedes transire soleo: at mihi nuper usu venit ut pagodem ingressus, ubi erant Brachmanes, verbis ultro citroque habitis, quaesivi quid ipsis sui dii praeciperent ad beatam vitam. Longum certamen . . . . ; demum, communi consensu, res ad unum ex iis, qui caeteros aetate anteibat, delata est. Tum ille respondit, deos iis qui ad ipsos ire vellent duo imperare: 1-o ut abstinerent caede vaccarum, quarum specie dii colerentur; 2-o ut Brachmanibus deorum cultoribus benigne facerent.* **Fr. Xaverii** *Epist.* lib. 1. ep. 8.

gaszkodása, mint szintén az e szokásokon alapult, s az ujitástól rettegő kormányok ellenszegülése. De legnagyobb akadály volt nyelvök nem értése, miért is a beszédeket tolmácsok által kellett áttétetni, kik azokat latin betükkel irták le, a téritők pedig felolvasták, a nélkül, hogy értették volna a szavakat; s a hibák és értelmetlenségek nevetséget gerjesztettek, s megvetését idézték fel e büszke népnek, melly meg volt szokva minden idegent barbárnak tartani. Adjuk még ehhez az erkölcsök és szertartásokbani járatlanságot, mellyeket illetőleg olly önfejüek e népek. Megjegyzik továbbá a téritők, hogy az ördög a keresztény religionak mintegy parodiáját látszott ott előkésziteni; ugyanis ama népek vallása az istenség megtestesüléséről, s bizonyos Xaca-ról szólott, ki szüztől született, körülmetéltetett, a templomban bemutattatott, az ördög által megkisértetett, s a bünök váltságául halt meg; szent kormányuk élén egy főpap állott, volt valami gyónás és mise féléjök, nem különben zárdáik és böjtjeik.

Ferencz mindezek daczára nagy sikerrel müködött, s a hol csak megfordult, mindenütt nyelvökre áttett vallási könyveket hagyott maga után [1]). Leghőbb vágya azonban mindig a Chinábai juthatás volt, melly birodalomról csak bámulattal szóltak az utazók, s hol a Keleten ostromolt tanok bölcsőjére vélt találhatni. De miként lépje át a féltékenység által vont korlátokat? Kedvező alkalomra várva, Japán szigetére vette utját (1549). —: Ki nem mondhatom, milly örömmel vállalkozom e hosszu utra. Olly veszélyes ez, hogy szerencsésnek tartják a flottát, mellynek négy hajója közől egy épségben megérkezik. Mindazáltal nem rettenek vissza az eddig kiállott veszélyek emez egyik legnagyobbikától: a mi Urunk kinyilatkoztatta nekem, milly dús aratást biztositand e föld a kereszt árnyában, mellyet oda kitüzni megyünk.“

Azon csodák egyikénél fogva, mellyeket a keresztény hitéből fejt meg, a scepticus a szenvedély crejének tulajdonit, Xaverius néhány hét alatt megtanulta ez ország igen nehéz nyelvét. Némellyek megátalkodva a gyönyörökben, kövekkel fogadták az igehirdetőt; mások bámulattal teltek el e különös bonz iránt, ki öket egy Isten tiszteletére, s egy növeli megelégedésre akarta birni; ismét mások az égi testek, fényfogyatkozások, a bünök, kegyelem és halhatatlanságra vonatkozó kérdésekkel halmozták el, s olly éles elmü ellen-

---

[1]) *Diversor in valetudinario . . . , inde in custodiam ad vinctos me confero... in oppidis, pagisque singulis christianam institutionem ipsorum lingva conscriptam relinquo.* Lib. 1. ep. 1. c. 8.

vetéseket tettek, mintha csak maga a gonosz szellem adta volna szájokba a szavakat. Mindazáltal Xaverius munkája gyümölcsözni kezdett; Kiussiu-szigeten az első templomot épitette, és sok fejedelmet sikerült neki megtériteni, kiknek példáját több más szomszéd fejedelmek is követték, kik, a térítők elbeszélése szerint, olly hévvel karolták fel az evangeliumot, mintha csak erőszakkal akarták volna bevenni az eget. Xaverius miután harmadfél évet töltött volna Japánban, néhány jezsuitát hagyván ott, maga Indiába tért vissza (1551), hol a kereszténységet Barzea, Eredia s más atyák tevékenysége következtében virágzó állapotban találta. Hire bejárta az Indus folyó és Sárga-tenger közötti tartományokat, s benne ama megtestesülések (avatara) egyikét hitték megujultnak, mellyekről szent könyveik emlékeztek: mindenféle csodás dolgokat regéltek a térítőről: hogy minden nyelvet beszél, egy időben több helyen van, hogy betegeket gyógyit, halottakat támaszt, s a láthatatlan lényeken is uralkodik.

Ferencz ezalatt a chinai utra készült, s arra igyekezett rábirni Malacca kormányzóját, hogy őt egy követség kiséretében küldje oda, melly kérelmét midőn gúnyosan visszautasitotta volna a kormányzó, Ferencz élvén addig titokban tartott hatalmával mint apostoli követ, kiközösitette őt, s mint magán ember kelt utra. Tudta ő, hogy a hajó fogságba viszi, de azt gondolta, hogy a fogságban chinaiakkal fog találkozni, kik közt elhintvén a magot a Gondviselésre bizandja annak termékenyitését. Azonban, miként Mózses az igéret földének, ugy ő is meghalt Chinának láttára (1552 decz. 3.).

A halálát kisért csodák, s épségben maradt testének átvitele növelték a hivők számát, mint szintén az Indiák apostola iránti tiszteletet is, mellyeknek később védnökévé nyilvánittatott (1747).

Uj ösztön volt ez a térítőknek, s a Philippinákról, Macaoból, s főleg Goából (Indiák ezen Romajából, hol 1565-ben már háromszázezer uj keresztény volt) mindig több-több térítők mentek Japánba, s megnyerték a népek becsülését szeretetre méltó erényességök, a szegények és betegek ápolása s szertartásaik méltóságteljes pompája által. Némelly japánok a jezsuiták által neveltettek, s felvétetvén e rendbe, nem kevésbbé buzgó és még alkalmasabb terítők váltak belőlök. A keresztény hit a fejedelmek udvaraiban is elterjedt, s a vallási kötelmek nagy szigorral gyakoroltattak; s igen kevesen lévén a munkások e terjedelmes szőlőben, világiak pótolták az egyháziak hiányát. E közben Bungo és Arima királyai s Omura fejedelme elhatározták Rómába egy követséget küldeni, melly Krisztus hely-

tartójának hódolatukat nyilvánitsa, s papokat kérjen. E végre magas rangú személyek választattak, kik néhány térítő kiséretében Macao, Goa és Lissabonnak vették utjokat, hol II. Fülöp király állva fogadta és megölelte őket, nagy tisztelettel emlékezvén fejedelmeikről; majd személyesen is látogatást tett nálok s meghagyta, hogy Róma felé való utjokban birtokain mindenütt tisztelettel fogadják. Rómában XIII. Gergely, királyi termében, bibornokaitól környezve, ünnepélyesen, s ez udvarnál kifejtetni szokott megkapó fénynyel fogadta őket (1585) s könyekre fakadva felkiáltott: — „Uram most már vissza veheted lelkemet, mert látták szemeim az üdvösséget.“ S rövid idő alatt meghalt, s az utána következett V. Sixtus mindenféle kitüntetésekkel elhalmozta e követeket; lábcsókra a három bibornok előtt bocsátotta; akarta, hogy koronáztatásakor a legmegtisztelőbb cselekvényeket végezzék, a mennyezetet vigyék, kezére vizet öntsenek, paripáját vezessék; majd aranysarkantyús vitézekké ütötte s a tanács és nép által római patricius czimmel diszittette fel; magán misét mondott részökre, sajátkezüleg megáldoztatta, s fényesen megvendégelte őket. Ajándékokkal terhelve bocsáttatván el, Olasz és Spanyolországon keresztül folytonos ünnepélyességek közt utaztak, s II. Fülöp dús ajándékokkal küldte őket vissza Japánba, hová, nagy veszélyek közt, kiindulásuktól nyolcz évre érkeztek meg.

A fejedelmekénél még nagyobb hatással volt egynémelly tudósok, s főleg bizonyos Dosam megtérése, ki a legerősebb gondolkozók közé számittatott, miért is a rá sokat adó nép között illyféle beszédet lehetett hallani: — „Dosam keresztény lett; a bölcs, ki mindent tudott, nem talált jobb vallást a kereszténynél“ — és sokak megtérésére ez egyetlen érv elégséges volt. A térítők nem győznek eleget beszélni ez olly annyira emelkedett szellemű nép közti megtértek és apostolok nemes cselekvényeiről: de nem sokára csak amannak a kinzásbani vadsága s emezeknek a szenvedésekbeni állhatatosságáról beszélhettek.

A Philippinákon ágostoniak kezdték meg a térités munkáját, kik más eljárást voltak kénytelenek követni a parti uralkodó és müvelt osztálylyal, s mást a szigetek bensejét lakó durva fetis-imádó négerek és ilanokkal szemben. 1577-ben Alfaro Péter vezetése alatt tizenhét ferenczi kötött ott ki; azután mint kinevezett manillai püspök Diego de la Salazar három domonkosival, öt ferenczivel és három jezsuitával érkezett oda; s a hivők száma olly arányban növekedett, hogy Manilla érsekséggé emeltetett, Carceres, Uj-Segovia és

Zebúban pedig püspökségek alapittattak, mellyekben a mult század kezdetén egy millió keresztény volt, s ugyanazon század végén már megkétszereződött e szám. A Molukkákon a portugal jezsuiták 1540-től sokat tettek és szenvedtek, de a hóditó hollandok elüzték őket onnan.

A Tolvaj-szigetek czime, mellyet az első fölfedezők a Mariannáknak adtak, rosz hirbe hozta azokat, pedig az oda érkezett Ladoo de Sanvitores Jakab jezsuita (1660) jó és tanulékony lakókat talált ott, s elhatározta azok megtérítését. Meg nem hallgattatván a Philippinák kormányzója által, egyenesen IV. Fülöp spanyol királyhoz fordult, s az ő neje tiszteletére Mariannára változtatta e szigetek ne vét. Több más buzgókkal Guaanba menvén, megtéritette Chipoa nevü főnöküket, s egy templomot épitett Agannában (1668); alkalmazkodván hozzájok, együtt tánczolt és énekelt velök; versekbe foglalta a tanokat, s kedves modora által azt érte el, hogy jónak mondották Jézust, mert jó volt az atya, ki őt hirdette.

De a bonzok nem szüntek meg az ellenkezőt tanitani; az előjogosak méltóságuk alattinak tartották összekeveredni a megvetett kaszttal a keresztség és áldozásban; s egynémelly chinaiaknak, kik ott a buddhaismust terjesztették el, sikerült lázadásokat támasztani, mellyek alkalmával Sanvitores, Medina és más atyák megölettek. Müvöket don José de Quiroga y Lozada (1672) folytatta, ki lecsillapitotta a szigetet, s olly jól hangolta az idegenek iránt, miszerint Saraviának sikerült ott kormányt alakitani, s mesterségeket vinni be. A benszülöttek több izben fölkeltek az uralkodók ellen, de Saravia fegyverrel, a téritők pedig az igével mindig leküzdötték őket. A téritők innen az ismeretlen Carolinákra mentek át, és pedig először Bobadilla atya, ki azok fölfedezése végett küldetett ki; itt azonban csak vértanuságot találtak.

A Mogol kánjai még mindig határozatlanok voltak vallásuk változtatását illetőleg; miért is Akbar Nagymogol 1582-ben Portugalia királyához irt, a Biblia arab vagy perzsa fordítását, s annak fejtegetése végett néhány igehirdetőt kérvén tőle. Tizenhárom évvel később Albuquerque alkirályhoz fordult áldozárokért, a ki is Xaveri Jeromost, sz. Ferencz rokonát küldte oda két jezsuitával. Tisztelettel fogadván, egy templomot adott nekik; s a musulmanok lázongásai hajlandóvá tették őt a kereszténykhez, minek következtében 1599-ben Lahorban ünnepélyesen tartatott meg a karácson, s Xaverius felsőbb meghagyásból két, J é z u s é l e t e s A z i g a z s á g t ü k r e czimü munkát irt perzsa nyelven. Akbart meghatotta

az elsőnek olvasása; a másik ellenében egy ispahani perzsa lépett síkra, s bálványimádásnak igyekezett rajta feltüntetni a keresztény tanokat és cselekményeket. A hitterjesztő társaság megbizásából Guadagnoli Fülöp ferenczi atya Apologia pro christiana religione czimü munkával válaszolt neki (1631), melly azonban nem a musulmanoknak való, mert leginkább a pápák és zsinatok tekintélyére támaszkodik. Akbar halála után (1605) három császári herczeg vette fel a keresztséget; Agrában collegium, Patnában állomás alapittatott; igen szép remények, de mellyek nem érhettek meg.

E közben mások sikeresen működtek a déli India közepében fekvő Madura országban; s Desideri és Freyr jezsuiták Malabar partjairól a Caucasuson is tul és Tibetbe szándékoztak nyomulni. Keresztül hatolván a mongol birodalmon, s azon roppant hegységeken, mellyek kevésbbé emelkedett pontjai is felülhaladják Európa legmagasabb csúcsait, miközben sokat kellett szenvedniök a völgyek fojtó hősége s a havasok maró hidege miatt, Butan nyomorult népei közt a lélekvándorlásróli tan és soknejüség ellen küzdöttek, s egész Lhassaig jutottak, hol jól fogadtatván a fejedelem által, reményekre gerjedtek, mellyek nem teljesültek. S bármennyire magasztalják is ollykor akár a katholikus hitküldöttségek, akár a lutheránus vagy anabaptista iskolák Hindostanbani jó sikerét, a valóságban csak igen csekély az. Az angolok ravaszsága és kardja hasztalan nyitott utat a Nagymogol roppant kiterjedésü birodalmába: a szegény nép kenyeret kér attól, ki tanitani akarja öt; a büszke nemesség a mieinknél régibb szertartásait, szigorúbb önmegtagadásait, s igen tiszta bár kevéssé követett erkölcstant szegez ellene. Az angolok pedig csak azon lévén, hogy megőrizzék hatalmuk ezen forrását, vallási türelem czimen elnézik a nyomoruságos babonákat, nem akadályozzák a satik megégettetését, megadóztatják a Dschagrenatba zarándoklókat, s ágyúlövésekkel üdvözlik Durga és Kali rajongó eszelősségekkel megfertőztetett ünnepeit.

1600 végén sok téritőt szándékoztak keletre küldeni, s főleg a francziák azon voltak, hogy benszülöttek szenteltessenek papokká. E végre Pallu Ferencz, La Motte Lambert és Cotolendy Ignácz püspökök küldettek oda, czimzetesen egész Kelet-Ázsia felosztatván köztök; ezek Siamban egy papneveldét alapitottak, melly China és végső Ázsia egynémelly tartományai részére apostolokat adott. Ekkor némi remény keletkezett Siam királyának, Shau-Naraja-nak megtéréséhez, de kisült, hogy csak közönyös volt. Ez követséget

menesztett Francziaországba, s XIV. Lajos viszont Chaumont lovagot küldte oda (1674), ki Choisy apátot s néhány jezsuitát vitt magával; de a reménylett megtérés füstbe ment; azután az 1767-iki forradalom alkalmával a téritők kegyetlen üldözést szenvedtek, s egészen kiüzettek.

A Francziaországban Paulai sz. Vincze által alapitott hitküldérségi Társulat Madagascarba küldött téritőket, kik azonban a tengeri viharok és szélcsend, s az egészségtelen szigeti égalj áldozatai lettek; mindezek daczára többen is mentek oda: s Bourdaise atya igen sokat kitanitott és megkeresztelt; de a további siker reménye végkép elenyészett, midőn a gyarmat feldulatott.

Nincs tehát olly föld, hová el nem hatott az ő szavok. „Sem a sarkok jege (mondja Chateaubriand), sem a naptéritők heve, sem a tengerek és zivatarok meg nem akadályozzák a téritőket; az eskimok közt fóka tömlővel, a grönlandoknál bálna zsirral tengetik életöket; a tatárok és irokesekkel végtelen sivatagokon hatolnak át, dromedárokon járják be Arabiát, követik égető pusztáin a bolyongó kaffer nyomát, megtéritik a chinait, japánt és indiánt; nincs sziget, nincs kiálló szirt az Oceánon, melly kikerülte volna buzgalmukat, s miként egykor Nagy-Sándor kevélysége nem talált többé meghóditnivaló országokat, ugy hiányzik most már a föld az ő szeretetöknek. Mennyi ajtatos szinlés, mennyi szent cselhez volt kénytelen folyamodni a téritő, hogy hirdethesse az embereknek az igazságot! Madurában a bünbánó indián ruháját öltötte fel, s alávetette magát szokásainak, visszataszitó vagy gyermekes önsanyargatásainak; Chinában mandarin, tanult csillagász, az irokesek közt vadász és vad lett.“

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

Japan.

E helyt az európai kereskedők és téritők nyomai vég Kelet ősrégi népeihez vezetnek minket, mellyek amaz időktől fogva baráti vagy ellenséges viszonyba léptek Európával.

Ázsia legkeletibb szigetcsoportja, melly a 126 és 148 keleti hosszuság, s a 29 és 47 szélességi fokok közt terül el, páratlan ország a földön. Mi ezt Japánnak, lakóit pedig Nifonnak nevezzük

a fő sziget nevéről, melly (ni-pon) tüz alapot, vagyis olly földet jelent, hol a nap fölkel. Ez, továbbá a Kiussiu vagy Ximo, s a Sikokf, mellyek közt és körül egész serege a kisebb szigeteknek van elszórva, képezik a Japán birodalmat. A régiek előtt ismeretlen volt; Marco Polo Xipango néven beszél arról; azután a XVI. század közepén véletlenül, a tenger által oda vetett portugalok fedezték fel; ekkor a kereskedők rögtön rakhelyeket alapitottak ott, a térítők pedig mesterségeket és a keresztény vallást vitték be oda [1]).

Zivataros az azt övező tenger, sziklásak a partok, kellemes az égalj. A főszigeten, melly tüzhányó tölcsérekkel van behintve, s emelkedett a gyakori földrengések következtében, a dús források erőteljes növényzetet táplálnak: a thea müvelés nélkül terem, a bambu nád óriásira nő a lapályokban; a fekete bors, czukor, gyapot, indigo, gyömbér, indiai borostyán, kánfor és lakkafa váltakoznak a mérsékelt égaljak veres fenyő, cyprus és szomoru füzfáival. A meleg évszak gyakori heves zivatarok által szakittatik meg; több hónapon át folytonosan szakad az eső, melly aztán hóba megy át. A föld gyomrában olly sok az arany és ezüst, hogy meg van szabva az ásatási mennyiség, nehogy értéköket veszitsék; a rezet vas helyett használják; s bőségben ásnak higanyt, ként, földi kátrányt és kőszenet.

Mig a búvár Amphitrite legszebb gyöngy kagylóit hordja fel a mélységből, a polgárok milliói egy arasznyi földet sem hagynak müveletlenül; nevelik a selyem-bogarat s kikészitik annak szálait. A ló kevés és kicsiny; a sertés és kecskék számüzvék mint veszélyesek a földmüvelésre; s a földmüvest bizonyos apró tehenek és púpos bivalok segitik munkájában. Egy királyuk különös izlése következtében az ebek roppantúl elszaporodtak. A darút

[1]) **Kaempfer**, *Amoenitates exoticae*, Lemgo 1712; és más becses kéziratok, mellyekből **John Sloane** *Japán történelmét* (angolul) állitotta össze. London, 1727.

Charlevoix, *Histoire du Japon.*

Brevis Japponiae insulae descriptio, ac rerum a patribus Societatis Jesu gestarum succincta narratio. Cöln 1580.

A Jézus Társaságának általános helynökéhez Japan és Chináról 1589—90-ben irott levelek. Róma 1591.

Csak most jött ki *Voyage au Japon executé pendant les années 1823—1830, ou description physique, géographique et historique de l'empire japonais, de Jezo, des îles Kuriles méridionales, de Krafto, de la Corée, des îles Liu-kiu etc.* **Fr. de Sierold.** Hoffmann China történelmére s az e birodalommali viszonyokra vonatkozó felvilágositásokat is csatol e műhöz.

mint szerencsemadarat tisztelik, s képét mindenhová festik. A dámák nagyra becsülik az éji legyet, vagyis egy igen csinos, azúrkék és aranyszinnel tündöklő szárnyú pillangót, mellynek (mint költőik éneklik) kegyeit minden éji rovar igyekszik megnyerni; miért is az, hogy menekűljön alkalmatlankodásaiktól, tüzet keresni küldi őket, s ezek a fény körül keringvén megégetik magukat.

A népesség igen nagy [1]), szép, vidám, erős, olajszinü; testalkatuk középnél kisebb, fejök hosszu, nyakuk rövid, orruk tömpe, arczuk kevéssé kifejező és egészen szőrtelen; minden más törzsénél hosszúkásabb szemöket tekintve, melly tömött és magas szemöldökök által védetik, a mandzsúk és chinaiak keverékének látszanak; de nyelvökben kevés a chinai, még kevesebb a mandzsu vagy tatár szó, nem egyszótagos, s eredeti szókötés és hajtogatással bir. Irásukról másutt beszéltünk [2]). Krisztus előtt hat századdal már értettek a metszéshez, miként ezt azon időbeli pénzeik s a királyi családok kimetszett czimerei bizonyitják; de a nyomdát csak 1206-ban kezdték használni a buddhisták könyveinek terjesztése végett; versenyeznek a chinaiakkal a természeti tárgyak utánzásában, s felülmulják őket a nagyszerü porczellánedények alakitása s az aczél-edzésben.

A gyakori földrengések miatt házaikat nem épitik egy emeletnél magasabbra, és pedig az oszlopokat és gerendázatot cedrus fából, a falakat igen fehér vakolattal bevont deszkákból készitik. Ruháik vidámszinü virágok és arabeskekkel czifrázott selyemből vannak, s mind az anyagot, mind az ékitményeket ők magok gyártják. Fejöket félen megborotválják, a haj többi részét fövegök alá gyüjtik. Ha uton vannak, olajozott levelekbe burkolóznak, s kezökben mindig legyezőt viselnek; olly tiszták, hogy felémelyedik gyomruk az európaiak piszkosságának láttára. Üdvözlés közben több izben egész földig hajolnak; ha bántalmaztatnak, egy szót sem szólnak, de késök akkor szolgáltat igazságot, mikor a bántalmazó nem is gondolná.

A sirok látogatása, a lámpák ünnepe, a drámai mulatságok, s a kéjes tánczok miként Chinában ugy nálok is szokásban vannak. Egy nőt és sok ágyast tartanak, kiket nem igen féltékenyen őriznek. Menyegző alkalmával a menyasszony az oltár előtt állván, gyertyát gyujt, mellyről a vőlegény egy másikat gyujt meg, s a menyasszony tüzre veti gyermekkori játékszereit. A férjesültek szépekké hiszik magukat tenni, ha kitépik szemöldöküket, s fénylő feketére festik

[1]) Kaempfer ott 13,000 várost s 909,858. helységet számitott.

[2]) IV. könyv 29. fej. 332 s köv. lap.

fogaikat. Elbocsáttatván megborotválva kell hordaniok fejöket; a szeméremmeli kereskedés bizonyos ajtatossági szinezetet nyert, mióta az utolsó főpap a kubo elől futván, vizbe fojtotta magát, s az udvarát képező nők kenyér nélkül maradván, illy aljas uton szerezték meg élelmöket.

Azon időben, midőn egyeduralommá alakult, China, ugy látszik, gyarmatává tette Japánt. Saját eredeti müveltségöket a chinaiak által bevittel, törhetlen vadságukat emezek szelidségével, sokszótagos nyelvöket China egyszótagosával, a benföldi szavakat pedig ennek szókötése s a tatár nyelv ejtegetésével elegyitvén, mindebből egy vegyülék származott, melly még különösebbé teszi e sok tekintetben már magában is különös népet. Igy: kétféle nyelvvel rendelkezik, mellyek egyike a politika, törvényhozás, vallás, irodalom és a tudományok részére tartatik fenn, a másik pedig a közéletben használtatik; alkotmánya szintén kettős, s a hatalom egy világi és egy egyházi fő közt van megosztva; a sértett becsület megboszulásában még a mi párbajainknál is tovább mennek: a megbántott japán ugyanis arra hivja fel ellenét, hogy egy időben messék ki egymás hasát.

Bár tespedők mint a chinaiak, mindazáltal erősebbek, élénk, éles eszüek, nemes szivüek, s nagyobb készültséggel birnak a polgári szabadságra; de minthogy föltétlen szolgaság igája nehézkedik rájok, erélyöket a vétkezésre forditották, minek következtében alig lehetne nálok kihágóbb s a boszuállásban kegyetlenebb népet találni. Vértörvények hozattak ez átkos kinövés elnyomására, s minden tény szigoru szabályoknak van alávetve; öt házfönök közől egyik biró a többi felett; a tag által elkövetett vétségért az egész család, férjökéért a nők is bűnhődnek; s minden meg van téve a kölcsönös bizalmatlanság élesztésére, mi legroszabb s legszükségesebb eszköze a zsarnokságnak és megörökiti azt.

Történelmök hét nagy égi szellemről veszi kezdetét (S e n s i n s i t a - d e i), kik évmilliókig uralkodtak; az utolsónak egy növel volt viszonya, kitől az öt nagy földi isten (D s i a - i m - g o o d a i) származott. Krisztus előtt 660 évvel jelent meg Sin-mu, ökör fővel ellátott harczos, ki hetvennyolcz éves korában lépett a trónra, s ugyanannyi ideig kormányzott; ettől veszi kezdetét N i n - o - nak nevezett időszámitásuk. Neve idegent árul el benne, ki hihetőleg Chinából szakadt oda, midőn Tseu idejében a felekezetek küzdöttek egymás ellen. E fejedelem meghatározta az év tartamát, melly a hold-hónapok szerint van felosztva, s igy majd február majd már-

cziusban kezdődik, s minden tizenkilenczedik évben hét hónap szüratik közbe; törvényeket hozott, s megalapitotta a dairik-nak nevezett hatalmas császárok uralmát, kik egész 1585-ig kormányoztak, s az alattvalók által istenekként tiszteltettek. A dairi megszentségtelenittetnék, ha lábával a földet érintené, miért is a nemesek vállaikon viszik őt; arczát sem szabad érni a küllégnek, sem a napnak sugaraival megsérteni szent fölségét; ugyanazon ruhákat, butorokat és edényeket nem használhatja egyszernél többször; szentségtörés lenne haját vagy körmét levágni mialatt ébren van; sőt egy időben reggelenként néhány óráig fején koronával mozdulatlanul kellett ülnie a trónon, igy tartatván ez szükségesnek a béke érdekében, mignem ez unalmas dologtól ugy váltotta meg magát, hogy ugyanazon hatály tulajdonittatott a trónra helyezett koronának; — s valóban a korona sokszor maga is véghez vihetné azt, mit a koronázott. Meghaláloz-ván, a miniszterek utódául a legközelebbi örököst kiáltják ki, bármilly korú és nemü legyen az.

Japán történelme Kr. e. 660-tól Kr. u. 400-ig alig tizenhét, mind egy törzsből származott császárt és igen kevés tényeket emlit. Egyike ezeknek a Yet-ek és Go-k harcza (471 Kr. e.); a másik egy vulcáni kitörés, melly egy éj alatt alakitotta Biwa-no-umi nagy tavat. Shiuang-ti chinai császárral elhitették (209), hogy Japánban a halhatatlanság füve nő, s hogy annak megszerzésére háromszáz pár ifju kivántatik. Megnyervén ezeket, a ravasz orvos arra használta őket, hogy segélyökkel megvetette lábát Japánban. Singu-kogu, az első nő, ki ott a császári trónon ült (201 Kr. u.), kisérletet tett Korea meghóditására, maga állván hadai élére, s nagy részben sikeresen: ugyanez postákat alapitott birodalmában. Fia és utóda Oo-sin halála után (250), Fats-man név alatt, mint a harcz istene tiszteltetett. Fia Nin-toku, tizenhetedik dairi, százhetven évig élt, nyolczvanhét évig uralkodott, s ő volt utolsó mese hőse történelmöknek (—399). 799-ben a mandzsúk, kik kisérletet tettek ez ország meghóditására, visszaverettek; azután 1281-ben a mongolok, miután Chinát meghóditották volna, Japan ellen Korea által szolgáltatott kilenczszáz hajón százezer harczost inditottak; de egy, az istenek által támasztott zivatar szétszórta őket.

A hitet illetőleg három fő felekezetre oszolnak, s ezek: a régi nemzeti bálványok imádói; a sinto-k vagy moralisták, kik a chinai müvelt osztályokéhoz közelitő deismust vallják, s minden más vallást megvetnek; végre a buddhaismus szülte budzó-k. A sinto-k egy legfőbb Istent tisztelnek, ki sokkal magasabban állván hogysem

a világ ügyeivel gondolna, alsóbb istenségekre bizza azokat. Ezek között fő Ten-sio-dai-sin istennő, kihez senki sem fordulhat imáival, csak a Siu-go-sin azaz védistenségek közvetitése utján. Templomaik jól készitett, elmozditható deszka rekeszek által képezett szobák és csarnokokból állanak, mellyek talaján szalma gyékények vannak leterítve az ajtatoskodók kényelmére; a fő istenség képe nem látható ott, csak némelly alsóbbaké; a templom közepén egy tükör van; s az ünnepélyek mind vidám szinezetüek, miként ez a jótevő istenekhez illik. Hitök szerint a jók lelkei a tüzmennyel szomszédos fényországokba szállnak fel, a roszakéi pedig a légtérekben bolyonganak, mig büneikért eleget nem tesznek; irtóznak a vértől és állati eledelektől s nem mernének holttestet érinteni.

A budzó-k alapjában buddhisták, kik Kr. u. 543-ban költöztek át Koreából, de saját alapelveik és szertartásaik vannak, mellyek azonban annyira összevissza keverttek, hogy hitágazataikat illetőleg bajos tisztába jöni. Nekik tulajdonittatik Amida és Sachia tisztelete is, kik a hosszú élet és minden jó osztogatói, s kiknek csodáiról nem győznek eleget beszélni. Emez istenségek példája után indulva, erényes cselekedetnek tartják az öngyilkosságot, ugyanazért ott is gyakorolják amaz önkéntes áldozatokat, mellyekkel India ünnepeit láttuk beszennyeztetni. Sachia hivei többnyire vizbe fojtják magukat, miután előbb ünnepélyes bucsút vesznek rokonaik és barátaiktól, kik a halálos tóig kisérik őket; Amidaéi éhhalállal vetnek véget életöknek; e végre befalaztatják magukat, s egy lyukacskát hagyván szük börtönük oldalán, mindaddig kiáltozzák azon át az Isten nevét, mig lélekzetet birnak venni.

Sokkal későbbi Cambadoxi, istenitett bonz, kinek a szótagos alphabétet tulajdonitják; a többi felekezetek egyéb istenitett hősöket tisztelnek, de mindnyájan megegyeznek e hat tilalomban: ne ölj semmi élőt, ne egyél megölöttet, ne lopj, ne paráználkodjál, ne hazudj, ne igyál bort. A szerzetesek a legszigorubb bünbánati cselekvényekkel kinozzák testöket, s a büntől a pokol büntetéseinek majd szóval, majd rettenetes ábrázolatokbani festésével ijesztik az embereket, miért is szomorukká teszik a templomokat és utczákat, s a városok, helységek és pusztaságok telvék templomok és kolostorokkal, s némellyekben ezer szerzetes is él együtt, mig a bonzok magánházakban laknak, s mindnyájan főpapjoktól függnek. Cano, Amida fia, templomában az isten ezer különféle állásu szoborban ábrázoltatik; egy másikban harminczháromezer háromszáz harminczhárom illy szobrot számlálnak. Miaco hatvan templomának egyike, melly olly hosszu, mint a milanói

dóm, kőből van épitve egy hegyen, mellyre egymástól tiz lépésnyire álló oszlopok által szegélyzett úton mennek fel, s az oszlopok egyikétől a másikig lámpák függnek le; ott látható Daibut azaz a nagy Buddha szobra, ki lótus virágon ül; előbb aranyozott bronzból volt e szobor; ledöntetvén az 1662-iki földrengés által, aranyozott papirral fedett, nyolczvanhárom láb magas faszoborral helyettesittetett.

Az ottani bálványok egyikének feje olly nagy, hogy tizenöt ember is bele fér, s hetven láb magas és nyolczvan láb széles trónon áll. Közel van oda a világ legnagyobb harangja, melly tizenhét lábnál magasabb, és két millio holland fontot nyom. Cubuco templomába három, oszlopokon nyugvó csarnokok által övezett, s egymás fölé emelt elő-udvaron át juthatni; a második udvarba nagyszerü lépcső vezet fel, s a bejárásnál két óriási alak emelkedik olly állásban, mintha a bejárást őriznék; a templomba vezető lépcsőzeten két iszonyu testü oroszlánnal, bent pedig Sachia szobrával találkozunk, melly mellett jobbról és balról két fia látható ülőhelyzetben; a hetven, roppant nagyságu cedrus oszlopok mindenike ötezer ducatba kerültek; a templomhoz ragasztott kolostor hétszáz nyolczvan cellát foglal magában; ugyanebben igen nagy könyvtár, s izléses fénynyel párosult mindenféle kényelem találtatik [1]).

Az istenség jelképe egy, japani tuja botokra ragasztott hosszu és vékony papirszelet, s nem csak a templomokban, hanem minden magánházban is találtatik; a természeti balesetek, s főleg az ott gyakori földrengések alkalmával a bonzokhoz folyamodnak segélyért, kik az Isten haragját szertartásokkal, sőt ollykor emberáldozatokkal is igyekeznek megengesztelni. Igen fáradságos ajtatosság a zarándoklás, mellyet kétszázezer személy, kétszáz mérföldnél is (miglia) többet bejárva, évenkint Narába tesz. Illyenkor a legzordabb utat választják, mezitláb mennek, s egyedüli napi élelmök egy maroknyi megpiritott risz, s három pohár tiszta viz; de minthogy az első nyolcz napi út száraz vidékeken vezet keresztül, a viz gyakran hiányzik, vagy megromlik, s a zarándokok szomjan halnak el. A menetet a bonzok rendezik, s ők irják elő az önsanyargatásokat; ha a zarándokok valamellyike bármelly csekély kihágást követ el, egy galyra kapaszkodtatják, mellyről, elfogyván ereje, csakhamar a mélységbe zuhan alá; könyörületet mutatni az illyen iránt bün volna. Van egy térség, hol huszonnégy órát összetett karokkal, szájokat térdeikre helyezve kell maradniok, mi alatt lelkiismeretöket vizsgálják. Azután

---

[1]) **Almeida**, *Epist. Ind*; — **Varenio**, *Japan történelme*.

egy magas hegy csúcsára érvén, melly fele útja a zarándokságnak, páronként egy, a mélység felett felfüggesztett mérlegre egyensúlyban helyeztetnek el, s illy helyzetben kell fentszóval gyónniok; ha valamellyik elhallgatja bünét, vagy vonakodik, a bonz lebillenti a rudat, melly tartja, s a mélységbe engedi esni. A kik keresztül esnek, az arany Sachia istent mennek imádni, adóznak neki, s megülik a megváltás ünnepét.

Miként láttuk, az első europaiakat a tenger véletlenül vetette ez országba; azután egy, odavaló ifiu Goába menekült, s megnyeretvén a kereszténységnek, tudatta, milly előnyöket húzhatnának a portugalok a hazájával kereskedésből. Oda mentek tehát, s minthogy akkor még nem voltak elzárva határai az idegenek elől, könnyedén befogadtattak, mindenfelé járhattak, s főleg Kiussiu szigetén a fejedelmek vetekedve biztositották alattvalóikat a nagyhaszonról, mellyet az idegenekkeli kereskedésből húzhatnának. S valóban amazoknak alkalmok nyilt hasznosan túladhatni az ország gazdag termékein, a kiváncsiság és tudatlanság pedig gazdagon megfizettette velök Europa áruit; s igy a kereskedés mindkét fél megelégedésére ütött ki. A gazdag japánok örültek, ha leányaikat az europai harczosokhoz adhatták nőül; évenként tizenöt millio lira küldetett Europába az ottani gazdag bányákból, s a nyereséget száz száztólira számitották.

Régente Japán császára korlátlanul uralkodott; de 1158-ban egy k u b o vagy katonai főnökkel kezdte megosztani hatalmát, melly méltóság azután örökös lett, sőt a kubo 1585-ben megfosztotta Taiko-Sama dairit világi hatalmától, s egyedül az isteni eredetből kifolyó lelki hatalmat hagyta meg nála. A dairi kénytelenségből-e vagy jó szántából? nem tudni, beleegyezett e felosztásba, s ez időtől a dairi ugy tekintetik, mint az istenek ivadéka, kik eleintén Japanban uralkodtak. Miként a chinai császár, ugy ő is Ten-si azaz ég fia czimet használ, hatalmát örökösödés útján szállitja át, s ha nincs saját gyermeke, bárkit felfogadhat. De a tulajdonképi hatalmat a kubo vagy s e o-g u n tartja kezében; ő látja el fizetéssel a dairit, s annak nyolczvanegy nőit és szolgáit, kik azt isteni tisztelettel környezik. S bár a dairinak semmi beleszólása a közügyekbe, mindazáltal mindig kikérik tanácsát, hogy megőriztessék főuralmának látszata. A seo-gun, midőn megválasztatott, s azután minden ötödik évben Miacoba szokott volt menni neki hódolni, a mikor is eljegyezte egyik leányát, s felsőbbnek vallotta öt magánál azzal, hogy egy porczellan csészéből ivott, mellyet aztán a földre ejtvén összetört; de egy izben czivódás támadván köz-

tök, megszünt e szertartás, s most már évenként csak üdvözletét küldi a dairinak, ki viszont követeket meneszt Yeddóba üdvözlésére.

Krammer Konrád, a hollandi társaság japáni követe, 1626 ban szemtanuja volt Miacóban a világi császár ötödéves látogatási ünnepélyének. Egy évvel a kubo kiindulása előtt elkezdődnek a készületek, s Yeddótól, melly rendes székhelye, Miacoig, hol a dairival találkozik, huszonnyolcz szállodát rendeznek be, mellyek egyikét délben, másikát este foglalja el, s mindenikben más-más udvart, fogatokat, öröket sat. talál; amint igy tovább halad, az elhagyott szállodák népsége egymásután csatlakozik környezetéhez, ugy, hogy midőn végre megérkezik, kiséretét alig képes a város befogadni. A Miacóba vezető út fehér homok és porrá tört talkkővel lévén behintve, ugy nézett ki, mintha ezüstből lett volna, s egész hosszában mindkét oldalon korlátok huzódtak, mellyek mellett két sor katonaság volt felállitva. Napkeltekor az uralkodók ajándékokat vivő szolgái nyitották meg a menetet; azután szép fényes fából készült s négy-négy ember által emelt száz gyaloghintó következett, mellyekben a dairi udvari hölgyei és nemesei ültek, kik felett egészen aranyos fehér selyem napernyök tartattak. Ezek után arany, ezüst, selyem és tigrisbőrbe öltözött nyolczvan nemes lépdelt lóháton; mindenik lovát két apród vezette, s öt inas követte. Három kocsi, mellyeket egy-egy pár, karmazsin selyemmel behuzott fekete bika vont, s mellyek fénymáz, arany és zománcztól tündöklöttek, vitte a dairi három kedvencz nőjét; s a követ, ki mint kereskedő értett hozzá, háromszáz hetvenezer holland forintra becsülte e kocsikat. Most huszonhárom gyaloghintóban az ágyasok és tiszteletbeli udvari hölgyek következtek, kik felett a szolgák napernyöket tartottak; utánok hatvannyolcz nemes ment lóháton; ezeket a főrangu urak követték, ajándékokat vivén a kubo részére, mellyek két gyémánt markolatu nagy szablyából, egy bámulatos órából, két arany karos gyertyatartóból, két ében oszlopból, két szintén ébenből készült négyszög asztalból, mellyek elefántcsont és kagylóval voltak ékitve s fiókjaik ritka könyveket tartalmaztak, végre két arany edényből állottak, nem emlitve a kisebb értéküeket. Más, a birodalom legelőkelőbb házaiból származott kétszázhatvan lovas nemes után a kubo testvérei, s százhatvannégy adózó király és fejedelem mentek, mindenik megfelelő kisérettel, két kocsit előzvén meg, mellyekhez a többiek nem is voltak hasonlithatók. Egyikben maga a kubo, a másikban trónörökös fia ült; utánok temérdek kocsi, karszékek, elefántcsont és ében gyaloghintók, szolgák és zenészek. A menetet a dairi negyven nemes testőr által megelőzött gyaloghintaja zárta be, mellyet

ötven nemes vitt; ez kivül belül minden képzelhető fénynyel volt kiállitva, s pompás mennyezettel ellátva, melly fölött egy tömör arany kakas állott kiterjesztett szárnyakkal.

Olly nagy volt a tolongás, hogy sokan eltapostattak; mások karddal nyitottak maguknak utat, miközben a tolvajok és rablók szorgalmasan üzték mesterségöket. Három napig maradt a kubo az udvarnál, hol őt magát fejedelmek, három nőjét az első ministerek szolgálták ki. Ajándékul háromezer rud ezüstöt, igen finom edzésü és pompás mivü két szablyát arany hüvelylyel, kétszáz szép ruhát, háromszáz darab bársonyt, tizenkétezer font nyers selymet, tiz pompás paripát megbecsülhetlen értékü takarókkal, s öt nagy, pézsma, szürke ambra, és más illatszerekkel tölt ezüst edényt osztott szét.

Az emlitett forradalom által megifjult a birodalom, olly kormányt kapván, melly alkalmasabb a közjó előmozditása, a rend fentartása, s a nyugtalan nép fékezésére. A fejedelmek meg lévén szokva a régi kormány alatt mindent önfejüleg tenni, nem szivelhették az uj urat s összeesküdtek ellene; de ezzel csak alkalmat szolgáltattak Taikónak megtörésükre; ez ugyanis nagy sereget gyüjtvén hirtelen meglepte öket, mielőtt egyesülhettek volna, s tiz év alatt sikerült neki azokat leigázni, magát pedig független úrrá tenni. Hogy foglalkozást adjon nekik, háborut inditott Korea ellen. Azt hozván fel, miszerint régente e sziget Japánnak volt alávetve, követeket küldött oda, hogy hódolatot kivánjanak, de a koreaiak megölték a követeket. Mindazáltal a nép békéhez szokott, s királyuk a kéjencz Li-fen lévén, nem merték bevárni a japán hadakat, hanem elhagyva a síkokat és városokat a chinaiaktól kértek segélyt, kik ravaszság és fegyver segélyével csakugyan győztesek is lettek. A japánok meg és visszaverettek; de Taiko csak ugy meg volt elégedve, mintha győzött volna, mert ez által megmenekült a lázongó fejedelmektől, kik e hadjáratban elvesztegették pénzöket és erejöket, s igy ő a legkeményebb föltételeknek vethette azokat alá. Illyen volt p. o. az, melly szerint nőiket és gyermekeiket az udvarba voltak kénytelenek küldeni, hol kezesekül tartattak, s nekik maguknak is meg kellett évenként egyszer látogatni öket.

Hogy a cselszövényes népet is megtörje, szigoru törvényeket hirdetett ki, s elhatározta kizárni a birodalomból az idegeneket, főleg a számos és hatalmas portugalokat, s megsemmisiteni a kereszténységet. Azonban mielőtt szándékát végrehajthatta volna, meghalt (1598), fiára, Fide-Jori-ra hagyván a kormányt. Gegias, ennek gyámja, trónra vágyott, s megtámadván az árvát, annyira szorongatta, hogy az minden

hiveivel együtt megégette magát. Gegiasnak sikerült Taiko terveit végrehajtani, kiüzvén onnan az europai kereskedőket és vallást (1616).

A portugalok meg nem elégedve a már is sok nyereséggel, még többre vágytak, minden becsületességet félretettek, s felfuvalkodván megvetették a benszülötteket; a papság is annyira megromlott, hogy illetlennek tartván gyalog menni, fényes gyaloghintókban hordoztatta magát, s meggondolatlan türelmetlenségében bántalmazta a pagodákat, s lerombolta a bálványokat. A japánok természetesen gyülölték őket emiatt, s azt suttogták, hogy gazdagok lévén s a megtértekkel rokonságba lépvén ujitásokon törik fejöket. Még inkább kezdtek rájok gyanakodni, midőn Caron engedélyt kapván egy ház épitésére, e helyett erődöt épitett, mielőtt a benszülöttek észrevették volna magukat; azután jól elzárt ládákban ágyukat vitetett be; de fölfedeztetvén, az udvarba hivták, szakállát egy szálig kitépték s bolond öltönyben köznevetség tárgyául állitották ki. Ez időtől fogva amint egy hajó érkezett, a japánok elszedték arról az ágyukat, lőport, horgonyokat, őrizet alá helyezték a hajólegénységet, s egyszerre csak négynek engedték meg a városbai bemenetelt.

A portugaloknak ez időben tevékeny ellenségei voltak a hollandok, kik Firandóban telepedvén meg s szabad kereskedési engedélyt nyervén, minden utat módot megkisérlettek megbuktatásukra, s a kubóhoz egy tőlök elfogott levelet küldtek, mellyből az tünt ki, hogy uraivá szándékoztak magokat tenni az országnak, s e czélból sok főemberrel egyetértésbe léptek egy forradalom előidézése végett. Bár a vádlottak tagadták a dolgot, mindazáltal kivégeztettek; s e tervet megerősiteni látszott a pápai fensőség roszul értelmezett eszméje is, mellynél fogva ugy vélekedtek, mintha a téritők egy távoli pápától akarták volna függővé tenni a királyt, holott egy nemzeti pápájok is volt. Szitották az elkeseredés és féltékenység tüzét a bonzok s a dairi udvari emberei is, kiket boszantott a keresztényeknek bálványaik iránt tanusitott megvetése, a hitelt és nyereséget fenyegető veszély, s az ige-hirdetők türelmetlensége, kik azt mondták, hogy mindaz örökre elvesz, ki nem ugy hisz mint ők.

Gegias tehát kiparancsolta a portugalokat (1637), kik ez időtől fogva mai napig kizárva maradtak ez ország kereskedelméből; a japánoknak megtiltotta kereskedés vagy más czélból az ország határain tul menni; eltiltotta a kártyát, koczkát, párbajt, fényüzést, dus asztalokat, idegen ruházatot és nyalánkságokat. A portugalok kárán jót nevettek a hollandok, kiknek az általok tett szolgálatok, s azon igéret fejében, hogy ugyanazon árukat szállitandják, mellyeket a portuga-

lok, s olcsóbban adják, megengedtetett a Japánnali szabad kereskedés (1638).

Nagyobb nehezséggel járt a kereszténység kiirtása, melly már olly mély gyökeret vert, hogy ez okból vérpatakoknak kellett folyni. Taiko egy rendeletet adott ki, hogy akadályozza annak terjedését, lehetlenitse a térítők további bemenetét, s kizárja a már ottlevőket; de ez időben ferenczieK érkeztek e szigetre, kik azon meggyőződésben, hogy inkább kell engedelmeskedniök Istennek mint az embereknek, a tilalom daczára is nyilván hirdették Miacóban az evangeliumot, s bár a jezsuiták mindenképen le akarták beszélni, egy templomot emeltek ott. Rendeletének ezen megvetése felbőszitette a császárt, és sok keresztény kivégeztetett, még pedig olly kinzások közt, minők talán sehol sincsenek gyakorlatban.

Sok vér termékenyitette a jó magot ; a jezsuiták 1590-ben 2570 vértanut számitottak, de a következő két évben 12000 uj kereszténynek örvendettek. A fiatal Fide Jori türte őket, ugy hogy hire járt, miszerint ő és egész udvara felvette a keresztséget. Lehet azonban, hogy e hirt nagybátyja koholta, ki őt megbuktatta, s ki kettőztetett kegyetlenséggel lépett fel ellenök. A halál már mindazon térítőket elragadta, kik a veszélyben bátorithatták volna az uj kereszténYeket; mindazáltal a legkegyetlenebb kinzásokat olly állhatatossággal viselték el ezek, hogy sokan kiváncsiak lettek megismerni a tant, melly illy hősiességre képes, s megismervén, elfogadták azt.

Negyven évig tartott ez üldözés, mellynek nincs párja a világtörténelemben, s mellynek alkalmával az első keresztények ellen támasztott zivatarok minden iszonyai és csodái megujultak, olly népről lévén szó, mellynek természeti szilárdsága egyképen nyilvánult a kinzási vadság s a szenvedési állhatatosságban. Nők és gyermekek vetélkedve állották ki a bátorság próbáját; ollykor ezrek, sőt egész vidékek irtattak ki a nélkül, hogy a halál iszonya, vagy az igéretek, vonzalom és nagyság csábjaival szemben csak egy is ingadozott volna hitében.

Mig előbb, azon félelemből, nehogy a verseny zavarja a térítések jó menetét, a pápák csak jezsuitáknak engedték meg az ott működhetést, ekkor minden rendü szerzetesek siettek oda, hogy küzdjenek egymással a buzgalom és bátorság pálmájaért. S bizonyára a bátorság rendkivüli jeleit kellett adniok ott, hol minden egyszerü proselyta olly állhatatossággal türte el a leirhatlan kinzásokat. Ez üldözés hire egész Indiát, sőt Europát is bejárta, hol a pápák csak ima és áldásokkal vigasztalhatták a szenvedőket. Más menekvési módot nem találván, negyvenezer hivő a Ximo szigeten fekvő Simabara kas-

télyba vonult vissza, el lévén határozva drágán fizettetni meg életöket; s valóban egész a végsőig ellenálltak, azután legyilkoltattak, s illy módon a kereszténység kiirtatott a szigetről.

A dairi egy vizsgáló bíróságot állitott fel, mellynek kötelessége volt kitudni, milly valláshoz vagy felekezethez tartozik minden egyes család vagy személy; s talán ekkor kapott lábra a szokás, mellynél fogva, mint beszélik, Krisztus és Mária képeit lábbal tapositák. A szülők a bíróság elé vivén gyermekeiket, megtapodtatják ezekkel a képeket; azután maguk az inquisitorok is ugyanazt teszik; ki vonakodik, ha magas származásu, halálra itéltetik, ha tudatlan, fogságra vetik, mig meg nem tagadja hitét.

Miután tehát száz évig igen előnyös kereskedést üztek volna, kizárattak a portugalok Japánból. 1640-ben a macaói kormány kisérletet tett a kubo kiengesztelésére, két követet küldvén hozzá hatvanhárom személyre menő kisérettel; de alig hogy kiszállottak, bár hajójokon semmiféle árú nem találtatott, elfogatván mindnyájan lefejeztettek, néhány szolgát kivéve, kik megvinnék a hirt és tudatnák, hogy ha Portugalia királya vagy maga a keresztények Istene érkeznék oda, azt is hasonló sors érné. 1709-ben egy Sidoti nevü térítő elég vakmerő volt Japánba lopózkodni, bár jól tudta, hogy ki nem kerülheti a veszélyt; hét év mulva megtudták Kantonban, miszerint fölfedeztetve a császár elé vitetett, ki tudni ohajtotta szándékát; s minthogy nem értette a nyelvet, őrizet alá tétetett mig megtanulná; de az étektől megtartózkodás, vagy rosz bánásmód következtében meghalt.

Többé semmi kereskedés nem engedtetett az idegeneknek, kivéve egy chinai és holland ügyvivőséget Desimában, melly város egy mesterkélt szigeten a Nagasaki öbölben fekszik. A szigetet egy folytonosan őrzött hid választja el a száraztól; tizenegyre van szabva az ott tartózkodási joggal biró europaiak száma, s ezek is japániak által szolgáltatnak ki. A házakat bérben birják, de saját módjuk szerint rendezhetik be azokat; azonban a kézmüvesek, kiket használnak, s a kereskedők, kikkel alkudoznak, a kormány által választatnak, melly gyakran mindent maga vesz meg, s mindig megszabja az árakat; s eladván az általok hozott árukat, megveszi a kereskedők által kivántakat, kik soha sem kapják kezökhöz a pénzt. Desimából senki sem mehet ki felsöbb engedély nélkül, akkor is csak nagy őrizet alatt, s a néptömeg Orando orando megvető kiáltásokkal követi öket; s az europai, ki e nem épen kellemes szórakozást akarja élvezni, az egész örséget kénytelen megvendégelni. Naplementétől annak fölkeltéig semmi esetben meg nem nyittatnak Desima kapui.

„A fösvénység (mondja Kaempfer [1]) annyira erőt vett a hollandokon, hogy mintsem lemondjanak ez olly jövedelmező kereskedésről, inkább önként mintegy örökös fogságra kárhoztatták magukat, mert valóban fogságnak nevezhető a mi Desimábani tartózkodásunk; eltürik egy idegen és pogány nép szakadatlan gorombáskodásait; elhanyagolják a vasár és ünnepnapi istenitiszteletet; megtartóztatják magukat az imadságtól és zsoltárok nyilvános éneklésétől; mellőzik a benszülöttek jelenlétében a keresztvetést, Jézus nevét, s átalában a kereszténység külső jeleit; szóval türelem és aljassággal viselik a felfuvalkodott hitetlenek bánásmódját, mellyet egy jó lélek nem bírna kiállani. Quid non mortalia pectora cogis, auri sacra fames?!“

Milly lábon állottak az ügyek Japán és az europaiak közt, eléggé mutatja egy eset, melly emezek sorsára nem kevés befolyással volt. Nuyts Péter, hollandi, a bataviai tanács által következőképen küldetvén Japánba (1627), hiuságból a hollandi király követének adta ki magát, s kitüntetésben részesült a többiek felett. Fölfedeztetvén a csalás, válasz nélkül visszaküldetett; de a helyett hogy megbüntették volna, a hollandok Formosa kormányzójává tették, hova ő gyülöletet vitt magával a japánok ellen; s midőn ezeknek két nagy hajója érkezett oda (1629), lefegyverezte azokat, olly módon mint Japánban szokás volt, s üres szavakkal tartogatva a kereskedőket, sem tovább menni sem visszatérni nem engedte őket. Ezek felbőszülvén megrohanták, fogolylyá tették, s a hajók fegyverzetének kiadására kényszeritették a kormányzót. A hollandok nem bátorkodván velök szembe szállni, nehogy elveszitsék a nyereséges kereskedést, szégyen szemre kénytelenek voltak kezeseket s annyi selymet adni, mennyit a hajók Chinában raktak volna fel, továbbá megfizetni az uti költséget, s lefegyverezni saját hajóikat, mig az övéik el nem utaztak. Hire menvén ez esetnek Japánba, fokozódott a holland kereskedők iránti féltékenység, s nem bántalmazták ugyan őket, de mitsem adván tiltakozásaikra, öt éven át valódi fogságban tartották őket, mignem a társaság elhatározta kiadni a japánoknak Nuyts-ot, hogy őt megbüntetvén, kiméljék az ártatlanokat. Csakugyan rögtön fölmentettek a zár alól, folytatták a kereskedést, s maga Nuyts is, leszámitva a kiállott félelmet, minden bántalom nélkül visszaadatott. A hollandok okulva a leczkén óvatosan kerültek ezután mindent, mi illy kellemetlen visszatorlásra adhatott volna okot, ajándékok által

[1] IV. könyv. 6. fejezet.

mindig megnyerték a miniszterek valamellyikét érdekeiknek, és nem vetették észre a megaláztatások által okozott boszuságukat.

A társaság minden évben követséget kénytelen küldeni a kubóhoz Yed-dóba, s birjuk annak leirását, mellyet 1776-ban Fheit vezetett, s melly kétszáz személyből állott. A követséget egy banios kisérte téres gyalog hintóban; előtte egy dzsidát vittek, melly méltóságát jelezte; kiséröi között egy tolmács is volt, s ez szerezte be a szükséges uti dolgokat a társaság rovására. Az európaiak a lehető legnagyobb kényelemmel, a japánok gyalog vagy lóháton, álluk alatt megkötött kalapban, legyezővel, napernyővel, s némellyek olajozott papir köpenyben utaztak. Helyenként a benszülöttek által nagyban használt kénes melegfürdőket, porczellán gyárakat, s terjedelmes helységeket találtak, mellyek csak annyiban különböznek a városoktól, hogy egyetlen utczára épitvék. Minden tartomány határán egy tisztviselő várt rájok, ki ellátta őket a szükségesekkel, s a másik határig kisérte. Egyébiránt az utak szélesek, jó karban tartatnak, fasorok közt vezetnek s mérföld-jelzőkkel vannak ellátva; a viz elvezetésére mindkét oldalon árkok szolgálnak. A bambus nádból és vakolatból állo házaknak csak földszinti részét lakják; az emelet magtárúl szolgál; a szobák átlátszó levelek által különittetnek el. A kéjházak el vannak zárva a hollandok elől. A hordárok nem vállaikon viszik a gyaloghintót, hanem rudjait kezeikben tartva a mennyire lehet felemelik s dühösen futnak vele.

Yeddóba érkezve ajándékokat küldtek a császárnak és miniszstereknek, azután fényesen felöltözve, kardosan, bő selyem köpenyben mutatták be magukat, mi közben arczra kellett borulniok; a társalgás azonban csak néhány szóból, s mindig egyforma válaszból állott.

És az idegenek ezen kizáratása egész mostanig szigorúan tart, úgy hogy az angolok, midőn 1811-ben uralmok alá hajtván Javát, el akarták foglalni a hollandok helyét Desimában, nem voltak képesek azt kivinni. Még most is megy évenként egy hajó Bataviából Nagasakiba, hol mindjárt őrizet alá vétetik és lefegyvereztetik; az oda vitt árúkat a kormány adja el s kézbesitvén azok árát a hollandoknak, meghagyja nekik, mit szállitsanak a következő évben. Mondják, hogy bent a kereskedelem minden vámtól fel van mentve, s nagy szabadságnak és jó utaknak örvend, miért is a kikötők telvék hajókkal [1]).

---

[1]) 1852-ben Miklós orosz czár Putjatin altengernagyot küldte Japánba ke-

HUSZADIK FEJEZET.

China. — XXI-ik uralkodóház. — A Mingek.

Chinát a mongolok uralma alatt hagytuk (XII. könyv XIV. fej.); de Tshu-juan-tshang, ott hagyván az ekét, s megunván a bonzok közt végezni kellett alacsony szolgálatokat, azokkal lépett egyetértésbe, kik gyülölték az idegen uralmat, s személyes érdemeivel egész a trónig küzdötte fel magát (1368), mellyen Hong-wu nevet s Ming-tsai-tsou azaz Mingek ősapja czimet kezdett használni. A jó siker megszilárditotta a Mingek uralmát; s a chinai történetirók dicséretekkel halmozzák el őt mint ollyat, ki megváltotta a hazát, s tulajdon erejével nyerte el azon magas állást, mellyre mások még akkor is büszkék, ha születési véletlen által jutnak hozzá, s minden köz és magán érények példányképeül állitják őt fel.

Alig hogy hatalmába ejti szülővárosát, ősei sirjánál arczra borulva igy szól tisztjeihez: — „Eredeti szegénységemben atyám sorsánál nem vágytam magasabbra. Katonai pályára lépvén egyedüli czélom kötelmem teljesitése volt. Reménylhettem-e valaha, hogy egykoron visszaadandom békéjét a birodalomnak? Tiz év lefolyása után dicsőségesen térek vissza hazámba őseim sirjához, s ismét látom az itt hagyott öregeket. Midőn mint egyszerü katona szolgálatba léptem, fájdalommal tapasztaltam, miszerint a legbátrabb s legbecsültebb tisztek is megengedik, hogy a tőlök függők nőket, gyermekeket raboljanak, s pusztitsák a szegény népet. Boszankodva e kegyetlenkedések miatt, s szánakodva a szerencsétleneken, mihelyt tiszti rangra emeltettem, kikeltem azok ellen, kik türték e kihágásokat, s meg nem hallgattatván elhatároztam magamat különválni tőlök; visszavonultam tehát a nekem alávetett tisztekkel, intvén őket, ne türjék az illy rendetlenségeket, hogy igy a nép észrevegye, miszerint mi azért fogtunk fegyvert, hogy enyhitsük bajait, s megszerezzük neki a békét. Az ég helyeselte eljárásomat, mert ime a legalacsonyabb állapotból főnökötökké emelt fel engem.“ Végre Pekinget is alávetette, s oda tette át udvarát, mellyhez rögtön negyven idegen országból mentek követek, ritkaságokat vivén magukkal, többek közt az első oroszlánt, mellyet Chinában láttak; Japán, Korea, For-

---

reskedelmi szerződés eszközlése végett; azóta Észak-Amerika, részint fegyver, részint szerződések által e birodalmat is kizárta onnan.

mosából, a Philippinákról s más déli szigetekről szintén érkeztek oda követségek. Hogy még emlékét is eltörölje az idegen uralomnak, helyreállitotta a mongolok betörése előtt dívott udvari szertartásokat, s mindenkinek kötelességévé tette chinaiasan öltözködni; megiratta s arczképeikkel ellátva kiadatta a legrégibb idők óta magukat kitüntetett egyének életrajzait; ismét életbe léptette a földmüvelési szertartást s a selyemhernyók szellemének a végre hozatni szokott áldozatokat, hogy a selyembogár szerencsésen tenyészszék.

Midőn még csak hatalmas vetélytársa volt a mongoloknak, székét Nankingba tette, hol palotákat és templomot épittetett, mellyben áldozatot mutatván be a nyári napfordulat idejében, a mezőre vezette ki fiát, s igy szólt hozzá: — „Tekints szét e mezőkön, s nézd, milly hévvel fáradoznak itt-ott a földmüvesek; a földbe hintik most a magot, mellynek rendeltetése gyümölcsöt hozni egy másik évszakban. Értünk dolgozik e szegény nép, s azért erőködik és izzad, hogy minket tápláljon; s mégis boldognak érzi magát, ha kiállott fáradalmai után annyi szegényes élelme marad, mennyi ereje megujitására elegendő. Őseink e szegény osztályhoz tartoztak; én láttam őket veritékökkel áztatni a mezőket. Én is az leendettem, a mi ők, ha erőim elégségesek lettek volna a munkára: az égnek másképen tetszett rendelkezni; mindazáltal nem kell elfelednünk az alacsony állást, mellyből kivétettünk, hogy a méltóság tetőpontjára emeltessünk. Ha tehát az ég téged is azon polczra rendel, mellyen én állok, emlékezzél ollykor vissza jelen szavaimra; rokonszenvet költendnek ezek benned fáradozó alattvalóid iránt, hajlandóvá tesznek fölsegélésökre, s megóvandnak téged az esztelen kevélységtől.“ —

Mig vezérei a mongolok maradványainak eltávolitásán fáradoztak, Hong-wu, uralmának tapintatos intézmények általi megszilárditására forditotta figyelmét. Az ország békéjének biztositása tekintetéből bölcs rendeleteket adott ki: ki fensőségi hatalommal bir, ne terjeszsze ki joghatóságát területe határain tul, s ne avatkozzék a közügyekbe; a heréltek sem polgári sem katonai hivatalokat ne nyerjenek; férfiak és nők ne lépjenek negyven éves korukig a bonzok közé; a megholt szülők gyászolásában töltetni szokott huszonhét hónap huszonhét napra szállittassék alá. Továbbá összegyüjtette a régi és ujabb törvényeket, mellyek háromszáz kötetet képeztek; felvétette az ország térképét; szorgalmasan kikutattatta a könyveket, s mindenikből egy vagy két példányt tétetett könyvtárába, s akarta, hogy minden városnak legyen könyvtára. Mérsékelte az esztelen

kiadásokat, mellyek gyülöletesekké tették a mongolokat; ledöntette azok költséges palotáit, rézzel cserélte fel az arany és czüst alakokat, e drága érczeket pedig a kincstárba tette le az állam szükségei fedezésére; a nőknek, kiket az elfoglalás alkalmával a palotában talált, megengedte, hogy rokonaikhoz vagy a hová nekik tetszett, vonuljanak vissza. Egy mandarin fényes öltözetben menvén eléje: — Mibe került e ruha? kérdé tőle. Ötszáz pénzbe, válaszolt amaz. Olly összeg, mondá erre a császár, melylyel egy éven át tiz tagú családot kényelmesen ki lehetett volna tartani. E fényüzés pazarlás és büszkeségre mutat benned, mert rangodon felüli; s őrizkedjél többé illy öltözetben jelenni meg előttem, mert különben példa okáért elcsaplak hivatalodból. —

A tudósok felbátorittatva a részéről tapasztalt kedvezések által, szüntelen tanácsokat s mindennap uj terveket sugallottak neki; ő mindnyájokat kihallgatta, de azért saját feje után ment. Sőt összegyüjtvén őket egykor, igy szólt hozzájok: — „A régiek keveset de jól, s mindig azon czélból irtak, hogy erényt, kötelesség-szeretetet csepegtessenek a keblekbe, hogy becsülni tanitsák a nagy embereket s könnyitsék a törvények és szokások megtartását. Most egész másképen van. A tudósok sokat és valódi haszon nélküli tárgyakról irnak. A régiek egyszerüen irtak, s irataik a közfelfogáshoz alkalmazottak, irályuk folyékony, kifejezéseik világosak voltak, s kevés szóval sokat mondottak. A mostaniak irálya terjedelmes és dagályos; a gondolatok elfojtvák a szólamok által; szándékosan homályos és kétes szavakat keresnek; s azt mondaná az ember, azért irnak, hogy ne értessenek. Ti, kik az irodalom főbbjei vagytok, azon legyetek, hogy feléleszszétek a jó izlést, mit a régiek utánzása által érendetek el“ [1]).

Egy más alkalommal azon kérdést intézvén bizonyos mandarinhoz, miként van a nép megelégedve, ez igy felelt: — Uram, én minden időmet a tanulmánynak és könyveknek szentelem, s nem gondolok vele, mi történik kivül. „Hogyan? (mondá erre a császár) mandarin vagy s nem ismered a nép szükségeit? s nem tudod megmondani, milly állapotban van az? A tudósnak, midőn tanult, azt kellett tanulmánya fő czéljául tüznie, hogy maga is okuljon, másokat is képes legyen oktatni; de hivatalt vállalván, s a mandarinok közé lépvén, a polgári társadalom nagy könyvében kell olvasnia és

[1]) Nehogy azon gyanúba essem, mintha kortársaimat akarnám gúnyolni, idézem a forrást: **Amiot**, *Portrait inédit de Ming-stai-tsou.*

mindent tudnia kell, a mi történik, hogy a rábizott hivatalban kellőleg járhasson el.“ A tudósoknak, kik frivol munkákkal vagy puszta időtöltési tárgyakkal foglalkoztak, s a tao-sse-knek, kik a halhatatlanság italát kutatták, azt szokta mondani: „Hasznos dolgokkal foglalkozzatok.“ —

Máskor udvaronczok járulván hozzá, gabona szárakat mutattak neki, mellyeken öt-hat kalász is volt, s azt mondták, hogy az ég e bőség által kegyének adta jelét, s megjutalmazta a király erényét. De ő igy válaszolt: — Sem eléggé erényes nem vagyok, hogy az ég jutalmát kiérdemelhetném, sem eléggé hiu, hogy higyem, miszerint az ég az én kedvemért rendkivüli dolgokat müvel. Hogy egyetlen szár négy vagy öt kalászt hozzon, az ritka, de természetes dolog, s nem jogosit fel arra, hogy engem dicsérjetek. Akkor érdemelném azt, ha jó kormányom által bőséget és megelégedést szereznék alattvalóimnak, s iránt ok kötelmeim egyikét sem hanyagolnám el; s én el is fogok mindent követni, hogy az illynemü dicséreteket kiérdemeljem. Egyébiránt örülök, hogy e kalászokat hozzám hoztátok; s akarom, hogy mától fogva minden rendkivüli dolgot, mi birodalmamban előadja magát, s a jót vagy roszat, mit abból következtetnek, tudomásomra juttassanak, hogy igy magam viseletét szabályozni tudjam, s felhasználhassam az adott tanácsokat.“

Jóllehet barátja volt a békének, de azért a háborutól sem riadt vissza, sőt meghóditotta Tibetet, s leigázta Liao-tung-ot és más mongol törzseket, daczára annak, hogy a régi császár Caracorumba, övéi bölcsőjébe vonulván vissza, folytonosan nyugtalanitotta Chinát. Tamerlan is készületeket tett, hogy boszút álljon Dsengiszkán megbuktatott utódaiért; de a halál megakadályozta (1405) őt küzdtérre lépni az ifju szabadság által lelkesitett chinai nép ellen. Hong-wu, miután harminczegy évig kormányozta volna a birodalmat, melly idő alatt helyreállitotta a békét, s ujra meginditotta a kereskedést, mint a haza megváltója, dicsfénytől környezve költözött őseihez (—1399) s miként Remusat mondja [1]) China egyik legnagyobb fejedelmének hirnevét hagyta maga után, ki sok szép tulajdonokkal és semmi lényeges hibával nem birt. Tudva, miszerint az embert mindig személyes érdek vezérli, gondja volt rá, hogy alattvalói ne legyenek a szükségesek hijával; s eme belátásán s egyszersmind jóságán alapult magaviselete nemcsak a chinaiak, hanem az idegenek szeretetét is kivivta neki. Kegyessége versenyzett bátorságával. Kezei közé

[1]) *Nouv. mélanges asiatiques*, tom. II. p. 4.

csén Maitilipala, az utolsó mongol császár unokája, a nagyok azon félelemből, nehogy zavarokat támaszszon, azt kivánták, hogy a császári család öseinek termében áldoztassék fel, Tai-tsung, a Tangok uralkodó háza hires alapitójának példájával támogatván e barbár politikát. De Hong-wu igy válaszolt: — Tudom, hogy e fejedelem megölette Uang-shi-csung-ot ősei termében; de ha az ő családja által megbuktatott Sui-k családjának valamelly tagja esett hatalmába, kétlem, hogy szintén úgy cselekedett volna. A Tatárországból került kincsek tétessenek a kincstárba, s fordittassanak az állam szükségeinek fedezésére; a mi Maitilipala herczeget illeti, atyái majdnem száz évig uralkodtak a birodalomban, s az enyéim alattvalóik voltak nekik; s ha általánosan bevett szokás volna is igy bánni egy bukott uralkodóház sarjadékaival, én még sem birnám magamat arra határozni.“ A helyett tehát hogy megölette volna, chinaival cseréltetvén fel tatár ruházatát, harmadrangu herczeggé nevezte, rangjához illő szolga személyzetet, jövedelmeket, s egy palotát adott rendelkezésére, nem sokára pedig visszaküldte őt Tatárországba, szivökre kötvén a kisérőknek, hogy minden balesettől védjék azt, ki folytatandó volt a mongol uralmat.

Fia, Kien-uen-ti, ugy látszott, befogadta az atyai tanácsokat, s könnyiteni igyekezett a nép terhein; de négy év mulva megbuktatta őt nagybátyja, ki a trónra lépvén, Csing-tsu azaz törzs tökélyesitő czimet vett fel (1403). Eleintén kegyetlenül járt el, de miután félelmét vérbe fojtotta volna, nagylelkünek és okosnak mutatta magát. Elégettette a tao-sse-k könyveit, mellyek a halhatatlanság italáról értekeztek; pártolta a tudósokat, s egy drága kő bánya fedeztetvén fel, bezáratta azt, mondván: — Nem akarom a népet haszontalan munkával fárasztani, annál is inkább, mert e kövek bár mennyire becseseknek látszassanak, sem nem táplálhatnák, sem nem ruházhatnák szükség esetében a népet.“ Ugyan illy szempontból indulva ki, öt, bronzból készült harangot olvasztatott fel, mellyek mindenike százhusz fontot nyomott.

Ő huszonhárom évig, utóda Jin-tsung csak néhány hónapig uralkodott, s fiára Yuen-tsung-ra hagyta a kormányt (1426), ki átöltözve gyakran megfordult a nép között, s személyesen igyekezett kitudni az igazat. Uralkodása alatt tüz ütvén ki a császári palotában, megujult a régi corinthiai mese, melly szerint a különféle összeolvadt nemes érczekből egy uj nagybecsü állott elő. Az utána következett (1436) Yng-tsung véget akart vetni a tatárok folytonos betöréseinek, de megveretvén elfogatott. Nagy váltságdijért kisza-

baditatván testvére, King-ti által, ennek javára lelépett a trónról (1450), s magán életbe vonult; de midőn King-ti, elbetegesedvén szintén lemondott, Yng-tsung ismét kezébe vette a kormányt (1458), s még nyolcz évig uralkodott.

A kegyetlen és babonás Hien-tsung, Hiao-tsung, Wu-tsung, Shi-tsung és Mu-tsung alatt (1466—1567) a népesség hatvan millióról ötvenháromra fogyott a betegségek és a tatárok betöréseinek következtében. Shing-tsung (1573) kedvezményekben részesitette a tudósokat, maga ise ápolta a tudományokat, tiszti naptárakat nyomatott, s szabályozta a nagy folyókat. Kormánya alatt az éhség ezrenként seperte el az embereket, s tatárok törtek be a birodalomba. Felhasználva ez alkalmat Fung-nyan szemrehányásokat tett neki, s egynémelly minisztereinek elbocsáttatását tanácsolta, melly vakmerőségeért halálra itéltetett; de midőn ennek fia saját fejét ajánlotta fel atyja helyett, a császár megváltoztatta a büntetést.

A Mandzsúk.

Ez időben a mandzsúknak nevezett keleti tatárok félelmesekké kezdtek lenni; ezek előbb hét csordára voltak oszolva, s folytonos ellenségeskedésben álltak egymással, mignem kibékülvén egyesültek, s néhány várost akartak kézre keriteni. Királyuk fia, Tai-tsu, Chinába ment (1616), hét panaszt hirdetett ki az ellen, s megszállván Liao-tung és Pe-ci-lit, pusztitva nyomult elő, China császárának czimezte magát, s a mandzsúk, kik később csakugyan meghóditották azt, vele nyittatják meg uralkodóik sorát. Jóllehet visszaverettek, a következő években mégis folytattatott az ellenségeskedés, s a tatárok magát a fővárost is fenyegették.

A félénk Hi-tsung, China uj császára (1621), ki minden bizalmát a heréltekbe helyezte, egész országból seregeket gyüjtött a tatárok ellen, s engedve a rábeszélésnek, elhatározta portugalokat hivni be Macaoból, kik nagyobb ügyességgel birtak a tüzérségben, mint a chinaiak. A portugalok meg akarván nyerni China barátságát, engedélyt adtak egy négyszáz főnyi, részint europaiak, részint benszülöttekből összeállitott csapat kivitelére, melly jól felfegyverezve és ellátva Kantonig jutott, mindenütt ünnepélyesen, kiváncsian fogadtatott s gazdagon megajándékoztatott. De a kantoni chinaiak, kiknek közvetitésével üzik a portugalok a kereskedést, attól félvén, hogy jó szolgálataik fejében majd őket mellőzve egyenesen szállitandhatják az árukat, megvesztegették a mandarinokat, s bizalmatlanná tették általok a császárt ez idegenek iránt, kik illymódon csak gazdag ajándékokat, s némi helyismeretet hoztak onnan magukkal.

E közben a tatár király kedvezőleg fogadtatván a nép által, mindig előbbre nyomult, s bevévén Liao-tung fővárosát, halál büntetés alatt megparancsolta a chinaiaknak, hogy fejöket tatár módra borotválják le, mig előbb gondosan ápolták hajokat. Olly nagy volt a hazai szokásokhozi ragaszkodás, hogy sokan inkább a halált választották; mások alkalmazkodva a rendelethez, az átalánosan ismert módon kezdték borotválni fejöket. Azután Pekinget fogta körül, de nem sikerült bevennie, s meggyőződött, hogy China meghóditására nem elégséges a nyers erő, hanem a végre sajátos müveltségével is meg kell ismerkedni; miért is fiát szokásaik, tudományaik és nyelvök titokbani tanulmányozására utasitotta. Ez Tsung-te néven trónra lépvén (1636) övéi bámulatát, s a mandarinok és chinai hadvezérek barátságát vivta ki magának. Ő értett a mesterséghez, mint kell őket megnyerni, mig a borus kedélyü és fösvény Hoei-tsung, Hi-tsung testvére és utóda (1628), elidegenitette magától a sziveket, és sürübbé tette az átpártolást.

Két csapatra oszolván a tatárok, az egyik Csang ien-tsung vezérlete alatt a nyugati tartományokba nyomult be, s nagy kegyetlenségeket vitt véghez (1641); a másik, Li-tse-csinggel élén, északnak vette utját, lerombolta Hai-fun-fu-t, Ho-nan fővárosát s folytonosan győzelmeket aratott; Li-tse-csing utjában mindenütt gyilkolta a mandarinokat, ellenben védte a népet, mi sokakat megnyert részére, úgy, hogy hadparancsnokból császárrá kiáltatott ki. Megszállván Pekinget, három nap alatt árulás által be is vette azt. A közügyekkel mitsem gondoló s egyedül ajtatosságának élő Ming császár, midőn meghallotta a város elestét, elhagyta palotáját, s mint hős akart elesni a csatatéren; de magára hagyatva, s minden reménytől megfosztva látván magát, a kertbe vonult vissza, s vérrel a következőket irta: — A mandarinok elárulták császárukat, miért halált érdemelnek, s az igazság követeli, hogy lakoljanak. A nép kiméltessék, mert nem vétkes, s igazságtalanság lenne azt bántani. Én elvesztettem öröklött országomat, s bennem kihal a törzs, mellyből olly sok király származott. Bezárom szememet, hogy ne lássam birodalmamat feldulatni egy zsarnok által, vagy annak uralma alatt; kioltom életemet, hogy ne kelljen azt alattvalóim legméltatlanabbikának köszönnöm.“ Ezeket irván, felakasztotta magát, s példáját az első minister, a császárnék, s a hozzá hü maradt heréltek is követték.

Li-tse-csing élök holtak ellen egyformán dühöngött; de U-san kuei, a Mingek hadvezére, ki még tartotta magát, eléje tévén az ide gent a bitorlónak, Tsung-te tatár királyt hivta meg, ki elfogadta a

hivást és győzött (1644). A halál megfosztotta őt a diadal élvezetétől; fia, a hat éves Shun-si, Pekingbe menvén, a nép által mint szabaditó „tíz ezer évig éljen“ kiáltásokkal fogadtatott. Igy hóditotta meg Chinát a tatár Mandzsúk törzse, melly még most is uralkodik ott.

Az utolsó Ming császár pártfogója lévén a kereszténységnek, sok jezsuita tartózkodott birodalmában, kik mint szemtanúi ez uralkodó ház bukásának, leirták azt s megismertettek a birodalom állapotával. China akkoriban tizenöt kormányzóságra volt osztva, s négyezer négyszázkét erődített, részint polgári, részint katonai intézményü helylyel birt, mellyek némellyei hozzáférhetlen sziklák közt független fejedelmeknek voltak alávetve. Pekingtől a véghatárokig szárazon és vizeken keresztül ezer száz negyvenöt napi járásnyi országutak vezetnek, s minden napijárásnyira egy vendéglő van felállitva, mellyben a hivatalosan járókelő mandarinok, s azok, kiknek a császár megengedi, rangjokhoz illőleg láttatnak el a császár költségén. Ugyanezen vendéglőkben a futárok lovakat, s minden szükségeseket találnak, hogy útjokat gyorsitsák. A férfiak száma, egyedül azokat értve, kik a földeket mivelik vagy a császárnak fizetnek, 59,788,364-re ment; 902 ezer katona őrzi a falakat, kik közül 389 ezer lovas; béke idejében 768 ezer ember, s 565 ezer katona- és posta-ló van elszórva az ország bensejében. A kincstárba évenként 18,600,000 ezüst scudo foly be, nem számitva a minden eladott vagy vett tárgyakra vetett adót, a császár által nagy uzsorára kiadatni szokott néhány millio kamatját, az erdők, földek, királyi kertek jövedelmét, s az elkobzásokból befolyó sok milliót, melly összegek együttvéve mégegyszer annyira mehetnek; s mindezeken kivül van még a császárnét illető 1,823,962 scudi évi járadék. Adjunk még ezekhez az udvari raktárakba befolyó 43,328,834 zsák rizst és buzát, 1,315,937 darab ötven fontos sós kenyeret, 258 font veres festéket (minium), 94,737 font fénymázt, s 38,550 font aszalt gyümölcsöt; a ruhatárakban van 1,655,432 font különféle szinü és fonalú selyem, 426,270 vég könnyü nyári selyem, 272,903 font nyers selyem, 396,480 vég megszött, 464,217 font pehely gyapot, 56,280 vég kendervászon. A császári lovak számára zab helyett 41,470 zsák bab, s 2,598,583 tizenöt fontos szalmarészlet áll készen, mellyek súlya jóval feljebb ment a tatárok alatt, minthogy nagy lovakat tartanak. Azonkivül még több más mindenféle élelmi szereket hordanak az udvarba, ugymint: ökröket, juhokat, ludat, kacsát, csirkét, erdei vadakat, szarvasokat, medvét, nyulat, vaddisznót: finom halakat, mindenféle füveket sat.

Ennyit tudunk Magalhan Gábor atyától, ki huszonkilencz évet

töltött ez udvarnál, s nyolcz évig járt körül a birodalomban. De Martini Márton atya [1]) az összes jövedelmet 150 millio scudóra, a családokat 10,728,787-re, az emlitett osztályok férfiait pedig 58,917,683-ra teszi, s a többi bevételeket illetőleg is eltér a fenebbiektől, minek oka talán az időkülönbségben keresendő.

A mongolok idejében, midőn a Perzsiában és Kapcsakban alapitott uralkodó házak annak fensőségét ismerték el, melly Chinában uralkodott, sok ország lett ismeretessé; ellenben a Mingek alatt, nem messze terjedvén nyugatra hatalmok, csekély előhaladást tett a földirat, melly ott különben sem tekintetik elvont tudományként, hanem csak mint szolgálója az ügykezelésnek. Egyébként is ez uralkodó ház nem hagyott maga után maradandó nyomokat, mert nélkülözte az erőteljes társadalmi intézményeket, s a határozott támadások ellen megkivántató véderőket. S China, úgylátszik, nem is igen állhat ellen a támadásoknak, mert a különféle hóditók egyedüli gondja mindig oda irányult, hogy erőszakkal tartsák leigázva a birodalmat, miért is a tekintély csak felszinen marad, s nem tarthatja fel magát komoly veszélyekkel szemben, miután sohasem olvadt össze a kormányokkal.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

XXII-ik uralkodó-ház. — A Tai-tsingek. — Hitküldérségek Chinában.

A mandzsúk [2]) nyelvöket tekintve azonosaknak mutatkoznak a mostani tungusokkal, s a Dsengisz-kan által szétszórt Yu-csin-ek régi törzsétől származnak. E törzsnek számra mintegy négy milliónyi maradványai Ázsiában észak és észak-keletre az Angora, Jeges-tenger Baikal tó, s a yakutik keleti Siberiábani birtokaik közt fekvő nagy síkokon, délre pedig az Amur partjain s Mandzsuriában vannak el-

[1]) *Atlas sinensis.* Antwerpen, 1654.

[2]) A chinai történelem jeles búvára Schmidt 1841 aprilban a pétervári tudományok akademiájában egy előadást tartott, hogy megmutassa, miszerint az előbbi chinai történetirók előtt ismeretlen mandzsu név a *Mandschus-ri*-ból származik, melly név tatárnyelven Buddha tudományának alapelvét jelzi, s a tatárokra a buddhaismus elfogadása után ragadt.

szórva, melly utóbbi helyek most a chinai birodalommal egyesitvék. Azon kevesek, kik a tulajdonképi Chinában laknak, ide nem számitva a mandzsúkat, a buddhaismust fogadták el; a többiek a szellemek iránt viseltetnek babonás tisztelettel.

A mandzsu család különféle csordái 1520 felé egy nemzetté alakultak Aisin-Giyoro kormánya alatt, ki a 43-ik szélességi s a 147-ik hosszusági fok alatt elnyuló hegyek mellett ütötte fel tanyáját. Több törzsek meghóditása által öregbedvén számban és hatalomban függetlenitették magukat Chinától s Tai-tsut császárrá kiáltották ki (1616); azután, miként láttuk, változó szerencsével folytatták a harczot; de úgy látszik, nem sikerülendett nekik a félbirodalmat uralmok alá hajtani, ha a belviszályok nem könnyitették volna útjokat.

A fiatal császár Shun-si (1644) egy év alatt leigázta az északi tartományokat, s mindig a főváros felé tartott, nem törődve a háta megett hagyott erődökkel; a déli tartományok meghóditására határozván el magát, uralma alá hajtotta Koreát, s Nankingban elfogta és megfojtotta a Mingek utolsó sarjadékát. A megrémült chinaiaknak nem jutott eszökbe megerősiteni magukat hozzáférhetlen hegyeik között; egy csekély rész mégis ellenállott; mások szörnyeknek mutatták magukat, ilʃyen volt a többek közt Shan-hien-shong, ki egyesek vétkeért egész vidékek lakóit kiirtotta, s tizezer tudóst öletett meg, azt hozván okul, hogy okoskodásaik felláziták a népet; kimenvén Shing-tu-fur-ból hatvanezer lakost hurczoltatott el és gyilkoltatott le; úgy találván, hogy a nők akadályul szolgálnak a hadseregben, leöletni parancsolta őket katonái által, s ö maga is kivégezte háromszáz nőjét. E szörny a kereszténység buzgó hivének vallotta magát, s igérte, hogy ha trónra jut, nagyszerü templomot emel az Istennek, s azzal dicsekedett, hogy húszezer bonz életének vetett véget, mert egyikök üldözést támasztott a keresztények ellen. A tatárok is igen kegyetlenül bántak a legyőzöttekkel, s egyedül Kien-ning-ben háromszázezer embert hánytak kardra.

A császár szolgálatában álló csapatok nyolcz különböző szinü zászló alá vannak beosztva; s midőn az összes csapatoknak vagy azok valamellyikének utra kell kelni, egy kürtöt fúvnak meg, s a különféle hangváltozatokból tudják meg, mellyik vagy mennyi csapat-fők és katonáknak kell indulniok. A vezért kivéve, soha sem tudják, hová mennek, a titkolózás lévén a tatárok hadtanának főelve, mi nem ritkán nagy zavarba hozta a chinaiakat, kik mindig ott találkoztak velök, hol legkevésbbé várták volna. Tudnivaló továbbá, hogy ök semmiféle terheket és élelmi szereket nem visznek magukkal, hanem amit

érnek, azt esznek; ollykor vadászatot is tartanak olly módon, miként azt Dsengiszkán csordáinál láttuk; körülvesznek t. i. egy hegyet vagy síkságot, s a központ felé nyomulván, összeszoritják a vadakat. Ágyuk a puszta föld, takarójok a lópokrócz. Házak helyett sátrakat használnak, mellyeket könnyedén kifeszitnek vagy felszednek, s anynyira kedvelik, hogy gyakran remekmivüeket készitenek. Ha házakban kénytelenek lakni, hogy szabad menete legyen a levegőnek, mind a négy falat kibontják, csak annyit hagyván meg, mennyi a tető elbirására szükséges.

E fáradalmakhoz szokott seregekkel Ama-vang, Shun-si nagybátyja és gyámja, s főeszközlője a birodalom meghódittatásának, leigazta az északi tartományokat, s a déliek meghóditása végett is csapatokat küldött ki. Seregeinek egyedül a hires Shing-si-long tengeri rabló által védett Kanton birt ellenállni, melly város legnagyobb és leggazdagabb Chinában, kivéve egy kis földszorost minden oldalról viz által öveztetik, s jól meg volt erősitve. Az emlitett rabló szegény szülőktől származván, a portugalokkal Macaóba ment, s kereszténynyé lett; azután Japánban egy kereskedő szolgálatába lépett, ki hajókat bizott rá, mellyekkel ő több kereskedők nevében Cochinchinában és Cambajában üzérkedett. A kereskedők egy ragály áldozataivá lévén, hamis végrendelet által minden javaikat magához ragadta, s hogy számadásra ne vonassék, kalózságra adta magát. Mint illyen vetélkedett egy másikkal, ki akkor ama tengereket nyugtalanitotta, mig végre sikerülvén neki azt legyőzni és megölni, megkétszerezte erejét. A császárok, kikhez mindig uj panaszok jutottak az általa kirablott kereskedők részéről, nem lévén képesek őt elnyomni, hizelegtek neki; s aranyával azt eszközölte, hogy a heréltek ugy irták őt le uroknak, mint az ország jótevőjét, s mint illyet dicsérték azok előtt, kik az általa szenvedett károk miatt panaszkodtak. Egy alkalommal megboszankodván a kantoni királyi tisztviselőkre bizonyos zsold megtagadásáért, öt vagy hatezer emberrel bement a kétszázezer lakossal biró városba, törvényszéket állitott a piaczon, maga elé idézte a tisztviselőket, fizetésre kényszeritette őket, s nyugtát adván a fölvett pénzről, ismét eltakarodott.

Megharagittatván az akkoriban Formosában lakott portugalok által elüzéssel fenyegette őket; miért is ezek, hogy megengeszteljék, alázatos követséget küldvén hozzá, évenkénti harminczezer scudo fizetésére kötelezték magukat, s egyéb ajándékok közt egy arany koronát és jogart, s egész haderejöket felajánlották neki, ha vezérelni akarná azt. S vannak, kik arról vádolják, hogy a trónra vágyott, má-

sok ellenben a szerencsétlenségbeni hüség példányképe gyanánt tüntetik fel, mintha meg akarta volna szabaditani hazáját az idegenektől. Valóban ki is kiáltott egy gyermeket a Mingek törzséből, s (mint mondják) három ezer hajót szedvén össze, uralkodott India kereskedelmén, s ellenállott a tatárok kisértéseinek és saját nagyravágyásának. De a tatárok meglepvén elfogták és Pekingbe vitték; fia Kishing-kung (K o x i n g a) boszut állandó Kantonhoz közel horgonyzott; azonban egy évi ellenállás után kénytelen levén e város magát a dühös ágyu- tüz és árulás következtében megadni (1650), kipusztittatott, s százezernél több polgára leöletett. E rettenetes példa aztán a többi városokat is hajlandókká tette a hódolásra.

Ama-vang, ki egyike a legnagyobb s mint a miénk mondanák, legdicsőségesebb hóditóknak, s ki több embert ölt meg, mint Europa összes hősei, a következő évben meghalt; de azon gyanuba esvén, hogy családját akarta uralkodóvá tenni, emléke meggyaláztatott, s temetetlen hullája lefejeztetett.

Gyámfia Shun-si, ahelyett, hogy mint az utolsó Ming királyok, nök és bonzok közé zárkozott volna palotáiban, gyakran mutatta magát, s könnyen hozzá lehetett férni; egyébiránt megtartotta a régi kormányformát, tisztelte a szokásokat, sőt a chinaiaknak el is tiltotta a tatár nyelv tanulasát. Megmaradt a hat törvényszék is, csakhogy tatárok lettek az elnökök, s mind a hat Pekingbe, az egyedüli fővárosba tétetett át. A tartományi csapatok félig chinaiak, félig tatárokból alakittattak; miért is egyik nemzet féken tartja a másikat, egyik sincs kizárva a polgári és katonai hatalom élvezetéből, a hóditó terjeszkedhetik a nélkül, hogy gyengülne, s szembeszállhat a kül és belháborukkal. A mandzsúk nem lévén képesek az ügyek vitelére, majd heréltek majd tudósokra bizzák a kormányt, melly vetélytársaknak majd egyike majd másika kap fel, s minden idegen befolyást igyekeznek távol tartani, melly uralmokat zavarhatná. Mindazáltal nem voltak képesek elzárni a birodalmat a vallási forrongások elől.

Láthattuk, hogy China az irást per eminentiam kinyilatkoztatásnak tekinti, s azért a bölcseséget a szent könyvek megértésébe helyezi. Ez alapja e birodalomban fenálló egyetlen megkülönböztetésnek; s nincs ott egyéb hierarchia, mint az, mellyet az erkölcstanról és kormányzásról értekező szent iratok értelmezésébeni kisebb vagy nagyobb mérvü képesség alkot. Ennek következtében egy kitünőleg rationalista, ugyanazért minden fellengzés és nagyszerü tényektől idegenkedő, s egyedül alaki babonákra és haszontalan szertartásokra szoritkozó nép fejlődött. A chinai kinyilatkoztatások ennez üressége

ellenhatást szült az idegen tanok részéről, millyenek voltak p. o. a buddhaismus tanai; ez ellenhatás következtében aztán a legtevőlegesebb tanok a létet is tagadó legelvontabbakkal váltattak fel; a vallást politikai szervezetü rendszerré törpitők ollyanoknak adtak helyet, mellyek elkülönzik az embert a társadalomtól, hogy szemlélődésbe meritsék; s azon tanoktól, mellyek a közéletet a házira alapitják, s legelső kötelességül az atyák és gyermekek közti köteléket állitják fel, ollyanokra tértek át, mellyek magasztalják a nőtlenséget, s a kolostori életet. Még különösebb, hogy ez egymással olly nyilt ellentétben álló tanok daczára is Confucius politikájának ős alapjain maradt a birodalom; ez egyébiránt az e társadalomban otthonos közönyösségből magyarázható, mellynél fogva nem tesznek különbséget a hittanok közt, csak az ember erényesitésére czélozzanak.

Hitküldérségek.

Ha mégis igaz, hogy a nestorianusok vittek be némi kereszténységet Chinába [1]), semmi nyoma nem volt már annak azon időben, midőn Róma meg akarván azt honositani az ujonan fölfedezett földeken, e birodalomba is szándékozott eljuttatni az igazságot. E munkára a jezsuiták vállalkoztak, kik a vallás terjesztésének mindig legbuzgóbb harczosaiul tüntették ki magukat. Xaveri sz. Ferencz halála után a Macaóban székelt hitküldérségi főnök több izben megkisérlette téritőket küldeni Chinába, de sikertelenül; végre a nápolyi Rogerio Gábor jutott be oda első 1581-ben, kit aztán a bolognai Pasio és Matteo Ricci da Macerata követtek. Megismerkedvén nyelvök és szokásaikkal s megnyervén ajándékokkal és jó szolgálataikkal a hivatalnokokat, eltürettek Kantonban; azután Shao-kingben engedtetett meg nekik letelepedhetni. Itt állapodott meg Ricci, s mint jó mennyiségtudós kivivta a mandarinok becsülését, kiknek részére egy világképet is készitett, melly által azok nagy bámulatba ejtettek, midőn látták, milly kis részét teszi birodalmuk a földnek; jóllehet Ricci, hogy meg ne sértse előitéleteiket, Chinát a föld közepére helyezte. Ez alkalmazkodó rendszert egyébiránt ő mindenben követte, s ez által sikert biztositott magának a chinaiakkal szemben, mig az europaiakat illető leg ellenmondásokra adott okot.

A hittudósok ruháját öltvén fel, hét évig forgolódott köztök, hogy megismerkedjék szokásaik, tanaik és nehéz szertartásaikkal; s a chinai nyelvben, melly mindig nehéz volt, ekkor pedig megtanulhatlannak tartatott, olly nagy előhaladást tett, hogy T i a n-c s u-s h i-i czimü mun-

[1]) Lásd a IX. könyv. 23-ik fej. 881. lap.

kája a classikus müvek közé számittatott. Eközben zenét tanitott, énekekbe foglalta a keresztény hit tanait, s a pápa, király, és saját arczképeit osztogatta szét köztök, melly képek mindig Krisztust imádó helyzetben voltak levéve. A chinai Kátéban a kereszténységet az ottani erkölcstanba oltotta, s bármint sikerült is ez neki, a szándék jó volt, s e nélkül nem mozdulhatott olly nép közt, melly gyülölte az idegeneket, s nem godolhatott volna a kereszténység megalapitására. Husz év mulva mandarinnak öltözve bemutathatta magát a császárnál. Shing-tsung tiszteletteljesen bánt vele, elfogadta a portugaloknak általa felajánlott ajándékait, különösen egy ismétlő órát, s évpénzt és predikálási szabadságot engedélyezett neki. Hévvel adván magát az apostoli munkára sok proselytát szerzett, s köztök a legfőbb mandarinok egyikének (Siu) fiát, ki később colao azaz első miniszter lett, s annak unokahugát Candidát is megnyerte, ki sok templomot épittetett, s többeknek épittetéséhez nem csekély összegekkel járult; ugyanez száz harminczhárom apró értekezést, a Biblia egy értelmezését, sz. Tamás Summáját, s több más könyveket fordittatott le, és nyomatott ki, s igen sok kitett gyermeket neveltetett a keresztény hitben. A császár bámulattal telve el iránta, erényes nő czimmel s egy igen drága ruhával tisztelte meg, mellyet az születésnapján vett fel, azután pedig apródonként leszedte róla az ezüstöt és gyöngyöket, hogy segitse a szegényeket.

Ricci, nem annyira apostoli fáradalmai, mint inkább a látogatások, vendégeskedések s más ott kikerülhetlen szertartások következtében megtörve, 1610-ben kiadta lelkét, tanácsul hagyván: „Zaj nélkül haladni tovább, s part mellett evezni, mig a tenger zajong“. Nemes fáradalmaiban a kölni származásu Schaal Ádám atya váltotta fel, ki majdnem olly nagy hirre tett szert mint elöde, ágyukat is öntött a tatárok visszaverése végett, azután pedig első mandzsu császár alatt az ég első igazgató tanácsosává, azaz a mennyiségtan tudós testület elnökévé neveztetett, hogy europai modorban alakitsa át a csillagászatot. Ő a tapasztalt kegyet a kereszténység nyilvános hirdetésére használta fel, minek következtében 1650-től 64-ig százezer chinai vette fel a keresztséget.

Shun-si szintén kedvezett a jezsuitáknak; Schaal atyát ma-fa azaz atyám czimmel tisztelte meg, s felhatalmazta őt, hogy a törvényszékek közvetitése nélkül nyujthasson be hozzá emlékiratokat. De az atya őszintesége, mellyel a császár vetségeit megrótta, azt eredményezte, hogy ez hallgatni kezdett a jezsuiták ellenségeire, kik ugy irták le öket mint hazájokat elhagyni kényszerült gonosztevőket, s mint

olly ember imádóit, ki királyságra vágyott, ugyanazért latrok közt öletett meg; végre azzal vádolták, hogy Chinát szándékoznak meghóditani. Megkezdődtek tehát az üldözések, s a tisztes öreg börtönbe és törvényszékek elé hurczoltatott, hol azonban kitisztázta magát, s igaznak bizonyithatta be vallását, mert igazak voltak az általa felállitott mennyiségtani szabályok, s valóban bekövetkeztek az általa előre megmondott csillagászati események [1]).

Turfan sultánja Csagatai, Dsengiszkán első szülöttének ivadéka, a császártól a vasall czimet kérte, s meg is nyerte; ennek következtében aztán hódolata megujitása végett minden ötödik évben követséget szokott küldeni, de melly csak száz férfiból állott, s nők nem voltak velök. Europa is kisérletet tett közvetlen érintkezésbe lépni Chinával, s az első szabályszerü követség, melly a pekingi udvarhoz érkezett (1655), orosz volt; de nem akarván magukat alávetni az ujonan szokásba vett hódolási szertartásoknak, szó nélkül visszaküldettek. A hollandok, kik ugyanazon évben érkeztek meg, nem sokat törődtek a leborulásokkal, csakhogy szabad kereskedést eszközöljenek ki; de Shun-si igy felelt: — Tekintetbe véve hazátok nagy távolságát, s azt, hogy e partok kemény szelei kárt okozhatnának hajóitokban, mi engem igen bántana, kivánom, hogy, ha már csakugyan ide akartok járni, nyolcz év alatt csak egyszer, s legfeljebb százan jőjetek, kik közül husz fölkeresheti udvaromat.“

E követek a többiekkel együtt, s a chinai udvari szertartás szerint fogadtattak. Az első hely a nyugati tatárok feljebb emlitett, félig meztelen, félig juh-bőrrel fedett képviselőjének engedtetett, ki féllábszárig nyúló nadrágot, s fövegén egy csomó ló serényt viselt. Ezt követte China meghóditói főpapjának, a Dalai-lamanak követe, sárgába öltözve. Ezután jött Shah I. Dsihan nagymogolé, ki India, Decan s Perzsia egyrészének ura, ki száz millió alattvalót számlált. Követe ura nagyságához méltó fényüzést fejtett ki, s háromszáz harminczhat szép lovat, egy nagy gyémántot, és sok drága követ vitt ajándékba. A hollandok elhallgatván, hogy egy kereskedő társulat által küldettek, alkirályi rangot adtak magoknak, miért is a nagymogol követe után állittattak.

A tatár országló, midőn nem volt többé akadály és vetélytárs,

---

[1]) A Párizsban 1735-ben kijött *Description géographique, historique, chronologique, politique et physique, de l' empire de la Chine et de la Tartarie chinoise, par le pére* **Duhalde**, pompás kiállitásu müben láthatók Siu colao, Candida, s Ricci, Schaal és Verbiest atyák képmásai ottani öltönyben.

féket eresztett szenvedélyeinek. Beleszeretvén egy tatár nőbe, halálra gyötörte annak férjét, s nőül vette az özvegyet; de ez is csakhamar meghalván, a vigasztalhatlan szerető véget akart vetni életének, azután harmincz embert égettetett el a máglyán, s megborotváltatván magát, mint őrült futosott orditva egyik pagodából a másikba. Eszére térvén fájdalom fogta el alattvalói rosz kormányzása végett, s meghalt, egy nyolcz éves fiut hagyván maga után Kang-hi néven, mi örök békét jelent.

Kang-hi.

E fejedelmet, a regensség, hosszu uralkodása (1662—1722), győzelmei s dicsősége tekintetéből, gyakran XIV. Lajoshoz hasonlitották a jezsuiták, kik akkoriban értesitésekkel szolgáltak Európának China eseményeiről, s lefordították annak nevezetesebb könyveit [1]).

A kormányzók azzal kezdték, hogy négyezer heréltet távolitottak el a palotából, s megtiltották a császároknak őket többé hivatalok vagy méltóságokra emelni. Koxinga, az emlitett tengeri rabló fia, még mindig fenyegette a mennyei birodalmat, s Nankingot is ostrom alá vette; meglepetvén s elüzetvén onnan, megtámadta a tatár flottát, s négyezer foglyot ejtvén, orrukat fülöket levágatta, s illy állapotban tette őket partra. A chinai atyai kormány, hogy el ne terjeszthessék a vereség hirét, kivégeztette e szerencsétleneket, azt hozván fel okul, hogy kezökben fegyverrel kellett volna meghalniok. Koxinga megtámadta, s bár a hollandok tüzfegyverei hatalmasan müködtek, el is foglalta Formosát (1662), s chinai kormányt vitt be

---

[1]) A Chinára vonatkozó legnevezetesebb munkák, mellyeket akkoriban a jezsuiták közzétettek, a következők:

Intorcetta, *Sinarum scientia politico-moralis.* Goa, 1669, latin és chinai nyelven. Ennek körülirása a Párizsban 1687-ben kijött *Confucius Sinarum philosophus, sive scientia sinensis latine exposita*, mellyhez **Couplet** atya *Monarchiae sinicae tabula chronologica*-ja van csatolva.

Noel, *Philosophia sinica.* Praga 1711. — *Sinensis imperii libri classici sex, e sinico idiomate in latinum traducti.* Ugyanott.

Duhalde, *Description géographique, historique* sat. czimü imént idézett munkája.

Gaubil, *Le Chou-King traduit.* Párizs 1770.

De Mailla, *Histoire génerale de la Chine, traduite du* Tung-kien-kang-mu. Ugyanott 1785.

1776-ban kezdtek nyomatni a *Mémoires concernants l' histoire, les sciences, les moeurs, les usages etc. de la Chine par les missionaires de Peking*, mellyek egész napjainkig folytattattak.

oda. De kevés ideig élt, s utóda fia Shing-king-mai lett (1683). Egy, csak kényuri országokban végrehajtható rendeletben megparancsolta a kormány, hogy hat tartomány partvidékei a tengertől három órányi távolságig elhagyassanak, az erődök, házak, helységek leromboltassanak, s minden tengeri kereskedés megszüntettessék. Egyidejüleg ugyanilly pusztitást rendelt el a franczia nagy király is; de hozzánk nem jutottak el az átkok, mellyeket, miként emez, ugy a chinai ellen szórtak a népek, kik kiüzettek házaikból, s megfosztattak egyedüli élelem szerzési módjuktól, a halászattól. E gyógyszer használt a tengeri rabló ellen; s a hollandok, kik e vállalatban egyetértve jártak el a chinaiakkal, jutalmul uj kiváltságokat nyertek.

Az idő előtt megérett ifju fejedelem kezébe vévén a kormányt, igazságosnak, hajthatlannak, s a tudományok kedvelőjének mutatta magát. U-san-kuei, ki a mandzsúkat meggondolatlanul bevezette, a neki engedélyezett fejedelemségbe vonulván vissza, megerősitette ott magát, s midőn a gyanakodni kezdő császár hivatta, igy felelt: — „Ha valóban akarják, hogy menjek, elmegyek, de nyolczvanezernyi hadsereg élén.“ Meg nem állapodva a fenyegetőzésnél, ujra divatba hozta a chinai szokásokat és öltözetet, s fegyverre szólitotta a nemzetet, mellynél nem csekély visszhangra talált szava (1663); egy, fia által Pekingben rendezett összeesküvés támogatta őt, de fölfedeztetett. Azonban más ellenségek is felütötték fejöket a birodalomban, s Dsengiszkán egy ivadéka Tatárországban szándékozott törzse igényeit érvényesiteni.

Igen váltságos helyzetben volt tehát a dynastia, de Kang-hi, tevékenységgel pótolván a seregek hiányát, elnyomta az össze nem tartó lázadásokat, s visszaverte U-san-kueit, ki kevéssel azután, ifjabbik fiára hagyván az üres császári czimet, azon fájdalmas tudattal halt meg, hogy örökös szolgaságban hagyja a hazát. Fia is csakhamar megfosztatván hatalmától, öngyilkosság által kerülte el a kivégeztetést. Koxinga fia is kénytelen volt a császárnak engedni át Formosát, s kegyetlen kivégzések szilárditották meg a mandzsú dynastiát. Kang-hi most már a külháborúkra is gondolhatott. Galdan, az Eleuták mongol törzsének feje (contaish), melly törzs egyike a mongol származásu zungar nemzet négy ágának, vétkek és cselszövények utján fölényt vivott ki magának, s védnökséget gyakorolt a többiek felett; s a Dalai-lamara támaszkodva, ki hálásan emlékezett vissza a mongolok által ügyében tett szolgálatokra, ugy látszott azon mesterkedett, hogy leigázván egyesitse a balszárnyi mongol

csordákat, s egész Ázsiában visszaállitsa Dsengiszkan hatalmát. Bátor mint emez, s ép olly szerencsés lévén, elvette a musulmanoktól Kashgart, Turfant, Samarkandot, Buchariát, a Purutikát, Yerkiyangot, Kamult, s egészen Orgonig nyomult elő. Ekkor Ayuka, a turgantok feje, kik szintén zungar nép voltak, Galdan elől menekülvén, a Giaik és Volga közt huzta meg magát Nagy Péter testvére Fedor czár engedelmével, kinek vasalljává lett. E zungarok maradványai a kalmukok, kik most Oroszországban tanyáznak. Kanghi hadsereget küldött Galdán ellen, s hosszas küzdelem után alávetette; de csak látszólagos volt e hódolás, s maga Kang-hi is olly kevéssé bizott benne, miszerint elhatározta személyesen menni a mongolok közé, hová Gerbillon atya kisérte őt, ki leirta ez utat. Galdan sok fejedelmet tett adózóvá; de végre ő maga is kényszerülve leendett a császár kezébe adni magát, ha a halál meg nem mentette volna e megaláztatástól. Néhány év telt bele, mig közép Ázsia minden csordái megigáztattak, s Tibet lecsendesittetett.

Ime illy dicsőségeket aratott a chinai Lajos. Nem nélkülözte ő az irodalmi hirnevet sem; maga is tudós volt, s költeményei száz kötetnél többet tesznek, azonkivül politikai szabályokat is irt. A tudósok által sok munkát, s különösen egy chinai-mandzsú szótárt készittetett, nem betü, hanem tárgyrend szerint; továbbá tatárnyelvre fordittatta a King-eket s egyéb erkölcsi és történelmi munkákat; értelmeztette a classikus műveket, s összegyüjtette az ékes szólás és irodalom jobb darabjait. A jezsuitákat pártolta és dús ellátásban részesitette, nem annyira mint téritőket, hanem inkább mint tudósokat; szerette társaságukat, s különösen a brugesi származásu Verbiest Ferdinandét, kit a napóra készités, mértan, földmérés és zenében tanitójául választott, nagyon örülvén, midőn észrevette az összefüggést, mellyben e tudományok állanak [1]). Bouvet,

---

[1]) Verbiest az udvarban is gyakorolta az önsanyargatást, s a fényes öltönyök alatt vezeklő-inget viselt. Ő 1688-ban hatvan éves korában halt meg, s nem lesz érdektelen temetése leirását hallani. A császár maga készitett egy dicsbeszédet, melly koporsójánál volt elmondandó, miután megadatott neki a holtak iránt ott mutatni szokott gyásztisztelet. E dicsbeszéd igy szólt: — „Méltányolva veszem fontolóra, miszerint Verbiest atya önként elhagyta Európát, hogy országomba jöjön, s élete nagy részét szolgálatomban töltötte. Tartozom neki azon elismeréssel, hogy azon egész idő alatt, mellyen át a mennyiségtani tudós testület élén állott, jóslatai soha sem bizonyultak hamisaknak. Azonkivül hűn engedelmeskedvén rendeleteimnek, mindenben szorgalmas, pontos, hű, munkában kitartó, s önmagához mindig hasonlónak mutatta magát. Értésemre esvén beteg-

Regis, Jartoux, Fridelli, Cardoso, Du Tartre, De Mailla és Bonjour atyák a birodaiom térképeit dolgozták ki; s mig az előbbiek csak a falak közti részt ábrázolták, és nem voltak fokokkal ellátva, ezek a háromszögletezésen, s csillagászati és iránytüvel tett észleleteken alapultak.

Mindez azonban nem gátolta Kang-hit a keresztények üldözésében. Mig egyéb vallások eltüretnek ott, a miénk homlokegyenest ellenkezik szokásaikkal, közvetlen befolyással van az erkölcsökre és politikára, szentségtelennek itéli az ősök vallásos tiszteletét, s a chinai templomokban közelébb viszi egymáshoz a két nemet. 1615-ben Shing-tsung arról értesittetvén a szertartási bíróság által, miszerint ez idegenek megzavarták a nép nyugalmát, s átalános fölkelést akar-

---

sége, saját orvosomat küldtem hozzá; s midőn megtudtam, hogy a halál végre elválasztotta őt tőlünk, élénk fájdalom lepett meg. Kétszáz uncia ezüstöt és sok vég selymet küldtem, hogy illő végtisztelet adassék neki; s jelen kiáltványomat iránta őszinte vonzalmam nyilvános bizonyitékául akarom tekintetni."

A császár példájára több országnagyok is készitettek dicsbeszédeket, melyek azon teremben függesztettek fel, hol ki volt teritve. A temetés napján Kang-hi ipáját küldte oda egy főbb udvari emberrel, egy nemes kamarással és öt palotai tisztviselővel, hogy őt képviseljék. A hulla egy négy hüvelyk vastagságu, fénymázos és aranyozott fakoporsóba záratott, melly az utczán fehér (ott gyászszin) mennyezet alatt lőn kitéve, s különféle szinü virágfüzérekkel volt diszitve. A menet következő rendben haladt végig a hosszu és egyenes utczákon: legelül egy huszonöt láb magas és négy láb széles festmény vitetett, mellyre veres alapon, aranynyal a név és czimek voltak irva; e képet egy csapat csengetyüs előzte meg, utána pedig egy másik csapat lépdelt szalagok, zászlók és virágfüzérekkel; most egy nagy, szintén szalagokkal ékitett kereszt vitetett, két sor keresztény közt, kik egyik kezökben gyertyát, a másikban kézkendőt tartottak könyeik letörlése végett; azután egy igen feldiszitett Mária és sz. Mihály kép, továbbá a megholt arczképe, a császár által készitett dicsérettel ellátva; e képeket keresztények és téritők kisérték gyászban; most a hatvan ember által vállon vitt koporsó következett udvari küldöttek s lovas urak között; a menetet ötven lovas zárta be. A temetés helyére érvén, s elvégeztetvén a katholikus szertartások a téritők térdelve hallgatták a császár ipáját, ki igy szólt: „Verbiest atya nagy szolgálatokat tett az államnak. Ő felsége, ki erről meg van győződve, engem küldött ki ez urakkal, hogy nyilvános bizonyságot tegyek, s hogy bizonyitékát adja azon különös vonzalomnak, melylyel iránta mindig viseltetett, s a fájdalomnak, mellyet halála felett érez." A téritők illően válaszoltak; azután néhány nap mulva a szertartások törvényszéke folyamodást adott be a császárhoz, kérvén őt, hogy uj tisztelet adassék a megholtnak, s ő hétszáz ezüst taelt utalványozott egy siremlék emelésére. Azonkivül márványba vésette az általa készitett dicsbeszédet. Verbiestnek, mint a mennyiségtani testület elnökének az olasz Grimaldi lett utóda.

tak előidézni, Kantonba parancsolta őket szállittatni, honnan hazájokba kellendett visszatérniök. Megujittatván Kang-ki kiskorusága alatt e rendelet, Schaal atyának a hozott itélet szerint tizezer darabra kellett volna vágatnia; azonban a heves és hosszan tartó földrengések, mellyek következtében Peking nagy része romba dőlt, s maga az udvar is sátorok alatt tanyázott, az ég roszalásának jeléül vétetvén, átalános bünbocsánat hirdettetett ki (1692). Később mégis szamüzettek a térítők, négyet kivéve, kik azon fáradoztak, hogy türelmet eszközöljenek ki, s e végre azt bizonyitgatták, miszerint a keresztény vallás az ég tiszteletében, a felebaráti szeretet gyakorlásában, önmagunk meggyőzésében, a természet törvényeinek megtartásában áll, s arra czéloz, hogy az emberek őszintén és hün járjanak el dolgaikban, tisztelettel viseltessenek szülőik iránt, s alázatosak és szerények legyenek: szóval, olly tanokat hirdet, mellyek a chinai könyvekben felállitott erkölcsszabályokkal egyeznek [1]).

A szertartási törvényszék többek közt azon kifogással állott elő, hogy e vallás, tekintet nélkül a nemre, mindenkit elfogad, vizzeli meghintés által bocsátja meg a vétkeket, minden büntől feloldozza a megtérteket, a betegek öt érzők szerveit keni meg, hogy kegyelmet eszközöljön részökre az égtől, s tiltja a megholtak iránt mutatni szokott, ős szokásokon alapult tiszteletet; végezetül fölöslegesnek nyilatkoztatta azt, miután a tudósok, Foe, s a tao-ssek bevett három vallása, véleménye szerint, elégséges volt arra, hogy megtanitsák az embereket, mit kelljen tenniök, mit kerülniök. Egy, az ország nagyjaiból alakult legfőbb tanács kevésbbé föltétlen itéletet mondott, mellyhez alkalmazván magát a császár megtiltotta a kereszténység tovább terjesztését, s ujabb templomok épitését, de a már meglevőket eltürte. A jezsuiták sok utánjárása következtében végre a szertartási törvényszék egy nyilatkozatot tett közzé, mellyben őket olly emberekül tüntette fel, kik a chinai bölcseség hire által vonzatva, messze földről érkezvén e birodalomba, segédkezet nyujtottak az utolsó polgárháborúk alkalmával nagy előnynyel használt harczi gépek készitésénél, érdemeket szereztek maguknak a csillagászat és mennyiségtani tudományok körül, követségben jártak el Moskvában, és soha sem emeltetett európai ellen azon vád, mintha valakit meg-

---

[1]) *Innocentia victrix, sive sententia comitiorum imperii sinici, pro innocentia christianae religionis, lata juridice per annum* 1669, *et jussu r. J. Antonii de Govea s. J. ibidem v. provincialis, sinico-latine exposita.* Canton, 1671. Fába van metszve.

kárositott volna; kijelentette továbbá, hogy az általok hirdetett tan nem rosz, sem nem fölforgató szellemü; miért is nem volna észszerü eltiltani azt, mialatt a többi vallások türetnek; s azért bölcsen cselekedett a császár, midőn megengedte annak hirdetését.

Ez állhatatosság, mellyel a jezsuiták, daczára a mindig megujuló veszélyeknek, mintegy a polgárosodás és vallás előőrseiként fenntartani igyekeztek magukat e féltékeny nép között, sikerre nyujthatott kilátást; azonban egyszerre csak olly kérdések merültek fel és zavarták őket müködésökben, mellyek nagy zajt ütöttek a mult században, s mellyeket a mienk talán gyermekeseknek [1]), de bizonyára igen siralmasaknak itélend.

Chinai szertartások.

A jezsuiták segitségére jakobiták küldettek Chinába (1631); de csakhamar meghasonlás támadt köztök. Ismeretes ugyanis, hogy az előbbiek, hogy ugy mondjuk, a szabadelvü pártot képviselvén a katholicismusban, alkalmazkodtak a mennyire a lelkismeret engedte, s azt tartották: nem kell sokat követelni, ha az által az egész veszélyeztetik.

Illy eljárást követtek ők Chinában is, s nagyszerü czélokat tartva szem előtt töprengés nélkül megengedték, hogy a megtértek egynémelly szertartásaikat, mellyek már második természetökké váltak, továbbra is gyakorolhassák. Illyen például az ősök és Confucius tisztelete, melly habár a nép felfogása szerint bálványimádási szinezettel bir, de a müvelt osztályok által nem olly értelemben vétetett. E túl finnyás nép szemében megbocsáthatlan undokságnak látszott a keresztségbeni rálehelés és nyállali kenés; s a jezsuiták mellőzhetőknek hitték e cselekvényeket mint nem lényeges szertartásokat [2]). Továbbá rendszabályuk megengedte nekik az ottani öltönyök viselését; az udvarban éltek, Confucius követőinek példájára mestereknek czimezték magukat, s ezek tanaiból kölcsönzött módok és szólamok által ügyekeztek megkedveltetni a katholikus

---

[1]) Csalatkoztam. Századunk a jezsuitákat érdeklő kérdésekre a hivő századok türelmetlenségével, s a hitetlen kor könnyelmüségével tért vissza. Vincenzo Gioberti *(Gesuita moderno* V. 79) azt akarná, hogy a jezsuiták a buddhistákat utánozták volna: „Lehet-e képzelni polgáribb intézményt mint Indochina eme szerzeteseit és szerzetesnőit? Ha a jezsuiták a helyett, hogy harczot üzentek nekik, utánozták és felülhaladták volna, a kereszténység talán virágoznék most vég keleten.“

[2]) Nagy sz. Gergely is megengedte a megtért angoloknak saját szertartásaik további gyakorlatát.

tanokat. A birodalom évkönyvei tulmennek azon időn, mellyben a Vulgata szövege szerint a vizözön esett, a térítők tehát a samaritan szöveg szerint számitották, hogy ellenkezésbe ne jöjenek a chinaiakkal.

A kolostor szük körében nevelkedett jakobiták megbotránkoztak ez eljáráson, s Gianbattista Moralest Rómába küldték, ki bevádolta őket, s kieszközölte, hogy a Congregazione di propaganda kárhoztatta e simulékonyságot (1655). A jezsuiták nem nyugodtak meg az itéleten, s Martini atyát Rómába menesztették, ki által jobban értesittetvén a Congregazione del Sant'Uffizio kijelentette, miszerint a halotti szertartások egészen polgáriak, s azok eltiltása áthághatlan akadály lenne a chinaiak megtéritésének utjában. E nyilatkozat helyre állitotta a békét, s uj lendületet adott a hitküldérségeknek, annál inkább mert, miként mondtuk, Kang-hi is pártolta azokat. Egyébiránt a kereszténység még mindig csak türetett, s a törvény által meg volt tiltva a chinaiaknak felvenni a keresztséget. Az ajánló levelek, mellyeket a jezsuiták az udvartól kaptak, szemet húnyattak a mandarinokkal, de kitéve maradtak ezek szeszélyei s a bonzok ellenséges érzületének, és nem csekély akadályra találtak az ujitások iránti alkotmányos ellenszenv, s a császárok vallási közönyösségében, kik ollykor igy szóltak hozzájok: — „Miért makacskodtok olly nagyon vallástokat illetőleg? mit törődtök annyira egy olly világgal, mellyben még nem vagytok? Élvezzétek a jelent; mit gondol a ti Istenetek aggályaitokkal? Ő elég hatalmas, hogy igazságot szolgáltasson magának a nélkül is, ha ti nem buzgólkodtok olly igen az ő érdekében."

Végre a kitünő szolgálatok, mellyeket a jezsuiták mint mennyiségtudósok és orvosok tettek, szabad vallásgyakorlatot eszközöltek ki, mi igen nagy reményeket keltett. De midőn XIV. Lajos Fontenay, Gerbillon, Le Comte és Visdelou mennyiségtudós atyákat küldte el (1688), hogy tudományos ismereteket gyüjtsenek s az előbbiek segélyére legyenek, XI. Incze pápa is menesztett oda néhány lazarista franczia hittéritőt, különösen pedig Charles Maigrotot. Ez Fu-kian tartomány apostoli helynökévé neveztetvén ki, megszüntette (1693) az ősök és Confucius tiszteletére elöirt szertartásokat, s eltiltotta a Shang-ti és Tien azaz ég szavak használatát, mellyeket a keresztények az Isten kifejezésére fogadtak el, miután a chinai nyelvben hiányzott az annak megfelelő szó. A jezsuiták tiltakoztak ez eljárás ellen, melly romba döntötte, mit ők fáradságosan épitettek; innét viták támadtak; Maigrot bántalmaztatott a nép által; a jezsu-

iták Charmont atyát küldték Rómába (1699) igazolásuk végett; s az ügy eldöntése az Inquisitio néhány tagjára bizatott. A jezsuitáknak kezdettől fogva számos és hatalmas ellenségeik voltak, s ekkor még inkább növekedett számuk; miért is a párizsi hittudósok helyben-hagyták Maigrot rendelkezését, s irtak ez ügyben a pápának; a pápához mindenfelől özönlöttek a jezsuiták bálványimádása elleni tiltakozások; s ellenségeik igen örültek, hogy egy uj, s bizonyára legkevésbbé reménylett támadási pontot találtak. De a nagy Leibnitz, ki helyesen ítélte meg a dolgot, védte a Társaságot, bár egyébként ellenségének vallotta magát [1]; s ki belátással bir, meg kell vallania, hogy legfeljebb is emberi tekintetekről és politikai alkalmazkodásról vádoltathattak.

Malabari szertartások.

Hasonló kérdések merültek fel más helyeken is. Miként érintettük, sok jezsuita telepedett le a Hindostanban keleti Malabar partjain fekvő Madura országban, s a portugal Gonsalvo Fernandez templomot, iskolát és kórodát emelt ott (1595). Nagy előmenetelt tett a kereszténység ez országban az előkelő római családból származott és lángbuzgalmu Roberto dei Nobili atya tevékenysége által (1606), ki észrevette, miszerint elődei azért arattak akkoráig olly kevés sikert, mert túl akartak emelkedni a kasztok előitéletein, s a páriákkal léptek érintkezésbe, minek következtében kizárattak a magasabb osztályokból, mellyek Krisztust e megvetett emberek Istenéül tekintették; s ugy okoskodott, hogy ha a magasabb osztályokat megnyerhetné, a keresztény alázatosság majd hajlandóbbakká tenné azokat a szerencsétlen páriák emberi méltóságának elismerésére. E felfogás megnyerte Cranganor érsekének, a jezsuiták Indiábani főnökének helyeslését; miért is Nobili braminnak öltözvén, a bűnbánó szokása szerint megtartóztatta magát a hús, hal, tojás, bor és szeszes italoktól; naponként egyszer, akkor is csak zöldségeket és rizst evett; ház helyett kunyhóban lakott, hol a tamuli és tudós nyelv s a szertartások tanulmányozására adván magát, csak kevés és nagy befolyásu egyéneket fogadott el. Ekként tudomány és hirnévre tévén szert, bemutatta magát a braminoknál, s mivel ezek ugy tartották, hogy csak négy ut vezet az igazság megismerésére. és hogy ez utak egyike elveszett, ő azt mondta, azért jött, hogy a már elveszett utat felismertesse. Bebizonyitván törzse nemességét látogatásokat fogadott a braminok részéről, s vonakodott

[1] *Noviss. sinica*, 1697. összes munkái, IV. kötet.

kunyhóját elhagyni azt hozván okul, hogy ajtatossága tiltja neki nőt látni. E közben türte az elöitéleteket és megkülönböztetéseket; elkülönitette a templomban a magasabb osztályokat az alsóktól, s a szertartási kifejezéseket csinosabbakkal váltotta fel. Illy módon sokakat megtéritett, kiknek rábeszélésére széttépvén a bramini kordát, miként szokott tenni az, ki bünbánónak (s a n i a) akar látszani, fölvette a hosszú sárga öltönyt, melly fölött a vállakhoz veres kötelékkel fűzött rövid gallért szoktak viselni, s faczipőt huzván, egyik kezében a tisztitkozásnál szükségelt vizet, a másikban pedig egy zászlócskával ellátott botot vitt. Alávetvén magát e ténykedéseknek hetven bramint téritett meg; s csodákról is beszéltek, mellyekkel visszaverte vagy megnyerte elleneit.

A többi szerzetesek görbe szemmel nézték, s maguk a jezsuiták sem helyeselték e jeleneteket és szertartásokat, mellyeket ő az uj kereszténveknek engedélyezett; Róma azonban eltürte, sőt egynémellyikét meg is erősitette. Nobilinak Meliapurban történt halála után (1656), más jezsuiták folytatták művét s annyira haladtak, hogy 1700-ban százötvenezernél többen vették fel a keresztséget. Pondicheryben lévő templomukban minden évben egy keresztény szomorujátékot adtak elő, mellynek tárgya 1701-ben Szent György volt, ki lerombolta a bálványokat, azonban a bálványokat Brama, Vishnu és egyéb ott imádott istenségek képeivel helyettesitették. E meggondolatlanság dühbe hozta a benszülötteket, kik fellázadván, a hol lehetett, lerombolták a templomokat.

Mind e panaszok egy időben, nagyitva, s a távolság következtében elferditve jutottak Rómába; de XI. Kelemen, nem akarván a dolgot elhirtelenkedni, a jó hirü és nagy tudományu Charles de Tommaso Tournont, Antiochia czimzetes patriarcháját küldte a helyszinére, s a legelterjedtebb, bármelly kiváltságon felül álló hatalommal ruházta őt fel. Pondicherybe érkezvén, egy rendeletet adott ki (1704), melly számüzte az elfogadott vagy eltürt ugynevezett m a l a b a r i szertartásokat; s meghagyta, hogy a keresztségben minden katholikus szertartások használtassanak, különösen pedig a nyál, só és ráléhelés; a megkereszteltek szentek nevét vegyék fel; a forditásban meg ne változtassanak a kereszt, a szentek és szent dolgok nevei; tiltottaknak tekintessenek a hét éven aluli gyermekek házasságai, mellyeket az indianok egy, t a l l y-nak nevezett nyakkötő jelvényével szoktak kötni; ne használtassék a házasság istenének képe, mellőztessék a sáfrány szinü szalag, s a cocus dió megtörése; a nőknek ne kelljen többé serdültkoruságuk nyilvános bizonyitékát adniok; a pa-

riák különbség nélkül részeltessenek a lelki vigaszokban ; a keresztények ne vegyenek fürdőt az indiánok módjára, se a papok ne szennyezzék be arczukat ganéjjal, hogy sania-knak vagy braminoknak látszassanak ; továbbá ne fessék testöket, s ne olvassák a bálványimádók könyveit.

A jezsuiták a kereszténység vesztét látván e rendeletekben, tiltakoztak azok ellen ; azonban csak három évi halasztást nyertek ; azután, daczára annak, hogy az Inquisitio megerősitette Tournon rendeletét, Pondichery kormányzója kinyilatkoztatta, hogy ez tulment hatalma határain, s a jezsuiták folytatták eljárásukat, bármennyire nem tetszett is az a kapucinusoknak ; és sokáig huzódott vitájuk, mi a jezsuiták ellenségeinek uj vádra adott alkalmat, kik a pápa iránt engedetleneknek kiáltozták most ugyanazokat, kiket előbb mint a pápa támaszait bántalmazták.

Vallási kérdések.

Chinába is szint ezen Tournon ment (1705) az ott fölmerült hasonnemü kérdések megvizsgálása végett. A jezsuiták bemutatták őt a császárnak ; de mialatt az ügy mikénti rendezése felett tanácskoztak, megérkezett a Congregazione del Sant' Uffizio-nak a profán szavak és halotti szertartások használatát eltiltó rendelete, mellyet Tournon rögtön közzétett, kiközösitéssel fenyegetvén az ellenkezőleg cselekvőket. Megütköztek ezen a jezsuiták, de még inkább a chinaiak, kik eme, törvényesen bevett szokások ellen intézett rendeleteknek államukbani kihirdetésével egyrészt a császár tekintélyét hitték megsértettnek, másrészt a holtak tiszteletére vonatkozó leggyökeresebb véleményeiket látták megtámadottaknak. A jezsuiták a császárhoz menvén, igy szóltak hozzá : — Kérjük felségedet, hogy e pontokat illetőleg határozott felvilágositással szolgálni kegyeskedjék. Az europai tudósoknak értésökre esett, hogy Chinában Confucius tiszteletére bizonyos szertartások vannak gyakorlatban, áldozatok mutattatnak be az égnek, s különös szertartással tiszteltetnek a megholtak : nem lévén tisztában ezek értelme iránt, de meg lévén győződve, hogy az észen alapulnak, ama tudósok sürgetőleg ohajtanak e tárgyban felvilágosittatni. Mi mindig úgy gondoltuk, hogy Confucius mint törvényhozó tiszteltetik Chinában, s csupán e tekintetből gyakoroltatnak a tiszteletére rendelt szertartások ; ugy hittük, hogy a megholtakra vonatkozó tisztelet egyedül az irántok táplált szeretet kifejezését, s azon jócselekedetek emlékének megszentelését czélozza, mellyeket életökben véghezvittek ; végre azt tartottuk, hogy az áldozatok nem a látható égnek, hanem a legfőbb Urnak, a világmindenség

teremtője és fentartójának hozatnak. Illy jelentőséget tulajdonitottunk mi mindig a chinai szertartásoknak; de minthogy egynémelly idegenek feljogositva hitték magukat ép olly bizonyossággal határozni e fontos tárgyban, minővel maguk a chinaiak, bátorkodunk kérni félségedet, ne vonja meg tőlünk a kivánt felvilágositást."

Kang-hi a jezsuiták értelmében döntötte el az ügyet; de e viták nem csekély hátrányára szolgáltak a katholikus tan hitelének a tudós chinaiak előtt: — „Hogyan (mondák), ti azért jöttök, hogy egyedül igaznak hirdessétek vallástokat, s ti magatok sem egyeztek meg annak igazsága felett?" Tournon tehát roszul fogadtatott Kang-hi által, kit nagyon boszantott, hogy emez idegenek nem csak uj szertartásokat bátorkodtak bevinni országába, hanem azonfelül még eltörleni vagy birálgatni is merészlik a régieket, s a müvelt és okoskodó osztály által gyakorlottakat. Daczára annak, hogy a császár két jezsuitát küldött Europába tiltakozás végett, XI. Kelemen megmaradt a rendelet mellett, s a chinai szertartásokra vonatkozó minden irásbeli vitát eltiltott (Ex illa die 1715), a főpapokat és egyháziakat, névszerint pedig a jezsuitákat nagyobb kiközösités büntetés alatt kötelezte a bulla pontos végrehajtására; s minden téritőnek, mielőtt utra kelne, annak megtartását kellendett fogadnia. A ferenczi Carlo Castorani, ki kihirdette a bullát China templomaiban, mint lázadó elfogatott és annak visszavételére kénytelenittetett; egyéb egyháziak, kik engedelmeskedtek az apostoli követnek, üldöztettek és kiüzettek. Végre a nyugalom érdekében, mi főgondja a chinai kormánynak, a téritők végképi kiüzetése határoztatott el, egyedül azok türetvén meg továbbra, kik erre különös engedélyt nyernének, mi azonban csak Confucius tana, s a vitatott szertartások jóváhagyásának föltétele alatt volt eszközölhető. Tournon elfogatván, börtönben halt meg.

Kelemen pápa, hogy véget vessen a viszálynak, Carlambrogio Mezzabarbát, czimzetes alexandriai patriarchát küldte Macaóba (1721). A császár udvariasan fogadta, de a Rómából általa vitt rendelet alá ezt irta: — Illy rendelet csak az aljas európaiakat kötelezheti. Hogyan határozhatnának China nagy tana fölött valamit ollyanok, kik annak nyelvét sem értik? Világos, hogy felekezetök nagyon közel áll a bonzok és tao-sse-k istentelenségeihez, kik heves küzdelemben állnak egymással szemközt. A kellemetlen surlódások kikerülése végett tehát szükségesnek látom eltiltani az europaiakat tanaiknak Chinábani hirdetésétől."

Mezzabarba, nem tehetvén egyebet, megelégedett azzal, hogy egy nyilt levelet köröztetett, mellyben felhatalmazta a chinai kereszt-

tényeket, hogy őseik és Confucius iránti becsülésöket missióikban felállitott képekkel, s ártatlan, babonássággá nem fajuló szertartásokban fejezhessék ki; megengedte továbá, hogy Confucius tiszteletére gyertyákat, füstölő szereket égessenek, a nevével beirt képek elé étkeket helyezhessenek, s e képek, mint szintén a halottak koporsói előtt és azok nevére leborulhassanak. Midőn a követ visszatért, már XIII. Incze ült a trónon, ki elégedetlennek nyilvánitotta magát eljá rásával, s követelte, hogy a jezsuiták fogadják el saját érdekökben az 1715-ki bullát, különben jaj nekik. E kérdéseket a császárnak 1722-ben történt halála oldotta meg.

Kang-hi hatvankilencz évig élt, s mindig buzgón teljesitette vallása kötelmeit, mellyek gyakorlásához kora ifjuságától fogva hozzá volt szokva. Végrendeletében a többek közt következők voltak olvashatók: — Én, a császár, ki tisztelem az eget, teszem e rendeletet, s azt mondom: hogy soha sem akadt ollyan a birodalmat kormányzott császárok közt, ki kötelesnek nem tartotta volna magát tisztelni az eget és utánozni az elődöket. Mi ugy történik meg, ha jósággal bánunk a távoliakkal, s érdem szerint mozditjuk elő a közelieket: illy módon békét és bőséget szerez a császár népeinek, s a közjót tulajdon javává, az alattvalók szivét tulajdon szivévé teszi; továbbá megőrzi az államot a fenyegető veszélyektől, s elejét veszi a bekövetkezhető bajoknak. Négyezer háromszáz hetven évnél több folyt le Hoang-ti kia-tse évétől, s e századokon át háromszázegy császár ült a trónon, de kevesen országoltak annyi ideig, mint én. Husz évvel trónra emeltetésem után, már soknak látszott nekem, hogy a harminczadik évet elértem, s ime most már hatvanas vagyok. A Shu-king öt jóba, t. i. a hosszú élet, gazdagság, nyugalom, erény, szeretet, és szerencsés kimulásba helyezi a boldogságot: az utolsó legnagyobb jó, mert legnehezebben érhető el. Én elég ideig éltem; a négy tenger közti összes kincsekkel rendelkeztem; százötven fiúgyermek és unoka, és sokkal több leánynak vagyok atyja; békében és megelégedésben hagyom magam után a birodalmat, miért is boldogságom nagynak nevezhető, s ha valami közbe nem jő, megelégedetten halok meg.

„Bár nem merem állitani, hogy megjavitottam az erkölcsöket, sem, hogy minden egyes családnak megszereztem a jólétet, s minden embernek a szükségeseket, és jóllehet e tekintetben párhuzamba nem állittathatom a három első uralkodóház szent császáraival, mindazáltal erősithetni hiszem, miszerint hosszu országlásom alatt minden figyelmémet arra forditottam, hogy birodalmamnak szilárd békét adjak, s népeimet, kitkit állásához mérve, elégedettekké tegyem; e czélt én

folytonos gondjaim tárgyává tettem, s fáradhatlanul és hihetetlen erélylyel igyekeztem elérni, mi engem testben lélekben megtört. Első gyermekségem óta a bölcseség elsajátitására törekedtem, s bő ismereteket szereztem magamnak a régi és ujabb tudományok körében. Virágzó koromban tizenöt ember erejü ivet voltam képes kifeszíteni, s tizenhárom arasz hosszaságu nyilakat lődöztem; jól értettem a fegyverforgatáshoz, seregeim élén szoktam járni, és sok tapasztalást szereztem. Egész életemben senkit sem ölettem meg alapos ok nélkül, lecsillapitottam a három chinai király lázadását, megtisztitottam északot; melly vállalatok az én tervem szerint s az én vezetésem alatt hajtattak végre. Semmit sem költöttem haszontalanságra a császári kincsekből, mellyek őrzése az adófelügyelőségre van bizva, s mellyek a nép véreként tekintendők; csak annyit vettem azokból, mennyi a hadseregek fenntartására s az éhezők felsegélésére szükséges volt. Nem engedtem selyemmel behuzatni a magánházakat, mellyekben megszálltam, midőn birodalmam meglátogatása végett utban voltam, sem, hogy a költség valamelly helyen felülhaladja a húszezer ezüst unciát (150,000 frank); amit igen kevésnek fog találni az, ki meggondolja, miszerint évenként többet költöttem három millionál a gátak fenntartása és kijavitására.

„A királyok, nagyok, tisztviselők, katonák, a nép, szóval mindnyájan ragaszkodást mutatnak hozzám, midőn fájdalmukat nyilvánitják a felett, hogy annyira előhaladtam koromban. Hosszu pályám elvégződött, tehát megelégedéssel hagyom el az életet. Yung-csing negyedszülöttem ritka ember, nagyban hasonlit hozzám, s képesnek hiszem őt a nagy teher elviselésére; miért is rendelem, hogy utánam ő lépjen a trónra.“

Kang-hi halála után csakugyan a negyvenöt éves Yung-csing lépett a trónra (1723) ki bölcs rendeleteket adott ki, s többek közt meghagyta: hogy senki ki ne végeztessék, mielőtt pöre három izben meg nem fordult a császár előtt; az adót ne a bérlők, hanem a birtokosok fizessék; a városok kormányzói minden évben tudassák vele a pór nevét, ki saját kerületében munkássága, feddhetlen viselete, békés házi élete és takarékossága által legjobban kitünteti magát; az illyen aztán nyolczadik osztályu rendes mandarini rangra emeltetett, s mint illyen hivatalnoki ruhát viselhetett, meglátogathatta a kormányzót, leülhetett jelenlétében, s theázhatott vele. A tudósok nem szüntek meg áskálódni a téritők ellen, miért is a császár, megtartván azokat, kik a kormánynál szolgáltak, Peking és Kantonba utasitotta

őket, háromszáz templomot vett el tőlök, s háromszázezer uj keresztényt hagyott papok és tanitás nélkül.

Vallási üldözések.

E közben XII. Kelemen a kérdést nem többé a hitterjesztő Collegium, hanem az Inquisitio itéletére bizta; s visszavonván Castorani atya rábeszélésére Mezzabarba alkalmazkodó rendeleteit, szigoruan megparancsolta XI. Kelemen bullájának pontos végrehajtását, s minden babonás cselekményeket eltiltott; a jezsuitákat nem nevezte ugyan meg, de kevéssé jóakaró szólamokkal czélzott rájok. E bullának Chinábai érkezése kegyetlen üldözést idézett elő, s az atyáknak, kik e miatt panaszkodtak, igy felelt a császár: — Nekem el kellett fojtanom a Fu-kianban lábrakapott rendetlenségeket. Mit mondanátok ti, ha én hazátokba egy sereg bonzot vagy lámát küldenék? Ricci idejében kevesen, tanitványok és templomok hiányával voltatok: atyám alatt terjeszkedtetek; de ha őt rászedtétek, ne gondoljátok, hogy velem is ugy bánhattok. Ti azt akarjátok, hogy minden chinai kereszténynyé legyen, s a ti törvényetek kötelez erre; de akkor mi lesz mibelőlünk? a ti királyaitok vasalljai? Zavar idejében az alattvalók csak a ti szavatokra hallgatnának; tudom, hogy még most nincs mitől tartani, de midőn ezer számra jövendnek a hajók, veszélyessé válhatnék a dolog.“

Lehet, hogy ez üldözés előidézésében a gyanu is szerepelt, főleg miután a hollandok a vallás álarcza alatt hizelgték be magukat Japanba, hol, mint mondatott, uralomra akartak szert tenni; továbbá a tudósok és mandarinok, tudományi és tekintélyi féltékenységből vetélkedve ragadtak meg minden alkalmat az atyák hitelének alászására: tény, hogy kevés kivétellel, számüzetett a kereszténység. Az üldözöttek közt egy család is volt, melly az uralkodó haz alapitójának idősebb testvérétől származott, s melly a családfőből, annak harminczhét fia és unokája, talán ugyanannyi nője és mintegy háromszáz szolgáiból állott; e család tagjai megfosztatván herczegi rangjoktól, Tatárországba számüzettek, s szigoru és kegyetlen fogságban tartattak; látva, hogy belenyugosznak sorsukba, ismét Pekingbe vitettek, s megigérték nekik, hogy ha megtagadják a kereszténységet, visszahelyeztetnek előbbi állapotukba, ha pedig nem, kegyetlen kínok közt végeztetnek ki; mind e fenyegetések daczára is megmaradván hitök mellett, csakugyan halálbüntetés mondatott rájok, mit azonban a császár szigoru fogságra változtatott át.

A jezsuiták Macaóba lőnek áthelyezve; s e ponton véget ér (1732) Duhalde történelme és Chinávali viszonyuk. A felvilágosodott

Europa tapsolt e kiüzetésnek, mellyet maga is sürgölt fejedelmeinél; de az emberiség fájlalja, hogy az igazság mélyebben nem hatolhatott be e birodalomba, s hogy arra kell várnia, miszerint öldöklő harczok nyissanak utat számára.

A Norbert atya néven ismeretes Parisot Péter, ép olly tudós mint cselszövényes kapucinus, ki Pondicheryben lelkészkedett (1736), dühös ellensége volt a jezsuitáknak, s panaszt emelt Rómában ellenök, s a bálványozó szertartások iránt tanusitott engedékenységök ellen; továbbá „Kelet Indiák hitküldéreségeire vonatkozó emlékiratok“ czimü munkát tett közzé (Avignon 1742. 2. köt.) melly egyike a társaság ellen kiadott legmaróbb könyveknek. Hiteles okmányokra s a közgyülöletre támaszkodva, még a jólelkűek által is kedvezőleg fogadtatott e munka, s XIV. Benedek, ki bátoritotta a szerzőt, a malabari jezsuiták ellen Omnium sollicitudinum szavakkal kezdődő bulláját tette közé, mellyben különbség nélkül eltiltotta az idegen szertartásokat (1744). A jezsuiták kénytelenek voltak meghajolni; s azt lehet mondani, hogy e részekről is eltünt a kereszténység.

Utolsó idők.

Jóllehet China császára üldözte a kereszténységet, a téritők még is ugy dicsérik őt mint gondos kormányzót, jó irót, és népei iránt szeretetteljes fejedelmet, mit különösen az 1731 szept. 30-iki földrengés alkalmával tüntetett ki, melly földrengés romba döntötte Pekinget, és százezer lakost temetett el.

1721-ben egy másik követség érkezett Moskvából Péter czártól, mellynek kiséretében volt az angol utazó, Bell d' Antermony is, ki leirta azt. E követség nem kevéssé költötte fel a chinaiak kiváncsiságát, midőn europaiasan öltözve, kezökben kivont kardot tartó lovagok közt vonult be Pekingbe. Az udvari szertartás ugy kivánta, hogy minden követ arczra boruljon, s kilenczszer érintse homlokával a földet, és pedig nem csak a császár, hanem a császári herczegek, alkirályok, mandarinok és ministerek előtt is. Ismailof követ egy részről a czár haragjától félt, ha alávetné magát e megaláztatásnak, másfelől pedig attól tartott, hogy ha megtagadja azt, rosz viszonyba hozza a két birodalmat, s nem érendi el követsége czélját. Szerencsére ép akkor Kang-hi uralkodásának hatvanadik évfordulója ünnepeltetett, s a császár ohajtotta, hogy ez idegenek látnák és jelenlétökkel is emelnék az ünnepély fényét. Azt a kisegitő tanácsot sugallotta tehát, hogy hasonló tisztelet adassék nevében egy mandarin által a czár levelének, mellyet a követ hozott, ki ez esetben töprengés nélkül vé-

gezhette a tiszteleti cselekményeket [1]). Oroszország a két birodalom közti szabad kereskedést, s azon engedélyt kérte, hogy árulerakó helyeket alapithasson a főbb tartományokban; de Kang-hi csak Pekingre, s az Eleuták határán fekvő Shu-ku-pai-singre szoritotta az engedélyt; megengedtett továbbá egy ügyvivőt is hagyhatni Pekingben, de ez fogolyként tartatott s a legelső alkalommal visszaküldetett.

Ismét fölvétettek aztán az értekezletek; s Yung-csing legelső tényeinek egyike volt a határok iránt jőni tisztába I. Péterrel, ki növekedvén hatalomban a kaptsaki mongolok megigázása által, betört Siberiába s határos lett Chinával, északra azon tartománytól, mellyet most a mongol kalkak laknak. A Galdannali háboruk alatt sok legyőzött mongol menekült a Baikal tó délkeleti részére, hol Oroszország védelmét kérték ki, s annak vasalljaivá lettek. Ezek mint lámaisták Urgaba, főpapjuk (Ku-tuk-tu) székhelyére szoktak zarándokolni; ebből gyakori viszályok keletkeztek, mellyek fölkeltették az orosz és chinai kormány figyelmét. Egy értekezlet tartatott tehát a Selinga folyó mellett, s kijeleltetvén a határok, oszlopok és őrök állitattak fel. A két nemzet közti kereskedelem helyéül Kiakta szolgál, mig a chinaiak saját területökön, a Pekingtől háromszázhatvan mérföldre (leghe) eső Mai-macsinban laknak. Főleg a kiváltságos rhabarbara kereskedést üzik, mellynek valódi magvát soha sem tudták megszerezni az oroszok; azonkivül theával is üzérkednek, mit pénz, bőrök és posztóért cserélnek ki; Kiakta idegen kereskedőinek a kormány megengedi, hogy minden harmadik évben Pekingbe mehessenek, de legfeljebb csak kétszázan.

Yung-csing után a huszonhat éves Kien-lung lépett a trónra (1736), ki továbbra is szabad folyást engedett a keresztények elleni üldözésnek.. Galdan utódai több izben nyugtalanitották China határait, s majd egymás közt folytattak háborut, majd a szomszédokat fenyegették; miért is sok eleuta Kien-lung védelméhez folyamodott, ki illy módon kiterjesztette felettök hatalmát. De e gyülölt főuralom ellen fellázadtak a fejedelmek és sok törzset egyesitvén (1755), Ázsia többi részét a Dsengiszkánéhoz hasonló betöréssel fenyegették. A császárok szembe szálltak a veszéllyel, s bár nagy ügygyel bajjal, leverték a lázongókat; a mandzsu hadsereg bejárta Tatárországot, s összefogdosván az eleuták maradványait, a főbbeket leölte, a többieket távol tartományokba belebbezte; ekkor Kashgar, Aksu, Yerki-yang és több más musulman tartományok, mellyek már az eleuták uralma

[1]) *Lettres édifiantes*, tom. XVI. pag. 378.

alatt állottak, Chinának vettettek alá, melly birodalom most, miként legvirágzóbb korában, egészen Perzsia határáig terjeszkedett ki. Egynémelly török fejedelmek, kik segitették Chinát, megtiszteltetésekben részesültek, s parancsnokságokat kaptak; 1759-ben pedig sok törzseik elismerték a Mandzsúk főuralmát, de megtartották önkormányzatukat. Ekkor két katonai ut készittetett Tatárországon keresztül, s Bucharia minden városai a nagy birodalomhoz csatoltaknak tekintettek.

A chinai hadvezér, kire Tibet kormányzása bizatott, függetleniteni akarta magát (1757), de legyőzetvén életét vesztette, s a tartomány, Peking fennhatósága alatt, a Dalai-lamanak vettetett alá. Kienlung Pekingtől tiz órányira ment Tschaiohoei vezér elé, s hálát adván a győzelem szellemének theával tisztelte meg a vezért, azután pedig diadallal vezette családjához.

Többé nem volt nehéz Chinára nézve leigázva tartani közép-Ázsiát. Nyugaton musulman nemzetek, s a folytonosan hóditva növekvő oroszok tömörültek; a buddhaismus szeliditő befolyással volt a hóditott népekre, mig a kereskedelemnek adott tengeri irányzat kevésbbé nyereségessé tette a rabló mesterséget. A nomádok fogytak számban, s elvesztették a nagyszerü vállalatokra szükséges bátorságot és egyetértést. A mongol turgantok, kik, mint mondtuk, Oroszországba menekültek, ugy tekintetvén ott mint szökevények, kiktől nem kell félni, katonai szolgálatokkal terheltettek, s mindenféle nyomást szenvedtek. Igy állván dolguk, szivesen hallgattak Tibet lamái tanácsára s a chinai kormány sugallatára, melly visszatérésre buzditotta őket: mintegy ötvenezer család tehát titkon elhagyta Oroszországot, s nyolcz hónapig utazván a Kirghisek földén keresztül, s a Balcasch tó hosszában, fáradságtól megtörve érkeztek (1770) az Ili folyóhoz, hol egy chinai hivatalnok várt reájok, ki élelmi szerekkel és ruházattal látta el őket, s földeket osztott ki nekik. Ez esemény nagy zajt ütött Chinában; s az Ili folyó melletti hasonnevü város, mellyben egy kormányzó székel, s őrség állomásoz fékentartásuk végett, a nagy bünösök számüzetési helyéül szolgál.

Hallerstein és Benoit atyák a birodalom tökélyesitett térképeivel ajándékozták meg Kien-lung-ot. Még más győzelmek is koronázták az ő vállalatait, mellyeknek, mint szintén uralkodása évfordulatainak megünneplésére tiltotta a tulságos költekezést, s inkább jótéteményekkel tette azokat emlékezetesekké. Hogy elejét vegye a Sárga folyó által okozni szokott károknak, egy csatornát ásatott a feles vizek elvezetésére; megbüntette a zsaroló és megvesztegethető manda-

rinokat, s igen öreg korában is személyesen ügyelt fel mindenre. Végre 1796-ban hatvan éves uralkodása után lemondott fia Kia-king javára; s nyolczvanhét éves korában halt meg. Bizonyára egyike háza legnagyobb fejedelmeinek; jelleme szilárd, értelme beható volt; nép it szerette, s nem azért látogatta, hogy terhelje, hanem hogy megismerje és segitsen rajtok; gyakran elengedte a kincstárt illető tartozásokat; bent fentartotta a békét, kint bevégezte a hóditásokat, s 1793-ban az első angol, 95-ben pedig Kelet-Indiák holland társaságának első követségét fogadta. Mandzsú nyelvre fordittatta a jobb chinai könyveket; átnézette a K i n g-eket és uj kiadásokat rendelt; irt előbeszédeket, költeményeket és történelmet; összeszedte és értelmezte a régi és ujabb emlékeket; s a chinai jobb munkák egy gyüjteményét kezdte meg, melly száznyolczvanezer, mások szerint hatszázezer kötetből áll. A jobb azonban nem egy értelmü a jóval.

Mandzsú szokásaikból a vadászatot tartották meg a császárok, mellynek alkalmával tizenöt napon át, mint tatár csordák főnökei élnek; s tizezernél is több vadász lakik hordozható sátrak alatt, mellyek tatár módra vannak berendezve, azaz minden bútorzatuk némi házi eszközök s megölt vadak zsákmányából áll.

A kereskedelmet illetőleg az európaiak előtt nyitva maradt Kanton, de meg volt szabva az ott tartózkodhatási idő; a kereskedők száma 1792-ig tizenkettőben állapittatott meg, azután tizennyolczra növekedett; ezek kezébe volt az egyedárúság, ők végeztek minden kereskedelmi müveleteket, s ők feleltek az eshetőségekről. Az oroszok Siberiából és az északi szigetekről szücsárúkat, továbbá posztót, flanelt, bársonyt, durva vásznat, bőrt, üveget és vadászebeket hordanak oda, melly czikkekért gyapotot, theát, selymet, porczellánt, játékszereket, mesterséges virágokat, tigris és párducz bőröket, rizst, pézsmát, rhabarbarát és festő anyagokat kapnak cserébe [1]). A chinaiak aztán kereskedve Kelet minden tengereit, s Malesia és Gangesen túli India minden főbb kikötőit bejárják, a mult században uraivá lettek Siam ország és Annam birodalom kereskedelmének.

Fő kiviteli czikk a thea, melly csak onnan hordatik Európa és Amerikába. Már régenten használtatván a benszülöttek által, legelőször a hollandok hozták azt 1610-ben Európába; 1638-ban a moskvai követek czárjoknak vittek ajándékba theát, s kevés évek alatt elterjedt annak használata Moskvában. Angliában, hol alig

[1]) 1842-ben az Oroszország és China között üzött kereskedelem értéke 2,868,333 rubelre becsültetett, nem számitva a dugárúságot.

ismertetett még 1650-ben, csakhamar ép ugy megtaksáltatott mint a kávé és csokoládé; mindazáltal 1664-ben az indiai társaság két font és két lat theával még mint becses ajándékkal kedveskedett a királynak. De a mult században első szükségletü lett az ott; a társaság 1710-től 1810-ig Londonban 750,219,016 fontot adott el 129,804,295 font sterlingért; 1810-től 32-ig 848,408,119 fontot, s egyedül 1837-ben 51 millió fontot [1]).

Az emlitett követségek után Portugaliából is érkezett oda egy 1722-ben Don Metello vezetése alatt, hogy védelmet eszközöljön ki a birodalomban szétszórt portugalok részére, s az udvar bámulta a követ komolyságát és a szertartásokbani pontosságát; de kényes dolognak találván a vallásról beszélni, kitérő választ adott. Egy uj, a hollandok által 1795-ben küldött követség eredménytelenül járt, nem lévén többé a birodalomnak szüksége reájok. Anglia ugyanazon évben lord Macartney-t, igen tapasztalt s czimek és keresztekkel diszitett férfiut küldte oda, ki azonban semmit sem végzett. 1806-ban Oroszország mintegy ötszáz személyből álló fényes követséget menesztett oda; de a falakhoz érvén rendeletet kapott hatvanra olvasztani le a személyzet számát; azután pedig nem akarván magát alávetni a leborulásoknak (K u-t u) elbocsáttatott, a nélkül, hogy látta volna a fővárost. Anglia 1815-ben ujolag küldött egy hatvanöt személyből állót, hogy eligazitsák a China és Indiák társasága közt mindig növekvő viszályokat; s lord Amherst, Ellis és Morrison urak mentek oda a társaság nehány ügyvivőivel, kik mint a féle kereskedők megvetés tárgyát képezik Chinában. Ők sem akarván magukat alávetni a k u-t u-nak „a császári palota kapujáig mentek, anélkül, hogy szemeiket felemelhették volna az ég ábrázatára“ miként a császár irta elbocsátó levelében. A tengerészek, kik Amherstet szállitották, a mennyire lehetett tanulmányozták a partokat. A követekkel egynémelly magánosak is bejutottak a birodalom bensejébe, s leirták ottani utjokat, mint Staunton György (1797), Barrow János (1804), De Guignes (1808), Ellis Henrik (1817), Clark Abel (1818), Timkovski (1827), Davis (1837): de ismételjük, hogy elrejtetett ott az igazság az idegenek előtt, gyakran rászedettek, s miként egyikök megvallotta „koldúsokként fogadtattak, mint foglyokkal bántak velök, s mint tolvajokat utasitották ki.“

Egyébiránt China eleintén, Marco Polo, Carpi János és Mandeville előadása után, mint a drága kövek és arany hazája bámultatott;

---

[1]) Lásd a IV. könyv. Felvilág. jegyzetek D) alatt 398. lapon.

azután kedvezőleg iratott le a téritők által, kik megnyerhetni reménylették azt tanaiknak; Voltaire s a többi vele egy követ fúvó bölcsészek csupa Confuciusokkal teljes földnek hiresztelték azt, hogy kisebbitsék a mi müveltségünket; ellenben Macao és Kanton kereskedői, nem kevésbbé igazságtalanul egyes esetekből vonván le az átalános fogalmat, mindnyájokat tolvajok és csalóknak adják ki. Napjainkban a háboru szét kezdi tépni a lepelt, melly mögé China megátalkodottan igyekszik magát rejteni.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

Afrika.

Jóllehet Afrika egyike a történelem által legrégebben emlitett [1]) földrészeknek, mindazáltal egész napjainkig kevéssé ismeretes az; a min nem csodálkozhatunk, ha tekintetbe veszszük, hogy egy millió hétszázezer négyszög mérföldnyi (leghe) felületén gyéren találhatók folyók, nehezen megközelithetők partjai, a bámulatos bőségből rögtöni a legyőzhetlen terméketlenségbe az átmenet, az állatoknál nem kevésbbé vadak lakói, s hogy olly roppant nagy a ragadozó állatok, csúszómászók és rovarok száma, miszerint még most is ismételhető a régiek közmondása: — „Afrika minden nap valamelly uj szörnyet hoz létre.“

A Nil-völgy s az Atlanti Ocean altal határozott végtelen homokos és sós Sahara-sivatag keletről nyugatra ezerkétszáz, északról délre pedig hatszáz mérföldre (leghe) terjed, s elkülöniti a némileg európainak nevezhető atlanti Afrikát az arany, a négerek s a rabszolgaság egyenlitői Afrikájától. Az egyenlitő keresztül metszi e világrészt, s a naptéritők az északi résznek három negyedét, a délinek pedig négy ötödét foglalják be a forró földövbe; mindazáltal a területek emelkedettsége s a rendes szelek türhetővé teszik itt-ott az égaljat. Bizonyos évszakokban, midőn a nap függőlegesen löveli sugarait, a roppant esőzések következtében kiáradnak a folyók, mely-

---

[1]) Lásd IV. könyvünk VI. fej. — **Ritter**, *Geographia generale comparata.* — **Ternaux-Compans**, *Bièliothéque asiatique et africaine, ou catalogue des ouvrages relatifs à l' Asie et a l' Afrique, qui ont paru depuis la découverte de l' imprimerie jusqu'en* 1700. Párizs 1842.

lyek aztán visszahuzódván termékenyitő iszapot és betegségeket hagynak hátra. Afrikában, mint Ritter megjegyzi, nem észlelhetők a regg és est nagyszerü csodái, nem a tavasz és tél közti különböző évszakok harcza és változékony diadala, nem a multból ki s a jövőbei átmenet közti ellentét. Mindebből semmi sem ad ott életet a természetnek s az emberi képzelemnek; s az ellentétek hatása soha sem ébreszti vagy izgatja fel a természetben és emberben az öröklét vagy egy jobb világ előérzetét.

A természet óriásnak mutatja ott magát a nagy bőségben található rendkivül szálas fák, a fa nagyságra növő hangák, a két ember által alig átkarolható szőlőtők, s a roppant magas füben, mellyben undok majmok, könnyed zergék, oroszlánok, tigrisek, párduczok, hasznos tevék, óriás kigyók, az ázsiaiaknál sokkal nagyobb elefántok, szörnykinézésü vizilovak, méltóságos tevepárduczok, zebrák, s huszonöt láb hosszuságot is megütő krokodilok csapatai bolyonganak; mig a nyúlánk pálmák és felhőkig érő baobabok által beárnyalt aloék, fájvirágok, érzikék, kissárfütej, tubarózsa, s egyéb virágok közt pompás papagájok, óriás sasok, s a tollaikért annyira keresett struczok és fehér kócsagok fészkelnek. Még a férgek és rovarok is tulhaladják a közönséges mértéket; végtelen rajokban jelennek meg a vad méhek; s a pusztitó sáskák egész törzsek egyedüli eledeleül szolgálnak; a fehér hangyák fészke ollykor 76 lábnyi magas dombot képez. Ellentétben a régiek azon véleményével, miszerint a meleg vidékek gazdagabbak drága kövekben, Afrika, egy kevés smaragdot és hegyi kristályt kivéve, sem becses köveket sem kristályt nem szolgáltat; s figyelemre méltó tüzhányókat sem ismerünk ott.

A homok sivatagokat a legelőről legelőre vándorló törzsek vagy karavánok járják, mellyek szent helyekre zarándokolnak, vagy elefántcsontot, strucztollat, aranyat keresnek, vagy nagy távolból füszereket hordanak. A csillagászat, mint egyedüli eszköze az öntájékozhatásnak e helyeken, életbe vágó tudomány, s gyakorlatilag tanittatik a törzs-fők által.

Afrika belsejét illetőleg kevés ismerettel birtak a régiek, s a görögök nem mentek túl Ammon oázán (Syoah): mindazáltal Herodot kitudta a libyaiaktól, milly utat követtek a karavánok Augilán és Fezzan-on keresztül az Atlas hegység népeihez; tudta, hogy öt nasamon ifju a sivatagon keresztül városban lakó fekete nép közé jutott, hol egy, krokodilokkal teljes nagy folyó folyt nyugatról keletre, mellynek a Nigernek kellett lenni; az is tudomására jutott, hogy

négy havi járásnyira Elephantinen túl egy egyiptomi gyarmat alakult a Nilus partján, mellynek forrásait Ptolomaeus a Hold hegységekbe helyezte. Milly keveset adhattunk mi ez ismeretekhez!

A rómaiak Carthago legyőzése után kissé beljebb nyomúltak, s alávetették a garamantokat; de határozatlanok és kétségbevonhatók adataik, s csak az Atlasig terjednek uti naplóik.

Az Afrika belsejében véghezment legfontosabb mozgalom minden esetre az islam hirdetése volt, mellynek fegyveres apostolai tevéken e földrész szivéig hatoltak, egyenes összeköttetést hozván létre az arany és elefántcsont hazájával. 965-ben sok mahomedán tudós érkezett oda az emberevés kiirtása, s vallásuknak a négerek közt és az oázakoni elterjesztése végett, melly utóbbiak aztán az islam legbuzgóbb védőit szolgáltatták. A fölfedezések gyarapodtak Fez és Marocco virágzó birodalmak alapittatása után, melly utóbbi hatalma tetőpontját a XII. században Yacub-al-Manzor alatt érte el (XII. könyv. 331. lap.). Később a Spanyolországból kiüzött mórok az északi partokra térvén vissza, fejlesztették az ipart és műveltséget, mignem a Berberiára tört vad és tudatlan csordák nem annyira uralmakat, mint inkább rabló állomásokat alapitottak, mellyek egész napjainkig elválasztó falat képeztek Európa és e világrész közt.

Már siciliai Róger szerkesztetett egy földrajzi munkát Edrisi által, melly belső Afrika sok országainak és városainak létét ismertette meg. Miként emlitettük (19. lap.) az arab Ibn-Batuta 1353-ban Tombuctuba érkezett; Juan Leon de Granada pedig két izben fordult meg ott, s olasz nyelven egy leirást hagyott ránk, melly mostanig is a legtökéletesebb. A milly fontos nálunk az utak, ép olly fontos Afrikában a karaván járatok tanulmányozása. Dél-Afrika karaván utjai ekkorig még ismeretlenek, s azt sem tudjuk, vajjon mind Tombuctuból indulnak-e ki azok, mellyek keletnek és északnak veszik utjokat; csak azt látjuk, hogy naponként érkeznek Berberia partvidékeire. E karaván ok az Atlas hegység alacsonyabb s nagyobb völgyekké nyiló pontjain jönek keresztül, nem annyira a legrövidebb mint inkább a leghasznosabb utakat keresvén. Már Herodot is beszél a karavánokról, mellyek egyiptomi Thebaeból tiz nap alatt az ammoniták, más tiz nap alatt a nasamonok földére, azután, mindig tiz napi időközökben, a garamantok, atarantok és atlantokhoz jutnak, melly utjokban mindenütt vizet és legelőt találnak. Szint illy irányt jelez Edrisi is, s ugyanazon ut az, mellyet még most is követ a Maroccoból Meccába törekvő karaván. E nagy karaván nal a berber fejedelemségek, s belső Afrika számos más kisebb karaván jai egye-

sülnek, mellyek változatlanul meghatározott időben indúlnak, pihennek és érkeznek meg.

Az 1400 után, melly időszakban valódi fölfedezési düh szállotta meg Európát, belső Afrika is élénk figyelem tárgya lett. A portugalok 1455-ben a velenczei Cadamosto által vezéreltetve, Senegal és Gambiába hatoltak (72-73 lap.), s letelepedvén Arguin szigeten sok néger nemzettel léptek összeköttetésbe. Bemoys, Yaloff fejedelme, szövetséget ohajtván kötni Portugaliával, Lissabonba ment, hol 1489 nov. 3-án kereszténynyé lett, s felvilágositást adott Tombuctu és Guineáról. Ez időtől fogva a figyelem főkép Congo felé fordult, melly országot több izben leirták a spanyol térítők. Luis Marmol de Granada, ki a XVI. században egy leirását tette közzé annak, sokat meritett afrikai Leóból, de sok uj dolgot is ad elő, mellyeknek az általa ott viselt háborúk alkalmával jutott ismeretére. Megkerültetvén a Jóreménység-fok, a portugalok telepitvényeket alapitottak a déli részeken, mellyek a törzsek folytonos vérengző küzdelmeinek voltak szinhelyei.

A földiró arabok a musulman világot Beydhan azaz fehérekre, és Sudan azaz feketékre osztják. Az előbbiek roppant kiterjedésü birtokait ismét Scharq vagy keletre, melly Ázsiát, Messr földet vagyis Egyiptomot foglalja magában, és Maghreb vagyis nyugatra osztják, melly Egyiptomtól az Atlanti-tengerig terjed. Amannak lakóit Scharqyyn azaz saracenoknak, mi keletieket jelent, emezeit Maghrebyn vagy móroknak azaz nyugatiaknak nevezik. Afrikát pedig Ardh al-Maghreb vagyis nyugati földre és Belad al-Sudan azaz négerek földére osztják. A Maghreb-ben Tell-nek nevezik a Földközi-tenger hosszában elnyúló lakható fensíkokat, és Ssahhra-nak a délre egész Sudan-ig terjedő sivatagot, mellyen oázok (ouahh), szigetek (gezyrag) és völgyek (ouady) vannak elszórva. Ez utóbbiak egy csikja szegélyzi Tell déli határait, s Belad al-Geryd vagy datolyák földének neveztetik. A Tell keleti Afrigya tartományra vagyis Tripolis és Tunis királyságokra; Maghreb-al-oasat vagyis közép nyugatra, melly az algiri királyságnak felel meg; Maghreb-al-aqssay azaz távoli nyugatra, melly Fezt és Maroccót foglalja magában; végre Sousa-l-al-aqssayra osztatik, mellynek fővárosa Tarodante. A négerek földére nézve, a politikai államokén kivül más rendszeres felosztás nem létezik.

A számtalan fajok közől, mellyek olly nagy nehézséggel vezethetők vissza azon egyetlenre, mellyről a vallási hagyomány tanusko-

dik, három érdemel különös említést: a mórok, kik alkatra az európaiakhoz közelednek, s kikhez a kabylok, berberek, mint szintén a régi numidok és getulok egyéb maradványai is számithatók, mellyek idővel annyira összeolvadtak az arabokkal, hogy testvéreknek látszanak. A benszülötteknek Azsia más népeivel keveredéséből származtak a koptok, nubiaiak, abyssinok, melly népek kisebb nagyobb fokban mindnyájan setétes szinüek. A négerek Senegal közép és nyugati részét tartják elfoglalva egész a Negro fokig, s behatoltak Egyiptom és Nubiába. A keleti partot a kafferek lakják, kik a négerektől kevésbbé tompa arczszöglet, gömbölyded magas homlok, göndörhaj, s többé kevésbbé barna és sárga szin által különböznek.

Több más népek eredete kifürkészhetlen. Illyenek a korom vagy setétbarna szinü hottentották, kiknek fejök kicsiny, arczuk felül széles alul hegyes, arczcsontjaik élesen kiállók, szemeik bemélyedtek, orruk lapos, ajkaik nagyok, egész lényökben piszkosak, s inkább büvészi, mint vallási szertartásokat gyakorolnak; a nők természetes kötényre tesznek szert az által, hogy szándékosan meghosszabbitják testök egy bizonyos részét, mellyet más afrikai nők körülmetélnek. Madagascarban malaj eredetü gyarmatok találtatnak.

Még nehezebb öket nyelv szerint osztályozni, annál is inkább, mert ugyanazon nyelvet különböző faju népek is beszélnek, mig némelly hasoneredetü népek különböző nyelvet használnak. Afrika egész északi részén, az Atlas minden elágazásaiban, s az e hegységeken tul egész Congóig található összes oázok során, az arabot s némi francziát kivéve, egyedül a számos tájszólásokra oszló, s különféle: showiyah, amazirgh, shillah, ertana nevek alatt előforduló berber nyelv használtatik. Ez a régi numidok nyelve, s anyja annak, mellyet Algir kabyljai, s a Sahara taurikjai beszélnek. Egyéb aramae-i eredetü nyelvek a semi nemzetek hosszas uralmáról tesznek tanuságot. A fellah nyelv megerösiti a felláh-k rokonságát azon törzsekkel, mellyek Toro, Futa, Bondu, Kasson, Sangran, Fuladu, Bruko és Massinaban laknak. A hottentották és kafferek nem kevésbbé ütnek el egymástól alakjok, mint nyelvökre nézve. De emezek közt más nyelvek is vannak használatban, mellyek több, egyébként összekevert népeket különitnek el, millyenek a galláh és ashantoké s a bomba és unda nyelv. Tulajdon a-b-c-vel csak a kopt, arab, s a gheez nyelv bir.

A nők nagyobb száma, s azok rövid ideig tartó termékenysége következtében mindig divott ott a soknejüség. A társadalmi rend

(mert társadalom minden bármelly durva népnél is találtatik) az életmód természetéhez alkalmazkodik; a pásztornépeknél patriarchalis, másutt főuri, vagy egyeduralmi, s mindig zsarnoki. A néger faj legtermékenyebb, s az utazók összhangzó állitása szerint Afrikában a népesség, daczára a rabszolga kereskedésnek, igen számos: az ifiuság korán serdül, s minden párnak sok gyermeke van.

De ugy látszik, hogy a családok és népek tulbősége akadályozza az egyediség kifejlődését. A négert tétlenségre teszi hajlandóvá a forró égalj, s az élelem megszerzésének könnyüsége, olly földön, hol, elhallgatva a természetes gyümölcsöket, husz napi munka elégséges a rizs, köles és tengeri termés biztositására; elömozditja e henyeséget a finom izlés tökéletes hiánya is, minélfogva minden undor nélkül megeszi a krokodil, elefánt, döglött ebek és majmok büzhödt husát. Italául pálma bor és köles-ser szolgált, mielőtt Europa a pálinka mérgét bevitte volna. A hol épen meztelen nem jár, a gyapot könnyen kiállitható öltözéket biztosit számára; nehány, nagyából kifaragott fatörzs és kevés ágak képezik kunyhóját, készen lévén rá, hogy elsodortatni lássa azt az évi esőzések által. Szintolly durvák a házak is, mellyekből városaikat alakitják; a királyi lak is csak annyiban különbözik a többiektől, hogy több egymáshoz ragasztott házból áll; de ollykor a király trónjául olly nagy darab arany szolgál, millyennel egy europai császár sem dicsekedhetik.

A néger tunyaságát az is mutatja, hogy soha sem háziasitotta meg az elefántot; s még vadászat által sem érezteti felsőbbségét az állatokkal; a halászat iránt nagyobb vonzalommal viseltetik, s e foglalkozásban a viharok által sem hagyja magát gátoltatni, de csak azért, hogy beszerezvén a szükséges mennyiséget, ismét megszokott tétlenségének adhassa át magát. Azonban a szövéshez, fák és érczek feldolgozásához, sőt némellyek a drága kövek kicsiszolásához is meglehetősen értenek. Egyébiránt gondtalanul, könyedén, zene, tánczc, ének és játékok közt töltik életöket. Találtatnak köztök emberevők is; testöket mindnyájan pettyegetik; némellyek körülmetélik magukat. A durva és vérengző fetischismustól a kereszténységig mindenféle vallás találtatik ott; de egy sem őriztetett meg eredeti tisztaságában, nem gyakorolnak valódi befolyást a cselekvényekre, s helytelenül fogvák fel parancsaik. Bálványuk az lesz, mi megijeszti vagy vonzza őket; s ez ideiglenes istent holnap a tüzre vetik, mellyen még tegnap illatszereket égettek tiszteletére. A babonás vallás tért nyit a papok aljas vagy buja gonoszságainak, kik annyira mennek elvete-

mültségökben, hogy maguknak követelik a férjet illető házassági gyönyörök zsengéit.

Egyiptom, történelmét tekintve, az ázsiai nemzetekhez tartozik, s hosszasan beszéltünk már róla. Afrikának dus erdőségek és termékeny síkságokban gazdag északi része, a Földközi-tengerre támaszkodva, melly egyike volt a müveltség legalkalmasabb központjainak, s szemközt Olasz, Görög és Spanyolországgal, arra látszik rendeltettnek, hogy Europa egyik tartománya legyen, s termékeket és eszméket cseréljen ki azzal. S valóban illyennek is tünhetett az fel, midőn Carthago és Cyrene virágzó állapotban voltak, mellyekhez még Numidiát is hozzá adhatjuk, jóllehet ennek történelmét nem adták a régiek, kik Carthagóval zavarták azt össze [1]): de előbb a romai fegyverek megzavarták, azután pedig a vandalok betörése végkép kioltotta e virágzó müveltséget. A vallási lelkesültség által előrehajtott mórok sokat tehettek volna az afrikai partok polgárositására; de a számtalan musulman uralkodóházak folytonos zavarok szinhelyévé tették azokat, s onnan fenyegették Európát, el is foglalván annak egynémelly részét, mint Siciliát és Spanyolországot.

Mindazáltal Afrika a középkorban nem volt barbár, az emirek alatt nagy számmal éltek ott keresztények, főleg arragonok, catalonok, olaszok, kik folytatták annak Európávali kereskedelmét, s timsót, pézsmát és arany port szolgáltattak. Az europaiak gyakran meglátogatták, s Genua, Pisa és Velencze élénk kereskedést üztek Bugiában. Csak miután Spanyolország miniszterének Ximenes bibornoknak nagyszerü eszméje, ki a Földközi-tengert keresztény tóvá akarta átalakitani, dugába dölt, lett Afrika barbár. Vad török csordák érkezvén, leigázták az arabokat, s Berberiában azon rabló államokat alapitották, mellyek olly sok ideig gyalázat követ képezték az europai politikának, melly eltürte e közeli veszélyt.

A berber államok mindig rabszolgák és hitehagyott keresztényekkel pótolták a hiányt; következésképen, midőn a hitehagyottak száma kisebbedett s a musulman rajongás alább szállt, vagyis midőn az üldöztetés kikerülése végett nem volt szükség többé vallást változtatni, sem a lelkesültség példája nem birt már elég vonzerővel, hogy azt eszközölje, ez államoknak természetesen hanyatlaniok kellett.

---

[1]) Cellarius Kristóf jó földrajzát adta annak *Notitia orbis antiqui* czimü munkájában, melly 1701-ben Lipcsében jött ki, s 1773-ban Schwartz Konrád által ujra nyomatott. Algir meghódittatása után alaposabban tanulmányozták azt Dureau, Hase, Walkenaer sat.

Épen a berberek leküzdése volt az indok, a miért Portugalia meginditotta expeditióit a partokon, mellyeket követve sikerült megkerülni a Jóremény fokát. E tárgyról beszélve emlitettük, hogy mig a hajók ebben fáradoztak, szárazföldön is tétettek lépések Abyssinia fölkeresése végett.

Abyssinia.

Egy hegylánez, melly a Suezi-földszorostól a Vörös-tenger hosszában nyulik el, két lejtőre osztja Afrika ezen részét, mellyek egyike az Arab-öböl, másika a Nilus felé lapul, és sok vizzel gazdagitja e folyót. A nyugati lejtőn a 9 és 16 ik északi szélességi, s a 34 és 39-ik keleti hosszusági (a párizsitól számitva) fokok közt egy szelid éghajlatu és termékeny talaju fensik található Abyssinia néven, melly ismeretlen volt a régiek előtt. Hegységeiben az év több hónapján át sürü fellegek állomásoznak, mellyek aztán Egyiptom termékenyitő esöiben üritik ki magukat. A növényzet, miként a naptéritők közti minden vidéken, ugy itt is nagyszerü.

Abyssiniát két ország, az Amhara és Tigré képezi: amabban az amarik, melly egyszersmind udvari nyelv, emebben a semi eredetü régi gheez nyelv használtatik, melly irodalmi nyelvül szolgál, s tisztább az előbbinél. Vajjon Egyiptomból kapták-e népességöket, vagy megforditva? nem tudni, annyi bizonyos, hogy az abyssinok régente hatalmasak voltak, s több izben folytattak háborut az egyiptomiakkal, söt Palaestinával is, honnan egy gyarmat költözött át oda, melly új hazájában is megtartotta a zsidó vallást. Söt, mondájuk szerint, Saba királyné ez országból menvén Salamon tiszteletére, egy gyermeket fogant attól, ki elterjesztette ott a mózesi vallást. Cambyses és mások, kik a mesés gazdagságok hire által vonzatva behatolni igyekeztek ez országba, drágán fizették meg merészségöket. Egyébiránt kevés más ismerettel birunk azokon kivül, mellyek néhány márvány emléken maradtak fen Axumban, hol régi épületek romjai, és sok obelisk, többek közt egy nyolczvan láb magas, egyetlen darabból álló is találtatnak. A templomban egy évkönyv öriztetik a régi királyok vagy negush-ok idejéből, melly a régi korra vonatkozólag mesés tartalmu. Sz. Fromentius (—360) korán bevitte oda a kereszténységet, melly daczára a musulmanok több izben tett kiirtási kisérleteinek, mostanig fentartotta magát: de a többi kereszténységtől elszigeteltség, a könyv- és neveléshiány következtében, s a miatt, hogy a hozzájok eljutott némi homiliai és zsinati töredékek ép ugy telvék hibákkal, mint a bibliájok, szükségképen szenvedni kellett nálok a hit-

ágazatok tisztaságának, s főleg az alexandriai monophysiták tévtanait fogadták be.

A zsidók gyarmata tulsulyra vergődött egy időben, s királyokat adott Abyssiniának, kik Salamon véréből származottaknak tartattak, mialatt a régi uralkodó ház csak egyetlen tartományban őrizte meg uralmát. Amazok közől Lalibaláról történik említés, ki a XII. század végén befogadván az Egyiptomból menekült kereszténveket, templomok és csatornák épitésére használta őket. Unokája lemondott a régi királyok véréből származott Icon-Amlac javára, kik ekként visszanyerték uralmukat, s egyesitvén egész Abyssiniát, megboszulták magukat a betört arabokon, kiüzvén őket az elfoglalt tartományokból. Ezekkel továbbra is majd ellenséges, majd baráti viszonyban állottak, s ez érintkezés utján lábrakaptak nálok a mesterségek, a müveltség és fényüzés.

A florenczi zsinaton két szerzetes jelent meg, kik Zara-Yacub, Aethiopia császára által küldettek; ez volt az első értesités, mit Europa e keresztények felől vett, kik mint egy oáz a pusztában maradtak fen az őket környező pogány népek között. Alig hogy ez esemény hire elterjedt, rögtön e császárra alkalmaztattak, miket a mese János papról beszélt, s czerféle történeteeskék terjesztettek és fogadtattak el a középkorban divott ábrándos hiszékenységgel. Portugalia királyai embereket küldöttek e keresztény király fölkeresése végett, kitől Afrika fölfedeztetése és meghódittatása érdekében hathatós segélyt remélt nyerhetni. Mondottuk (a 77. lap.), milly vége lett Covilham útjának. Máté, örmény kereskedő, sok év és hosszas fáradalmak után Abyssiniából Lissabonba érkezvén (1508), kihallgattatást nyert, s Rodrigo de Lima társaságában számos és sok ajándékkal küldetett vissza, mellyek közt egy világkép, orgona, s több tüzfegyver találtatott. Nagy nehézségekkel küzdve Axumba érkeztek, hol régi épületek, obeliskek, bámulandó mivü földalatti templomok, és szikláből kivágott oszlopokkal diszitett egyházak romjaira akadtak. Dávid király nehézkes szertartások közt egy arany szövet megé rejtőzve fogadta őket, melly lehullván, kezében tündöklő kereszttel lépett eléjök. Egyezkedésbe bocsátkozván, kölcsönös szövetséget kötöttek a musulmanok kiirtása végett, mellynek azonban semmi eredménye nem lett.

Bermudez János, portugal orvos, az abyssiniai udvarnál telepedvén meg, a fent nevezett király által segély eszközlés végett Rómába és Lissabonba küldetett, a honnan is a kért segélylyel és patriarchai czimmel térvén vissza, megtámadta Adel királyát; de ez győzedelmeskedett, s feldulta a birodalmat (1539). Most egy a keresztények

iránt kevésbbé jóindulatu király lépett trónra, kiket a portugalok befolyása is gyülöletesekké tett, s Bermudez szerencsésnek tartotta magát, hogy a Vörös-tenger melletti Massuahba futhatott, honnan Goába ment át. Ez utóbbi helyről egy tudósitást menesztett Portugalia királyához, mellyben biztositotta azt, miszerint a keresztények, ha támogatásban részesültek, elégséges erőt gyüjthettek volna arra, hogy a császárt alávessék az egyháznak. „Az abyssinok megtéritése annál könnyebb leendett, mert köztök nincsenek makacs és kevély tudósok, hanem jámbor és alázatos egyének, kik egyszerüségben kivánják tisztelni az Istent, s megismerni az igazságot. A mi az anyagiakat illeti, olly eredmények lettek volna elérhetők, mellyek ellenében alábbszállna Peru aranybányáinak s India kereskedelmének becse. Damot országban, s a szomszédos tartományokban több arany van mint Peruban, s vérontás és sok költség nélkül gyüjtethetnék össze.“

A téritők továbbra is értesitésekkel szolgáltak Abyssiniáról. Alvarez atya, ki több évig tartózkodott ott, 1540-ben visszatérvén egy jelentést tett közzé, melly azonban kevés hitelességgel bir. Ez egész századon át téritők és portugal kalandorok kormányozták Abyssiniát, s egynémellyek jó előre vitték a fölfedezéseket: igy Fernandez atya egészen Narea, Gingir és Cambat-ig, tehát majdnem e földrész szivéig hatolt, s Melindába remélt juthatni, mi azonban nem sikerült neki. A jezsuita Paez fölfedezte a kék Nilus forrásait; Lobo atya sokáig bolyongott a gallák, e szomszéd hatalmas pásztornép között, melly nyers hussal élt. Ugyanezen Paez birván a nyelvet, birta a király bizalmát; polgárositani akarván e népet, diszes királyi palotát épitett, s rábirta a királyt a tévelyek elhagyására, egyetlen eszközéül tüntetvén azt fel az europai védelem kieszközölhetésének. Sela-Christos, a császár testvére s az ország legderekabb embere, megtérvén, példáját sokan követték; s bár sokan ellenszegültek, s jóllehet vallási szinezetet öltött a polgárháboru, a győzelem mindazáltal a katholikusok részére dőlt el, s Seltan-Segned belépvén a kath. egyház keblébe, eltiltotta az alexandriai patriarchaért mondatni szokott imát.

De a keletkezett viták olly pontok felett, mellyekre nézve a katholikusok nem egyeznek a jacobitákkal, megzavarták az annyira szükséges egyetértést; a musulmanok az abyssinokon állottak boszut Indiában szenvedett vereségeikért, s csak kevés foganatja volt a portugalok által időről időre küldözött segélynek. Alfonso Mendez patriarchai minőségben küldetvén oda, a helyett hogy szelidséggel vezette volna a térités müvét, elégedetlenséget és zavarokat támasztott; a portugalok által támogatott Socinios király megfékezte ugyan őt, de a

vad gallák uj betörésekre használták fel ez alkalmat (1630); miért is Facilida, Socinios fia, hogy helyreállitsa a rendet, megtagadta a pápa főségét, számüzte a téritőket s Gondárba tette át székét.

Poncet orvos, ki XIV. Lajos alatt Cairóból Abyssiniába küldetett (1698) Facilida gyógyitása végett, egy értesitést hagyott ránk az általa bejárt kevés földről. A mult század végén többen gyarapitották ez országra vonatkozó ismereteinket, névszerint Bruce, azután a gazdag lord Valentia, ki Mokába érkezett, s titkárát Salt Henriket küldte Abyssiniába, ki is jelesül oldván meg feladatát, az angolok által egy másik uttal bizatott meg (1809) kereskedelmi összeköttetések létrehozása végett. Salt igen éber figyelmü ember és nagy tehetségü iró volt, de nem mutatta magát elléggé mélynek a fürkészetben, sem eléggé szabatosnak állitásaiban. Combes és Tamisier alantabb állanak az eredetiségben; a porosz Katt nem ment tul Aduáhn; Gobat Sámuel és Kugler Keresztély jezsuiták, kik az angol hitküldérségi Társaság által küldettek oda 1829-ben amarik nyelvre forditott bibliákkal, szegény népet, tekintélynélküli királyt, s csak zavarokat találtak; raadásul a sáskák elpusztitották az országot.

A merész utazó tudor Ruppel, ki birt a szükséges ismeretekkel, hogy hasznot huzzon a látottakból, csillagászati és természettani észleletek végett bejárta Egyiptomot és Köves-Arabiát; azután pedig Massuahba hajózott, melly hely kiindulási pontul szolgál azoknak, kik Egyptomból szándékoznak Abyssiniába hatolni; e város, mellyet a törökök 1557-ben foglaltak el, igen gazdag az ott nagy mértékben üzni szokott rabszolga, elefántcsont, viasz, pézsma és kávé kereskedés következtében. Az állatok és növények naptéritői természete szép tárgyat szolgáltatott Ruppel tanulmányozásának, ki onnan egy karaván-nal, melly kétszáz emberből és negyvenkilencz tevéből állott, s jól fel volt fegyverkezve a rablók ellen, Abyssiniába ment be. Az abyssin nép szép és hasonlit a beduin arabokhoz; a partlakók aethiop jelleggel birnak; a gallák egészen elütnek.

Az abyssinok évenkint nyolczvan ünnep és kétszáz bőjti napot tartanak; a munkát lealacsonyitónak tekintik, miért is a szövéssel és bőrkészitéssel mahomedánok, az ékszerészet és fegyvergyártással görögök és egyiptomiak foglalkoznak; a kőmivesek és napszámosok pedig zsidókból telnek ki.

Ruppel megerősiti, mit már Burkhardt is mondott, hogy t. i. az Afrikában utazóra nézve egyik fő nehézség annak eltalálásában áll, kit és mennyi ajándékban kell részesiteni. Elhanyagolsz egyet? ellenségeddé tetted; megválasztás nélkül osztogatsz ajándékokat? mind-

nyájok birvágyát felzaklattad. Ő a vad törzsek közt mindenfelé zavart, fejetlenséget és belháborukat talált; 1778-tól 1833-ig tizennégy fejedelem ült a trónon, s huszonkét forradalom vihara zugott el felettök, ugy, hogy kinek engedelmeskedni nincs kedve, függetlenül élhet, csak legyen hozzá elegendő ereje. Semen héber uralkodóháza kihalt e század kezdetén.

1840-ben a franczia ministerium Galinier és Ferret tisztviselőket küldte oda, kik valóban bejutottak az országba, s egy becses térképét vették fel annak. Egyéb ismeretlen földekről értékes ismertetésekkel a német Krapf téritő szolgált (1842), mellyek s több mások nyomán Zimmerman lerajzolta a Nil-völgy felső részét. De e folyam forrásai még most is rejtve vannak. Egyiptom basája többször tétetett kisérletet azok fölkeresése végett, de hasztalanul, jóllehet egész az északi szélesség 4-ik fokáig hatoltak.

A partvidéket, melly a tenger s az ezzel egyközényben haladó hegyek között Abyssiniától s a Bab-el-Mandeb szorostól Egyiptomig fut, a régiek sőt ujabbak állitása szerint is, troglodyták vagyis barlanglakók népesitik, melly vad, az arabokkal rokonfaju emberek kecske tenyésztéssel foglalkoznak, miért is g h e e z-ek azaz pásztoroknak is neveztetnek. Némelly törzsek csordák módjára távoli tavakhoz járnak szomjuk kielégitése végett; más törzsekben mindnyájan monorchidákká (egygolyójuakká) teszik magukat; a körülmetélkedés mindkét nemnél közös. E partot a XVI. századtól a törökök tartják uralmok alatt, s egy naib által kormányoztatják, ki majd minden függést leráz, majd az abyssinoknak veti alá magát.

Most hogy az angolok Aden-nek, s ennek következtében egy, India és Európa közti uj utnak vannak birtokában, Abyssinia okvetlen ki fog zsákmányoltatni a politika és kereskedelem javára, főleg ha egyetértve az ottani fejedelmekkel, közlekedés nyittatik az ország belseje és a tengerpart közt, mi nem kevés nehézségekbe ütközik, tekintve az ország magas fekvését, s a tartományok vadságát, mellyeken keresztül lehet oda jutni; s Anglia már valóban kezdi is eltulajdonitani az utat, melly a parttól Aden-nel szemközt Choa országba vezet, megvasárolván annak főuri jogát az arab törzsektől, a nélkül, hogy törődnék vele, vajjon tudják-e ezek, mit adnak el, vagy van-e arra joguk?

Christopher, az angol-ind tengerészet hadnagya 1843-ban Adentől kezdve bejárta Afrika partjait, s az egyenlitőtől északra egy négyszáz angol láb széles s hatvannál több lábnyi mély folyót talált, mellyen 130 mérföldnyire (miglia) hajózott fel. Ugyanazon időben Rochet d' He-

ricourt összeköttetést hozott létre Abyssinia és Franczia-ország közt, s feltalálta a szelid erkölcsü keresztény amarrá-kat, melly nép eltörölte a halálos büntetést, egyedül a gyilkosság esetére tartván azt fen. Jéhenne kapitány, ki hogy megujitsa az amerikai ültetvényeket, Yemenbe ment kávé-mag keresése végett, tanulmányozta ez országot, s lerajzolta a Bab-el-Mandebtől nyugatra eső partvidék alakját.

A portugalok a pápai bullára támaszkodva, Afrika nyugati partjai kereskedelmének kizárólagos uraiul tartották magukat, s tengeri bornyut, rablott mohamedánokat és négereket hordtak onnan, melly czikkekből Arguin nagy szigetén ütöttek vásárt. Lassanlassan, a mint a fölfedezéseket előbbre vitték, Senegambiában, az Arany partokon és Congóban telepedtek le, hol még most is találhatók nyomaik azon nyelvben, melly Gambia déli részén használtatik; de igen keveset tudattak velünk üzleti vagy térítési czélból tett utjaikról. Midőn a vallásujitás létrejötte után megszünt a pápai rendeletek iránti tisztelet, az angolok is üzérkedni keztek Guinea partjain, s aranyat, borsot, elefántfogakat hordtak onnan, melly állatnak olly nagy koponya csontját találták, hogy egy erős ember alig birta felemelni. Egy exeteri kereskedelmi társulat kiváltságot nyert Erzsébet királynőtől (1588) a Senegal és Gambia közti földek kizsákmányolására; de miként az egyedárusággal történni szokott, nem igen jutott zöld ágra. Mindazáltal hire menvén, hogy Tombuctuban és Gagóban bőven van az arany, 1618-ban egy társulat alakult azon határozott czélból, hogy felkeressék Tombuctut, melly az összes afrikai kincsek olvasztó kemenczéjének tartatott. Ez utjok közben mór királyokkal találkoztak, kik csereeszközlés végett, különösen pedig hogy sót kapjanak, felkeresték őket; de kitüzött czéljukat illetőleg kevésre mentek.

Dieppe normandjai azt állitották, hogy már 1364 óta üzérkedtek Afrika nyugati partjain egész Sierra Leonáig; de az erre vonatkozó bizonyitékokat megemésztette a tüz. Bizonyos, hogy ők sokáig egyedül kereskedtek, s még 1626-ban is tartották magukat Senegal torkolatánál. 1664-ben egy, a franczia király által kiváltsággal felruházott társulat alakult, azután pedig öt más jött létre, de mind megbukott, egyedüli eredményök lévén, hogy könnyitették a fölfedezéseket, s gyarapitották a Senegal vidékeire vonatkozó földirati ismereteket; azonban a benlakó kereskedők által eléjök gördített akadályok miatt nem sikerült nekik egész az arany hazáig nyomulniok.

A portugalok délkeleti birodalmokból nem igen törekedtek Afrika szivébe hatolni. Akkor is ép ugy mint most belháboruk szinhelye volt az, melly háboruk czélja kegyetlenkedés és rablás, nem pedig te

rületi hóditások, mellyek ha egyebet nem is, azt mindenesetre eredményezik, hogy nagy birodalmakat alapitván, könnyitik a polgárosodás előhaladását. A királyok régidőtől fogva rabszolgakereskedést üztek Európával, s a legiszonyatosabb módon igyekeztek azokra szert tenni; nőket tartottak bérben a jövevények elcsábitása végett, kiket aztán mint a házassági törvény megsértőit elfogván, rabszolgákként adták el. Freempoung király sirján az akimók ezrenként áldozták fel a rabszolgákat; első ministerét s 366 nejét élve temették el, miután előbb összetörték volna csontjaikat; s a sirok körül, mellyekben a haldoklók jajkiáltoztak, napokon át mulattak ének és tánez között.

A némileg polgárosult társadalmi renddel biró part-országokba folytonosan betöréseket tettek a djagák, melly igen vad törzsek Afrika közepéből származtak Angolába, hol részint állandó lakhelylyel birnak, részint kóbor életet élnek; fegyverekkel jól el vannak látva, s olly vad erkölcsüek, hogy az ember mesének hajlandó tartani az utazók által felölök beszélt dolgokat. A büvészetet is gyakorolták, s kegyetlen szertartások közt kérték ki az istenség tanácsát. A nőknek nem hagyták felnevelni gyermekeiket, hanem elásták azokat, s hogy betöltsék a hadseregbeni hiányt, más törzsekből ragadoztak ifiakat, kiknek a rabszolgaság jeléül egy nyakkötőt kellett hordozniok mindaddig, mig egy ellenség koponyáját be nem mutatták, amikor aztán felvették társaságukba. Bizonyos ünnepek alkalmával a király kiéhezett oroszlánt üz a tömeg közé, s tiszteletnek tartatik fogai közt vérezni el. Zimbo királyné hóditva járta be déli Afrika közép részét, s ostromolta Mozambiquet; azonban Melinda előtt megöletvén, birodalma felbomlott. Temba-Ndamba, egyik vezérének unokája kisérletet tett e nemzetnek szigoru törvények általi fölemelésére, s hogy e törvények iránt engedelmességi példát adjon, mozsárban összetört fiából kenőcsöt ké szitett, mellyel a csata napján szokta magát bekenni.

Illyféle kegyetlenkedések sokszor érvül használtattak azok által, kik védték vagy mentegették a néger-kereskedést, azt hozván fel, hogy már otthon is rabszolgák vagy minden perczben azok lehetnek. S valóban a leghatályosabb okok ez embertelen kereskedés ellen, nem annyira a négereknek hazájokbani állapotjokból, mint inkább azon gyászos befolyásból vezethetők le, mellyet az az európaiak természeti hajlamára gyakorol; kikre nézve e szerencsétlenek rablása, vagy vásárlása, azoknak a legnagyobb nyomor közti átszállittatása, s a velök mint állatokkal való kereskedés okvetlenül csak bün és embertelenségi iskolául szolgál. Ide járul, hogy az afrikai királyok, midőn kere settnek tapasztalták ez áruczikket, nagyobb szorgalmat fejtettek ki

annak gyüjtésében; s hogy nehány száz foglyot ejtsenek, ezreket öltek le.

Tekintetbe véve a gyarmatokbani roppant halandóságot, hol a néger népesség minden huszadik évben megujittatik, ha csak három milliora teszszük is a két Amerikábani rabszolgák számát, egy század alatt tizenöt millionak kellett átszállittatni, s legalább ugyanannyi halt el az útban. Ennyi nép vonatott el Afrikától!

Az aranyat, mit Amerikában a szegény négerek karjaival ásnak, Afrikában is keresték az europaiak, azon alaptalan meggyőződésben lévén, hogy minél melegebb valamelly vidék, annál nagyobb bősége van ott a becses ásványoknak; s Afrikai Leo, ki pedig legkevésbbé hiszékeny a régi utazók közt, azt állitja, hogy Tombuctu császárának birtokában ezerháromszáz fontos arany rudak is vannak.

Az afrikaiak tunyasága akadályozta nálok a mesterségek előhaladását, s még csak a vasat sem tudják kikésziteni, mellynek pedig beismerik kiáltó szükségét, miért is otthon ugy, mint utjokban minden kényelmet nélkülöznek. A vallás sem nemesitette erkölcseiket, különösen a nőkkeli viszonyt illetőleg, jóllehet az e tekintetbeni kihágások miatt a legsulyosabb betegségeknek vannak alávetve. Hirtelen eltanulták az europai öltözködést és fegyverkezést, s Congo királyának udvara vetélkedik a mieinkkel fényüzésben. Bizonyos napon a király áldást ad a népre, miután előbb kiközösiti az ellene vétetteket, kik aztán iszony tárgyai lesznek.

A Palmas foktól Trepunte fokig terjedő part a portugalok által Costa dos dentesnek (fogak partja) neveztetett az ott vásárolt nagy mennyiségü elefánt fogakról, melly állatok olly nagy bőségben vannak e részeken, miszerint a benszülöttek, hogy védjék magukat ellenök, a földbe mélyen ássák alvó helyeiket. A lakosokat jó és rosz népre osztották; emezek elütőleg a többiektől vadak és emberevők; meghegyesitik fogaikat; kasztokra osztva élnek; s a papokra és királyokra száll át örökségképen a büvészet. A Rabszolgák-partja az ott tartatni szokott nagyszerü rabszolga vásártól veszi nevét, kik Brasilia s az Antillák termékeivel vagy Európa kézmüveivel cseréltetnek ki.

Guinea Arany-part czimmel birt, mert sokat találtak ott ez ércből a francziák, kik, miként ismételve mondottuk, állitásuk szerint, elsők telepedtek ott le, mignem 1410 után a hazai háborúk elvonták onnan a figyelmet. A portugalok 1454-ben San Thomé gyarmatot alapitották, s a guineai társaság csakhamar nagy előnyökre tett szert; Elmina, melly erősség 1484-ben Azembnia által épittetett, várossá s

az agg harczosok és kiérdemült tisztviselők menhelyévé nyilvánittatott. Ezek szabad féket engedtek birvágyuknak s vetélkedtek aljasságban az odaszállitott gonosztevőkkel; miért is utálatba estek a fehérek a benszülöttek előtt, kik gyakran megtámadták őket, s mindig akadályozták a többi európaiak letelepedését. Ezek ellen sarkalta őket a portugalok féltékenysége is, kik semmi eszközt sem kiméltek, hogy egyedül tarthassák fen magukat; de a hollandoknak sikerült megvetni lábukat s Elmina és Aximból is kiüzték őket. Az ott tartózkodás hosszas háborubakeverte (1637 42) Hollandot a négerekkel, Angliával és Portugaliával, melly országok nem különben mint Dánia, Franczia és Poroszország ügyvivőségeket alapitottak e partokon.

E vidékeken olly nagy a hőség, miszerint a hévmérő azon időben, melly ott télnek nevezhető, tizenhattól egész huszonhat fokig emelkedik, nyáron pedig negyvenkét fokot is elér a keleti szelek következtében, mellyek oda Afrikán keresztül jutnak. Tavaszszal tizenhat vagy tizennyolcz zápor valódi vizözönt okoz; nyáron egy hónapon át teljes szélcsend uralkodik, a mikor is a kemenczei hőség tökéletesen ellankasztja a testeket. A benszülöttek vallásos tisztelettel szemlélik reggelenként a baobab virágainak feslését, melly fa végtelen napernyőkként árnyékolja be Guinea földét, s üres törzsében is lehajló ágai alatt sok családnak ad menhelyet, mellyeket gyümölcsével táplál. A dohány, melly kitünő Senegalban, a néger elkerülhetlen szükségletei közé tartozik; a czukornád az elefántok, sertések és bivaloknak nyujt tápot.

Congo.

Congo igen termékeny talajjal bir; lakói szivesen adják át magukat a tétlenségnek, a rabszolgákra és nőkre hagyván a munkát. Azonban a portugalok megérkezése után ők is hozzá szoktak kissé a földmüvelés és szövéshez. Ez ország átalában jól be van népesitve; a benszülöttek azt hiszik, hogy a világ többi része az angyalok által teremtetett, az övéket pedig maga az Isten hozta létre, s hogy szépség és müvészetek tekintetében minden mást felülhalad, s szánalommal tekintenek az európaiakra, kik kényt elenek dolgozni s egész hozzájok fáradni a szükségesek beszerzése végett. Nem csak hogy az irás ismeretlen volt nálok, de még az időt sem tudták évek és órák szerint megkülönböztetni; mindössze is egy soráról emlékeztek a Lukeni által alapitott uralkodó házból származott királyoknak, melly nevezett fejedelem bátor harczos lévén, nem tudni mikor, egyesitette az apró országokat. Az utazók leirása szerint e

népek szomorúk, gyanakodók, irigyek, boszuállók, s nélkülözik a családi érzelmeket; papjaik, a gangák, csak azon vannak, miként csalhassák őket, s áldások, varázsmondatok, mentő szerek és tanácsokkal üzérkednek. Ezek feje a nagy tiszteletben álló Calombo, ki a termékek zsengéiből láttatik el, s kinek nem szabad természetes halállal kimúlnia, miért is, ha egészsége meggyengül, utóda által megöletik. A Calombo jelen nem létében nőt érinteni főbenjáró bűnnek tartatik; mi ennek a következménye? az hogy a nő ráunván férjére fajtalanságról vádolja azt, s megszabadul tőle. Hogy a gangák erkölcstelen befolyását megszüntessék, Congo királyai kedvezőleg fogadták a térítőket; de a papok gyakran egész népségeket csaltak el olly helyekre, hol tovább is biztonságban gyakorolhatták hazai szertartásaikat.

Lukeni utódai még akkor is uralkodtak, midőn Diego Cano (1484) oda érkezett, ki is fényes fogadtatásban részesülvén, követek kiséretében s Portugalia királya részére szánt ajándékokkal küldetett vissza. Ekkor rögtön hitküldérségek alapittattak ott; maga a király és királyné is felvették a keresztséget, s a kereszt zászlója alatt indultak ellenségeik ellen. De a hitujitással kikerülhetlenül együtt járó szakadások, hittagadás és erőszakolt térítések is mindjárt lábra kaptak, különösen a király fia, Alphons alatt, ki számüzte a bálványimádást, s fiát don Pedrót Lissabonba küldte nevelésbe. Ez trónra lépvén elterjesztette a kereszténységet, minek folytán egy püspökség alapittatott. A térités végett oda sietett jezsuiták azt tanácsolták a királyoknak, ne nyissanak arany bányákat, igen jól tudván Amerika példájából, milly rettenetes következmények származnak abból a népre. De aztán sem a Portugalia urává lett II. Fülöp, sem a pápa nem fejtettek ki elég erélyt a hit munkásainak támogatásában, miért is hanyatlásnak indult, s a régi téves eszmék és gyakorlatokkal kevertetett. A tengerhez közel fekvő tartományokban jobban virágzott a kereszténység, s az ország fővárosának Banza-Congo neve San Salvadorra változtatott át, jóllehet a hóditók által okozott botrányok csökkentették a jó eredményeket.

Bitorlás utján a kormányzók e birodalmat már apró uralmakra darabolták, mellyeknek a portugalok európai czimeket adtak, s olly teljhatalmu herczegeket állitottak élökre, miszerint könnyen sikerülendett azoknak függetleniteni magukat, ha a portugal királyok meg akarták volna szoritani hatalmokat.

Angola.

Angola Congo országtól szakittatott el; fővárosát San Paolo de

Loandát, mellyben a jezsuiták collegiummal és kórodával, több más rendek pedig kolostorokkal birtak, a portugalok épitették 1578-ban Paolo Diaz de Novais kormányzósága alatt. Alkalmas kikötővel lévén megáldva élénk kereskedésnek örvend, mellyben a pénzt üveg golyócskák és árúk pótolják; de főleg a távolról oda szállitott rabszolgákból tartatik ott nagy vásár, kikre, mint állitják, a portugalok ép olly gondot forditanak, minőt egy jó kereskedő a csordákra, hogy minél kevesebb veszszen el közülök.

Az ország kormányformája a hübérrendszer egy nemén alapul, minél fogva az urak bizonyos számu harczosok at tartoznak kiállitani, melly uton beálló szükség esetén nagy sereg szólittathatik fegyver alá. Az eleintén szivesen látott portugalok csakhamar gyülöletbe esvén fegyverrel szándékoztak magukat megboszúlni, s hóditásra akarták felhasználni a kinálkozó alkalmat; észrevévén ezt a benszülöttek, minthogy nem volt elég erejök az ellenállásra, hajlandóknak mutatkoztak az egyezkedésre. Zinga, az uralkodó nővére, a portugal alkirályhoz küldetett, kinek udvarában megkedvelvén az európai müveltséget, felvette a keresztséget; de az általa kötött szerződést nem tartották meg a portugalok, miért is háborura került a dolog, mellyben elesvén a király, Zinga, miután kivégeztette volna a trónörököst, királynévá tette magát, s a hollandokat hiván segélyül, hadat üzent a portugalòknak. Amazok elfoglalták San Paolo de Loandát, de a portugalok visszavették, s Zinga helyett a keresztény Jánost emelvén trónra, ennek és utódainak nevében ők uralkodtak.

A felbőszült Zinga megtagadta a kereszténységet, s a rettenetes djagák közt Matamba országot alapitván folytonos háboruskodással fárasztotta a portugalokat, kegyetlen tüzhalállal végezvén ki a foglyokat. Gyakori követségek váltattak az ellenségeskedők közt, mig végre a hitküldéreknek sikerült Zingát visszatériteni a kereszténységre, ki a hit dolgában is zsarnok lévén minden alattvalóira rá akarta azt erőszakolni, s capucinusokat választott tanácsadóiul, kiknek sugallatára hallgatván eltiltotta a gyermekölés, soknejüség és emberevés istentelen szokásait. Igy állván a dolgok, nem volt többé nehéz békét kötni a portugalokkal.

Zingának 1663-ban történt halála után, nővére, az öreg és gyenge Borbála lépett a trónra; férje, Mona-Zinga, ki nagy ellensége volt a kereszténységnek, rosz utra vezette a tehetetlen nőt, azután pedig 1666-ban utódává lévén, visszaállitotta a djagák vérengző szertartásait s üldözte a kereszténységet. Egy más trónkövetelő megbuktatta és megölte e zsarnokot, s a portugalok most már uraivá

lévén Angola országnak, minden szabadságtól megfosztották azt, a kereszténység terjesztésének köpenyével takargatván kegyetlenkedéseiket.

Szintén Congótól szakittatott el Loango is, mellynek fővárosa Banza-Loango vagy Boali volt. Ez országban egy, egészen babonákon és tudatlanságon alapult vallás uralkodott, miért is igen nagy nehézséggel járt bevinni az igazit, annál inkább, mert mindig gyér volt ott a térítők száma.

A capucinusok, carmeliták és ágostoniak Afrika összes partjain nagy tevékenységet fejtettek ki. A minoriták és trinitariusok mindig Berberia partvidékeit járták, hogy kiváltsák vagy legalább vigasztalják a rabszolgákat. A domonkosiak Mozambique, Monomotapa és Madagascarba; az ágostoniak Melindába nyomultak; Monomotapában bámulatossá tette magát a jezsuita Gonsalvo Silveira, ki 1561-ben vértanu halált szenvedett. Senegambiában a capucinusok több községet alapitottak, s most a franczia Sz. József nénikék a szeretet csodáit viszik ott véghez. De általában az afrikai és congói missióknak nagyobb a hire mint az eredménye, a min nem csodálkozhatunk, ha tekintetbe veszszük, hogy az ottani nyelvek igen nehezek, s a térítők, mihelyt egy kis ismeretet szereznek maguknak azokból, mindjárt az egynejüség s más terhes nélkülözésekre akarják birni az állati ösztönöknek hódoló benszülötteket. Adjuk még ehhez az egészségtelen égaljat, melly megöli a keresztény hit harczosait. A néger gyakran azon kérdéssel felel a térítők szent intelmeire: lesz-e pálinka a paradicsomban, s mennyit nyer, ha megkeresztelkedik? sok esetben pedig álnokságon töri fejét s kínokat készit számokra. De a térítők voltak azok, kik apostoli fáradalmaikróli jelentéseikben elsők szolgáltattak ismertetéseket ez országról [1]); Feo Cardoso az ottani portugal birtokoknak hivatalos okmányok nyomán készült leirását adta; Douville pedig egy utját ismertette, mellyet Bomba-ig, a Nineanay nép fővárosáig tett.

Senegal.

Miként a többi részeket ugy Senegált és Goreát is a portugalok foglalták el először; azután Senegált S. Louis szigettel együtt a francziák hajtották uralmok alá, melly utóbbit egész 1758-ig megtar-

[1]) Lopez 1578; Carli 1668; a modenai Montecuccoloból származott Gianantonio Cavazzi 1654-től 70-ig a legpontosabb értesitésekkel szolgált; azután Merolla 1682-től 88-ig; Zuchelli 1696-tól 1704-ig; Tuckey 1716; Gregorio Mendez 1785-ben.

tottak, a mikor is a kitört háború következtében elvesztették, de a 63-iki béke által ismét visszaszerezték; 79-ben az angolok ujolag megfosztották őket attól, de a béke után, melly elismerte az Egyesült-Államok függetlenségét, megint visszaadták nekik; 1809-ben ismét elvették s 1815-ben ismét visszabocsátották; ekkor a franczíák részére biztosittatott Portendik azon kikötéssel, hogy az angoloknak szabad legyen onnan mézgát hordani. E két vetélytárs szomszédsága, kik Gambia és Senegal nagy folyói mellett vetették meg lábukat, gyakori összeütközésekre szolgáltatott alkalmat.

Az ott alapitott ügyvivőségek a határos tartományok felismerésére szolgáltak, s most már fontosakká váltak a mézga (gummi arabicum) kereskedés végett, melly árúczikk a központi országokban egy bizonyos érzike féle növényből csepeg, s mellyet a creolok felmenvén a folyókon gyapot-szövetekért szerzik meg a benszülöttektől, hogy aztán a franczia kereskedőknek adják el, kiknek mindig többtöbb hasznot hajt annak Európában folytonosan növekedő használata. E mézgából mintegy harmincz millió chilogrammnyi fordul meg évenként a kereskedésben, s az afrikai franczia gyarmatokban guineért vagyis Pondicheryben készült gyapot-vászonért cseréltetik be. Szintilly élénk a pálma-olaj-kereskedés is, mit az angolok Guineából hordanak és sárga szappanná készitve a két Amerikába küldik. Ez olajjál évenként harmincz-negyven hajót terhelnek meg Uj-Calabar és Bonnyban, cserében vas rudakat, a Balti-tengernél szedett ambra nyakékeket, apró gyöngyöket, üveget, lőport, ólmot, gyapotot és posztót adván érte [1]). Senegal, el lévén látva vizzel, melly elem olly gyér Afrikában, s a tenger által idegenekkel, a folyókon pedig Afrika belsejével érintkezvén, közlekedési uttá válhatik Afrika belseje és Európa közt.

A mandingok, kik Senegambia és Guinea közt laknak, Mungo-Park leirása szerint, kevésbbé vadak, némileg polgárosult kormányformával birnak, s egy részök elfogadta az islamot. Senegambia felett a susu-k laknak, kiknél a szövetség egy neme található, mellyben az igazságot a purráh-k, vagyis a középkor titkos német törvényszékeihez hasonló társulatok szolgáltatják ki. Minden cantonban van egy illy társaság, mellybe a tagok nehéz próbák és iszonyatos szertartások közt vétetnek fel. Ha valaki bűntényt követ el, csakhamar érkezni lát egy álarczost, ki e szavakkal „a purrah halált küld neked“ megöli őt.

[1]) 1827-ben az angolok 94,296, 1836-ban pedig 276,635 mázsa olajat vittek ki.

Fellah-k.

A fellah-k (Peul, Foul, Fellan, Fellat) eleintén csak Senegambiában voltak ismeretesek, mig most a hasonnevü folyó partjaitól Bornú-ig, s a nagy sivatagtól egész Congo belsejéig találtatnak elszórva. E nép eredetileg pásztor életet élt, mignem egy pár század óta állandó lakáshoz szokott, elfogadta az islamot, s a mult században Oassában egy birodalmat alapitott, melly Afrika egész észak-nyugati részét betöréssel fenyegette. A négerektől sima haj, fitos orr, olajszin bőr, tojásdad arcz és finomabb értelmiség által különböznek; érzik a személyi méltóságot, s vallási lelkesültségből az islam apostolaivá is képesek válni; nyelvökre nézve a malájokhoz, különösen pedig a jávaiak és madagascariakhoz közelednek, de természeti jellegeiket tekintve elütnek azoktól. Már a mult század végén lépéseket tettek, hogy meghóditsák Afrikát az islamnak; s városokat alapitanak, hol menhelyet adnak a szökevény rabszolgáknak, ha készek elfogadni a Koránt; Clapperton rábeszélése folytán Bello sultán levélben igérte Anglia királyának, hogy akadályozni fogja a négereknek övei által Guinea vásáraira hurczoltatását, mire ha az ottani főnökök rábirathatnának, biztositva lenne Európa emberbaráti törekvéseinek jó sikere.

Azt mondják, hogy Sierra Leona az első hajósok által a hullámoknak oroszlánszerü orditásáról neveztetett igy. Desmarchais állitása szerint Mesurado ország lakói szeszély szerint változtatják bálványaikat, de a Napnak mindig bor, gyümölcs és állat-áldozatokkal kedveskednek, sőt egy időben emberáldozatokat is hoztak, mignem jobbnak találták eladni azokat az európaiaknak. Sierra Leona folyó körül, melly Mitamba, Tagrim és Rokelle nevekkel is bir, kiállhatatlan a hőség, s bővében vannak a krokodilok és majmok, mellyek gyakran csordákban jelennek meg s elpusztitják az európaiak ültetvényeit. Itt a cambezek és combu-manezek, mióta csak ismeretesek, mindig háboruskodásban élnek, hogy eladás végett foglyokat ejthessenek.

Ashantok.

Guinea partjáról még senki sem hatolt a gyarmatok által népesitett keskeny földnyelven túl azon földre, mellyet a benszülöttek Oangarah-nak neveznek; de Barbot János már tett említést az ashantok-ról, s Bosmannak volt némi tudomása egy illy nevü nép növekvő hatalmáról. E nép 1807-ben egész a partokig nyomult elő diadalmaskodva; miért is az angolok követséget küldöttek hozzájok, melly Corso foktól Komasy-ig mintegy száz mérföldnyi (miglia)

tért hatolván át, megismerkedett ez országgal. Ez egy független államot képez s több másoktól környeztetik, mellyek, mintegy nyolcz ezer mérföld (leghe) területen, részint egyesülve vannak vele, részint adót fizetnek annak. Az ashantok némellyek szerint az islam kezdetével, de hihetőbb, hogy a XVI. században északról vagy észak-nyugatról jövén ide, rögtön erőteljes harczosoknak mutatták magukat; szinökre nézve feketék, de különböznek a hasonszinü fajoktól, s tekintve hosszu sima hajukat, szakállukat, tojásdad arczukat, sas orrukat és jól képzett testöket, inkább hasonlitanak az abyssinokhoz; nyelvök elüt az ismert fajokétól, de az egész birodalomban egyforma és igen bővelkedik magánhangzókban; az irást nem ismerik. Általános nálok a harczi szellem, s mindenki katona, ha kora engedi; maguk a parti európaiakra nézve is félelmetesek, s vérengzők győzelmökben; a papok kiszaggatják az ellenség szivét s kenőcsöt csinálnak abból a legbátrabbak részére; a fogak és apróbb csontokból pedig nyakékeket készitenek. Ünnepélyeiken gyakoriak az ember-áldozatok is s Hutchinson, ottani angol ügyvivő 1827 után, Komasyban tizenhét éjen át látta folytattatni a mészárlást. E szertartási kegyetlenkedés azonban szünni kezd az islam befolyása következtében, melly ott mindinkább terjeszkedik [1]).

Az ashantok közt, Bowdich szerint, a következő eredeti hagyomány él. A világ kezdetén Isten három fehér, három fekete férfit s ugyanannyi nőt teremtett; s hogy jövőben ne legyen okuk panaszra, választást engedett nekik a jó és rosz között. A földre egy nagy tök s egy lepecsételt levél helyeztetvén, Isten a választási elsőséget a négereknek adta. Ezek azon hitben, hogy az összes jókat tartalmazza, a tökhöz nyultak, de felnyitván csak egy darab aranyat, vasat s más érczeket találtak abban, mellyeknek nem ismerték hasznát; a fehérek pedig feltörvén a levelet, minden jókra megtanitotta az őket. Ekkor Isten a négereket az erdők és cserjék közt hagyta, a fehéreket pedig a tenger felé vezette, s minden éjjel eljárt hozzájok társalogni; és megtanitván a hajó-épitésre, más földre vezérelte őket. Sok idő mulva visszatértek a fehérek, nagy mennyiségü árút hozván magukkal, hogy kereskedjenek a négerekkel. Ha illy szerencsétlenül nem választanak a négerek, a föld első népévé lettek volna; de látva, hogy Isten elhagyta őket, s előbbre tette a fehére-

[1]) A Bowdich által 1817-ben (*Mission from cape Coast-Castle to Ashantee* London 1819) s Dupuys által 1820-ban tett utazások leirásai igen érdekesek.

ket, a négerek az alsóbb istenségek, s a fetischekhez fordúltak tiszteletökkel, mellyek a folyók, erdők és hegységeken uralkodnak.

Ugyanezen Bowdich az ashantokat aethiopiai régi kivándorlottaknak tartja, kik a carthagóiak maradványaival keveredtek. Arany és elefánt csonttal kereskednek, szönek, festenek, bört gyártanak, s edényeket és ékszereket készitenek; a király ott feltétlen ura az életnek és javaknak; a nagyok egy tanácsa intézi a kül és belügyeket; s különös sajátságnál fogva a korona- ugy, mint a magán javakat a tulajdonos halála után a testvér, ennek nem létében a növér fia, azután a megholt fia, végre első rabszolgája örökli.

A dánok által oda küldött követség a királyt egy arany levelü fa alatt tömör arany trónon ülve találta; faggyúval bekent teste arany porral volt behintve; fején arany zsinóros európai alaku kalapot, derekán tiszta arany övet viselt; lábai arany medenczében nyugodtak, s tetőtől talpig karneol, agát és lazur kövekkel volt fedve: a nagyok, fejökön hamuval, a földön ültek; mintegy száz vádló és vádlott háta mögött, kik szintén a földön ültek, husz hóhér várta meztelen karddal a kivégzési jelt, mi rendes megoldása a pereknek. A király válaszai nevetségesen hiuk voltak, ha kegyetlenek is nem lettek volna. A követhez, ki sok még ekkor is vérző fejeken keresztül jutott hozzá, igy szólt: „Senki sincs hozzám fogható a földön; Isten az égben csak kevéssé múl felül engem.“ Vonakodván a dán követ több sert inni, mert már fejébe ütött, igy szólt a király: „Nem a ser hanem az én arczom fénye kábit el téged, melly az egész világot megrészegiti.“ Meggyőzvén az akimok bátor főnökét, ki önkezüleg végezte ki magát, magához vitette annak fejét, s drága kövekkel ékesitvén következő beszédet tartott hozzá: „Ime, porban hever az, kihez nem volt hasonló Istenen és én kivülem. Oh Orsué testvér, miért nem akartad magadat nálamnál alábbvalónak elismerni? Alkalomra vártál, hogy megölj engem; ugy gondolkodtál, hogy csak egy nagynak kell lenni a világon; s igy kell gondolkodni minden nagy királynak [1]).

Az angolok érintkezésbe tévén magukat velök (1822), hasznot húztak abból, de sokszor fenyegetéseket is kellett türniök; azután Macharty Károly az Afrika partvidékein lévő telepitvények kormányzásával bizatván meg, azon fáradozott, hogy elszigetelje a rettenetes népet a többi parti nemzetektől; sikerült is neki fellázitani ezeket ellene, s kitört a háború; de rá nézve szerencsétlenül, mert

[1]) **Roemer**, *Értesités az Arany partról.*

legyőzetett és megöletett. Egy ujabb hadjáratban majd hogy nem ismét megszégyenült az angol fegyver az ashantok határozottsága ellenében, mig végre a congrév rakéták az angolok részére döntötték el a győzelmet, s békekérésre kényszeritették (1826) Say-Tuto-Kuamina királyt.

Benin.

Miként Ashante Oangarah nyugati, s Daumeh annak közép, ugy Benin is túlsulylyal biró ország annak keleti részén, melly a Guinea öböl hátterében, a Niger terjedelmes deltáján terül el. E partvidékeket már bejárták Lope Gonzales és Diego Cano, midőn Fernando Po 1484-ben meglátogatta a keletre benyuló partokat, mellyek szépségétől elragadtatva a folyót és fokot Formosónak, a szigetet pedig saját nevéről Fernando Po-nak nevezte el. A következett évben Juan Alphonso d' Aveiro folytatta a fürkészetet, s Lissabonba Benin királyának egy követével tért vissza, ki által az Portugalia királyától, II. Jánostól, térítőket kért, nem tudom, vallásos buzgalomból-e, vagy hogy része legyen az előnyökben, mellyeket aranyparti szomszédai az europaiakkali kereskedésből huztak (75. lap). De a térítők mire sem mehettek a megrögzött bálványimádás ellenében, a betegségek pedig felemésztették a gyarmatot.

Egy portugal kormányos, ki Velencze szolgálatában állott, értesitést hagyott ránk többszöri utjairól, mellyeket a XVI. század kezdetén az egyenlitő alatt fekvő San Thomé szigetre tett, s ugyanez némi felvilágositást adott Benin felől; azután 1553-ban az angol Windham Tamás Guinea felé vitorlázott, s Gatóba érkezett. Egy 1600-bóli belga névtelen iró, kinek müvét a danzigi Arthus Gotthard forditotta le, ismertetésekkel szolgált Beninről. 1701-ben David van Nyendaul a helyszinéről Formoso folyó és az ország leirását küldte meg Bosmannak. Azután több mások tanulmányozták és leirták, de nem igen gyarapitották ez országra vonatkozó gyér földrajzi ismereteinket.

Benin gazdag lakókban, kik vendégszeretők és iparképesek, de egyszersmind ragadozók is; a kötényt kivéve, minden más ruhát nélkülöznek; a nők hajzatuk rendbeszedésében heteket töltenek el, de ha egyszer elkészülnek vele, több évre elvetik gondját. Durva zene eszközök hangja mellett s tapsok közt buja tánczot lejtenek, s egyhangú énekekben törnek ki. Bálványimádók és babonásak lévén, ünnepélyeik nem mulnak el ember-áldozatok nélkül; s embervérnek kell megszentelni a korall nyakékeket, mellyek számarány szerint a nemesek megkülönböztető jeleiül szolgálnak egész a királyig (o b a), ki annyit visel, a mennyit akar. Ez huszonnégy óra alatt százezer

embert, s ha a szükség ugy kivánja, kétannyit is fegyver alá szólithat; hadi szolgálatban az öszvért eléje teszik a lónak, s most már bővelkednek tüzfegyverekben. A szigorában különbséget nem ismerő törvény mitsem ad az enyhitő körülményekre, vagy a szándék ártatlanságára; s Landolphe és a természetvizsgáló Palissot de Beauvais 1787-ben hasztalan fáradoztak Aueryben a király egy fiának megmentésén, ki halálra itéltetett, mert esetlegesen megölt egy embert. Ez Auery egy elkülönzött tartomány, melly igen rég idő óta Adû oba-ja egyik testvérének adó gyanánt fizetni szokott évi járadékát szolgáltatja.

A rabszolgák nagy mennyisége, kik Beninbe Afrika belsejéből erődök és mocsárok közti hét havi utazás után érkeznek, Afrika szivéveli összeköttetésről tanuskodik, annál inkább, mert ugy látszik, hogy a XVI. században Benin királya adózója volt a Nigritiában uralkodó Kanó-nak. Igen fontossá válhatnék tehát, ha keresztül rajta eddig még föl nem fedezett folyókon be lehetne hatolni.

A franczia tengerészeti ministerium több év óta Afrika nyugati partjainak alapos kifürkészésével foglalkozik, s Francziaország 1843-ban ismét két kereskedelmi rakhelyre tett szert Assinia és Gabon folyók mellett; de az egészségtelen égalj mindig meghiusitotta a francziák, hollandok és angolok letelepedési kisérleteit. Kivánatos lenne, hogy Bornû, Fellatah, Bambara, Tombuctu és Ashante belső birodalmak megszilárdulván, elnyelnék az elszórt törzseket, s az egység által útat készitnének a polgárosodásnak.

Miként az Atlanti és Földközi tenger, s a sivatag közé zárt Afrika, viszontagságait illetőleg, Európához, ugy annak keleti része Arabiához van füzve; s mi, a portugaloknak a Jóremény fokán tuli fölfedezéseit nyomozva, már bővebben beszéltünk arról (XVI. fejez.).

Madagascar.

Madagascar (M a l e g a c h e), e pompás sziget Afrika keleti partjával szemközt, melly a régieknek talán Menutias, a perzsák és araboknak Fanbabu és Serendib néven volt ismeretes, s melly aztán Marco Polo bizonysága szerint jelenlegi nevét nyerte, a 12-ik és 26-ik dél szélességi fokok közt fekszik, s észak- észak-keletre háromszáz mérföldnyire (leghe) nyulik el nyolczvannál több mérföldnyi szélesség mellett: jelenleg a tulsúlylyal biró ovak, továbbá a sakolavak, s a tulajdonképi malegassok lakják. A franczíák Richelieu alatt 1642-ben a Dauphin erődöt épitették e szigeten, de nem boldogultak, sem telepitvényeik nem birtak ellenállni az angoloknak, kik a császárságí háboruk alatt letelepedtek ott. Francziaország jogot tart e birtokra, de

az angolok elég erősekké tudják magukat tenni a benszülöttekrei befolyás által. Ezek vadak; s egy ártatlansági próba (t a n g h e n), mely a leggyilkolóbb méreggel történik, alkalmat szolgáltat a hatalmasaknak eltenni láb alól ellenségeiket.

A mozambiquei portugal gyarmat nyomoru földmüvelés és igen csekély kereskedésre lévén szoritva, mindinkább hanyatlik; a mellett keleten a malaj fajú s Madagascar északkeleti részén lakó tengeri rabló maratok, északon az arabok, szárazföldi részről pedig a benszülött törzsek támadásainak van kitéve. A rabszolga kereskedés eltörlése megfosztotta azt egyetlen jövedelmi forrásától.

Mozambiqueből, s ama keleti részekről kevesen kisérlették meg Afrikába hatolni, s még kevesebben adtak azokról felvilágositást. A legrégibb Baretto Ferencz, kit Portugalia küldött ki, hogy birtokba vegye az aranybányákat; ez rakhelyeket alapitott, s Tété erődöt épitette. Nálánál negyvenkét napi járásnyival nyomult előbbre 1796-ban Pereira, s érintette a gazembik Zambeze folyó melletti fővárosát, melly folyón 1823-ban Owen vizirati expeditiojának angol tisztjei felmenvén, egész Sana-ig jutottak, s egy portugal gyarmatostól értesitést nyertek, melly közzététetett.

A Jóreményfok.

A Jóreményfoknál Juan de Infante (1498), Bartolomeo Diaz társa, kötött ki első; ennek értesitésére Emmanuel király gyarmatosokat küldött oda, kik félvén a vad benszülöttek közvetlen szomszédságától, Pingoini szigetecskén telepedtek le. Almeida Ferencz, Indiák alkirálya, ki elég merész volt kikötni a Fokon, hetvenöt társával együtt leöletett (1509); s bár a portugalok kegyetlenül megboszulták halálát, mégis lehűtőleg hatott ez esemény az ottani kikötési kedvre. De csakhamar szokásba vették ott állomásozni az Indiába vitorlázó hajók, miért is két századon át a Fok, St. Helena és Ascension szigetekkel együtt mintegy semleges területnek tekintetett, s minden nemzetnek nyitva állott; állandó lakással azonban csak a hottentották és a szomszéd kafferek birtak ott.

Később a hollandok, kik minden birtokaiktól meg akarták fosztani a portugalokat, a Jóremény fokát is elfoglalták, s oda szállitották az elitélteket, óra számra kimért területeket jelölvén ki részökre; azonban ők sem igen ismerték fel jobban elődeiknél e birtok fontosságát. De jól felfogta azt Van Riebeck János Antal sebész, ki is engedélyt nyervén Amsterdamból egy gyarmat alapithatására, oda érkezett, megszeliditette a hottentottákat, szép szerével vagy erővel elfoglalta a szükséges területet, s számüzött gonosztevők, elbocsátott

katonák és öreg tengerészekkel népesitvén azt be, bölcs előrelátással gondoskodott rólok, minek következtében növekedett a népesség, fejlödött a müveltség, szaporodtak a házi állatok. A földet müveletlennek de igen termékenynek találta ; a benszülöttek gyengék és tudatlanok voltak, de alkalmasak a csordák és gulyáknak vadak elleni megőrzésére. Csakhamar egy szép város emelkedett teljes holland csinnal, körülvéve mezei lakokkal, millyenek nálok szokásban vannak ; s jóllehet a társaság az első husz évben negyvenhat milliót kénytelenittetett költeni, nem sokára érezni kezdte az előnyt, melly reája az Indiába vitorlázó összes hajók ottani kikötéséből háramlott. Itt gyüjtötték tehát össze Dél-Afrika kereskedésre alkalmas áruit; azonkivül a Társaság kertjében annyit termeltek, mennyi elég volt egy hajó népségének táplálására.

A nantesi edictum visszavétele után (1685) sok franczia keresett ott vallásszabadságot ; s rögtön europai és idegen gyümölcsökkel diszlettek a mezők, a hol csak egy forrás találtatott, mi mindig a fölfedezések legbecsesebbjének tartatik ; a mi meleg házainkba pedig nagyszerü növények, főleg érzikék és hagymafajuak érkeztek onnan. Továbbá ez is egyike azon, Európán kivüli helyeknek, hol a híres constanz bor termeltetik [1]).

Innen némellyek fürkészetek végett a kafferek és hottentották közé hatoltak, melly utóbbiak piszkosságáról mesével határos dolgokat beszélnek. Igy megeszik a tetüt, utálatos folyadékkali meghintés által szentelik meg az ujházasok egyesülését, a nők természetes köténye tesznek szert, és semmi ismerettel nem látszanak birni az Istenről, jóllehet gyakorolják a büvészetet. Olly helyeken, hol a cipango majom bámulatos értelmiséget árul el, annál meglepőbb a bussmanok és saabok állatias ostobasága, kik az emberi képesség legalsóbb fokán állnak, tétlenek, vadak, nem tudnak nevetni, füstben élnek, s faggyúval bekenve hamuban hevernek ; a férfiak kicsinyek, púpos hátuak, csipőik különösen fejlődvék, hajzatuk gyér és csomókás, arczszögletük az australiakéhoz, szemök a chinaiakéhoz hasonlít ; a nők egész testökben soványak, kivéve ülő részöket, melly aránytalanul kiszökellő ; vadállatok módjára magányosan bolyonganak, s bogyók, gyökerek, hangyatojás, békák, gyikok s főleg sáskákkal táplálkoznak, mellyek megjelenése rájok nézve ünnepet képez. Minden

[1]) A többi helyek a következők : Madeira, a Canari szigetek, Kis-Ázsia, Perzsia; egy kevés Californiából s a Texassal szomszédos Culhuela mexicói tartományból is kerül ki.

társadalmi rend hijával lévén, embereknek is alig látszanak, ha csak nem a mennyiben értenek a nyilak megmérgezéséhez, mellyekkel rejtekből veszik czélba a jövevényt, hogy gyönyörködjenek a kiontott vér látásán, s a hullák bűzében.

A Fok-vidéket illetőleg több rendbeli értesitésekkel birunk kezdve Le Vaillantétól (—1824) a térítő Rollandéig (1833), ki Mosikába a baaruzok fővárosába érkezett, s a kóbor kereskedő Humeéig, ki huszonhat nap járásnyival nyomult előbbre észak-keletnek. Igen sok térítő küldetett oda részint a gyarmatosok, részint a barbárok oktatása végett; s különösen a Morva-testvérek megismertették némileg a hottentottákkal a mi mesterségeinket [1])

Növekedett a Fok fontossága, midőn 1795-ben az angolok azon ürügy alatt, hogy megelőzzék a franczíákat, birtokukba vették azt; s jóllehet az amiensi békében (1802) visszaadták, de 1806-ban ujból és pedig végkép elfoglalták mint legjobb katonai állomást az Atlanti-tenger birtoklása érdekében. Ők elömozditották ott a szőlőmüvelést, s az afrikai müveltség gyupontjává tették azt.

A Fok területe, melly már a hollandok alatt is bövittetett, most [illegible] nczezer nyolczszáz földrajzi négyszög mérföldet foglal el, mellyekből [illegible]gyven müvelés alatt áll, s százharminczkét ezernyi lakossal bir [2]); ezek közül hatvanhétezer fehér, harmincznégyezer rabszolga, és harminczezer benszülött vagyis hottentották, kik szabadoknak nyilvánittattak ugyan, de a valóságban földhöz kötött rabszolgák, s ha megszöknek, mint vademberek (b u s h m e n) üldöztetnek. A koronához tartozván a gyarmat, sem képviseleti kormánynyal, sem helyi választási törvényhozással nem bir, hanem egy kormányzóban összpontosul a teljhatalom, ki százötven ezer lira fizetést húz, s egy végrehajtó tanács által támogattatik, mellyben a katonai főparancsnok, a főbiró, a főkincstárnok s a kormány-titkár ülnek. Minden kerület élén egy biztos áll (l a n d d r o s t), ki a békebirákkal egyetértve itéletet is hoz. Meg lévén fosztva a képviseleti jogoktól, mellyekért minden angol annyira buzog, a régi holland gyarmatosok maradékai folytonosan

---

[1]) 1842-ben tétetett k. *Relation d' un voyage d' exploration au nord-est de la colonie du cap de B. E.* melly utat 1836-ban Arbousset J. és Daumas F. urak, a párizsi evangelikus missio társulat küldérei tettek. Ezek az Orange s a Namagari közti tért járták be; a malutik mellett cannibal csordákat találtak, s Afrika főbb folyóinak forrását az Azurr hegység egy lánczában fedezték fel.

[2]) 1798-ban a lakók száma 62,000 volt; 1806-ban 66,000; 1814-ben 84,000; 1819-ben 99,000; 1821-ben 116,000; 1824 ben 120,000.

panaszokat emelnek, s azt vetik a kormány szemére, hogy nem védi őket eléggé a bussmanok ellen; s valóban nem is lehet reményleni, hogy kedvet kapjanak az angolok viselni ama rendszer költségeit egy olly gyarmatban, mellynek egyedüli előnye földrajzi fekvésében áll.

Kaffer-föld.

A hottentott törzsek majdnem mindnyájan rabszolgákká tétettek az europaiak által; de a vad és emberevő kafferek soha sem léptek bizalmas viszonyba a mieinkkel. Kafferek azaz eretnekeknek neveztettek a keleti part mahomedánjai által a benszülöttek s innen eredt a Kaffer föld név, melly aztán földiróik által Afrika gész belsejére kiterjesztetett. A hollandok azon törzset nevezték így, melly határos volt foki telepitvényeikkel, s melly tulajdonképen Kussanak neveztetik; e nép jól megtermett és munkás; a hal, tojás és sertéshus eledeltől tartózkodik; kedveli a hosszas kirándulásokat, vadászatot, fegyvergyakorlatot, s boszú-szövetség füzi őket össze. Végre az amakosak között egyike tünt fel azon lényeknek, kik nagy dolgokra látszanak rendeltetve lenni. Ez az alacsony sorsu de észlelő balog Makanna volt, ki gyakran meglátogatván az uj telepitvényeket, megismerkedett a mi müveltségünkkel és vallásunkkal, mellyet összeütvén ősi hite hamis eszméivel a kettőből egyet alakított, s azt terjesztésére vállalkozott. Isten követének s Krisztus testvérének adván ki magát, szenvedélyes s meggyőződésből eredő ékesszólásával sokakat megnyert az uj hitnek; mint oraculumhoz fordultak hozzá tanácsokért, s midőn Amakosa törzsei egyesültek, hogy hadat üzenjenek Gaika főnöknek, ki az angolokhoz hajlott, Makanna prófétának s hadvezérnek kiáltatott ki (1817). Az angolok betörvén s elpusztitván ekkor ez országot, Makanna föltette magában megboszulni övéit, s összehiván, Grahams-Town-nak, az angol gyarmatok e részekeni fővárosának ostrom ára vezette őket. A roham iszonyatos volt (1818), de a tüzfegyverek diadalmaskodtak; a fegyvertelen kafferek felkonczoltattak, s maga Makanna is futásban keresett menedéket. Az angolok fenyegetve követelvén a kafferektől Makanna kiadatását, ez, mint nápolyi Alphons, elhatározta magát személyesen menni át ellenségeihez béke kisérlet végett. De nagylelküségrei számitásában csalatkozott, mert az angolok örökös bányafogságra itélték. Azonban alig mult el egy év, a gonosztevők, kikkel együtt volt eltemetve, már is mint félistent tisztelték őt, minek következtében sikerült neki erőszakosan megmenekülni s fogolytársaival együtt hajóra kapni; de a nagy súly miatt

elmerült a hajó, s azzal együtt az angolok félelme s a kafferek reménye, Makanna is [1]).

A partok fölfedezése nem jár nagy nehézséggel, mert szabályosak, s csekély terjedelmüek a szárazfölddel összehasonlitva: de Afrika szive mindeddig rejtély maradt, mellynek megfejtésén folytonosan de hasztalan fáradoztak; csak a téritők hatoltak be egész a naptéritők alatt lévő bucinanok országába. Az utazás igen nehéz közép Afrika fekete törzsei közt, mellyek sivatagok és hegységek által védvék, tudatlanok, vadak s féltékenyek szabadságukra. A fehér ember rájok nézve rosz szellem, a hóditás előfutára, s iszonyt vagy megvetést költ bennök a szerint a mint diadalmasan keresztül tör a majdnem ember feletti akadályokon, vagy legyőzetik az öldöklő égalj által. Ha ellenben valamelly szerencsés gyógyitás által megnyeri egy törzs tiszteletét és szeretetét, nem bocsátják el többé; s a fejedelmek erőszakkal visszatartják zenészeik és bohóczaik közt, hogy védje őket a halál ellen, s izgató szerekkel csiklandozza eltompult érzékeiket. És azután jaj neki, ha mint keresztény nem akar megjelenni a Korán olvasásán, az imáknál és mosdakodásoknál.

Utazók.

A legtanultabb és legrokonszenvesebb utazók egyike, James Bruce of Kinnaird, a Nilus mesés forrásainak kifürkészését tűzte ki magának feladatul. Miután Europa nagyrészét, Berberia partvidékeit, Syriát bejárta, s az arab nyelvet és csillagjós tudományt sajátjává tette volna, a féltékenyen elzárt Egyiptomba hatolt (1768), hol csillagjósnak adván ki magát, szives fogadtatásra talált. Akkor felhajózván a Niluson, bement a polgári háboruk által dult Abyssiniába, s daczára az akadályoknak elérte útjának czélját (1768). „Végre tehát azon helyen vagyok, melly háromezer évnél tovább fárasztotta minden régi és ujabb népek szellemét, értelmét és bátorságát. Királyok hadseregek élén kisérlették meg ezt fölfedezni; s hadjárataik csak az áldozatok nagy számáról nevezetesek. A fejedelmek sok századon át hirt, gazdagságot, megtiszteltetést igértek alattvalóik miriadjainak, s mégis egy sem akadt, ki tudvágyukat kielégiteni, az emberi nemet annyi ideig szenvedett sérelmeiért megboszulni, s a földirati tudományt egy olly annyira ohajtott fölfedezéssel gazdagitani képes lett volna.“

---

[1]) **Pringel**, *Afrikai vázlatok.*

A guano, ez állati trágya fölfedezése egy időre igen nevezetessé tette Ischaboet, s a Jóreményfok alatt fekvő több más szigetet. A nevezett szigetről rövid idő alatt 500,000 tonnányi szállittatott el.

Ez út, mellyet ő saját költségén, egyedül tudományos czélból tett meg, becsületére válik Brucenak; de a leirásban használt könynyelmü és felfuvalkodott hang, s a regényes kalandok, mellyekkel nagyitotta a legyőzött akadályokat, mesés szinben tüntették fel értesitését; az általa látott forrás sem a Nilusé, hanem a Bar el-Azergueé volt, mellyet már mások, s névszerint Paez portugal téritő is láttak. Az agowok törzse, melly ott lakik, e forrást szentnek tartja, s minden évben egy fekete tinót áldoz tiszteletére, mellynek husa a törzs főnökei közt osztatik szét.

Az angolok, főleg a mult század második felében nagy kedvet kapván az utazáshoz, Londonban egy Afrikai társulatot alapitottak e szárazföld közép részeinek kifürkészése végett (1791). Salt ismertetéseket gyüjtött, különösen azon kereskedőktől, kik Senaból rabszolgákat hordanak Angolába. Morice azt állitja, miszerint Isle de Franceból, melly szigot 1776-ban száz évre terjedő szövetségi szerződésre lépett Quiloa mórjaival, minden évben egy afrikaiakból álló karaván indul el, melly e földrész szivén keresztül jut a nyugati partokhoz s tér onnan vissza, mi közben növények, gyümölcsök, s főkép tamarinddal táplálkozik [1]); ez, ha igaz, azt bizonyitja, hogy Afrika belsejében nincsenek nagy nemzetek. A fáradhatlan utazó Ledyard, ki kisérletet tett szárazföldön jutni Kamtschatkába, s egész az egyesült államokig hatolni át Amerikán, Cairóba menvén ismereteket és eszközöket gyüjtött, hogy a Niger forrásaihoz juthasson; de a halál megakadályozta őt terve kivitelében [2]).

Kikerülendők a Sahara nehézségeit, Gambia felől igyekeztek bejutni, s az első kisérletek rosz kimenetele nem bátortalanitotta a skót Mungo Parkot, ki teljes lévén bátorság- és értelemmel, elefántvadászok és rabszolga-kereskedők vezetése mellett, ezerféle veszélyek közt a Nigerhez jutott, honnan aztán kimerülve, de lelkében meg nem törve, egy rabszolga szállitmánynyal tért vissza. Néhány év mulva a kormány egy, a Niger kiismerése végett útnak inditott expeditio élére állitotta őt (1803); ki is, miután a méh-rajok, a rendkivüli hőség s egy heves zivatar által elcsigázott társai nagyrészétől megfosztatott

---

[1]) **Cossigny**, *Moyens d' améliorer les colonies.* III. köt. 246 és köv. l.

[2]) **Walkenaer**, *Recherches géographiques sur l' intérieur de l' Afrique Septentrionale.*

Öregebb **Denham, Clapperton** kapitány, és doctor **Oudney** *utazása és fölfedezései észak és közép Afrikában.*

Douville, *Voyage dans l' Afrique centrale en* 1827-28-30.

volna, néhányad magával keresztül hatolván azon hegységeken, melyek a Nigert elválasztják Senegaltól, az emlitett folyóra szállott (1805 nov. 16.), s többé mit sem lehetett rólok hallani.

A nehézségek a helyett, hogy lehütötték volna, inkább fokozni látszottak mások bátorságát, s a Niger és Tombuctu továbbra is sokak fáradságos utazásainak lőn czélpontja, kik közől számosan estek ott áldozatul a betegségek, az iszonyu égalj, s a benszülöttek töreinek, kik gyanakodókká tétetvén az angoloknak Indiában véghezvitt garázdálkodása által, rosz szemmel nézték az europaiakat. A paduai Gianbattista Belzoni, miután beutazta Nubiát, Beninbe s Afrika közép részeibe szándékozott hatolni; s e végre már meg is tette a szüséges készületeket, de meghalt (1823). Oudney orvos és Clapperton kapitány (1825-27) jóval előbbre nyomultak s fölfedezték az Afrika szivébe vezető legrövidebb és legkönnyebb utat; de ők is elvesztek, és pedig amaz a hideg, emez a vérhas következtében. Clapperton szerint a nők ott szépek, szeretik a fehéreket, férfiakként harczolnak, s versenyeznek a lóval futásban. Laing, az öregebb, a sivatagon keresztül Tombuctuba érkezett (1826), s két hónapig időzött ott; de visszatértében megöletett a rabolva kalandozó vad mórok által; ez azonban nem ijesztette vissza a franczia René La Caille t (—1838) ki a partról Congo hegységeihez, s onnan a Dibbie tóhoz hatolt, azután pedig Arawan-on keresztül Marokko nagy sivatagára tért vissza.

Tombuctu.

E város nagyon messze áll attól, mellyet a régi értesitések után képzeltünk magunknak; körüskörül futó homok és puszta természet terül el; házai földből roszul épitvék, lakói száma körülbelül tizenkétezerre megy, s ezek is nagyobbrészt fekete kissurok vagy marokkói mórok, kik miután megszedik magukat, visszatérnek; a hőség ott fojtó, a vallás mahomedán; a népesség szép fekete szinü, szelid és vendégszerető; nőik kecsesek, s nem olly rabszolgai állapotban vannak mint a berbérek közt. Mondják, hogy Tombuctu 1116-ban Boktua által alapittatott, ki a Dscholibával szomszédos oázon telepedett le; a XIV. század közepén fővárosa volt egy nagy birodalomnak, melly Agadez, Kashenah, Gualata, Kano, Melli, Zamfara és Zegzeg országokat foglalta magában; midőn 1672-ben Muley Ismael, Marokko császára, elfoglalta, már hanyatlófélben volt; azután a mórok kezére került (1727), kik 1805-ig tartották, a midőn Sego fekete királya a hatalmas Bambarra birodalom egy tartományává tette azt. A király, nemkülönben mint alattvalói, szintén kereskedéssel foglalkozik, nem üz semmi fényt, nincsenek ministerei, nem szed adókat. A karavá-

nok sót, drágaköveket, s más árukat és termékeket hordanak oda Európából és Indiából, mikért cserében por- vagy kikészitett aranyat, elefánt és orrszarvu fogakat, saharai gabonát, kopált, assa foetidat, ében és szantálfát, indigót, senegali mézgát és rabszolgákat kapnak, kikre ott szabályos vadászatot tartanak, s kik a musulmanoktól gyakran visszanyerik szabadságukat, ha elfogadják vallásukat.

Ez országok azok, mellyeket az európaiak Sudan-nak vagyis Nigritiának neveznek; az ettől Mozambiqueig, s Abyssiniától vagy Monomotapától Congóig terjedő földek még mindig ismeretlenek; és miután a tengerekben már nem maradt hely, hová a mesés Atlantis helyezhetnék, nem hiányzanak, kik azt egy Afrika közepén elterülő Kaspi tóban vélik föltalálhatni. A tunisi Mohammed ebn-Omar,atyja fölkeresése végett utra kelvén, a musulmanoknak sajátos kitartással Darfurba érkezett (1803), s némi ismertetésekkel szolgált arról; ezeknél terjedelmesebbeket birunk egy más tunisi Mohammedtől, ki arab nyelven irta le Sudanba tett utját, hol egy várost és emlékeket talált, mellyek Egyiptom és belső Afrika müveltsége közti közép miveltségi állapotra hagynának következtetni.

A Niger igen alkalmas lenne utat nyitni belső Afrikába, miért is az Afrikai társaság minden áron azon volt, hogy fölfedezze annak folyását. Bebizonyult, hogy nyugatról keletre foly, hogy nem egy a Nilussal, s hogy az Atlanti-tengerbe ömlik, de nem tudták hol? Ennek kifürkészése végett Llander Richard, ki már Clappertont is szolgálta, s testvére János indultak utnak. Bussába érkezvén (1830), hol Mungo-Park elveszett, követték az ott sziklás folyó mentét, s mindenféle bántalmakat szenvedtek az aranyvágyó benszülöttek részéről, kik majd megfosztották, majd bebörtönözték, majd ismét félistenekként tisztelték, s végre is mint foglyokat a tengerhez szállitották őket. Tisztába jöttek tehát, miszerint a Niger, mellyet a benszülöttek Dscholiba vagy Quorrá-nak neveznek, a helyett hogy egyesülne a Nilussal vagy elveszne a homokban, nyolczszázötven mérföldnyi (leghe) futás után a Guinea öböl Formoso foknak nevezett partján felül az Oceánba ömlik.

A Gambia (Stachir), melly torkolatánál kilencz mérföldnyi (miglia) széles, a legujabb fölfedezésekig Senegallal zavartatott össze, mig most tudjuk, miszerint ez, a Senegal és a Niger a Kong hegységek nagy lánczának nyugati lejtőjén, az északi szélesség 11-ik foka alatt szülemlenek; a két első északnak kezd folyni, azután nyugatra hajlik, végre délnyugatra ömlik a tengerbe; a Niger pedig, a helyett hogy szabályosan torkolata felé haladna, előbb északkelet, majd ke-

letre foly, azután visszavévén kezdetleges irányát tovább délre, azután délkeletre fordul, mig végre egész alsóbb futásában délnyugatnak tart. Ebből, s azon körülményből, hogy majd folyónak, majd tengerkarnak látszik, származtak az ellenmondó értesitések. Partjai müveltek miként a Themseé, s a környékén emelkedő városokban Gambia, Senegal, Marokkó, Fez, Cairo, Darfurból jönek össze kereskedők anélkül, hogy zavarnák a békét, mi mindenesetre oda mutat, hogy az ottani királyok tudják mások jogait tisztelni, s képesek biztonságot nyujtani és igazságot szolgáltatni.

E fölfedezést rögtön a kereskedelem előnyére akarták felhasználni, s két gőzöst küldtek a Nigerre (1832) de minden eredmény nélkül; a legénység nagy részét elseperte a hideg láz, maga Llander Richard pedig sebek következtében halt meg. 1840-ben az angolok Trotter kapitány vezérlete alatt ujolag három gőzhajót inditottak utnak, de ismét hasztalan; iszonyu betegségek ütvén ki, Trotter csupán egy tiszttel és három tengerészszel tért vissza, s oda lett három millio költség. De mennyi nem veszett el, mielőtt Diaz és Columbus sikert arattak?

A rettenhetlen Seetzen utra kelt, hogy meglátogassa Melindát, s bejárja azon helyeket, mellyeket régente az európaiak birtak a keleti parton; illyenek Lamo, melly nagy szamarairól nevezetes; Patta, honnan a maskati arabok 1692-ben elüzték az európaiakat; Jubo, kigyós partjaival; Bracca, e kis köztársaság, hol élénk kereskedés folyt Arabia és Indiával, s mellynek lakói halzsirral bekent köveket imádtak. Seetzen azonban nem érhette czélját, mert Yemen imamjának rendeletére, kinél gyanuba esett, megmérgeztetett.

Az Afrika környékén levő gyarmatok között, kivéve az északi földnyelvet, legtekintélyesebbek az angolokéi, kik hogy fentarthassák azokban magukat, nagy tengeri erőt kénytelenek igénybe venni. Az európaiakra nézve öldöklő égalj miatt az őrség nagyrészt néger katonákból áll, kik erődök által védetve, képesittetnek az ellenállásra, legalább addig, mig a betegségek fel nem emésztik a meggondolatlan támadót.

A Gambia folyó környékén legfontosabb angol telepitvény Bathurst, melly Santa Maria szigeten fekszik s jó katonai őrállomásokkal bir. Ez és a többiek, mellyek a nyugati part hosszában egész St. Helena és Ascension szigetekig vannak elszórva, mintegy előőrsekül szolgálnak Angliának indiai birtokai felé, biztositják számára Afrika kereskedelmét, s egyszersmind a legnemesebb czélnak, t. i. a néger-kereskedés megszüntetésének elérését is könnyitik, eredetében akadályoz-

ván azt. E végre, de meg azért is, hogy meghonositsa ott a czukortermelést, már a franczia Landolphe kapitány is alapitott Ouaryban egy gyarmatot, mellynek azonban szerencsétlen vége lett; ugyanis liverpooli néger-kereskedők (1792), kik jövedelmök csökkenésétől féltek, béke idején feldulták a telepitvényt, s leölték a néger munkásokat [1]).

Miként én hinni akarom, valódi igazság és emberiségi érzet, de miként mások mondják, azon roszul titkolt érdek, miszerint ürügye legyen más országok tengerészetének szemmel tartására, birta Angliát azon nyilatkozatra, hogy mint kalózokat fogja üldözőbe venni a néger-rabló hajókat. E czélra a partokon több erőd, különösen pedig a sierra leonai szolgál neki őrhelyül. Elhagyván a portugalok e részekeni ügyvivőségeiket, az angolok Bany szigeten telepedtek le, melly Sierra Leona félszigettől északra a tengeröbölben fekszik. Miután az amerikai függetlenségi harcz bevégződött, Dupont de Nemours, s Smeathman orvos tanácsára a négerek, kik angol hajókon vagy ezredekben szolgáltak, Sierra-Leonába szállittattak. Ezek négyszázan voltak, s negyven fehér felügyelete alatt álltak: de már az első évben felényire olvadtak le; a többiek pedig megtámadtatván a benszülöttek által, Bany szigetre kényszerültek menekülni.

Midőn 1791-ben a feljebb emlitett Afrikai társulat azon szent czélból, hogy müvelje Afrikát, létre jött, egy uj telpitvény alakittatott ott Jamaikából kiutasitott rabló négerekből; de egy franczia csapat, melly nem ismerte a telepitvény czélját, feldulta azt. Akkor lemondván róla a társaság koronabirtoknak nyilvánittatott, s attól kapta törvényeit, mellyek azonban mindig a társaság befolyásával hozatnak. Kihirdettetvén a négerkereskedés megszüntetése (1808),elhatározták Sierra-Leonában telepiteni le azon négereket, kik a rabló hajókról megszabadittatnának; s nagyobbittatván 1825-ben Sherbro sziget megszerzése által, a következő évben már huszezernél többre ment az ott kiszállitottak száma, kik tizenkét községbe osztattak el, mellyek iskolák, posták, szállodák és utakkal vannak ellátva.

Az ember nem hinné alkalmasabb helyet találhatni e félszigetnél, melly fokozatosan emelkedvén a tenger szinétől erdős halmok nagyszerü lánczolata által köttetik össze a szárazfölddel; és mégis iszonyatos ott a halandóság; azonkivül a kapzsiság módot talál benne vérkereskedéssé tenni azt, mi a felszabaditásra volna szolgálandó; a négerek nem adatnak vissza családjaiknak, hanem a legdurvább bá-

[1]) **Clarkson**, *The history of the abolition of the Slave-trade.* London 1808.

násmódnak vannak kitéve; és ez mindaddig igy fog tartani, mig a néger kereskedést nem sikerül elnyomni (147. lap). Négyszáz milliónál többe került Angliának e telepitvény; azonban a költség lassanként alább száll; az európaiakra öldöklő ott az égalj, ellenben a négerek szaporodnak, s állitják, miszerint a nevelés, különösen a methodisták fáradozása által, gyümölcsözővé kezd lenni, ugy hogy már közülök választják a helyhatósági tisztviselőket és esküdteket. A methodisták huszonhat kápolnáján kivül husz épittetett azon fákból, mellyek az angolok által elfogott négerrabló hajókról koboztattak el.

Az amerikai gyarmatositó társaság 1821-ben Mesurado foktól keletre a kis Liberiát alapitotta, melly azért neveztetik igy, mivel egészen szabadokból áll; s kivéve a főügyvivőt, lakók és tisztviselők mindnyájan négerek, kik meg nem engedik, hogy fehér telepedjék ott le. Mindent saját eszök szerint és jól kezelnek; s bár számuk alig megy két ezerre, mégis olly tekintélyre tudtak szert tenni, miszerint egynémelly szomszédos királyok oltalmuk alá helyezik magukat. Egy más ehez hasonló gyarmatot az északamerikaiak is alapitottak a Pálmák foka mellett.

Most hogy a Suezi földszoros, mint valódi összeköttetési ut Angolország és Bengala közt, olly élénk figyelem tárgya lett, lehet, közel van az idő, mellyben a keleti parton lévő gyarmatok is nagyfontosságra teendnek szert, s illy módon teljesülésbe mennek Albuquerque nagyszerü tervei.[1]). A főpont Aden, melly nagy kikötővel bir, de melly csak a török hóditás után a XVII. században erősittetett meg. Utoljára Saidsha sultánjának volt birtokában; s ekkor történt (1836), hogy egy angol kereskedő, egyetértve a sultánnal tönkre hagyta tétetni e partokon hajóját, miután előbb busásan biztositotta volna azt. Kiderülvén a csalás, s nem sikerülvén az egyezkedés, az angolok elfoglalták ez állomást, s most is birtokukban tartják, földadót fizetvén ama sultánnak; és rögtön megerősitették, mert belátták, hogy mint katonai állomásnak nincs párja a Vörös-tengeren, a mellett elősegiti a mokkai kávé kereskedelmét, s egyszersmind alkalmas kőszén letéti helyül is szolgál.

---

[1]) Állitják hogy mostanában (1850 kezdetén) Afrika déli részén egy nagy tó fedeztetett fel, mellybe sok folyó ömlik, s Európában ismeretlen fák által környeztetik.

HUSZONHARMADIK FEJEZET.

Az Antillák. — Tengeri rablók.

Miként láttuk, már a régi világ-abroszokon is jegyezték az Oceanon Antiliát, majd mint egyetlen szigetet, majd mint szigetcsoportot; s némellyek a Canariák felé, mások Japánhoz közel fekvőnek hitték azt. Columbus azon meggyőződésben, hogy Indiába jutott, e névvel a Lucayi-szigetektől, mellyeknél először kikötött, nem nagy távolra eső azon sziget-tengert ruházta fel, mely Florida déli végrészétől, hol a mexicói öböl megnyilik, mintegy ezer hétszáz mérföldnyi (miglia) hosszú görbe vonalban egész az Orinoco torkolatáig huzódik.

Első tekintetre azt hihetné az ember, hogy egykor a két continenssel összefüggő szárazföld volt az, mellyet a tenger szakitott el; de ha földtanilag megvizsgáljuk, azon meggyőződésre jutunk, miszerint többen közülök később emelkedtek ki Cuba, Haiti, Jamaika és Portorico ősieknek nevezhető gránit és érczne mü szigeteinél. Temérdek tűzhányó forrong e körben, s gyakori földrengések sülyesztik el vagy döntik halomra a városokat [1]). Egy más ostor, az ugynevezett uraganok vagy forgó szelek is dúlnak e tájakon, mellyek sziklákat elmozditani képes erővel törvén ki, villámcsapások és záporözön közt vizforgatagokat emelnek a tengeren, labdaként vetik partra a legnagyobb hajókat is, s mint szemetet seprik el a fákat és épületeket.

Ezt leszámítva igéző ott az örökké derült éghajlat, melly alatt soha sem vesztik el a plánták zöldjöket, s csak az esős évszak önt új életet a növényzetbe, melly megerősödve az egyenlitői vidékek pompáját fejti ki, s táplálja ama rovarok megszámlálhatlan seregét, mellyek a naptéritői földek ostorát képezik. A keletről folytonosan fúvó szelek miatt az Antillák keletre eső szigetei Szél feletti, a Columbia partjai mellett fekvők pedig Szél alattiaknak neveztettek.

Az európaiak két fő, erkölcsök és kinézésre egymástól nagyon elütő népfajt találtak ott. Az egyik, melly a déli szigeteken lakott, s

---

[1]) 1691-ben Haitiban Agira város döntetett romba; 1751 és 52-ben Port au Prince és Laguayra; 92-ben Port Royal és Jamaika szenvedett a földrengés miatt; 91-ben egész Cuba megrázatott; a Point-a-Pitre-t 1843-ban ért szerencsétlenség ismeretes.

melly Guyanából jött oda, honnan a hatalmas arrowak-ok üzték ki, caraiboknak neveztetett; ezek rézszinüek, elevenek, magas, erös testüek voltak, s emberhússal táplálkozván folytonosan kirándulásokat tettek a többi Antillákba és a szárazföldre, hogy foglyokat ejtsenek; az európaiaknak olly makacsúl ellenállottak, miszerint kényteleniteltek irtó háborút inditani ellenök, s most már talán fajtájok is végkép ki van veszve. Az Antillák többi lakói szelidek sőt elpuhultak voltak, s nagyrészt kivesztek a hóditók által rájok erőszakolt terhes munkák következtében.

Kezdetben egyedül a spanyolok úrkodtak az Antillákon, s mi már beszéltünk azon főbbek sorsáról, mellyekben a vad és képtelen gyarmat-rendszer legelőször gyakorlatba vétetett. Később nem volt nemzet, melly e szigeteken telepitvénynyel birni [1]), s a czukornádat müvelni nem akarta volna, melly ott sokkal jobban sikerült mint eredeti hazájában. A hollandok a pompás kikötővel biró Curaçaot (1634), honnan Venezuelával kereskedtek, továbbá a jól megerősitett S. Eustache-t, s a termékeny Sabát foglalták el; és sokáig küzködtek Francziaországgal Tabago birtokáért, mely aztán az angoloké lett. Dánia az Indiai társaságtól S. Croix, és S. Thomast vásárolta meg (1733). A svédek S. Barthelemyt tették sajátjokká (1784), megvásárolván azt Francziaországtól. A Kis-Antillák majdnem egész csoportja a francziák kezére került (1625—30); de a társaság oly kevés fontosságot tulajdonitott nekik, miszerint részletenkint ismét túladott rajtok; amikor is Boisseret három ezer frankért Guadelupe, Marie Galante, s a des Saintes szigeteket; Duparquet pedig hatvan ezerért Martinique-ot, Santa Luciát, Grenadát, s a Grenadin-eket vette meg, melly utóbbiaknak csupán kettejeért nyolczvan ezret kapott; a maltai rend ötvenezer tallérért St. Christoph, S. Martin, S. Barthelemy, S. Croix és Tortola szigeteket szerezte meg (1651). A vásárlók megkegyelmezési joggal birtak, s korlátlan hatalommal rendelkeztek a területekkel, mint szintén a polgári és katonai hivatalokkal is; s a magán érdek nem keveset tett e szigetek sorsának javitására; csakhogy a hollandok továbbra is igen tevékeny dugárúságot üztek ott.

San Domingo, melly a spanyolok első tartózkodási helyeül szolgált az új világban, miként már mondtuk, csakhamar megnéptelenit-

---

[1]) A telepitvények következő időrendben slapittattak: St. Christoph 1623; Barbada 1624; Nevis 1628; Antigua 1632; Montserrat 1634; Anguilla 1650; Jamaica a spanyoloktól 1655-ben, Tortola a hollandoktól 1666-ban, a franczia Antillák 1764-ben vétettek el.

tetett, a hiány pótlása végett oda szállitott négerek pedig fellázadtak; és ez volt az első visszahatás ama fekete törzs részéről, melly később csakugyan uralkodóvá volt ott válandó. Egy izben földrengés rombolta össze e szigetet; azután meg Erzsébet királyné rendeletére Drake pusztitotta azt el (1586). E közben a benlakók kivesztek; a nyerészkedők örömestebb keresték fel Mexicót, Perut vagy Új-Granadát; a kevés megmaradottak pedig nélkülözvén a bányák müvelésére szükséges karerőt és tőkét, tengeri rablásra adták magukat, annál is inkább, mert a kormány eltiltotta az idegenekkel való kereskedést, s e végből lerontotta a kikötőket, minek következtében a népség, melly most már csupán tizennégyezer creol, és ezer kétszáz lázongó négerből állott, csak is a sziget belsejére volt szoritva.

Az Antillák fő foglalkozása mindig a csempészet volt, ez összeesküvése a társadalomnak a kincstár ellen, melly helyreállitja a tiltó törvények által megzavart egyensulyt, s mellyben mindig az nyer, ki mer. E kereskedelmi epigrammának megvan a maga drámai sőt hősi része is. Az Antillák összes szigetein egy keveréke a merész tengeri rablóknak fészkelte meg magát, kik a legveszélyesebb partokat keresték fel, s a viharokkal szövetkeztek, hogy hadat üzenjenek a tilalom szellemének s a papirra tett de tehetetlen törvényeknek. Cuba pompás szigete, azt lehet mondani, néptelenül hevert, s a helyett vadak lepték el, miért is oda huzódtak vadászat végett, kik rabló életre adták magukat, s csakhamar igen nyereségessé lett ott az élelmi szerekkel való kereskedés. A vadászok megölvén a vadat, a caraibok módjára tüz fölé helyezett róstélyon száritották azt ki; e cselekvény az ottani nyelvben b u c a n szóval fejeztetik ki, s ebből származott a b u c a n i e r név, melly ama rablóknak adatott, kik nagyrészt francziák voltak, s egyikében éltek ama társadalmaknak, mellyeknek a rablók gyakran nyújtották látványát.

A bucanier ruha gyanánt az állatok lehúzott bőrét használta, s mindig húsz—harmincz ebbel és golyóra töltött puskával járt, melly egyedüli szerszáma volt mesterségének, s egyedüli megoldója vitás ügyeinek. Közmondásként divott köztök mintha Isten azt parancsolta volna: — „Hat napon át bikákat ölj, a hetediken hajóra hordd bőreiket.“ Ha a bucanier vadászaton nem volt, nyomozással és a helyek felismerésével, vagy narancsfák ápolásával töltötte idejét. Igy élt ő választott magányában ebei és alárendeltjei körében, kik Európából érkezett kalandorok voltak, s három évre kötelezték le neki magukat. Ha hajót vett észre, rögtön partra szállitotta a böröket és vadhúst, s röviden végezvén a vásárt, ismét visszafordúlt, hogy új kész-

letre tegyen szert. A spanyolok, hogy kiszoritsák őket az Antillákból, kipusztitották a vad bikákat; de hasztalan, mert ismét angol tengeri rablók, kik honi nyelvökön Freebooters-ek vagy hibásan Flibusterek-nek neveztettek, telepedvén meg e szigeteken, fegyverhatalommal biztositották a csempészetet. A spanyolok elleni közös gyülölet s a rabolva nyerészkedési szándék ezeket aztán Part testvérek czim, s a társadalom ellenségeihez illő törvények alatt a bucanierokkal szövetkeztették. Már előbb egy franczia és angolokból álló vegyes nép foglalta el St. Christóphot (1623), melly dohány-termesztéssel foglalkozott; de kiüzetvén onnan a spanyolok által, egy részök kalózkodásra adta magát, a többiek pedig a San Domingóval szomszédos Tortolára menvén át, letéti helyéül és központjává tették azt csempészeteiknek, mellyeket különösen a spanyolok kárára üztek, miért is ezek ellenségei által szivesen láttattak, sőt szabadalom-levelekkel is felruháztattak.

A flibusterek közt tökéletes jogegyenlőség uralkodott; nem voltak saját nőik, nem gyermekeik, hanem mindent közösen birtak. Szennyesek és rangaszok, büszkeségöket a jó fegyverben helyezték, s új nevet vettek fel a keresztség vagyis azon vizbe meritès után, mellyet minden tengerésznek ki kell állania, midőn első izben áthalad a naptéritőkön. A korlátlan szabadság, s a bátorság gyakorolhatására naponként kinálkozó alkalmak vonzóvá tették ez életmódot; nem voltak közöttök birák, nem papok; bántalmaztatván megölték a bántalmazót, s bejelentették tettöket társaiknak; ezek megvizsgálták az ügyet; ha szabályszerüleg történt a megtorlás, eltemették a holtat, s ezzel vége volt a dolognak; ha nem, fához kötötték a gyilkost, s mindenik egy csapást mért rá. Tömegesen fedetlen csónakokba szállva, s csak kétszersült, viz és fegyverekkel ellátva, egész heteken át elnyomorogtak a helyszüke miatt egymás oldala mellett kinyujtózva, miközben legfeljebb is valami szakadozott vitorla darabbal védték magukat a függőlegesen sütő nap sugarai ellen, és nem egyszer voltak kitéve az éhség iszonyainak; de tört vagy szakadt, soha sem tértek vissza üres kézzel.

Alig hogy egy hajót észrevettek a láthatáron, rögtön ellene indultak, bár millyen volt is az; s azon fölénynél fogva, mellyet a vakmerőség ad, gyakran hadi hajókat is ejtettek hatalmokba, mellyek pedig egy puszta lökéssel elmerithették volna az ő gyenge bárkáikat. Mihelyt a hajó közelébe jutottak, hetven-nyolczvan elhatározott és iszonyúan fölfegyverzett rabló vetette magát annak födélzetére, kik legelőször is a lőpor helyiséget foglalták el, készek lévén szükség ese-

tén magukkal együtt légbe röpittetni a hajót. Ki birt volna ellenállni olly népnek, melly sohasem hátrált, s melly megvetette a halált? innen a bátorság azon csodái, mellyek alig látszanak hihetőknek. Pierre Legrand de Dieppe egy galeon közelébe jutván, elmeriti csónakját, mi közben felkúszik a köteleken, s oly bámulatot és félelmet gerjeszt, miszerint egymagának sikerült elfogni a leggazdagabb hajót. Montbars igy kiált a megtámadottakra: „Védjétek magatokat, hogy megölhesselek.“

A zsákmány Tortolára vitetvén, a rablók közt nem szokatlan méltányossággal osztatott szét; az első részletek a megsebesülteknek jutottak, kik szabályszerüleg kárpótlásban is részesittettek, tudnillik száz tallérban egy szemért, és kétszázban egy karért; ha valamellyik elesett, részlete családjának, vagy ha az nem volt, az egyházaknak adatott át lelke üdveért mondandó szent misékre. A mit igy fáradságosan összeszereztek, csakhamar eltékozolták; s midőn mindenből kifogytak, ismét új kereset után láttak. Meg nem elégedve a vizekeni rablással, a szárazföldre is tettek betöréseket, hol városokat fosztottak ki, sőt hóditásokat is kisérlettek meg. Ha a tenger, az ellenséges fegyverek, vagy a vadak fogai megkimélték, a flibuster otthon kényelemben és tiszteltetve végezte életét. Mert a merészség és rendkivüli vállalatok azon bámulatot keltették fel irányokban, melly könynyen fölcseréltetik a becsüléssel; minden részről özönlöttek hozzájok s Brouage, Morgan, Lebasque, Dávid Nau l'Ecuyer, Picard s több más főnökeik nevei mint hősökéi emlegettettek; sőt némelly franczia nemesek, mint egy Grammont vagy egy Montbars, sem tartották állásukhoz illetlennek résztvenni a flibusterek veszélyes kalandjaiban.

A poitoui származásu Nau l'Olonnese már félelmessé tette magát az Antillákban, midőn hajótörést szenvedett, s minden hozzá tartozói leölettek Carthagena lakói által; de ő a hullák közé rejti magát, s éjjel egy megölt spanyol ruháiba öltözvén előlép és fellázit néhány rabszolgát, kikkel Tortolára tér vissza. Innen husz flibusterrel kiindulván a Cuba szigeten lévő Caye kikötője előtt mutatja magát, melly város bőrrel, czukorral és dohánynyal kereskedett. Hirét vévén ennek Havanna kormányzója, egy hajót rendel ki tiz ágyuval és hatvan emberrel, meghagyván nekik, hogy vissza ne térjenek, mig a flibustereket kézre nem keritik; s egy négert is ad melléjök, ki, Olonneset kivéve, mindnyájokat megfojtsa. Ez két sajkával befut az öbölbe, hogy valamelly jobb hajóra tegyen szert, s ott találja a fregátot, mellynek megérkezéséről mit sem tudott; minden félelem nélkül megtámadja és hatalmába ejti; a legénységet egymásután lefejez-

tette, egyet kivéve, kit a következő levéllel küldött vissza Havanna kormányzójához: „Kormányzó, azt tettem tieiddel, mit te akartál tenni mi velünk. L' Olonnese.“

Ez elfogott hajóval Tortolára érkezvén, ott találja Lebąsque Mihályt, az ő rabló társát; s egyesülvén vele Maracaybo ellen terveznek hadjáratot. Abban állapodván meg, hogy L' Olonnese tengeren parancsnokoljon, Lebasque pedig a hadsereget vezérelje, mintegy négyszáz embert gyüjtenek össze öt vagy hat kis hajón, mellyek legnagyobbika tiz ágyuval volt ellátva, s utnak indulnak. San Domingo keleti végpontjának megkerülése közben két spanyol hajót fognak el, mellyek egyike hadkészletekkel, tizenhat ágyuval és százhusz emberrel volt terhelve; e fogás által száznyolczvan ezer lirát nyernek, s hajóik száma hétre, embereiké pedig négyszáz hetvenre szaporodik, kiknek mindenike puskával, szablyával és pisztollal volt felfegyverezve. Maracaybo tavára hatolván megveszik az erődöt, melly annak bejáratát őrizte, s melly kétszáz ötven katona és tizennégy ágyu által védetett. Maracayboból a lakók Gibraltárba menekültek, melly jól megerősitett váracs, s körüskörül egészen el volt torlaszolva kivágott fatörzsekkel, ugy hogy csak egyetlen gyalog ut vezetett fel, mellyen egymás mellett alig fért el hat ember, s ez ut is husz ágyu által védetett. A flibusterek tüzet vizet megvetnek, s önmegadásra kényszeritik az ellenséget. L' Olonnese sokakat kinpadra vonatott, hogy fölfedeztesse velök a kincseket; másoktól pedig nagy váltságdijt követelt városuk megkiméléséért, mit midőn azok megtagadtak, hajóra rakatta a zsákmányt és a gazdagokat, s felgyujtotta a várost. Midőn San Domingóban felosztották a zákmányt, ez 366 ezer scudo készpénzen kivül az egyházakból rabolt ékszerekben egy millionál többet, dohányban pedig ötszáz ezer lirát tett; azonfelül voltak még a foglyok, kik árverés utján adattak el.

Visszatérvén Tortolára, L' Olonnesenek kedve jött a Honduras öböl partjain fekvő városok és helységek ellen tenni kisérletet; utnak indult tehát s Portocabello előtt elfogott egy nyolczvan ágyus hajót és felégette a várost. Most háromszáz elhatározott emberrel tovább ment és bevévén San Pedro városkát, felgyújtotta azt; ismét hajóra szállván, elfogott egy hét—nyolczszáz tonna terhü gazdag spanyol hajót, melly Spanyolországból évenként egyszer a Honduras öbölbe szokott járni. Nem sokára azután L' Olonneset a vadak ették meg Darien partjain [1]).

---

[1]) **Exquimelin**, *Histoire des Flibustiers*.

Hasonló merészséggel és még nagyobb szerencsével üzte e mesterséget a walesi Morgan Henrik. A spanyol hatalom fénykorában elfoglalván a cubai Porto Principét, kilencz hajóra és négyszáz hetven, részint angol részint franczia bajtársra tesz szert, kikkel éjnek idején megtámadja (1668) Portobellót, s bevévén azt, olly kegyetlenül szorongatja tizenöt napon, hogy szüke lesz az élelmiszereknek, s betegségek emésztik a népet: mindazáltal nem akarta azt ott hagyni, mig Panama kormánya százezer scudót nem fizetett neki; ekkor aztán hetvenöt, zsákmánnyal megterhelt öszvérrel tért vissza. Szerencséje sokakat vonzott hozzá, s illy módon csakhamar tizenöt hajóval és kilenczszáz emberrel rendelkezhetett. Ezekkel ő is Maracaybo ellen indult, hol sok fegyvert és lőkészletet találván, kifosztotta a várost és Gibraltárt. Megtámadtatván három spanyol fregát által, az egyiket légbe röpítette, a másik kettőt pedig egyetlen emberének sérelme nélkül elfogta; s a nyert gazdag zsákmányból az anyagokon kivül, fejenként kétezerötszáz piastert osztott ki.

Más alkalommal Santa Caterinát támadta meg, melly sziget tiz erőd által védetett (1671); s jól ellátván magát az ott talált lőkészlettel, Panama ellen ment, megverte a spanyol hadsereget, és felégette a várost. Fellázadván ellene társai, Jamaicába menekült, hol lovaggá és az admirálság biztosává neveztetett ki, melly állásában nagy erélyt fejtett ki régi társai ellen.

Más flibusterek, számra háromszázharminczegyen, Darienben kötöttek ki, s puska, pisztol, kalapácscsal, és személyenként négy kétszersülttel ellátva, Sharp Bertalan fővezérlete alatt rendes hadjáratot kezdtek. De a hová csak mentek, mindent elrejtettek, és elfutottak előlök; miért is nem találván elegendő zsákmányt, sajkákat készitettek s Dél tengerére bocsátkozván nagy hajókat is üzőbe vettek és megverték a spanyolokat, kik három nagy hajóval támadták meg őket. Sharp elesvén, apróbb csapatokra oszoltak, mellyek részint Nyugat-Indiába részint Peruba vették utjokat.

Felmenvén a Guayaquil folyón, megtámadták a várost, hol készpénzben kilenczvenkét ezer dollárt, temérdek ezüst készletet, árukat és tizennégy kereskedő hajót találtak: s a kormányzó örült, hogy egy millió piaster és négyszáz zsák liszt váltságdij igérettel megmenekülhetett tölök. De a zürzavarban tüz ütvén ki, elhamvasztotta a félvárost; s a flibusterek eltakarodtak, roppant zsákmányt és ötszáz foglyot vivén magukkal. Ezekkel Puna szigetén várták az igért váltságdijt, s minden késedelemre nehánynak leütött fejét küldték a kormányzóhoz.

A holland Van Horn ezerkétszáz társával Vera Cruz ellen ment és kirabolta azt. Azután nagy számban egyesülvén a flibusterek Perura estek; senki sem mert ellenállani, s igy kényök kedvök szerint fosztogatták a városokat; foglyokúl hurczoltattak a gazdagok, leölettek a benszülöttek, megfertöztettek a nök; s ök, a nélkül hogy egy embert vesztettek volna, aranynyal és ezüsttel terhelten fordultak vissza. De, miként Trója feldúlói, az útban viharok vagy dobzódás következtében vesztek el.

Ha e vakmerő emberek egyetértve s jobb czélt tartva szem előtt munkálkodnak, megváltoztathatták volna Amerika ábrázatát; mig igy csak elszigetelt kalandorokként működvén, egyedül a pusztúlás nyomait hagyták hátra. Legfölebb is a véletlen valamelly ismeretlen sziget fölfedezésére juttatta öket, s a bátorság és viszontagságok bámulandó látványait nyujtották. Egy évvel később, hogy Juan Fernandez szigetei fölfedeztettek, a bucanierok egy Vilmos nevű mosquito indiánt feledtek e szigeteken, ki is három évig maradt ott. Ez puska, kés, löporüveg és nehány golyóval volt ellátva; elfogyvan lökészlete, a kést fürészszé alakitotta át, melylyel feldarabolta a puska csövet, s egy nagy kést, lándzsát és több más szükséges eszközöket készitett belöle, olly módon, hogy megtüzesitette a vasat, s azután kövek közt kovácsolta, miként a mosquitok szoktak tenni. Ruhái lehúllván róla, zerge bőrrel fedte magát; végre megérkeztek barátai, kiket elég udvarias volt jól megvendégelni.

1700-ban ismét egy Selkirk Sándor nevü skót hagyatott e szigeteken a bucanierok által. Az első nyolcz hónap alatt unalma és bánata elüzésével foglalkozott; két kunyhót épitett és zergéket ölt, mig el nem fogyott pora; azután sikerült neki két darab fa összedörzsölése által tüzet gyujtani; s imádkozva és zsoltárokat énekelve töltötte idejét és táplálta a reményt. Elfogyván pora futva fogta el a zergéket, melly foglalkozása közben egy alkalommal nagy meredekről bukván le, több napig nem tudott mozdulni. Ötszáznál több zergét fogott el illy módon, mellyek közöl néhányat felnevelt, s azokkal és a bucanierok altal oda bevitt macskákkal mulatta magát. Lábait kemény bőr vonta be a sok futkosás következtében; ruháit bőrből szög segélyével aggatta össze. A pálma és répa, miket szintén a bucanierok honositottak ott meg, táplálékot nyujtottak neki; s illy módon négy év négy hónapot töltött ott, mialatt majdnem a szók tagolását is elfeledte. Vissza kerülvén Londonba szórakozottan járkált az utczákon, s ollykor, mitsem törödve az emberekkel, futni kezdett, mi-

ként szigetén megszokta. S előképül szolgált De-Foe Robinson Crusoé czimü halhatatlan regényének.

Midőn a flibusterek azon ponton látszottak állani, hogy egész Amerikát meghóditsák, akkor vette kezdetét hanyatlásuk. A zsákmány közös szeretete által egyideig elfojtott nemzeti ellenszenv kitörvén, az angolok és francziák egymás ellen kezdtek harczolni, s Tortola megszünt központ lenni. Az angolok Jamaicába vonultak vissza, s uj kalandok végett Dél tengerére vetették magukat, hol ismét találkozni fogunk velök; a francziák Grammont vezérlete alatt egy nevezetes hadjáratot vittek véghez, melly alkalommal kirabolták Campechet, hol XIV. Lajos tiszteletére egy millio értékü festő fát égettek fel, mellytől a sziget nevét vette. Más alkalmakkor pedig nemzetök hadseregét segitették, mint p. o. 1697-ben Carthagena ostrománál; de mivel itt a legnagyobb veszélyeknek tétettek ki, s még sem részeltettek a zsákmányban, ismét visszafoglalták és újra kirabolták a várost.

Ép ezen háborúk következtében mindinkább elszigeteltetvén az angoloktól, meggyengültek, miért is abba hagyva a kalandor életet, földmüvelésre adták magukat, különösen San Domingóban. Itt ők egy gyarmatot alapitottak, mellyet Francziaország magához ragadott (1659); s a czukor-ültetvények csakhamar ide vonzották Mexico és Peru aranyát, s egyikévé tették azt a két világ leggazdagabb telepitvényeinek. Felszabadittatván 1722-ben még nagyobb virágzásnak indult; ötszáz ezer néger müvelte ott az igen hálás földet, s négyszáztiz hajó, tizenkétezer tengerészszel foglalkozott a 8536 ültetvény 150 millio értékü termékeinek elszállitásával, melly ültetvények közöl nyolczszáz czukor ültetvény volt.

Colbert miniszter, ki minden figyelmét Francziaország kereskedelmének felvirágoztatására forditotta, egy uj társaság létrehozása által vélte azt elérhetni; s 840 ezer frankon visszaváltotta az Antillákat; de a társulat kiváltságai ártottak azok érdekének, a nélkül hogy a társaságnak használtak volna. Colbert rendszere igen sulyosan nehezedett a gyarmatokra, s igy gyümölcsük ahelyett hogy felvirágoztatásukra fordittatott volna, a bérlők kezébe jutott, kik követelték az adót; a kivitel akadályozva lön; és mert az idegen kereskedők a nemzetiektől kölcsönzött szabadalom-levelekkel álczázták magukat, mindenkinek kötelességévé tétetett ugyanazon kikötőbe térni vissza, honnan kiindúlt, miből roppant költekezés és időveszteget és származott; s ezt a kereskedelem felvirágoztatása iránti gondoskodásnak nevezték. Adjuk még ezekhez a vámokat, mellyek olly

terhesek voltak, miszerint a cacao, melly a gyarmatokban öt souba került, bevitetvén tizenötöt fizetett; az ott termelt huszonhét millio font czukorból csak huszat volt szabad eladni az anyaországi fogyasztás részére; miért is a helyett, hogy növekedett volna, csökkent a termelés. Mi maradt tehát egyéb hátra a gyarmatosoknak, mint valamelly új, a kincstár által még nem sujtott ipar-ágat gondolni ki, vagy pedig elömozditani a csempészetet?

1717-ben jó és világos rendszabályok léptettek életbe, mellyeknél fogva fölmentettek a vámoktól a gyarmatokba szánt áruk, s alább szállittattak az onnan hozottaké; de mégis maradt fen annyi rosz, mennyi elég volt jólétének hátráltatására, s Francziaország soha sem volt képes azt az égalj, a termelés s az európaiaktól olly különböző birtokviszonyokhoz mért törvényekkel ellátni. Lehet-e pl. elvben igazságosabb törvény, mint az örökségnek egyenlő részekbeni felosztása? és mégis e törvény ott olly feldaraboltságot szül, melly lehetetlenné teszi a nagybani termelést, mi pedig elkerülhetlenül szükséges illy nemü birtokokban.

Nem kevésbbé fontos volt Martinique is. A gyarmatosoknak sokáig kellett ott küzdeniök a caraibok ellen, mig végre kiüzvén azokat, jobb rendet hoztak a munka, kereskedés, s a dohány, gyapot, azután pedig a czukor és cacao termelésbe, főleg midőn 1684 után a csokoládé használata elterjedt Párisban. Egy orkán megsemmisitvén ez ültetvényeket, kávéval helyettesittettek, mi egész Amerikában sehol sem sikerült olly jól mint ott. Megszünvén a tengeri hatalmakkali harczok és a rosz ügykezelés, Martinique rakhelye lett a körülfekvő szigeteknek; s a spanyol gyarmatokban üzött igen élénk dugáruság következtében sok pénz folyt be oda. E kedvező állapot azonban gyakran megzavartatott Európa szerencsétlen dynastikus háborúi, azután nehány orkán, különösen pedig az 1766-ki, s egy bizonyos féreg által, melly annyira megrongálta az ültetvényeket, hogy azok elhagyására gondoltak; mig végre sikerült valami ellenszert találni fel.

Folytonos támadásoknak lévén kitéve az angolok és hollandok részéről, mindig harczkészen kellett állaniok, s nem találván elégségesnek a nemzet-őrséget, a gyarmatosok adó alá vetették magukat hogy rendes csapatokkal rendelkezhessenek. De a franczia kormány szükségesnek látta az előbbit is megtartani; s igy új terhet akasztott nyakukba, a nélkül, hogy a másikat levette volna vállaikról; ebből nagy elégületlenség származott, különösen San Domingóban, hol fegyverrel kellett azt elnyomni.

1778-ban Martiniqueben tizenkét ezer fehéret, három ezer négert vagy szabad mulattot, és nyolczvan ezer rabszolgát számitottak. A-czukor-telepitvények száma kétszáz ötvenhétre ment, mellyekből a hajók évenként 244 ezer mázsányi terhet szállitottak. A gyarmatosok gazdagok, fényüzők, kitünő tengerészek és szabadságszeretők voltak. 1775-ben San Domingóból Francziaországba háromszáz ötven három hajón szállittatott: 1,230,663 mázsa czukor (45 millio frank értékü); 459 ezer mázsa kávé (22 mill. fr.); 18 ezer mázsa indigo (15 mill. fr.); 5780 mázsa cacao (400,000 fr.); 500 mázsa oriana (32 ezer fr.); 26 ezer mázsa gyapot (67,00,000 fr.); 14,100 darab bör (164,000 fr.), 43 ezer mázsa kötélnek való czérna (mázsáját 43 frankkal véve); 90 mázsa cassia fa (2400 fr.); összesen tehát 94 millio érték, mellybe nincsenek fölvéve az aprólékos termékek és a készpénz. Adjunk még ehhez 488,598 Cayennaból, 19 milliót Martiniqueből, 12,751,404 Guadelupeből, s kisül, hogy Francziaország ez évben uj világi birtokaiból 126 milliót kapott, melly összegből külföldre hetvenhárom és fél milliót küldött.

Más nemü jövedelmet ad neki a kis Saint-Pierre sziget, mellynek nincs több nyolczszáz állandó lakójánál, de ezrenként tódulnak oda Bretagneból és Normandiából a tőkehal fogása végett. 1830-ban nem kevesebb mint tizennégyezer tengerész foglalkozott e halászattal.

Futólag már beszéltünk azon szerencsés állapotról, mellybe Cuba az egyedáruság megszüntetése után jutott. 1740-ben Spanyolország annak kereskedelmét egy társulatnak engedte át; ez évenként három hajót szokott e szigetre küldeni, mellyek husz ezer arroba czukrot szállitottak onnan. 1764-ben Spanyolország megengedte a gyarmatosoknak egyenesen az európaiaknak adhatni el áruikat, de azon föltétel alatt, hogy az állam hajóit vegyék igénybe; három év mulva azonban e megszoritás alól is fölmentettek, később pedig a többi amerikaiakkal való kereskedés tilalma is megszüntetett; végre 1790-ben egészen szabadnak tekinthette magát a kereskedés. Ki nem lehet mondani, milly élénkséget nyert ez által az üzlet; az eleintén igen csekély népesség 1775-ben már 170 ezerre; 1817-ben 552 ezerre; 27-ben pedig 730 ezerre szaporodott, vagyis félszázad alatt megnégyszereztetett. 1830-ban 8.000,000 arroba czukor, és 2.880,000 arroba kávé termeltetett, mig 92-ben alig hét ezer; 1827-ben a bevétel 47 milliót tett, mig Mexico hasonló népesség után csak 12 milliót tudott felmutatni; s Java, melly pedig legvirágzóbb sziget az indiai sziget-tengeren, csak 8 milliót jövedelmezett.

A Spanyolországnak VII. Ferdinand halála után adott alkotmány megbuktatással látszott azt fenyegetni, olly szerencsétlen rendszabályokat léptetett életbe; kizáratván a gyarmatok a képviseletből, minden terhet rájok raktak. Mindazáltal virágzott e sziget; 1828-ban ezer kétszáz két hajó kötött ott ki; 31-ben csupán Angliába 1.591,747 font kávét küldött; 34-ben pedig kereskedelmi bevétele 33 millio piasterre becsültetetett, melly összegben a sziget termékei 9 millió értékben szerepeltek. A négereket jó bánásmódban részesitik, s felszabadittatásukat eszközlő módokról gondoskodnak; e közben fehér művelőket visznek be; a rabszolgáknak meghagyatik összetakaritott pénzecskéjök; a tulajdonos, halála esetén felszabaditja házi szolgáit, egyegy darabka földet adván nekik, kik azonban gyakran még továbbra is megmaradnak szolgálatban.

Havannában száztizenkét ezer lakost számitanak, kik közöl huszonkét ezer rabszolga; a vámhivatal 24 milliót vesz be. A benszülöttek folytonos érintkezésben lévén Észak-Amerikával, ez által tevékenységhez szoknak. Nagy számmal türetnek ott idegenek, kik semmiféle terhet nem viselnek, mert a régi törvényhozás nem engedte meg a letelepedést. Ezek fejlesztik a mesterségeket, földmüvelést és kézmü gyáripart, melly a gőzgépek által is elősegittetik [1]); szaporodnak az utak; terjed a müveltség; s nagy számmal vannak ott ujságlapok és költők, különösen drámairók. Im ezért ohajtják azt annyira az Egyesült-Államok magokhoz csatolni; mi bizonyosan sikerülni is fog nekik.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET.

Utazások a déli tengereken.

A XVI. század végén nagy hévvel és olly szerencsével láttak a fölfedezésekhez, melly elhomályositással fenyegette a kezdettől

---

[1]) **Ramon de la Sagra**, *Hist. economica, politica y estadistica.* Ugyanez Havannában egy havi ujságlapot ad ki „*Annales das ciencias*“ czimen.

Dé Montvéra, *Essai statistique sur les colonies européennes.*

Havanna barátainak Gazdászati Társulata közlötte velünk alapszabályait, mellyekből kitünik, milly gondot fordit az a rabszolgák fokozatos felszabaditása és neveltetésöknek előmozditására.

aratott dicsőségek fényét; s miként a hollandok ugy az angolok is sulyos csapásokat mértek Spanyolországra Amerikában és Ázsiában [1]).

A devonshirei Tavistokban született Drake Ferencz (1545) korán tengerészetre adván magát, Hawkinssal Hispaniolába hajózott, hová négereket szállitott Afrikából; de elfogatván a spanyolok által, megfosztatott szállitmánya és hajóitól (1573). Visszaadandó a kölcsönt kalózságra adta magát, s jól fölfegyverkezvén utnak indult, hogy elfogja a kincset, melly hir szerint Panamából a Darien földszoroson keresztül Spanyolországba volt szállitandó; s jóllehet ez nem sikerült neki, mindazáltal nagy összegeknek jutott birtokába, melylyekkel képesitette Essex grófot az irlandok leigázására. Már az angol zászló megjelent a déli tengeren, hogy elragadja a spanyolok által összehalmozott kincseket; de Drake ismét ott termett (1577) hatvannégy emberrel és öt hajóval, mellyek legnagyobbika alig volt husz tonnányi, s ez elégtelen eszközökkel egy igen nevezetes utat kezdett. Csakhamar elvesztvén két hajóját, keresztül hatolt a Magellan-szoroson, s iszonyatos zivatarok kiállása után Chili partjait érte el, hol roppant ezüst zsákmányra tett szert a hajókon és szárazon. A merész flibuster reményen felül meggazdagodván, elhatározta észak-keletnek térni vissza hazájába, melly út akkorig még meg nem kiséreltetett; de az iszonyú hideg nem engedte meg neki, hogy bizonyosságot szerezzen arról, mit tudni akkoriban annyira ohajtottak, vajjon t. i. az Atlanti-Ocean közlekedésben áll-e északon Éjszaktengerével? Visszafordulván Uj-Albiont fedezte fel, melly igen hideg föld lakói szelidek voltak és társadalomban éltek. A Molukkák felé vevén utját a Tolvajok szigeteire (Pelew?) bukkant; majd Ternateba jutott, mellynek királya által kedvezőleg fogadtatott s e szigeten kereskedési kiváltsággal ruháztatott fel; azután meglátogatta a Celebeseket; s két év és tiz hónap után ujra látta Plymouthot (1580 szept. 26), miután első kerülte volna meg a földgolyót.

A spanyol kormány sürgetésére a zsákmány nagy része visszaadatott tulajdonosaiknak, de azért neki is elég maradt; azonkivül Erzsébet királyné kegyeit is megnyerte, ki az egyedül visszaérkezett hajón ebédelt, melly sokáig megőriztetett, azután pedig az oxfordi egyetem számára kathedrát készitettek belőle. Drake, ki ha vállalata

---

[1]) **James Burney**, *A chronological history of the discoveries in the south-sea.* London, 1803—17, 5 köt.

nem sikerül, rablónak tekintetett volna, s kinek egy társa elfogatván a spanyolok által felakasztatott, a nélkül hogy ebben ellenségeik igazságtalanságot láttak volna, első hatolt keresztül az angolok közől Magellan-szorosán, s bámulni lehet, hogy olly könnyedséggel s olly gyenge flottával véghez vihette ez olly terhes utat, melylyel a spanyolok felhagytak; első látta a déli földek végrészeit; minden másnál előbbre nyomult Amerika észak-nyugati partjain, s fölfedezte Oregon területét, mellyet most az amerikaiak akarnak elsajátitani Angliától; miért is, jóllehet csak kalóz volt, állhatatossága és ügyességével hős nevet érdemlett ki [1]).

Angolország, e példa és Erzsébet bátoritgatásai által ösztönöztetve, rövid idő alatt a legelső fokra emelkedett, s tizenhat év folytán legalább is hat expeditiót küldött délre. A spanyolok megrémültek, midőn az angolokat a Csendes-tengeren, még pedig náloknál bátrabbaknak látták, s észrevették, milly veszély vár reájok. Felrázatván a biztonság henyeségéből, megerösitették Perut, s alaposabban tanulmányozván Magellan utját, elhatározták gyarmatokat alapitani annak elzárása végett; de a roszul használt roppant költségek kárba mentek, s az angolok bátorságot vettek maguknak megtámadni a spanyol birtokokat délen. Cavendish Tamás (1586) megismerkedett a nyomorokkal, mellyek közt tönkrementek a magellani gyarmatok, elpusztitotta a még virágzókat, roppant zsákmányra tett szert tengeren és szárazon, nagy érdemet szerzett magának a térképek és hajózás érdekében, s Drakenál nyolcz hónappal kevesebb idő alatt hajózta körül a földet. Temérdek rablott kincseivel még többet akart szerezni, de mindenféle balesetek érték, mellyek alatt ő maga is lerogyott.

A spanyolok nem maradtak tétlenek. Alvaro Mendana de Neyra (1568) első tett a Nagy-oceanon kisérletet a déli föld felé; s megtalálta a Salamon szigeteket; de hallgattak rólok, nehogy mások elfoglalják, s minthogy nem igértek aranyat, az udvar nem törődött az előnyökkel, mellyeket huzhatott volna belőlök. Fernandez de Quiros, Mendana társa, Limaból indulván ki (1596) egy expeditio élén, hogy „az égnek lelkeket, Spanyolországnak pedig országokat szerezzen," a Csendes-tengeren igen sok szigetet és Tahitit fedezte fel; de hasztalan igyekezett Spanyolországot e részeken gyarmatok ala-

---

[1]) **Barrow**, *The life, voyages, and exploits of admiral sir Francis Drake knight.* London 1844.

pitására birni, jóllehet a legélénkebb szinekkel festette azok szépségét és alkalmas fekvését (Narratio de terra australi incognita 1613).

Utolsók voltak ezek a spanyol hóditók hős törzséből. Már minden hatalom észrevette, hogy gyarmataiban kell sujtani Spanyolországot; a hollandok, fellázadván II. Fülöp ellen, zavarták azokat, s Van Noort vezérlete alatt egy expeditio intéztetett (1598) Peru és Új-Spanyolország ellen. A legnagyobb hideg idején keresztül hatolván Magellan utján egy kis zsákmányolást tettek Peru partjain, s három év alatt megkerülték a földet. Ez út a szigoru fegyelemről nevezetes, mellynek maga a kormány hagyta jová szabályait, s megesküdtette rájok a tengerészeket, s minthogy az aladmirál megsértette azokat, partra tétetett ki, hol elveszett. A holland expeditiók e tekintetben mindig példásak voltak. A kereskedők társulata, jóllehet semmi hasznot nem húzott abból, Spilbergen Györgyöt küldte el, ki segédkezet nyujtván a németalföldi hatalomnak a Molukkákoni megalapitására (1617), legyőzte a spanyolokat Peru partjain; annyire felülkerekedtek a királyokon a köztársaságiak, jóllehet még ujak voltak. De ezek függetlenek akartak lenni, a spanyolok pedig urak; amazok kincseiket a nemzeti hatalom növelésére, ezek mások jólétének akadályozására forditották. Spilbergen három évnél kevesebb idő alatt és sértetlen flottával tette meg a földkörüli utját, melly egyike volt a legszerencsésebbeknek.

A hollandok kiváltságot adtak Kelet-Indiák társulatának a Magellan szoroson át, s a Jóremény fok mellett vivő ut használatára; de egyszersmind a négy első ut gyümölcsét igérték annak, ki uj átjárást fedezne fel Indiák felé. A társaság előjogának kijátszása czéljából azon gondolatra jöttek, hogy Dél-Amerikát megkerülve hajózzanak Indiába; s Lemaire Jakab, amsterdami gazdag kereskedő, meglévén győződve, hogy ez irányban csakugyan Indiába lehet jutni, annak megkisérlése végett két hajót, a Horn-t és Concordiát szerelte fel, mellyek parancsnokságával Schouten Vilmost bizta meg. Elhaladván a Tüz-föld előtt, olly haldús vizeket találtak (1615), miszerint a cetek a menetet is gátolták; s látták a végcsúcsot, mellyet Horn-nak neveztek el. A felmerült nehézségek akadályozták a déli fürkészetek előbbre vitelét, de az kiviláglott, hogy a Csendes-tenger nem végződik a Magellan szorosnál.

A fenyegetett Spanyolország nem szünt meg azon lenni, hogy gyarmatait dél felé terjeszsze, de kevés eredménynyel; azonban midőn a Magellan szorost nyitva látta az angolok és hollandok előtt, alapo-

sabban igyekezett kiismerni Dél-Amerika partjait, s ugyanazon időben ismét kutatásokat tétetett északnyugaton is, hogy védje a galeont Manillatól Acapulcóig, s megerősitsen valamelly öblöt Californiában. Valóban alapitott is egy kikötőt Montereyben, melly legfőbb telepitvény Amerika észak-nyugati részén; de a fölfedezések féltékenyen titkoltattak, s akadályoztattak a kormány elpuhultsága és hálátlansága által.

Látva a szerencsés csapásokat, mellyeket a vetélkedő kormányok mértek a spanyol birtokokra, némelly magánosok is kedvet kaptak osztozni a haszonban. A flibusterek és bucanierok, kik olly rettenthetlen vállalkozási szellemmel tüntették ki magukat az Antillákban, hóditásokra használtattak fel a Spanyolország iránt ellenséges hatalmak által, mellyeket aztán ők ragadtak magukhoz, a szerint a mint a foglaló kalózok nagyobb része angolok vagy francziákból állott. Más bucanierok, nagyobb részt angolok, elhatározták saját kezökre dolgozni, s a déli tengert járni be, honnan könnyebben visszatérhetnének Európába. Keresztül menvén a Darien szoroson (1680), csakhamar sok hajót ejtettek hatalmukba; s kényök szerint fosztogatták Panamát, Peru közép és Chili déli részét, mi közben sok szigetet találtak, kiismerték a partokat, s megkerülték a Horn fokot. Mások különböző irányokat vévén, fölfedezéseket tettek és jártasságot szereztek a déli tengeren, s igy az ő társulatuk mintegy iskoláúl szolgált az angoloknak a tengerészetbeni tökélyesedésre.

Dampier of Sommerset Vilmos előbb tengerészet majd festőfavágás és kereskedésre adván magát, nagy vagyonra tett szert; megismerkedvén a flibusterekkel hozzájok szegődött; Cowley-val megkerülte a földet s egy vonzó leirást adott ki (1697) 1673-tól 91-ig tett utjairól. Egy expeditio vezérletével bizatván meg, mellyet III. Vilmos a hollandok által kevéssel előbb fölfedezett Uj Holland és Uj-Guinea kiismerése végett inditott utnak, oda érkezett, s fölfedezte Uj-Britanniát és más földeket, mellyeket aztán szépen leirt.

A bucanierok vállalatai még letüntök után is közbeszéd tárgyai voltak s felhevitették a képzelmeket. Egynémelly angol kereskedők utánozni akarták vakmerőségöket és rablásaikat a hatalmak rovására, mellyek a mult század kezdetén a spanyol örökségen czivódtak, s két hajót biztak Dampierre, ki azonban rablók közti élethez lévén szokva, tulhajtott szigorral járt el, miért is elégedetlenekké tette a tengerészeket. Mihamar belátta, hogy kalózkodni csak rablókkal lehet, kiknek közvetlen hasznuk van abból. A francziák is küld-

tek hajókat kalózkodás végett a déli tengerre; ugyanazt tették a hollandok is, még pedig nagyobb szerencsével mint amazok.

Uj-Holland.

Az Ocean sziget-tengerein keresztül tett első utak alkalmával éhség szülte szükség vagy véletlenségből mindig elmellőztetett azon szárazföld, melly később Uj-Hollandnak neveztetett; de nagyon valószinü, hogy a portugalok mindjárt kezdetben jó előre vitték a déli fölfedezéseket, s ugy látszik, hogy már a XVI. század közepén meglátogatták e száraz föld északi sőt talán keleti partjait is. Mi több, Antonio Ambra és Francesco Serram Uj-Guineában már 1511 után, Menezes pedig 1527-ben kötöttek ki; de midőn a hollandok elüzték őket a Molukkákról, ezekre maradt az uj fölfedezések terhe és dicsősége.

Merészséggel párositott ügyességgel délre hajózván, látták Uj-Guinea déli és nyugati partjait, mellyek vagy épen nem, vagy csak vad négerek által voltak népesitve; s délre egy földet vettek észre (1605), mellyet ők ugyanazon Guineának tartottak: de Hartigh Theodor, Hollandiából Indiákba hajózván a Concordián, egy terjedelmes szárazföldre bukkant (1616) a 25 ik szélességi fokhoz közel, s szülőföldjéről Endracht földnek nevezte azt el [1]). Ugyanazon föld volt az, melly később Uj-Hollandnak neveztetett, s mellynek nyugati és északi részét csakhamar kiismerték és saját neveikkel jelezték az utazók. A milly féltékenyen titkolták a portugalok e fölfedezést egy századdal előbb, ép ugy igyekeztek azt a hollandok kihiresztelni; Bataviából expeditiót küldtek keleti és déli részei kikutatása végett, s Abel Janson Tasman fon Horn, ki Kelet-Indiák kormányzójáról Diemen földének nevezte azt (1642), nagyon előre vitte a földrajzi tudományt, s észrevette, hogy e déli föld nem terjed annyira a sark felé, mint előbb hitték. Ugyan ők Uj-Seelandot, a Barátság szigeteit s több másokat is láttak (1643), mellyeket részint vadak, részint szelid emberek laktak, melly utóbbiaktól élelmi szereket és vizet kaptak, s kilencz havi szerencsés fölfedezési ut után Bataviába tértek vissza. A következő évtizedben egyéb hajósok tökéletesebben kiismerték Uj-Holland nyugati és északi partjait.

Nuyts Péter déli partjait látogatta meg (1627—44); de a vad

---

[1]) Freycinet 1818-ban ott egy czintáblát talált, melly tanúskodott ez utról, s egy másikról, mellyet Vlamingh 1697-ben vitt véghez, ki a holland kormány által Uj-Hollandnak a Hattyúk folyójától egész az Endracht földtől északnyugatra eső fokig kifürkészésével bizatott meg. –

kinézés és veszélyek elvették a kedvet a telepitvények alapitásától. E szárazföld tehát feledségbe látszott menni; jóllehet a hollandi társaság időről időre tétetett némi fürkészetet, s megtiltotta ott az idegeneknek letelepedni.

A holland Roggeween Jakab, atyját utánozván, minden áron uj fölfedezéseket akart tenni délen; s 1722-ben valóban fölfedezte Pasqua, Carlshoff, a Veszélyes és több más szigeteket, mellyek idő jártával ujabb hajósok által is megtaláltatván más nevet kaptak. Bataviába érkezvén hajói lefoglaltattak és eladattak, ő pedig és társai bebörtönöztettek, mintha megsértették volna Kelet-Indiák társaságának kiváltságát.

A XVIII. század közepén folytatott háborúban határozottan kitünt az angol tengerészet felsőbbsége; s a francziák kiszorittatván Carolinából, a san-malói kalózok által Maluinának nevezett Falkland szigetek gyarmatositásával vélték a csorbát kiköszörülendőnek, hogy illy uton állomásokat készitsenek a Csendes-tengerre szánt hajóik számára. Bougainville vállalkozván annak megalapitására, sokakat szállitott oda, kik Acadiában elvesztették javaikat, és sikert aratott.

Azonban Anglia nem hagyott annak békét s Byron János parancsnoknak azon megbizást adta, hogy látogassa meg a Jóremény-fok és Magellan-szoros közti, továbbá a Pepys és Falkland szigeteket. Amazokat nem találta; ezeken kikötött és birtokba vette; azután többeket fedezett fel, de a skorbut által gyötörtetvén huszonkét hó után Angliába tért vissza. Helyére Wallis Sámuel kapitány lépett (1766—1768), ki megszilárditotta a falklandi gyarmatot, s a déli tengeren több szigetet fedezett vagy nevezett el, többek közt Tahitit is, hol a lakosok szivességét gyilkolás és kegyetlenkedésekkel viszonozta.

Az angolok tehát illy módon ujolag elfoglalták és uj nevekkel látták el a francziák által már előbb birtokba vett földeket; s kevésbe múlt, hogy háborura nem került a dolog köztök a falklandi gyarmat végett; azonban Spanyolország a régi pápai engedélylyel lépett elő; s a francziák fájdalom nélkül megváltak attól (1767), 500 ezer koronást kapván az elköltözési költségek fejében. Átadás végett Bougainville Antal küldetett oda, ki aztán uj fürkészeti utat tévén (1768—69) a Csendes-tengeren a Veszélyes szigeteket fedezte fel, mellyeket az angolok Gyöngy-szigeteknek neveznek; Tahitit is érintette, és sok más egyéb fölfedezésekben megelőzte Cookot, s körülhajózta a földet.

HUSZONÖTODIK FEJEZET.

Utazások Északra. — Siberia.

A spanyolok és portugalok két uj utját fedezték fel Indiáknak: vajjon nem létezik-e egy másik is északnak? És mig dél Európa népei az atlanti utaknak lettek uraivá, mennyi hasznot nem hajtana az északiaknak, ha a sark felé találhatnának egy illyet.

Ez volt az első fölfedezési feladvány, mellynek megoldását az angolok czélul tüzték ki maguknak, s mellynek találgatása közben olly sok kincsekkel gazdagitották a földirati tudomány tárát. Cabot János, s fiai Lajos, Sebestyén és Sancho VII. Henriktől engedélyt kaptak ismeretlen földek felkutatása és gyarmatositására; de miként mondottuk [1]), nem értek czélt. A Skócziávali háborúk miatt elhanyagoltattak a fölfedezések; miért is Cabot Sebestyén Portoricóba, azután a Rio de la Platahoz utazott Spanyolország megbizásából, mig végre VI. Eduárd, Angolország királya, évi ötszáz márka (4200 lira) dús fizetéssel fő kormányosnak nevezte őt ki, s egyszersmind a „Kereskedelmi Kalandorok Társulatának“ igazgatásával bizta meg, melly állásában igen sokat tett a tengeri vállalatok szellemének Angliábani megismertetése és szabályozására.

Az uj föld azonban, mellyet Cabot János első utjában látott, már kifürkésztetett Juan Vaz Costa Cortereal (1463) V. Alphons udvari nemese által, kinek fia, Gáspár, 1500-ban a Zöld-földet vagy Grönlandot találta meg; sőt, állitása szerint, nyugat és észak-nyugat közt egy ismeretlen szárazt is fedezett fel, mellynek partjait nyolczszáz mérföldnyire (leghe) követte (1501), meg lévén győződve, miszerint a velenczei Zenók által már látott földhöz közeledik, de a jég megállitotta őt utjában. Lehet, hogy e föld Labrador volt. Gáspár egy második utra küldetett, hogy észak-nyugatra keresne átjárást Indiákba; de áthatolván Grönlandon, elveszett. Testvére Mihály, keresésére indulván, a fölfedezett szárazföld partjaihoz jutott; de eltünvén az eleség szállitó két hajó láttávolából, többé mitsem lehetett felőle hallani. A szerencsétlen kisérletek nem vették el a kedvet az Északi-oceánoni kutatásoktól; s New-Foundland zátonyain

[1]) 115-ik lapon. — G. Verazzaninak a florenczi Strozzi könyvtárban lévő kéziratairól kitünik, miszerint ő északnak szándékozott egy Indiákba vezető utat keresni.

sok halász állomást alapitottak a portugalok, mignem idegen uralom alá esvén, minden tevékenységök megszünt. A franczíák is siettek e partokat előnyükre használni, s ollykor száz hajó is jött össze e magasságban.

VIII. Henrik, Anglia királya, Thorn Robert, bristoli gazdag kereskedő által ösztönöztetve, az északi sark földeinek fölismerése végett tétetett kisérletet (1529); de miként a többiek, ugy ez is sikeretlen maradt, s igy az angolok csak Florida és Island kereskedelmére szoritkoztak. Azonban Cabot Sebestyén sürgetésére ismét egy expeditiót határoztak el kiküldendőnek, hogy észak-keletre átjárást találjanak Cathai felé. Jól felszerelve, utnak indultak (1553); de úgy látszik, hogy egy hajó Lappland partjain az éhség és hideg következtében a kapitánynyal együtt elveszett; egy másik pedig olly földre jutott, hol soha sem volt éj. Megtudván, hogy ez Moscovia, Chancellor Richard ezerötszáz mérföldnyi (miglia) hosszu utat tett meg s Moskvába érkezett, hol egyezkedésbe bocsátkozván Wasilievitz IV. Ivánnal megvetette alapját a két ország közti szövetségnek. Oroszország megtalálása egy uj föld fölfedezése gyanánt tekintetett.

Mialatt e váratlan eredmény némi kárpótlást nyujtott a sikeretlen vállalatokért, Burrow István a sarki tengerek kifürkészésében fáradozott, s Uj-Semljában kötött ki (1556), hol a hideg utját állta. Ekkor azon gondolatra jött, hogy Amerikát megkerülve észak-nyugaton keresse az átjárást. Frobisher Márton, ki e tervet kivihetőnek hitte, tizenöt évig rimánkodott eszközökért, mig végre két hajót kapott. Lelkesittetvén Erzsébet királyné bátoritása által egész Labradorig nyomultak elő (1576); azután pedig Lumley tenger karába hatoltak be. Ez utról Frobisher egyik társa egy követ hozott magával, mellyet midőn neje tüzbe vetett volna, aranynyal látta behuzódni annak széleit (l a b b r a d'o r o), honnan e föld emlitett nevét nyerte; ha mégis nem a l a b r a d o r szóból származott az, mi munkást jelent. E sivár háromszög eskimok által lakatik, s az iramszarvas is csak alig bir egy kevés mohát kikaparni a jég alól, hogy tengesse életét. Frobisher soha sem tudta magát érintkezésbe tenni a lakosokkal, azonban a szigeteken sok hordó ásvány köveket gyüjtött össze, mellyek nagy reményeket keltettek. Erzsébet, egyrészt örülvén, hogy kormánya ez uj dicsőség által nyer fényében, másrészt boszantani ohajtván vetélytársát, II. Fülöpöt, ismét elküldte Frobishert (1578), hogy gyarmatot alapitson ez i s m e r e t l e n v é g r é s z e k e n, s aranytermő földet hozzon vissza; de a jégtorlaszok

akadályozták, a zivatarok pedig szétszórták a hajókat, miért is hitelt vesztett, s füstbe mentek hosszasan táplált reményei.

A kapzsiság vagy az önérdek nélküli fölfedezési vágy sok angolt lelkesitett vállalatokra Erzsébet alatt. Sir Humphrey Gilbert egy Chinába és a Molukkákra északnak vezető ut kinyomozásával bizatván meg általa, rettenthetlenül New-Foundlandig hatolt, s Angolország nevében birtokba vette S. John-t, de visszatértében elveszett. Ez időben, midőn a folytonosan megujuló csodák következtében semmi sem látszott lehetetlennek, London kereskedői, meg lévén győződve, miszerint észak-nyugatra kell egy átjárásnak lenni, mellynek keresése már annyiba került, két hajót szereltek fel s biztak Davis parancsnokságára: ki is túl menvén Grönlandon a szélesség 60° 15′ alatt több szigetet talált (1585), mellyek alkalmas kikötőkkel birtak, s jóakaratú benszülöttek által népesittettek; folytatván utját azzal hizelgett magának, hogy feltalálta a keresett átjárást; de a köd és szelek megakadályozták tovább haladását.

Nagy ügyességgel járván el dolgában, egy második vállalattal bizták meg (1586), mellynek azonban szintén nem lett egyéb eredménye, mint hogy szigeteket és partokat fürkészett ki. Ugyanez lett vége egy harmadiknak is; de ez utjáról azon meggyőződéssel tért vissza, hogy Amerika északi része egészen szigetekből áll, s következésképen azok közt haladva czélhoz lehet jutni. Vizcayno Sebestyén 1596 és 1602-ben két expeditiót vezetett északra, s nagy szabatossággal vizsgálta meg Uj-California partjait, de a 42-ik szélességi fokon nem mehetett tul. Spanyolország szintén tétetett kutatásokat északnyugaton [1]).

E közben a vizek uralmáért a hollandok is sikra szálltak, kik lerázván Spanyolország osztrák uralkodóinak igáját, egy észak-keleti ut keresésére adták magukat, hogy a rideg jégvidékeken keresztül jussanak India mosolygó partjaihoz. A tudós Pontano érvei által lelkesitetve, a Kereskedelmi Társulat Norvégia, Moscovia és Tatárország megkerülése végett 1594-ben Hattyu, Merkúr és Postás nevü három hajót szerelt fel, mellyek elseje Cornelis, másodika Ys-

---

[1]) Amoretti a milanói Ambrus-könyvtárban egy *Viaggio dal mare Atlantico al Pacifico per la via del nord-ovest* (Milano 1811) czimü utleirást talált, melly utat 1588-ban Maldonado Ferrer tett volna meg, ki azt állitja, hogy valóban oda jutott, s egy expeditio kiküldését tanácsolja. Jóllehet Lapie védi (*Nouvelles Annales des voyages* 1821) ez ut hitelességét, mások mesésnek nyilvánitják azt, s nem is egyezik meg az utolsó fölfedezésekkel.

brantz, harmadika Barentz parancsnoksága alá helyeztetett. A két első negyven mérföldnyire (leghe) közelitette meg a Waigatz szorost, honnan délnyugatra látván tovább nyulni a földet, fölfedezettnek hitték az átjárást, s visszafordultak, hogy hirül vigyék ez ujságot. Barentz Uj-Semljan tul észak-keletre a szélesség 77°25'-ig nyomult, honnan, akadályoztatván a jég által, visszatért, egy roppant medve bört, s az első tengeri bornyu fogakat hozván magával.

A következő évben Heemskerke kapitányra hét hajót biztak, s fökormányosul Barentzet adták melléje; de a jég akadályozta utját; azonban a samojedoktól azon biztositást vették, miszerint Uj-Semlja végrészén egy roppant tenger terül el, melly Tatárország partjait mossa, s még melegebb vidékekig nyulik. De az országgyülés nem bátorkodott uj költségeket koczkáztatni, s megelégedett azzal, hogy jutalmat tüzött ki annak részére, ki fölfedezné északnak az annyira ohajtott chinai utat. Amsterdam kereskedői két hajót szereltek fel, mellyek egyikét, Barentz vezetése mellet, Hammerfestre, másikát Cornelisra bizták; ezek 1596 máj. 22-én Shetlandba érkeztek; junius 9-én pedig egy puszta vizetlen szigetet találtak, mellyet egy ott megölt fehér medvéről Medveszigetnek (B e e r e n - e i l a n d) nevezték el. Folytatván utjokat junius 17-én a szélesség 80°11'-hoz jutottak, hol első izben nem kevéssé bámultak, midőn három napot és három szivárványt láttak, mellyek azokat környezték és átszelték. Spitzberg északnyugati partjain, mellyeket talán ők érintettek először, füvet és csordákat láttak, mig a négy fokkal alább eső Uj-Semlja egészen terméketlen volt. Azonban visszatértökben az egyik hajó makacs küzdelem után a jég közé szorittatott. Veer Gerard ez utról egy igen drámai értesitést hagyott ránk, melly napról napra vezetve, hatásvadászat nélkül, igazán, s anélkül, hogy saját szenvedéseinek nagyobb fontosságot tulajdonitana mint másokéinak, van irva [1]), s melly megbámultatja azon türelmet, mellyel az éhséget, hideget és hosszas setétséget elviselték, boldogok lévén, ha ollykor-ollykor rókát kerithettek kézre, mellynek husát eledelül, bőrét ruházatul használták. És aztán mint repdesett szivök az örömtől, midőn január végén ismét látták a napot! Ez azonban olly alant állott, s olly gyengén melegitett, hogy még juniusban is jég közé voltak fagyva. Végre megindult a jég s ők is; de Barentz nem sokára meghalt, övéi pedig, miután ezernél több mérföldet (miglia) bolyongtak be, két kis fedetlen bárkán

[1]) *Het derde Deel van de Navigatie om den Noorden.* Amsterdam 1605.

jéghegyek s mindennemü veszélyek és nélkülözések közt ismét látták hazájokat.

Barentz expeditiói igen nagy hasznot hajtottak Beereneiland és Spitzberg [1]) megismertetésével, mert e földön uj munkára nyilt tér a szorgalmas népnek. Ugyanis felhagyva az átjárás keresésével, halászatot kezdtek ott üzni, melly keresetmód Perujok lett a hollandoknak. Már a normannok azután pedig a XV. században a baskok is jártak Spitzbergbe és Grönlandba fóka és bálna halászat végett; most a hollandok vezetökül használták, s nem sokára felül is multák őket.

1603-ban Cherry tanácsos egy hajót szerelt fel s bizott Bennet Istvánra, ki mit sem tudván, vagy tettetvén, hogy nem tud az előbbi fölfedezésről, Beereneilandot Cherryislandnak nevezte el. Egyéb angolok is kikötöttek e szigeten; azután a moskvai Társulat, melly 1606-ban észak kifürkészése végett Londonban alakult, vette azt birtokba. Midőn 1612-ben a hollandok az első és pedig igen gazdag halászatot tették, visszatértökben elfogattak az angolok által, kik (szokásuk szerint) a sarki tengerek birtokba vételét hozták fel ellenök, és saját tekintélyökkel minden más vetélytárst el akartak onnan távolitani. Ez igazságtalanság, mellynél fogva ki akarták zárni a hollandokat az általok fölfedezett partokról, öt éves csempészeti és véres küzdelemre szolgáltatott okot. Augaard, hammerfesti kereskedő egy kunyhót keszittetett ott azon esetre, ha netalán valaki a telet ott kényszerülne tölteni; az oroszok szintén ütöttek össze egyet. Egy norvég hajó kapitánya két éven át tartózkodott e partokon, s az első évben 677 tengeri bornyut, 30 kék rokát, és 3 fehérmedvét ejtett el; a másik évben nem vadászhattak a rendkivüli hideg tél miatt.

Félszázadon át igen élénken folyt ott a halászat, mellynek veszélyei közt jeles tengerészek képződtek, s nem volt szükséges na-

---

[1]) Buffon azt vitatta, hogy a föld, melly kezdetben tüzes állapotban volt, apródonként hült meg, s lassan-lassan lett lakhatóvá a mint a hőmérsék alászállt; szerinte tehát az első lakott vidékek a Sark alattiak voltak; miért is Bailly Spitzbergbe helyezte az emberinem bölcsőjét, honnan az atlantidák, a világ minden tudományának ezen mesterei származtak volna; kik is Ázsiában az Obi és Jenissei folyók közt letepedvén le, megszaporodtak, s a Caucasus és a Caspi-tenger felé egész a 49-ik szélességi fokig kiterjeszkedtek; s illy módon elszóródván, különféle népek törzs-atyjai lettek; *Lettres sur l' Atlantide de Platon; Lettres sur l' origine des sciences.* Ki e földeket figyelemmel megvizsgálja, lehetetlen nem csodálkoznia, hová képes vinni az embert az átalános hagyományokkal ellenkező rendszer gyártási viszketeg, és miért? mert e hagyományok alapokat szolgáltatnak a bibliai elbeszélésnek!

gyon magasra emelkedni. Minthogy azonban négy nemzet tartott kizárólagos jogot Spitzberg északi és déli öbleinek bálna-halászatára, a kalózok hadi-hajókat is kényszerültek tartani a szállitók mellett. Az emlitett moskvai Társulat makacsul ki akart minden másokat rekeszteni Spitzberg halászatából; s I. Jakab királytól föltétlen kiváltságot eszközölvén ki e tengerekre, elüzte a hollandokat, francziákat és biscayokat, s Jakab király Uj-Földének nevezte e partokat. A hollandok, kik három társulatot alakitottak a moskvai ellenében, tizennégy halász és négy hadi hajóval jelenvén meg (1614), ráijesztettek emerre; majd Dánia is hozzájok csatlakozott, vám alá akarván vetni az angolokat, kik szorosain jártak keresztül. És a halászat olly gazdag, s a mindenfelől, különösen pedig Dánia, Brema, Hamburg és Biscayából oda sietö hajók száma olly nagy volt, miszerint az angolok látva, hogy nem üzhetik el mindnyájokat, szükségből készeknek mutatták magukat megosztani velök a jégbirodalmat, melly már annyiszor volt négy nemzet véres küzdelmének szinhelye; s megelégedtek azzal, hogy a kényelmesebb öblöket tartották fen maguknak.

Ezrenként küldettek tehát oda az emberek a legnagyobb veszélyek között, egyedül azért, hogy szörnyeket halásszanak, s harczoljanak a medvék és a fókákkal. Temérdeken a jéghegyekhez vágódva vagy azok közé szorittatva vesztek el, mások pedig a szörnyeknek vagy skorbutnak estek áldozatul. New-Foundland zátonyán minden nemzetnek voltak hajói; 1578 ban egyedül az angolok ötvenet, Portugalia ugyanannyit, Spanyolország kétannyit, Francziaország százötvenet, a biscayaiak harminczat foglalkoztattak ott. Emezek különösen ügyesek voltak a bálna fogásban; az angoloknak, kiket hajóikra nézve felülmultak a többiek, fölényt szerzett Sir Humphrey Gilbertnek e földöni tényleges uralma, s Erzsébet uralkodásának végén kétszáz hajó és nyolczezer tengerész müködött ott. 1697-ben egy holland halász Grönlandhoz közel százhuszonegy holland, ötven hamburgi, tizenöt bremai és két emdeni hajóból álló flottát talált, melly hajók a holland kerületben igen rövid idő alatt ezer kilenczszáz ötven bálnát fogtak.

Ezek eleintén roppant nagyok voltak, ugy, hogy hosszuságukban hetven, körületükben pedig harmincz—negyven lábat is megütöttek. A fejedelmek semmi jogot nem igényeltek maguknak e gazdag vadászatot illetőleg, s csupán ajtatosságból szokás volt ajándékozni azok nyelvét az egyházaknak [1]). Kezdetben egészben szállittattak el,

[1]) Egyetlen bálna százötven angol tonna sparmacetet képes kiadni, miként

mi iszonyuvá tette a terhet; miguem raktárak és kemenczék alakittattak Smeerenburgban, Spitzberg északi öbleinek egyikében, hol kikészittetvén az olaj és csontok, a többi részek ott hagyattak. E raktárak körül csakhamar helységek emelkedtek, mellyek minden tavaszszal mulatságokat rendeztek a vendégek megérkeztekor, örülvén, hogy végre megint fris kenyeret ehetnek, s leihatják magukat a vendéglőkben. A bálnák aztán fogyni és vadulni kezdtek, s eltávoztak azon öblökből, hol azelőtt könnyü volt öket fogni; végre a jég közé vonultak vissza. Ekkor már terhesebb és veszélyesebb lett a halászat, miért is kevésbbé kisértette a bírvágyat, s mindenkinek megengedtetett az; az e czélból alapított telepitvények eltünték, Smeerenburg leromboltatott, s eladattak a hatvan láb átmérőjü roppant üstök.

A hollandok 1633-ban egy gyarmatot akartak Spitzbergben alapitani; s három ember töltötte ott a telet; de más heten, kik amazokat utánozták, iszonyu sorsnak mentek eléje. Oktober 20 án eltünt a nap, azután beütött a skorbut; február 24-én ujra látták a nap tányérját, s ez utolsó szókat jegyezték fel naplójukban: „Még négyen vagyunk, de mindnyájan olly gyenge és beteg állapotban heverünk kunyhónkban, hogy egymáson sem birunk segiteni. Vajha Isten könyörülne rajtunk, s kiszólitana a fájdalmak e világából, hol már többé nincs erőnk élni.“ A hollandok, kik a nyár beálltával megérkeztek,zárva találták a kunyhót, védelmül a medvék és rókák ellen; a szerencsétlenek ketteje ágyon, a másik kettő avult vitorlákon feküdt, mellettök pedig lerágott ebcsontok voltak láthatók.

Most már igen kevesen keresik fel e helyet; a mysticetus bálna eltünt, s a boops igen nehezen fogható; a bálna-csontok, mellyek a mult század kezdetén nagyon kapósak lettek a halhéjas szoknya divat következtében, napjainkban elvesztették becsöket. Az oroszok, kik ott fókát, fehér delfint és tengeri bornyút vadásztak, továbbra is folytatták mesterségöket; s most még a norvégek és flandrok foglalkoznak e mindinkább kevesebb nyereséggel járó halászattal, s gyakran esnek áldozatul a halakkali harcznak vagy a hidegnek. 1838-ban tizennyolcz orosz telelt az Ezer-szigeteken és mindnyájan elvesztek. Az angol Scoresby, ki 1818-tól 22-ig tartózkodott ott, legtökéletesebb leirását adta a sarki tüneményeknek.

Ekkor bálnafogás végett az egyenlitői vidékeket keresték meg,

---

azon anyag neveztetik, melly az orr roppant üregeiben találtatik elzárva; s hordóját, melly nyolcz tonnát (1024 párizsi pint) foglal magában, Londonban 60—100 font sterlinggel fizetik.

sőt egész a déli sarkig hatoltak. Az angolok, a legügyesebb bálnahalászokat édesgetvén magukhoz, mindig megőrizték ez iparbani elsőségöket; de midőn az angol-amerikaiak kivivták szabadságukat, magukhoz ragadták a hasznot, s minden tengeren üldözték e halakat. Ollykor a bálna boszut tud állni megtámadóin, nem csak ugy, hogy iszonyuan felkorbácsolván a tengert, elmeriti, vagy összezuzza roppant állkapcsai közt a csónakokat, hanem mintegy terv szerint is üldözőbe veszi azokat. Bizonyos Gustavo Uj-Holland partjain halászván, egy megsebzett bálna zápfogai közé fogta a csónak két oldalát, melly okvetlen a mélységbe vonatott, ha iszonyu állkapcsai hirtelen el nem fürészeltettek volna. Essex, Pollard hajó kapitánya 1820 nov. 20-án két bálnát fogott a déli tengeren, s hajójához akasztva vontatta azokat, midőn egyszerre egy más roppant nagy bálna állta útját a brigantinnak, s annyira megrongálta azt, hogy elmerült. A népség csónakokba ugrált, s egy csónak hét emberrel nem volt többé látható; a másik háromhéti veszélyes bolyongás után Erzsébet szigeten, a Duciák egyikén kötött ki, hol egyedül a chinaiaknak annyira kedves fecskefészkeket találtak. Rettenetes éhségnek lévén kitéve, ketten elhaltak közülök; az életben maradottak megették holt társaikat, azután pedig az élőkre vetettek sorsot, s a kire az esett, rögtön darabokra tépték; s már mindnyájan éhen haló félben voltak, midőn egy hajó megtalálta őket. Ugyanez vette fel még más három társaikat is, kik egy puszta szigetet választottak ki maguknak, hol madarakkal és teknős békákkal táplálkoztak; de ezek is a szomjúság gyötrelmeit voltak kénytelenek szenvedni.

Itt nem hallgathatok el egy tényt, melly a jelen fejezet tárgyára vonatkozik. Állitják ugyanis, hogy China és Japán körül olly bálnák találtatnak, mellyek Észak tengerén kapott szigonyokat hordanak testökben. Ezek tehát azon úton jutottak volna oda, mellyet olly ernyedetlenül keresnek.

Valóban bámulandó az emberi kitartás hatalma, melly a természet minden akadályait legyőzi, s melly, mig a téritők közt a függőlegesen sütő nap forrázó hősége, s a megzavarhatlan szélcsend vagy a fékevesztett zivatarokkal szállt szembe: e hideg vidékektől sem riadt vissza, hol igen csekély a szelek ereje és változatossága, s majdnem észrevehetlen a vizek ár-apálya! Baffin százmérföldnyi (miglia) terjedelmü, s négyszáz láb magasságu jégszigetekkel is találkozott. Ollykor e zátonyokon, mellyek félszázadon át sem olvadnak el, a madarak rakják fészkeiket; máskor roppant síkságban terülnek el a jegek, s fejszék, jégmetszők, vagy ágyuk segélyével kénytelenek azokon ke-

resztül csatornát nyitni, mellyen tovább haladhassanak, mi közben perczről perczre a bezárattatás veszélyének s az iszonyu jégdurranások borzalmainak vannak kitéve. 1743-ban egy meseni orosz kereskedő a 77° alatt tizenötöd magával kerittetett be a jegek által remény nélkül a kijuthatásra. Négyen közölök elmentek fürkészni a partokat, s egy kunyhót találtak, hol éjjelre meghuzták magukat; reggelre ébredvén, már hire sem volt a hajónak, melly elsodortatott a jegek által. Minden élelmi szerek hijával, s egyedül kés, puska, tizenkét töltény, egy fejsze, egy fazék és aczéllal voltak ellátva; de annál törhetlenebb volt bátorságuk, mellyet a kétségbeesés is fokozott. Kiszabaditották tehát a hóból kunyhójukat; a tizenkét tölténynyel ugyananynyi iramszarvast öltek meg; elejtvén egy medvét, idegeit íjhúrúl használták; s medvékre vadásztak, mellyek húsát csemegeként s nyersen ették, hogy megóvják magukat a skorbuttól; egy hajó maradványaiból az első szükségletü eszközöket készitették; ital gyanánt az iramszarvas hideg vérét használták, és sok csigát felemésztettek. Hat egész évet töltöttek illy nyomorban, mig végre egy hajó észrevette és Archangelbe vitte őket.

1835-ben az Ezer-szigetekre egy öböl hátterének kifürkészésére négy norvég tengerész küldetett, kik meglepetvén a köd által, melly ott hirtelen emelkedik, s eget tengert elborit, csak a sziklákhoz csapkodó hullámok moraja után tapogatózva haladhattak. Felszállván a köd a sik tengerre bocsátkoztak, de csakhamar ismét elsötétedvén, a jó szerencsére bizták magukat, s egy szigethez jutottak; itt azonban midőn kikötöttek volna, nagy zivatar támadt, melly tova ragadta hajójukat. Minden reményről lemondva nem tehettek egyebet, mint hogy három kunyhót épitettek a parton, mellyekben meghuzták magukat, egyedüli élelmöket a hullámok által ollykor ollykor partra vetett tengeri bornyuk hullái képezvén. Halászatra adván magukat, egy napon már sokat összefogtak, midőn az idő előtt beállott jég által oda szorittattak. Csónakjokat, ez egyedüli kincsöket, nem volt kedvök elhagyni; miért is azon reményben, hogy valamelly kedvezőbb szél felszabaditja őket a jégzár alól, két napig várakoztak, miközben futkosás által igyekeztek magukat felmelegiteni; végre nem birván tovább ellenállni a zord hidegnek és a nagy pelyhekben eső hónak, már a halálra készültek, midőn egyszerre a jég ropogni kezdett és megrepedt annyira, hogy használhatták evezőiket, s visszatérhettek kunyhóikhoz. Itt meglepetvén a tél által, egy üveg fenekéből lámpást, kötélből pedig belet csináltak, s tengeri-bornyu zsirral világitottak; a régi szegeket tükké, a kisodrott hajó kötelet czérnává alakitván át, vad bőrökből

varrtak maguknak ruhát. Szórakozás végett táblácskákat festettek be kártya módra, s olly tüzzel játszottak, hogy ökölre is került köztök a dolog. A fehér medvék gyakran fölkeresték lakhelyöket, s ezek közülök többet megöltek és megettek; de april hóban ez állatok is eltünvén, végre tengeri-bornyu bőrökön voltak kénytelenek rágódni. Junius utóljan azonban egy hajót vettek észre, s elérvén azt, Finmarkba tértek vissza.

Mig ezek csak hasznot vadásztak, a tudományos fürkészetek sem hanyagoltattak el; s e tekintetben a dánok tették az első lépést, kik már hazájok fekvésénél fogva is képesitettebbek voltak arra. 1605-ben királyuk Grönlandban tétetett kutatásokat, melly föld öseik által népesittetett; azután több más expeditiók is intéztettek, de kevés eredménynyel.

Az annyi hasztalan költségekbe került átjárási ut keresésével már már felhagytak, midőn London kereskedői ismét meg akarták azt kisérleni, s Hudson Henriket inditották utnak. Ez egy csekély hajón s egyedül tiz emberrel és egy gyermekkel tulment Grönlandon és Spitzbergen (1609—10), s minden baj nélkül tért vissza. Tizennégy emberrel ismét utra kelvén, sok észleletet tett a delejtü elhajlására vonatkozólag; de a jegek megállitották. Ezek egy másik utjában bezárták (1611), s a fellázadt legénység a betegekkel s kevés élelmiszerrel és egy puskával kitévén őt, ott hagyták. Ő azonban egy terjedelmes tengert fedezett fel északra a Wolstenholm foktól, miként Labrador északnyugati csucsát nevezte, mellynek kiismerése végett London kereskedői Button Tamást küldték el. Keresztül hatolván Hudson szorosán, Button az általa Nelson nak nevezett folyón töltötte a telet, hol fehér fogoly madarakkal táplálta s rejtélyek találgatásával szórakoztatta embereit. Ő volt az első, ki ez oldalról érintette Amerika keleti partjait.

Baffin Vilmos, ki a hosszuságnak az égi testek viszonylagos fekvéséből kiszámitását találta fel, és igen sok észlelettel gazdagitotta a tudományt, sokkal előbbre hatolt (1615) mint Button, s fölfedezte a tengert, melly nevét viseli, s mellyet ő meg nem szakitott partok által vélt övezettnek; mert majdnem egész Lancaster Sund-ig bejárván azt, melly kiábrándithatta volna, kifáradt, miként napjainkban Ross, s visszafordult. Felhagytak tehát az átjárás fölfedezhetésének reményével; de a sikertelen kisérletekből nem csekély előnyök háromlottak a kereskedelemre; s miként délen fűszereket és festőfákat kerestek, ugy innen vadakat, bőröket, tengeri-bornyut, fogakat, bálnát, rókát, ólmot, halzsirt, s más egyéb nagy fogyasztásnak örvendő tárgya-

kat kaptak, miért is nem csoda, ha e vidékek birtokáért az angolok, oroszok és dánok versengettek.

Canada franczia gyarmatosai prémbőröket hajhászva Hudson öbléhez jutottak, s egyikök, Grosseliez, Francziaországba hajózott, hogy megismertesse azt az innen huzható előnyökkel. Hazájában elutasittatván, Anglia pártfogásába vette, s egy hajót bizott rá azon meghagyással, hogy telepitvényt alapitson ott, s ujra tegyen kisérletet egy Chinába vezető átjárás fölfedezése végett. Grosseliez tehát a Churchill erődöt alapitotta (1669); s a király ama Társulatnak engedte át ez öböl minden partjait és területeit, s egyszersmind kereskedelmi kiváltsággal ruházta azt fel. A dús nyereség elfeledtette az átjárást, s jóllehet időről időre az uj bizonyitékok és tények föl-fölkeltették annak eszméjét, de a kisérletek, mellyek sok pénz és életbe kerültek, mindig féluton hagyattak abba. Később Egede lutheranus predikator ösztönzésére Bergenben egy társulat alakult (1724) Grönland kereskedelmének kizsákmányolása végett; s daczára a sok nehézségnek VI. Keresztély király annyira fentartotta azt, hogy 1742-től 58-ig a dánok ott tizenkét gyarmatot alapitottak. Egede a benszülöttek megtérítésén fáradozott, de kevés eredménynyel. A Morva Testvérek kik az ott dühöngött iszonyu himl5ben szenvedők ápolására adták magukat, épen ennek következtében a téritést is több sikerrel eszközölték, s Uj-Herrnhut-ot alapitották ott (1746); ugyanők tanitják és intézik a mesterségeket; s az ő felekezetökből való volt Grantz, ki megirta Grönland történelmét.

Az észak-nyugati átjárás fölfedezése különösen Oroszországra nézve lett volna fontos; de e hatalom akkor még homályban hevert, s Siberiát sem ismerte a Jenissein tul, jóllehet vadászai és egynémelly kalandorai (p r o m y s h l e n i) járták azt és tettek is ott némi hóditásokat, mellyekben azonban semmi része nem volt a politikának. E föld a tatárok által 1242 ben az Irtisch és Obi partján épitett Sibir várostól vette nevét, melly aztán az uj fölfedezésekre, sőt Astrachan és Kasan tatárországokra is kiterjesztetett, holott illetékesen nyugatra az Ural, délre China felé az Altai hegységek, keletre Okotsk és Behring tengere, északra pedig a Jeges-tenger által kellene határoztatnia, melly térség egész Európának egy harmadával ér fel.

Anika Strogonof, archangeli kereskedő, a XVI. század közepén cserekereskedést léptetett életbe Siberia távol tartományaival, mellyek minden évben szép prémbőröket adtak neki, mi által nagy gazdagságra és sok földekre tett szert, mellyeken gyarmatokat alapitott fegyver, igazságszolgáltatás és törvényhozási joggal. Midőn a czár észre-

vette e kereskedelem fontosságát, 1558-ban fölvette Siberia uri czimét, ujolag ásatni kezdte a rég időben ismert arany és ezüst bányákat, s javitotta és megerősitette az utakat; de, ugy látszik, nem igen mentek túl az Obi folyó nyugati karján.

Obi ostyákjai, melly népekkel legelőször ismerkedtek meg az oroszok Siberiában, vidra bőrből viselnek ruházatot, mellynek húsát szükség esetén meg is eszik, s iramszarvas bőrt használnak lábbelikül; a nők, egyébként egészen meztelenek, elől kihasitott bőrt öltenek magukra; hajukat vállaikra lecresztve, s a jobb móduak gazdagon ékitve hordják; ugyanezek füleikbe szines kristály darabokat is függesztenek, s karjaikat és lábszáraikat festeni szokták. Élelmöket a halászat adja, miért is nyáron ott ütik fel sátraikat, hol a halaknak bősége van, télre pedig kunyhóikba vonulnak vissza, melylyek mindenikében számos családok laknak, s közös tüzhelyet használnak. Minden munka a nők vállaira nehezedik, kik iránt férjeik igen gyöngédtelenek; a férfi annyi nőt vesz a mennyit akar, s házasságra kelhet atyja özvegyével, napájával és menyével, de nem saját családjához tartozó nővel. A házasodni akaró ostyák jövendőbelie atyjának elölegesen az ez által megszabott ár felét fizeti le; s az első éj után, ha meg van elégedve jegyesével, egy iramszarvas bőr ruhát ajándékoz napájának, ki darabokra vagdalja s örvendve szórja szét azt, mellyen feküdtek. Ha pedig a vőlegény nincs megelégedve menyasszonyával, a napa tartozik neki egy iramszarvast adni; s miután a vőlegény az egész jegyajándékot lefizette, házához viszi nejét. Ha ez nem birja kiállani a rosz bánásmódot, atyjához menekül, ki megtériti a jegyajándékot, s másnak adja nőül leányát.

Wasiliewitz IV. Iván, kiterjesztvén birtokait, Perzsiával és Buchariával kereskedett, de kereskedői gyakran ki voltak téve a Don és Volga mellől előtörő törzsek támadásainak. Csapatokat küldött tehát elüzésök végett, s Yermac Timovief kiszorittatván, három ezer kozákkal az Ural felé vonult vissza, hol egyike létezett a Strogonof által alapitott gyarmatoknak, s tekintélyre vergődött. Itt elhatározta megtámadni Kutsiankánt, a tatárok főnökét (1579), ki Sibirben lakott, s fenyegetést és ellenállást megvető bátorságával annyira megrémitette az ellenségeket, miszerint alája vetették neki magukat, ki is ekként fejedelemségre emelkedett. Hogy fentarthassa magát, hóditmányait becses prémből ajándékok kiséretében Moskva czárjának ajánlotta fel. Kedvezőleg fogadtatván és segittetvén tovább is sikerült neki terjeszkedni, mignem meglepetvén megöletett, s az oroszok ismét elhagyták Siberiát. Annyit azonban elértek, hogy

fölfedezték annak utjait, s észrevették a tatárok legyőzésének könnyüségét, miért is visszatérvén Tobolsk, Sungur és Tarában piaczot hoztak létre, azután pedig tovább terjeszkedvén minden irányban városokat és gyarmatokat alapitottak, s félszázadnál kevesebb idő alatt Európa véghatáraitól a Keleti-Oceánig, s a Jeges-tengertől Chináig egész Siberiát leigázták.

Az Amur folyót (Saghalien) csak 1639-ben ismerték meg, melly Tatárország szivében fakad s 30 hosszusági foknál nagyobb távolságot futván be kelet felé a tengerbe ömlik. Az oroszok igyekeztek leigázni a partjai mentében lakó tatárokat, s folytatva a hóditást, érintkezésbe jöttek s csakhamar háboruba is keveredtek Chinával (1651). A chinaiak alig hogy kissé hoszá szoktak a tüzfegyverekhez, mindjárt előnyöket vivtak ki, miért is egyezkedésre került a dolog (1689), mellynél fogva kimérettek a határok, s az oroszok leszorittattak az Amur-ról. E veszteség nagyságát Kamtschatka s az Ázsia és Amerika közti szigetek fölfedezése után kezdték fájdalmasan érezni, mellyek termékei e folyón könnyen szállittathattak volna. Az oroszoknak meghagyatott a Chinávali kereskedés joga, azután pedig megengedtetett nekik, hogy karavánokat küldhessenek Pekingbe, mellyek ott tartózkodásuk alatt az állam költségén voltak tartandók; azonkivül a magánosoknak szabadság adatott egész Mongolia végrészeiig járhatni kereskedés végett. De az oroszok álnoksága és mértékletlenségével annyira betelt az Ég fia, miszerint kiüzte őket birodalmából. Egy Kiakhtában létrejött (1728) uj szerződés szabatosabban kijelölte a határokat, s abban állapodtak meg, hogy minden három évben egy, legfeljebb kétszáz utazóból álló karaván mehessen Pekingbe; ugyanezen szerződésnél fogva felhatalmaztattak templomot épithetni a fővárosban, s a nyelv elsajátitása végett tanulókat küldhetni oda.

Észak felé lassabban s csak folyóról folyóra nyomultak elő az oroszok; de ugy látszik, 1648-ban keresztül hatoltak a Behringszoroson, s megkerülték az északi fokot; annyi bizonyos, hogy Staduchin és Deshniew utánjárása következtében megtalálták a Kolima és Anadir közti szárazföldi utat. Itt nagy bősége volt a vizi lovaknak, s az oroszok mint megsebezhetlen istenségek tiszteltettek, mig egymás közt összeczivódván az ellenkezőt nem bizonyitották be.

1696-ban egy kozák banda rabolva egész azon folyóig nyomult elő, melly aztán Kamtschatkának neveztetett. Atlassof Vladimir meghóditotta e földet, mellynek lakói igen kicsinyek és szőrösek voltak, kik a telet földalatti üregekben töltötték, nyáron pedig felfüggesztett

kalitkákban laktak. E békés népet leigázták és elrontották, azután kiirtották az oroszok, vagy pedig elkorcsosult. Tölök a délen fekvő Kurili-szigetekről vettek hirt; s azt is hallották, hogy azokon túl, mellyek a szárazról láthatók voltak, mások is vannak, hová selyem és pamutba öltözött emberek járnak, edényeket és porczellánt hordván oda. A tschuktzkok, kik a vég fokot lakják, szilárdúl ellenállottak, s midőn az oroszok megtámadták és legyőzték (1706), a foglyok egymást végezték ki, s az oroszok csak név szerint vethették őket alá.

Ezek egy, az övéken túl fekvő nagy földről beszéltek, melly alatt hihetőleg Amerikát értették; s Oroszország remélhette, miszerint akár összefüggésben van az Amerikával, akár el van választva valamelly szoros által, kelet felé haladva ama szárazra jutand. S lehet, hogy több izben el is jutottak odáig a kereskedők és vadászok; de mit törődtek ezek a dolog tisztába hozatalával? Azonban Nagy-Péter, ki már fölismerte Siberia bányáinak fontosságát, s Demidof által sok vas és réz öntödét alapittatott ott, kevéssel halála előtt egy fölfedezési ut tervrajzát mondolta toll alá (1725), melly szerint Kamtschatkából vagy a Keleti Oceán más valamelly pontjáról indulván ki az expeditio, kötelessége leendett megvizsgálni, vajjon a partok északon vagy keleten nincsenek-e összefüggésben Amerikával? E nehéz feladatot az orosz szolgálatban állott dán Behring Vitalis vállalta magára (1728), ki is Kamtschatkából indulván el a szélesség 60° 18'-ig jutott, s anélkül hogy észrevette volna, keresztül hatolt a szoroson, melly a két szárazföldet elválasztja, s melly aztán az ő nevét kapta.

E közben Schestakof ezredes kimutatta szükségét a tschuktzkok valódi alávettetésének a végre, hogy tökéletesen kiismertessék országuk, s százötven emberrel megtámadta ez elhatározott népet, de legyőzetett és megöletett. Paulutski, dragonyos kapitány, folytatván az ellenségeskedést több csatában megverte őket, s egy bámulandó hadjáratot vitt véghez Siberia jeges és ellenséges népü véghatáraiig (1731). Hogy tengeren segédkezet nyujtson neki, a kozák Krupishef küldetett el, ki megkerülvén Kamtschatkát bevégezte Behring fölfedezését, s kitudta, mennyire közeledik az amerikai száraz a mienkhez. Azonban e tény megállapitásában nem egy expeditio járt roszúl, és sok bátor férfiu elveszett a keresztül gázolhatlan jég között.

Történt (1732), hogy egy, selyem, gyapot és rizszsel terhelt japán hajó vihar által a tengerről Kamtschatka keleti partjaira vette-

tett. A tengernél könyörtelenebb kozákok leölték a hajó népségét, kivéve egy öreget és egy gyermeket, kik Pétervárra küldettek. Ez esemény felvillanyozta a fölfedezési hevélyt, jó siker reményével kecsegtetvén az embereket; s Walton Vilmos és Spangberg Márton csakugyan utnak indultak (1739), hogy meghatározzák Japánnak Siberiához fekvését. Valóban el is jutottak oda, még pedig különböző uton azoktól, mellyeket már előbb a kiváncsiság vagy birvágy nyitottak meg az európaiak előtt. Azután Behring az amerikai száraz kiismerése végett kelt utra (1741), s látta a sarki sziget-tengert, hol a homokba vájt üregekben töltvén a telet, sokan meghaltak, s maga Behring is a nevéről czimzett szigeten veszett el; az életben maradottak nagy fáradalmak közt jutottak vissza Siberiába.

Egyéb kamtschatkaiak is meglátogatták e vidrákban bővelkedő szigetet, és aztán a távolabbiakat is a mint lassan-lassan a közelebb esőkben fogyni kezdett a vad. Liakhof orosz kalóz a Behring szoros és Uj-Semlja közt fekvő Uj-Siberia sziget-csoporttal ismerkedett meg, mellyet már 1711-ben is észrevettek, s mellyen a világ legészakibb vulcánja forrong. E szigetek mammut csontokat és elefánt fogakat tartalmazó homokból állanak, melly csontok egyenlő becsben tartatnak Ázsia és Afrika elefántcsontjaival. Azután a 45-ik foktól 50-ig terjedő összes Aleuti-szigetek fölfedeztettek, mellyeken, s a sark körön túli háromszáz mérföldnyi (leghe) part területen az akadályt nem ismerő orosz ipar ügyvivőségeket alapitott; ezek segélyével prémbőr kereskedést folytat Chinával, melly üzlet kiváltságát 1799-ben az orosz-amerikai társaság nyerte el.

II. Katalin, belátván fontosságát Ázsia keleti partjai alapos ismeretének, Billings Józsefet, Cook utolsó expeditiójának bajtársát, azzal bizta meg, hogy lemenvén a Kolimán egész Est fokig fürkészsze ki Siberia északi partjait (1787). Ez nem sikerült neki, azonban később meglátogatta az Aleuti-szigeteket, s fölfedezte a barbárságot, melylyel a kereskedők bántak a benszülöttekkel, kiket Oroszország rabszolgákként adott el nekik, s kik majdnem egészen kiirtattak. Ugyan ő és több mások Siberiát, s az Északi-ocean partjait kutatták ki. Az utazás e vidékeken kimondhatlan szenvedésekkel jár. Miután reggeltől estig fáradnak a köd boritotta nap erőtlen sugárai alatt, s az örök havon, ott pihennek le, hol ez kevésbbé magas, s igy a lovak egy kis mohát kaparhatnak ki maguknak alóla. Italukat a tüz által felolvasztott jég szolgáltatja; kesztyüben, bőrökbe burkolva esznek a tüz melletti fazékból, s fejszével darabolják szét megfagyott borukat és kenyereiket. Az álmot nappal vagyis azon időben élve-

zik; midőn a napnak a láthatáron kellene lennie; mert az éjek az északi fény által világittatnak meg. Lassan-lassan a mint a hideg növekszik, a légben lévő nedvesség sürü köd alakban száll le, s a légben hullámzó jégcsapokká válik, mellyek lehántják a bört ha megérintik; a tengerből kipárolgó sürü gőz mozdulatlanul nyugszik annak szine felett mindaddig, mig a jég által el nem borittatik. Ekkor kitisztul az idő, s beáll az iszonyú tél. A kunyhók belső falai, mellyekben a benszülöttek tüz körül kukorogva töltik az időt, vastag jég-réteggel vonatnak be; kivül siri csend uralg, s a leggyengébb hang is meszszire hallatszik.

Illy szenvedéseknek teszik ki magukat, hogy díszárúikat és egyéb készleteiket prémbőrökért cserélhessék ki, mellyek aztán Párizs magas állású hölgyeit, vagy Perzsia shahját, a világ fényét, fédendik, és hogy mammut fogakat gyüjtsenek, mellyek ott nagy bőségben találtatnak, s a földgolyón végbement szörnyü átalakulásokról tanuskodnak [1]). A tengerek telvék teknőczök, gyürüs állatok, heringek, s főleg parányi puhányokkal [2]), mellyek elégséges tápul szolgálnak a roppant ceteknek és emlős kétéltücknek. Seregenként érkeznek oda a vándor madarak, s a sziklákban a dunna lúd fészkel, melly az e d r e d o n-nak nevezett legfinomabb pelyhet adja. Ellenben igen nyomorult ott a növényország, mellyet majdnem kizárólag csak a titkon-nőszők képviselnek.

---

[1]) 1842-ben a tudós Baer Siberia kereskedelmére vonatkozó értekezést tartott a pétervári tudós akademiában, s azt állitja, hogy nem kell fájlalni a prémbőrökért keresett állatoknak, különösen a vidráknak Siberiábani megfogyatkozását, s következésképen az ezen iparágból bejött jövedelem csökkenését. A becses szőrü vadaknak, mellyek a hódot kivéve, mind husevők, kiirtása következtében szaporodnak a füevők ér rágódók, mellyek kevésbbé becses ugyan, de sokkal több bört szolgáltatnak. A mindenek felett becsült fekete róka bőrök évenként ötvenezer, a tengeri vidrákéi százötezer, a czoboly bőrök kétszázhusz ezer ezüst rubelt jövedelmeznek. Már most egyedül a nyúl bőrök majdnem egy millió rubelt adnak egy év alatt; az évenként elejtett evetek száma tizenöt millióra tehető, mellyek mintegy másfél millió értékü szürke prémet szolgáltatnak. Átalában véve tehát a nagy értékü árúk kevesebbet jövedelmeznek, mint az olcsóbb de keresettebbek. Disznó sertéből Oroszország nyolczszor többet kap mint a czoboly bőrökből; a juh-bőrök értéke 16 millióra tétetik, mi háromszorosa a megölt összes vademlősök jövedelmének.

[2]) Scoresby, kinek az e földre vonatkozó legjobb észleleteket köszönjük, kiszámitotta, miszerint e tengerek két négyszög mérföldnyi (miglia) területe annyi parány állatokat tartalmaz, hogy nyolczvanezer embernek a világ kezdetét öl mostanig kellett volna foglalkozni azok megolvasásával.

1820-ban Wrangell Ferdinand helytartó megbizást kapott Oroszországtól kifürkészni Siberia északi partjait, s lehetőleg előnyomulni a Jeges-tengeren [1]). Az Uralokon, s Siberia müvelt és vendégszerető déli részén tul a Lena nagyszerü folyójára ereszkedvén Jakutskba érkezett, melly város rideg sivatag vidéken apró faházakból áll, hol az egyedüli figyelemre méltó épület azon fa erőd, mellyet a kozákok épitettek, midőn 1647-ben meghóditották azt. Mindazáltal ezer meg ezer mérföldnyi (miglia) távolból, a Jeges-tengertől, Okotskból és Kamtschatkából is hordanak oda eladás végett a hat hétig tartatni szokott ugynevezett nyári vásárra tengeri bornyú fogakat, kiásott mammut csontokat, s főleg prémbőröket, melly czikkeket ott árpakása, liszt, czukor, theaért, selyemgyapot, gyapju szövetekért, vas és réz házi eszközökért, s főleg a siberiaiaknak annyira kedves pálinka és dohányért cserélnek ki; elmulván a vásári időszak minden megdrágul, s e szegény lakók elszigetelve maradnak.

Jakutskon túl megszakadtak az utak, s lehetetlen volt a szekéreni utazás; sőt a lovak is csak nagy erőfeszitéssel, egymás farkához kötve karavánokban haladhattak, este pedig, levétetvén rólok a teher szabadon bocsáttattak legelés végett. Beljebb, hol már mindenfelé csak jég volt látható, egy kileczven éves papot talált, ki életét a jakutok és tungusok téritgetésében töltötte el, sőt még ez agg korában is minden évben ötszáz mérföldnyi (leghe) utat tett, hogy roppant kiterjedésü aklának juhait meglátogassa. A hévmérő 39, azután 43 fokra esett le; a nyári három hónapon át, midőn 18 fokig emelkedik, szúnyog-rajok gyötrik a benszülötteket, de egyszersmind a vad iramszarvasokat is kinozzák, mellyek az erdőkből a tengerhez menekülvén gazdag zsákmányt adnak a vadászoknak. Azonban még ama határokon túl is, hol végét éri a növényország, és semmi más állat nem létez, található az ember, ki hó és ködbe temetkezve csak percznyi szükségei kielégitésére gondol, anélkül, hogy megtudná mondani, mikor és miért választották atyái e barátságtalan éghajlatot, mellytől ő nem tud megválni, mert hazája.

Az eskimók rút kinézésü emberek; s nőikben épen az csúf, mi a mieinkben legcsábitóbb; szinök fekete, ollykor mint a hottentottáké; szülésök könnyü. Ritkán betegek, s rövid aggkorukban rendesen elvesztik szemök világát. A zsir kedvencz eledelök; egyéb-

[1]) Útleirása húsz évvel később Berlinben Ritter által adatott ki. *Reise längs Nordküste von Siberien und auf dem Eismeere.*

iránt sem sót sem pálinkát nem használnak, s a házin kivül más társadalom nem található nálok. Csónak gyanánt tizenkét láb hosszú, egy és fél láb széles, két végén csúcsba menő láda féle alkotványt használnak, melly egészen tengeri kutya bőrrel van bevonva, kivéve a közepét, hol egy lyukat hagynak, mellyen a hajós bemegy, s összehúzza a bőrt nyaka körül, ugy hogy sem a viz be nem csaphat, sem a csónak el nem merülhet.

Wrangell a Kolima partján egy orosz gyarmatot talált, melly a benszülötteknél sokkal nagyobb vadászati ügyességgel és értelmi tehetséggel birt; s mig ezek mindig komorak és hallgatagok, amazok ollykor jelen helyzetöknek meg nem felelő eszméket lehelő énekekkel öntöttek egy kis életet a rideg természetbe [1]). A telet földalatti üregekben kinlódva töltik, s a beálló tavasz sem forditja jobbra sorsukat. Ez időszakban már rendesen kifogynak élelmi szereikből, a hal még mindig a langyos mélységekben tartózkodik; az ebek elerőtlenedvén a sok fáradság és téli nélkülözések következtében, nem képesek uraikat az iram és jávor szarvas vadászatra vinni. Ilyenkor tehát tömegesen járják be e szerencsétlenek az orosz helységeket, hogy csontokat, bőrt vagy bármit keressenek, mivel egy perczre lecsillapithassák éhségöket, mellynek a gyarmatosok is ki vannak téve.

De aztán vándor madarak, kacsák, hattyúk, ludak csapatai jelennek meg, s minden kéz fegy verhez nyúl; juniusban pedig kiengednek a folyók s bővében van a hal, mi az emberek és ebek fő eledelét képezi; ezek a folyók felé üzik az iramszarvasokat, hol elfogatnak; a nők illatos füveket és bogyókat tesznek el télre. Az őszi első fagy beálltával, feltörik a jeget, s fogják a még el nem vonult halakat; télen pedig rókák, nyusztmenyétek és evetekre vetnek tört, vagy ebekkel veszik üldözőbe a jávor szarvast és medvét. Az

---

[1]) Wrangell némi töredékekkel szolgál azokból:

„Egy levelet akarok irni, egy levelet kedvesemhez. Nem tollal, nem tintával, hanem fénylő könyekkel irandom azt, hogy soha el ne töröltessenek, s követem a kékszárnyú galamb lesz. Oh galambom, galambocskám, vidd e levelet kedvesemnek, s vesdd be hozzá ablakán át, hadd ismerje meg szerelmemet és fájdalmamat.“

„Csalogány, oh barna tollu szép csalogány, mondd, hol találkoztál azokkal, kik a tengeren eveznek? — Fehér sziklák mellett láttam őket, hol egy kecses szigetet találtak. — Csalogány, oh csalogány, kelj ismét szárnyra, menj a kék tengerre, s keresd fel az én kincsemet; mondd neki, hogy az, ki őt szereti, keserü könyeket hullat érette.“ —

ebek barátjaik és istápjaik e szegény embereknek; azok huzzák a szánt, szállitják az élelmiszereket és árúkat, s fagyos heringgel táplálttatván, egy nap százötven mérföldnyi (miglia) távolságot is befut nak a szánnal; finom szaglási érzékkel birván bármilly setétben meg találják az ösvényt, s kikutatják a kunyhót, hol meghuzhassák ma gukat, jóllehet ollykor egészen hó alá van az temetve; szükség esetén pedig a medvék ellen is védik gazdáikat.

Wrangellnek a jeges tengereni barangolása közben hatszáz eb és ötven szánra volt szüksége az eszközök és élelmiszerek szállitása végett; az észleletek igen nagy nehézséggel jártak a roppant hideg miatt; az időmérő óra elállt; az érczeszköz lehúzta az érintkező test bőrét; a leggyengébb lehelet következtében is jéghártya vonta be az üveg lencséket. Illy szenvedések közt értek Tschelagskoi fokhoz, utazásuk czéljához.

E közben Matiuschkin, Wrangell társa, a 68-ik szélességi fok alatt fekvő Ostrownojeba jutott, mellynek vásárára oroszok és nomád tschuktzkok járnak, kik iramszarvasokon Ázsia keleti véghatárairól érkeznek, hol egy évi kószálásuk közben különféle vásárokon csereberélve tengeri bornyu fogakat és prémböröket gyüjtenek össze. Ezek az amerikaiaktól fél font dohányért vesznek egy darab prémbört, mellyet két fontért adnak el az orosznak, ki ismét két annyit kap érte; azonban főleg az ellenállhatlan pálinkával veszik meg a siberiai vadász szivét. A mi a tungusoknak az eb, ugyanaz a tschuktzkokra nézve az iramszarvas; húsát tejét eledelül, bőrét sátraknak használják, és szánba fogják; szabadságukat féltékenyen őrzik, s szánalommal tekintenek azokra, kiket az oroszok leigáztak. Keresztelkedve megvannak, de csakis ennyiben keresztények: s a pétervári biblia-társaság által köztök elszórt bibliák sem a soknejüséget, sem azon barbár szokást, mellynél fogva az öregeket és hibás gyermekeket megölik, sem a schaman befolyasát nem szüntették meg, ki papja, orvosa és tanácsosa a törzsnek [1]).

Siberiának uj fontosságot kölcsönöznek a bányák, mellyek, miként mondtuk, már régenten is műveltetvén, a mi századunkban váratlanul nagy jövedelmet adtak az Ural hegyekben s igy az ezüst és arany miatt elhanyagoltatott a vas, mit eleintén e részeken kerestek.

---

[1]) Middendorf, ki 1843-ban utazott északi Siberiában, ujabb iszonyu szenvedések rajzát adja.

HUSZONHATODIK FEJEZET.

A földleirás és hajózat tökélyesbülése. — Tengerjog.

A sok utazások öregbitették a világ ismeretét, s az uj tények bő szüretét nyujtották a tudománynak, melly tágasb téren gyakorolhatván magát, nyert erőben, s könnyitette a fölfedezéseket. Mennyi tévedéssel jártak az első vállalatok, láttuk; s figyelemre méltó, hogy sok vállalatnak épen a tévedések adták az első lökést, vagy a kitartást, melylyel azok végrehajtattak. Columbus és Gama fölfedezései napfényre hozták Ptolomaeus botlásait, ki egyedüli utmutató volt a közép korban; a szász Apianus testvérek, s azután Ribeiro letérképezték az időnkénti felfedezéseket; ezekéinél jobb volt Gemma Frisiusé (1540): Münster Sebestyén pedig (1552) megérdemlette, hogy Strabóval hasonlitassék össze.

A többi nehézségekhez az uj földekre vonatkozó ismertetések tökélytelensége is sorozandó. A spanyolok még az első fölfedezők dicsőségének és előnyeinek veszélyeztetésével is titkolták azokat. A különben annyira ügyes, vállalkozó és pontos hollandok, vetélytársaik iránti féltékenységből, minden más nemzetnél kevesebb földirati ismertetésekkel szolgáltak, különösen Chinára vonatkozólag. A téritők legtöbbnyire inkább érzelemmel mint észszel irtak; jóllehet némelly országokról, mint pl. Chináról adott értesitéseik máig is a legtökéletesebbek.

Nonnius Péter belátta s jóvá tenni igyekezett a projectio fogyatkozásait; Ortelius Ábrahám tudományos bonczkés alá vette a régi földiratot; Mercator Gellért javitva ujolag kiadta Ptolomaeust, hogy kiküszöbölje az ennek tanulmányozásából meritett hamis véleményeket. A XVII. században növekedett a munkásság; a tudós Claver és Riccioli csillagász átalakitották a tudományt; Cellarius pedig szabályozta a régi földleirást.

A flandriai Aughier Ghislen de Busbecq (1592) V. Károly által mint követ Konstantinápolyba II. Solimánhoz küldetvén, alaposan megismerkedett a törökök szokásaival, latin, görög kéziratokat hozott Európába, s közzétette az — Ancyrai emlékeket; — azután IX. Károly jegyesének kiséretében Francziaországba menvén, mint jó diplomata tanulmányozta ez udvart, s De Thou megvallja, hogy sokat meritett észleleteiből. Loevenklau János, görög

és latin nyelvtudós, értett törökül, s leforditotta az ottoman évkönyveket, 1550-től 87-ig folytatván azokat, ugyanő a törököknek egy 1552-ig terjedő történelmét irta meg.

Gianpietro Maffei di Bergamo, a bibornok király által Lissabonba hivatván a portugalok Indiákbani hóditásainak leirása végett, a leghibátlanabb latinsággal tette azt; ugyanő engedélyt nyert a breviariumnak görög nyelveni imádkozására, nehogy az abban előforduló latinság ártalmára legyen cicerói nyelvtisztaságának. Pierre Dellavalle ötvennégy Levélben irta le 1614-től 26-ig Syria és Perzsiában tett utjait; jó észlelőnek mutatja magát, s az által, hogy sokat foglalkozik magával, élénkiti az elbeszélést. A bolognai frà Leandro Alberto Olaszországot irta le (1550), s becses ismertetésekkel szolgál, jóllehet itt-ott tévutra vezettetett Annio di Viterbo által; ugyanezen tárgygyal Gianantonio Magininek egy sirutáni munkája is foglalkozott (1620). Ferrari Fülöp adta az első Lexicon geographicum-ot (1627), melly kilenczezer hatszáz czikkből áll. Purchas Fülöp, angol egyházi férfiu, ezerkétszáz szerzőt nézvén át, Pilgrim czim alatt a világ minden részében tett utazások gyüjteményét adta ki (1613—25), melly kevéssé szabatos ugyan, de igen hasznos utmutatóul szolgált a kortársakra nézve. Az anhalti Olearius Ádám (Oelschlaeger), Holstein-Gottorp herczegének 1633-tól 39-ig Moskvában és Perzsiábani követe, német nyelven tette közzé saját Utjai leirását, melly több izben lefordittatott; e munkájában leleplezi Oroszország barbárságát és Perzsia kényuraságát; s jóllehet hosszadalmas mégsem untató, mert figyelmesen észlel és hün beszéli el a tapasztaltakat.

Több mások a régi földleirásokat értelmezték, s ujakat is készitettek, de nem igen tüntették ki magukat. Bordone Benedek egy Isolariumot adott ki (Velencze (1528). A hihetőleg német eredetü Varen Bernard, Hollandba menekülvén 1664 ben Geographia generalis, in qua affectiones generales telluris explicantur czimü jeles munkát tett közzé, mellyben a földgolyó természettani viszonyaira vonatkozó kérdések még általánosabb szempontból tárgyaltatnak mint Acosta által (Historia natural de las Indias 1590). Hollandban tartózkodván előnyösen felhasználhatta a roppant tágkörü kereskedelem utján begyült ismertetéseket; s munkájában, a föld általános leirásán kivül, elszámlálja a hegyek, s az ezek irányai, és a szárazok általános alakja közti viszonyok rendszereit; ismerteti a kialudt és tevékeny tüzhányókat, a szigetek és sziget-tengerek általános beosztását, az Oceán-

nak a szomszéd partok magasságával egybevetett mélységét, az összes nyilt tengerek egyenlő szinvonalát; kimutatja a tenger-ömlések és uralkodó szelek közti összefüggést; a szelek irányát mint a hőmérsék változatosságának következményét tünteti fel; pontosan leirja a keletről nyugatra sietö éj-nap-egyenlitői tenger-ömlést, s jelzi a szigeteknek a tenger talaj fölemelkedése általi képződését [1]).

A párizsi királyi könyvtárhoz csatolt földrajzi gyüjteményben az eredeti emlékeken kivül, igen sok, a földirat történelmében emlitett becses munkák találtatnak másolatban, millyenek pl. a turini gömbölyü világ-abrosz, mellyről azt tartják, hogy a X. században készült; a lipcsei, a XI. századból; a Cottoniana könyvtár egyenszögü világabrosza, ugyanazon korból; egy más kicsiny, melly a kopenhágai történelmi társulat Antiquitates Americanae czimü gyüjteményében emlittetik; egy, iránytüvel ellátott, német utazási térkép, melly a legelső fametszvények közé tartozik, s mellyen a mérföldek pontokkal jeleztetnek; Marin Sanuto 1321, s a Zeno testvérek 1380-bóli térképei; egy pisai, s egy 1375-ben készült catalan Atlas másolata; a Borgia-museum három térképe a genuai Pareto Bertalantól, mellyek Andrea Bianco 1436-bóli térképe, s részint frà Mauro világabrosza után készültek; Benincasa két atlasa 1466 és 67-ből; Behaim Márton világabrosza, Amerika fölfedeztetésének évéből. Hallgatással mellözöm itt a peutingeri tábla, s Ptolomaeus 1475-bőli táblájának sok kiadását, mellyek jelzik az egymásután történt fölfedezéseket. Következnek aztán: a milanói Cassettina geographica, a Vörös-tenger Atlasa Giovan de Castrotól 1541-ből, több kikötő-leirások, ismeretlen szerzőktől is, ugyszintén tengeri és részletes térképek. Az ujabbi szerzemények közt emlitést érdemel egy regensburgi világleirási tábla, könyomatban, 1603-ból, s a Berlinghieri földrajzi költeményéhez csatolt igen ritka térképek 1481-ből. Keletiekben sem szenved hiányt; ezek közöl nevezetesebbek Edrisi-éi, s néhány chinai, mellyek a jezsuiták által hitelesittettek; azonkivül néhány dombormüvü térképek is találtatnak ott Lartiguetól, s másoktól. Vannak továbbá földrajzi, napóra készitési és csillagászati eszközök is; nevezetesen több réz csillagtávmérő, mellyek legrégibbje a Hedshra 320-ik évében Moctafi Billah kalifa fia részére készittetett; egy ég-gömb 461-ből, melly már Milanóban is volt, s melly egy szá-

[1]) *Magna spirituum inclusorum vi, sicut aliquando montes a terra profusos esse quidam scribunt.* 225. lap.

zaddal előzi meg az Assemani által leirottat; s több más gömbök, és csillagászati gyűrűk vagy chinai iránytűk.

A földleirásnak, mellyet Baco a tér tudományának nevezett, első kötelessége pontosán meghatározni azon földek fekvését, mellyek fölfedeztetnek vagy leiratnak. A földgömb bármelly pontján képzelhető egy tetőirányos sik (planum verticale), mellybe a tengely esik, melly körül a napi forgás történik. E sik a hely délvonalának neveztetik, mellynek földrajzi irányát a csillagászati észleletek jelölik ki. A délvonalak, követve a nekik közös forgási tengelyt, mindnyájan e tengely sarkaiban metszik egymást; s igy a földfelület bármelly adott pontjának meghatározhatjuk fekvését, ha ismerjük helyi délvonalán tetőpontjának a közelebbi sarktóli szöglettávát, s azon szögletet, mellyet ugyanazon adott sik egy más meghatározott délvonallal képez. Az első észlelet azonfelül még a sarknak a hely láthatára feletti magasságát, vagyis a földrajzi szélességet, a másik pedig a földrajzi hosszuságot is adja. Azt hiszik, Marinus Tyrius volt az első, ki a térképeken egy elsőnek vett délvonaltól kezdte jegyezni a helyek távolsági (hosszúság), s az egyenlitőtől azok magassági fokait (szélesség) [1]): de e tekintetben olly pontatlanok voltak a régiek, miszerint Konstantinápoly, melly pedig nevezetes város volt akkoriban, Plotomaeus által két fokkal, az arabok által pedig négy fokkal helyeztetett odább északra; s midőn a török Amurat annak valódi fekvését 41° 30'-ben állapittatta meg, botrányosnak látszott, hogy barbárok bátorkodtak megigazitani a csalhatatlan classikusokat.

Még nagyobb hibák követtettek el a hosszúságokat illetőleg; igy pl. a Földközi-tenger hossza Gibraltar sziklájától az Issus öböl partjáig Ptolomaeus térképén a valódi 41° helyett 62°-ra van téve, mi mintegy 1300 mérföld (miglia) különbség. Méltán mondja tehát Delambre, hogy: „a régiek földrajza egy hely fekvését sem határozza meg szabatosan, mellyre biztosan támaszkodhatnánk; a szélességek-

[1]) Az arabok a *hosszúság* elnevezést a földnek nyugatról keletre, a *szélességet* pedig ugyanannak déltől észak felé kiterjedése jelzésére fogadták el; s némellyek közülök első délvonalul a Ptolomaeusét vették; mások mint pl. Abulfeda, az afrikai parton, tiz fokkal tovább keletnek, állapitották azt meg; mások ismét az indiánokhoz alkalmazkodtak, kik Ceylon szigetén vezetik azt keresztül. S ez az a föld-kúp vagy légi kúp azaz központ, melly az ő könyveikben csak nem rég vétetett észre Reinaud által, Abulfeda Földleirásának fordításában, s melly megfejtette azon czélzásokat, mellyek arra vonatkozólag Baco Rogerban és Columbus Kristófban találtatnak.

ben gyakran egy foknál is nagyobb különbség mutatkozik; a hosszúságok csak igen rendkivüli véletlennél fogva állapittathattak meg két fokot megközelitőleg; ugyan egy országban három, négy, egyik országtól a másikig pedig több foknyi tévedések sem ritkák. A tartomány-leirás húzhat némi hasznot a régiek tanulmányozásából; de a mi az önálló hely-meghatározásokat illeti, csak egyetlen egy sincs, melly iránt legkisebb bizalommal tudnék viseltetni, hacsak ujabb észleletek által meg nem erősittetnék az; melly esetben a pusztán véletlennek köszönhető meghatározás legfelebb is csak a kiváncsiságot érdeklő tárgyúl szolgálna."

E hibák kézzelfoghatók lettek, midőn a csillagászat tökélyesbült; s minthogy a régiek iránti tisztelet akadályokat gördített az igazság felderitői elé, Kepler élő példákkal kényszerült bebizonyitani, mennyire haboztak a tudósok számitásaikban [1]). Mennyivel bizonytalanabbaknak kellett tehát azoknak lenni az ujonan fölfedezett földekre s Ázsia vég részeire vonatkozólag!

Ismeretes dolog, miszerint a s zélességek és hosszuságok a dél

---

[1]) Két, annyira ismert város közt, mint Roma és Nürnberg, Kepler a hosszuszági különbséget egy fokra tette, mig ugyanazt.

Regiomontanus	9°	
Werner	8°	
Az 1497-iki fogyatkozás után .	7°	
Apianus . .	8°	30′
Möstlin . .	8°	15′
Stoffler . .	4°	30′
Apianus ismét	3°	45′
Magini . . .	6°	30′
Schoner .	2	
Stade	1	
Jansen		-re tették.

Még inkább kitünik a különbség, ha ugyanazon szélesség alatt fekvő helyeket hasonlitunk össze, millyenek pl. Cadix és Ferrara. Ime tehát:

Ptolomaeus . .	147b-iki kiadás . .	27°	20′
Alphonsi táblák .	1492 „ „ . .	27°	30′
Maurus Florentinus	1557 „ „ .	28°	13′
Apianus . .	1540 „ „ .	27°	5′
Gemma Frisius .	1578 „ „ .	27°	55′
Rudolphi Táblái .	1627 „ „ .	17°	—
Argoli .	1638 „ „ .	24°	55′
Riccioli	1677 „ „ .	49°	27′
Schott . .	1678 „ „ .	26°	50′
Lalande	1789 „ „ .	17°	52′

és egyenközü (parallel) körök kölcsönös átmetszése által jegyeztetnek. Ez utóbbiakban a hosszúság, tekintettel az egyenlitőire, a szélesség az egyenes pótkebelnek arányában fogy ; mindazáltal, hogy a ferdén futó vonal az összes délvonalakat ugyanazon szöglet alatt messe, a térképeken egyenközüekkel jegyeztetnek, s következésképen a helyek nem valódi fekvésökben találtatnak. Hogy e rendetlenség, melly csekély kiterjedésekben észrevehetlen, de nagyobbakban szembetünő, eleje vétessék, a skót Wright Eduárd, s a flandriai Mercator Gellért [1]) a leszállitási térképeket találták ki, mellyeken a délvonalak szintén egyenközü, az egyenközü köröket derékszögben metszö vonalokkal jeleztetnek ugyan, de egyenlőtlen részekre vannak felosztva, olly mérvben növekedvén az egyenlitőtől a sarkok felé, mellyben a hosszusági fokok fogynak az egyenközü körökben, tehát a sugárnak a szélességi iv szegőjéhezi arányában [2]). Ennél fogva a földabrosz ugy tekintethetik mint sok, különféle fokozatu, s egymás mellé helyezett sik térképek összege.

Dürer Albert s Glareanus Henrik találták ki a gömbölyü szegményeket rézbe metszeni, s papirra vonván le, gömbökre ragasztani, mellyek aztán könnyü szerrel megsokasittathattak. De egynémelly magánzók müvészieket és költségeseket is alkottak, millyen pl. az, mellyet Estrée bibornok részére frà Marco Vincenzo Coronelli kész tett, kitől a párisi királyi könyvtár is két tekét bir, mellyek tizenkét láb átmérőjüek ; ugyan ő, sok kisebbeken kivül négyszáznál több földabroszt tett közzé, s hazájában földirati akademiát alapitott. A földgolyóért, mellyen Olearius 1654 től 64-ig dolgozott, Nagy-Péter egy fregátot küldött, hogy fővárosát ékesitse azzal. Jean baptiste Poisson Napoleon fia számára készitett egyet, melly egy meter és hét centimeter á'mérőjü ; s egy másikat 1814-ben a Louvre részére. Berlinben Zenno tanár és Krummer úr dombormivü tekéket készitettek, mellyeken jelezvék a földszin hullámzásai ; s e fáradságos munka

---

[1]) Mercator első térképe illy módon meghosszabbitott élességekkel 1553-ból van, de nem készült jól megfontolt elvek szerint, mellyek aztán Wright által találtattak fel 1590-ben.

[2]) 1,000,000 vétetvén a félátmérő, minden percz leszámittatik szegőjének értéke, azután összegeztetnek a szöglet szegőjének növekvései, melly a megelőző szegője fölött egy percztől 60'-ig növekszik ; s igy kijő a hosszusági mérték; melly a minden fokra leszállitott térkép délvonalának adandó. Illy módon a hosszusági fok a szélesség 60-ik fokának megfelelő egyenközüben felét teszi az egyenlitőn megmért fokúak; a délvonal foka pedig kétszer nagyobb a valodi mértéknél.

a térképekre is alkalmaztatott. A Delanglard által Párizsban felállitott georámában, a szemlélő egy százhusz láb körületü átlátszó golyó központjára helyeztetvén, a föld minden vidékeit láthatja maga körül, mellyeket a csalódás sokkal nagyobbaknak tüntet fel, mint a millyenek valóban.

Coronelli, Merian, a holland Blaeuw s a svéd Bureo főgondjukat térképeiken a részletekre, s a távolságok pontos meghatározására forditották; s a különcz alakok és szörnyek helyett, mellyekkel azelőtt elborittatni szoktak, országleirási jegyzetekkel kisérték, jóllehet a földleirás tulájdonképen még minden önálló czél nélküli, s csupán a történelem segéd tudományának tekintetett. E földabroszok összehasonlitásából ki lehetne venni a földrajzi ismeretek fokonkénti haladását, ha hihetnők, miszerint a kiadók azon voltak, hogy mindinkább tökélyesitsék azokat. Ki Blaeuw 1648-ki Novus atlas-át Ortelius 1612-ben készült atlasával összeveti, kevés haladást fog találni: Amerikát még mindig az Aniani-szoros választja el Ázsiától a 60-ik szélességi fok felé; Dawis tengerét az észak-keleti parton találjuk; Estotiland Grönlandnak adott helyett; Canada nem sokkal pontosabban, Scandinavia azonban jobban van rajzolva; délen a Tüz-föld a Horn foknál végződik, s nem függ össze a déli földdel. Keleten Korea hosszukás szigetnek látszik; az Aral-tenger eltünt, s a chinai fal északon egész az 50-ik egyenközü fokig fut; India igen kicsiny; a Caspi-tenger nem szabatos.

Samson Miklós 1651-ben a világ legjobb térképét tette közzé; egy másikat pedig 93-ban fia adott ki, mellyek ha összehasonlitatnak, csekély haladást mutatnak fel. A Caspi tenger nem többé keletről nyugatra, hanem északról délre nyulik; kissé jobban rajzolvák az európai partok, főkép a scandinávok, mint szintén Uj-Hollandéi is, a keletieket kivéve; Korea félszigetté alakittatott át; Cambalú, Tartaria képzelt fővárosa eltünt, de még mindig ott hullámzik az ország közepében egy nagy tó; ellenben az Aral-tó hiányzik, s Siberia nincs megnevezve; az Altai hegységek nagy részt északibb fekvésüek a valódinál; a Nilus Afrikában egy Zairo nevü tóból ered a déli 12-ik egyenközü felé, s Monomotapa birodalom egész a fokig nyujtatik, hogy összejöjön Abyssiniával.

Midőn Newton, Huyghens és Cassini által a földgolyó behorpadására vonatkozó kérdések meghányattak, a mennyiségtani földleirás szintén nyert becsben, s a csillagászati észleletek szabatosságát igyekeztek a térképekre is átvinni. Cassini 1668-ban közzétette a jupiter holdjai járására vonatkozó tábláit, mellyek a bolognai, 93-ban

pedig a párizsi délkör szerint számittattak; Jean Picard a Dániában levő uranienburgi csillagdából tett észleleteket e táblák szerint, s akkorig ismeretlen pontossággal számitotta ki a párizsi délvonaltóli különbséget. Ekkor ő (1680) Lahire-ral Francziaország földabroszának felvételével bizatott meg, melly sokkal kisebbnek találtatott mint vélték, miközben Cassini a párizsi csillagda talapzatán egy tekerajzot készitett harmincz legujabban hitelesitett hely-fekvéssel; s kikelvén a régiség iránti esztelen tisztelet ellen, melly a szabatos észleleteket is visszautasitotta, rábirta Chazellest a Földközi-tenger térképének megigazitására, melly háromszáz mérföldnyivel (leghe) rajzoltatott hosszabbnak a kellő mértéknél. Halley, Newton tanitványa, mialatt S. Helenán háromszáz ötven csillag fekvését számitotta ki, látta a Merkurnak nap fölötti átmenetét s észrevette, milly fontos következtetések vonathatnak abból a napi látköz (parallaxis) meghatározása érdekében. Még fontosabb volt a Vénus átmenete, mellynek tartama alatt milly észleletek tétethetnek, jelezte. Ugyan ő megalapitotta a természettani földleirást; s közzétévén a Delejes változatokat s a Mousson szelek történelmét, a király egy hajót adott neki, hogy hitelesitse az Atlanti tengeren elméleteit, a mi csakugyan sikerült is.

Mindezek daczára a classikusok iránti tiszteletből sokan még mindig a régi uton jártak; Ptolomaeus hosszuságaiért visszautasitották ezek az ujkori csillagászat nagyszerü fölfedezéseit, s a régi mértékek szerinti hibás számitások kivették alakjokból ugy az egyes földrészeket, mint az egész földgolyót. Az uj rendszer a párizsi Delisle Vilmosban (— 1726), Cassini barátjában nyert jeles bajnokot, ki kora ifjuságától Europa, Ázsia, Afrika földabroszának és térképeinek elkészitésére szentelvén magát, e munkájában nem ragaszkodott szolgailag a régi véleményekhez, hanem a csillagászat adatait tartotta szem előtt, s ezeket és az akkori leghiresebb utazók értesitéseivel vetette össze, millyenek voltak Chardin Perzsiára (1625—88), Bernier Indiára (1643—1713), Labat atya Amerika szigeteire és Senegálra, a jezsuiták China és Tatárországra nézve, s számtalan mások. Az ő föllépése valódi, bár előkészitett forradalmat okozott a tudományos világban; a Földközi-tengert igazi mértékére vezette vissza; Kelet-Ázsiát ötszáz mérfölddel (leghe) röviditette meg, és igy járt el a többi földeket illetőleg is.

Hasonló jó akarat mellett hathatósabb eszközökkel rendelkeztek D'Anville és Büsching. Amaz (1768) megtisztitotta a régi földleirást az ábrándoktól, valódi becsökre szállitotta alá a classikusok

által használt mértékeket, ritkán csalatkozott velős hozzávetéseiben, jól helyezte el a fölfedezéseket, s nagyobb gondot forditott a részletességekre. Büsching (1754) kiválólag az ujabb földirók nyomán haladott, s Észak országairól is értesitéseket szerezvén, szabatos de a változásnak nagyon is alávetett részletességgel ismertette meg a birodalmak állapotát; azonban ha talán jobban tudott is irni mint Anville, de nem tudott vagy nem bátorkodott szintolly nagyszerü rajzokat adni, mellyek a mellett hogy gyönyörködtetnek, oktatnak is.

Az elemzés hatalmas rendszereinek reá alkalmazása által is elősegitett természettani csillagászat, melly tökéletesitette a tenger ár-apály elméletét, s könnyitette a hold egyenlőtlenségek, s az üstökösök bolygó pályáinak kifürkészését, szintén nagy haladást tett, s előmozditotta a hajózatot és földleirást, melly napjainkban, azonfelül hogy irodalmi becscsel bir, az exact tudományok rangját nyerte el. A franczia forradalmi háboruk alkalmával gondosan fölvétettek a sikok és katonai földabroszok; Európa különféle államai országaik jó térképeire igyekeztek szert tenni; sok országban a telekkönyv érdekében is szabatos térképek készittettek. Most már a földmértan és csillagászat kezet fognak, hogy tökéletes földabroszokat hozzanak létre; csupán e czélból alakult társulatok támogatják a földirati munkálatokat; tökélyesbedik a földmérés, megalakulóban van az összehasonlitási földleirás, ország leirási jegyzetekkel helyettesittetnek a különcz ékitmények, jól meghatároztatnak a tenger szine felett a magasságok; előnyösen használtatik fel a mindinkább finomuló metszési müvészet, mellynek a földtan is ujabb adókat hoz [1]), s a nemzetek közlik egymással a fölfedezéseket és ismertetéseket.

Mindenki tudja, miszerint egy hosszúság meghatározása az óra meghátározásának felel meg, mellyet ugyanazon perczben két különböző helyen számitanak, valamelly pillanatnyi, mindkét ponton látható tüneményt vévén figyelembe. Reménlették, miszerint e tekintetben a nap és hold, fogyatkozásaik alkalmával, széleiknek vagy valamelly foltjuknak az árnyékbai pillanatnyi be vagy abbóli kilépte által, szabatosságot szülendnek; de csalatkoztak, mert az árnyék széle soha sincs olly határozottan körvonalazva, hogy a tünemény egyidejüleg vétethetnék észre [2]). Jobb eszközt nyujtott jupiter holdjai-

---

[1]) Elias de Beaumont és Dufrenoy 1843-ban *Carte geologique de la France* czimü térképet tettek közzé 6 lapon, negyedrétes három kötet szöveggel.

[2]) Azonkivül, hogy a hosszuságoknak a napfogyatkozásokbóli kiszámitása csak jártas csillagászok által történhetik, nem mindig föltétlen szabatossággal üt

nak Galilei által 1610-ben történt fölfedeztetése, ki azt ajánlotta Spanyolország királyának, hogy ezek fogyatkozásai vétessenek mérvül a földleirási és hajózási munkálatoknál; de nem hallgattak reá. A hollandok Hortensiust és Blaeuwot küldték hozzá Florenczbe, hogy e tekintetben felvilágositást kérjenek tőle; azonban a távcsövek tökéletlensége akadályozta e fölfedezés rögtöni használatba vételét. Később a hold által okozott csillag-elfedetéseket kezdték értékesiteni, mellyeknél, tekintve a nagy távolságot, pillanat müve lévén az árnyékbai be és kilépés, egy másodpercznyire sem lehet hibázni az idő meghatározásában.

Magától értetik, hogy ez eszközök csak szárazföldön használhatók; a tengeren sokkal alkalmasabbak állanak rendelkezésünkre, millyen pl. a holdnak a láthatároni magassága, vagy pedig annak a naptól vagy más csillagtóli távolsága. Ugyanis, a nélkül, hogy be kellene várni az égi tünemény megerősittetését, elég tudni két ismert mozgásu égi test szöglettávának változását, hogy bizonyosak legyünk róla, hol vagyunk; föltéve, miszerint az égi test elég gyorsan mozog arra, hogy huszonnégy óra alatt megváltoztassa helyzetét azon csillagok ellenében, mellyek ránézve összehasonlitási pontokúl szolgálhatnak[1]). E végből táblák készittetnek, mellyeken előlegesen meg vannak határozva egy bizonyos fekvésü hely minden fényfogyatkozásai és csillagel-födetései[2]). A mi a szélességet illeti, a hajósok naptáblákkal látják el magukat, mellyek napról napra adják ez égi testnek egyenlitőtőli távolságát, vagy pedig annak elhajlását, minélfogva mindig kitudható valamelly hely szélessége, ha a nap magasságából levonatik annak egyenlitőtőli távolsága. Hogy gyarapitsák az eszközöket, kiszámitották a fő csillagoknak az egyenlitőtőli távolságát, mint szintén azon közt is, melly azoknak egy adott délvonalon, s a nap-

---

az ki. Három jeles csillagász nagy figyelemmel vizsgálta az 1792. szep. 5-ikit s abból Nápoly hosszuságát Lalande 47′ 32″, De Wurm 47′ 40″ Triesnecker pedig 47′ 20″-re számitotta.

[1]) E rendszer, melly a holdtávok rendszerének neveztetik, 1513-ban a nürnbergi Wesner által penditetett meg (*Notae in Ptol. geogr.* lib. 1.); tiz évvel később Apianus kifejtette; Kepler magasztalta; de nem lehetett használt venni a csillagászi táblák pontatlansága miatt. A dán Niebuhr használta azt; azután pedig tökélyetesittetvén Borda, Delambre, Burg és Laplace által, könnyüvé és biztossá tétetett a jó eszközök, a szabatos tablák s a legváltozatosabb minták segélyével. Lásd **Dubourget**, *Traité de navigation*, liv. III. ch. 10.

[2]) Illyenek a francziák *Connaissance des temps* ja; az angolok *Nautical Almanach*-ja; a dánok *Hajózási naptára*, s a lissaboni *Ephemeridas nauticas*.

pálya azon pontjáni átmenete közt létezik, melly megfelel a tavaszi éj-nap-egyenlőségnek; illy módon a szélesség kikeresésében a nap csillagok által helyettesitethetik. Ismeretes továbbá, miszerint a nap magasságának kitudására legjobb mód az, mellyet az árnyék hosszasága szolgáltat; de hogy a mai szabatosságot elérjék, előbb tökéletesiteni kellett az eszközöket, vagyis Meyer ismétlő köreit, a távcsöveket és órákat.

Időmérték.

Az idő első mértékeül a természeti tünemények koronkénti egymásutánja szolgált. Ugy látszik az egyiptomiak voltak elsők, kik a két dél közti időt huszonnégy órára osztották; de e felosztás nem ment át a polgári életbe, ugy hogy a görögök és rómaiak természetes napot számitottak, tizenkét órára osztván fel az időt, melly a nap fölkelte és lenyugta közt lefoly; miért is nyáron hosszabbak voltak az órák. A napóra használata igen régi; ez egy egyenes vonalból áll, melly tetszés szerint meghajlitott, de délben napot kapó sikon jelzi az égi délvonal átmetszési irányát, s melly hegyének árnyékával, s egy lyukon áttörő fénysugárral a valódi delet mutatja. A biblia Ezechias király történetében beszél arról; a chinai történelmekből tudjuk, hogy igen rég óta használtattak csillagászati észleletekre; Görögországban, mint mondják, Anaximander honositotta meg, ki azt a chaldaeusoktól tanulta el. A rómaiak, Siciliában találván egyet, városukba vitték, észre nem vévén, miszerint változván a hosszuság, nem volt többé használható.

Hanem, hogy megtudják az órát s annak alosztályait midőn nem süt a nap, mesterséges eszközökhöz folyamodtak. Első volt a viz-óra (clepsidra) vagyis egy edény, mellyből meghatározott idő alatt bizonyos viz-mennyiség folyt ki. Alkalmasint illyenek voltak a Vitruvius által leirt órák, s ugy látszik Ktesibius és Heron alexandriai földmérők találták azokat fel a Krisztus előtti második század végén; azonban csalatkoztak, midőn azt hitték, hogy a viz egyforma sebességgel foly, mert a nyomás fogytával a folyási gyorsaság is alább száll. Ujabb időben Amontons a hajózásnál fogadta azt el a hosszuság kitudására; Tycho de Brahe pedig csillagászati észleletekre, de tökéletesitve.

1000 körül jobb szerkezetet gondoltak ki: tudniillik sulyt függesztettek kötélre, melly feszittetvén egy kereket forgatott, mellyre csavarva volt. Innen származtak az ellensulyu órák, mellyeknél a gyorsuló mozgásnak a sulyegyenlitő ingásával, idővel pedig az ugynevezett k o r o n a, k e r e k, a k a s z k e r e k s több más bámulatos

szerkezetekkel vették elejét, mellyeket mind a szerzetesek találták ki, hogy meghatározhassák az ima-órákat. 1344-ben a páduai városház tornyát, kevéssel később a milanói Sant Eustorgio-ét látták el órával, melly utóbbival egy ütőmü is hozatott kapcsolatba. Az Alpeseken túl az első ütőművü órát V. Károly készittette 1370-ben a párizsi városházra. Később aztán alak-megjelenések és harang-játékokról is gondoskodtak.

Az ellensuly rugonynyal helyettesitetvén feltaláltatott a zsebóra. IX. Károly és III. Henrik udvarában már voltak illy órák, s nürnbergi tojásoknak neveztettek el alakjok s készitési helyökről. Midőn már nemcsak a gazdagok kedvtöltéseül szolgáltak, hanem a tudósok figyelmének is tárgyát képezték, a sulyegyenlitőre tekercsrugó alkalmaztatott, a lánczot pedig az orsóra csavargatták, mi által egyenletessé tétetett a mozgás, s a másod perczek is jeleztethettek. Mondják, hogy a nürnbergi Walther volt az első, ki a XV. század végén mutató órát használt a csillagászati észleleteknél: nyolczvan évvel később Tycho-Brahe különféle órákkal rendelkezett e czélra.

Az órák durvaságán Galilei segitett az inga ingásai egyidejüségének fölfedezésével, mellyet aztán Huyghens sulyegyenlitő helyett kerekekre alkalmazott, hogy ezek segitenék az óraszabályozó (regulator) minden egyes egyenlő ingásait eszközlő mozgató erőt, s hogy a szabályozó csak a saját mozgása megtartására szükséges lökést kapná a mozgató erőtől. Az első illy módon készült órát ő a hollandi rendeknek mutatta be 1657-ben, s a következő évben az első e tárgyra vonatkozó értekezést tette közzé. Továbbá egy olly óra kitalálásán mesterkedett, melly ne változzék a hajó hányattatásai következtében; s megismerkedvén a földmértanból a cyclicus vagyis azon görbe vonallal, mellyen valamelly sulyos test mindig egyenlő időközben inog, bármillyenek legyenek is annak ivei, egy ingát szerkesztett, mellynek lencséje cyclicus vonalakat irt le; elmés de nem szabatos találmány. Ugyan ő volt, ki a tekercsrugót a zsebórák súlyegyenlitőjére kezdte alkalmazni, hogy a mozgatónak szabad cselekvés engedtessék; az illy modoru első óra 1674-ben Párizsban Thuret által készittetett. 1676-ban az angol Barlow ismétlő álló órákat, tiz évvel később pedig szintilly zsebórákat talált ki.

Nem volt tehát már szükség az ujabb találmányokra, hanem csak a tökélyesitésre, hogy eléressék a csillagászat és földleirás által igényelt szabatosság. Az volt most már a kérdés, hozhatók-e létre olly órák, mellyek a hajók folytonos hányattatásai daczára is válto-

zatlanok maradnak? ha igen, ezek által lehetendett meghatározni a hosszuságokat, mert pontosan jelezvén az órát, melly bizonyos délvonal alatt van, s összehasonlittatván azon helyekével, hová az ember érkezik, az idő-különbség egyszersmind a hosszusági különbséget is adandotta. A tengeri hatalmak tehát jutalmakkal kecsegtették a tudósokat, s az angol parlament husz ezer font sterlinget igért annak, ki olly órát találna fel, melly negyvenkét nap alatt nem változnék többet két percznél; melly óra elégséges leendett a hosszuságoknak egész fél fokigi szabatos meghatározására.

Az ingás óra az angol Clement által 1680-ban föltalált horgony szerkezettel javittatott meg, melly lehetővé tette az inga apróbb mozgását, s melly aztán 1710-ben Graham által tökéletesittetett, ki megszüntetvén a visszalökődést, mellyet a hajtómü kereke az inga minden ingásánál szenved, henger (cylinder) szerkezetet alkalmazott az ingás órában, miként az a sulyegyenlitősben már előbb használtatott. A csillagászati órákba alkalmas hajtóművek Le Roy és Le Paute franczióknak, főleg pedig Berthoudnak köszönhetik tökélyesbülésöket, ki a szabad s az állandó erejü (remontoir) hajtómüvet találta fel, s azt eszközölvén, hogy a szabályozó csak pillanatnyi lökést kapjon a mozgató erőtől, segitett azon szabálytalanságon, melly a tevékenységnek surlódás általi folytatódásából származik, mialatt a hajtómü nyugszik.

A csillagászati órákra nézve nagy javitás volt a kiegyenlités (compensatio) vagyis azon eljárás, mellynél fogva különféle érczekből szerkesztették össze az inga szárát, s igy elejét vették a melegség által okozott meghosszabbodásnak. A henger nem lévén alkalmazható a tengeri órákra, a helyett a szabad vagy állandó erejü hajtó müvet fogadták el; azonkivül rubinba helyezték a finomabb kerekek csapjait, hogy kisebb legyen a surlódás; mindezeket Tompion, Fatio de Duiller, De Bauffre, Breguet, Berthoud találták ki; Harrisson aztán kiegyenlitési szerkezetet is alkalmazott. Breguet (— 1823) különösen az időmérő órákat (chronometer) vitte nagy tökélyre s elnyerte az angolok által egy olly órára kitüzött jutalmat, melly naponként egy másodperczet sem hibáz. 1842-ben Lehonardt a berlini tudós akademia órása egy ujat talált fel, melly egyebet mellőzve, a másodpercz ezred részét is jelzi, egy gömb lévén rá alkalmazva, melly az egész környegyedet egy másod percz alatt befutja, és pedig nem lökletve hanem szabályosan haladva [1]).

[1]) Lásd **Barfuss**, *Gesch der Urmacher Kunst.* Weimar 1836.

Ismeretes, miszerint az órák a közép időt jelzik: a valódit a napórák adják, mellyek szintén tökélyesbittettek, sokkal magasabbra emeltetvén a spectrum [1]) A csillagászok aztán kiegyenlitési táblákat készitenek, mellyek minden napra jelzik a közép és valódi idő közti különbséget.

Körömön kivül esik elszámlálni azon javitásokat, mellyek a nedvesség, melegség, légsürüség és láttani csalódások ellenében léptettek életbe [2]).

Most már, ha az észlelő szárazföldön teszi számitásait, bővelkedik a helyzet meghatározására szükséges eszközökben: a kiegyenlitési órák pontosan mutatják az időt; a hely tetővonala, meghatároztatván a függélyző által, vagy levonatván a nyugodt fölület fekirányosságából, egy változhatlan egyenes vonalat ad, mellytől távozván, mindig megmérheti a zenitjén álló csillagok szöglet távait, vagy azoknak az őt környező mozgékony láthatár feletti szöglet emelkedettségét; pontos lajstromok mutatják neki az összes álló és tulajdon mozgással biró de helyet nem változtató csillagok távait; miért is könnyedén kiszámithatja a csillag-óráját, hogy összehasonlitsa azt a saját órája által jelzettel; továbbá a pillanatnyi, különböző pontokon szemlélhető s a föld központjára vissza vitt tünemények vizsgá-

---

[1]) A milanói dómé egy, a bolthajtáson tört nyiláson át kapja a fényt; a S. Sulpice-é Párizsban 80 láb magas. A flórenczi, melly 1467-ben Toscanelli Pál által készittetett, s aztán Lacondamine kérelmére Ximenes által állitatott helyre, az egyház talaja fölött 267 láb, 6 hüvelyk, 9 és $^{1}/_{10}$ párizsi vonalra emelkedik, s 277 láb, 4 hüvelyk, 9 és $^{68}/_{100}$ vonallal áll feljebb a nap fordulási márványtáblánál, mellyen a nap elhajlására, s a nap látszólagos mozdulataira vonatkozó észleletek tétetnek.

[2]) A leghiresebb csillagászok egyikének állitása szerint, daczára annak, hogy az ismétlő körök már behozattak, még napjainkban sincs három olly hely a földön, mellyek szélessége egy másod percznyi hibát is kizáró biztossággal tudatnék. 1770-ben Dresda szélességének kiszámitásában majd három perczet hibáztak; a berlini csillagász-toronyé egész 1806-ig mintegy 25 másod perczenyire bizonytalan volt. 1790 ben, Barry és Henry észleletei előtt, a mannheimi csillagász-torony szélességi fekvését illető számitásban egy percz és huszonegy másod percz hibát követtek el; pedig Mayer Keresztély atya Bordanak egy nyolczláb sugáru körnegyedével tette ott észleleteit. (*Berlini naplók* 1784, 158 lap és 1795, 96 lap.) Monnier észleletei előtt Párizs valódi szélessége iránt tizenöt másod perczczel voltak bizonytalanságban. Báró Zach csillagászi naplója alkalmas példákat szolgáltat annak bebizonyitására, miszerint egy gyakorlott szemlélő, jó körhatoddal, s egy szabatosan készitett mesterséges láthatárral ellátva, bármelly adott hely szélességét föltalálhatja, a nélkül, hogy a különbség hat vagy hét másodperczénél nagyobb lenne.

latából meghatározza a két szemlélő viszonylagos hosszuságát. De a tengeren, hol nincs megállapitott tetővonal, nincsenek ingák, nincsenek szilárd állásu távcsövek, s az észlelet központja mindig változik, az emberi szellem nagyobb bizonyitékát volt kénytelen adni azon kitartásnak, melly az akadályokból meriti erejét. A tetővonalos szögletek kiindulási pontjául a láthatár legtávolabbi köre vétetik, melly határok közt a látvonal iránya legkevésbbé változik a rendes hullámzások miatt; s pontos eszközökkel vették elejét a hőmérsék és sugártörés által okozott eltéréseknek.

Azonban valamelly szöglet megmérésséhez szükséges, hogy annak oldalai mozdulatlanul álljanak, s ezek mindenikére egymás után egy egy látsugár hasson; de a tengeren az alsó oldal nem maradhat szilárdan, ha a szem eltávozik, hogy az égre tekintsen; miért is azon vannak, hogy ugyanegy időben mind a láthatárt mind a csillagot ugyanazon szöglet alatt lássák, s e végre két, olly módon összetett tükröt használnak, hogy a látvonali szöglet két oldala egy pontosan közös mozdulatban helyeztessék rájok; mi nem egyéb mint a Hadley által 1731-ben föltalált környolczad, melly azért neveztetik igy, mert szélének felosztása a körület egy nyolczadát foglalja magában. Ezt aztán a körhatoddal helyettesitették; végre a francziák által Borda egész köre fogadtatott el, mig az angolok a körhatodot tartották meg, tökéletesitvén a felosztási rendszert. Illy módon tehát miként a szárazföldön ugy a tengeren is megnyerték az égi ivek mértékét. Az idő kitudására a már nevezett, rugonyra készült órákat használják, mellyekre lehető gond fordittatik, hogy ugyanazon helyzetben és hő-mérsékben maradjanak; s a táblák segélyével könnyü számitássá válik a müvelet.

A föld alakja.

A tudósok figyelme a föld alakja és nagyságának szabatosabb meghatározására is irányult. Fölteszem, ismeretes olvasóim előtt, miszerint két csillagnak egymástóli távából ki lehet tudni egy fok hosszuságát a föld-délvonalon, s hogy a központi vonz erő, erősebb lévén ott, hol a felület kisebb távolban van a föld központjától, változatosságot okoz az inga ingásainak gyorsaságában.

Másut már beszéltünk (IV. könyv 224—5 l.) a délvonal egy fokának fölméréséről, mellyet a régiek vittek véghez: csakhogy Posidonius, Alexandriát Rhodussal hasonlitván össze, nem vette észre, miszerint e helyek nem ugyanazon délvonal alatt feküsznek, mi pedig lényeges föltétel. Új lendületet nyervén a tudományok, sok kisérletek tétettek Európában az igazság földeritése végett. 1617-ben Snel-

lius, meghatározván az Alkamaer, Leyden és Berg-op-zoom közti égi iveket, az összetett háromszögek segélyével, mellyek egy a földön megmért alapból indultak ki, e városok mindenikében kiszámitotta a sark-magasság különbségéből három egyenközü föld-délvonalainak távolságát; s illy módon a földi fok értékét 55,021 toisera tette. 1635-ben az angol Norwood szorgalmasan megmérvén a London és York közti fokot, 57,300 toise-t számitott; de tizenöt évvel később az olasz Riccioli Bolognában eszközölt mérések alapján 62,900 ra tette azt. Picard, lencséket alkalmazván az eszközökre, nagyobb szabatosságot vitt be a mérésekbe, s 1669 ben kezdvén meg munkáját, rendkivüli gonddal Picardiában egy 5663 toise alapot mért fel, mellytől egész az amiensi székesegyházig folytatta a háromszögzést, s illy uton egy fok hosszusága 57,060 toisera ütött ki.

E számitás hitelességét több bizonyitékok erősitették, s igy a tudósok megnyugodtak abban, mignem ismét uj kétely merült fel. Richer csillagász, miután Párizsban a nap közép mozgásához igazitotta volna óráját, Cayenneba vitte azt át, melly hely alig öt foknyira van az egyenlitőtől, s ugy találta, hogy mindennap 2′ 28″ késett. Pontosan megmérvén az inga vesszőjét, melly Cayenneban másod perczenként tette ingásait, egy és egy negyed vonallal rövidebbnek mutatkozott annál, melly Párizsban kivántatott. E szerint ugyanazon testnek különböző súlya van e két helyen, tehát az egyikben kisebb a föld központjátóli távolság; a mi azt jelenti, hogy a föld nem gömbölyü, hanem belapult. Már e tapasztalat előtt a nagy mennyiségtudós Huyghens is következtette azt természettani okokból. Newton, ki akkoriban a nehézkedés törvényeit tanulmányozta, elfogadta e véleményt, s finom számitások utján bizonyossá lett, miszerint a föld nemcsak belapult sarkainál, hanem tömege sem egynemü, s azon mértékben lesz tömörebb, mellyben a központhoz közeledik. Illy nemü számitásokból s az inga változatos hosszuságából azon következtetésre jutottak, hogy a belapulás 332 vagy 336-od részét teszi a föld-tengelynek. Az is következett ebből, miszerint a délvonal ivei nem egyenlők egymásközt, hanem hosszabbak a sarkok felé, s rövidebbek a domborúbb részen, vagyis az egyenlitő felé. Azonban a Cassini Domonkos és Jakab által tett mérések ellenkezőleg azt bizonyitották, hogy a fok fogy észak felé, miből azt következtették, hogy a föld a sarkok felé hosszabbodik, s hogy a föld ellipsoid az ő nagyobb tengelye körül forog. E következtetés ellenkezett a híg testek egyensúlyi elméletével, miért is többen megtámadták azt, s élénk vita keletkezett, mellynek megoldására nem tartották elégségesnek két egy-

más melletti fok megmérését, mert ezek között olly csekély a különbség, hogy könnyen hiba követtethetik el az észleletben, annál is inkább, mivel az eszközök még nem érték el a tökély netovábbját [1]); ellenben az egyenlitön megmért egy fok nehány száz toise különbséget mutatna fel, ha a sark-körön lévő fokkal vettetnék össze.

A franczia akademia elhatározván e mérés véghezvitelét Lacondamine, Bouguer és Godin Perúba küldettek (1736), kikhez V. Fülöp király megbizásából Juan György és Ulloa Antal spanyolok csatlakoztak. Ez volt az első út, melly tisztán tudományos czélból tétetett. A természet elbámult, midőn első izben érezte magát kérdőre vonatni e magasságokban, hol Condamine gyarapitotta a földrajzi, természettani és bölcsészi észleleteket, s határozott tudomást szerzett az Orinoco és Amazon folyóknak a Nero folyó általi összeköttetéséről; Bouguer pedig egy igen jeles munkában mind leirta a müveleteket [2]). Quitóba érkezvén a Cordillerák egy völgyében kezdték meg a mérést, melly völgy a várostól délre kétszáz mérföldnyire (leghe) nyúlik; s daczára az égalj nehézségeinek és az élet kényelmetlenségeinek, tíz éven át folytatták munkájokat. Az örök emlékül ott készitett felirat hirdeti az ő természettani, csillagászi és földmérési észleleteik eredményét; többek közt az inga hosszuságára vonatkozó észleletet, melly ott másodperczenként tesz egy ingást: miért is ohajtották, hogy ez fogadtassék el átalános mértékül. Ha hallgatnak vala reájok, milly előnyt húzhatott volna ebből a földrajzi tudomány, megszünvén habozni a minden országban változó mértékek közt.

Ugyanazon időben a sark kör alá Maupertuis, Clairaut, Camus, Le Monnier és Orthier abbé küldettek, kikhez Celsius, a csillagászat tanára Upsalában is csatlakozott, Graham-féle tengeri eszközöket, s a zenit-szelőt (sector) vivén magával, mellyek sokkal jobbak voltak az akkor ismerteknél; a titkárságot Sommerceaux vitte, a rajzokat Kerbelot készitette. Míg amazok forró égaljakat és nagyszerü növényzetet, ezek csikorgó hideget találtak, s igy 7407 toisenyi alapot mérhettek meg a Tornea folyó befagyott felületén, hol a hideg 37 fokot ért el, úgy, hogy a bor sem maradt csak egy perczig is folyó állapotban.

---

[1]) Tudva levő, milly hosszu alapot mértek meg Milanó csillagászai Lombardia háromszögezése által. A toscanainak is, mellyet nem rég Inghirami atya tett, sok mérföld alapja volt, s ezzel tökéletesen megegyezett az, mellyet báró Zach tökélyesbitett eszközökkel néhány száz toisenyi mérésből levezetett.

[2]) *Értekezés a föld alakjáról.* 1749.

Ismételt észleletek után ezek a fokot középszámitással 57,438 toisera, vagyis a párizsinál 512-vel többre tették, mig az egyenlitőé 57,753 toisenak találtatott, mi a két átmérő különbségét 178-nak 179-hezi arányában tünteti fel. De Maupertuisnak a csillagászatbani járatlansága miatt kétségbe vonatott a müvelet szabatossága, miért is a svéd Svanberg által ugyanazon helyeken, nagyobb mérvben és jobb eszközökkel ismételtetett (1801), s az eredmény sokkal kevésbbé belapult ellipsis lett (mint 302 a 301-hez). A Cassiniak, a tudósok nyomorult történelmében ritka lelkiismeretességgel nézték át ujra számitásaikat, s beismerték az elkövetett hibákat, mellyeket kiküszöbölvén, megerősitették azt, mit előbb tagadtak. De e nélkül is napfényre jött volna a dolog azon nyolcz fok felmérése által, mit La Caille Dunkerque és Perpignan közt vitt véghez.

A nemzeti gyülés a súlyok és mértékek egyenlő rendszerét határozván el behozni, mellyek szabálya az égtől kölcsönöztetnék, abban állapodtak meg, hogy egységül a föld-délvonal negyedének tizmilliomod része fogadtassék el, melly m e t e r nek neveztetett. Szükséges volt tehát ujolag szabatosabban meghatározni egy fok mértékét, mit is Delambre és Méchain a Dunkerque és Barcellona egyközü vonalai által átmetszett iven 1792-től 96-ig hajtottak végre, pontos eszközökkel s Borda-féle ismétlő körökkel lévén ellátva. Illy módon tehát meghatároztatott az egység, s ennek nyomán megállapittatott a mérték és sulyegység is; de az angolok, ugyanazon elvből indulván ki, egyszerüvé és könnyen igazolhatóvá tették azt, mert egység mértékül (y a r d) az inga hosszát fogadták el, melly egy előre meghatározott szélességben másodperczenként végzi ingását. Tudva levő azonban, hogy e hosszuság ugyanazon szélességben nem mindig egyenlő, söt ugyanazon helyben is változhatik [1]).

A földmérők a földgolyó hullámszerü görbületeit is pontosan meg akarták határozni; azonban a milanói Paolo Frisi a kölönféle mértékek összehasonlitásából meggyőzte őket, hogy e görbülés nem valami állandó mennyiségtani szabály szerint történik. 1817-ben Freycinet az U r a n i a hajón a föld megkerülése végett főleg azon czélból küldetvén ki, hogy inga segélyével meghatározza a déli félgömb görbülését, azon meggyőződésre jutott, miszerint e félgömbön a belapulás

[1]) Ez egységből származtattak le a hosszuság, bőség és sulymértékek. Különös, hogy a chinai tiz unciás font ugyanazonosnak találtatott a rómaiak által Ázsiában megállapitott 373 grammányival, s az angolok patika fontjával, hogy továbba a chinai és arab láb hajszálnyira egyezik a Nagy-Károlyéval.

nem nagyon különbözik az északitól, hogy nagyobb $^1/_{305}$-nél, melly mérték a hold egyenlőtlenségek elméletéből vonatott le, s hogy $^1/_{280}$ és $^1/_{282}$ közt változik; meggyőződött továbbá, hogy az egyenközüeknek nincs szabályos alakjok, vagyis, hogy a föld nem szabatosan körben futó test. A másutt tett észleletek megerősitették e következtetéseket, s az ujabb mérések, mellyeket Marennes Paduatól és Greenwichtól a Baleari szigetekig vitt véghez, szintén $^1/_{271}$ és $^1/_{292}$-edben állapitják meg a belapulásokat.

Ez észleletek helyességére nézve az ég is bizonyitékokkal szolgált, mert a holdon kivül a jupiterben szintén $^1/_{338}$ belapulás fedeztetett fel. A megforditott inga (pendulum convertibile), mellyről Kater kapitány azt állitotta, hogy csalhatatlan eszköz a vonalas méréseknél, a föld alakjának kiismerésére használtatott. 1836-ban Puissant a franczia akademiát egy, a Delambre számitásaiba becsúszott hibára figyelmeztette, mellynél fogva a három láb 11 vonal és 296 ezredre határozott meterhez még hetvenkét ezredrész vonal volna adandó, hogy tökéletesen képviselje az egyenlitő sarktóli távolságának tizmilliomad részét; s hogy következésképen a föld belapulás $^1/_{315}$, melly szám tökéletesen levezethető a hold egyenlőtlenségeiből; miért is Bessel a fok tizenegy különböző mértéke nyomán $^1/_{299}$-edben állapitotta meg az ellipticitást.

Maga e mértéki különbség csekélysége egy olly nagy testet illetőleg, minő a föld, bámulatra ragad az emberi értelem, s Annak hatalma iránt, ki mindeneket in pondere et mensura rendelt el.

Delejes sark.

Columbus már észrevette a delejtü elhajlását, vagyis azon szögletet, mellyet az a föld-délvonallal képez, jóllehet e fölfedezés Cabotnak szokott tulajdonittatni. Pietro Medina, ki 1545-ben tette közzé a hajózatróli első értekezést, tagadta e tényt; ellenben Martino Cortes 1556-ban megerősitette, a föld egy vonzó pontjának tulajdonitván azt. Spanyolország királyai ötvenezer zechinót igértek annak, ki fölfedezné a delejtü változásainak okát. Az angol Norman szorgalmasan észlelte e tüneményt, s a delejtünek a különféle szélességek szerinti elhajlását; azután Bond Henrik 1657-ben eltaláltnak hitte annak okát, s előre megmondta, hogy azon évben a delejtü Londonban nem fog elhajolni. Ebben csakugyan igaza volt, de nem ugy azon elhajlási táblákat illetőleg, mellyeket a következő években tett közzé.

Összegyüjtvén a föld különböző pontjain tett észleleteket, Halley 1700-ban egy vizirati térképen lerajzolta a különféle elhajlásokat, mellyeket oly módon igyekezett megfejteni, hogy a földgolyót egy

nagy magnesnek tételezte fel, mellynek négy, és pedig két mozgó, két álló sarka van, s ezek tevékenységétől függ a delejtü változása. Az övéitől eltéröleg ütöttek ki a vonalak, mellyeket ugyanazon rendszerben, de terjedelmesebb észleletek nyomán Mountain és Dobson 1744-ben rajzoltak; azután Eulerus kimutatta, miszerint a változások megfejtésére elég két mozgó vonzó pontot föltételezni. A philadelphiai Churchman azt vitatja, hogy e két pont a delejes egyenlitő két sarkát képezi, melly egyenlitő időszakosan nyugatról keletre mozdul, ugy, hogy a földgolyón a földi egyenlitővel egyközü két kört ir le; s egy delej-atlast vett fel arról (1795). A tények nem felelnek meg e hypothesisnek, sem az eddig felállitottak valamellyikének, mellyek közt Epinal-é legvilágosabb. A helyett, hogy a földgolyót egy nagy delejnek tételeznék fel, most azt egy oszloppal hasonlitják össze, mellyben a sarkok összeköttetésben lévén, földkörüli delejes folyamok keletkeznek, mellyek a delejes délvonallal függöleges irányban keletről nyugatra folynak az egyenlitő felé. E folyamok által irányoztatnék a delejtü; a mi pedig a szögletet illeti, mellyet a delejes délvonal a csillagászival képez, melly különböző helyeken változik, de minden iránytünél egyenlően, azt tartják, hogy a földgolyónak az ellipsis pályáni forgásából származik, minélfogva időszakonként változhatik, hasonlóan e pálya elhajlásaihoz.

Ugyanezen folyamok következménye lenne a delejtü elhajlása is, okoztatva azon vonzás által, melyet az ugyanazon irányban haladó folyamok egymásra gyakorolnak. Illy módon a delejes tünemények Ampére elmélete szerint erőtani villanyosságra vitetvén vissza, talán közel állunk az időhöz, midőn megfejthetjük a delejtü elhajlását és vonzattatásait; e közben pedig táblák készittetnek napi és évi változásairól, mellyek többé kévésbbé megközelitik a valószinüséget.

Utazók.

Ujabb időben sokan keltek utra tisztán tudományos czélból, hogy kifürkészszék, létezik-e déli szárazföld vagy egy északnyugati átjárás, s hogy megismerkedjenek Afrika és Amerika közép részeivel. Nagyobb mérvet vévén a hajózás, hogy kevesbittessenek annak veszélyei, szükséges volt kiigazitani a földrajzi hibákat, s hitelesiteni azt, mit a vetélytársak ravaszsága szándékosan elferditett. Az utazók értesitéseiből eltünt ama nyegle modor, melly midőn az igazságot elfogadta is, kételyeket hagyott fenn; s a személyes benyomások és különcz események helyett azt beszélik el, mi előnyére szolgál a föld és az ember történelmének; a ritkaságok és szörnyek megszünvén sze-

repelni, helyettök az osztályzás, a szokások tanulmányozása kapott lábra, s az elkövetett hibák jóvá tétettek.

Amerika déli részében sokan tettek tudományos fürkészeteket; s 1781-ben a spanyol kormány don Felix de Azará-t több más tisztviselőkkel együtt a végből küldte oda, hogy Brasilia és az ő birtokai közt jelöljék ki a határokat; melly vállalat fontos ismeretek és jó térképek szerzésére szolgáltatott alkalmat. A Buenos Ayrestől délre eső földek történelme és vizirata még a titok leplébe volt burkolva, midőn Head kapitány utján a Pampákról, vagyis a La Plata tartomány nyugati és déli részén elterülő kilenczszáz mérföldnyi (miglia) síkságokról kaptunk értesitést, mellyeken ő keresztül hatolt, hogy meglátogassa a bányákat. 1782-ben a spanyolok pontosan fölvévén Patagonia partjait és a Magellan-szorost, kitünt, hogy a Tüz-föld nem egyéb, mint sok szigetek összlete, mellyeket aztán (1826) King kapitány, daczára a nagy nehézségeknek, szabatosan letérképezett, s ez által nagyban megkönnyitette az addig veszélyesnek tartott hajózást.

Maga az Európa és Amerika közti távolság sem volt jól meghatározva, s még nem régiben is hatvan, sőt száznegyven mérfölddel (leghe) tették kevesebbre az Atlanti-tenger szélességét, mig ellenben a Nagy-Oceánt kelletén tul terjesztették. Az angolok, mihelyt letelepedtek Indiában, meg nem nyugodva a tudatlanság titkain, földirati vizsgának vetették azt alá; Webb és Moorcroft, fölkutatandók a Ganges forrásait, 1708-ban megmászták a Himalaját, hol a földgolyó legmagasabb csúcsait találták, mellyek közől a Davalagiri, Nepal és Tibet közt, nyolczezer hatszáz meter, a Tschumulari pedig, Butan és Tibet határain legalább is kilenczezer meternyi magasságra emelkedik.

A földirat segédkezet nyujt a természet-történelemnek, népleirásnak és természettannak, különösen ha azon nagy szellemek egyike emelkedik ki, kik a tudomány sok ágában otthonosak lévén, egyiket a másikkal támogatják. Illyen volt a berlini Humboldt Sándor, ki kora ifiuságában mindenféle tanok, különösen pedig a vegytan s az akkoriban felkapott állati villanyosság tanulmányozására adta magát; s gazdag lévén, utazások által tökéletesithette tanulmányait. A legkitünőbb természetiudósok ismerete föleg a természet tanulmányozására vonzotta őt, s Aimé Bompland, jeles füvész társaságában kezdte meg tudományos zarándoklásait. Engedélyt nyervén Spanyolországtól az addig tudományosan ki nem fürkészett spanyol gyarmatok meglátogatására, mindenfelé földismei és füvészi kutatásokat rendezett, megmászta a legmagasabb hegyeket, bejárta a járatlan sikságokat, tanulmányozta az emberek erkölcseit és nyelveit, észlelte az erdők és

növényzet kinézését; miközben mindig kezénél voltak eszközei, szüntelen javaslatokat tett a gyarmatok sorsának javitására, s bámulatos ismereti sokoldalusággal mindenféle tünemények és tényekből következtetéseket vont. A természettani földleirás óriássá nőtte ki magát ápoló kezei alatt, s az ő elméletei és föltevései gyakran fogadtattak el a nagy tudósok által.

A legujabb utazások következtében az emberisme uj tudománya is gyarapodott. Blumenbach a fajok különbségét a szervezetre s főleg a koponyák alakulására alapitotta (I. könyv. 142 l.) ötfélét különböztetvén meg, mellyeket inkább földiratilag mint tudományosan osztályozott. E tanulmány előmozdítására aztán a nyelvészetiek és történelmiek is segédkezet nyujtottak; de szabatosságra csak napjainkban vergődött, midőn beismerték, hogy a történelemmel megegyeztetett természeti jellegeken kell alapulnia, mellyek sokkal állandóbbak és kevésbbé önkényesek.

Illy szempontból indulnak ki tudor Pritchardnak „A z e m b e r i n e m t e r m é s z e t t a n i t ö r t é n e l m é r e v o n a t k o z ó b u v á r l a t a i," s Edward munkája (ugyanott 145 lap); Alcide d' Orbigny Dél-Amerika népeit vizsgálta meg; 1817-ben XVIII. Lajos Freycinet Lajost küldte el, hogy a déli félgömb delejes és időjárási tüneményein kivül, a nyelveket és erkölcsöket is észlelje; Dumont d' Urville a Legujabb-Világ tudományos kifürkészésével bizatván meg, hullákat, mintákat, lenyomatokat, s ez olly sok népfaj által lakott földek természeti és erkölcsi jellegeire vonatkozó ismertetéseket gyüjtött. A magával hozott rajzok közül nyolczszáz hatvanhat emberi alakokat, fegyvereket, lakházakat és házi eszközöket: négyszáz pedig partokat és tájékokat ábrázol; azonkivül ötvenhárom bevégzett térképet és tizenkét vázlatot készitett különféle partok, kikötők és révekről; mert mig egykor, ha valamelly szigetet találtak, megelégedtek azzal, hogy a révben állva meghatározták annak fekvését, most ellenkezőleg minden öblöt, minden háttért, minden átjárást kikutatnak, s a csillagászi ismertetésekkel a természettani és természettörténelmieket is egyesiteni akarják.

Hajózat.

J á k o b b o t j a, mellyel régente a hajók gyorsaságát mérték, használhatlanná vált, midőn föltaláltatván a vitorlák, nem kapott többé e gép lökést az evezőktől. A portugal Bert Crescenzio 1604 ben uj szerkezetet gondolt ki; ugyanis egy dobozba szárnyakkal ellátott forgó tengely illesztetik, melly a szél által hajtatván, egy hengerre csavart kötelet vonz magához, s ennek mennyiségéből számittatik ki

a hajó által bizonyos idő alatt megtett út hossza. Ez eszköz azonban tökéletlen, mert a szél növekedhetik, a nélkül, hogy a hajó gyorsitaná futását: miért is egy nemével a csürlönek helyettesittetett, mellyet egy, minden toisenyira csombókkal ellátott fonalra erősitvén, a tengerbe vetik, s mindaddig engedik a fonalat legöngyölögni, mig a csürlő szabadon nem úszik; akkor aztán megszámitják, hány csombók tekerőzik le fél percz alatt, s ez mutatja, hány toiset halad a hajó. Ez eszköz, melly angol föltalálójáról lock-nak neveztetik, még szintén tökéletlen [1]).

Az első hosszasabb hajózások következtében javittatott a hajók szerkezete, s már 1514 óta ólommal szokták behuzni azok gerinczét. E mesterség hajdan nem alapult tudományos következtetéseken, hanem hosszas gyakorlaton, olly módon, miként még nem rég is láttuk, hogy a velenczei hajógyár kitünő hajókat készitett bizonyos, atyáról fiura titokként hagyományozott gyakorlatok szerint, amint ez történni szokott, midőn valaki nem áll tudományos alapokon. De lassanlassan amint a mennyiségtani tudományok és számitás fejlődtek, s az elvont tudományoknak gyakorlati alkalmazásában ügyesebbek lettek, a hajóépitészet is tökélyesbedett, s elméleti tanulmányok és sok munka tárgyát képezte. Van-Ik Kornél a galeonok és spanyol caracok, s egy franczia által Rotterdamban 1653-ban készitett hajó leirását adja, melly vitorlák nélkül, óra féle mozgony által volt hajtandó, még pedig olly gyorsasággal, hogy egy nap alatt meg kellendett Rotterdamtól Dieppeig s innen Amsterdamig az utat tennie; azonban mielőtt kisérletre került volna a dolog, megszökött a föltaláló. Ugyan ő Stevin Henrik hajóját is leirja, mellynek a biztonságot illetőleg, a kocsival kellett volna versenyeznie. [2])

A már általunk dicsérettel emlitett mennyiségtudós Bouguer Péter különösen a hajó-épitészet elméleti részét tárgyalta kitünően [3]), s a legelvontabb kérdéseket is a közfelfogáshoz alkalmazottan tudta

---

[2]) A lockról azonban már Magellan utjában is tétetik említés (ha mégis figyelmet érdemel), hol 1521 januárról a következőt olvassuk: „Azon mérés szerint, mellyet a hajó hátsórészi lánczczal tettünk, 60—70 mérföldet (leghe) haladtunk naponként.“ Lásd **Amoretti**, *Primo viaggio intorno al globo terracqueo* etc. 1800 p. 46

[3]) *De nederlandsce Sceeps bouw honst open gestelt vertoonende naar wat regel etc.* Amsterdam 1697.

[3]) *Traité du navire, de sa construction et de ses mouvements.* Párizs 1746. — *Nouveau traité de navigation, contenant la théorie et la pratique du pilotage.* Ugyanott 1753.

megfejteni; azonban a gyakorlatban nem volt olly jártas, hogy képes lett volna azt az elmélettel megegyeztetni. A nagy Eulerus a hajóépitészet és kezelés tökéletes elméletét adta. Még fontosabb Ivan György munkája, ki a tudománynyal egyesitvén a gyakorlatot, egy, a vizben mozgó testek által tapasztalt ellenállásra vonatkozó uj tant állitott fel [1]), jóllehet bővebb tapasztalatok utján Borda, Condorcet és Romme jobb eredményekre jutottak. Mellőzve az ujabbakat, melyek olly nagy részben átalakitották a régi szokásokat, még csak Fridrich Hinez de Chapman munkáját emlitjük [2]), melly Ivanéval bátran kiállja a versenyt. Seppings Róbert életbe léptetvén a rézsunt vonalos metszést, melly háromszögekké változtatta a hajóvár bordái által képezett számtalan egyközényeket, tudományos művészetté alakitotta át a hajó-épitészetet. Kitünő még Norwood Richard munkája is [3]), mellyben az arányszámok és háromszögtannak a hajózatnál divó három főbb számitás rendszerei alkalmazása felől adott ujjmutatást.

Adjuk még ezekhez a hajósok egészségének megóvását, s az élelmezés szabályozását czélzó munkákat. Tudor Johnson igy szólt 1778-ban: „Ha a hajótetőről annak belsejébe tekintetek, a nyomor netovábbját fogjátok ott látni. Milly tultömöttség! milly büz! a hajó valódi börtön, összekötve a vizbefulási veszélylyel, sőt a börtönnél is roszabb; roszabb a helyiség, a lég, az élelem, a társaság.“ Innen származtak azon rettenetesen öldöklő betegségek, mellyekkel telve vannak az akkori utleirások. Hoiser admiral 1726-ban hét sorhajóval indult nyugati Indiákba, s két izben vesztette el egész legénységét, minek következtében aztán ő maga is meghalt szivfájdalmában. Néhány havi hajózás után rendesen kiütött a skorbut, s naponként nyolcz tiz élet lett annak menthetlenül áldozata. Még 1780-ban is egyedül a haslari kóroda ezernégyszáz ötvenhét skorbutos beteget fogadott be, hol aztán 1806-ban már egy sem, s a következő évben csak egy volt ápolás alatt. Most már a legénység jó egészségi állapota egyike azon dolgoknak, mellyeket a kapitánytól leginkább követelnek; s visszatértével nem csak azt veszik számitásba, mit fedezett fel, hanem azt is: hány életbe került a fölfedezés?

---

[1]) *Tractat om Skepps bygg eriet tillika.* Stockholm 1775.

[2]) *Examen maritimo theoretico-practico o trattado de mechanica aplicado a la costruccion, conocimiento y manejo de los navios y demas embarcaciones.* Madrid 1771.

[3]) *Treatish of trigonometry.* — *The Seamans practice.*

Világító tornyok.

Egyik ujabb nagyszerü javitás volt a világító tornyok életbeléptetése is, mellyek éjenként erősebb fénynyel jelzik a kikötőket, vagy a veszélyes szirtcket. A szokásos mécsbeleket Argantnak Carcel rendszere szerint tökélyesbitett kettős huzamu lámpáival helyettesitették, melly rendszernél fogva az olaj bizonyos szerkezet által olly módon emeltetvén fel, hogy mindig egészen áztassa a mécsbelet, akadályoztatik a hamvképződés. A tükörtan törvényei nyomán a hajtalékos érctükröket találták ki a fényerő összpontositására. A világító tornyoknak azonban az a hibájok volt, hogy a fény csak azon irányban látszott, mellyben a hajtalékos lemezek tengelyeivel tetőirányos sugarak estek, s igy nagy tér maradt homályban. E bajon ugy segitettek, hogy forgóvá tették a készletet, s az igy előállott fényfogyatkozás minden más esetleges fénytől megkülönböztette a világító tornyokat. De minthogy az illy tükrök ki vannak téve az elhomályosodásnak, a sugártöréssel vélték azokat helyettesitendőknek, mellynél fogva a fény az ember kénye szerint irányoztathatik. E javitás Fresnelnek sikerült, ki Carcel-féle tökélyesbitett lámpákat s a lángot gyürükként körülvevő fokozó lencséket használt, minélfogva a láng visszaverődvén, a legalkalmasabb módon terjeszti fényét.

York herczege a tengeri vezénylet zászlók és lobogók általi eszközlésének mesterségét találta ki; e rendszer, melly 1675 felé Torville lovag által javittatott, naponként tökélyesbedik, s a távirdák módjára, a legtávolabbi pontok közt hoz létre összeköttetést. Most már a rózsa harminczkét szele közül husz fuhat anélkül, hogy a vitorlákat eltéritenék egyenes irányukból, s olly ügyesen tudják ezeket kezelni, miszerint tizenhat vagy tizenhét nap alatt vitorlás hajón New-Yorkból Angliába képesek átmenni. Azonban mostanáig sem találták módját, miként lehessen tengeren meghatározni a szelek irányát és gyorsaságát, miként változtassanak levegőt födél alatt, miként tegyék sótlanná a tenger vizét, mi olly sok terhet megkimélne? S több más feladat vár megoldásra, mellyek körül a gyakorlat emberei fáradoznak, kik még mindig táplálják a tenger alatti hajózhatás reményét.

Gőzerő.

Blasco di Garay kapitány már 1543-ban egy gépet ajánlott V. Károlynak, melly evezők és szél nélkül hajtandotta a hajókat. A császár beleegyezett, hogy kisérlet tétessék azzal Barcellona kikötőjében; s jóllehet a szerző nem akarta közzétenni fontos titkát, mindazáltal tudva van, hogy egy, forró vizzel telt kazánból állott, melly a hajó két oldalán két kereket hajtott. Az eredmény elismerést aratott,

de Ravago kincstárnok azon ellenvetéssel lépett fel, hogy az igy készült hajó, három óra alatt, nem tehet meg többet két mérföldnél (leghe), a mellett sokba kerül, s az üst szétpattanás veszélyének is ki van téve. [1]). A gyakorlat emberei az ellenkezőt bizonyitották; de V. Károly sokkal jobban el volt foglalva Európa felforgatásával, mintsem illy találmányra fordithatta volna figyelmét, melly két és félszázaddal előbbre viendette a hajózat mesterségébeni átalakulást.

I. Napoleonnak, ki napjainkban ujra fölélesztette V. Károly némelly eszméit, egy más erőművész mutatta be magát, olly hajókat hozván javaslatba, mellyek szél ellen is és gőzerővel haladnának. De e harcz embere, ki minden módot felhasználni igyekezett a gyülölt Anglia tulszárnyalására, nem vette figyelembe azt, melly számára okvetlen felsőbbséget biztositott volna; s Fulton Róbert vagy ki, vagy meg nem halgattatott általa fénykorában, mit aztán keserüen kellett megbánnia bukása napjaiban. Mit a hóditó megvetett, a szabadság karolta fel; s azon Amerika, mellyet még uj-világnak neveznek, s melly a nagyra törő növendék módjára felülmulni igyekszik mesterét, a hajózásra alkalmazta e kiszámithatlan eredményü tényezőt, mellynek segélyével, mintegy daczolva a szelekkel és zivatarokkal, gyorsabban és biztosabban futják be a tengereket. Fulton az első, tizennyolcz lóerejü gőzhajót 1807-ben az Egyesült-Államokban készitette, mellyen Albanyból New-Yorkba tizennyolcz óra alatt ment át, mig most e hatvan mérföldnyi (leghe) utat hét—nyolcz óra alatt teszik meg. Ugyanő 1812-ben az első gőzhajót szerkesztette az Ohio és Mississippi folyók részére; 1818 után megszaporodtak a gőzösök, s 35-ben már ötszáznyolczvannyolcz szeldelte az Ohio hullámait, 39-ben pedig az összes Egyesült-Államok ezerháromszázat számitottak. Most New-Yorkból Philadelphiába öt, Baltimoréba nyolcz, Washingtonba tiz, Norfolkba husz, a déli carolinai Charlestownba negyven, a Mississippi torkolatánál fekvő Uj-Orleansba, mi 900 mérföldet (leghe) tesz, százhatvannyolcz óra alatt érnek; mi több, New-Yorkból Uj-Hollandba, érintve a főbb városokat, csekély költséggel, nyolcz vagy tiz nap alatt el lehet jutni.

Angliának gyarmataival együtt 1814-ben még csak két gőzöse volt, mellyek 456 tonna teherképességgel birtak; 1824-ben már százhuszonhat (15,739 tonna); 34-ben négyszázhatvankettő (50,734 tonna);

---

[1]) Az e tárgyra vonatkozó okmányok Navarete és Dezos de la Roquette által tétettek közzé: *Recueil des voyages et de couvertes des Espagnols depuis la fin du quinziéme siécle.*

38-ban pedig nyolczszáztizre szaporodtak (157,840 tonna); s most felülmulják az ezret. Az első hadi angol gőzös 1828-ban készittetett, s most már ez ország tengerészete többet számit száznál. Eleintén csak a Clyd-en próbálgatták a gőzösöket, majd tulmentek a szoroson, később a három ország közti parthajózásokra használták, azután a Földközi és Balti-tenger partjait járták be rajtok. De mind az elmélet, mind a gyakorlat emberei használhatlanoknak állitották azokat az Oceánon; azonban a Great Western 1838 aprilban megindulván Bristolból nagy ünnepélyességek közt New-Yorkba érkezett, hol még találkoztak ollyanok életben, kik visszaemlékeztek, hogy a többiekkel ők is jót nevettek a Fulton i eszelősségen; e hajó tizenöt nap alatt háromezerötszáz mérföldet (6500 chilometer) járt be; azután tizenkét és fél nap alatt is elért, óránként nyolcz és háromnegyed csombókot is fonva le [1]), s hetvenszer tette meg ez utat.

Később azon gondolatra jöttek, hogy a fát vassal helyettesitsék, melly erősebb és könnyebb, s biztos a férgek ellen. Nem tudni bizonyosan, Doddnak-e, ki azt már 1818-ban ajánlotta, vagy Williamsnak, ki gyakorlatba vette, tulajdonitandó a hajóodú több osztályrai elkülönitésének érdeme, minél fogva ha egyik vizet kap is, a többiek nem szenvednek. Az illy módon szerkesztett Tigris, Euphrates, Alburkha, Quorra, Albert, Wilberforce nevü hajókon, erőszakosan utat törve a jég között, előnyomulhattak a sarkok felé, s fölmehettek az addig járatlan folyókon. Most már az Orinoco, a megmérhetlen Missuri, s a rejtélyes Mississipi e gőzhajók segélyével a legtávolabbi népségeket hozzák egymással összeköttetésbe; szintezeken a Niger tökéletes kiismerésére is tétettek kisérletek, hogy gyökerében támadtassék meg a négerekkeli gyalázatos kereskedés; két más gőzös ezer angol mérföldnyire ment fel az Euphratesen egész Belesig, hogy uj kereskedelmi utat nyissanak azon túl, melly alkalmasabb lenne mint a suezi, mert ekkor Angolországnak sem az amerikaiakkal, sem a banianokkal nem kell ene versenyeznie.

Alig hogy a gőzhajózás elterjedt, Indiák kormánya az Európa és India közti közlekedés olly módoni könnyitésére akarta azt fel-

---

[1]) E hajó 1340, hivatalos súlyú tonna teherképességgel birt, mi mindig kevesebbre vétetik a valódinál; hátsó részének szélessége tulhaladta a kétszáz lábat; odüja háromszáz személynek elégséges élelmiszerek és vizen kivül 800 tonna szenet fogadhatott be; a szobák tágasak és gazdagon fölszereltek, a terem 75 láb hosszu, 21 láb széles, kilencz láb magas, s festményekkel diszitett volt.

használni, melly gyökeresen mgváltoztatta volna az anyaországgali viszonyokat. Hosszas vitatás után Johnson kapitány 1825 aug. 16 án Fallmouthból indulván ki, az Enterprise nevü 460 tonnás hajón decz. 7-én Bengalába érkezett. E hajó megvásároltatván a kormánytól, rögtön használtatott a birmanokkali háboruban; csakhamar szaporittattak a gözösök, s mig a vitorlás hajóknak nem volt elég három hó, hogy a Gangesen Calcuttából Allahbadba menjenek, ezek 8 nap alatt értek oda, jóllehet éjjel nem utaztak. Mások a Vörös-tengeren tettek kisérletet, s a Hung Lindsay hajó 1830-ban Bombaytól Suezig huszonegy nap alatt tette meg az utat; a következők még kevesebb időt vettek igénybe, minélfogva a parlament rendes közlekedés megalapitását határozta el, hogy a bombayi posta egy hónap alatt érjen Londonba. Igy tünnek el a távolságok!

Az angol tengerészet Ironside nevü első vashajója 1839 végén Fernambucoból Liverpoolba tért vissza, s nagy terhet hozott aránylag a kis térhez, mellyet az elfoglalt. Ez nem keveset tett a gözösök elleni előitélet legyözésére; s a Great-Western társulat a Great-Britain épitését határozta el, mi egyike volt a legnagyobb ujitásoknak, mellyek rég idő óta a hajó-épitészetben történtek, megszünvén másolni Fulton gözöseit. Ezeknek azon hibájok volt, hogy egyedüli mozgatóul a gözt használták, anélkül, hogy a nagy természeti erőket is segélyül hivták volna, miután a középen elhelyezett gép, s a szárnyak lehetlenné teszik olly árboczok emelését, mellyek a nagyobb zivatarokkal is daczolhatnának. A lapátokat tehát tizenhat láb átmérőjü csavarral helyettesitették; melly uj hajtó készletet a franczák Delislenek, az angolok Smithnek tulajdonitanak. E szerkezet azonkivül, hogy száztonnányi tehertől kiméli meg a hajót, kényelmessé és széppé teszi azt, s könnyebbiti a csatornákbai bemenetet. Ha, mint hiszszük, e rendszer elterjed, gyorsittatni fognak általa az Indiába való utazások, mellyek most a szélcsend, a tengerömlések és forgószelek váltakozó akadályai által lassittatnak [1]). Az eredmény

---

[1]) A *Napoleon* csavar-hajó tizenkét s ha szükséges több csombókot is lefon.

A *Great-Britain*, kivéve a hajó kamrákat és belső táblákat, egészen vasból áll, s 1500 tonnányi vas van rajta. Négy hiddal, négy köz, két hölgy-teremmel, s száz nyolczvan kamrával van ellátva, nem számitva a legénység és kétszázötven ágy részére szükséges helyet. A huszonnégy kemencze által fütött négy gép 1288 lóerővel bir. Árbocz hat van rajta.

Mostanában a Themsén egészen vasból egy óriás, 700 láb hosszu gözöst készitenek, melly *Grande Orientale*-nak neveztetik; ez 22,500 tonna teher képes-

azonban nem volt kedvező a kisérletekre; s az emlitett két nagy épitmény semmire ment; de minthogy a szerencsétlenség esetlegességekből vagy hibából, nem pedig hamis elméletből származott, a britt kitartás makacsul megmaradt föltétele mellett, s 1849 ben a New York-Liverpooli utakra két gőzöst épitettek háromezer tonna képességgel.

Az ötszáz lóerejü Hindostan gőzös szept. 24-én indulván ki Southamptonból, deczember 20-án vagyis 87 nap alatt ért Madrasba, mellyek közöl huszonhetet állomásokon töltött el; tehát minden huszonnégy órában kétszáz mérföldet (miglia) tett meg; e hajó a Calcutta és Suez közti havi szolgálatra van szánva. A Pacifique 1850-ben az Atlanti-tengert tiz nap és öt óra alatt szelte át; az Ázsia pedig tiz nap alatt tette meg a visszafelé való utat, melly mint tudjuk, könnyittetik a tengerömlések által. Végre a Canada amerikai gőzös 892 mérföldet (miglia) járt be három egymásutáni napon; a legnagyobb folytonos gyorsaság, melly valaha eléretett. Most már társulatok alakultak, mellyek folytonosan gőzösöket küldöznek az Atlanti-tengeren tuli országokba.

Az uj angol-társulat tizennégy gőzös és három vitorlás hajó segélyével havonként kétszer teljesiti a postaszolgálatot Nagy-Britannia, Nyugat-India minden része, Dél-Amerika partjai és Honduras közt; havonként kétszer küld hajókat Havannába, Nassauba, az Atlanti-tenger melléki Egyesült-Államok kikötőibe egész az Uj-Skocziában lévő Halifaxig; s az útrend ugy van megalapitva, hogy a keleti Surinamtól nyugati Mexicóig, a Paria öböltől és Chagrestől Halifaxig könnyitessék a közlekedés a szárazföld és a szigetek közt; miért is hatvan nap alatt Londonból Amerikába és vissza lehet jutni, miután az ember a nyugati szigetek legnagyobb részét érintette, s Amerika nevezetesebb

---

séggel bir, mi 45—50-szer több a szokásos három árboczos hajókénál. Már ez ideig is (1857 jun.) 18 millio frankba került. Hogy helyök legyen az árúknak az alterhet a viz pótolandja, melly mérték szerint fog a kettős fenek közé bebocsáttatni. A három híd nagyszerü csarnokokat képez, mellyekben elég kényelemmel elhelyeztethetik 5000 utazó és 10,000 katona. Árbocza hat van, mellyek közöl öt vas, s csak a hajó hátsó részén levő készittetik fából, hogy kevésbbé zavarja az irányitú müködését. A két csónak valódi gőzös; s 15—16 csombókot fog lefonni, vagyis 20 mérföldet (miglia) haladand egy óra alatt. A hullámok elmélete alaposabban tanulmányoztatván ez utóbbi időkben, olly módon készittetett e hajó, hogy kikerülje az előbbieket ért szerencsétlenségeket, mellyek vagy csak középen kapatván fel a hullámok által összetörettek a két vég rész súlya által, vagy két végöknél fogva emeltetvén fel középen kaptak sérülést.

kikötőit meglátogatta volna; s mindezt kényelmes, s külön és téres kamrákkal ellátott gőzösökön.

Illy előnyök nyerhetők most, miután az épitészetnél nem a vak gyakorlat, hanem az elmélet viszi a vezérszerepet. És még nagyobb bámulatot keltenek azon temérdek gőzösök, mellyek egész Európában, s még inkább Amerikában minden folyót szeldelnek, minden partot fölkeresnek; mig előbb a folyóni fölmenet a kereskedelem akadályául tekintetett, most szerencsének tartatik. Következésképen valamelly kőszéntelep fölfedezése most többre becsültetik, mint a XVI. században az arany-bányáé; s elégséges arra, hogy Polynesia valamelly puszta szirtjét kapóssá tegye. S e találmány ugyszólván még csak tegnapi; ki tudja milly tökélyesbüléseknek néz az eléje? s ki számithatja ki annak következményeit? Maga a háboru is megváltoztatandja eddigi alakját, s a szárazföldi gyalogság, s az édes vizi tengerészek elégségesek lesznek a szolgálatra; a gőzösök késedelem nélkül megérkezhetendnek a csatatérre, s ha nem cseréltetnek is fel velök a sorhajók, könnyiteni fogják ezek mozdulatait, hirtelen ellátják a szükségesekkel, kiszabaditják a veszélyből. Igaz, hogy szerkezetök gyengesége miatt könnyen összerombolhatók lévén ágyuk által, akadályoztatnak a főállomás elfoglalásában; de ha Archimedes csavarja vagy a villanydelej nem tennék is jóvá e hiányt, azok lesznek a hajóhadban, mi a lovasság a hadseregben; nem alkalmasak, hogy eldöntsék az ütközetet, de igen is jók arra, hogy védjék a szárnyakat, tüzbe vezessék a sorhajókat, kevésbbé veszteségessé tegyék a visszavonulást, s tökéletesitsék az ellenség megverettetését.

Tengerjog.

A tenger fontossága a tengerjognak, s a hatalmak ugy béke mint háboru idején egymáshozi viszonyainak alapos tanulmányozására ösztönözte a szakértőket. A közép korban nemkülönben mint a régi időkben a háboru, egyszerüsitvén azon kegyetlen erőt, melly kormányozza a világot s melly jognak neveztetik, szabadalmat adott minél több kárt tenni az ellenségnek, s elzárni azt minden előnytől. Akkoriban a kalózság törvényen kivüli állapotnak tekintetett, s még midőn megszünt is a hősök foglalkozása lenni, gyakorolta azt, kinek elégséges eszközei voltak, ezekhez mérvén tulajdon jogát. De alig hogy 1000 körül növekedni kezdett a kereskedés, megtiltatott a barátságos, később pedig mind azon nemzetek rovására való kalózkodás is, mellyek nem voltak háboruban azon nemzettel, mellyhez a kalózok tartoztak, miért is czeknek kötelességökké tétetett szabadalom-levelet eszközölni ki kormányaiktól. Mi több, a kormányok azon gondolatra

jöttek, hogy magukhoz ragadják az egyesek ezen nyereségét, s eszközül használják e gyalázatos mesterséget az ellenségek elszegényitésére; szabályozták tehát a kalózság gyakorlatát, s utasitásokat adtak a rablóknak, hogy minél nagyobb kárt okozzanak az ellenségnek, akadályozván azt az élelmiszerek és lőkészletek megszerzésében. S minthogy a kalózok könnyen követhettek el visszaéléseket, mielőtt zsákmányaikkal szabadon rendelkezhettek volna, azoknak egy törvényszék általi hitelesittetésére köteleztettek, máskülönben mint rablókkal fogtak elbánni velök.

E törvényszékektől származott a tengerjog, melly, miként láttuk, délen az olasz és catalan, északon a hansa-városok által állapittatott meg, s különféle gyüjtemények készittettek belőle, mellyek között legnevezetesebb a „Tengeri ügyvivőség“ (59 lap). Ennek lényege négy szabályra vihető vissza: I. A barátságos hajón talált ellenséges áruk lefoglaltathatnak; II. Illy esetben azok szállitási bére kifizetendő a hajó-tulajdonosnak; III. Az ellenséges hajón talált barátságos áru nem esik oda a kincstárnak; IV. Ki valamelly ellenséges hajót elfog, követelheti az azon lévő barátságos árúk szállitási bérét, mintha csak rendeltetésök helyére jutottak volna. S az Ügyvivőség 273 fejezete határozottan rendeli: „Ha valamelly elfogott hajó barátságos, de a teher ellenséges nemzet tulajdona, a kalóz kötelezheti a hajómestert, hogy oda szállitsa ez árukat, hol azokat biztosságba hiszi helyezhetni, megfizetvén neki a vitelbért, mellyet kapandott, ha rendeltetésök helyére szállitotta volna; ha a hajómester vonakodik, megkimélvén a legénységet, elsülyesztheti a hajót. Ha ellenben a hajó ellenségé, a teher pedig barátoké, a tulajdonosok váltság utján egyezzenek meg a kalózzal; máskülönben ennek joga van oda téritени vissza a hajót, honnan kiindult, s a tulajdonosok ép ugy kötelesek megfizetni a vitelbért, mintha áruik rendeltetésök helyére jutottak volna.“

Ez volt a közép kor gyakorlata; de akkor még vagy épen nem, vagy csak kevéssé üzték a bizomány-kereskedést, hanem legtöbbnyire maga a tulajdonos kelt utra, hogy kikötőből kikötőbe járva valami jó vásárt csináljon. Nem volt tehát nehéz meghatározni, kit illetnek az áruk; mig most a legtöbb árúk vagy bizományba küldetnek, vagy előlegezés utján jegyzékre adatnak; mi nehezebbé teszi az azok természete és illetőségére vonatkozó kerdés eldöntését. A semleges árúkra nézve azt tartották, hogy azok, ha ellenséges hajón szállittatnak, szabadoknak tekintessenek, ellenben a semleges lobogó nem szabaditja fel az ellenséges árút. A magán érdek azonban megváltoztatta e szo-

kást a XV. században, s a tengeren tulsulylyal birt nemzetek, elvetvén az elsőt, csak a második részt tartották meg; angolországi V. Henrik, s burgundi Bátor János abban egyeztek meg (1417), hogy lefoglaltathassanak az ellenséges hajón talált semleges árúk; I. Ferencz meghagyta (1543), hogy az ellenséges árút szállitó hajó ellenségesnek tekintessék.

Ha e barbár törvény szeliditetett, a törökök érdeme volt; ugyanis I. Achmet a francziákkal kötött szerződés alkalmával (1611), egyéb bölcs rendszabályok közt, emezek alattvalóira nézve az Ügyvivőség második rendelményébe is beleegyezett; Francziaország négy évre hagyta azt jóvá (1646) az egyesült németalföldi tartományok részére; azután majd visszavétetett, majd ismét megengedtetett, mig végre az Utrechti békében általános törvényül fogadtatott el huszonöt évre (1713.)

Holland egyesült tartományaira nézve, mellyek főleg bizománykereskedést üztek, nagyon fontos volt, hogy az ellenséges árú védessék a semleges lobogó által; miért is részletes szerződésekkel igyekeztek azt kieszközölni. Igy III. Fülöppel megegyeztek (1620), hogy az ő hajóikon talált bármelly ellenséges árúnak szabad menet engedtessék, ellenben az ellenséges hajón talált semleges árú zsákmányul essék; melly egyezmény homlokegyenest ellenkezik az Ügyvivőséggel, s átalános bizományosokká kellett tennie a hollandokat. Angolország Portugaliával kötött szerződésében elismerte a lobogó szabadságát, melly aztán Cromwell által Francziaországra (1655), később pedig Spanyolországra is kiterjesztetett (1670); de Dán- és Svédország, mellyek csak saját földjük termékeit szállitották, makacsul ragaszkodtak a tengerjoghoz.

Hadi csempészet.

Mindez nem gyengiti a hadi csempészet, vagyis bizonyos tárgyak olly nemzetekhezi szállitásának tilalmát, mellyekkel háborut viselnek. E tilalom eleintén fegyverekre szólt, de aztán az élelmiszerekre, később pedig azon főbb anyagokra kiterjesztetett, mellyek hajók vagy fegyverek gyártására szolgálhatnak. Gyakori kérdésekre adott alkalmat e szokás, hogy megegyeztessék a háboruskodók biztonságát a semlegesek kereskedelmének méltányos szabadságával. Magától ertetik, hogy a terhek közt vannak ollyanok, mellyek egyenesen előnyére szolgálnak a hadakozó ellenségnek, mások hasznosakká lehetnek, mások ismét békében és háboruban egyiránt használhatók. Az elsőrendü áruk tilosak; a harmadrendüek szabadok; a többiek mint például épületfák, érczek, pénz sat. a körülmények sze-

riut majd eltiltatnak, majd megengedtetnek. Megengedettnek tartják a semlegesek kereskedelmének megszakitását, vagy azok hajóinak lefoglalását is, ha a biztonság ugy kivánja, vagy ha az egyezkedés minden eszközeinek sikertelen megkisérlése után meg akarják törni a makacs ellenséget. De fennmarad az okozott károk visszatéritési kötelezettsége. Ennélfogva a semlegesek azon vannak, hogy kikerültessék a háboru, melly nekik kárt okozhatna.

A jogból, melly bizonyos tárgyaknak az ostromolt városbai becsempészését tiltja, szülemlett a tengerzári jog. Ennek határai 1620-ban azon rendelet által jelöltettek ki, mellyet Hollandia a még akkoriban Spanyolországnak alávetett flandriai kikötőkre nézve tett közzé, s melly szerint a semleges hajókon valamelly elzárolt kikötőbe bevitt vagy abból kihozott minden áru igazságosan vagy szabályszerüleg lefoglaltathatik, ép ugy mint a csempészett árúk; egyéb megszoritást azonban nem tettek a tengeri kereskedelemre nézve. Midőn nem használt nekik többé, a hollandok megsértették saját rendelményöket, s 1652-ben az egész világon ki akarták zárni kikötőikből az angolokat; ez azonban nem akadályozta őket, hogy panaszkodjanak, midőn 1663-ban az angolok ugyanazt határozták ellenökben.

A hadi csempészet tilalmából a motozási jog származott; s mint hogy igen terhessé nőtte ki magát, folytonosan panaszokra ad okot. Az angolok azon okból vagy azon ürügy alatt, hogy megtudják, vajjon a hajók nem visznek-e néger rabszolgákat, minden lobogóju hajóra motozási jogot követelnek maguknak, mi nekik a tengereni felsőbbség egy nemét biztositja, s ugyanazért ellenmondásokkal találkozik a többi népek részéről.

Szabad tenger.

Egy más kérdés is merül fel, t. i. vajjon szabad-e a tenger? Miként láttuk, Velencze az Adriai-tenger valódi és örök uralmát igényelte magának, minden hajót vám alá vetvén, melly azon megjelent. A spanyolok és portugalok VI. Sándor hires bullájára támaszkodva, minden másokat ki akartak zárni az abban kijelölt tengerekről. Azonban nem igen hallgattak rájok, s a hollandok félre tévén a Róma és Spanyolország iránti engedelmességet, elhatározták fölszabaditani a halászatot és kereskedelmet, s szabadnak nyilvánitották a tengert (1698). Ez elv mellet Grotius küzdött (Mare liberum), mig Selden (Mare clausum) Anglia tulajdonának vitatta az azt övező négy tengert; Alberico Gentile azt bizonyitgatta, hogy a tenger birtokba vétethetik mint egyetlen nemzet uradalma, minden mást kizárván abból; Puffendorf szerint a földközi-ten-

gerek a part-népek tulajdonai közé számitandók, és pedig ugyanazon elveknél fogva, mellyek szerint a viz-folyamok fölötti jogok határoztatnak meg; ellenben az oceanok osztatlan állapotban hagyandók; Bynckershoek megengedte, hogy egy nemzet eltulajdonithasson bizonyos tenger-részeket, p. o. a part-vizeket egy ágyulövésre vagy láttávolra, s a saját területe közé zárt tengereket. Világos, hogy mind e nézeteket az ország természete mondolta toll alá, mellynek javára irtak, s mellynélfogva Angolország kizárólagos jogot tulajdonitott magának a britt tengerekre mint szintén Dánia is a Sundra és Beltre.

A régi szokások XIV. Lajos Tengerészeti Rendeletében (Ordonnance de la marine) gyüjtettek össze és tökéletesittettek (1681). Tizennégyezer ágyu és százezer tengerészszel megrakott négyszáz sorhajó és hétszáz más hadihajó birtokában lévén, azt hitte, úrkodhatik a tengeren, s kijelentette, hogy bármelly ellenségeihez tartozó árút szállitó hajó, vagy alattvalói és szövetségeseinek ellenséges hajón talált áruja zsákmányul tekitessék. Még tovább ment a spanyol örökösödési háboru alkalmával, elrendelvén, hogy az árú ne kövesse a tulajdonos minőségét, hanem az ellenség földének és iparának minden terméke foglaltassék le; minélfogva a semleges hajók is feltartóztattak, mellyek ellenséges kikötökben rakodván meg, másfelé vették utjokat.

Ezen, még a közép kor kalózainál is szokatlan barbárságnak Angolország vetett féket az Utrechti békében, mellyben elhatároztatott, hogy a semleges lobogó védje az ellenséges terhet; de minthogy hallgatással mellőzték, megerősiteni látszottak azon szabályt, mellynél fogva az ellenséges hajón szállitott semleges árú lefoglaltathatott. Angolország aztán, túlsulyra vergődvén a tengeren, kisérletet tett e megszoritás eltörlésére, mintha ellenkeznék a közjoggal, s magával a szerződéssel, vagyis a legelső háboru kitörésével kellene megszünnie. Francziaország megalázottnak hivén magát az Utrechtben bátrányára kötött szerződés által, kibontakozni igyekezett abból, s külön egyezmények utján ellenkező záradékokat eszközölt magának; s XV. Lajos nemcsak a semleges hajóni ellenséges árukat, hanem az ellenséges föld és ipar minden termékeit lefoglalhatóknak nyilvánitotta (1744).

E szigortól legelőször a siciliai király s Németalföld országrendei közt Hagaban létrejött (1753) szerződés tért el, a hol is abban egyeztek meg, hogy bármelly, a két szerződő hatalom hajóin talált árú szabadnak tekintessék, még ha ellenségeké lenne is, kivéve a csempészetieket. Spanyolország e közben Angliával ellenségeske

dései alkalmával kalózrendszert fogadott el (1739), tulajdon kapitányok és franczia legénységgel ellátott hajókat küldvén ki, mellyek a Földközi-tenger bemeneténél sok angol hajót ejtettek hatalmukba; igy az első év végéig negyvenhetet fogtak el, mellyek értéke kétszáz harmincznégy ezer font sterlingre becsültetett; a második év végéig pedig négyszáznál is többet, mellyek értéke egy millio font sterlingre tétetett.

1756-ban ismét uj vita keletkezett, mellynek tárgyát azon kérdés képezte: vajjon valamelly hadviselő hatalom háboru idején adhat-e a semlegeseknek fölhatalmazást a kereskedelemre, mellytől béke idején eltiltotta azokat. E kérdés onnan támadt, hogy Franczia-ország a semlegeseknek megengedte amaz időben a gyarmataivali addig tiltott kereskedést. Az angol tengerészet tulsulyával megtörte az egyedáruságot, s azon elvekhez ragaszkodott, mellyek 1756-iki had szabályoknak neveztettek, vagy is azt vitatta, miszerint a háboru nem változtatván meg a hadviselő hatalmaknak a semlegesek iránti viszonyait, emezek valamellyikének alattvalóit nem menti fel azon tilalmak alól, mellyek annak kereskedelmét béke idején korlátozzák. Ez angol jog tartotta magát, s még nem régiben is komoly versengéseket keltett.

Ép azon idő volt, midőn a bölcsészek mindenről okoskodtak, s a tengerjogot is bonczkés alá vették, a természeti jogban keresvén annak alapját; s szerintök csakis ezen és nem a szerződéseken alapul a semlegesek kereskedelmének szabadsága, föltéve, hogy nem szállitanak élelmi vagy hadi szereket; következésképen minden gátló rendszabály megszüntetendő mint barbárság vagy zsarnokság. A dán Hubner egy munkát irt ama jog kiterjedése és határairól, melly a hadviselő nemzeteket a semleges hajók lefoglalására fölhatalmazza, kimutatván, miszerint ez csak azon esetben igazolható, ha a semlegesség kötelmei világosan megszegetnek. Egynémelly nemzetek elfogadták ez itéletet, s a tengerek szabadságának mintegy előjátékát szemlélhette a világ a hét éves háboru alkalmával, midőn Svéd- és Oroszország kinyilatkoztatták, hogy Poroszország, mellyel háboruba keveredtek, folytathatja kereskedését, kivéve minden esetre a hadi csempészetet s a zárolt kikötőkkeli üzletet, s minden más nemzetnek biztonságot igértek a kereskedelem és hajózásra nézve ép ugy mint béke idején.

Az Észak-Amerika függetlenségéért vivott egészen tengeri küzdelem ismét összebonyolitotta az e tárgyra vonatkozó kérdéseket (1778). Franczia-ország megegyezett az Egyesült-Államokkal, hogy a

lobogó védje az árúkat; eltiltotta a kalózokat az ellenséges kikötökbe tartó vagy azokból jövő semleges hajók lefoglalásától; azon esetre ha csempészeti tárgyakat szállitanának, megengedtetett ezeknek, de nem a hajóknak lefoglalása, föltéve, hogy a csempészetiek értéke nem ér fel az egész teher negyedével. A bölcsészek szemében kevésnek látszott ez engedmény, kik ostromolták a motozási jogot, melly abból szülemlik. S mivel, hogy kikerüljék e boszantást, ollykor a kereskedők fegyveres hajókkal kisértették magukat, azon vitatkoztak, vajjon illy féle kiséret elégséges-e arra, hogy a hadviselő hatalmak hajói kivonják magukat a motozás alól [1]).

Ide járultak a tengeri zárlatra vonatkozó kérdések is, s hogy e tekintetben minémü kölcsönös jogaik vannak a népeknek. Meghányván a dolgot azon határozatra jutottak, miszerint ha valódi a zárlat, vagyis ha hadi hajók czirkálnak a kikötő vagy rév előtt, s igy semmi féle hajó nem kisérelheti meg a bemenetet veszély nélkül, a semleges hajók illy esetben nem üzérkedhetnek az elzárt kikötővel, s ha mégis tenni akarnák, ellenségekként fogadtatnak; ha pedig a zárlat nem valódi, hanem csak nyilvánitott, a hadviselők álljanak ellen a semleges hajóknak és utasitsák azokat vissza, de ne bánjanak velök ellenségesen. A mi a kiséretet illeti, azt tartották, hogy mindenkinek joga van arra; de nem lehet követelni, hogy a hadviselő hatalom megnyugodjék egy semleges hatalom egyszerü állitásán, miért is joga van megmotozni a teherhajót, de soha sem a fegyverest, mellynek védelme alatt utazik.

Azonban mig igy vitatkoztak, az angolok tengereni felsőbbségöket a hajók megmotozására használták fel, hogy semmit se vihessenek Franczia- vagy Spanyolországba, ugy tekintvén a motozást mint a háboruból folyó s minden föltételtől független jogot. Kénytelenek lévén aztán erejöket Amerika és Európa közt megosztani, nem voltak képesek annyi kikötöt tettleg elzárni, hanem elégségesnek követelték elzártnak nyilatkoztatni azokat, hogy távol tartsák tőlök a semlegeseket. Szabályul állitották tehát fel, mit érdekök követelt; a többiek, szintén érdekből ellenszegültek, főleg pedig az északiak, kik bővében lévén az épitkezési fa, kender és kátránynak, azon panaszkodtak, hogy Anglia akadályozza őket e tárgyaknak Angliával ellenséges de velök baráti lábon álló nemzetekhezi szállitásában.

II. Katalin czárnő védte e szabadságot kinyilatkoztatván (1780), miszerint a semleges hajók szabadon járhatnak kikötőből kikötőbe,

[1]) Lásd XVII. könyvünk XX. fejez.

s a háboruskodó országok partjaira, s oda is onnan is szállithatnak árukat, kivéve a csempészetieket; s nem elég valamelly kikötőt elzártnak nyilvánitani, ha valósággal nincs ugy elzárva, hogy be nem lehet menni az ellenséges czirkáló hajók részéröli föltartóztatás világos veszélye nélkül.

E nyilatkozat tapssal fogadtatott a bölcsészek által [1]); Spanyol- és Francziaország beleegyeztek, mint szintén Dán és Svédország is, mellyek fegyveres semlegességi szerződésre léptek Oroszországgal; később a németalföldi rendek, Poroszország és Ausztria is hozzá járultak. Ez általános beleegyezésnek s a bölcsészek magasztalásainak, kik akkoriban a közvélemény birái voltak, nem mert egyenesen ellenszegülni Anglia, de semmi tényével nem tanusitotta helyeslését, hanem az időre hagyván a dolgot, hallgatott. S valóban, midőn megszünt az amerikai háboru, megszüntek az indokok is, mellyek Svéd- és Oroszországot ama szerződésre birták, s többé nem beszéltek róla. Husz évvel később ismét alkalom adta elő magát; de a tengerek úrnőjévé lett Nagy Britannia barbár módra gyakorolta a háboru jogot; ágyuztatta Kopenhágát, és Sándor orosz czárral uj szerződést kötött, melly ellentéte volt annak, mellyért II. Katalin megtapsoltatott.

Lord Palmerston angol ministernek egy, 1849 májusban kelt levele ellenkező elvet fogadott el azzal, melly a semlegeseket illető hosszas vitákra adott okot: „Ha nem létezik törvényes zárlat, vagy ha semmi tengeri erő nem küldetett ki annak képzése vagy fenntartása végett, vagy ha küldetvén, visszanyomatott az ellenséges nagyobb erő által, az illy névleg igen, de tényleg el nem zárt kikötőkből jövő semleges hajók nem foglaltathatnak le, s ha mégis lefoglaltattak a a tulajdonosok tulajdonaiknak, s az okozott károk és kamatoknak megtérittetését követelhetik. De egy olly kikötőben, melly törvényesen elzártnak nyilvánittatott, a czirkáló hajóknak tengeri balesetek vagy más okbóli percznyi távolléte nem bizonyitja a kijelentett zárlat fentartása végett kiküldött hajóhadi erők elégtelenségét, mint szintén valamelly semleges hajónak esetleges kifutása sem.“

---

[1]) E borostyán letépetett a bölcsész czárnő homlokáról Görtz *„Emlékirat a fegyveres semlegességről“* czimü, 1801-ben kijött munkájában, mellyben megmutatja, hogy az egész csak kabineti cselszövény volt. E tényre vonatkozólag lásd **Schoell** XXXVIII. köt. 270 lap.

Lásd továbbá **Karseboom**, *Specimen juris gentium et publici de navium detentione quae vulgo dicitur* embargo (hajózár), Amsterdam 1840.

Angolország 1849-ben több pontokra nézve is szabadabb szellemben módositotta Cromwell hajózati törvényét, minél fogva 1850-től kezdve bármelly országból vagy lobogó alatt jövő mindenféle árunak szabad bemenet engedtetik Angliába. De folytonos, s legujabban is előfordult esetek bizonyitják, miszerint ama kérdés eldöntése, védi-e a lobogó az árukat, mindig az erősebb önkényére lesz hagyva.

Jövőben alig fogják hihetni, miszerint egész napjainkig magok a kormányok törvényesitették a kalózokat, vagyis szabadalom-leveleket engedtek, mellyeknél fogva felhatalmazzák a magán hajókat az ellenséges ország hajóinak megtámadása, kifosztása, legénységének leölése, a hajók felgyujtása és elmeritésére, s hogy tulajdon raktáraikban adnak helyt a rablott vagy még vértől párolgó áruknak. Elütőleg a tengeri rablóktól a kalózok tulajdon hazájok lobogóját tűzik ki, s tisztelik a semlegesek jogait, egyedül az ellenséges hajókat támadván meg [1]). Az előhaladt idő hasztalan tette a győzők kötelességévé, hogy a háboru a legyőzöttek lehető legcsekélyebb kárával viseltessék, hogy kiméltessenek a gyengék, s ne bátorittassék fel az erőszak: egyrészről a szennyes haszon, más részről a vak boszuvágy szemet hunyatnak ez aljasságra, tetszős nevekkel álczázván azt el [2]).

---

[1]) Örömemre szolgál a *Magna Chartában* ollyasmit találhatni, mi sokkal emberiebb a mostani szokásoknál: „Angliába, ha csak nyilvánosan el nem tiltatnak, mindenféle kereskedők szabadon, biztosan, bántalom nélkül jöhetnek, mehetnek, maradhatnak, s járhatják az országot eladás vagy vásárlás végett, kivéve a háboru idejét, *s ha velünk ellenséges lábon álló országból valók.* Ha illyenek a háboru kitörésekor találtatnak országunkban, életök és vagyonuk biztonságba helyeztessenek, mig általunk vagy igazságügyi államárunk által tudomásra nem jut, milly módon bánnak azon kereskedőinkkel, kik akkor a velünk ellenségeskedő országban tartózkodnak; s ha a mieink biztonságot élveznek, amazok is bántatlanúl hagyandók földünkön."

Ugyanott az egész országban egyforma súlyok, mértékek és pénznemek behozatala rendeltetik el.

[2]) A kalóz-levél, mellyet Franczia-ország a XI. év prairial (9-ik hó; máj. 20. — jun. 18) hó 2-iki, az illynemü tényeket illetőleg szabályul szolgáló, törvény erejénél fogva ad, igy hangzik: „A franczia kormány jelen levelével megengedi egy . . . . kapitány parancsnoksága alatt álló . . . . tonnányi . . . . háborubani fölszerelését, s annyi ágyu, golyó, por, ólom, s élelmi és hadikészletteli ellátását, mennyit szükségesnek tartand, hogy Franczia-ország minden ellenségei, ugy szintén a tengeri rablók, tolvajok, kóborlók ellen, bárhol találja, sikra szállhasson, azokat elfoghassa, s hajóik, fegyvereik és más egyéb elfogott tárgyaikkal együtt őrizet alá helyezhesse, kötelezvén a kalózt és kapitányt, hogy alkalmazzák magukat a törvények és rendeletekhez stb.

Az 1856-iki párizsi békében javaslatba hozatott a kalóz-levelek megszün-

1673-ban Colbert azt tanácsolta XIV. Lajosnak, hogy minden ellenséges hajó, melly Francziaországgal kereskedni akar, utlevéllel látassék el. 1677-ben Svéd, Holland és Oroszország megegyeztek, hogy háboru idején nem fognak kalóz-leveleket osztogatni; ugyanezt tették 1789-ben Amerika Egyesült-Államai és Poroszország. 1791-ben Francziaország a legelső szabályszerü javaslattal lépett fel Európa hatalmainál a s zokásos aljasságoknak a nemzetközi jogbóli kölcsönös kiküszöbölésére; ő maga háboruban lévén az angolokkal megparancsolta hajóhadának, hogy bárhol találják, biztonságot és segélyt nyujtsanak Cook kapitány angol fölfedezési expeditiojának; s reméljük, nem messze van az idő, midőn a hasznos kereskedő és békés tudós biztosan járhatnak a tengeren az ellenséges flották között.

HUSZONHETEDIK FEJEZET.

Cook. — Tengervilág.

A tudományos hajózás korszakát Cook Jakab angol nyitja meg (szül. 1728), ki jeles tehetségei és rettenthetlen bátorsága segélyével felküzdvén magát alacsony sorsából, azon hajók parancsnokságával bizatott meg, mellyek a másik fél-gömbre Venus csillag nap előtti átmenetének észlelése végett küldettek ki, midőn megfeledkezvén a nemzeti ellenszenvről és dynastikus háborukról, a különféle országbeli tudósok a tudomány békés érdekeinek előmozditása czéljából közös müködésre határozták magukat, bámulatos tevékenység és töprengéssel készitvén elő az eszközöket és számitásokat. Cook a tudományok képviselőinek társaságában utra kelvén (1768 aug. 26), szenvedte a Horn fok végcsucsának hideg éjeit, s Tahitiba érkezett [1]), melly sziget 1606-ban Quiros által fedeztetett fel, azután az angol Wallis s a franczia Bougainville által látogattatott meg. Nem kevésbbé

---

tetése, de még mindeddig nem fogadták azt el Amerika Egyesült-Államai, mellyek tovább menve a szabadelvüségben minden, még ellenséges kereskedő hajónak is szabad járást óhajtanak biztositani a nyilt tengeren.

[1]) Midőn az első hajósok azt kérdezték a beszülöttektől, miféle föld ez, azok *O-Taitit* mondtak (mi annyi, mint *Ez Taiti*), s innen ragadt rá az illetéktelen Otaiti név.

bölcs mint tapasztalt lévén, békés viszonyba lépett a benszülöttekkel, s mindent előkészitett az észlelésre, melly a föld különböző pontjain olly sok szivet hozott gyorsabb lüktetésbe. Hogy hitelesitsék a Siberiában tett észleleteket, Chappe Californiába, Gentil Indiába mentek. Megérkezvén a tünemény órája, az ég, mellyen hat hónapon át nem mutatkozott felleg, egyszerre elborult; de csakhamar ismét ragyogva tünt elő a nap, s szerencsés siker koronázta az átalános várakozást.

Mig mások az eget szemlélték, Cook a földismeretet gyarapitotta, igen sok szigetet fedezvén föl vagy fürkészvén ki a Déli-tengeren. Vas testben tüz lélek, a fogamzásban merészség, a kivitelben elhatározottság, az eszközök megválasztásában belátás, a balesetek közt megtörhetlen szilárdság lévén kiváló tulajdonai, vadsággal határos parancsoló hideg vérrel fojtja el a lázongásokat. Rájövén, miszerint az előbbi vállalatok sikeretlensége a hajók hiányos alakja által okoztatott, mellyek a kikötésre igen nagyok, a hosszas hajózásra pedig igen szükek voltak, javitotta azokat.

Tahitiban kevéssé magas hegyeket, cocus, kenyér, banan, eperfa, méznádtól zöldelő sikságokat s haldús tengerpartokat talált. Mig a sziget-lakók legtöbbjeit szelidek és müvelteknek, Uj-Seelandéit vadaknak és emberevőknek tapasztalta. E sziget megkerülése volt az ő első fontosabb fölfedezése, miben a tudós Dalrymplenek is nagy érdeme van, ki folytonosan a legjobb kisegitő eszközöket sugallotta.

Cook onnan Uj-Hollandba hajózott (1770), melly már a XVI. század végén fölfedeztetett, de annyira feledékenységbe ment, hogy ekkor mintegy ujolag fölfedezettnek tekintethetett. Cook bámulva a szokatlan vadállatokat és növényeket nyomult tovább, s keresztül hatolt a Torres (Quiros társa) által már 1606-ban fölfedezett szoroson, melly e szárazt elválasztja Uj Guineatól; de folytonosan a föld láttávolában akarván maradni, a szigeteket sövényző korall szirtek egyikébe ütközött, s menthetlenül elvesz, ha maguk e szirt-ágak be nem tömték volna részben a hajón ütött lyukat, minél fogva ki lehetett merni a betolult vizet. Birtokba vévén Uj-dél-Walest, hazájába tért vissza (jul. 12-én) miután a földet két év és tizenegy hó alatt megkerülte, melly utjában igen sok embert vesztett a sülybetegség következtében. A hires Banks, ki öt kisérte, a legnagyobb ritkaságokkal gazdagitotta a növénytant.

Uj-Seeland körülhajózása tévesnek bizonyitotta azon véleményt, melly szerint az egy terjedelmes száraznak képezte volna

reszét; mindazáltal még továbbra is sokan hitték egy déli szárszföld létét. Hogy ez iránt bizonyosságot szerezzenek, uj expeditio kiküldését határozták el, s Cook a Resolution és Venture hajókon ismét utra kelt (1772 jul. 13.). Átalános érdekeltség kisérte ez utazót, ki mintegy egész Európa által küldetett ki, hogy megvigye a barbároknak földrészünk müveltségét, s a kereszténységgel tegye jóvá Pizarro és Valverde vétkeit. Kiséretében nagy tudósok, Banks, Green, Sparmann, Solander, Forster, Anderson utaztak, kik mintegy akademiát képeztek, melly a két fregáton folytatta tudós munkálatait. Utközben két mérföld (miglia) kiterjedésü, s hatvan láb magas jégtömegekkel is találkoztak, azután pedig összefüggő jeget és déli fényt láttak, s azon meggyőződésre jutottak, hogy föld nem létezik, hacsak igen nagy távolban nem. Miutan száz tizenhét napig bolyongtak a tengeren a nélkül, hogy egyszernél többször földet láttak volna, Uj-Seelandban szarvas marhát, kecskéket és európai növényeket tettek ki, hogy jó szándéklataik bizonyságát adják a benszülötteknek. Tahitiba térvén vissza, Cook jobban kiismerte a lakókat, megjelent drámai előadásaikon, s megerősödött a tahitiak jó indulatáról véleményében, daczára az ott divott emberáldozatok és barbár hadi szokásoknak.

Hogy kifejezést adjon idegenek iránti jó akaratuknak, Cook Barátság szigeteinek nevezett el egy, körülbelől száz szigetből álló csoportot, mellyek három foknyi szélesség és két fok hosszuságban elszórva a legkülönfélébb nemzetiségek által vannak népesitve; e szigetek főhelye a holland Tasman által 1643-ban fölfedezett Tonga, melly ugy állittatik elénk, mint egy változatlan hőmérsékü, s a legszebb tenyészet-képes kert, ha forrásokkal birna. A lakosok rosz szellemeket tisztelnek, kiket varázslatokkal igyekeznek kiengesztelni, s jósolnak az égi tüneményekből; a tabú-tilalom is divatos nálok; főpapjok tuitongá-nak neveztetik, kit az istenek törzséből származtatnak, s ugy tisztelik mint az U-t vagyis a királyt; ollykor ember áldozatok is mutattatnak be; s ha hihetünk az utazóknak, azon nagy különbség van köztök és az európaiak közt, hogy ők gyülölik az emberszólást.

Egy hónapig keringett Cook az előbbi utazók által roszul följegyzett sziget-csoport között, s Uj-Hebridáknak nevezte azt el; azután több más, általa Sandwichnak nevezett szigeteket keresett föl, mellyek a valaha látottak közt legdéliebbek s egészen jéggel boritvák; s husz ezer tengeri mérföldnél (leghe) többet bejárván a Jóre-

mény fokon tul három év és tizennyolcz nap után tért vissza Angliába (1775).

E példák által vonzatva egynémelly francziák két hajót szereltek fel Bengalában (1769), mellyek Surville parancsnoksága alatt kifürkészték a déli tengereket, s fölfedezték az arsacidák földét; de a kapitány vizbe fult. Majd más francziák is siettek résztvenni e kutatásokban, de az általok elért eredmény csekélysége, s a nagy halandóság csak jobban föltüntették Cook érdemeit, ki meg tudta őrizni legénysége egészségét.

Füstbe menvén ekként a nagy déli szárazföld eszméje, vagy legalább olly magasságra vettetvén az vissza, hogy sem gyarmatokat alapithatni, sem kincseket gyüjthetni nem remélhettek ott, még mindig kétes volt, létezik-e egy észak-nyugati átjárás; s az angol kormány husz czer font sterling jutalmat igért e kérdés megoldójának. Cook ajánlkozott a vállalatra (1776), s házi állatokkal terhelvén meg hajóit, hogy gazdagitsa Dél szigeteit, ismét régi dicsősége mezején találta magát, hol ajándékokat és bámulatot hagyott maga után. Fölemelkedvén ekkor az átjárás keresése végett, érintette az amerikai száraz nyugati végpontját, mellyet alig tizenhárom mérföldnyi (leghe) köz választ el Ázsiától, s hitelesitette a Behring szoros szélességét. Beállván a jég, visszafordult, s a félvilág egész hosszában hajózván le az északi sarktól a déli felé, télnek idején látogatta meg a Sandwich szigeteket, hol barátságos fogadtatásra talált. De nem volt képes e népnek tolvajságrai legyőzhetlen hajlamát fékezni; miért is szigoru bánásmódra kényszerittetvén, többeket maga ellen haragitott, kik föllázadván megölték őt, s gyönyörüket találták benne dühöngeni annak holt teste ellen, kit előbb szerettek és tiszteltek.

Cook a szerencse igen csekély kedvezményeiben részesült utazásaiban, mert nemmel felelt két kérdésre, mellyekre a későbbi fölfedezések igent mondottak; de igenis szerencsés volt a hirt tekintve, mellyre vergődött. S valóban meg is érdemlette azt, mert minden más hajósnál nagyobb terjedelmü partokat fürkészett ki. Uj-Holland keleti partjait ő előtte senki sem járta be; Uj-Seelandot, mellyet szárazföldnek tartottak, senki sem kerülte meg; Uj-Caledoniát és Norfolk szigetet ő fedezte fel; a Hebridák s az elfeledett Sandwich szigetek meghatározása neki köszönhető; s habár ez eredmények távol állanak az első fölfedezők szerencséjétől, fontos földirati föladványokat fejtett meg ott, s méginkább Amerika észak-nyugati részén, minden helynek hová érkezett, addig szokatlan szabatossággal határozván meg fekvését. Különös érdeme azon gond, mellyet legénysé-

gének egészségi állapotára, az egyenlitőtől a két sarkig két vagy három izben megtett utjában forditott; mi közben a czitrom-nedv kitünő óvszernek bizonyult be. Ő maga Uj-Seelandban fenyő héjból sert készitett; a Társaság-szigeteken uj rendszer szerint sózta be a sertés hust; s mind e részleteket őszinte, egyszerü, igaz s ép azért minden regénynél vonzóbb értesitésekben irta le. Halála rögtön elfeledtette az általa féltékenységből elkövetett jogtalanságokat, mellynél fogva megváltoztatta a már francziák vagy hollandok által fölfedezett földek neveit.

Clarke, Cook helyébe lépvén, folytatta a körülhajózást, s néhány szigetet polgár-háboruban talált a Cook által ott hagyott kecskék birtoka miatt, mit ugy végeztek, hogy kiirtották ez állatokat. Hiába kiséreltetvén meg akkor az északi átmenet, Clarke visszafordult; de Kamtschatkában meghalt, miután háromszor hajózta volna körül a földet. A természettudós Anderson szintén elveszett.

Cooknak különösen az uj-seelandiak feküdtek szivén, mint nemes érzelmü és szorgalmas emberek, miért is a kormány a Botany-Bay gyarmat alapitására ösztönöztetett. Philipps kapitány e végből kiküldetvén (1782) alkalmasabbnak találta Port-Jaksont; s jóllehet nagyrészt gonosztevőkből alakittatott, mégis virágzásnak indult e gyarmat, honnan aztán a szomszédos partok kifürkészése végett tétettek kirándulások, s telepitvényeket alapitottak, a hol csak vizet, szenet, kikötőket és fókákat találtak.

Tengervilág.

Eként fordult a figyelem e földekre, mellyeket Európa kétszázadon át feledésbe engedett menni; s a világ ezen ötödik része Oceaniának neveztetett [1]), melly név alatt Australia szárazföldét, továbbá az afrikai nyugati partoktól Amerika keleti partjaiig, s a déli sarktól az ázsiai szárazig, mintegy kétszáz negyven foknyi téren elszórt szigeteket, vagyis a földkörület két harmadát foglalták össze, miből öt száz ezer mérföldnyi (leghe) terület száraz, s huszonöt millió lakost számlál. Akár a természet akár az ember tanulmányozásának szempontjából tekintjük, a legfontosabbnak kell elismernünk e világrészt, hol ugy látszik a legfehérebbtől a feketéig, az óriástól a törpéig mindenféle faj légyottott adott egymásnak; hol a patriarchalis társadalom az emberevő törzsek, a legrégibb müveltségü nemzetek a gyer-

[1]) Walkenaer, *Monde maritime* (Párizs 1819) czimü munkájában, a földet három, t. i. régi, uj és tengervilágra osztja, melly Australiát, Uj-Hollandiát és annak szigeteit, továbbá kelet Szigettengerét és Polynesiát foglalja magában.

mek népek, s a majmok legértelmesbjei az emberek legtudatlanabbjai mellett ütötték fel tanyájukat; hol a tüzhányók okozta pusztulással szemközt mosolygó tenyészet, az állatok és növények legritkább fajai, különben csendes, de ollykor hirtelen keletkező orkánok és vizforgatagok által felkorbácsolt tenger ragadnak bámulatra; hol minden emléket megelőző templomok, s a tengerből ugy szolván még csak tegnap kiemelkedett szigetecskék találhatók, mellyeken rövid idő alatt buja pálmák árnyékolják be a vad ember kunyhóját, ki boldognak érezvén magát mezitelenségében, élvezi a természet gyönyöreit, melly számára fölékesitette a paradicsom madarat, s megérlelte a kenyérfát. Szint illy változatosság észlelhető a kormányformákat illetőleg is, némelly helyeken egyedül a törzs, másutt csak az egyeduralom levén ismeretes; s e változatosság még inkább növeltetett a minden felől, Angliából, Portugaliából, Spanyolországból, Hollandiából, Északamerikából, Chinából oda származott népek által, mellyek ott uralommal birnak vagy birtak.

Ez Oceánon sajátságos tünemény a hullámok villózása, mellyek naplementével uj szikrázó fényt lövelnek; majd az Aetnából kiömlött lávának, majd kerek vagy négyszögü csillagoknak mondanád azokat, mellyek meggyulnak, tova futnak, eltünnek; s majd füzért képeznek, majd kigyó módjára csavarognak, majd mint a röppentyük ropognak; ollykor száz mérföldnyire (miglia) is terjednek; a rózsa, kék és opál szinü zátonyok, s innen származtak az első hajósok által alkalmazott vér, tej stb. tenger elnevezések. A hajó nem különben mint a szél által mozgatott minden test, szikrázó csikot hagy maga után, s még a házban tartott viz is fénylik, melly tünemény, miként hiszik, a temérdek puhányok és ázalag férgek eredménye, mellyekkel minden csepp terhel ve van.

Sokkal bámulatosabb a természetet, hogy ugy mondjuk, még mindig a földek épitésével foglalkozva látni. Korallok és csillag-korallok emelik fel a tenger fenekéről olly módon egybefont ágaikat, hogy a fregatoknak is lehetetlen azokon keresztül hatolni; s összeköttetésbe jövén sövényt képeznek egy vizterület körül, melly a tenger lerakványok s más habarczokkal csakhamar betöltetvén szigetté válik. Illy módon minden évben uj szigetek lesznek láthatókká; némellyek már néhány lábnyi magasságra emelkednek a tenger-szine fölött, s termékeny területté változtak; mások még alig látszanak ki a tengerből, s csupán az illatos pandanus (pálma faj) kecses levélzete által árnyékoltatnak; mások mintegy lest vetve rejtőznek a viz alatt, vagy függőlegesen emelkednek ki olly örvé-

nyekből, hol a mély-mérő nem ér talajt; másutt öblöket képeznek a régi szigetek körül, vagy betömik az eddig létezetteket; s talán lesz idő, midőn szigettől szigetig terjesztvén elágazásaikat, egy nagy szárazfölddé kötik össze e szétszórt szigeteket.

Pigafetta már a Magellan-szoroson keresztüli első ut alkalmával (1519) sok szavat gyüjtött össze az általa meglátogatott tartományokban, mi jó például szolgált a későbbi utazóknak. A mult század közepén Forster tizenegy oceáni nyelvnek a megfelelő malajjali, s Chili, Peru és Mexico nyelveinek összehasonlitási tábláját tette közzé, mellyek nagy hasonlatosságot tüntettek fel a malajjal. Bougainville és Cook tovább vitték e tanulmányt, s az ujabbak arról győztek meg, miszerint Oceania szigetein egymáshoz rokon, s egy közös forrásból származott nyelvek rendszere létezik [1]). Fő szerepet a malaj és javai visz, mellyek, miként láttuk, határozottan régi korbóli emlékek, gazdag és eredeti irodalom, történelmi okmányok, s figyelemre méltó törvényhozás maradványainak lévén birtokában, becses újjmutatásokkal szolgálnak az oceáni nemzetek eredeti és költözködéseire nézve. A malaj nyelv, a Jóremény-foktól Uj-Guineáig az egész Indiai tengeren használtatik; s ha itt ott nem beszélik is közönségesen, legalább, miként Levanteban a franczia, átalános közlekedési eszközül szolgál.

A hollandok a malaj nyelvet fogadták el, hogy könnyitsék a kereskedelmet s a térités müvét, mi végre a franczia Flaccourt a madagascari nyelv egy szótárát tette közzé; a spanyol szerzetesek a philippinai nyelvekből szerkesztettek szótárokat, s mélyen beható buvárlatok tárgyává tették azokat, mellyek még nagyobb mérvet vettek, midőn századunkban tudományi rangra emelkedett a nyelvészet. Ekkor Marsden és Leyden a malaj, Crawford és Raffles a javai körül szereztek maguknak dicséretes fáradozásaikkal érdemeket, s kimutatták azok fontosságát; a hollandok pedig javai szövegeket tettek közzé. A mi a nem irott nyelveket illeti, Chamusso és Marten tudor a sandwichi és tongaiaknak adtak a b c-ét; Uj-Holland és Van-Diemen-éi azon tudósok által ismertettek meg, kik Dumont d'Urville-t kisérték.

---

[1]) Formosa és Malacca, Urville szerint, nyelvök végett számittattak Oceániához. A jeles nyelvész Bopp, 1840 decz. a berlini akademiában mélyen beható értekezést tartott, mellyben a malaj vagy polynesiai nyelveknek az indeurópaiakhozi hasonlatosságát tünteti ki a személyes és mutató névmásokra vonatkozólag. Ugyanezen tárgyról Eichthal Gusztáv is értekezett Párisban 1844-ben az erkölcsi tudományok akademiájában.

Ez összevetésekből az tünik ki, miszerint az oceáni nyelvek hasonlósága egy átalános nyelv előbbi létezésének tulajdonitható, mellynek nyomai egymástól igen távol álló helyeken maradtak fenn, s ollykor annyira hasonlitanak egymáshoz, mint a szomszédos tartományok szójárásai, mig a közbeesők nagyon is elütnek azoktól. Illy módon a nyelvészet olly népeket hozhat össze, mellyek közt egyéb kötelék nem létezik, s mellyek százkilenczven foknyi hosszuságban szóródtak szét.

Humboldt Vilmos, a keleti nyelveknek korunkban legalaposabb ismerője, bámulatosan gyarapitotta az e nyelvekre vonatkozó ismeretek tárát; s a kawi nyelvről irt sir utáni munkájában, melly nyelv szertartási és irodalmi volt a régi javaiaknál, az összes oceáni nyelvek rokonságát fürkészi, s lépésről lépésre követi azok fejlődését, még pedig nem pusztán rideg grammatikai czélból, hanem hogy tökélyesitse a gondolat alakjainak érteményét, s bővitse az emlékek és hagyományok ismeretének körét. Elütőleg Schlegel Vilmostól, ki vele vetélkedik tudomány és éleselmüségben, ő a nyelvek összevetésében nem szoritkozott a szavakra, hanem a nélkül, hogy ezeket elhanyagolta volna, a nyelvtani hasonlatosságokat fürkészte. Illy módon öt csoportot különböztetett meg, t. i. a malajt, a celebesekéit, a madgascarit, a philippinakéit, s a formosait; ez utolsó keleti Polynesia nyelveit foglalja magában, mellyek közöl legnevezetesebbek a Tonga, Sandwich, Uj-Seeland és Tahiti szigetek szójárásai. Mind e szójárások megegyeznek abban, hogy elő és utó-ragokat használnak, vagyis a főeszmét némelly szótagoknak a gyökhözi ragasztása által módositják, s igy a gyök ezen szótagok hozzájárulásával ige, melléknév, s elvont vagy összszerü névszóvá válik. A rokonság főleg a személyes névmások azonosságából tünik ki, honnan azt következtethetjük, hogy az oceáni nyelvek törzse ugyanegy, melly öt különböző fő ágra oszlott.

Az első csoportban kelettől számitva, a tulajdonképi sárga szinü polynesiaiak északra Sandwich szigetein, délre a Társaság, Veszélyes, Barátság, Hajósok, Feetgi, Uj-Seeland, Uj-Caledonia, s a Hebridák szigetein vannak megtelepedve. Középen a carolinok Kingsmill szigeteit s a körül fekvőket, mások pedig a tulajdonképi Carolinákat és Mariánákat lakják. Malesia négerjei Uj-Guineát, s Timor, Flores, Cambava, Borneo, és a Philippinák közép részeit foglalják el. A tégla szinü malajok Malesia partvidékein Sumatra nyugati partjától a Philippinák keleti partjáig terjeszkednek, azonkivül Salamon, Louisiade, Uj-Britannia és Irland sziget-tengereit tartják elfoglalva.

Végre Australia lakói következnek, kik még kevéssé ismeretesek [1]). Ugy látszik, hogy az első négerek az emlitett helyeken kivül Oceániát is lakták, s az Uj-Guineában, Australiában, s a Malacca és Philippinák hegyei közt elszórt különféle törzsek, mellyek talán az első lakók maradványai, tökéletesen különböző és alaktalan nyelveket beszélnek, mellyeket nem lehet jól tanulmányozni és csoportositani.

A földrajzi és népleirási törvényeknél fogva tehát igen sok sziget csatolható a tenger-világ emez ötödik részéhez, mellyek azelőtt Ázsiához számittattak; jóllehet mi, bár helyeselve e felosztást, kötelesek voltunk ahoz tartani magunkat, mit az idők és hagyományok irtak elénk. Miután már másutt beszéltünk volna az egykor Nyugat-Indiákhoz számitott szigetekről, hátra van, hogy az Australiához közelebb esőkről mondjunk valamit.

Ezek közül némellyek elszórtan, mások csoportban állanak, némellyek kopár sziklák, mások a világ legnagyobb szigetei közé tartoznak, millyenek: Australián kivül Celebes, Java, Sumatra, Madagascar és Uj-Guinea. A Micronesia néven jelzett számtalan szigetecskék, mellyek Carolinák és Marianákra különöztetnek, roppant oceani térségen vannak elhintve, s mindig ujabbakat alakitanak a habarczok, a szerves természet eme legtevékenyebb ügynökei.

A Carolinák nagy sziget-tengeréről először Chamusso tudor, azután Duperrey és D'Urville s az orosz Lütke és Martens adtak némi, de még mindig bizonytalan felvilágositást. Nevöket II. Károly tiszteletére a spanyol Lazeano-tól kapták, ki első látta azok egyikét 1668-ban; a következő hajósok, kik többeket találtak meg, a Lazeano által fölfedezetteknek tartván azokat, kiterjesztették e nevet. Manilla téritői rögtön oda sietvén, leirták azokat, és sokat fáradoztak a lakók megtéritésében, de csekély eredménynyel. Azután feledségbe mentek, mignem 1793-ban az angol társulatnak Wilson Henrik által vezényelt Antilope hajója a Pelew szigetek szirtjeihez vettetett. Megszünvén a zivatar s az éj, mellynek setétében oda hajtattak, megpillantották a földet, s tutajok és csónakokba ülve elérték azt. Ez egy elhagyott sziget, melly Pelew királyától függött, ki rögtön segélyt küldött a hajótörést szenvedetteknek, s illy módon barátságot kötöttek. Az európaiak segitették háborujában ez Abba-Tule nevü királyt, mig végre egy hajót épitettek, mellyen

[1]) **Lafond**, kapitánynak a *Bullet. de la Societé geographique*-ban 1836 marcziusban közzétett osztályzása szerint.

útnak indultak. Li-Bu, a király fia, csatlakozott hozzájok s Londonban neveltetett, hol nem kevéssé bámulta a rá nézve egészen uj müveltséget, s himlőben halt meg.

Az amerikai Mentor nevü hajó szerencsétlensége Martz, Chiangle, Lord North s a Martyrok szigeteinek megismerésére szolgáltatott alkalmat. A tulajdonképi Carolinákat Martens, Morrell és D'Urville igen kellemes égaljú földeknek rajzolják, mellyek szép, ügyes és erényes lakói teljesek gyöngédséggel a nők iránt, s távol állanak a Csendes-tengeren, ugy látszik, átalános feslettségtől; finomul szőnek; halottjaikat a tengerbe dobják.

Érdekes, de hosszas lenni elbeszélni mindazon különcz eseményeket, mellyek utján, majd egy eltévedt hajó, majd valamelly bálna halász, vagy hajótörést szenvedettnek sikerült néha olly földeket fedezni fel, mellyek kikerülték az egyenesen e végből kiküldött expeditiók fürkésző szemeit. Igy 1785-ben az indiai angol társaság egy hajójának kapitánya Penang kikötőjében vetvén horgonyt, hogy vizet vegyen fel, meglátta őt az ottani király leánya, s megszeretvén férjül kérte magának atyjától. A király beleegyezett, s jegyajándékul a szigetet engedte át, mellyet a szerencsés férj harmincz ezer font sterlingért adott el a társaságnak, melly azt Prince of Wales-nek nevezte, s a mákony kereskedés fő szállitó helyévé tette. Bateman Van-Diemenből Philips kikötőbe menvén át a benszülötteknél némi polgárosultságot vett észre, s megtudta annak okát, midőn egy fehéret talált köztök, ki 1803-ban egyedül hagyatván ott, negyven évig élt a benszülöttekkel, s oktatta őket a mi mesterségeinkre.

Uj-Holland.

Australia vagy Uj-Holland nagy szigete, melly körülbelöl két harmadával ér fel egész Európa terjedelmének, alakját tekintve hasonlit Afrikához, mert szintén délre nyúlik, szintén nagyon ki van vájva dél nyugat felé, s meglehetös széles. E föld terméketlennek és egyhangunak mutatkozott; lakói korom szinüek, gyengék és vadak; az ott talált állatok és növények ellen látszanak mondani az elfogadott eszmék és osztályzásoknak. Itt a száraz homokból óriás fák emelkednek; a celtisek és füzfák a mi tölgyeinkkel vetélkednek; de a mi erdeink vidám zöldje helyett, halvány és érdes levélzet tesz kellemetlen benyomást a szemlélőre. A gyümölcsök, mellyek másutt az ember táplálékául szolgálnak, itt hiányzanak, s a szárazföldi állatok is igen ritkák; ellenben a madarak és ritka szépségü kagylók bővében vannak; egyedüli házi állat az eb. Egy vulcan lángot

hány de lávát nem, a hattyú fekete; egy más állat (ornitorinco) a négy lábúak, csúszó-mászók, halak és madarak összetéte; s kevés kivétellel minden állat erszénynyel van ellátva, miért is Cuvier egy külön csoportot alakitott azokból (marsupialia). Nagyszerü folyók fakadnak a hegyekből, de mielött a tengerhez jutnának, elvesznek vagy megfogynak; a hegyek nem képeznek völgyeket; s a boldog égalj alatt elfajult nép él, melly alig nevezhető embernek. Testre gyengék és idomtalanok, a mesterségekről és tulajdonjogról fogalmuk sincs, ellenben telvék babonákkal, s kegyetlen szertartásokat gyakorolnak. A nők kis ujjából két izt metszenek le; a férfiak dombor festményekkel ékitik testöket; az anyával eltemetik kisdedét; gyászjeléül orruk bőrét húzzák le.

A közép részt övező Kék-hegységek, jóllehet kevéssé emelkedettek, nem nyitottak járható völgyeket. Bass tengerészeti seborvos, ki hegyeken mélységeken keresztül jó előre nyomult (1798), megmászhatlanoknak kényszerült azokat nyilvánitani, millyeneknek a benszülöttek is tartották. Csak 1813-ban fedeztetett fel egy átjárás nyugat felé, s tekervényes uton egy nagy, földmüvelés és vadászatra alkalmas térségre jutottak, hol ollykor a folyók annyira megáradnak, hogy a magaslatok is alig látszanak ki. Itt vettetett meg alapja Bathurst városnak; azután Oxley előbbre nyomulván a Maquaire folyót találta, melly azonban a helyett hogy, mint hitték, az Oceánig jutna, a mocsárokban vesz el. Ő, Sturt és mások igen szép földeket láttak a parttól nem messze. Azután Leichart 1646-ban igen sok fölfedezést tett a belföldön, s tavakat, mint szintén gyapot és rizs termelésre, s szarvasmarha és ló tenyésztésre alkalmas rétségeket talált.

Polynesia.

Polynesia szigetei nagy területen vannak elszórva, de csekélyek, kivéve Uj-Seelandot, s több mások közt Tahitit. Jóllehet a naptéritők közt feküsznek, a hőség mérsékeltetik a szelek által, minek következtében örök tavasz uralg s nagyszerü virágok és gyümölcsfák diszlenek ott. Az uj-seelandiai azon állapotban van, mellyben a szenvedélyek és érzékek nem mérsékeltetnek fensőbb érzelmek által; alantabb állván az európainál, de magasabban más értelmileg müvelt népeknél, az öntudatlan vallás és babona uralmának hódol; a külviseletét szabályozó törvények érdekeken alapulnak; hiu és gőgős levén szavaiban nagyitásokkal él; igen gyengék nála a természeti vonzalmak, s életét könnyedén eldobja [1]).

[1]) Martin ur jegyzése a tudományok elömozditása végett alakult britt-társulathoz, 1845.

Honnan nyerték e szigetek lakóikat, nem bizonyos; némelyek phoeniczi eredetet tulajdonitanak nekik, mások japánoknak tartják, vannak, kik Javából származtatják, s ollyanok sem hiányzanak, kik egy elmerült nagy szárazföld maradványainak hiszik öket. Hogy közös eredetüek, nyelvökön kivül némelly átalános, nem természeti szükségekből keletkezett szokások, s az isteni tiszteletbeni bizonyos egyformaság is bizonyitják; mások Borneo dajaitól vezetik le öket, kikhez fehéres sárga bőrszinöket, testalkatukat, hosszú fekete hajzatukat, szokásaikat, kormányformájokat s a tabú-t tekintve meglehetősen hasonlitanak, jóllehet a különféle nemzedékek összekeveredése következtében nagy változáson mentek keresztül. A mult század végének hajósai azon föltevésből indultak ki, miszerint a hajózás e szigetekre régente, nem különben mint az övék, nyugatról keletre irányult, s a malajoknak tulajdonitották az ott talált müveltséget, kik olly fontos szerepet játszanak e sziget-tengeren. Ellenben most ugy vélekednek, hogy keletről s a polynesiaiaktól kellett annak származnia; s e véleményben, melly az arczkinyomati jellegek egyneműségén, s a lég és tengeráramlatok irányán alapul, D'Urville, Ellis térítő és Moerenhout tökéletesen megegyeznek [1]). Ki aztán a polynesiai müveltséget nem akarja önkényti és eredetinek elismerni, nem képes olly központot találni, mellyből az kifolyt, s melly talán egy most már elveszett föld volt.

Vallási rendszerök egészen homályos; egyedül Moerenhout szolgált arra nézve némi fölvilágositással, s igen sajátságos világeredeti eszmékkel ismertetett meg. Egy legfőbb teremtő Istentől temérdek istenek és hősök származtak, kik egy hosszas költői fejlődésü s Polynesia egyik végétől a másikig elterjedt, szabályos istenszármazási tant képeznek. Sok szertartásuk a Nap tiszteletére vonatkozik, melly égi test, miként az egyiptomi nyelvben, ugy itt is R a-nak neveztetik; s több más, ugy szó mint szokás és szertartási hasonlatosságok találhatók az egyiptomiak és polynesiaiak közt.

Vallási véleményeik közt legfigyelemre méltóbb a t a b ú. Ha valamelly ember tabú, szentnek és kiváltságosnak tekintetik; egyedül ő nyulhat bün nélkül bármihez; megeheti a sertéshust, a teknős békát, az aranyhalat, s más tilos eledeleket; amit ő megérint, többé nem használtathatik a közéletben, hanem tisztességesebb szolgálatokra te-

---

[1]) **D' Urville**, Utazások.
Ellis *Polynesiára vonatkozó búvárlatok.*
Moerenhout, *Utazás a Nagy-Ocean szigeteire.*

endő félre. Más tartományokban ellenben a tabú egy értelmü a kiközösitéssel; a törzsfőnökök s általában minden feljebbvalók sujthatják azzal alattvalóikat, még a tulajdon kezéveli öntáplálás is tiltva lévén a kiközösitettnek. Milly hatalmi eszköz a nagyok kezében! kik ha valamelly állat-faj kivesztét félik, ha egyedül maguk akarnak üzérkedni valamelly europai hajóval, ha ültetvényeiket megőrizni, vagy valamelly ellenségöket megbüntetni akarják, tabúnak nyilvánitják azokat. Ki az istenség haragjában hiszi magát lenni, tabúnak nyilvánitja tulajdon házát, mezöit, hajóját, s többé nem használja azokat. Némelly tényekkel, millyenek p. o. a haj levágása, a holtak érintése sat. együtt jár a tabúság, s igy az istenség minden lépten nyomon beavatkozik az australiaiak életviszonyaiba. A tabúság szigorubban tartatott meg Tahitiban; a férfiak tüze tabú volt a nőkre nézve, mint szintén minden házi eszköz is; a papok mint tabúk mindenféle dolgot és eledelt használhattak.

Ugy látszik, az eredeti fajhoz más fajok is csatlakoztak, melylyek aztán különböző foku jogokkal ajándékoztatván meg, több kasztot képeztek.

E népeknél legtöbbnyire egy király kezében van a főhatalom, kitől több más, alattvalóikat zsarnokilag kormányzó főnökök függnek. Vallásuk különböző, de mindnyájan hiszik az istenséget, a jövő életet és kiengesztelést, sokan a szentháromságot is vallják; a világ eredetéről rendkivül különcz és változatos eszméik vannak. Némellyek az első gyümölcsöket ajánlják fel hálaáldozatul; a legtöbben emberáldozatokkal szokták az eget megengesztelni, mellyeket hosszas kinzások közt végeznek ki a moraii lépcsőzetén, melly körül a druidok módjára össze szoktak gyülekezni; győzelmi örömükben megeszik az ellenséget. Uj-Seelandban embereket áldoznak a rosz szellemnek; ha nagyon népes a család, az anya ujszülöttje szivgödrére nyomja ujját, s illymódon megöli azt; egymást megenni természetesnek találják, mert a halak és más vadállatok szintén felfalják fajrokonaikat; de szivesebben eszik az ellenséget, mert azt hiszik, hogy kinozván annak testét, a lelket is szétmarczangolják, melly aztán az övéket öregbiti. A babonaság ezen kegyetlen eredményei annál különösebbek, mert a polynesiaiak egyébként békés és emberies érzelmüek természeti hajlamuknál fogva. Éhség idején atyjokat, anyjokat, gyerkeiket is megeszik.

A vájt csónakok, a barbárok e szokásos vizjármüvei, itt tökélyesitvék olly módon, hogy kettőt szerkesztenek össze, s kórmánylapáttal, és egy szélrózsa segélyével igazgatják, (mi figyelemre méltó), melly

felosztását tekintve, hasonló a görögök által Sándor után, s a rómaiak által egész Claudius császár idejéig használthoz. Értenek a fák héjának megszövéséhez, s kenderök különösen kitünő; részegitő italokat is tudnak késziteni, s testöket müvészileg pettyegetik be. A tánczhoz, miként másutt ugy nálok is vallási eszmék vannak kötve.

Sandwich szigetek.

A Sandwich- vagy Auai-szigetek népei némi vadsággal nyilt erkölcsöket párositottak, s mértékletesen éltek; a nők nem terheltettek tul munkával, s egyedüli gondjuk a nyájaskodás és gyönyörökre irányult a nélkül, hogy sokat törödtek volna a női becsülettel; a férfiak háboruban kegyetlenek, egyébként vendégszeretők, s nagy szorgalmat fejtenek ki a hajózás és halászatban; az ének, tánez, és szinielőadások kedvencz mulatságaik közé tartoznak; a lopásra ellenállhatlan természeti hajlammal birnak. A holtak iránt igen nagy tekintettel voltak, bőjtöltek, sanyargatták testöket, s gyászdalokkal tisztelték meg őket. Chiai-Mocai, Mavi kormányzójának egy neje igy énekelt: „Meghalt az én uram, meghalt az én barátom, barátom az éhség idején, barátom a szárazságban, barátom a szegénységben, barátom az esőben és szélben, barátom a nap hevében, barátom a hegyek hidegében, barátom a zivatarban, barátom a szélcsendben, barátom a nyolcz tengeren. Óh jaj! óh jaj! az én barátom elutazott s nem tér többé vissza“. (**Ellis**). Az élet más fontosabb mozzanatai is énekkel ünnepeltettek.

Cook megérkeztekor minden szigetnek tulajdon főnöke és sok alárendelt fejedelmei (a r i i [1]) voltak, kik mindnyájan Auai királyától függöttek.

„Rono-Acua (mondja énekök) régente nejével She-Ara-Schemában lakott; s Caischi-Rani-Ara-Opuna-nak neveztetett az istennő, az ő szerelme. Egy megrepedt szikla szolgált nekik lakhelyül.

„E szikla csucsára egy férfi ment fel, s igy szólt onnan Rono nejéhez: O C a i s c h i - R a n i - A r a - O p u n a! a z, k i s z e r e t, üdvözöl téged. S z i v e s k e d j é l r e á t e k i n t e n i; t á v o z t a s d e l e g y s z e r a f é r j e t, h o g y e z ö r ö k r e n á l a d m a r a d h a s s o n.

„Rono meghallotta a csábitó beszédet, s dühében megölte nejét.

„Kétségbe esve kegyetlenségén, neje holt testét egy m o r a i ba

---

[1]) Emlékezzék vissza az olvasó az *aryas*-okra, kikkel a világ ős történelmében találkoztunk (II. könyv. 390. l.), s kik aztán a classikus népek *heros*-aivá változtak át.

vitte, és sokáig siratta; azután őrültségtől kapatván meg Vai-ba futott, mindenkit harczra hiva, kivel találkozott.

„A nép bámulva kiáltott fel: Rono megőrült? s Rono felelt: Igen, ő őrült, s önmaga, nagy szerelme oka őrültségének.

„Miután játékokat rendezett szeretett neje halálának megünneplésére, Rono egy kivájt háromszögü csónakba ült, hogy messze országokba utazzék; de mielőtt útnak indult volna igy jövendölt: Jövend idő, midőn egy úszó szigeten térendek vissza, melly ebeket, sertéseket és szárnyas állatokat hordozand hátán.“

Folytonosan várták tehát visszatértét, s évi ünnepélylyel ülték meg elindulási napját. Megérkezvén Cook, Ronónak tartották, miért is örömmel fogadták s istenként imádták a nélkül, hogy ő tudta volna miért; Rono szobra előtt áldozatokat mutattak be neki; s őt és legénységét ajándékokkal halmozták el; Tarai-Opu király mindenféle kitüntetésben részesitteté, s nevet is akart vele cserélni, mi a becsülés legnagyobb bizonyitéka. Igaz, hogy bámult, midőn olly sok mindenféle czikkekkel látta őt megrakatni hajóját, s azt mondta: — Bizonyosan olly országból valónak kell lennie, hol éhen halnak az emberek; de ha még sokáig időz, az enyimet juttatja éhségre.“

Tame-Hame-Ha, e király másodszülötte, utat törvén magának a trónra (1784), polgárositani kezdte országát. Az ott állomást tartó europai hajókról vasat és tüzfegyvereket szerzett; amerikai foglyokat ejtvén hatalmába, általok oktattatta alattvalóit a mi mesterségeinkre; szép bánásmóddal, rábeszéléssel helyettesitette az erőszakot; összeköttetést igyekezett létrehozni az europaiakkal, s fölhasználta az utazók tanácsait, kik uralkodása alatt oda vetődtek. Vancouver főleg azon fáradozott, hogy a szerződések utjára vezesse a harczias fejedelmet; de ez képességet is, kedvet is érzett magában a parancsolásra, s tizenhatezer, europai módra fegyverzett katona élén minden szomszédait leigázta, s Polynesia Sándora vagy Napoleona akart lenni. Seregesen tódultak oda az europaiak, kik erődöket és épületeket emeltek; külföldi növények és mesterségek vitettek be, és soha ország nem tett olly gyors haladást, mint Auai Tame-Hame-Ha harmincznégy évi kormánya alatt, ki vad módon szerezvén meg a hatalmat, úgy gyakorolta azt aztán, hogy mint atyát vagy istent szerették alattvalói; s midőn 1819. május 8-án meghalt, általános volt a sirás; férfiak és nők hajukat tépdesték, a földön henteregtek, arczukat marczangolták; s ki fogait szaggattatta ki, ki testét bepettyegetve irta le a gyászos ese-

ményt; némellyek megégették házaikat és gazdasági eszközeiket, s három nap nem távoztak el palotája környékéről.

Fia, Riho-Riho, bár barátja volt a haladásnak, nem birt elég erővel és tevékenységgel atyja müvének folytatására, ahonnan elégedetlenség és lázadások keletkeztek, mig nem ő, föleszmélve szenvtelenségéből, uj rendet hozott az ügyekbe, Numája akart lenni az országnak, mellynek atyja Romulusa volt, s a kereszténységet léptette a bálványimádás helyébe. Legnagyobb akadály volt a tabú sérthetlensége. Azonban megnyervén szándékának Oka-Lanit, kit atyja a vallás-ügyek élére állitott, egy ünnepélyt rendezett, mellyen a lakók tömegesen jelentek meg a királyi palota körül tartott lakomára. Itt külön szalma-fonatok voltak elhelyezve a férfiak és nők számára; de megérkezvén a király, némelly, a nőknek tilos eledeleket választott ki, melylyekkel ezek közé menvén, elkezdte azokat enni. Az eliszonyodott tömeg t a b ú, t a b ú kiáltásokat hallatott, a papok szentségtörést kiáltozva futottak szét; de, miként előre megegyeztek, azt kérdezték: miért nem állanak boszút a megbántott szellemek; s ha ezek eltürik e cselekményt, miért akarják azt büntetni az emberek? tehát képtelenek és hamisak az istenek, s kell hogy abba hagyassék e fonák, alkalmatlan és barbár szokás. S csakugyan czélt értek.

Riho-Riho az angol téritők rábeszélésére Londonba ment, hol nejével együtt meghalt (1824); sokan küzdöttek a koronáért, mig végre Riho-Riho testvére Cau-Ce-Uli nyerte azt el, ki egy amerikai téritő által neveltetett. De ugy hallom, panaszkodnak az angol téritők puritán ridegsége ellen, kik, sikerülvén nekik kizárni a katholikusokat, igen szigoru vallásgyakorlatokat léptettek életbe, s vasárnap a járáskelést, s az étkek megfőzése végetti tüzgyujtást sem engedik meg; ellenben nem ritkán történik, hogy a benszülöttekkel húzatják nejeik kocsiját [1]).

---

[1]) John Dunnor-Lang polynesiai téritő, 1839-ben igy irt Lord Durhamnak: — „Az uj-seelandi hitküldérség első főnöke házasságtörés, a második részegeskedés, a harmadik 1836-ban még súlyosabb vétség miatt üzetett ki; ők voltak elsők és legügyesebbek a benszülöttek tulajdonainak elrablásában; szóval, a téritők e tekintetbeni gyalázatos magukviselete nem találja párját a hitküldérségek egész történelmében, s a legmegbecstelenitőbb a protestantismusra .... Mi erényes boszankodással szoktunk beszélni a Cortesek, Pizarrok, s a *haszontalan* spanyolok azon bandájának kegyetlenségéről, melly a *rabló főnököket* Mexicóba és Peruba követte, de elfeledjük, hogy mi magunk a XIX. században szint olly vérengzéseket vittünk véghez különféle országokban. Nekünk is ép annyi időre t. i. harminez évre volt szükségünk, hogy *Nagy-Britannia jótékony igája*

Polynesia szigettengerei között legnagyobb a Bougainville által Veszélyesnek nevezett, melly hetven csillagkorall vagy vulcani szigetnél is többől áll, s polynesiai faju, de müveletlen huszezer lakosa van. A Bounty parancsnoksága alatt kenyérfáért menesztett hajó, legénysége föllázadván (1783), Pitcairn szigeten telepedett meg, s fontos gyarmatot alapitott Adams vezetése alatt, ki némi kormány és vallás-rendszert is vitt be; s jóllehet viz szükében voltak, és sem ki kötővel, sem jó horgonyzási helylyel nem birtak, mindazáltal a fellázadtak ivadékai még mostanáig sem cserélték fel jobb lakással patriarchális fészköket.

Tahiti.

Mind természeti szépsége, mind lakóinak szeretetreméltó erkölcsei miatt különös említést érdemel a Társaságnak nevezett szigettenger, mellyet igen sok utazó leirt, a költők pedig a természet fönséges és buja változatossága, s Tahiti, a Csendes-tenger emekirálynéja lakóinak ünnepélyes vendégszeretete végett magasztaltak. Cook szerint a tahitiak réz szinü, jó, szép, magas és kövér emberek; a tekintélyesebb egyének chinai módra igen hosszu körmöket viselnek; legszebb madaraik tollával s fénylő lepkékkel ékesitik magukat; élénkek, szórakozottak, szeretik a semmit-tevést; lakaik és életmódjukban egyszerük; könnyelmüek, gondatlanok, szivélyesek, lopásra hajlandók; ismerik a szépség de nem a becsületesség becsét, jóllehet a férjes nöktől megkivánják, hogy őrizze erényét, mit a leányok könnyelmüen föláldoznak. Egyedüli iparuk bizonyos könnyü anyag készitésében állott, mellyet ruházatul használtak; a vas sem volt ismeretlen nálok. Mulatságukat táncz, igen egyszerü zene, mimjátékok és dramai előadásokban keresték.

Élökön király állott, kinek mihelyt fia született, legalább czimleg le kellett köszönnie, és soha sem járt saját lábán, hanem hordárok vitték vállaikon; alattvalói azzal mutatták ki iránti legnagyobb tiszteletöket, hogy megmeztelenitették magukat jelenlétében, vagy palotája előtti átmentökben. A népesség a királyon kivül (a r i i-r a i) három osztályra különböztetett, t. i. u i-a r i i-ra, melly a királyi családot és nemességet, a b r e-r a a t i r a-ra, melly a birtokosokat, harczosokat és papokat, s a m a u a u n e-ra, melly a népen kivül a szolgákat és rabszolgákat foglalta magában. S azt mondták: „Tahiti egy hajó, a király az árboczfa, s a raatirák a kötelek.“ Az europaiak nem ke

---

alatt kiirtsuk Van-Diemen benszülötteit, miként Hispaniola ős lakói kiirtattak Ferdinand és Izabella vasvesszője alatt.“ —

véssé bámulták a húsz kerület egyikének hajóhadát, melly a teherszállitókon kivül százhatvan, 50 80 láb hosszú csónakokból állott. Az örökösödési törvény, mellynél fogva az alig született kisded foglalja el atyja helyét, ki aztán nem egyéb gyámnál, gyakori gyermek-gyilkosságra adott okot. A nőkre a házi gondon kivül más teher nem nehezedik; tiz éves korukban már házasságképesek, s husz évig tart nemzési tehetségök. Az arreoik társaságaiban közösek voltak a nők, s ha valamellyik teherbe esett, megölték a kisdedet; a házassági első élvezet közönségesen nyilvánosan hajtatott végre.

Istenségekkel népesitették be kellemes halmaikat és kéjes völgyeiket; a lelket halhatatlannak tartották, s azt hitték, hogy a jók olly helyre jutnak, hol örök alkonyat van, vagy ha tengeren vesznek el, mindig uj élvezetekkel kinálkozó korall palotákat találnak. Az istenek az Éj fiai voltak, mellynek elsőszülöttje Taaroa, ki Oro-t nemzette; s hogy az emberekkel közlekedhessenek, madár alakot vettek föl; miért is az atya, a fiu és a madár a mi szentháromságunkat jelképezték. A téritők még az istenéredeti mesékben is, mellyek a történelem és természettan, a félelem és remény keverékе voltak, hasonlatosságokat fedeztek fel a mózesi Teremtés-könyvvel, millyenek p. o. a férfinak földből, a nőnek a férfi egy oldalbordájából alakittatása, a vízözön és más egyebek. A m o r a i-k, mellyek sirok és oltárokul szolgálnak, erős épitményü gulák voltak, de a halottakat, a helyett, hogy eltemették volna, fölfüggesztették, míg megrothadtak.

Mai, ki Cookot Angliába kisérte, s mindig vonzalmat és jóakaratot tanusitott iránta, az angol mesterségek közül inkább csak a kevésbbé fontosakat tanulmányozta, s nem törődve a hasznos eszközökkel, fegyvereket gyüjtött azon vágyban, hogy megszabaditsa szülő szigetét egy bitorlótól. Visszatérvén övéi közé, a Cooktóli félelem tiszteletet szerzett neki, de nem volt annyi képessége, hogy megszilárdithatta volna hatalmát, mig a fegyverekbeni fensőbbsége vakmerővé tette őt; s midőn a király vejévé fogadta, gőgös és kegyetlen lett.

Értesülvén a kenyérfa által nyujtott végtelen előnyökről, az angol gyarmatok arra kérték a kormányt, ajándékozná meg őket azzal. 1787-ben tehát Bligg hadnagy Tahitiba küldetett, hol a legnagyobb gonddal ezernél több darabot rakott hajóra az öntözésökre szükséges vízmennyiséggel együtt. De útközben föllázadt a legénység, s őt és tizenkilencz hivét egy csónakkal a tengeren hagyták. Bligg azonban nem csüggedt el, hanem folytatván észleleteit, s erős lélekkel tűrve az elhagyattatás szenvedéseit, miután ezerkétszáz ten-

geri mérföldet bejárt volna, a Timor szigeten fekvő Cupangba érkezett, hol a holland kormányzó által olly fogadtatásban részesittetett, millyet szerencsétlensége és kitartása érdemelt. Visszatérvén Angliába, Bligg elégtételt nyert, s egy uj expeditio kapitányává neveztetett ki, melly nyolcz hónap alatt Tahitiba jutott, s megujitván terhét, két év mulva visszatért Angliába, anélkül, hogy legénységéből csak egyet is vesztett volna. Illy módon az angol gyarmatok birtokába jutottak e becses fának, de nem mindazon előnyöknek, mellyeket reméllettek, mert a rabszolgák, kiknek élelmezésére volt szánva, jobban kedvelték a banan-fa gyümölcsét.

Husz évvel Cook után Vancouver látogatta meg Tahitit; de szép és vidám lakók helyett beteges szinü, sovány, polgárháboruk által megtört népet talált. Müvelődvén a mieinkkeli érintkezés következtében, nagyra becsülték a vasat, s azzal helyettesitették a csontot és korallt; az állatokat azonban nem igen szaporitották, eléje tévén a cocus-tejet a tehénének. Azon nyiltság, melly elragadta az első hajósokat, eltünt, s helyébe a ravaszság és a polgárosultság kapzsisága lépett. Növekedvén a szükséglet, de nem az eszközök, s megromolván a faj a bevitt betegségek következtében, mig Cook száz, s Forster száznegyvenöt ezer lakost talált, a téritők 1828-ban már csak hét ezret számitottak.

Most az europai öltönyök és fegyverekben nagy gyönyörüket lelik, nem törődve vele, rongyosak, kopottak, egészek, igen nagyok vagy szükek, férfinak vagy nőnek, hivatalnoknak vagy bohócznak valók-e azok; minélfogva a tengerészek kiüritik a zsibárusok boltjait, s a tahitiak a képzelhető legkülönczebb öltönyökben jelennek meg.

Nagyobb változást idézett elő a kereszténység bevitele. Az angol téritők, kik 1799-ben Tahitiban telepedtek le, csekély eredményt vivtak ki, mignem 1807-ben Pomaré védőjökként lépett fel, s megigérte, hogy kiküszöböli Oro istent, viszonzásul az iráshoz szükségeseken kivül embereket, ruhákat, s főleg fegyvereket kérvén. Ekkor téhát megszüntettek az ember-áldozatok, a tabú, a pettyegetés és meztelenül járás; nemesebb élvezetekhez szoktatták a népet, müvelték a nyelvet, s Ellis téritő főleg a kezdetleges értesitéseket igyekezett földeriteni, s értelmét kereste azon tényeknek, mellyek elbeszéltettek, a nélkül, hogy értettek volna. Most már sokan tudnak olvasni, s onnan, mint valami neveldéből, sok téritő kerül ki, kik a belföldi nyelv és eszmék ismeretével birván, nagyobb sikert aratandnak. A téritők egy lovat is vittek oda, melly ujra fölkeltette a Cooké iránt már mutatott bámulatot; volt egy sajtójuk is, s a király 1817-ben sa-

játkezüleg nyomta le sz. Lukács nyelvökre forditott evangeliumának első lapjait.

1822-ben Tahiti függetlennek nyilvánitotta magát Angliától, s most egy királyné, Pomaré unokája által kormányoztatik. A téritők megőrizték befolyásukat, s évenként az egész népet parlamentbe hivják össze, hol vitatkoznak a törvények és alkotmány fölött, mellyben a téritők az élet, a javak és szabadság legjobb biztositékait adták; sőt a halálbüntetés is eltöröltetett. Mindazáltal átaljában tekintve a dolgot, a protestans hitküldérségek gyümölcse csekélynek mondható.

Uj-Seelandban a főnökök erőszakos egyenetlenségei s a népek kevély természete miatt nehezebben ment a térités; de bátrak lévén, igen jó szolgálatot tesznek a hajókon, s épitkezési fa és hires kenderkereskedést üznek; s a foglalkozás kielégiti vagy legalább mérsékli vad tevékenységöket. A Sandwich szigeteken könnyedén gyarapodott a kereszténység, s Hévaée király elfogadta azt 1830-ban.

A téritők, legnagyobb részt angol methodisták, ezrenként osztják a Bibliát; de ki mondhatja, hogy ez a legalkalmasabb könyv egy nép hitének megerősitésére? A katholikusok, bár csekély eszközökkel rendelkezhettek, szintén nem maradtak el. A hitterjesztő Társaság 1833-ban keleti Oceánia hitküldérségeit Picpus papjaira bizta, kik megtéritették Gambier szigeteit, s 1837-ben már ezerhatszáz megkeresztelt hivök volt.

Nagy-Britannia, melly nem lévén elégséges három pompás országa népségének fentartására, gyarmatositás által igyekszik a bajon segiteni, temérdek állomásokon kivül Uj-Seelandban s Polynesia főbb szigetein gyarmatokat alapitott, s egész Uj-Hollandot magához akarja ragadni. E végből alakult a délaustraliai társaság, melly Port-Lincorn környékén müködési teréül egy négyszázhusz négyszög mérföldnyi (miglia) könnyen hozzáférhető földet szemelt ki. Hogy eleje vétessék a területek eszélytelen fölosztásából származott szerencsétlenségeknek, az egész föld közvagyonnak nyilvánittatott, ugy hogy senki sem kaphat abból ingyen; miért is mindenki csak annyit vesz, mennyit megmunkálhat, s az eladásból bejött pénzzel a költözők szállitási költsége fedeztetik.

Fegy-gyarmatok.

A helyett, hogy börtönöket töltsék meg a bünösökkel, hol csak még inkább elromolnak, sok nemzet jobbnak látta azoknak távol partokrai átszállitását, hol, szakitva ama szerencsétlen bün és gyalázat-hagyománynyal, melly ujabb gonosz cselekedetekre vonz, gyakran megjavulnak, s a kéjhölgy, a rabló és erőszakos becsületes család-

dok hasznos atyáivá válnak. E végre Oroszország Siberiát, Spanyolország Afrika erődeit, Portugalia és Holland Mozambiqueot és Indiákat használják. Angliában, hol a király koronáztatása alkalmával az igazságnak könyörületességgeli kiszolgáltatására esküszik, a bütetés mindig megváltoztathatik, s azért ez országra nézve igen fontos egy számüzési helylyel birni. Elvesztvén Amerikát, Afrikában akartak ollyat keresni, de Banks Botany-Baynak adatta az elsőséget. Tizenegy hajó nehány szabad gyarmatoson, a katonákon, hivatalnokokon és élelmiszereken kivül hétszázhatvan elitéltet szállitott oda; de a gyarmat nem tett szert annyi előnyre, mennyit a gazdag növényzet igért, miért is Parramatába helyeztetett át (1784), s Port Jackson és Sidney város csakhamar nagy virágzásnak indultak. A kormány saját költségén szállitja el a gonosztevőket, kiknek e távol helyeken sem pirulniok nem kell az ismerősök előtt, sem reményök nem lehet a megszökésre. Oda érkezvén, a szabad gyarmatosok szolgálatába adatnak; némellyek megjobbitják erkölcseiket; mások az erdőket járják (bush-ranger), vagy pedig a vadak közöl vesznek maguknak nőt, s egy különböző nemzedéket hoznak létre.

A fegy-gyarmatok majd magasztaltattak, majd gyaláztattak, a szerint a mint különböző szempontból indultak ki azok megitélésében. A társadalom ott tiszták és tisztátalanokra, azaz gyarmatosok és fegyenczekre oszlik. Ez utóbbiak az aristocratia egy nemét akarják képezni, s vannak egyletek, mellyekbe csak ollyanok vétetnek fel, kik elitélttőli származásukat ki tudják mutatni; s ki nem tesz le vét kes vakmerőségéről, könnyen meggazdagszik azok között, kik erkölcsös életre adták magukat.

Flinders Máté utazásai (1798-1803), mellyek bátorság és eseményekben mindazt felülmulták, mit a képzelem képes volt kitalálni, Van-Diemen földnek egész körületét megismertették, melly földet a fegyenczek lakják, kik fáradhatlan munkások lévén, negyven évnél kevesebb idő alatt meglehetősen előre vitték a polgárosodás müvét. Szint azt eszközölték hetven év alatt déli Uj-Walesben, olly munkákat vivén véghez, mellyek teljesitésére kétannyi rendes munkás sem lett volna képes. E tartomány gyorsabban emelkedik mint bármelly birodalom. 1788-ban alapittatván, s rögtön müvelés alá vétetvén, 96-ban az első szinielőadást rendezték, 1808-ban egy naplót inditottak meg, 1810-ben szám alá vették és nevekkel látták el a tizenhat ezer lakossal biró Sidney utczáit, hol huszonhat zene-akademia működik, vásárok tartatnak, egy földipar-társulat alakult, s százezer szarvas és két annyi másféle marha, továbbá több ezer ló, sörházak, gőzmalmok

találtatnak, s élénk kereskedés üzetik; a gázvilágitás, mit még Európa olly sok fővárosa nélkülöz, s mi Ázsia és Oceania egy városában sem divatos, oda már 1842-ben bevitetett; pedig még találtatnak életben ollyanok, kik emlékeznek azon időre, midőn az első kunyhó épittetett.

Az Angliával vetélkedő Oroszország Australia felső vidékein igyekszik szilárd állást foglalni, honnan az Egyesült-Államokkal, Japánnal és Chinával közlekedik. Az észak-amerikaiak is gyakran megjelennek az australiai tengereken, gyöngyöt, cócusolajat, ebeket, sertést, szárnyas állatokat cserélvén be gyapot-szövetek, ékszerészi munkák és vas-eszközökért. Francziaország, mellynek pedig olly nagy része volt e fölfedezésekben, semmitsem tartott meg ott, mig végre el nem foglalta a Marquise szigeteket.

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET.

Prémbőrök. — Utolsó utazások.

Cook utazásai azonfelül hogy saját érdemmel birtak, a tudósok kegyét is szerencsések voltak megnyerni, kik akkoriban igazgatták sőt teremtették a közvéleményt. Nem találjuk itt helyén ismételni mind azon bölcsészi, vallási és tudományos következtetéseket, melyeket azokból vontak, minden fél fegyvereket és anyagokat találván bennök; csak azt emeljük ki, milly elevenitőleg hatottak azok a fölfedezési vállalatokra, mellyek ollykor nemes czélból, máskor nem kevésbbé aljas nyervágyból hajtattak végre, mint a XV. században.

La Perouse.

A francziák, versenyezni ohajtván Angliával, a Cook által megoldatlanul hagyott föladat megfejtésével az ügyes és nagylelkü La Perouse-t küldték el, kinek részére a szerencsétlen XVI. Lajos Fleurieuvel egyetértve sajátkezüleg irt utasitásokat, hogy tisztába hozassanak a tengeri földiratra vonatkozólag még fenmaradt kételyek, s igy fejezte be: „Ha előre nem látható parancsoló körülmények arra kényszeritenék La Perouse urat, hogy az élet fentartására szükséges dolgok végett erőszakhoz nyuljon a benszülöttek ellenében, ezt csak a legnagyobb ovatossággal tegye, s kérlelhetlen szigorral büntesse azon alattvalóit, kik rendeleteit áthágnák. Minden más esetben, ha szép bánásmóddal nem leend képes megnyerni a vadak barátságát, félelem

és fenyegetésekkel igyekezzék azokat féken tartani, s csak végszükségben, önvédelme végett, vagy ha különben a hajók biztonsága, s a rábizott franciák élete veszélyeztetnék, nyúljon erőhatalomhoz. Ő felsége az expeditio legjobb sikeréül azt fogja tekinteni, ha egyetlen ember életébe sem kerül az".

Tudósok és tengerészek vetélkedve siettek a Boussole és Astrolabe nevü hajókon utra kelni (1785); s a milly terjedelmességben rajzoltatott a terv, ép olly gonddal vitetett az ki. Miután a Csendes-tenger sziget-tengereit kifürkészték, s az angolok észleleteit hitelesitették vagy kiigazitották volna, La Perouse Amerika északnyugati partjai felé vitorlázott; Tartaria partjain fölfedezte a szorost, melly nevét viseli, s melly attól Saghalien szigetét elválasztja. Kamtschatkából a térképekkel és leirással Lesseps-et küldte Franciaországba (1788), ki első utazta át egész hosszában a régi szárazföldet, de e perctől többé mitsem lehetett hallani a hajósokról.

Jóllehet Franciaország ez időben az Oceanéinál is kegyetlenebb zivataroknak volt szinhelye, mindazáltal Entrecasteaux admiral parancsnoksága alatt hajókat küldött keresésökre; de ezek sem voltak sokkal szerencsésebbek, mint mellyeknek nyomait fürkészték. Ez időtől egy hajós sem fordult meg az Oceánon, a nélkül, hogy La Perouseról ne tudakozódott volna, még mindig tartván magát azon kétes remény, melly a határozottan meg nem erősitett szerencsétlenségeket szokta követni, mignem 1827-ben Dillon angol kapitány mintegy biztosan állithatta, hogy a két hajó a Vanikoro szigetek egyikén veszett el, hol a lakók még akkor is bámulattal emlékeztek bizonyos idegenekről, kiknek egy lábnyi hosszu orruk volt, a csillagokkal hosszu csövön át beszéltek, s őröket állitottak fel, kik kezökben vas rudat tartva, egy lábon álltak; illyeneknek tünvén fel távolról a háromszögü kalapok, a távcsövek és puskák.

Spanyolország, megrettenve vevén észre, mint közelednek a californiai telepitvényeihez az idegenek, szintén föleszmélt hosszas álmából; s Perez, Mexicoból indulván ki, első érkezett az europaiak közül az Amerika észak-nyugati partján fekvő Notka révbe (1774), mellyet San-Lorenzo kikötőnek nevezett el; kevéssel később pedig (1779) Quadra a 17°-tól a 60°-ig hatolt. E föld igen hideg, de pompás kikötőkkel bir, gazdag épitkezési fákban éz sok europai terményt képes megérlelni; főleg a vadakban bővelkedik, mellyek bőrét Chinában olly nagyra becsülik.

Tudni való, miszerint Cook társai az australiai tengereken járván, inkább saját használatra, mint más czélból, sokat gyüjtöttek

össze az ott bőven található prémbőrökből ; azután a Csendes-tengerre menvén, igen kapósaknak tapasztalták azokat a chinaiak részéről ; miért is eladták, s ép olly dus, mint nem várt nyereségre tettek szert. Észrevették tehát, milly hasznot lehetne huzni az észak-nyugati Amerika és China közti prémbőr kereskedésből, hová e bőrök ezer meg ezer kézen keresztül jutottak, kezdve az oroszoktól, kik azokat Kamtschatkában szedték össze ; s ez uj czikk ép annyi hajót vonzott a Csendes-tengerre, mennyit a fűszerek. Notka kikötői átalános áruhelyévé váltak e kereskedelemnek, mi nem kevéssé csiklandozta Spanyolország féltékenységét, melly, mielőtt az angolok vagy oroszok csak gondoltak volna is arra, hogy ott lábukat megvessék, Martinez által egy telepitvényt rendelt alakittatni (1789). Ez két amerikai hajót foglalt le, mellyek a föld megkerülése végett voltak utban, továbbá egy portugal és egy angol hajót, mellyek kereskedés okáért érkeztek oda, s erődítésekhez fogott. De ime megjelenik az angol Argonauta, melly neki tudtára adja, miszerint rendelete van Notkában ügyvivőséget alapitani, a hajók és gyarmatosok részére szállásokat rendezni, s minden más nemzetet eltiltani az ottani kereskedéstől. Martinez hasztalan mutogatta a spanyolok birtokba vételének elsőségét [1]) ; összeczivódván, elfogatta és Mexicóba szállittatta a kapitányt. Az alkirály elégtételül ugyanazt tette Martinezzel, de egyszersmind három más hajót küldött el az uj telepitvény megszilárditása végett.

Az angolok inkább hatalmaskodáshoz, mint annak eltüréséhez lévén szokva, háborura készültek ; s mitsem adva Spanyolország érveire az Egyesült-Államoktól segélyt kértek ; s ez, Europa végrészén lakó két nemzet azon ponton állott, hogy háboruba keveredjék egy, hatezer mérföldnyi (leghe) távolban fekvő kopár part végett. Spanyolország kénytelen volt meghajolni s egészen az angoloknak kedvező egyességre lépni, mellynél fogva visszaadta az elfoglalt hajókat és kerületeket, s azonkivül nagy kárpótlási összeget fizetett ; mindkét országbeli alattvalóknak megengedtetett a Csendes és Déli-tengeren s Amerika észak-nyugati partjain a hajózás és halászat ; a notkai erőd leromboltatott, a spanyol lobogó angollal cseréltetett föl, s Angliának biztositva lőn a gazdag prémbőr-kereskedés és Dél-tengerének halászata.

A spanyolok által ezen partok kifürkészésében tapasztalt nehéz-

[1]) „Az európai hatalmak nem jogositják fel az uj földek fölfedezőit más népeknek azok müvelésében akadályozására ; ez elv következtében emlitett hatalmak az egyszerű birtokba-vételt nem tartják elégségesnek a tulajdonjog megalapitására s nem voltak tekintettel sem a lobogóra sem a felirásra, melylyel a partokat ellátták a hajósok, kik ezt a nemzetök javára eszközölt kizárólagos birtok jog jelvényeül kivánták tekintetni.“ **Schmaz**, *Nemzetközi jog*. IV. könyv. I. fej.

ség mutatja, mennyire hanyatlottak ; ellenben ép olly mérvben emelkedett Anglia, melly észrevette, miszerint ez úton közvetlenül lehet üzni a prémbőr-kereskedést Chinával. 1784-ben Hanna kapitány Japánból Notka szorosába hajózott, s onnan gazdag teherrel tért vissza Chinába ; azután nem csak Macao és Indiából, hanem a Themséről is jártak oda. Vancouver kapitány Notka területének átvétele végett küldetvén el, a 30-ik szélességi foktól a 60-ig fürkészte ki az északnyugati partot (1791—94), minek eredménye igen szép, kilenczezernél több mérföldnyi (miglia) partra kiterjeszkedő vizirati munka lön.

Az időtől egész 1816-ig nem gyarapodtak az Amerika északnyugati partjaira vonatkozó ismeretek ; ekkor azonban a dusgazdag orosz Romanzof saját költségén Kotzebue-t küldte el, ki a Behringszoroson egy, igen jó hajó állomási helyül szolgáló öblöt fedezett fel, melly tőle nyerte nevét ; de nem használta a kedvező időt, hogy előbbre nyomuljon a sark-tengereken.

Most az észak-nyugati partok Oroszország, Anglia és az Egyesült-Államok közt vannak megosztva, melly utóbbiak alig hogy függetlenitették magukat, már is érezték a prémbőr kereskedés fontosságát, ez lévén az egyetlen czikk, mellyért a chinaiak szivesen kicserélik áruikat [1]). Tervök kivitelét Louisiana megszerzése is könnyebbitette, mellyet Napoleon anélkül hogy ismerte volna fontosságát, hat millióért adott el nekik (1803). Ez államok kiismerték annak terjedelmét és termékenységét a Mississipi nyugati partjain, s a lehető legnagyobb hasznot igyekeztek abból huzni. Jefferson egy expeditiót hozott javaslatba, mellynek czélja leendett fölmenni a Missuri forrásaihoz, azután egy átjárást keresvén nyugatra a hegyek között, Columbia folyón a csendes tengerre hajózni le ; s Lavis és Clarke elsők voltak, kik Észak-Amerikát az Egyesült-Államoktól a Csendes-tengerig keresztül utazták (1814). Mások fölmenvén a Mississipin, sok mellék folyóját megtalálták annak ; mások ismét a Rocky hegységen hatoltak át ; azután 1819-ben maga a kormány határozta el e hegyektől keletre fekvő birtokainak kifürkészését, hogy megerősitse és gyarmatositsa azokat. Az expeditiót idősb Long vezette a hires füvész James társaságában, s temérdek ismeretekkel, s uj állat és növényfajokkal tértek vissza. Cass tábornok egy másik expeditio vezetésével bizatott meg azon föld kikutatása végett, melly a Mississipi for-

[1]) Philadelphiától Notkáig, a szokott Horn foki utat követve, mintegy öt ezer tengeri mérföld a távolság ; de ha a két tenger közt, a Columbiában arra nézve alkalmasnak hitt öt pont valamellyikén, az északi szélesség 8° és 18° közt, átjárás nyittatik, az ut háromezer mérfölddel (miglia) lesz rövidebb.

rásai körül a britt birtokokkal határos; s illy módon sikerült kifürkészni az Egyesült-Államok összes roppant területeit. Kevésbbé ismeretes a Felsőbb tótól, s a Mississipi forrásaitól északra elterülő vidék; de ott is mindinkább előbbre nyomulnak az angol prémbőr-kereskedők, kik már megtalálták azon tavakat, mellyek a Rocky hegységről lerohanó vizeket magukba fogadják. Találtak ott egy folyót is (1789), melly fölfedezőjéről Mackenzie-nak neveztetett.

Sok földet a vadászok, sokat a függetlenségi harczok, másokat a Morva Testvérek ismertettek meg, kik Grönlandban és Labradorban terjesztik a müveltséget. Beltrami olasz a Vörös folyó forrásait a Julie tóban fedezte föl. Malaspina a mult század végén, a legtökéletesebb eszközökkel, s a legszabatosabb rendszerek szerint a La Plata folyótól egész a Horn fokig, s onnan egész a Prince Wales bemenetéig folytatta fürkészeteit; s szerényen megvallván, hogy hézagokat hagyott az északnyugati partokon, Galianot és Waldest küldette ki azok betöltése végett, kik nagyban segitették Vancouvert.

Azonban még mind e kitartó kutatások daczára is eldöntetlen maradt azon kérdés, létezik-e átjárás észak-nyugaton? A forradalom elől menekült Chateaubriand szárazföldi uton, olly módon vélt arról bizonyosságot szerezhetni, ha a Csendes tenger partjaihoz megy, azután követi azokat észak felé, s feljutván, nyugatról keletre nyomul az északi-tengerek hosszában; mi természetesen csak költői álom maradt. A gyakorlatiabb angolok alig hogy megszabadultak a napoleoni háborúktól, Ross kapitányt bizták meg a Baffin öböl kifürkészésével (1818). Ez jobban megismerte a Grönlandon tul lakó, s a többieknél durvább eszkimókat, de nem nagy figyelmet forditott a földirati hitelesitésekre, s szeszély szerint folytatta utját vagy állomásozott, miért is kevés eredménynyel tért vissza, bezártnak állitván a Baffin öblöt. Tisztjei nem hallgatták el otthon, mennyivel több hasznot huzhattak, ha akartak volna, s hogy milly könnyen hitethette e tengert öbölnek egy hegyfok kiszökellése; az admirálság tehát Parry kapitányt küldte el uj kutatások végett.

Parry övéivel veszélyes jégtömegekkel boritott tengerre nyomult, hol egyetlen napon nyolczvannál több iszonyu bálnát láttak; s azon édes reményben, hogy végre megtalálják a sark-tengert, minden másoknál előbbre hatolván, a Greenwichtől számitott 110-ik nyugati délvonalon is tulmentek (1819), mire jutalom volt kitüzve. Ott meglepetvén a tél által, három hónapot töltöttek el a napvilágtól megfosztva 30—60 foknyi hidegben, s a holt természet gyászos csendében. Hogy akadályozzák az erkölcsi leverettetést, mi legközelebbi oka a

sülynek, szindarabokat adtak elő, s heti értesitőt szerkesztettek, mellyben följegyezték ez egyhangu élet gyér eseményeit, s a tudományos vagy fájdalmas gondolatokat, mellyek helyzetökben szülemlhettek. Febr. 7-én ismét látták a nap tányérját, melly nov. 6-án tünt el szemök elől; de a hideg még keményebb lett, ugy, hogy a higany is megfagyott. Végre auguszt. 1-én ismét ultra kelhettek, de csak a legnagyobb éberséggel kikerülhető veszélyek közt. Ők a szélesség 74° 26'-ig, s a párizsitól számitott nyugati hosszuság 113° 46'-ig jutottak, miközben nagyban gyarapitották a földirati és természettani ismeretek halmazát. Az eső e vidéken igen különös látványt nyujtott nekik, mert a nedvesség, melly a levegőben uszik, jég-tör alakokat vesz fel; az ember lehelete hasonlit a kilőtt puska füstjéhez; s a ki szabad ég alatt áll, csakhamar köd által látja magát körülvétetni; a kémények füstje nem emelkedik föl, hanem viziranyosan hullámzik; s az északi fény sem olly élénk és gyakori, mint jóval alábbi szélességben, pl. a 60 vagy 66-ik fok alatt. Irányt változtatni látván a delejtüt, ebből azt következtették, miszerint a delejes sark a szélesség 72-ik s a párizsitól számitott hosszuság 100-ik foka alatt találtatik.

Parry tehát azon bizonyossággal tért vissza, hogy léteznek közlekedési utak a sark-tengerhez (Lancaster-Sund), mellyek, ha a jég elmenne, megnyilnának. Uj expeditio élére állittatván egy, a mult utban szükségeseknek tapasztalt védeszközökkel ellátott hajón indult ki (1821) a rég ohajtott észak-keleti átjárás fölkeresése végett, melly részről most sem tudtak többet, mint Bahrentz idejében. Oroszország hasztalan küldte oda 1819-ben Lazareff hadnagyot, s 1820-ban Litke-t, ki aztán a következő két évben kifürkészte a Mutochin szorost, melly Uj Semljat ketté metszi. Parry Davis szorosában és Baffin öblében roppant mennyiségü kövecset, homokot és kagylókat talált, mellyekről már a régi utazók is emlékeztek, kik nem tudni miként jutottak e jég-vidékekre. Nyert utasitásai szerint a sark-körtől kezdte fürkészni az észak-keleti partokat és öblöket, s kétszáz mérföldnél (leghe) tovább folytatta azt, mignem beállott a tél, mellyet most nyolcz fokkal közelebb a sarkhoz, jobban védve a hideg ellen, s ugyanazon foglalkozások közt töltöttek, mellyekkel előbbi útjokban igyekeztek annak unalmait elűzni. Itt nem csekély meglepetésökre ötven eszkimót találtak, kik hóból szabályosan készitett kunyhókban laktak, s buták de jók voltak. Az ezektől kapott utasitások szerint folytatván utjokat járhatóbb jegeket remélettek találhatni. Az ismét beállott telet hó-falak közt töltötték el; 1823. aug. közepén fölengedvén a ten-

ger, visszafordultak, száz tizennyolczból csupán öt embert vesztvén a rendkivül szigoru két tél alatt.

Bebizonyitottnak hitték, miszerint az amerikai szárazföld nem terjed tul a 70-ik szélességi fokon, s hogy az Atlanti-tenger a Sark-tengerrel jéggel betömött csatornák által közlekedik, mellyek nagyobb meleg, vagy más valamelly esemény következtében járhatókká válhatnak; de nem látszván illőnek az angol kitartáshoz fél uton megállapodni, Parry egy harmadik expeditio vezetésével bizatott meg (1827), melly azonban nagy akadályokba ütközött, s igy visszatért a nélkül, hogy előbbre nyomult volna, mint máskor; mindazáltal uj kisérletet szándékozott tenni, miért is a jégen utazásra kocsikat, s erős de könnyü csónakokat készittetett, mellyek iramszarvasok által voltak vonandók; azonkivül ruhákról, s nagy mennyiségü borszeszről gondoskodott, ezzel akarván pótolni a tüzelő anyagok hiányát. De a jégfelület nem volt sima, mint nálunk, hanem egészen rögös és egyenetlen, s minthogy az iramszarvasok nem használtathattak, emberek hurzták fölváltva a csónakokat, vizre vetvén azokat, a hol olyat találtak. Fáradságos útjokat éjjelenként folytatták, hogy kikerüljék a hófény által okozni szokott szemgyuladást, s hogy kevésbbé rideg légmérséknek legyenek kitéve a nyugalom idején, jóllehet csupán csak az óra különböztette meg a nappalt az éjtől. Ruháik folytonosan nedves állapotban voltak, s ez egyhangu ég és jég között rendkivülinek tünt fel valamelly magasabb hó-hegy, vagy annak furcsa alakja. Igy hatoltak a szélesség egész 82° 41' ig, hol kétségbeesve a tovább menetel fölött, visszafordultak.

Ugyanazon időben (1819) Franklin kapitány Richardson természettudóssal az Ércz folyó kifürkészése végett küdetett el. Hudson öblébe hajózván szárazföldi utra keltek, s nyolczszáz ötvenhét mérföldet (miglia) jártak be, ollykor 50 fokot is elért hidegben. Miként mondtuk, a prémbőrökért oda járni szokott utazók ebekkel húzatják magukat, s éjjel ezek társaságában a szabad ég alatt alusznak, de ollykor hó forgatagok szórják szét és fosztják meg őket élelmi szereiktől, ugy, hogy ebeiket is kénytelenek megenni.

Most már a prémbőrökért keresett vadak eltüntek; s a kristenalok erős népe mindinkább fogy a szeszes italokkal mértékletlen élés által okozott betegségek következtében.

Egy második tél lepte meg ott a merész utazókat, melly alatt Franklin a 68-ik egyenközüig s a Coppermine folyó környékére hatolt. Képzelje magának, a ki tudja, mennyit szenvedhettek e magas helyeken; s habár ellátták magukat iramszarvas és halkészlettel,

ez megfogyatkozott, s éhhalál fenyegette őket. A bátor Back utnak indult élelem keresés végett, s czerszáznégy mérföldet (miglia) járt be gyalog, folytonosan havon, 57° hidegben. E közben hátramaradt társai közül sokan éhen haltak el, s maga Franklin is egy hónapon át csak ugy tengette életét, hogy az előbbi évről megmaradt csontokat rágcsálta. De végre ez is elfogyott; már a maradék bőröket is megették; már az utólsók is azon ponton állottak, hogy éhen haljanak, midőn Back megérkezvén az élelmiszerekkel mentő angyaluk lett.

Ők ötezer ötszáz mérföldet (miglia) kutattak ki, s hosszasan tanulmányozták az északi fény villanyos, delejes, légköri tüneményeit, s minden mozzanatait egy olly égaljnak, hol az állat és növényélet megszünik. El nem bátortalanitva a kiállott szenvedések által, Franklin a Mackenzie folyótól nyugatra eső part kifürkészésére ajánlkozott a kormánynak (1823). Okulva az első vállalat szerencsétlenségein előre látóbbak voltak a második utjokban, s a Hudson öböl mellett éléstárról gondoskodtak. Franklin övéivel a Jóremény erődhöz ért, melly véglakhelye a polgárosult embereknek, kiket a nyervágy egész a 60-ik egyenközüig vonzott. A telet a nagy Medve-tó partján töltötték; azután jól ellátván magukat a szükségesekkel, a Mackenzie két ágára oszoltak. Franklin folytonosan jég által fenyegettetve, elérte az Oceánt, két hónap alatt kétezer negyvennyolcz mérföldet (miglia) járt be, s háromszáz hetvennégy mérföldnyi partot fürkészett ki; Richardson a folyó másik ágán kétszáznál több mérföldnyit kémlett ki a Mackenzie és Coppermine között; s illymódon Amerikának majdnem egész északi nyelvét kiismerték.

Franklin utazásai bizonyosságra hozták, miszerint az ezen vidékeken lakó eszkimók nyelvök és természetökre nézve megegyeznek a grönlandiakkal, s következésképen, hogy egyetlen faj lakja a sarkvidékeket; csakhogy ezek müveltebbek lévén mint a Melville félszigeten bolyongók, némi társadalmi rendet és épületeket is lehetett nálok találni, s gyöngéd arczszinökről itélve, minden angolt nőnek tartván bátrabbaknak mutatták magukat irányokban.

Ross kapitány ujabb vállalatokkal vágyván jóvá tenni előbb tanusitott tapasztalatlanságát, aláirás utján a Victoria gőzöst szerelte föl (1829), mellyen Parry nyomain a Baffin öbölbe hajózott. Négy évig mit sem lehetett felőle hallani, s már elveszettnek hitték, midőn visszatért, s elbeszélte, miként állotta ki a szigoru teleket, s az egyhangu föld egyhangu szenvedéseit, miközben tulment a Parry által elért ponton. „A Parry fokon tul (beszéli ő maga) roppant jég-falak közt nyomultunk előre, mellyek megőrizvén a tenger nyugodtsá-

gát, hajónknak folytonosan elégséges mélységü vizet látszottak biztositani. Képzelhetni tehát a félelmet, midőn egyszerre jegek közé zárva láttuk magunkat; miért is folytonosan résen álltunk, hogy a körülmények szerint tovább nyomuljunk vagy horgonyt vessünk. Nyolcz hétig küszködtünk igy, miközben minden nap uj zavarok merültek föl, minden nap uj küzdelmek állottak elő; majd partra szálltunk, hogy fürkészszük a határos sikságokat, mellyek szemünkbe ötlöttek; majd hullámzó hegyekre támaszkodva, mellyek hajónk és a tengerömlések közt emelkedtek, menekültünk meg a hullámok által ragadott jegekkeli összeütközéstől. A bömbölő vizforgatag közepett ittott folytonosan roppant cetek, tengeri bornyuk, bálnák, medvék mutatkoztak, mellyeket a hullámok fölforgattak, légbe repitettek, s végre az örvénybe sodorva elnyeltek: fenséges látvány, mellyet mélyen emlékembe vésve hordok. Ki az északi Oceant nem látta télen, a zivatar és rombolás eme perczeiben, annak képzeletében a jég szó hallatára csak a csend, a nyugalom és hallgatagság képe merül fel; ellenben a sark-tengereken ez a mozgás és zavar időszaka. Hogy fogalmunk legyen róla, iszonyu hegyeket kell képzelnünk, mellyek egy szoros úton sodortatván a sebes tengerár által, mennydörgéshez hasonló zajjal csapnak össze, roppant darabok válnak el tömegeikből, egymáshoz ütődve széttörnek, s végre elvesztvén az egyensúlyt, ropogva merülnek alá, magasan fölcsapva a hullámokat; a tengerömlések által ragadott jegek hegyekké halmozódnak, azután összeesnek, s növelik e rettenetes jelenetek zaját és zavarát. S mind e borzasztó tünemények láttára, mind ez egymást átmetsző vizforgatagok közepett, mellyek összefüződnek, s minden perczben fölkaphatják a merész hajóst, szükség, hogy ez szenvtelen maradjon, s türelemmel fegyverezze föl magát, mintha közömbös és érdektelen szemlélő volna, s megadással kell várnia végzetét, mellyet sem meg nem változtathat, sem ki nem kerülhet.

„Azonban a jegek mindinkább halmozódtak, a hideg minden nap növekedett, s lehetetlenné vált tovább menni. Nem volt tehát egyéb hátra, mint hogy igyekezzünk hajónkat megvédeni a jegek ellen, közeledjünk a földhöz, s biztos kikötőt keressünk.' Érett megfontolás után közmegegyezéssel mindnyájan erre határoztuk magunkat; s hogy jobban meggyőződjünk a légkör állapota s a téli időszak eredményeiről, partra léptünk. Sehol egy csep folyadékot sem találtunk, s kivéve az ittott kiálló sziklák barna csúcsait, az egész láthatáron köröskörül csak végtelen jég terült el. A hosszu tél által elöntött vakitó fény közepett e jég- és hó-föld egy elhagyott és terméket-

len sivatag képét nyujtja, mellynek egyhangu látványa megtompitja a szellemi tehetségeket, s képtelenekké teszi azokat arra, hogy számot adjanak a különböző érzeményekről, mellyeknek a szerves lények alá vannak vetve. A költő bármilly termékeny képzelő tehetsége sem volna képes kellőleg kifejezni ez örökös magány iszonyatos voltát, hol minden tárgy mindig és ugyanazon fokban hideg, szomoru, változatlan.“

Bezáratván a jegek által érintkezésbe lépett az ott talált eszkimókkal, s azok segélyével folytatta gyalog kirándulásait a 69°-on tul. Majd jégkunyhók, majd a hóban vájt gödrök szolgáltak nekik nyughelyül; ebek által szánokon huzatták magukat; s a Boothia és Felix nevek örökitendik ott azon derék férfiú nevét, ki e vállalatra a szükséges eszközöket szolgáltatta (Booth Felix). Itt azon meggyőződésre jutottak, miszerint átjárás nem létezik észak-nyugatra, mert egy földnyelv nyúlik el a Regent szoros s az északi tenger közt; mivel azonban e földnyelv keskeny és tavakkal átmetszett, könnyen lehetne azon csatornát nyitni; de mit érne e vállalat ott, hol a hajózás veszélyei annyira tulhaladják az abból reménylett hasznokat?

A következő nyár olly rövid volt, miszerint a Victoria alig haladhatott három mérföldet (miglia) a jég között. Akkor Ross a delejes sark keresésére indult, mi végből olly helyre igyekezett jutni, hol a tü tökéletes függőleges állást venne; s e pontot a szélesség 70° 5′ 17″, s a párizsitól számitott hosszuság 99°, 46′ 45″ alatt találta.

Még 1831 nyara sem szabaditotta fel a hajót, miért is tavaszszal arra határozták magukat, hogy ott hagyják, s kézen huzott szánokon mennek hátra maradt csónakjaikhoz, mellyeken Baffin-öblébe reménlettek juthatni. De ismét még zordabb és zivatarosabb tél által lepettek meg; azonban a következő tavaszszal halászat végett egy hajó érkezett oda, melly fölvette és hazájokba vitte őket. Ross pontosabban megismertette Isabella és Sándor legészakibb földeit, s bizonyosságot szerzett az iránt, miszerint a Regent szoroson sem észak-nyugatra, sem délre a 74-ik szélességi fokig nem lehet jutni; azonkivül meghatározta a delejes sark valódi fekvését, igen érdekes légmérséki észleleteket tett, s az északi fény uj elméletét állapitotta meg [1]).

A már emlitett Back György, Franklin társa, szárazföldi úton Ross keresésére küldetett (1833); s bár ez visszatért, ő neki felsőbb meghagyás folytán tovább kellett folytatni utját a földirati tanulmány

[1]) Duperrez szerint a déli delejes sark a szélesség 75° 20′, s a keleti hosszuság 130° 10′ alatt találtatnék.

érdekében, mire nézve valóban nem csekély eredményeket vivott ki; azután hajón küldetett el (1835) az átjárás fölkeresése végett, mi azonban nem sikerült. Jobban kedvezett a szerencse William Péter, Dease és Simson Tamásnak. A Hudson öböli társulat által küldetvén ki (1837) a Coppermine folyón az 1838-ban fölfedezett Richardson folyóra jutottak, hol harmincz eszkimóval találkoztak, a nélkül azonban, hogy utasitásokat nyerhettek volna tőlök. Folytatván útjokat a Barrow, Franklin, Sándor fokokat találták, miközben gyakran megállittattak a sok földnyelv által, mellyek ott öblöket képeznek, s mindenütt eszkimókra bukkantak, kik iramszarvassal és tinnhallal élnek. A Back által látott utolsó Hay fokot is megkerülvén egy másikhoz jutottak, mellyet Britanniának neveztek, s Back Hal folyójának nyugati oldaláról látták, miszerint Boothia tökéletesen el van különitve az amerikai száraztól.

Azon meggyőződéssel tértek tehát vissza, hogy Amerika el van szigetelve a régi szárazföldtől; de az átjárás nehézségei egyszersmind azon ábrándképeket is szétfoszlatták, mellyeket atyáink egy uj kereskedelmi útnak e vidékeken keresztül a Csendes-tengerhezi nyithatására nézve alkottak maguknak. Az Erebus és Terrour angol hajók 1845 ben ismét kisérletet tettek az átjárás fölkeresésére, de figyelemre méltó, miszerint azon tíz expeditio, mellyek e végre Parry, Ross, Lion, Beechey, Buchan, Back és Franklin vezetése alatt küldettek ki, igen csekély eredményt mutathatott fel, s csak a három szárazföldinek volt némi sikere.

Szerencsésebbek voltak Japan tengereit s a Kurili szigeteket illetőleg; mellyek kifürkészése ugy a veszélyes hajózás, mint a japánok féltékenysége miatt, mindig nagy nehézséggel járt; La Perouse azonban, miként már emlitettük, jól megismertette Tartaria partjait, azután pedig Brougthon kapitány szolgált azokról kimerítő értesitésekkel.

A prémbőr-kereskedés ismét Japánra forditotta a figyelmet. Ez országgal egyedül a hollandok voltak képesek némi összeköttetést tartani fenn, de ők is csak ugy, hogy lealacsonyitották magukat s áskálódtak mások ellen, minél fogva kizárva maradtak az idegenek. A német Kaempfer s a svéd Thunberg nagy nehezen kieszközölvén, hogy a holland követet oda kisérhessék, ismertetéssel szolgáltak arról (387 lap). Lehet, hogy egykormáskor jutottak oda oroszok; azután egy japán hajó az Aleuti szigetek egyikéhez vettetvén, az oroszok megmentették s tíz évig Siberiában tartották a legénységet, mignem II. Katalin egy követ kiséretében és ajándékokkal küldte őket

vissza (1793), de nem saját, hanem Siberia kormányzójának nevében, nehogy adózóvá látszassék tenni a birodalmat. A követ udvariasan fogadtatott, de csak a Nagasaki kikötőbeni kereskedésre eszközölhetett ki engedélyt. Oroszország tiz évig késett igénybe venni e jogát, mig végre (1803) követ czimmel Resanofot menesztette oda két hajóval a Jóremény-foki úton; s ez volt az első eset, hogy orosz lobogó lengett a déli félgömbön. Azonban Nagasakiba érkezvén, nem volt szabad partra lépniök, s nem engedtetett meg nekik közlekedni a benszülöttekkel és hollandokkal; a helyett hogy a császár fővárosában fogadta volna öket, egy teljhatalmu követet küldött hozzájok, kinek szájából az orosz követ kard letéve, mezitláb, guggoló helyzetben volt kénytelen hallani az ajándékokat visszautasitó s a bemenetet megtiltó választ. Az ügyes tengerész Krusenstern, ki e nagy reményü expeditiót vezette, Kamtschatka felé vette utját, kifürkészte Saghalien s Tartaria átellenes partjait, és igen sok hasznos ismeretekkel tért vissza.

Később (1811) Golowin kapitány küldetett el a kormány által ugyanazon partoknak s a Kurili szigeteknek kifürkészése végett; de föltartóztatták s egész legénységével fogságra vetették öt a japánok. Sikerült ugyan nekik megszökni, de ismét elfogattak és visszavitettek, két év mulva azonban kicseréltettek. Szerintök a japánok igen müveltek, emberies érzelmüek, pártolják az irodalmat, kényelmes lakokkal birnak, szeretnek tanulni; de az országot illetőleg semmi ismereteket nem szereztek.

Az angolok, növekedvén Europábani kereskedelmök, Ázsiában sem akartak hátramaradni. A forradalmi háboru kitörése alkalmával azon ürügy alatt, hogy megelőzzék a francziákat, elvették Hollandiától a Jóreményfokot (1795), Indiák utjának kulcsát; azután midőn a holland gyarmatok Francziaország kezére kerültek, ők Malaccát, Javat és a Moluccákat foglalták el. S jóllehet emezeket visszaadták az 1814-iki békében, megtartották a Malaj félszigetet, s a singapori gyarmatot, melly amannak végcsucsán feküvén uralg a szoros fölött, mellyen a China tengerére törekvő hajók közönségesen keresztül szoktak menni. Stampford Raffles, a hires orientalista által alapittatván olly gyorsan emelkedett, miszerint ott, hol 1819-ben még csak egy csoport halász és malaj rabló fészkelt, most már mindenfelől hajók kötnek ki, s 1836-ban 33 millio frank bevitel mellett 31 millio volt a kivitel; a Prince Walesi Georgetownbai bevitel 37, a kivitel 33 milliora rúg; 1825-ben Anglia Hollandiával osztotta meg Ázsia sziget-tengerének és félszigeteinek uralmát; és pedig úgy, hogy Hollandiának a termé-

kekben leggazdagabb Sumatra, Java és Molucca szigeteket adta, magának pedig azon pontokat tartotta meg, mellyek legalkalmasabbak egy, keleti Ázsia, India és Nyugat közti átalános cserekereskedési rendszer megalapitására; s igy a Singaporei és Prince Walesi gyarmatok központjaivá lettek a Nyugat és legtávolabbi Kelet közti összeköttetéseknek, mellyek most már Chinára is kiterjeszkednek.

Egy időben Europa mit sem adhatott cserébe az ázsiai gyarmatoknak; most azonban kézmüvei, különösen pedig a gyapot igen kapós czikk olly helyen, hol csupán csak gyapot ruhákat használnak [1]). S ezért olly lényegesek Angliára nézve a gyarmatok, mert csak azok által biztosithat kivitelt kézmüveinek, s láthatja el a kenyérért kiáltó birtoktalan tömeget. Csak China nem szorul Anglia áruira; ez azonban a birodalmi törvények daczára is szükségessé tudta tenni rá nézve a mákonyt, s Indiában rögtön elnyomta a gabna-termelést, hogy minden földet mákkal vessen be. Ennek részegitő magvával ellátja Chinát, s cserébe theát kap, mellyet nagy nyereséggel ad el Europában, s aztán gabonát visz ki, mellyet az indiánok illy távolból kénytelenek beszerezni. Hosszu lánczolata tehát ez a kereskedelmi és kincstári müveleteknek, melly rögtön megszakadna, mihelyt Chinának a mákonyt, e népbutitó mérget, kizárni sikerülne.

Anglia ügyessége nagyban felülmulja az előbbi gyarmatositókét akár a tenger fölötti uralom s az árúi eladására alkalmas helyek megválasztásában, akár az azok megszerzését igénylő állhatatosságban. Gersey és Guernesey a manicai átjárásnak, Helgoland szigete az Elbe és Weser torkolatainak teszik őt úrnőjévé; Gibraltarból Spanyolország és Berberia fölött uralkodik, s elzárja a Földközi-tengert, mellyen Malta és Corfu Levantevali kereskedelmének szolgálnak állomáshelyeiül; most mindent elkövet, hogy Sueznek jusson birtokába, s megvethesse lábát a Nilus mellett, hogy innen is hatalmába keritse a Vörös-tengert, mellyet a másik oldalról Socotrával zár el, melly által Afrika partjaival és Abyssiniával közlekedik; Ormus, Chesmi, Buchir biztositják neki a Perzsa-öblöt, s mindazon folyókat, mellyek abba ömlenek; Pullo-Pinang a malaccai szoros, Singapore az Indiából Chinába vezető átjárás kulcsát adják kezébe. Melville és Bathurstból

[1]) A portugalok Indiában megismerkedtek az *indián*-nak nevezett festett vászonnal, mellyet aztán a hollandok hoztak be. A nantesi edictum visszavétele után kimenekült franczia protestansok egész Európában elterjesztették azt. Az angolok hozták szokásba annak hengerreli nyomatását. Tudva van, miszerint a nyomott gyapot főrészét teszi Franciaország és Anglia kézmüveinek. Az erre használt nyomtató festéket a hollandok hozták be Keletről

Malesia közepébe juthat, s kiragadhatja Hollandia kezei közöl a fűszerkereskedést. A Jóreményfok előőrsül szolgál az Indiai-oceánon; S. Helena könnyiti a Brasiliábai átjárást, s frissitő helyül szolgál az indiai utban, hol Isle de France és Seichelle teszik őt hatalmassá; Falkland, e második Gibraltar, elzárhatandja a Csendes-tengert; Jamaikából az Antillákon uralkodik s Amerika többi részével üzérkedik, mig Guineából Afrika közepébe furja be magát, s csak nem rég (1841) javaslatot tett a spanyol kormánynak Annobon és Fernando Po szigeteknek hatszáz ezer font sterlingérti átengedésére. Szóval, mindenütt olly vásárokat keres, hol sok a fogyasztó és nincs más vetélytárs, és semmi sem kerüli ki e nemzet figyelmét, erejét, bátorságát és bámulatos kitartását.

Hasonló erélyt fejt ki Anglia Australiában is, hol várva a jó alkalmat, mindenfelé bankokat alapit. 1812-ben Smith Vilmos parancsnok a déli szélesség 62-ik foka alatt egy partot talált, hol igen sok tengeri bornyu volt, mellyek bőrért eleintén északra jártak; s Uj-Shetland néven csakhamar hirre kapott e part, hol 1821 és 22-ben háromszáz huszezer leölt bornyuból kilenczszáz negyven tonna olajat kaptak. Ez állatok olly szelidek voltak, hogy meg sem mozdultak miközben szomszédaik leölettek; de nem kiméltetvén a nöstények, csakhamar megfogytak. Georgia, mellyet Cook 1771-ben fedezett fel, szintén nagyban gazdagitotta az angol kereskedelmet; a számitás szerint ugyanis onnan huszezer tonna olajat, s egy millió kétszázezer tengeri bornyu bőrt kaptak; ugyanannyit adtak a Kétségbeesés szigetei is; ugy hogy e két helyen évenként háromszáz tengerésznél több foglalkozik. De most már ezek is kimeritvék.

Eközben a déli földek fürkészését sem hanyagolták el. Már érintettük Blig és Flinders utazásait; főleg azonban az 1815-iki béke után folytattathattak nagyobb biztonsággal a kutatások. Parker-King Fülöp kapitány gyarapitotta az Australia naptéritők közti partjaira vonatkozó ismereteket; Botwel 1820 ban megtalálta a déli Orkneys szigeteket; Palmer és más fóka-vadászok látták távolról azon földeket, mellyek Palmer és Trinity nevet kaptak. Bougainville és Du Camper 1823-ban bejárták Oceániát, mint szintén Arago is, ki leirta azt Világkörüli utazásá-ban; s a hajókon mindig találtattak tudósok, kik becses ismereteket gyüjtöttek. Sokat köszönünk az olasz származásu Rienzinek is, ki Festői Világegyetem-ében (Universo pittoresco) tökéletes történelmét és leirását adta e földeknek.

1819 ben Bellingshausen kapitány orosz hajókon a szélesség

70° 30'-ig hatolván sok szigetet, nevezetesen az eddig ismertek között legdélibb I. Pétert, továbbá az ehhez közel fekvő I. Sándort, s ezek között egy tengert fedezett fel, melly száraz földet sejtető jeleket mutatott. Az angol bálna-vadász Weddell 1824-ben 3° 5'-nyire nyomult be a déli sark-körbe, azaz kétszáztizennégy mérfölddel (miglia) ment messzebb a többi hajósoknál, s jégtelennek találta a tengert, mellyet IV. Györgynek nevezett el.

De hát a sark alatt valóban csak jég van? vagy létezik ott száraz föld? A hajósok közeledvén Délhez kétségtelen földjelenségekre bukkantak, s Biscoe kapitány 1830-ban sokáig látta azt, a nélkül, hogy elérhette volna az ellenkező szelek miatt. Az amerikai Morrell ugyanezen évben, s Kemp 33-ban megerősitették a tényt, s azt vélték, hogy keresztül hatolva az első jég gáton, déli földekre lehetne jutni. E közben mindinkább kedvet kaptak e fölfedezéshez, s Francziaország Dumont d'Urvillet, Anglia Ross-t, az Egyesült-Államok pedig Wilkest küldték ki annak megkisérlése végett.

Már dicsérőleg emlékeztünk Dumont d'Urville kapitányról, ki az Astrolab hajón Uj-Seeland partjait négyszáz mérföldnyire (leghe), s Witi, Salamon, Louisiade és Uj Guinea sziget-tengereit fürkészte ki (1826—28), melly utjából terjedelmes és változatos ismertetéseket, s ismeretlen termékeket hozott magával. Azután 1837-ben Weddell fölfedezésének hitelesitése s a végett küldetvén ki, hogy megtudja, ha vajjon a szélesség 60° és 70° közti szigetek hosszában egy folyó tengeren képződött jég-keritésen belől előnyomulhatni-e, a 74° 15'-ig, a legnagyobb déli szélességet érte el; de igen nagy küzdelmébe került kimenekülni az őt bezárt jegek közől; mindazáltal sikerült neki némelly, addig csak távolról látott szigetek fekvését meghatározni, s a földet, mellyet Adelaide-nak nevezett, a déli szélesség 66° 30'-ig s a keleti hosszuság 158° 21'-ig hajózta körül.

Ugyanaz nap látta azt az amerikai Peacock is, ki ezerhétszáz mérföldnyire (miglia) járta be annak partjait. D'Urville, kit az angolok minden érdemtől meg akarnának fosztani, ujabb értesitések gyüjtése végett ismét utra szándékozott kelni, azonban a Versailles és Páris közti kellemes uton a gőzkocsiban megégett, ki olly sok távoli veszélyből menekült meg épen [1]).

---

[1]) A *Voyage autour du monde publié sous la direction de M. Dumont d' Urville* (Páris), hitelnélküli férczmü, Anacharsis féle utleirás, mellyben többek utazásai egy eszményi lénynek tulajdonittatnak. D'Urville neve csak kölcsön van véve, miként ez a franczia könyvárusági vállalatoknál divatos.

E közben egy bálna-vadász hajó, melly Balleny János kapitány vezénylete alatt Enderby kereskedő és társai által küldetett ki (1839), uj tényekkel támogatta a föltevést, jóllehet a 60°-ig hatolván, ez is megállittatott a jegek által. Az amerikai Wilkes, állitása szerint, nagyon megközelitette a déli szélesség 67° 4', s a keleti hosszuság 147° 30' alatti földet, mellyet Déli-száraznak nevezett el; de bizonyitékul csak sziklákat gyüjthetett.

1839 szept. 29-én Ross kapitány a Themséről uj utra indult a déli sark felé Erebus és Terrour nevü hajókon. Ő egy, az akkorig ismerteknél még délibb, a déli szélesség 70° 47', s a Greenwichtől számitott hosszuság 174° 16' alatt fekvő földnél kötött ki, s a szélesség 78° 4', s a hosszuság 187-ig nyomult. A száz ötven láb magas és harmincz mérföldnyi (miglia) kiterjedésü jegek utja fölfüggesztésére kényszeritették; a következett évben azonban ujra folytatta azt, miután nagy területü tengert bejárt ott, hová Wilkes és az amerikai térképek szárazföldet helyeztek. Azután deczemberben visszafordulván uj szigeteket és egy öblöt látott; s 1843 febr. 22-én áthaladt azon vonalon, hol a tü 57° 40' hajlattal, változatlanul a déli szélesség 61 s a nyugati hosszuság 24-ik fokon áll; miből azt vélték következtethetni, hogy mig Északon két tetővonalas (vertical) delejes sark van, a déli félgömbön csak egy ollyan létezik. Ekként Anglia a sark legközelebbi szomszédságában látta lengeni lobogóját, s királynőjének neve örökitve leend a Victoria föld által, mellynek határán az Erebus vulcán (dél. szél. 77° 32', kel. hossz. 167°) mitegy világitó toronyként állott a jövő merész vállalatokra.

Most Polynesia szigetei főleg a bálnavadászat, a szantál fa, s Amerika észak-nyugati partjainak prémbőrei végett látogattatnak, mert a kereskedők ott szoktak telelni, hogy nyáron tegyék meg az amerikai utat. Kapósaknak tapasztalván a tüz-fegyvereket, elég meggondolatlanok voltak ellátni azokkal élelmi szerekért a szigetieket, kik ekként félelmesekké lettek, s már is elfogtak néhány hajót.

Minthogy azonban a fókahalászat nem mindig fizetné ki a vállalat költségeit, az angol hajósmesterek szerződést kötöttek a kormánynyal az elitélteknek oda szállitása végett. Valamelly puszta szigeten leteszik halászaikat, s átadják a számüzötteket, Londonra szóló utalványokban vévén fel a szállitási bért; azután némi üzletet csinálnak a szigetiekkel, s ismét fölvevén halászaikat Cantonba hajóznak áruik

eladása végett, nyerészkednek a Londonra szóló váltóval, s chinai árukat szednek össze Európa részére [1]).

Napjainkban a földkörüli hajózásokat sokan roszalják, mert már minden föl van fedezve, s legfeljebb is a csillagászoknak nyujthatnak némi, a föld delejesség vagy a tenger alatti hömérséket érdeklő észleleteket; mások csak azért hiszik szükségeseknek, hogy olly hatalmak is, mellyeknek nincsenek gyarmataik, tiszteltessék a lobogót e barbár, de szerencsétlenségre fölfegyverzett földek közt, mellyek nem sokára hatalmas Államokká növendik ki magukat. A tudományos utazók nem bibelödve az események elbeszélésével, a természeti világ kiismerését előmozditó okmányokat halmoztak össze, s a tudomány eszméi szerint intézték fürkészeteiket, mellyet bövíteni akartak; s igy az élő lények földrajza végtökélyéhez közelg, kimutattatván, miszerint egyik földrész fajai és családjai a másik hasonló alakjaiban tükröződnek vissza, mellyek pótolják egymást a szervezet nagy rendében: melly találkozások az élettelen természetben is észlelhetők.

ZÁRSZÓ.

Látva az eszelősségeket és iszonyatosságokat, mellyek a fölfedezéseket kisérték, lehet, hogy olvasóim közöl többen fogják ohaj-

[1]) Az Amerikából Európa részére 1854 szept. 1-től 1855-ig Londonba szállitott prémbőrök száma következő:

Hód . .	75,288
Pézsma . .	1.616,305
Vidra . .	16,388
Nyest . .	151,117
Mink (vidra faj) .	192,371
Hiúz	6,356
Ezüst szinü róka .	731
Veres „ „ .	46,011
Fehér „ „ . .	2,311
Szürke „ „ . .	17,559
Fekete medve . . .	10,608
Barna „	1,255
Szürke és fehér medve . . .	956
Pölü (a rokánál nagyobb medve) .	497,506
Farkas . . .	15,422
Borz . .	1,174
Görény .	5,958
Vadmacska	8,074
Oposzum	26,374

tani, vajha inkább ismeretlenek maradtak volna ama földek, mintsem olly sok szerencsétlenségeket kellett szenvedniök és okozniok.

S valóban sokan vélekedtek igy nemcsak a fölfedezések korában, midőn a balesetek azon körülménynek tulajdonittattak, hogy a fölfedezés pénteki napon kezdődött; hanem a mienket megelőzött században is, midőn a társadalom zürzavarain ugy véltek segithetni, hogy nagyitották azokat, s a müveltségnek rótták föl az emberi nem tenger bajait, melly boldogul élne az ugy nevezett természeti állapotban.

És nem hianyzottak érvek a fölfedezés káros voltának kimutatására. Szennyes nyervágy által sarkalt kalandorok, gonosztévők, bérencz katonák, szóval Europa salakja bizatván meg azzal, kikerülhetlenek voltak a kegyetlenkedések és gyalázatos tettek; a tudatlanságukban megelégedetten élt nemzetek kiragadtatván ősi vallásuk és családjuk karjai közől az európaiak gyilkos szeszélyeinek dobattak oda zsákmányul, s olly munka teljesitésére, olly hitágazatok elfogadására kényszerittettek vérengző türelmetlenséggel, mellyek felülmulták erejöket és szegény értelmiségöket. Azután a birvágy fészkelte be magát mindenhová a nélkül, hogy biztositott volna magának valamit; minél több volt az arany, annál inkább sokasodtak a szükségek; növekedvén a fényüzés, eltünt a kényelem, megromlott az erkölcsiség; élvezeteket hajhászván, aláásták egészségöket.

Ide járultak a gyarmat-rendszer fonákságai. A régi gyarmatok a tulnépesedés levezető csatornáiul, vagy katonai jutalmakul szolgáltak, s ki azokban telepedett le, nem részesült az anyaország politikai jogaiban; a közép korban a szabad munkának lettek uttörői; az ujak leléptek e haladási ösvényről, s a régi személyes szolgaságra, azon rendszerre tértek vissza, melly a gyarmatokat csupán az anyaország javára zsákmányolja ki, egyedüli mesterségnek tartván érdemén alól fizetni a munkást, s kelleténél drágábban adni és olcsóbban vásárolni az árukat. Ki hozzászokik valamelly kivételes eszméhez, nem késik azt átalánosan alkalmazni, bármelly fonák és erkölcstelen legyen is az. A gyarmatok illy módon nem csak az Uj-Világ hanem a régire nézve is a birvágy, az igazságtalanságok és zsarnokság terévé lettek, hol békókba verték a kereskedelmet, s az anyaország előnyétől tették függőkké a törvényeket és szabályzatokat. Midőn a figyelem az Antillák és Molukkákra, némelly termékek eme kiváltságos birtokosaira, Ázsia és Afrika idegenek által termelt gyümölcseinek eme letétemányeseire, irányult, az anyaországok minden módon nehezíteni igyekeztek a kereskedelmet, hogy egyedül az ő hasznuk és kényelmökre

szolgáljon; melly önzés akadályozta a gyarmatok növekedését, s szükségessé tette a rabszolgaságot. Akkor a benszülöttek vagy elvesztek vagy megszöktek, s igy négerekkel kellett őket pótolni, kik embertelen hóditók, pénzsóvár kereskedők és türelmetlen igehirdetők kegyetlen szolgajármába vettettek.

Egy, hazájától elszakasztott, s azon féktől, mellyet rá nézve a rokonok látása, a gyermekkori helyek szomszédsága s a nevelők szava képez, megszabadult nép könnyen követ el kihágásokat, annál inkább ott, hol bővében vannak a bün-ingerek. Az Antillák s a Csendestenger sziget-tengerén csoportosult sokféle nemzeteknek szükségképen gyakori összeütközésekbe kellett jönniök, a honnan háboruk keletkeztek, mellyek összebonyolitották a politikát, miért is a kereskedő nemzetek közt többé nem béke, hanem csak ideiglenes fegyverszünetek voltak, minek következtében az anyaországok kölcsönös bizalmatlansággal viseltettek egymás iránt, s a kereskedelmi érdekeket a politikaiakkal zavarták össze.

Ah miért nem vesztek tehát el a Columbust és Diazt vivő hajók, hogy visszaijesztő például szolgálnának mindannak, ki egy ismeretlen vagy elkülönitett világ nyugalmát merészelné még megzavarni akarni!

És mégis egészen ellenkező véleményre jutand, ki más szempontból itéli meg a dolgot. Először is tegyük félre a vadak közti boldogság hagyományos eszméjét; mert a valóságban nem idylli életet, nem a természet költői ártatlanságát, nem patriarchalis egyszerüséget, hanem az erősebb kegyetlen jogát, a nő rabszolgaságát, a gyengék elnyomattatását, birvágyat, előrelátatlanságot, gyermekgyilkosságot, gyakran emberevést, s mindig az iszonyatosságokkal körülvett és vértől csepegő babonát találjuk ott.

Bizonyára senki sem fogja magát az európaiak viseletének védelmezőjéül feltolni; de mi szeretnők, ha a fölfedezés megkülönböztetnék a hóditástól, s ha nem hinnék, hogy egyiknek szükségképen a másikkal kellett járni. Ha az arany nem kecsegtette, nem rohantak volna Amerikára az európaiak, kik hazájokban elegendő földdel rendelkeztek. A két India hóditóit szintén azon vallási és bölcsészi türelmetlenség ihlette, melly, miként láttuk, a XV. század végétől a XVII. közepéig egész Európát vérrel áztatta; ők ugy voltak meggyőződve, miszerint a vadak a mienknél alacsonyabb faju emberek, kik sem önmaguk sem ősi földeiknek nem uraik, s hogy lelkök üdvére válnék, ha a kereszténységnek megnyeretnének, bármilly uton eszközöltetnék is az. Ha némellyeknél e türelmetlenség becsületes

volt is indokaiban, millyenek a fennkölt érzemények, a legnagyobb résznél anyagi érdekek és társadalmi vétkek által fertőztetett az meg; a hatalmasoknál pedig ama zavargó politika által teremtett szükségek szülte telhetetlen nyervágygyal párosult az, melly politika a régi világban is egymás ellen uszitotta a nemzeteket, egyedül azért, hogy egyik a másikat megfoszsza jogaitól és javaitól. Tehát nem annyira a spanyolok kegyetlensége, mint inkább a kapzsi nagyravágyás, a gyanakvó eszély hideg számitásai, s azon szigoru rendszabályok okozandók, mellyek a társadalmi épület megszilárditásának ürügye alatt másutt is igazoltaknak tartattak.

De e tekintetben, melly nemzedék van bün nélkül? Bizonyára a mienk sem, daczára annak, hogy kérkedve fitogtatja emberiségi tanait. Igaz, hogy Amerika eredeti népségei nagyon sok szenvedéseknek voltak kitéve; de hasonlitassanak csak össze a még alá nem vetettek azokkal, mellyeket Európa háromszázad óta tart uralma alatt. E földrészt kiterjedéséhez képest kevés nép lakta; s az Ázsiával határos részeken, mellyek régtől fejlödő honi müveltségnek voltak székhelyei, csak elszórt vadász törzsek mutatkoztak, miért is minden más, akár Ázsia akár Afrikában valaha létezetteknél terjedelmesebb és virágzóbb gyarmatok alakittathattak az európai gabona nemüeknek ez olly annyira kedvező földeken. Hol előbb emberevők bolyongtak, Franklin, Vashington, Bolivar születtek; hol csak durva csónak kivájásához értettek, Fulton az első gözösöket inditotta meg; a vadászt földmüvelő népek, a rablást kereskedelem, a baromi erőt emberbaráti intézmények váltották fel. Európa, mint egy növendéke által tulszárnyalt mester, bámulta a Mississipi és Orinoco mellett megálapitott szabadságot; látta, mint négyszerezte meg félszázad alatt az angol-amerikai köztársaság népességét, s mint kötötte össze csatornák és vasutak által a folyókat, mellyek könnyitették az egymástól igen távol lakó, s akkorig áthághatlanul elkülönitett törzsek közti közlekedéseket; New-York több tanonczot számit mint gyermeket; szép-müvészeti és gyógyászati akademiák nyittatnak ott, Philadelphiában és Bostonban; s mindenfelé egyetemek, földmüvelési, emberbaráti társulatok, bankok és más intézetek keletkeznek, hogy cleget tegyenek a munka, a tudomány és tökéletesités iránti határtalan vágynak.

Szerintem ez érv alkalmasabb, mintsem az embergyülölő álokoskodások, az Uj-Világ fölfedezésének valódi becsébeni föltüntetésére, melly fölfedezés az európainak biztositotta a többi fajok fölötti felsőbbséget.

A gyarmatokból származott sulyos bajokkal sok üdvös eredmények állittathatnak szembe, millyenek pl. a föld és népirat haladása, a hajózás tökélyesedése. A régi kereskedés egészen szárazföldi volt, s a tengeren csupán mellékesen üzetett, hogy összeköttessenek a helyek, mellyek ez által elkülönitettek; s a hajózás tökélyesbülései nem tulajdonithatók a kereskedelmi haladásnak. A hajózás élénken üzetett a Földközi-tengeren, de nem volt egyéb mint a száraz-földi kereskedés tovább folytatása, s az áruknak helyről helyrei szállitása. Az Afrika körüli hajózás egymaga nem leendett elégséges az átalakulás létrehozására, s Indiák kereskedelme még sokáig megtartotta volna parthajózási alakját.

Egyedül Amerika fölfedeztetése következtében lett nagygyá a a tengeri kereskedelem, s változott meg Kelet utja, melly egyes részletes változtatások kivételével, a társadalom kezdetétől fogva mindig ugyanaz maradt. S még ha a Fok meg nem kerültetett volna is, elégséges leendett Columbus fölfedezése e változás előidézésére, nem lehetvén oda part hosszában vagy szigettől szigetig hajózni; tehát a nagy olaszt illeti a szárazföldi kereskedés tengerivé lett átalakulásának érdeme. A Földközi-tenger kikötői elszegényedtek, midőn nyugati Európa megnyitotta övéit Indiák hajóinak, s az Oceán fő utja lett az átalános közlekedéseknek. A XVII. század végén Európa huszozkétezer teher-szállitó hajót számitott, mellyekből tizenegy ezer négyszáz Hollandiára, kétezerötszáz Angliára, ezerháromszáz Franciaországra esett, a többi hat ezer pedig Spanyol, Olasz, Dán és Svéd országok közt oszlott meg. Hogy aztán milly mérvben szaporodtak, mindenki tudja.

Gyarapodtak tehát Európában az élvezetek s a szükségek kielégitésére megkivántató eszközök; s most, a nélkül, hogy gazdagoknak kellene lennünk, damaskusi anyagokkal bevont termekben, lábunk alatt perzsa szönyegekkel, India kelméibe öltözve, Virginia vagy Havanna dohányának füstje mellett szörpölhetjük japáni porczellánból az Antillák és Siam czukrával édesitett chinai theát, vagy Moka és Martinique kávéját, mig étkeinket a Molukkák füszereivel tüzeljük, s kertjeinket a Fok és Uj-Holland növényeivel és füveivel ékesitjük. A gyapot, tengeri és burgonya pedig az éhség iszonyai ellen most már biztositott szegény nép szükségeit enyhiti.

Az idegen árukra vetett vámok igen alkalmas segélyforrásul szolgáltak a kormányoknak azon időben, midőn a hadseregek átalakitása, s az ügykezelés központositása uj jövedelmeket tettek szükségesekké. Európa kézmü gyárai roppant tevékenységet fejtettek ki,

hogy ellássák ruhákkal és eszközökkel a sok, eleintén meztelen népségeket, vagy hogy utánozzák a Keleten látott fényüzést, vagy hogy hasznot huzzanak a nyers anyagokból, mellyek ujonan vagy nagyobb bőségben érkezvén, lehetővé tették, hogy a nép is olly kényelmek és szépitgetésekre gondoljon, mellyek eleintén csak a nagyuraknak voltak fenntartva.

A kávéházak, mellyek összejöveteli, s politikai ugymint kereskedelmi eszmecserékre alkalmas helyek lettek, elszoktatván az embereket a veszélyekkel összekötött korcsmai élettől, kétségtelenül hatálylyal voltak a mivelödésre. S az értelem nem kevéssé nyert erőben, midőn a teremtés müvei hirtelen megkétszereztetve léptek eléje, midőn annyi ismeretlen népek fürkésztettek ki, annyi tévelyek czáfoltattak meg, annyi régi előitéletek oszlattak szét, annyi uj igazságok merültek föl, s a tapasztalás olly tág mezeje nyilt meg a tekintély által addig szükkörben fogva tartott észnek.

Ekkor szokatlan pontossággal mérlegeltettek az uj tünemények, s szintolly szabatossággal hitelesittettek a régiek; minden dolognak módját és okait fürkészték, s ez észtani gyakorlat elszoktatta a tudósokat a mester szavára esküdni; a természetben észlelt váratlan közeledések tudományos összevetésekre adtak alkalmat, s a mik előbb szörnyetegeknek vagy esetlegességeknek neveztettek, a kibővitett osztályokba helyeztettek. Tökéletesittethettek, s némelly ujakkal gyarapittathattak tehát a tudományok; fölcsillámlottak az egész földgolyóra kiterjesztett természettani földrajz első fénysugári; átalánosságra törekedhetett a történelem, kikelt classikai szük köréből a régészet, megszülemlett a földtan és népleirás. Az uj tárgyak egész halmaza kinálkozván az elmélkedő észnek olly időben, mellynek ujjá alakitását az értelmiség alaki finomitások által vélte eszközölhetni, addigi eszme-szegénységéből egyszerre váratlan bőségbe ment át; s azon ismeretek, mellyek az anyagi világgali legbensőbb érintkezésből szülemlenek, modositották a véleményeket, törvényeket, erkölcsöket és politikát.

Növekedvén a részletes müvelödés, az átalános is óriási alakot öltött, s az értelmiség, az érzemény, a remények, a kisérletek és csalódások uj élete vette kezdetét, minek folytán uj mesterségek keletkeztek, vagy átalakitattak a régiek. Az emberi szellem gazdagodott és erősödött; s ki a régi társadalomban nem érezte magát eléggé szabadnak, az Uj-Világban keresett menedéket. Fölvilágosodván az ész, még merészebb lett, s igy a tisztán anyagi fölfedezés végtelen és teljes erkölcsi átalakulást hozott létre.

Ha az ész megaláztatva érezhette magát, midőn látta, milly mélyen sülyedhet az elbarbárosult emberi faj, s milly szörnyüségekre ragadhatja azt az arany-szomj; más részt nem kevésbbé magasztosulhatott föl, látva, mint daczol az ember törékeny hajóján az ismeretlen viharokkal, s mint teszi a müveltség végtelen terjeszkedésének eszközévé azon elemet, melly épen annak akadályozása végett látszott közbevetve lenni. S valóban az utazás az, hol az ember leginkább kitünteti hatalmát, midőn a megtörhetlen természettel küzdve, ismeretlen veszélyeknek megy eléje, s majd az egyenlitő forrázó hőségével, majd a sark dermesztő hidegével áll szembe, hogy széttépje a lepleket, mellyek bolygónk titkait rejtik. De egyszersmind azon fennhatalom sulyát is érzi vállaira nehezedni, mellyet mi sorsnak szoktunk nevezni; s mig a legjobban tervezett expeditio sziklához csapódva megy semmire, addig egy roszul fölszerelt hajó, valamelly vakmerő kalandor, vagy szegény hajótörést szenvedett a legnagyobb fölfedezéseket teszi.

Az elő nem készitett és mégis egy nagy czélra összeműködő események eme találkozása nagy szerepet játszott az első fölfedezéseknél, ugy hogy ezek nem csak rendkivüli gyorsasággal, hanem bámulatosan alkalmas rendben is követték egymást. A törökök elfoglalván Konstantinápolyt uj betöréssel fenyegették Európát; s Selim, megdöntvén a mamelukok uralmát Egyiptomban, önkényesen rendelkezhetett a kereskedelemmel, kezében tartván India összes utjának kulcsait. S hogy fölismerjék azok fontosságát és megtartani igyekezzenek azokat maguknak, mind Selim, mind Soliman elegendő belátással és nagyravágyással birtak, melly utóbbi egy kereskedelmi törvénykönyvet is szerkesztett, s hajóhadat küldött a Vörös-tengerre a csak akkoriban ott megjelent portugalok elüzése végett. Ezek tehát uj utat nyitván a Jóremény fok felé, megakadályozták a musulman hatalom végtelen terjeszkedését, s megmentették Európát a törökök kereskedelmi fennhatalmától, kiknek harczi fölényét már érezte.

Megnyilván az uj ut, azon át Európából minden pénz olly országokba volt vándorlandó, mellyek semmiben sem szorultak reánk, s igy kimerittetvén nálunk, pangásnak indult volna a kereskedelem. De ime előáll Amerika az ő bányáival, s kevés idő alatt egész alakjában megismertetik, mintha csak bizonyságul akarna szolgálni, miszerint a szerencse nem hagyja el a kitartó nemzeteket, s kedvez a merészeknek. Spanyolország csak közvetlen hasznát vévén figyelembe, gyilkolja a benszülötteket, zsarnokoskodik a gyarmatosokon, s fonák rendszabályokkal nyomja ugy ezeket, mint az európaiakat,

hogy minden arany saját kincstárában halmozódjék össze; ez azonban európai kézmüvek vagy indiai árukért menthetlenül az iparos portugalok, francziák, hollandok, angolok zsebébe vándorol át; s a spanyolok tunya büszkesége egész Európára nézve az ipar élesztőjeül szolgál.

A portugalok müvelt és kereskedő országokat, a spanyolok ellenben barbár és meztelen népeket találtak, hol a földmüvelésnek, kereskedelemnek, vasnak, házi állatoknak hire sem volt. Amazok tehát közvetlen el önyökben részesültek, emezek pedig, csak miután Potosi és Mexico bányáit müvelés alá vették, tettek szert nyereségre. Amazoknak elég volt, ha kikötőket, kirakodókat, fiók tőzsöket szereztek, a nélkül, hogy gyarmatokra, föld és bányamüvelésre kellett volna gondolniok, a benszülöttekre hagyva az általok szállitott áruk kiállitását; a spanyolok ellenben gyarmatokat alapitani, az Uj-Világ természeti kincseit ipar utján értékesiteni, s ezeket aztán európai kézmüvekért becserélni voltak kénytelenek; s illy módon Amerika sokkal élénkitőbben hatott Európa kézmüvészeteire, mintsem India kereskedelme.

De vegyük más oldalról a dolgot. Amerika egy olasz által fedeztetett fel, s Olaszország elveszett miatta; a spanyolok által hódittatott meg, s ezek szegények lettek. A mieink, kik olly nagy részt vettek az első fölfedezésekben, többé nem mutatkoznak e földrészen, mert kitörültettek a nemzetek sorából; maguk a spanyolok is nem sokára megszünendnek ott közremüködni; s azon világ, mellyet a pápai ujj Spanyolország és Portugalia között osztott föl, elvesz ezekre nézve, mialatt kitagadott népek szerzik azt meg maguknak.

Azon rendszer, mellynél fogva egyeseknek mások rovására kiváltságositásával, s magának a természetnek legbőkezübben nyujtott ajándékaiban korlátozásával vélték a kereskedelmet és gyarmatokat fölvirágoztathatni, igen költséges tapasztalás által itéltetett el. Minél nagyobb az egyedáruság föntartására irányzott szigor, annál inkább kijátsza azt a csempészet; a fölszabadult gyarmatok bebizonyitották, miszerint a gyarmatosok szabad kezekkel is beérik, csak akadályok ne gördittessenek kereskedelmök utjába.

Egy társulatnak szükségképen ellentétes érdekei vannak a gyarmatéival; s minthogy annak áll jogában törvényeket hozni és föltételeket szabni, saját előnyét ennek kárával keresi, s azon nagyravágyással törekszik czélja felé, melly egyeseknél mérsékeltethetik a szeretet által, társulatoknál azonban nem ismer könyört. Igazolva lön ez mindenütt, a hol csak társulat kezelte kizárólagosan a kereskedel-

met; s minthogy a gazdászati hibák utóvégre is azok elkövetőin boszulják magukat, azt lehetett tapasztalni, miszerint a társulatok rövid virágzás után, mindnyájan meglankadtak, s bukással végződtek. Még az is, melly mindenek fölött kitüntette magát, s a régi Rómánál nagyobb birodalomban uralkodott, kénytelen volt fölfedni sebeit, hogy segélyt kérjen, melly késleltesse halálát. Mindazáltal sikerült ennek megoldani azon föladatot, mellyet a századok érintetlenül hagytak. India a Fok fölfedeztetése előtt ugy mint annakutána mindig a világ összes aranyának elnyelő örvényét képezte. Oda folyt az be, mit a spanyolok Amerikából, mit a hollandok Japanból hoztak ki; Hollandia, Angolország, Portugalia, India hajói Pegú, Siam, Ceylon, Achem, Macassar, Mozambiqueba, a Maldivákra, szóval ama tenger minden részeire hordták a gangesi félsziget árúit, s pénzt vittek oda vissza. S jóllehet India szegfü borsot, fahéjat, muskatál diót, rezet a hollandoktól; a czint Angliától, a lovakat Perzsia és Arabiától, a pézsmát és edényeket Chinától, a gyümölcsöket Cabulból, a gyöngyöt Bahreinből kényszerült megszerezni, mindezekért nem pénzt hanem hazai termékeket adott cserébe.

Egyedül az angolok hóditása után változtak meg a viszonyok. Miután az ember szolgálatába hajtotta a gőzt, Keletre többé nem csupán pénzt, hanem kézmüveket és finom szöveteket is küldtünk, melyeket egykor Chinából és Indiából hordtunk. Az angolok már előbb is folytonosan zsebelték Indiát, arra kényszeritvén a benszülötteket, hogy tőlök vegyék élelmöket, mig földeiken egyedül mákot engedtek nekik termelni, mellynek álomhozó cseppjeit Chinában theáért cserélték ki, s ez által ismét uj jövedelmi forrást nyitottak Angliának.

S miért e végtelen zsarnokság? csak azért, hogy az angol kereskedelem ama vállalatok békóiban maradjon lenyügözve, mellyeket a magánbelátás előnyösebbekké tudott volna tenni, s hogy a nemzet drágábban fizesse meg India és China áruit. S valóban, alig hogy az egyedáruság 1814-ben megszüntettetett, rögtön vállalkozó kereskedők lepték el ama tengereket, megkettőztetett a tevékenység és haszon, növekedett a fogyasztás, ötvenszer nagyobb lett az angol szövetekbeni kivitel, s emellett megkiméltettek az állam ama roppant költségei, mellyeket az egyedáruság fentartása vett igénybe.

Ismerem az okokat, mellyek a gyarmatok hasznos volta mellett föl szoktak hozatni; illyen: a gyakorlat, mire azok által a tengerészetnek tér nyittatik; a tisztelet, mellyet a különféle nemzetek lobogója iránt keltenek; végre a dicsőség. De Ázsia nem az többé, mi Vasco de Gama és Albuquerque idejében volt, s a félholdtól nem lehet félni,

hogy elhomályositja Europa fénylő napját. Amerika bizonyosan nem gondol Európa meghóditására, hanem inkább azon van, hogy megszilárditsa függetlenségét, s hogy követésre méltó szabadsági példákat adjon nekünk egyedüli boszu gyanánt atyáink vétkeiért.

Azonban az államok költségvetései eléggé mutatják, mennyibe kerülnek a gyarmatok, s Martinique és Guadelupe Franciaországnak százharmincz millióval tartoznak, mig ingatlan javaik összes értéke nem becsültetik többre háromszáz milliónál. A gyarmatok által tehát csak a fogyasztók és eladók száma szorittatik meg; a törvényhozás eszélytelen rendszabályokhoz kénytelen nyulni, hogy fentartsa e természetellenes állapotot; az erkölcsiség pedig a rabszolgaságra, mint e rendszernél talán kikerülhetlen roszra mutat, melly rendszernek a rabszolgák fölszabaditásával buknia kellene. Az északiak fölszabadithatták magukat, mert földmüvelők, s következésképen önálló és honos nemzetté lettek; de másként áll a dolog Keleti Indiákban, s Portugalia és Spanyolország birtokaiban. Rendkivüli események, millyenek voltak a franczia forradalom és Spanyolország háborui, teremthettek egy néger köztársaságot vagy birodalmat Hajtiban, s alkotmányt Cölumbiában; de egyébiránt semmi sem vezeti természetes uton a gyarmatokat függetlenségök elé, ha csak az európaiak maguk le nem mondanának rólok, hogy más közelebbi helyeket keressenek, honnan ugyanazon termékeket kapnák.

És itt a gyakorlat azon kérdéssel áll elő: mire valók az olly roppant távol szigetekeni ültetvények, mellyek szintugy sikerülnének Siciliában, Spanyolországban, s főleg Afrika partjain, hol a gyapot, méznád, kávé önként terem, s hol ugyszolván benszülöttek a négerek, kik annyi költséggel szállittatnak Amerikába? A tudomány pedig azt kérdi, mirevaló a czukrot Guadelupeban és Havannában keresni, mikor itthon is lehet azt kukoriczából és fehér répából készitени?

Ismerem a feleleteket, mellyek e kérdésekre adatni szoktak, de nem állják azok ki a birálatot, s még kevésbbé fogják kiállani jövőben. A jövő kor más hóditásokat, más dicsőségeket keresend a fölfedezésekben, tudniillik: a müvelödés terjesztését, a termékek szabad közlekedését, a szükségek és élvezetek kölcsönös kielégitését, s a minden égalju emberek egymáshozi közelebb hozását, hogy vállvetve igyekezzenek betölteni fönséges rendeltetésöket.

Ha a müveltség valóban keletről nyomult elő nyugatra, csodálatos, milly hajlandó volt az mindig visszatérni eredeti forrásaihoz, s miként igyekeztek a birodalmak legvirágzóbb perczeikben biztositani maguknak az Ázsiába utat nyitó helyeket. Sándor oda helyezte

városát, hol Suez földszorosa gátat vet a tengereknek, mellyek egész vég-Keletig terjednek; Constantin a Bosporuson választott a római sasnak uj fészket, mellyért aztán a keresztesek, a mongolok, törökök, oroszok küzdöttek; a honi félsziget kalifái Bagdadba vagy Bassoraba tették át birodalmuk székét és kereskedelmök nagy tőzsdéjét; a franczíák Palaestinában és Syria partjain igyekeztek föltüzni a keresztet; Columbus és Vasco de Gama ellenkező irányban indultak ki ugyanazon föld fölkeresése végett, mellyhez hogy rövidebb utat találjanak, az északi sark örök jegével daczolnak az emberek. S most látjuk, mint terjeszkednek Keleten Orosz és Angolország, ez egyedüli hóditó hatalmak, egyik a Caucasus mentén, a másik Indiák felöl, mi közben sóvár pillantásokat vetnek Suez földszorosára és a Bosporusra. Angolország zsarnokként uralkodik azon Indiákban, mellyek ősrégi társadalma nehézzé tette az oda juthatást; s azon végtelen földön, melly az Indus folyótól Bramaputraig, s az Indiai-tengertől Tibet hegységeig terjed, nyolczvanhárom millió alattvalóval, s ötven hübérnökkel és adófizetővel rendelkezik. Oroszország a régi szárazföld északi lejtőjét foglalja el Kamtschatkáig s Behring tengeréig, s kóbor törzseket vetvén alá, mellyeket földmüveléshez szoktat, Chinát készül elárasztani a majdan polgárositandott csordákkal, mellyek máskor már meghóditották azt. A csempészek eközben daczolnak törvényeivel, s megsértik falait és kikötőit; egy, nehány ezerből álló angol hadsereg pedig öt kikötőt nyittatott meg a háromszázötven millió lelket számitó birodalommal Európa részére, a nankingi békekötésben (1842 aug.); s Hong-Kong szigete az angolok keze közt csakhamar egy második Gibraltárrá válik, melly uralkodni fog Canton folyóján.

Egyébiránt most már két év alatt mulatva körül lehet hajózni a földgolyót. Amerika nehezen sziveli, hogy a keskeny Panama földszoros ezer meg ezer mérföldet vet az oldalait mosó tengerek közé; s Európa nemzetei állomásokat igyekeznek ott foglalni azon esetre, ha az Antillákat rövid átjárás kötendi össze a Marquesákkal. E közben gőzösök nyomulnak föl az Euphrates, Tigris, Indus, Niger folyókon; rendes közlekedés állapittatott meg Anglia s Észak-Amerika és végső India közt; a Jóremény foki nem egyedüli utja többé Keletnek, mert Mesopotamia nagy folyóin, s Alexandrián, Cairon, és Suezen keresztül is járnak oda, legalább levelekkel és kisebb tériméjü árukkal, mig majd e földnyelv át nem vágatik. És akkor nem foghatna-e Velencze ismét fölemelkedhetni? s mi sors vár azon Földközi-tengerbe benyuló Siciliára, melly ujolag egész Európa kikötőjévé válnék? Egy olasz nem gondolhat erre anélkül, hogy szive örömében ne repesne.

Eleintén nagy valaminek látszott, ha óránként a postán tizenhatezer meternyi utat hagyhattak hátra; most emberek és áruk ötvennégyezernyit is befutnak; nyolcz, kilenczszáz mérföldnyire (leghe) menvén föl a legsebesebb folyókon, államokat alakitanak olly vidékeken, mellyek a müveltektőli örök elkülönittetésre látszottak rendeltetve lenni. S ki számithatja ki a vaspályák eredményeit, midőn egész földrészünket behálózva a mozdonyok egész a megváltott Konstantinápolyig s Trebisondig fognak robogni, melly város visszanyerendi régi jelentőségét, s honnan már most is közlekedések nyittatnak Erzerum és Taurison keresztül a Perzsa öböl melletti Abukirral, s innen Bombayval?

Örömest ismerjük tehát el a fölfedezéseket szent kötelességnek, mert jobban kielégitik a szükségeket, mert a teremtéstől kezdve müveletlenül hevert vidékekre terjesztik ki az ember uralmát, mert mindinkább szaporodó és müveltebb fajjal népesitik a világot, mert rendezett és barátságos családokat képeznek olly helyeken, hol előbb csak zürzavar és ellenségeskedések uralkodtak, s mert végre összébb hozzák az embereket és nemzeteket, hogy közös erővel hasznositsák a természetet és uralkodjanak fölötte.

Csak a módokat kell tökéletesiteni a müveltségnek. Columbus idejében lelkesültség által vezéreltettek a nemzetek, mi uralkodó jellege volt ama kornak; most minden a számitáson nyugszik; akkor erőszakosan akartak téríteni, most az angolok annyira viszik a türelmet indiai birtokaikban, hogy az özvegyeknek férjeik máglyáin megégettetését is elnézik; akkor még a jóravaló ember is iszonyu kegyetlenkedéseket engedett magának természete fensőbbségéről gőgös meggyőződésében; most a gaz is őrizkedik a kihágásoktól azon közvélemény iránti tiszteletből, melly a gonoszságnak olly félelmes organumot nyert a szabad sajtóban. Most a fölfedezések rúgóiul a tudományos vagy emberbaráti érdekek szolgálnak; s ha a régiek kérkedtek ama siciliai királylyal, ki a legyőzött carthagóiaknak egyedüli föltételül az ember-áldozatok megszüntetését szabta, most minden szerződés, melly belső Afrika négerjeivel, vagy az európai fejedelmek közt köttetik, magában foglalja a gyalázatos rabszolgakereskedés eltörlését, mellynek megszüntetésére irányzott törekvéseikben még a visszaélések is megbocsáthatóknak látszanak. Most a gyarmatokra nem erőszakkal, hanem rábeszéléssel, jó példájával, s a fensőbb müveltség befolyásával akarnak hatni; tisztelik a népek egyediségét, s meg vannak győződve, hogy eljövend az idő, midőn a gyermek fölszabadittatik, s az

atyának nem a szolgai karok segélyét nyujtja többé, hanem az értelmiség szabad versenyterére lép vele.

Eléggé ki van mutatva, mennyire csalódnak a nemzetek, ha létöket önzés és kizárásra alapitják, s az emberi neméinek kárával hajhászszák saját érdekeiket. A gőzösök egyébiránt lehetetlenné is tették a gyarmatrendszeri féltékenységet; a czukor, kávé és gyapottali szabad kereskedés, melly most már meg fog engedtetni a gyarmatoknak, emelendi a szabad müvelés előnyeit, s szükségtelenné teendi a rabszolgaságot, miből csak rosz, és pedig mindenkire csak rosz származhatik, mert nincs olly szivjóság, gondos törvény, vagy uri kegyesség, melly elégséges volna ez állapot megjavitására.

A kizárás politikáját tehát a testvéresülés, s a kölcsönös nagylelküség politikája fogja fölváltani; küzdelemre lévén teremtve az ember, folytatandja azt, de nem azért harczoland, hogy embertársát vesse alá, hanem hogy a természetet hóditsa meg. S csak bolygónk föliletének tökéletes kiismerése után remélhetendi rányomhatni a müveltségre a nagyság és átalánosság jellegét.

Ám jól, most még Ázsia, Afrika, China és Uj-Holland közép részei várnak kifürkészésre; s a fontolgató buzgalom, melly napjainkban e földekre irányul, hasonló körülmények által látszik előhirdetettnek, s talán hasonló eredményekkel is fog koronáztatni a Columbus idejebeliekhez. Akkor a lőpor és sajtó találmánya volt uj, most a gőz és villany-delejesség ollyan; akkor a musulman hatalom Spanyolországban bukott meg, most Konstantinápolyban málik szét vagy alakul át; akkor a classikus tanulmányok keltek uj életre, most a keletiek kezdenek virágozni; akkor szülemlett a hitujitás és szilárdultak meg az európai nemzetiségek; azt mi most készül, gyermekeink fogják látni; de bizonyos, hogy a jövőnek sem Luther, sem V. Károly, sem (mint reméljük) Cortes és Pizarro nem lesznek hősei.

FELVILÁGOSITÓ JEGYZETEK

a XIV. könyvhez.

A) 23-ik laphoz.

Amerikának a scandinávok általi fölfedeztetése.

Amerikának a X. században történt fölfedeztetése a világtörténelem egyik legnevezetesebb eseményeül tekinthető, mellynek dicsőségét az utókor nem vitázhatja el a scandinávoktól. Állitásunk bebizonyitására Amerika régi történelmének kivonatával, s az Antiquitates americanae czimü munkában foglalt következő földrajzi, vízirati és természettörténelmi ismertetésekkel szolgálunk.

Grönland már igen tekintélyes európai népességgel birt, s önálló egyházi megyét képezett. A helyett azonban, hogy az e földre vonatkozó számos okmányok tartalmával foglalkoznánk, csak azt jegyezzük meg, miszerint Islandnak a IX. század közepén történt fölfedeztetése, s ugyanannak 868-ban Ingolf, egy század mulva pedig egy északi gazdag és hatalmas családokból alakult gyarmat általi elfoglaltatása, megelőzte Amerika fölfedeztetését. A hajósoknak, kik minden irányban szeldelték az Islandot övező tengert, bizonyára csakhamar meg kellett ismerkedniök Grönlanddal. Ha Island kezdetleges történelmére, e sziget gyarmatositására, s az ott lefolyt eseményekre egy pillantást vetünk, Amerika fölfedeztetése e korszak kalandos kóborlásai és eseményei természetes következményeül fog feltünni.

Rövid foglalatja a scandinávok Észak-Amerikábani utazásainak.

Biörn Heriulfson utj a 986-ban.

Rőt-Eric számüzetvén Islandból, 986 tavaszán Grönlandba ment, s az Ericsfjordban fekvő Brattalidban telepedett le. Ez utjában többen kisérték őt, s névszerint Eriulf, Bard fia is, ki rokona volt Ingolfnak, Island első gyarmatosának. Eriulf Grönland déli részén, Heriulfsnesben ütötte föl tanyáját. Fia Biörn, ki ez időben Norvégországban járt, midőn visszatért Islandba, s meghallotta atyja elutazását, föltette magában követni, s szokása szerint, társaságában tölteni el a telet. Északi széllel valóban utra is keltek; de mivel ködös időben bocsátkoztak az általok különben sem ismert grönlandi tengerre, több napi hajózás után nem tudták, hová jutottak. Midőn az ég kitisztult, erdőkkel fedett, sík- s csak csekély halmocskákkal váltakozó földet láttak, mellyet, minthogy nem felelt meg a Grönlandról nyert leirásnak, oda hagyván, még két napig hajóztak, mig végre egy más sík és erdős földet találtak. Délnyugati széllel tovább menvén a nyilt tengeren, három napi hajózás után emelkedett, hegyes és jéggel boritott földet fedeztek föl. Partjai mellett hajózván szigetnek találták azt; de a helyett, hogy kikötöttek volna, hátat forditván annak, ugyanazon széllel a mély tengerre bocsátkoztak, s négy napig haladván viharos de kedvező irányu szél segélyével, a Grönlandban fekvő Heriulfsnesben állapodtak meg.

Leif Ericson fölfedezései és első telepitvény Vinlandban.

Kevéssel a feljebb emlitett ut után, alkalmasint 994-ben, Biörn látogatást tett Ericnél, Norvégia jarljánál, kinek elbeszélte utazását, s leirta előtte az általa látott ismeretlen földeket. Eric gáncsolta őt a miért több figyelemmel nem vizsgálta meg e különböző helyeket, s Grönlandba visszatérte után egy fölfedezési utra tettek készületeket. Leif, Rőt-Eric fia, megvette Biörn hajóját, s harminczöt embert vett föl arra, kik közt egy Tyrker nevü német is volt, ki sokáig atyjánál tartózkodott, s nagy vonzalmat tanusitott a gyermek Leif iránt. 1000-ben utra kelvén legelőször is azon földet érték, mellyet Biörn legutóbb látott, a hol is horgonyt vetvén, csónakokba ültek és partra szálltak. E földön egy szál füvet sem lehetett észrevenni;

közép részeit mindenfelé jég boritotta; a tengertől a jég-határig terjedő része pedig sziklás fensíkhoz (h e l l a) hasonlitott, miért is Hellulandnak nevezték azt el. Tovább folytatván utjokat a nyilt tengeren, sík és erdős földhöz jutottak, mellynek partjai függőlegesen meredekek voltak, s körülettök fehér homok zátonyok terültek el; e földnek ők Markland (erdős föld) nevet adtak. Észak-keleti széllel ismét utra kelvén, két nap mulva egy, az imént emlitett földtől keletre fekvő szigetet födöztek fel. Behatolván a szorosba, melly e sziget s egy, a tengerbe kelet és északi irányban nyúló félsziget közt találtatott, nyugat felé fordultak, melly irányban az árapály idején sok sekély hely volt. A parthoz közeledvén, olly helyre jutottak, hol a tengerbe egy tóból származott folyó szakadt, mellyen föl a tóba mentek és horgonyt vetettek. E tó mellett ők néhány fa kunyhót ütöttek össze; de aztán elhatározván ott tölteni a telet, tágas házakat emeltek, mellyek később Leifsbudir-nak (Leif házai) neveztettek. Bevégezvén az épitkezést Leif két részre osztotta embereit, kiknek fölváltva kellett honn maradni és kirándulásokat tenni a szomszédságban. A kiküldötteknek azt ajánlotta, hogy ne menjenek nagyon messze, minden este térjenek vissza, és ne hagyják el egymást; s ő maga is járt velök fürkészetek végett. Történt egyszer, hogy a német Tyrker eltünt; Leif tehát mintegy tizenkét embert vévén magához, keresésére indult; de alig tettek néhány lépést, már visszatéröben találták. Eltünése okát kérdezvén tőle Leif, először németül felelt, mit midön meg nem értettek, északi nyelven a következő választ adta: „Nem nagyon messze jártam, mégis egy fölfedezésről értesithetlek titeket; szőlő-vesszőket és gerezdeket találtam.“ S erősitésül fölhozta, hogy szőlő termelő országban született. Leif emberei ekkor hajójukat épitkezési fákkal, sajkájokat pedig szőlő gerezdekkel rakták meg. Leif e földet Vinlandnak azaz bor-földnek nevezte, s tavaszszal indult el onnan, hogy Grönlandba menjen.

Thorwald Ericson utja délibb földek felé.

Leif utja gyakori beszéd tárgya lett. Testvére Thorwald kevéssé kifürkészettnek tartván még e vidéket, Leiftől hajót, embereket és utasitásokat kért, s 1002-ben harmincz emberrel utra kelt. A vinlandi Leifsbudirba jutván, ott töltötték a telet, mi közben halászatból éltek; 1003 tavaszán Thorwald csónakba ültetvén emberei egy részét, délre küldte őket kutatás végett. S valóban találtak is egy sok sziget és zátonyoktól környezett szép és erdős földet, mely-

lyen csak egy kis szabad tér terült el az erdők, a tenger és fehér homok között; emberi nyomot nem lehetett fölfedezni, és semmi sem volt ott található, mi arra mutatott volna, hogy már előbb látogatták azt meg emberek, kivéve egy, fából készült kunyhó-félét, mellyet nyugatra egy szigeten födöztek fel. Ez emberek Leifsbudirba csak öszszel tértek vissza.

A következő 1004-ik év nyarán Thorwald hajójával keleti, azután északi irányban haladva, egy tekintélyes fokon ment túl, melly egy öblöt födött, s mellyet ő Kialarnes, azaz hajó-gerincz foknak nevezett el. A szárazföld keleti partjait követve a közeli öblök torkolatai mellett hajózott el, s egy, a tengerbe nyúló előhegyhez ért, melly egészen fákkal volt födve. Itt kikötött társaival, s körültekintvén, igy kiáltott fel: „Ah milly gyönyörü föld, itt fogok én letelepedni.“ A hajóra szállás perczében az előhegy lábánál három csónakot vettek észre, mellyek mindenikében három skrelling azaz eszkimó volt. Nyolczat megöltek, de a kilenczedik elfutott csónakjával. Néhány perczczel erre egy csapat eszkimó jött ki az öbölből, s tartott feléjök, kik karózattal igyekeztek hajóikat védeni. Az eszkimók ostromolták őket egy ideig, azután eltávoztak. Thorwald egyik karját nyil érte, s látva, hogy a seb halálos, igy szólt társaihoz: „A lehető leggyorsabban távozzatok el innen, hanem engem előbb vigyetek az előhegyre, hol ugy látszott nekem, jó lett volna lakni. Ama szavam látnoki volt, s talán szükséges lesz egy kis ideig ott maradni. Ott eltemetvén engem, sirom fölé, fejemhez és lábamhoz keresztet állitsatok, s e helyet ezután Krossanesnek nevezzétek.“ Ezt mondván meghalt; rendeleteit végrehajtották társai, azután pedig Leifsbudirba tértek vissza a többiekhez, s ott töltötték a telet; de a következő 1005 tavaszán Grönlandnak vették utjokat, hogy megvigyék a fontos hirt Leifnak.

Thorstein Ericson szerencsétlen vállalata.

Thorstein, Eric harmadik fia, elhatározta Vindlandba menni, hogy fölkeresse testvére holt tetemeit. Fölszerelvén tehát Thorwald hajóját huszonöt erős és ügyes embert szedett össze, s tulajdon nejét Gudridát is magával vitte. Egész nyáron a tengeren bolyongván, a nélkül, hogy tudnák hol vannak, a tél első hetének végén Lysufjordba vetődtek, melly gyarmat Grönland nyugati részén feküdt. Ott azonban Thorstein meghalt a tél folytán, neje pedig tavaszszal Ericsfjordba tért vissza.

Thorfinn telepitvénye Vinlandban.

1006 nyarán két islandi hajó érkezett Grönlandba Thorfinn vezénylete alatt, ki Karlsefne melléknevet viselt, melly szó olly embert jelent, kinek rendeltetése nagygyá lenni. Ez jó családból való, gazdag, hatalmas ember volt, s ősei közé dánokat, norvégeket, islandokat, skótokat számitott, kik közöl egynémellyek királyok vagy királyok ivadékai voltak. Kiséretében volt Snorro Thorbrandson, szintén kitünő család ivadéka. A másik hajót Breidefjordi Biörn Grimolfson, és Austfirdiri Thorhall Gamlason kormányozták. A karácsont Brattalidban ünnepelték. Thorfinn beleszeretett Gudridába, s megkérvén őt Leiftől, ugyanazon télen nőül vette. A vinlandi út, miként előbb ugy most is közbeszéd tárgya volt, s Thorfinn, engedve neje és barátai kéréseinek, elhatározta magát arra.

1007 tavaszán három hajóval indultak el, mellyek egyikét Karlsefne és Snorro, másikát, sajátjokat, Biörn és Thorhall, a harmadikat pedig (ugyanazt, mellyen Thorbiörn, Gudrida atyja ment Grönlandba) Thorwald, Rőt-Eric természetes leányának, Freydisának férje, kormányozta. Ennek födélzetén egy Thorhall nevü ember is volt, ki Ericnél nyáron vadászi, télen háznagyi minőségben sokáig szolgált, s igen jól ismerte Grönland benépesitett részét. E három hajón százhatvan ember, s azonkivül mindenféle állatok találtattak, mert szándékuk volt, ha csak lehet, gyarmatot alapitani ott. Először Westerbydge, azután Biarneybe (Disko) érkeztek. E szigettől délnek Helluland felé vették utjokat, hol sok rókát találtak; innen ismét délnek tartva két nap alatt Marklandba jutottak, melly föld lepve volt erdőkkel és vadakkal. Azután délnyugatra hajóztak és Kialarnesbe érkeztek, hol nyomnélküli pusztákat, hosszu de keskeny folyókat, és Furdustrandirnak elnevezett homok halmokat találtak. Áthatolván ezeken, a föld öblök által szakadozott kezdett lenni. Társaságukban két, Hake és Hekia nevü skót is találkozott, kiket Olaf Tryggvason, Norvégia királya adott Leifnek, s kik igen merész kalandorok voltak. Ezek azon utasitással tétetvén partra, hogy délnyugatra menjenek és fürkészszék ki a földet, három nap mulva viszszatértek, vad szőlő-gerezdeket és kalászokat hozván magukkal. A hajósok egész addig folytatták utjokat, hol a tenger egy mély öblöt képezett. Ez öblön kivül egy sziget feküdt, melly mellett, mint szintén az öbölben is igen sebesek voltak a tengerömlések. E szigeten olly nagy számmal tenyésztek a dunnaludak, miszerint egy lépést sem lehetett tenni a nélkül, hogy tojásaikra ne hágott volna az

ember. E szigetet ők Straumei-nek (tengerömlések földje), az öblöt pedig Straumfjordnak (tengerömlések öble) nevezték. Itt ők partra szálltak, s megtették a szükséges intézkedéseket, hogy ott tölthessék a telet. E föld kimondhatlanul szép volt, miért is minden idejöket csak annak kifürkészésére forditották.

Thorhall innen Vinlandot fölkeresendö északra, Karlsefne ellenben dél-nyugatra akart menni. Thorhall nyolcz emberrel különválván túlment Furdustrandiron és Kialarnesen; azonban erős nyugati szél által Irland partjaira vettetett, hol, egynémelly kereskedők elbeszélése szerint, összes embereivel együtt elfogatott, s rabszolgai munkákra kényszerittetett. Karlsefne, Snorro, Biörn, s a személyzet többi része (százötvenegy ember) nyugatnak tartottak, s olly helyre jutottak, hol egy tóból eredt folyó ömlik a tengerbe. Ők e folyón, mellynek torkolata mellett egy csoport nagy sziget volt, a tóba mentek föl, s a földet Hopnak nevezték. A síkon vad gabona mezőket, a halmokon szőlöt találtak. Egy reggel több csónakot láttak, s békés jelek által közeledésre igyekeztek birni a benszülötteket, mit ezek meg is tettek, bámulattal szemlélvén öket. E benszülöttek feketék, piszkosak, kuszált hajúak, nagyszemüek és lapos arczuak voltak. Miután keves ideig bámulták volna az idegeneket, délnyugatnak, a fokon tulra eveztek. Karlsefne és társai az öböl magaslatán épitették lakaikat, s ott töltötték a telet. Hó nem esett, s a marhák kint legelhettek. 1008 elején egy reggel ismét sok csónakot láttak érkezni délnyugatról. Karlsefne egy magasra emelt fehér paizszsal béke jelt adott, mire a vadak rögtön kiszálltak, s megkezdték a cserét. Tetszésöket főleg a veres posztó nyerte meg, miért cserébe böröket, és szürke szücsárúkat adtak. Lándzsákat és kardokat is szerettek volna vásárolni, de Karlsefne és Snorro nem engedték azokat eladni. Egy egészen szürke prémbőrért ezen skrellingek egy arasz szélességü posztó darabot kaptak, mellyet fejök körül csavartak. A kereskedés illy módon folyt egy ideig; de a scandinavok látván, hogy fogyatékán van posztójuk, egy ujjnyi szélességü darabokra szabdalták azt; s a skrellingek e darabkákat ép olly, söt még nagyobb áron is megvették mint az előbbieket. Karlsefne a nők által tejet és kenyeret adatott nekik, s a skrellingek annyira megkedvelték ez élelmi szereket, hogy többé nem törödve a posztóval és egyéb árúkkal, csak étvágyuk kielégitésére gondoltak. E kereskedés közben történt, hogy egy bika, mellyet Karlsefne vitt oda, iszonyúan bögve jött ki az erdőből. Hallván ezt a skrellingek nagyon megfélemlettek, s csónakjaikba vetvén magukat dél felé evez-

tek. Ez időben Gudrida, Karlsefne neje egy gyermeket szült, ki Snorro nevet kapott.

A következő tél kezdetén a skrellingek nagyobb számmal és ellenséges szándékkal tértek vissza, iszonyú kiáltozásokat hallatván. Karlsefne a veres paizst tüzette ki; a két csapat közeledett egymáshoz, s megkezdődött a harcz. A skrellingek nyilzáporral fogadták elleneiket, s azonkivül bizonyos parittya féle eszközt is használtak; ugyanis súlyos, égszinü golyókat erősitvén rudak végére, azokat dobálták Karlsefne emberei közé, melly golyók leestökben igen nagy zajt okoztak. A scandinávok megfélemlettek, s a folyó mentében visszavonultak. Freydisa kilépett lakából, s futni látván őket, igy kiáltott utánok: „Hogyan futhattok ti bátor férfiak egy maroknyi nyomorult nép előtt, mellyet barmokként leölhetnétek? Ha nekem fegyvereim volnának, jobban tudnék nálatoknál harczolni!“ Látva, hogy nem hallgatnak rá, utánok akart menni, de terhessége akadályozta őt; mindazáltal elérte őket az erdőben, hol Thorbrand Snorrason hulláját, ki fején egy lapos kővel sujtatott agyon, s mellette kivont kardját találta. Freydisa fölvette e kardot, s védelmi állásba tévén magát, meztelen mellel forgatta kardját az ellenséggel szemben. E fegyveres nő látása félelmet öntött a benszülöttekbe, miért is csónakjaikhoz térvén vissza hirtelen elfutottak. Karlsefne és társai nem győzték eléggé dicsérni Freydisa bátorságát; de belátván, hogy ha tovább is ott maradnának, ki lennének téve a benlakók támadásainak, elhatározták visszatérni saját földeikre.

Keletnek hajózván, s megérkezvén Straumfjordba, Karlsefne egy hajóval Thorhall keresésére indult. Kialarnestől északnak nyomulván elő, később észak-nyugatra fordúlt, s balra hagyta a földet. Mindenfelé csak erdőket, s egy nyilt tért sem látott; Hop magaslatai, s azok, mellyek onnan láthatók voltak, egyetlen hosszu lánczolatot képeztek. A hajósok Straumfjordban töltötték a telet; ekkor Snorro, Karlsefne fiacskája, három éves volt. Midőn Vinlandból elindultak, déli szél fútt; Marklandba érkezvén, s öt skrellinggel találkozván, két fiút fogolylyá tettek közölök; s elvivén magukkal az északi nyelvre tanitották, s megkeresztelték őket. E két gyermektől megtudták, hogy atyjok Uvaege, anyjok Wethilldinek neveztetett, hogy a skrellingek király által kormányoztattak, s a királyok közől egyik Avaldamon, egy másik Valdidida nevel viselt; hogy földjökön nincsenek házak, hanem földalatti üregekben laknak.

Biörn Grimolfson a nagy szelek által egészen Irland tengerére sodortatott, s bizonyos férgektől annyira meglepett helyre ju-

tott, miszerint hajója végkép haszonvehetlenné lett; a személyzet közől csak nehányan menekültek meg egy bálna zsir kátránynyal bekent csónakon, melly kenőcs hathatós szer volt ama férgek ellen. Karlsefne folytatta utját Grönland felé, s Ericsfjordba érkezett.

Freydisa, Elge és Finnboge utja. — Thorfinn telepitvénye Islandban.

Ugyanazon 1011 nyarán egy norvég hajó érkezett Grönlandba Elge és Finnboge, austfirdiri island testvérek vezetése alatt, kik a következő telet Grönlandban töltötték. Freydisa azon ajánlatot tette nekik, hogy elvezeti őket Vinlandba, ha megfelezik vele az ut jövedelmeit. Ezek beleegyeztek, s abban állapodtak meg, hogy mind két fél harmincz erös férfiuval járuljon a vállalathoz; de Freydisa öt emberrel többet vitt magával, kiket rejtve tartott. 1012-ben Leifsbudirba érkezvén, ott töltötték a telet. Freydisa viselete egyenetlenséget szült a vállalat főnökei között, s áskálódásaival rá birta férjét a két testvér és társaik legyilkolására. E gyalázatos gyilkosság után Grönlandba tért vissza, hol Thorfinn csak jó szélre várt, hogy Norvégiába menjen át. Hajója olly gazdagon meg volt rakva, miszerint azt mondták, hogy Grönlandból még soha sem szállittatott olly nagy teher. Mihelyt a szél kedvezően kezdett fúni, Thorfinn rögtön kifeszitette vitorláit s Norvégiába jutván, ott telelt, mi közben eladogatta árúit. A következő évben, épen midőn Islandba utazandó, hajóra akart szállni, egy német érkezett oda Bremából, ki a mausur-nak nevezett vinlandi fából vásárolt egy darabot, s fél ezüst márkával fizette azt. Karlsefne a legközelebbi évben (1015) Islandba érkezvén, Skagefjordban, az Északi-kerületben megvette Glaumboe földét s ott töltötte élete hátralévő részét. Utána Snorro, Amerikában született fia lakta azt. Midőn Snorro megnősült, anyja Rómába zarándokolt; azután pedig fia házába tért vissza Glaumboeba, hol egy templomot épittetett, s még sokáig élt elvonulva a világtól. Karlsefne fiától számos és jeles tagokkal ékeskedő ág származott, mellyből Thorlak Runolfsont, Scalhot püspökét emlitjük, ki 1085-ben született Alfridától Snorro leányától. Neki köszönhetjük Island legrégibb egyháza codexét, melly 1123-ban tétetett közzé. Valószinü, hogy ez, általunk tárgyalt utra vonatkozó részleteket is ő szedte össze.

Földleirás és Vizirat.

Szerencsére e régi útleirásokban nem csak földirati hanem ha-

józási és csillagászi értesitésekkel is találkozunk, mellyek segélyével könnyebben meghatározhatjuk a helyek fekvését. A hajózási tények, bár eddig senki sem ügyelt azokra, különös fontossággal birnak, mert tudatják a hajók gyorsaságának minémüségét, s napról napra meghatározzák a részletes távolságokat. A Landnama s egynémelly más islandi földirati munkákban lerakott ismertetésekből ki lehet számitani, miszerint egy napi hajózási út 27—28 földrajzi, dán vagy német mérföldet tett, melly mérföldekből tizenöt megy egy fokra. A később Litla Hellulandnak (kis Helluland) nevezett Helluland szigettől Biörn délnyugati széllel négy nap alatt ért a Grönlandban fekvő Heriulfsnes-hez (Ikigeit). Az e fok és New-Foundland közti távolság mintegy 150 mérföldnyi (miglia), melly szám meglehetősen egyezik a Biörn által megtett út hosszával, ha tekintetbe veszszük a szél hevességét, melly öt hajtotta.

Újabb leirások úgy állitják elő e szigetet, mint egy, részben kopár és lapos, kisebb nagyobb terjedelmü sziklákból álló földet, melly sziklákon sem fák sem cserjék nem nőnek, miért is barrens-eknek neveztetnek. Ez elnevezés egyértelmü a hellur névvel, mellyet a régi scandinavok adtak e szigetnek.

Markland Hellulandtól délnyugatra három hajózási napi távolságra (80—90 mfld, miglia) fekszik, s ugyan egy Uj-Skocziával, mellynek ujabb leirása egyezik azzal, mellyet a scandinavok Marklandról adtak. E félsziget átalában alacsony; a tenger-part sik és csekély emelkedettségü; a partvidékeken fehér sziklák láthatók. „A föld alacsony és fehér homok sziklákkal födött, mellyek jól kivehetők a tengerről“ mondja W. Norrie New Americain Pilot czimü munkájában; s egy más amerikai tengerészeti munkában azt olvassuk, hogy: „a partok mellett igen fehér homok zátonyok vannak.“ Uj-Skóczia, Uj-Braunschweig és Alsó-Canada, melly beljebb esik, és melly a régi Marklandhoz tartozónak tekintethetik, majdnem egészen végtelen erdőségekkel vannak boritva.

Vinland két hajózási nap távolságra (54—60 mtfld, miglia) esett Marklandtól délkeletre. Sabbia foknak Cod fokhozi távolsága a régi hajózási munkákban (W. by S.) mintegy hetven league-re van téve (körülbelől 52 mf. miglia). E partok leirása egyezik Biörnéval, s a keletre fekvő szigetben, melly a kelet és északra nyuló félszigettel képezte a szorost, hová Leif befutott, Nantucketet ismerték fel. A scandinavok sok sekély helyet találtak ott, mit a napjainkbani hajósok is megerősitenek, kik szintén sok ott található homok zátonyról és se-

kély helyekről beszélnek, s azt mondják, hogy a szoros egy elmerült föld képét nyujtja.

Kialarnes neve a Kiorl hajógerincz és nes fok szókból van összetéve; s igen valószinüleg azon hasonlatosságból vette eredetét, melly e fok s a hajógerincz, különösen pedig a scandinavok által használt hosszu hajók gerinczének alakja közt vehető észre. E Cod fok bizonyosan az indianok Naus-etje volt, melly némelly ujabb földirók szerint a kürthöz, mások szerint a puskához hasonlit. A scandinavok nyomtalan pusztákat, hosszu, keskeny partokat, és különös kinézésü halmokat találtak ott, mellyeket Furdustrandirnak azaz csodálatos partoknak neveztek el (furda csoda, bámulatos dolog, strand part). Hasonlitsuk össze e fok leirását azzal, mellyet Hitchcock a Report on the Geology of Massachusett ujabb időbeli szerzője adott: „A homok halmok, mellyek nagy részben vagy egészen nélkülözik a növényzetet, különös sajátosságuk által ragadják meg figyelmünket (forcibly attract the attention on account of their peculiarity). Midőn a fok végrészéhez közeledtünk, még inkább növekedett a homok s a talaj terméketlensége, s némelly helyeken csak beduin csordákkal kellett volna találkozni, hogy Arabia vagy Libya sivatagain képzelje magát az ember.“ Egy különös tünemény, melly e fokon észlelhető, talán első okul szolgált e földnek adott névre. Ugyanazon iró igy adja azt elő: „A fok sivatagain keresztüli utamban egy különös eredményét észleltem a délibábnak. Orleansban például ugy látszott, mintha három vagy négy foknyi szöglet alatt mentünk volna föl, s csak akkor győződtem meg tévedésemről, midőn hátra tekintvén hasonló emelkedettségben láttam a már megtett útat.“ Nem teszek kisérletet okát adni e láttani csalódásnak, csak azt jegyzem meg, hogy e tünemény talán egytermészetü azzal, melly Humboldtot Venezuela pampáin meglepte „Körülöttünk (mondja ő) minden sik az ég felé látszott emelkedni.“ Egyébiránt a név, mellyet a scandinavok ama három folyónak, Nauset Beach, Chatham Beach, Monomoy Beach, adtak, igen jól van eltalálva.

A nagy Gulfstreamnek nevezett, melly a Mexicói-öbölből jő ki, s Florida, Cuba és a Bahama szigetek mellett megy el, tovább északnak veszi utját, s egyközü irányban halad Észak Amerika keleti partjával; e tengerömlés, mellynek ágya, mint mondják, előbb közelebb volt a parthoz, több ágra szakad ép azon helyen, hol Barnstable félsziget megtöri azt délről jöttében. A régi scandinávok Straumfjordja alkalmasint Buzzard öblével, Straumey pedig Marta Vineyard-jával azonos, jóllehet az utóbbi, tekintve az ott talált tojások nagymennyi-

ségét, inkább megegyezik a nevezett Vineyard szorosának bemeneténéli szigettel, melly most ugyanazon okból Egg Islandnak azaz tojásföldnek neveztetik.

Krossanes alkalmasint Gurnet végpontja lesz. Kétség kivül északra esett kissé a Karlsefne által akkoriban megközelitett földtől, midőn látta a hegyek lánczolatát, mellyet ugyanegynek állitott lenni azzal, melly egészen ama földig nyult, mellyben mi a Hop (H o p e) nevü helyet véljük fölismerni.

A h o p szó island nyelven kis öblöt jelent, mellyet egy a benföldről jövő folyó s a tenger öble, vagy maga azon föld képez, melly ez öblöt övezi. E ténynek megfelel a Mount-Hop vagy Mont-Haup öböl, miként az indianok nevezik; ez öblön keresztül ugyanis a Taunton folyó megy, melly a tengerből a Seaconnet szorosba ömlő vizekkel a keskeny de hajózható Pocasset folyó által egyesül. Leifsbudir Hopban feküdt. Beljebb, s alkalmasint az indianok által Mont-Haupnak nevezett szép emelkedésen épitette Thorfinn Karlsefne lakait.

Égalj és talaj.

A régi iratok némi, eléggé jellemző ism ertetésekkel szolgálnak az égaljat, a talaj minőségét s következésképen a termékeket illetőleg is. Az égalj olly szelid volt, miszerint nem látszott szükségesnek téli takarmányt gyüjteni barmaik részére, minthogy soha sem lévén ott fagy, a fü alig hervadt meg. Ugyanilly kifejezéseket használ e föld leirásában Warden is: „Légmérséklete (úgymond) olly szelid, hogy a növényzet ritkán szenved a hideg vagy szárazság miatt. Amerika paradicsomának neveztetik e föld, mert fekvését, talaját és égaljat tekintve minden más földeket felülmul.“ Tauntonból Newportba menve a Taunton folyón, s a Mount-Hope öblön keresztül, az utazó, mondja Hitchcock „nagyszerü szinhelyeket, gyönyörü látpontokat, s mosolygó kinézésü vidékeket talál; az azokhoz füződő történelmi emlékek lekötik a figyelmet, s elbüvölik a lelket.“ Ez észrevétel régibb időkre alkalmazható, s nem azokra, mellyekre Hitchcock gondolt, midőn e sorokat irta.

Illy természetü föld bizonyára méltán mondathatik jónak, miként a régi scandinavok nevezték (I t g o d a). Ők ott nagyra becsült s olly termékeket találtak, mellyeket az ő hideg országuk majdnem egészen nélkülözött.

Termékek. — Természettörténelem.

A szőlő mivelés nélkül termett, mit Bremai Ádám is bizonyít

(quod vites ibi sponte nascantur), ki ugyanazon XI. században élt. Ez idegen szerző azt beszéli el, amit hallott, azonban nem kósza hir, hanem a dánok hiteles értesitése nyomán, s mint tekintélyre Dánia királyára, Sveno Estritson, Nagy-Kanut unokájára hivatkozik. Ismeretes dolog, hogy most a szőlő igen közönséges e földön. A gabona szintén magától termett. Midőn az europaiak megérkeztek, kukoriczát is találtak, mi ott indiai buzának neveztetett (Indian corn); az indianok ezt, a nélkül, hogy vetették volna, begyüjtvén, földalatti üregekben tartották, s egyike volt főbb tápszereiknek. A Kialarnessel szemközt fekvő sziget növényzetén méz harmatot lehetett s lehet még most is szedni. A mauzur ritka szépségü fa, s alkalmasint egy faja az acer rubrum vagy acer saccharinumnak, melly ott tenyészik, s madár szemnek (bird's eye) vagy fodros acernek (curled mable) neveztetik. Épületfának használták.

Az erdőségben mindenféle állatok nagy számmal voltak képviselve, miért is a vadászni szerető indiánok legtöbbre becsülték e vidéket; most az erdők nagy részt ki vannak vágva, s a vadak más részekre vonultak vissza. A scandinavok czoboly bőröket (safvali) s más mindenféle szűcsárúkat szereztek csere utján a benszülöttektől, mellyek még most is igen fontos kereskedelmi czikkül szolgálnak. A szomszéd szigetek gazdagok voltak madarakban, s különösen dunna ludakban (eidor), mellyek még most is találhatók ott; miért is e szigetek legtöbbjei Egg Island (tojás sziget) nevet kaptak. A tenger és folyók bővelkedtek halakban; és ugyan a folyókban főleg a kitünő lazaczra (lax) a tenger partjai körül pedig bálnákra, nevezetesen a reidr-re (balena physalus) halásztak; továbbá árkokat ástak azon földek végén, mellyeket a tenger magasabb állásában öntözött, s midőn aztán a viz visszahuzódott, csukákat (helgir fiskar) fogtak. E föld ujabb leirásai is azt mondják, hogy minden folyó bővelkedik halakban, s hogy a tengerpartok körül mindenféle faj gazdagon van képviselve. Többek közt a folyókban a lazaczot, a tengerben a csukát emlitik. A bálna-halászat még nem régiben is fő iparág volt, különösen a szomszéd szigetekre nézve. Hihető, hogy Whale Rock (bálna szirt), miként egy a partokhoz közel fekvő szirt neveztetik, e körülménynek köszönheti nevét.

Csillagászat.

A régi iratokban megőrzött földirati és hajózási okmányokon kivül, e kéziratok egyikében, egy csillagászati mutató táblát is találunk,

mellyben az mondatik, hogy a nap és éj még egyenlőbbek ott, mint Grönland vagy Islandban, s hogy a legrövidebb napon a nap hét óra harmincz perczkor kelt föl, s négy és fél órakor nyugodott le. Ez észrevétel szerint az érintett föld a szélesség 41° 24' 10" alá esik. Seaconnet Point, s Connecticut Island déli foka a szélesség 41° 26', Point Judith pedig a 41° 23' alatt van. E három fok környezi a most Mount-Hop-Bay, s a régiek által Hopsvatn-nak nevezett öböl bemenetét. E csillagászati észlelet tehát szintén ugyanazon vidékre mutat, mellyet az általunk előbb mondottak jelzettek.

Délibb földek fölfedeztetése.

A Thorwald Ericson által 1003-ban Leifsbudirból Dél partjai megvizsgálása végett kiküldött expeditio hihetőleg látta Connecticut és New-York, mint szintén Uj Jersey, Delaware és Maryland partjait is. E partoknak a régiek által adott leirása egyezik az ujabb utazókéval.

Are Marson tartózkodása Nagy Irlandban.

Az eszkimók egy időben sokkal délibb vidékeken laktak, mint jelenleg, miként ez régi okmányokból kitünik, s a délen talált régi csontvázak is megerősitik. E különös körülmény megérdemli, hogy figyelmesebb vizsgálat alá vétessék. Az eszkimók által Vinland közelében lakott földdel átellenben egy másik föld volt, hol, elbeszélésök szerint, egy nép lakott, melly fehér ruhát viselt, kiáltozott, s rudakkal járt, mellyek végére posztó darabok voltak aggatva. A régi szerző azon véleményben van, hogy itt Hvitramannaland (fehér emberek földe) máskép Irland it mikla azaz Nagy-Irlandról van szó. Észak-Amerika e része hihetőleg azon földnek felel meg, melly a Chesapeak öböltől délre terül el, s északi és déli Carolinát, Georgiát és Floridát foglalja magában. A savan (Shawannos)-indiánok közt, kik körülbelöl egy századdal ezelőtt költöztek ki Floridából, s kik most Ohio államban vannak letelepedve, azon igen fontos hagyomány élt, miszerint Floridát már előbb fehér nép lakta, melly vas eszközöket használt. A régi okmányokból itélve, e népnek irlandi keresztény gyarmatosoknak kellett lennie, kik az 1000-ik év előtt telepedtek ott meg. Are Marson, a reykianok hatalmas főnöke Islandban, 983-ban egy zivatar által e partokra vettetett, és ott megkereszteltetett. E tényt Rafn, Are kortársa, beszéli, ki Limerik hajósa melléknevet viselt, melly város Irlandban van, hol sokáig tartózkodott. Are Frode, jeles

islandi tudós, a Landnama szerzője s Are Marson negyed fokú utóda beszéli, miszerint Are ismeretes volt Hvitramannalandban, honnan nem engedték eltávozni, de nagy tiszteletben tartották. E tényt ő nagybátyjától Thorkel Gellersontól hallotta (kinek bizonysága, mondja ő, teljes hitelt érdemel), ez pedig egynémelly islandiak által jutott annak tudomására, kiknek Thorfinn Sigurdson, az Orcádok jarlja beszélte. Ez elbeszélésből kitünik, miszerint amaz időkben a nyugati földek (Orcadok vagy Irland) összeköttetésben állottak Amerika ezen részeivel.

Biörn Asbrandson és Gudleif Gudlögson utja.

Nincs kétség benne, hogy Biörn Asbrandson, ki Breidvikingakappe előnevet viselt, élete utolsó részét ugyanezen vidékeken töltötte. Ő a Palnatoke által vezényelt jomsbourgi harczosok hires csapatába vétetett fel, s mint illyen részt vett a jomsvikingek ellen Svédországban vivott fyrisvalli ütközetben. Thurida Frodo, Snorro Gode növéréveli viszonya megnyerte részére e hatalmas ember barátságát, s egyszersmind hazája végképi elhagyására birta őt. 999-ben a Sniofelsnesben fekvő Hraunhoefenből indult el észak-keleti széllel. Gudleif Gudlögson, Thorfinn testvére s a hires történész, Snorro Sturleson őse, egy kereskedelmi utat tett Dublinba; oda hagyván e várost Islandba szándékozott menni, s nyugatnak tartott; azonban e sziget körül észak-keleti szelek által lepetett meg, mellyek a nyilt tengeren dél-nyugatra hajtották őt, s a nyár derekán egy igen nagy kiterjedésü, de neki ismeretlen földhöz jutott. Kiszállása perczében több százra menő benszülöttek jöttek eléje, kik megrohanták, embereivel együtt elfogták és megkötözték. Egybegyülvén, hogy határozzanak az idegenek sorsa fölött, azon tanácskoztak, megöljék-e őket, vagy rabszolgákként eladják. A tanácskozás közben egy csapat ember jelent meg zászlóval, melly csapatot tisztes külsejü öreg és ősz férfiú követte. Az értekezés félbe szakittatott, s abban állapodtak meg, hogy az érkezett öreg döntse el az ügyet, ki nem volt más, mint Biörn Asbrandson. Ez magához szólitotta Gudleifet, s észak nyelvén intézvén hozzá szavait, kérdezte honnan jött. Mire midőn Gudleif islandinak mondta volna magát, Biörn régi islandi ismerőseiről, különösen pedig kedvelt Frodo Thuridája- s annak fiáról, Kiartonról kezdett kérdezősködni, kit tulajdon fia gyanánt tekintett, s ki akkor Frodo birtokosa volt. A türelmetlen benszülöttek sürgetvén a határozatot, Biörn kisérői közöl tizenkettőt választott ki tanácsosokul, kikkel miután okoskodott volna, Gudleifhez közeledvén azt mondta, hogy a benszülöttek rá bizták

ügyének eldöntését. Élve hatalmával, szabad lábra állitotta a foglyokat, de, jóllehet az év már nagyon előhaladt, rögtöni elutazásra sürgölte őket, mert, hozta fel okul, a benszülöttek gonoszak és féltékenyek lévén, könnyen megsértetteknek hihették volna magukat jogaikban. Gudleifnek Thurida részére egy arany gyürüt, Kiarton számára pedig egy kardot adott át, s megkérte őt, tanácsolná barátainak, ne jöjjenek többé e földre, mert ő öreg lévén, nem élhet már sokáig. E föld nagy kiterjedéssel, de kevés kikötőkkel birt, s a hajósok azon veszélynek voltak kitéve, hogy mint ellenségek fogadtatnak a benszölöttek által. Elutazván Gudleif, Dublinba tért vissza, s ott töltvén a telet, a következő évben Islandba ment, hol átadta a rábizott ajándékokat, és senki sem kételkedett a fölött, hogy a feljebb emlitett öreg ember valóban Biörn Asbrandson volt.

Erik püspök utja Vinlandba.

Bizonyosnak tekinthető, miszerint Island és Vinland sokáig érintkezésben álltak egymással ez időszak után, jóllehet a régi leirások, mellyekben Grönlandról van szó, semmi határozott értesitést nem nyujtanak arról. Ismeretes dolog, miszerint a grönlandi Erik püspök, azon vágytól ösztönöztetve, hogy megtéritse a gyarmatosokat, vagy megerősitse őket a keresztény hitben, 1121-ben Vinlandba utazott. Nincs tudomásunk ez ut kimeneteléről, de az elbeszélésben használt kifejezésekből látjuk, hogy valóban megérkezett Vinlandba, hol, mint hihető, le is telepedett. Az ő utja egygyel több bizonyiték arra, hogy a két föld folytatta egymással összeköttetéseit.

Amerika északi vidékein történt fölfedezések.

Az időrend szerinti első eseményt, mellyről a régi iratok emlékeznek, egy, a Grönlandban lévő Gardar egyházmegye néhány papja által Észak-Amerika vidékein 1266-ban tett fölfedezési ut képezi. Ez értesités bizonyos Halldor nevü pap által egy másik, Arnald nevezetü höz irt levélben található, melly utóbbi eleintén Grönlandban lakott, azután pedig Nagy-Lagabaeter norvég király káplánja lett. Ez időben majd minden tekintélyesebb grönlandinak voltak hajói, mellyeken északra szoktak járni vadászat vagy halászat végett. Az általok látogatott északi vidékek Nordrsetur-nak, a főbb állomások pedig Greipar és Kroksfjardarheidi-nek neveztettek. E helyek elsőjének Discotól délre kellett feküdnie ; de egy, Kingiktorsoak nevü, az északi szélesség 72° 55' alatt fekvő szigeten 1824-ben talált run kő mutatja, hogy a grönlandok még messzebb is hatoltak északra. A másik ál

lomás északra esett az előbbitől. Az említett papok czélja a legészakibb, következésképen Kroksfjardarheidinél is távolabbi vidékek meglátogatása volt, melly nevezett helyen a grönlandiak téli szállásukat tartották, s hazájokból egyenesen oda szoktak hajózni. Elutazván Kroksfjardarheidiből déli szél kapta meg, s olly nagy sötétség fogta körül őket, hogy kénytelenek voltak magukat a hullámok kényére bizni; midőn világos lett, nem nagy távolban sok szigetet, fókát, medvét és bálnát vettek észre. Délről menvén az öbölbe, amennyire csak a szem hatott, mindenfelé jeget láttak, s a talált nyomokról fölismerték, hogy a skrellingek már lakták e földet, mellyhez azonban ők a medvék miatt nem közelithettek. Három napi utat tettek tehát viszszafelé, s ismét skrellingek nyomaira akadtak egy Snioffel (hóhegy) nevü hegytől délre fekvő nehány szigeten. Sz. Jakab napján délre fordultak, s egész napon át Kroksfjardarheidi partjai hosszában eveztek; e vidéken éjjel fagyott, de a nap éjjelnappal a láthatáron volt, s délben olly alant állott, hogy ha az ember egy hat evezős csónakban a lapos part felé nyujtózva keresztben feküdt, a partnak napellenes árnya arczára vetődött; éjfél tájban azonban ép olly magasságra emelkedett, minőt nálok a grönlandi gyarmatban szokott elérni észak nyugati legfentebb állásában. Innen Gardarba tértek vissza.

Kroksfjardaheidit, miként mondottuk, rendesen látogatták a grönlandiak. E név mutatja, miszerint az öböl kopár magaslatok által környeztetett, s az utleirásokból itélve, föl kell tennünk, hogy igen nagy terjedelemmel birt az, és több napot vett igénybe áthajózása. Tudva van, miszerint a hajósok ez öbölből vagy szorosból egy másik tengerbe és egy belső öbölbe mentek át, honnan a visszatérés nehány napba került. Ami a szent Jakab napon tett észleletet illeti, az egyikből semmit sem lehet következtetni: mert nem határozhatván meg a csónak mélységét, vagy jobban mondva az ember által elfoglalt helyzetet, s a lapos part emelkedetségét, nem határozhatjuk meg a csónak felső része által az ember arczával képezett szögletet sem, melly szöglet a sz.-Jakabi, vagyis jul. 25-iki nap déli magasságát adná. Ha megengedjük, ami igen valószinü, hogy e szöglet 33° volt, a helynek, mellyről itt szó van, a 75-ik északi szélességi fok alatt kell lennie. Nem lehet föltenni, hogy a szöglet szélesebb volt, s következésképen nem jelez délibb földet. A második észrevétel kielégitőbb eredményre vezet. A XIII. században jul. 25-én a nap elhajlás + 17° 54', a nappálya ferdesége pedig 23° 32' volt. Megengedve, miszerint a gyarmat, s különösen a gardari püspöki székhely az Igaliko öböltől északra, — hol egy tágas egyház és sok más épületek romjai még most is mu-

tatják egy gyarmat főszékhelyét, — s következésképen az északi szélesség 60° 55' alá esett, e szigeten a napnak magassága észak-nyugatra a nyári nap-állás (solstitium aestivum) idején 3° 40' volt, mi összeüt a napnak sz. Jakabkori éjféli magasságával a 75° 46' egyenközű vonal alatt, melly egy kevéssé északra, vagy igen közel esik a Wellington csatorna szélessége alatt fekvő Barrow szoroshoz. A grönlandi papok fölfedezési utja tehát tökéletesen megfelel annak, melly napjainkban nagyobb gonddal hajtatott végre, s mellynek távolságait Parry Vilmos, Ross János, Ross Clark Jakab és sok más angol utazók határozták meg, ép olly merész a milly veszélyes vállalataik közben.

New-Foundland már az islandok által fölfedeztetett.

E fölfedezés Adalbrand és Thorwol Helgason islandi papok által tétetett, kiknek nevei eléggé ismeretesek hazájok történelmében azon állásról, mellyet az Eric Praestehader (papok ellensége) norvég király, s a papság közti viszályok alkalmával elfoglaltak, melylyek különösen Islandban Rafn Oddson kormányzó s Arne Thorlakson scalholti püspök közt folytak. A kortársak elbeszélései csak kevés szavakkal adják tudtunkra, miszerint 1285-ben az emlitett papok Islandtól nyugatra egy uj földet födöztek fel. Nehány evvel később Eric meghagyásából Landa Rolf Norvégiából Islandba ment át, hogy egy utat tegyen e földre, melly kétségkivül azonos általunk New-Foundlandnak vagy Uj-Földnek nevezett tartománynyal.

Utazás Marklandba.

Az utólsó okmány, melly Amerikáról a kéziratokban találtatik, egy Grönlandból Marklandba 1347-ben tizenhét ember által egyetlen hajón tett utra vonatkozik. Ez utazók kétségkivül olly szándékkal indultak el, hogy épitkezési fát, s más szükséges czikkeket szállitsanak hazájokba. Visszatértökben a hajócska zivatar által tévutra vezettetett, s elvesztvén horgonyait, az Islandtól keletre fekvő Straumfjord öbölbe jutott. Az ez utra vonatkozó igen rövid leirásból, melly kilencz hónappal azután készült, elég világosan kitünik, miszerint az Amerika és Grönland közti viszony még fennállt ez időben, határozottan ki lévén ott mondva, hogy a hajócska Marklandba ment, melly föld ugy van emlitve, mint ez időben ismeretes és igen látogatott.

Keresztül futván e régi okmányokon, mindenki történeti ténynek fogja elismerni, hogy a régi scandinávok a X-ik és XI-ik század-

ban fölfedezték és látogatták Észak-Amerika keleti partjainak nagy részét, és hogy a két föld közt összeköttetés volt a következett századokban. A dolog lényege bizonyos és kétségbevonhatlan. De ez okmányok is a minden régi kéziratok közös bajában szenvednek, t. i. sok homályos helyek fordulnak elő bennök, mellyek azonban ujabb vizsgálat és értelmezés által talán fölvilágosittathatnak. E végre az eredeti okmányokat a régi nyelven szükséges közzétenni, hogy igy mindenki hozzájok fordulhasson, s önmaga itélhesse meg, miként értelmeztettek azok.

Ami a Massachusett és Rhode-Islandban (melly helyek főczélját képezték az Amerikába való utazásoknak) fölfedezett, s a scandinavok e földöni tartózkodásának és telepitvényének tulajdonitott nyomokat illeti, megelégszünk azzal, hogy az Antiquitates americanae czimü munkában foglalt értesitésekre utalunk.

Rafn Károly Keresztélynek *Észak régészeti Társaságához tett jelentése.*

B.) 58-ik laphoz.

Bankok.

A bankok, mint elömozditói a kereskedelmi hitelnek, egyike lévén korunk legbámulatosabb és legjótékonyabb intézményeinek, méltó hogy a gazdászok azokat, s azoknak különféle szerkezeteit legbehatóbb tanulmányozásuk tárgyává tegyék. Mi, a helyett, hogy mélyebben ereszkednénk a dologba, csak némi, munkánk megértésére szükséges ismertetéssel szolgálunk azok természetét és történelmét illetőleg.

A bankok olly eszközök, mellyek által roppant tőkék vétetvén ki a tisztán kereskedelmi forgalomból, beváltható s szünteleni forgalomba tett bankjegyek által helyettesittetnek, melly forgalomban a termékek, mikkel ama jegyek kicseréltetnek, közbe jött idő és tér nélkül szülemlenek és fogyasztatnak el. Szóval a bankok czélja az, hogy kivévén a pusztán kereskedelmi utak meddő forgalmából a pénzt, azon termékeny forgalomnak adják át, melly a termelő és fogyasztó által hozatik létre. A bankok ezen bölcsészi indoka nem volt tényező azok eredeténél s csak lassan lassan vált azzá.

Mostanában a bankok földhiteli és kereskedelmiekre oszolnak, melly utóbbiak letéti, leszámolási (disconto), forgatványi (giro) és kölcsön bankok lehetnek.

Az elsők a földbirtokot illetik, s czéljok előleget eszközölni a birtokosok részére. Sok van illyen Svéd, Lengyel, Poroszhonban, Belgiumban, s Észak egyéb országaiban; e bankok a földbirtokra kiállitott záloglevelek egy neme által biztositott jegyeket bocsátanak ki, mellyek a föld évi terméséből bejött kamatot hoznak. Pénzt minden birtokos kaphat a banktól, melly egy, a kölcsön vevő ingatlan javainak teljes értékére fektetett záloglevél közvetitése utján, a birtokérték egész két harmada vagy három negyedének erejéig előlegez annak. Az előlegek nem fizettetnek vissza bizonyos kitüzött időre, hanem évenkénti, p. o. öt száztóli kamatot hajtanak. Hogy lassanként lefaragtassék az adósság, a birtokos a kamatokon kivül évenkénti három, négy, öt száztoli járulék fizetésre kötelezi magát. A bank ugy szerzi meg magának a szükséges alapokat, hogy a pénz ellenében jegyeket bocsát ki, mellyek a bemutatótól készpénzért váltatnak be, s kézről kézre járnak; azonban az e jegyeken utalványozott összeg nem fizettetik látra (a vista), mert a bank nem volna arra képes, miután csak lassanként szerzi vissza kiosztott segélypénzeit; hanem évi öt száztóli kamatot hajtanak birtokosuknak, minélfogva inkább hasonlitanak állampapirokhoz, mint a szokásos bankjegyekhez. A bank tehát kiadott pénzeitől minden évben kamatot kap a földbirtokosoktól, s e kamatot jegyei bemutatói közt osztja szét.

Láthatni tehát, miszerint egészben véve a zálogos kölcsönök, s magának a zálognak összpontositásában áll, mellynél fogva a sok kölcsönző helyét a bank foglalja el, s az gyüjti össze magában a részletes biztositékok egész összegét, hogy egy átalános és közös biztositékká egyesitse azokat. Szerencsés eszme, melly könnyen kivihető, s nagy eredményeket szülhet, mert elejét veszi a zálog fölaprózásából szülemlő zavarnak; növeli a kölcsönzők biztonságát, miután nem valamelly rész-birtok, hanem az összes lekötött javakkal áll jót pénzökért; a birtokosoknak pedig a legváltozhatlanabb, igen biztos és mérsékelt áru kölcsön köthetési módot szolgáltat, temérdek költség és alakiságtól megkimélvén őket; azután mozgositván a zálogos hiteleket a bemutatási jegyek által, igen sok, különben meddőn maradandott értéket hoz forgalomba, s illy módon növeli a társadalmi gazdagságot, s szaporitja az ipar eszközeit.

Sokkal tágasabb körben mozognak és változatosabbak a kereskedelmi bankok müveletei, melly bankok több osztályra volnának

különböztethetők. Mellőzve ezt, s nem érintve a viszonyt, mellyben gyakran állottak az azokat megalapitott kormányokkal, sem a másodrendü müveleteket, mellyeket a magán bankok módjára üztek, mi csak főbb foglalkozásait akarjuk itt körvonalazni, mellyek a következők :

1-ször Leszámolják a kereskedelmi papirokat, a lejárási határidöhöz mért kamatot vévén azoktól.

2-szor Látra (a vista) és bemutatásra (al presentatore) kelt jegyeket bocsátanak ki a nekik átengedett kereskedelmi papirokért cserében, vagy bármelly más adósság törlesztése végett; s e jegyek mindaddig forghatnak, mig csak birtokosaik be nem mutatják azokat a pénztárnál, hogy készpénzzé fordítsák ;

3-szor Előlegezéseket tesznek egyesek részére bankjegyekben vagy készpénzben, a mikért árúk, s különösen arany, ezüst letétekkel, állam értékpapirokkal, s ingatlan javakra szóló záloglevelekkel biztositják magukat.

4-szer Egyesek vagy közintézetek részére hitelt nyitnak egy bizonyos meghatározott összeg érejéig, és pedig vagy biztositék mellett, vagy pusztán bizalomra; Skóczia bankjai főleg illynemü müveletekkel foglalkoznak.

5-ször Letétképen pénzt fogadnak el egyesektől, a letevő tetszése szerinti visszatéritésre kötelezvén magukat; és pedig vagy kamatot fizetnek a letett összegektől, miként Skócziában történik; vagy csak arra kötelezik magukat, hogy visszatérités nélkül, a letevők nevében minden fizetést végeznek, miként a franczia banknál van gyakorlatban; vagy végre egyedül a fizetéseket teljesitik az összegeknek bankkönyvekbeni forgatványozása által, miként ezt már Velenczc, Genua, Amsterdam, Rotterdam, Hamburg bankjai gyakorolták.

Az első bank, mellyről emlités történik, a velenczei volt; ez egy, szabályozott évjáradéki részletekben kiállitott kölcsönből szülemlett, mellynek törlesztésére a köztársaság négy száztólit kamatozó jövedelmei köttettek le. Milly természetüek voltak elcintén e bank müveletei, nem tudni; annyi bizonyos, hogy később forgatványi bankká nötte ki magát, melly pénzt fogadott el egyesektől letétképen, egész a letét értékét megütő hiteleket nyitván számukra; e hitelek aztán az összegek forgatványozása által tétettek át, s igy bármelly fizetés teljesittethetett a nélkül, hogy a készpénzt át kellett volna szállitani.

A genuai, 1409-ben megalapitott sz. György bank is e mintára volt szervezve; de a köztársaság bekövetkezett eseményei következ-

tében inkább köz kölcsön-pénztár, mint kereskedelmi intézet lett az.

Az amsterdami hasonló eredetü, 1609-ben alapitott bank egyedül a kereskedelemre szoritkozott, s az akkori időben legtekintélyesebb volt; ez nem bocsátott ki több értékről szóló papirt, mint a menynyivel valóban rendelkezett; s midőn XIV. Lajos 1672-ben betört Német-Alföldre, a bank visszaadta a tőkéket birtokosaiknak. De midőn 1794-ben a francziák hatalmába esett, kénytelen volt megvallani, miszerint Indiák-Társaságának, s Holland és nyugati Friesland tartományoknak 10,624,793 forintjával adott kölcsönt, melly összeget amaz nem volt képes visszatériteni. Most elég kedvező helyzetben van, s a kezdetleges öt millio forint, melly összeget ezer forintos részvények utján szedett össze, 1819-ben megkétszereztetett; e bank két száztólival számol le (discontiroz).

Hasonló volt a hamburgi is, melly 1619-ben olly czélból alakult, hogy véget vessen a tallér meghamisitásának; azután nagyobb terjedelmet vett, ugy, hogy most mint letéti és forgatványi müködik. Kölcsönt csak arany-, ezüst- vagy réz-rudakra, s havonként egy negyed száztólira ad; e bank a legjobban kezeltek egyikének tartatik.

Több más bankok is alapittattak, és ugyan 1621-ben Nürnbergben; 1635 ben Rotterdamban.

E szük körben a bankok nem gondoltak a hitel növelésére, nem számoltak le kereskedelmi papirokat, nem adtak segélypénzeket, s nem bocsátottak ki forgalmi jegyeket; hanem csak könnyitették az egyesek fizetéseit, egyszerü átirások utján, pénz áthelyezés nélkül eszközölvén azokat. Mindazáltal a jegyforgalom nem volt ismeretlen, s ugy látszik, hogy a XV. században Velencze használatba vette; később azonban, aggodalomba ejtetvén a készpénz eltünése által, melly tüneménynek okát most nem nehéz megfejteni, beállitotta azt.

Bámulni lehet, hogy az annyira élénk iparu Velencze, Amsterdam, Hamburg előbbre nem vitték ez intézményeket, s nem fejlesztették a hitelt, belátván, miszerint a letett roppant összegek, a helyett hogy heverni hagyták, gyümölcsözőkké tétethettek, ha más uton forgalomnak adták volna azokat. S nem is volt ebben semmi veszély, föltéve, hogy bizonyos összeget benntartanak, mert a tapasztalás bizonysága szerint a letétek sokáig maradnak a pénztárakban, s csak kisszerü, rögtön mások által helyreütött összegekben szedetnek ki; miért is elég az esetleges követeléseknek megfelelő tartalék alapot hagyni benn, a többit pedig forgalomnak lehet átadni, tulajdon papirjaik leszámolására használván azt föl. Ha a bankok illy módon nö-

velik a kereskedelem eszközeit a hitel útján, azon eszmére jutandottak, hogy forgó jegyeket bocsássanak ki, mi által a mostani magasságra emelkedtek volna.

Ha ők mint előrelátó és ügyes kereskedők nem tették ezt, nem következik belőle, hogy nem is jutott eszökbe, s én azt hiszem, politikai okok által tartóztattak vissza. A letétek mindenütt a kormányi tekintély védelme alá fogadtattak, melly kezességet vállalt érettök, s igy azoknak, bár elegendő biztositék melletti használata is egy neme lett volna a közhitel megsértésének. A törvény tekintélye alatt működő magán társulatok tehették azt, de nem a kormányok, mellyek ellen kevésbbé könnyü a kereset. Zavar idején, midön mindnyájan vissza akarták volna venni letéteiket, a közhatalmak nem akartak jót állani az ebből származhatott kárért.

Hozzá adhatjuk még, miszerint a letéti bankok nem csupán azért alapittattak, hogy a kereskedő minden adósságainak fizetését teljesitsék az összegek forgatványozása által, hanem azon czéljok is volt, hogy egy hamisithatlan, eszményi pénzt teremtsenek a bank-pénz neve alatt. A pénznemek botrányos meghamisitásai akkoriban minden lépten nyomon zavart szültek a kereskedelmi viszonyokban, miért is a kereskedő köztársaságok e visszaélés káros következményeit azzal akarták elháritani, hogy a meghamisitható folyó pénzt meghamisithatlan eszményi pénzzel pótolták. Innét származtak a közletéti intézetek, hol a pénz belbecse vagyis a tartalmazott arany és ezüst mennyiség szerint fogadtatott el; innen a szabály, mellynél fogva a fizetések a birtok czimek átengedése, vagy egyszerü iratok által teljesittettek, kikerülvén ekként a készpénz veszélyes használatát. Ha a bankok kölcsön és segély minőségben közvetlenül forgalomba hozzák a letétképen rájok bizott pénzt, el lett volna tévesztve fennállásuk lényeges czélja.

Egyébiránt bármilly szük körben forogtak is müködéseik, a régi bankok mindazáltal igen nagy szolgálatokat tettek; mert mig a pénzhamisitások sulyos csapásokat mértek a kereskedelemre, azok változhatlan értékü pénzt alapitottak, mellyel nem csak a hamisitásból származott valódi veszteségektől kimélték meg a kereskedőket, hanem biztonságot és bizalmat is szültek, s ekként olly hitelt teremtettek, melly jóval feljebb állott az addig létezettnél. Maga a fizetési könnyüség szaporitotta az ügyeket, s a bankokkal biró városokban összpontositotta a kereskedelmet; azonban mindez előnyök elenyésztek, midön az európai kormányok megszüntek a pénzhamisitás veszélyes eszközével növelni jövedelmeiket.

1668 ban egy más természetü bank alapittatott Stockholmban, melly mintája lett a földhitel-bankoknak; de a mostani bankok az angolországit utánozzák, mellynek eszméjét Patterson Vilmos adta. E bank létrejöttére nézve az első lökést a III. Vilmos néven királylyá lett hollandi helytartó adta, s bár a régiek mintájára alakittatott, de eltért azok alapszabályaitól, vagy inkább mint én hiszem, szabályszerüekké tette azon eszközöket, mellyek előbb csak kisérletek és kivételek voltak. Egy parlamenti határozat 1,200,000 font sterlingnyi (30,000,000 frank) aláirásra adott fölhatalmazást, melly összeg tiz nap alatt födözve lön; egy másik, 1694 jul. 27-ről kelt okmány által a parlament rögtön megalapitotta s testületté emelte a bankot, a testületi czimmel járó kiváltságokkal ruházván azt fel. Ennélfogva a bank mindenféle jegyek, vagy kereskedelmi papirokkal, mint pl. váltó levelekkel, továbbá vert vagy rúd arany és ezüsttel üzérkedhetik; letétképen mindenféle árúkat bevehet s előlegeket adhat; földekre szóló zálogleveleket fogadhat el, kivéve a koronáéit, s eladhatja azok termékét; előlegezhet a kormánynak a parlament beleegyezésével; az illetők kivánatára érczpénzért beváltandó s bemutatásra fizetendő jegyeket bocsáthat ki, de csak tőkéje erejéig; azontulra a parlament uj határozata szükségeltetnék.

Az angol bank tehát egyesitette magában a kereskedelmiek főbb feltételeit; csakhogy alapja változást szenvedett az alapitványi végzés záradéka által, mellynélfogva a kiváltság dijául arra kötelezte magát, hogy tőkéje egész értékét a kormánynak adja át kölcsönképen. Igy tehát misem maradt neki, mivel üzérkedhetett volna, kivéve a kormány ellenében nem érvényesithető hitel czimet, s egy bizonyos évi jövedelmet, melly a kölcsön adott tőkétől, nyolcz száztólijával számitva, kamatként járuló kilenczvenhatezer font sterlingből, s azonkivül a közcserekereskedésre vonatkozó ügyek kezelési költségeinek födözése végett részére kiszabott négyezer font sterlingből állott. Tehát egyedül e százezer font sterlinggel, s mozgósitható alap nélkül kezdett a jegyek kibocsátásához, s vetette meg alapját ama roppant hitelnek, mellyet aztán nyert.

Jóllehet az eredmény legfényesebben igazolta a kisérletet, mindazáltal meg kell vallanunk, hogy vakmerő volt az; s a banknak vagy megkellett bukni, vagy ama másodrendü müveletekre adni magát, mellyekre akkorig a bankok szoritkoztak. Nagy veszélylyel járt rá nézve a forgalmi jegyek kibocsátása, midőn nélkülözte a tartalék alapot, melly megnyugtathatta volna a közönséget azok szilárd állása iránt; miért is eleintén lassan és fáradságosan haladt, s tizenhét éven át a kö-

zönség igazságos előitéleteivel kellett küzdenie; s jóllehet a törvény kényszer folyamot biztositott papirjainak, a jegyek a pénz ellenében husz száztólira estek. Ritka állhatatossága, s a parlament folytonos pártolása mindamellett fentartotta azt: de minthogy továbbra is a kormánynak kölcsönözte oda az uj aláirások utján bejött összes tőkét, s daczára a névleges gazdagság növekedésének mindig nélkülözte a hathatós eszközöket, kikerülhetlenül bukásához közeledett, s csak egy előre nem látott körülmény által mentetett meg attól.

1708-ban a parlament eltiltotta Angliában s Wales tartományban a bank-kereskedést s a jegyek kibocsátását bármelly hatnál több részvényesből álló társulatnak, kivéve az angol bankot. E különös rendeletnek azon váratlan eredménye lett, hogy Angliában egy egészen sajátos hitelrendszert hozott létre, melly bizonyára hibás, de azért nem nélkülözi az összhangot és állandóságot. Az ország el volt árasztva apró bankokkal, mellyek a nagyok jogaival éltek, de legfeljebb csak hat társból állottak, s p r i v a t e b a n k s vagyis magán bankoknak neveztettek; egy faját képezték ezek a bankároknak, s törvényszerüleg föl voltak hatalmazva látra (a vista) és bemutatásra (al presentatore) kelt jegyek kibocsátására; azonban e jog a valóságban nem érvényesittethetett, mert nem igen nyerhettek hitelt e kisszerü intézetek jegyei. Hogy tehát elégtelenségökön segitsenek, a kiváltságos bankkal léptek szoros ügyközösségbe, s a kereskedelmi javak leszámolását gyakorolták; a helyett azonban, hogy saját forgalmi jegyeikkel fizették volna azokat, a nagy banktól kölcsönöztek jegyeket, s ezekért cserébe a leszámolt összes jegyeket, vagy azok egy részét adták át annak.

Ebből egy vegyes és összetett rendszer keletkezett, mellyben elkülönitve maradtak a természetöknél fogva együve tartozó foglalkozások, olly módon, hogy a magán bankok a leszámolást gyakorolták, a nagy pedig jegyeket bocsátott ki; de amazok ennek kézbesitették a pénzeket, mellyek egyesitve nagy tőkévé nőtték ki magukat, s igy olly szilárd állást biztositottak neki, melylyel önmagától nem birt, a miért cserébe a magánbankok jegykibocsáthatási képességet nyertek, melylyel tényleg nem birtak. Kénytelenek lévén a nagy bank jegyeit használni leszámolásaikban, érdekökben állott fentartani azok forgalmát az illető kerületekben, ép ugy mintha sajátjaik lettek volna, s mindig fizették az anya-bank jegyeit, sőt kevésbbé biztos körülmények közt alakilag is kötelezték magukat arra. Tehát önkényt fiókjai lettek a kiváltságos banknak, melly e váratlan segély által

föntartotta fényét daczára eredeti szervezete hibás voltának s eszközei elégtelenségének.

E bank rendkivüli szerencséje vetélkedést, óriásilag eszelös terveket és képtelen elméleteket keltett; mert látva, hogy érvényesithetlen tőkék, s az évi jövedelmet kivéve minden tulajdon nélkül, a jegyek legterjedtebb forgalma mellett is fentartja az állam hitelét, volt, ki arra a gondolatra jött, miszerint minden ország elárasztható pénzjegyekkel, s igy végtelenül meg lehet gazdagitani a népet; mások egyedül a kormányra szoritották a jogot, melly bizonyos körülmények között begyógyithatná illy módon a kincstáron ütött sebeket; mások ellenben az angol bank bukását jósolgatták. De mindez elméletek nem kis zavarba jöttek, midőn 1793-ban a bank fölfüggesztette papirjai fizetését, és mégis huszonkét éven át tetemes veszteség nélkül fenntarthatta e bámulatos fölfüggesztést. A bámulat alább szállandott, ha a bank nem elszigetelten, hanem temérdek fiókjaival egyetemben, s nem egyedül saját, hanem azon eszközei is tekintetbe vétettek volna, mellyeket az a magán bankok ban talált.

Mindez azonban még nem képezi a hitel szabályos kifejlését; s daczára a sok segedelemnek a bank nem állhatott volna fenn kevésbbé nyugodt, s betöréseknek kitett országban. Azonkivül a hitelintézetek ne továbbja nem általa, hanem a skót bankok által éretett el.

1695-ben, egy évvel az angol bank megalapittatása után, Edimburgban nagy zaj nélkül egy hasonnemü szerényebb de alaposabb és tökéletesebb intézet jött létre, melly Bank of Scotland-nak neveztetik. A skót parlament megerősitette s testületté emelte e bankot, melly, bár csupán nyolczvanhárom font sterling, hat shilling és nyolcz denárnyi részvények utján begyült ezer font sterling kezdetleges tőkével rendelkezett, mindazáltal képes volt megfelelni az általa kitüzött czélnak, mellytől soha el nem tért. Jól folyván kezdetben dolgai, az ügyek nagyobb kiterjedésével növelte a tőkét, de azért mindig szük határok közt maradt, miként a többi ottani illynemü intézetek is.

1727-ben a Royal bank of Scotland jött létre 246,550 font sterling tőkével, melly összeget Angolország utalványozta Skóciának egyesülése kártalanitása fejében. Eleintén azonban csak 111,000 tétetett be, melly összeg 1738-ban 150,000-re egészittetett ki. Ez is sikerült, miként az előbbi, a nélkül, hogy egyik a másiknak ártott volna.

1746-ban egy harmadik, British linen company-nak

nevezett társulat keletkezett; ez eleintén a len ipar élénkitését tüzte ki czélul, melly akkoriban igen csekély volt, később pedig olly virágzóvá lön; de aztán mindenféle iparra kiterjesztette figyelmét, és semmiben sem különbözött a többi bankoktól. Kezdetleges 100,000 font sterling tőkéjét később 500,000-re emelte, s ez összegnél állapodott meg, a nélkül, hogy e miatt akadályozva lett volna amaz igen magas állás elérésében, mellyet most elfoglalva tart.

Az első bankok Edimburgban állittattak, melly várost aztán Glasgow s több mások utánoztak; de egyedül a három elsőnél lépett közbe a kormány, s csak azok emeltettek testületekké, mig a többiek önkéntesen keletkeztek, s egyesitett alap társulatokká alakultak (Joint stock banks); e társulási modor igen szokásos Nagy-Britanniában, nem szükségel előleges jóváhagyást, s megfelel a névtelen társulatoknak, kivéve, hogy teljességgel nincs meghatározva a társultak felelőssége.

A skót bankok jobb alapokra vannak fektetve mint a londoniak, mert távolabb esnek a kormány székhelyétől, melylyel szerencséjökre soha sem voltak közvetlen érintkezésben. Mert a bankok bukását mindig az idézte elő, hogy a kormányok vették párfogásuk alá, és saját előnyükre kölcsönző pénztárakká tették azokat. Magukra hagyatva tartózkodás és eszélyességgel vezettetnének, nem egyezvén meg a kereskedelem szellemével, főleg a nagy s azért kimértebb társulatok által alapitott bankokéval, a túlzott vállalatok. A hiba majd mindig az azokat alapitó hatalmaktól eredt, miként ezt a Law bank' túlhajtásai, s az angol, s méginkább az amerikaiak merészségei is bizonyitják, melly bankok kezdetben szintén az azokat megerősitő kormányok szándéklatainak megfelelőleg szerveztettek. Kevesebb kiváltság és több szabadság mellett zöld ágra jutottak volna azok, s egy helyen sem növekedett a bankok általi hitel nagyobb szabadság és önkéntességgel mint Skóciában. Ez ország hihetőleg Angliától kölcsönözte a bankok szervezésének eszméjét, de csakhamar felülmulta azt; 1696 ban az első fiók bankokat alapitotta; 1704 ben egy font sterlingnyi, bemutatásra kelt jegyeket bocsátott ki, kamatra letéteket fogadott el, s már 1729 től kontó hiteleket nyitott; olly műveletek, mellyeket az angol bank nem ismert, s mellyek jellemzői a skót bankoknak.

Ezek egész országban elterjedvén, növelték befolyásukat és jótéteményeiket, s a kereskedelem előnyére könnyü és biztos közlekedést teremtettek, mi által nyereségessé tették az üzérkedést. A kontó hitelek, mellyeket azok a kereskedelmi papirok leszámolásával

együttesen gyakoroltak, különböznek emettől, alapjában tekintve a dolgot, mert egy más módját képezik az előlegezésnek, s a kereskedőknek a hitel jótéteményeibeni részeltetésének.

Legüdvösebb ujitásként mindenesetre a letétek kamatoztatásának szokásba vétele tekintendő. Ugyanis mig Velencze, Amsterdam és Hamburgban a letevők fizettek a banknak valamit pénzök őrzése és áthelyezéseért, mint szintén a tőke kivétele alkalmával is, Skócziában ellenkezőleg a bankok fizetnek kamatot a letevőknek. Innen gyökeres különbségek keletkeznek. Először is e kamat a bankok pénztáraiba gyüjti a magán pénztárakban őrzött összegeket, növelvén a letétek tömegét; s ekként a szokás: bankokba tenni le a nélkülözhető pénzt, nem csupán a kereskedők osztályának sajátja többé, hanem átalánossá lett. Következésképen nagyobb mérvet vévén az áthelyezési szokás, s mellőztetvén a készpénz használata, mi a régi bankok főczélja volt, a letétek a rend és gazdászat eszközeivé lettek, mindenki gyümölcsöztethetvén nélkülözhető pénzét, mig be nem áll annak használati szüksége. Ime tehát meg lőn takaritva a társadalmi gazdagság, s növekedett az ennek előmozditásábani tevékenység, ugy minden, bármilly csekély összeg napról napra jövedelmez tulajdonosának.

A legalsóbb osztályoknál is otthonossá válván a letevési szokás, a skót bankok magasabb és előre nem látott tevékenységi kört láttak maguk előtt megnyilni; mert mig a gazdagra nézve őrzési tartalék, és előregondoskodási pénztárakul szolgáltak, a szegényt illetőleg takarékpénztárakká váltak, és hosszu időn át teljesitették e tisztet, még mielőtt a takarékpénztárak neve ismeretes lett volna; sőt jobban vannak szervezve mint emezek, mert hiteleik és leszámolásaikban mindig találnak alkalmat a letétek gyümülcsöztetésére, a nélkül, hogy jótéteményeiket szükebb határok közé kénytelenittetnének szoritani.

Miként mindenki láthatja, a bankokban elhelyezett s azok által ismét a kereskedelemnek átadott letétek tömege annyira emelte ez intézeteknek, mint leszámolási és hitel házaknak tehetőségét, miszerint ha saját tőkéikhez nem nyultak volna is, a legterjedtebb hitelezést és leszámolásokat eszközölhették a rájok bizott letétek összegének segélyével.

A kereskedelem zavarai, s a skót bankok bebizonyitott hasznossága 1826-ban arra birták a parlamentet, hogy ismét érvényre emelje az 1708-iki végzést, melly eltiltotta Angliában a hatnál több részvényes tagot számláló bankok kereskedelmét; azonban e törvény

alkalmazása csak London körüli hatvan mérföldre (miglia) szoritta tott. E percztől kezdve Angliában a skócziaiak mintájára joint stock bank-ok keletkeztek, mellyek eleintén lassan haladtak, ugy hogy 1833-ban még alig ütötte meg számuk a harminczat, de aztán annyira megszaporodtak, hogy 1836-ban nyolczvannál is többet számitottak; ezek egyesülvén Skóczia bankjával, Nagy-Brittanniában a valaha létezett legterjedtebb hitelrendszert képezik.

Az angol bank a parlament által engedélyezett kiváltság alapján állván fenn, kénytelen volt meghajolni annak követelései előtt. Midőn szabadalma lejárt, nagy összeg követelése volt az állam ellenében, miért is ez a kiváltság meghosszabbitásának fejében azt kivánta tőle, hogy kétszáztólival vegye alább, azaz nyolczról hatra szállitsa le az általa fizetett kamatokat, s 400,000 font sterlinget kölcsönözzön kamat nélkül. 1733-ban ismét lejárván szabadalma, a parlament harmincz évre hosszabbitotta meg, de azon kikötéssel, hogy több éven át 1.600,000 font sterlinget szolgáltasson az állam kincstárába. 1764-ben ujolag egy millio font sterlinget kellett előlegeznie a cserekereskedés jegyeire; a azonkivül 110,000 font sterlinget, hogy kiváltsága 1786-ig meghosszabbitassék. 1786-ban ötöd izben ujittatott meg a szabadalom, a miért a bank három éven át öt száztóli kamatra két millió font sterlinget, hatod izben pedig három száztólira három milliót kénytelenittetett előlegezni.

1833 augustusban, midőn a szabadalom végét érte, a kormány 14,686,800 font sterlinggel tartozott a banknak, melly összegtől évenként három száztóli kamatot fizetett. Akkor 1853 augustusig hosszabbitatott meg szabadalma a következő föltételek alatt: a bank továbbra is egymaga müködendik hatvanöt mérföldnyi (miglia) kerületen, s jegyei törvényes nem pedig csupán fölhatalmazott folyammal birandnak, mint előbb; a bank viszont beleegyezik, hogy az állam által részére fizetett járadékok felényire, az államadósság pedig 11.150,000 font sterlingre szállittassanak alá.

1789-ig a jegyek legkisebb értéke husz font sterling volt, azután tiz, később 1793-ban öt, 1797-ben pedig hat és fél fontosakat bocsátott ki; most a legkisebbek öt fontosak.

A magán váltó levelek leszámolási dija egész 1824-ig mindig öt száztóli volt, a mikor négyre szállittatott le; de csak legalább is husz font sterling értékűek, s legfeljobb három havi folyamuak számoltattak le.

A philadelphiai bank 1790-ben az amerikai congressus egy végzése által alapittatott meg, de mindaddig csekély eredménynyel

működött, mig egy másik, 1816 apr. 10-iki végzés ujra nem szervezte azt. E bank Philadelphiában székel, de az Egyesült-Államokban huszonöt fiók-intézettel bir. Ezeken kivül még négyszáz ötven bank számittatik az Egyesült-Államokban, mellyek tőkéje 150.000,000 dollárra becsültetik. Mindezekre a philadelphiai ügyel föl, melly, ha látja, hogy tulhajtják az üzérkedést, készpénzben követeli tőlök a fizetést. Napjainkban látható volt, milly romlásra vezet a bankokkali visszaélés.

A franczia bank 1800-ban kezdte meg müködését a folyó számlák pénztárának leszámolása után: a XI-ik év germinál havának 24-én hozott törvény módositotta alapszabályait, s kiváltsággal ruházta azt fel a l á t r a kelt jegyek tizenöt éven át kizárólagos kibocsátására. E bank, melly eszélyesen ki tudta kerülni a politikai rázkódtatások veszélyeit, alapszabályai szerint leszámolja a három hóra kiállitott kereskedelmi papirokat, ha legalább három aláirással vannak biztositva, vagy ha csak kettővel is, midőn bank részvény, állam jövedelmek, vagy más közjavakra szóló forgatvány csatoltatik hozzájok; évenkint egy száztóli kamat mellett előlegeket ad a meghatározott időben lejárandó állam papirokra, s a nála letett idegen arany és ezüst összegekre, akár rudban akár pénzzé verve legyenek azok; letétképen elfogadja az idegen ércz rudakat vagy pénzeket egy nyolczad száztólit vévén azoktól őrizet fejében minden hatodik hónapban, magára vállalja a papiroknak egyesek vagy közintézetek nevébeni kiváltását; egyesek vagy közintézetektől készpénzt fogad el kamatra, s teljesiti a letett tőke erejéig megrendelt fizetéseket. A bank részvények birtokosai átengedhetik azok évi gyümölcsét, s mind a mellett rendelkezhetnek a tulajdonról. Leszámolásokban évenként nem kevesebb mint 3600 millio tétetik forgalomba.

C) 75-dik l a p h o z.

A földabroszokról, s a fölfedezések elsőbbségéről.

A földirat legfontosabb okmányaiúl mindenesetre a földabroszok szolgálnak, s ezekhez szükség folyamodnunk, ha szabatosan meg akarjuk határozni az uj fölfedezéseket. A régi kor keveset, a közép néhánynyal többet hagyott ránk, de ezek egymástól igen távoli helyeken voltak elszórva, ugy hogy egy egy tudós nagyon kevéssel

ismerkedhetett meg azok közöl. Heeren Göttingában egy XIV dik századbeli gömbképet tévén közzé, sajnálatát fejezte ki, hogy nem hasonlithatta azt össze a Borgia tudomány-tárával. Azóta Párisban egy, e tudomány körébe vágó okmányok tára nyittatott, mellyről e könyv 510 lapján beszéltünk. Kimondhatlan hasznot fog e gyüjtemény jövőre hajtani, de még most csak Páris tudósainak, s azon nem akarom mondani, keveseknek áll rendelkezésére, kik szerencsések oda bejuthatni; mert ott ismeretlen a féltékenység, mellynél fogva Olaszországban a könyvtárnokok sárkányokként kincseire borulva senkit sem engednek közeliteni; és pedig nem azért, hogy egyedül maguk vegyék hasznát, hanem hogy föl ne tünjék tudatlanságuk a hallgatagság és visszatartás titkának és bűbájának megszüntével.

A földiratot illetőleg az összes tudósok hálájára tette magát érdemessé a portugal Visconde de Santarem, ki nem kevéssé segitette elö e tudományt Gomes Jannes de Azurara Guinea meghóditását tárgyazó kronikájának közzétételével s Amerigo Vespuccira vonatkozó történelmi kutatásaival. Ő most egy gyüjteményét bocsátja közre a XV. század végén történt nagyszerü fölfedezéseket megelőzött földabroszok, kikötő leirások, és térképeknek, mellyeket különféle könyvtárakból másolt le, s időrend szerint osztott be. S már ez ideig huszonkét földirati emléket, s harminczkét földabroszt adott ki, mellyek jegyzéke itten következik:

A VI. századtól IX-ig Cosmas Indico-pleustes földabrosza.

IX. Az Aragoniában lévő rodai könyvtár egy kéziratának földabrosza.

X. A britt tudománytár angol-szász földabrosza.

S egy más, a florenczi könyvtárban található kéziraté.

XI. Marciano Capella egy kéziratának gömbképe (planisphaerium), melly kézirat a lipcsei könyvtárban öriztetik.

Azaf világiratának földabrosza.

XII. A turini királyi könyvtár egy kéziratának gömbképe.

Sallustius egy, a Lőrincz könyvtárban található kéziratának földabrosza.

Honoré d' Autun két gömbképe.

XIII. Sallustius egy görög kéziratának gömbképe, melly a florenczi Medici könyvtárban őriztetik.

Cecco d' Ascoli gömbképe.

Négy más, Metzi Walter által irt Imago mundi kézirathoz mellékelt földabrosz.

A britt tudománytár egy kéziratának világabrosza.

Páris Mátyás évkönyveinek Mappa terrae habitabilis-a.

Végre a britt tudománytár egy világabrosza, melly a középkor földiratára nézve nem kevésbbé fontos mint a herefordi székesegyház birtokában levő Haldingham térképe.

XIV. Oresne Miklós, V. Károly franczia király nevelőjének világabrosza.

Marin Sanuto földabrosza a párizsi királyi könyvtárnak egy 1320-bóli kézirata után.

Sz. Dénes évkönyveinek földabrosza.

Tripolisi Vilmos egy kéziratához csatolt földabrosz.

Egy, 1350 bőli földabrosz, melly Marco Polonak a stockholmi királyi könyvtárban lévő kéziratához van mellékelve.

A XV. században fontosabbak kezdenek lenni a térképek, mert tudatják, melly fokon állottak az ismeretek, midőn a nagy fölfedezők fölléptek. Santarem közli Pierre d'Ailly Imago mundi-jának földabroszát; ezen, Afrika szivében találjuk följegyezve Arina várost, mellyen az arabok keresztül vezették délvonalukat.

Filastro bibornok földabrosza, Pomponius Mela kézirata a reimsi könyvtárban.

Andrea Biancónak 1436-bóli földabrosza.

Egy gömbkép, melly egy XV. századbeli földrajzi költemény nyomán készült.

Egy földabrosz a most emlitett század végéről, melly Lasalle ritka müvéhez van mellékelve, s egy gömbkép, melly egy, a párisi kir. könyvtárban lévő latin kézirat elején található.

A többi okmányok vagy részletes térképek, vagy nagyobbak kivonatai, s az eddig közzétettek a következők: a XIV. századból Afrika egy töredéke Pizzigani 1367-ben kiadott térképe után.

Nyugati Afrika töredéke egy cataloniai térkép szerint.

A Pinelli könyvtár egy, hat tengeri térképből álló gyüjteménye, melly térképek az akkori világot ábrázolják.

A XV. századból: Afrika, a weimari könyvtár egy 1424-ből való térképe után.

Andrea Bianco 1436-bóli földabroszának egy töredéke.

Afrika, Valsequa 1439-bőli térképéről.

Nyugati Afrika töredéke frá Mauro földabrosza után, melly legnagyobb a régiek közt, s egészen és utánozva tétetett közzé.

Nyugati Afrika két rajza Benincasatól 1467 és 71-ből.

Afrika Behaim Márton 1492-bőli földgolyója után.

A XVI. századból: Juan de la Cosa térképének Afrikája; ugyanaz Ruyck 1508, Ptolomaeus 1513, a weimari 1527, Vaulx Jakab 1533, Diego Ribeiro 1529-böli térképeik után, végre Testuto Vilmos és Juan Martinezé nyomán.

A következő századra nézve, Afrika Levasseur Vilmos 1601, Dupont de Dieppe 1625, és Jean Gerard de Dieppe 1634-böli térképeik szerint van adva.

A földabroszok a földgolyónak körvonalas alakjai, mellyek rendeltetése azt tüntetni föl, mit szerző a földek viszonlagos fekvésére vonatkozólag nagyából tudott, tekintet nélkül az egyközü körök és délvonalakra, vagy a földgolyó valódi alakjára. E földabroszokon Afrika végrészei oda esnek, hová mi a déli sarkot helyezzük; Európa végföldei közelednek az északi sarkhoz; Európa nyugati s Afrika keleti végrészei a félgömb átmérőjének két végpontját érintik. Igy ábrázolták a lakható földet, Homer *οἰκουμένος*-át. A tenger körülvette e szárazföldet. Itt ott föl vannak jegyezve a nevezetesebb helyek, mint p. o. Trója, Jerusalem, Babylon, Róma; nem hiányzik azokon a földi paradicsom sem. A nagy fölosztások egyenes vonalak által eszközöltetnek, mellyek azonban a XV. századhoz közeledve meggörbülnek, miként Marin Sanuto térképén látható; de még mindig szeszély szerint történik ez, s egy helynek tovább tétele mindenikét maga után vonja.

A gömbképek már jobb müvészetről tanuskodnak, s arra látszanak törekedni, hogy némi arányban ábrázolják a földeket, tekintettel lévén az egyközü- és délvonalak viszonylagos fekvésére. Igy p. o. Cecco d'Ascoli gömbképe meglehetős szabatossággal, s olly módon tünteti elő Európát, Ázsiát és Afrikát, hogy nem töltik be az egész golyót, hanem, miként egy sik felületté kiterjesztett félgömb, északra esnek az egyenlitőtől. Illy térképekről tehát annyira amennyire megtudhatjuk, milly elöhaladást tett a földleirás.

E haladás szembetünőbb a részletes, s különösen a tengeri térképeken, mellyek mind a hajósok használatára lévén készitve, nagyobb pontosságot igényeltek, s minden hibájok szembetünt. Mikor hozattak be, nem tudni, de az bizonyos, hogy a hires arab történész Ibn-Kalidun, ki 1332-től 1406 ig élt, ugy emliti azokat, mint közönségesen használtakat, midőn a Canari szigetekről beszélvén igy szól: „E szigetek véletlenül födöztettek fel, mert a hajók nem járnak e tengeren, ha csak a szelek által nem hajtatnak erre. A Földközitengert övező két föld tökéletesen ismeretes, s valódi alakjokban vannak abroszokra és ivekre lerajzolva, sőt már a szélirányok is je-

leztetnek; e térképek Alxambas oknak neveztetnek, s ezek szerint irányozzák a hajósok utjokat. De mind ez hiányzik az Atlanti tengert illetőleg, miért is a hajósok nem bátorkodnak kisérletet tenni azon, mert elvesztvén szem elől a partokat, nem tudnák, milly utat kövessenek, hogy vissza térjenek."

A Santarem által adott legrégibb Portolano Pizzignanitól van 1367-ből, s ha hiányzott is még akkor a tudományos alap, legalább a tengeri térképek haszálatba vétele után minden utazó följegyezte saját utja irányát és távolságait.

Azon nagy fontosságon kivül, mit az ad e térképeknek, hogy segélyökkel lépésről lépésre követhetjük a föld-golyó növekvő ismeretét, érdekesek még a rajzok, ékitmények, s főképen a bőven található föliratok is, mellyek tudatják velünk azon század eszméit és ismereteit, mellyben készültek. Ott láthatók p. o. e térképeken a személyesitett szelek körben, tömlőkkel; ott Ádám és Éva; ott a földi paradicsom „a föld legemelkedettebb részén egy lombokkal födött fal által keritve"; ott a Canari szigeteken egy óriási szobor, melly egy torony magaslatáról rázza buzogányát, hogy akadályozza a hajósokat az előbbre meneteltől; ott Abyssinia János pappal s drágaköves fövegével; ott Afrika egyéb országai arany, ezüsttől tündöklő királyokkal, fekete népekkel, giraff, elefánt, s más egyéb soha nem látott állatok csoportjaival: a tengeren pedig fényesen fölszerelt caravelak vehetők észre, mellyek a világot kerülik meg.

E térképek legnagyobb része a derék Bouffard által van metszve, kinek árrvésőjét Orbigny, Berthelot, s Ramon de la Sagra munkái is olly nagy mértékben igénybe vették. Fájlalni lehet, hogy az általunk dicsért könyv sajátlagos tárgya iránti tekintetből szerző némelly térképeknek csak töredékét adta, mellyeket pedig kivánatos volna egészben közzé téve látni.

Santarem Visconde a leiróinak nevezhető részszel vitás részt is egyesit, melly Columbus s a portugalok elsőbbségét védi ama fölfedezéseket illetőleg, mellyeket most némellyek a korunkban divatos ellenmondási viszketegből, vagy mások dicsősége iránti nemtelen irigységből ennek vagy amannak szeretnének tulajdonitani. Melly eljárásra vonatkozólag a Foreign and colonial Quarterly Rewiew 1843 oktob. jól jegyezte meg, mint „követi a sikert nyomban az irigység; s vannak, kik képtelenek lévén fölemelkedni, egész erejöket megfeszitik, hogy saját szinvonalukra törpitsék le mindazt, mi nagy és nemes; s abban lelik legnagyobb örömüket, ha pl. egy erényes nő becsületét beszennyezettnek, egy jámbor egyházi férfiu

ajtatosságát szinlettnek, egy bátor katonát szivében gyávának, vagy valamelly hazáját szerető államférfit aljas indokok által vezéreltnek sikerül másokkal elhitetniök. Nincs nagy ember, ki meg ne támadtatnék, nincs nagyszerü tény, melly kétségbe nem vonatnék."

Columbus eszelősnek látszott, midőn Európát annak lehetőségéről igyekezett meggyőzni, hogy nyugatnak tartva keletre juthat az ember; de mikor sikert aratott, találkoztak ravasz hajósok, kik megkisérlették titkon telepedni le az általa fölfedezett földeken; Európa szőrszálhasogatói pedig tanukat szereztek, hogy bebizonyitsák, miszerint mások már előbb ismerték e szárazföldet. Azután az ujabb tudomány majd okmányokat, majd föltevéseket hozott napfényre a levéltárakból annak bebizonyitása végett, miszerint Columbus megelőztetett az Uj-Világban, hol csak hálátlanságra talált. A dieppeiek rögtön egy Cousinnal állottak elő, ki polgártársa, a vizirati tudomány atyjául tekintett Dechalier vélelmei által ösztönöztetve, hosszú tengeri utat tett meg, s 1488-ban fölfedezte az Amazon folyó torkolatát, honnan Congo és Angola partjainak hosszában a következő évben tért vissza hazájába. De mindez csak egy 1667-iki iró tekintélyén alapszik, s ha azt kérdjük, miért nem örizték meg a hazai levéltárak ez ut emlékét, azt felelik, hogy megégtek 1694-ben. A derék lengyel Lelewel honfiát Szcolny Jánost adja ki ollyanul, ki 1476-ban a dán király szolgálatában állván, érintette Labrador partjait, hová Norvegia, Grönland s a Zenok Frieslandja mellett hajózva jutott el. Humboldt fontos ellenvetéseket tett, s különösen azt, hogy Gomara, bár volt tudomása e lengyel utjáról, nem tett arról említést, pedig ő minden áron kisebbiteni törekedett Columbus érdemeit. E tekintetben minden esetre alaposabb czimekkel birnak az islandok, kik 1000-dik évben Grönlandból Vinlandba és Droceba mentek át, melly helyek New-Foundlandnak vagy Uj-Skóczia szárazföldének felelnének meg, s ugy látszik, egészen Carolinába hatoltak; de ez utazások elbeszélése mesés alakban történik (miként Bancroft, az Egyesült-Államok legjobb történésze észreveszi), mellyet nehéz érteni; a régi, de nem azon időbeli Sturleson nehezen hanyagolta volna el e nemzeti dicsőségökre szolgáló eseményt: és mégis az értesités, mellyet arról ad, s melly a legrégibb okmány, hamisat tartalmaz; a földrajzi részletek igen határozatlanok, s New-Yorktól a Farewell fokig bármelly szélességre alkalmazhatók; a mint hogy Vinland csakugyan Grönlandtól s a Szent-Lőrincz folyótól egész Afrikáig kerestetett.

Ugyanazon sorsban részesült Diaz és Vasco is; eleinte bámultatván, hogy megkerülték a Jóremény fokot, mi által uj merélyek és

üzelmekre nyitottak utat a müvészeteknek és kereskedelemnek, csakhamar akadt ollyan, ki meg akarta tizedelni dicsőségöket, azt vitatván, hogy mások már a portugalok előtt tulmentek a Bojador fokon. Santarem emezek részére akarja biztositani a dicsőséget, s kimutatni igyekszik, hogy előbb, mintsem Gil Eannes 1443-ban megkerülte a rettenetes fokot, semmi bíztos tudomás nem létezett e partokról, sem e föld földrajzi alakjáról, sőt annak létéről sem. A legerősebb érvet erre nézve az általunk tárgyalt térképek szolgáltatják, mellyekből világosan kitünik, miszerint a földirók mitsem tudtak e földekről, s csak, a mint a portugalok lassanként fölfedezgették, ismerkedtek meg azokkal. A régiek egyedül mesékkel népesitették e barátságtalan partokat, mellyek a forró homok, a mérges csuszó mászók, a halálos simum s a mocsárok miatt megközelithetleneknek látszottak. Meglehet, s én részemről hiszem, hogy a carthagóiak egy vagy más alkalommal nem kevéssé nyomultak elő e partvidékeken, de azért nem ismertették meg azokat, s még kevesbbé jelöltek ki állandó utakat; s a földirók egész Ptolomaeusig azon véleményben voltak, hogy Afrika az éjnap-egyenlitő vonalon innen végződik, mellynek hősége hitök szerint akadályozta a vég fok megkerülését.

Az arabok alaposabb ismeretekre tehettek volna szert, mert hozzá voltak szokva a meleg égaljakhoz, s tevéken utaztak a sivatagokon keresztül; mindazáltal földiróik egészen tudatlanok e tekintetben. Edrisi, ki minden szaktársait fölülmulja, csak az északi félgömböt hiszi benépesitettnek, mig a délin, véleménye szerint, sem állatok, sem növények, sem vizek nem létezhetnek a hőség miatt. Később az arabok némi helyesebb ismereteket szerezhettek maguknak e partokról és folyamokról, de ezeket is szárazföldi uton és minden rend nélkül. Brunetto Latini, Sacrobosco, Skót Mihály, Baco Roger, Marin Sanuto csak határozatlan vagy hamis eszmékkel birtak azokról. Mandeville János azt állitja, hogy Aethiopia tengerében nincsenek halak; Fazio degli Uberti szerint a népek ott szén feketék; Boccaccio, ki pedig Andalon del Nero tanitványa volt, azt mondja, hogy az Atlas hegy lejtőjén villa módra két ágra oszló lábu és satyr emberek laknak.

E téves eszmék eléggé bizonyitják e földnek addigi ismeretlen voltát; mindazáltal Dieppe hajósai, Bethencourt, a cataloniai Ferrer Jakab, s a genuai Doria és Vivaldi sikra kelnek, hogy megtámadják a portugalok elsőbbségét. Santarem Visconde ezeket igyekszik czáfolni, s különösen a normandoknál állapodik meg, mint kik legmakacsabban küzdenek e vélemény mellett. Ismeretes olvasóink előtt a

normandoknak Európa folyói s a tengerek bejárásában tanusitott rettenthetlen merészsége. Ebből egy szerző azt akarta kihozni, hogy érintkezésben kellett lenniök Spanyolország, s következésképen Afrika mórjaival is, s ugyanazért be kellett járniok Mauritania partvidékeit egész a Non fokig, honnan bizonyosan a Canari-szigetekig is elönyomultak. A Notice historique sur le Senegal et ses dependances (Páris 1839) szerzője szerint 1365-ben néhány roueni kereskedő dieppei tengerészekkel állott társaságba, hogy Senegal torkolatától egész a Guineai öböl véghatáráig kereskedelmi ügyvivőségeket alapitsanak, s igy jött létre Petit Dieppe, Petit Paris, és más telepitvények; de mindez csak bizonyos Villaut di Bellefond tekintélyére támaszkodik, ki 1667-ben hozta azt tudomásra egy ertesitésben, mellyet Guinea partvidékéről Colberthez intézett. Lemásoltatván a későbbiek, s elfogadtatván a tudatlan kérkedékenység s azok által, kik a tekintélyeket nem mérlegelik hanem számitják, nem vették figyelembe, hogy Francziaország ez időben igen el volt foglalva saját függetlenségének az angolok elleni védelmével, kik uralkodtak a csatornán, mellyen Dieppe fekszik; s hogy egy évkönyv-iró vagy Villautnál előbbi történész sem emlékezik arról.

Mi a Histoire de la première descouverte et conqueste des Canaries faiste dés l'an 1402 par messire Jean de Bethencourt, escrite du temps mesme par F. Pierre Boutier et Jean Verier, prestre domestique dudit sieur de Bethencourt, et mise en lumiére par M. Galien de Bethencourt conseiller du Roy en la chambre du parlement de Rouen, czimü müvet illeti, ez Párisban 1630-ban tétetett közzé, s azt mondja, hogy eljutottak Guineába; de Santarem kimutatja, miszerint e néven akkoriban egy a Bojador fokon inneni tartomány értetett.

A cataloniai Ferrer Jakab 1346 aug. 16-kán elindulván Majorcából, az Arany-folyó felé vette utját. Azon föltevés, hogy ez Aranyfolyó ugyanegy a guineai Rio d'Ouroval, egészen önkényes, mert inkább ugy látszik, hogy egy a Bojador foktól északra eső folyó volt az; azonkivül, bármerre vette is utját, nem tért arról vissza.

A Bojador fokon tuli egyetlen bizonyos ut Ibn-Fathimaé volna, ki Noulban, a Bojador fokon innen ülvén hajóra, anélkül, hogy szándékozott volna e fokot megkerülni, vihar által azon tul egész a Capo Biancóig sodortatott; azután a téritőtől délre eső Arnim öbölbe futván be, szárazföldi uton tért vissza. Annyira esetleges volt ez ut, hogy sem Bakoui, sem Ibn-Kalidun, sem Abulfeda nem teszn ek arról em-

litést; s az sem bizonyos, ha vajjon ez utolsó látta-e a kéziratot, mellyben ez elbeszélés foglaltatott.

Santarem a genuaiaknak honfiaik érdekében fölállitott követeléseit is visszautasitja. Mint tudva van ugyanis nem régiben azon állitással léptek fel, miszerint 1281-ben Vadino és Guido Vivaldi két gályán indultak el Genuából, hogy Afrikát megkerülve Indiába jussanak; de egyik gálya Guineában zátonyra akadt, a másik pedig Aethiopiában kötött ki, hol a legénység fogságra vettetett, s csak egyetlen tengerész menekült meg. Ez eseményről Antoniotto Usodimare Itinerariumá-ban történik emlités; azután Pietro d'Abano s Cecco d'Ascoliban olvassuk, miszerint kedvet kapva, Teodisio Doria és Ugolino Vivaldi 1292-ben két ferenczi szerzetessel ugyanazon utra keltek, s többé mit sem lehetett felölök hallani. Sebastiano Ciampi 1827-ben egy Relazione della scorperta delle Canarie e d'altre isole dell Oceano novamente ritrovate nel 1341. czimü értesitést adott ki, mellyet Boccaccio készitett egynémelly florenczi kereskedők elbeszélése nyomán, kik azt Sevillában Nicoló di Recco-tól hallották, ki egyike volt e vállalat főnökeinek. Canale ügyvéd pedig Caffaro folytatójának egy helyét idézte, ki 1291-ben a feljebb emlitett Teodisio Doria és Ugolino Vivaldiról beszél. Hogy igazságosan itélhessük meg e jelentéseket, szükség a bizonyságtétel hitelességét világosságba helyezni, mire nézve ugyanazon Canale ur eszközöket szolgáltatott nekünk. A történelem ép olly kedves a dicsőséges nemzeteknek, a milly félelmes a tunyák és zsarnokoknak. Ugyanazért Genua egész sorával birt a történészeknek, kik szemtanui voltak a tényeknek, mellyeket elbeszéltek. Caffaro visszatérvén az 1101-iki keresztes hadjáratból, föltette magában megirni azon eseményeket, mellyekben nagy része volt; s egész 1152-ig füzvén azokat, bemutatta kötetét a köztársaság consulainak, kik kikérvén az iránt a tanácsosok véleményét a „genuaiak győzelmeinek örök bizonyságául a levéltárba tétették azt le“ [1]). Ugyanazon Caffaro ismét fölvette a történelem fonalát, s 1163-ig nyujtotta azt, melly időtől három évre, nyolczvanhat éves korában halt meg. Most a consulok által egy másik Caffaro bizatott meg annak folytatásával, ki egyedül a tortosai hadjáratot beszélte el; azután 1166—73-ig Oberto

[1]) *Consules, audito consilio consiliatorum palam, coram Consiliatoribus Gullielmo de Columba publico scribano praeceperunt ut librum a Caffaro compositum notatum in Communis cartulario poneret, ut deinceps cuncto tempore futuris hominibus Januensium victoriae cognoscantur.* **Caffaro.** p. I.

Cancelliere, innen 96-ig Ottobono Scriba, 1224-ig Ogerio Pane, 1264-ig Bartolomeo Scriba folytatták azt; melly évtől kezdve felsőbb rendelet folytán négy évkönyviró azok elbeszélésével foglalkozott, mik hiányoztak az emlitett 1264-ig; azután négy más a következő két éven át, négy más 67—69-ig, négy más 80-ig szőtte. Ez évben a négyek egyike Doria Jakab volt, ki 1293 ig vitte előbbre; s a következő évben munkáját a podestának és tanácsnak mutatta be, kik méltónak találták, hogy kiegészitő részét képezze az egykoru genuai krónikának [1]).

Genua hiteles történelmét tehát husz irótól birjuk, melly egész 1808-ig a köztársaság titkos levéltárában maradt rejtve. A hóditás joga, melly baromilag gyakoroltatott ez időben, arra kárhoztatta Genuát, hogy a belügyi miniszteriumhoz huszonöt láda irományt küldjön Párizsba e levéltárból. A bekövetkezett béke, melly az elkövetett igazságtalanságoknak csak néhányát tette jóvá, Genuának még csak emlékei kincsét sem adta vissza, s ez irományok maig is a páriszi királyi könyvtárban a Colbert által alapitottat megelőző teremben őriztetnek. A hazában csak másolatok vannak, mellyek majd csonkák, majd egyezők a párizsi szöveggel, sőt némellyek hitelesittettek is; illyenek a polgárok, az egyetemes és városi téritők könyvtárának egyegy példánya, továbbá a Gambino uré, és Durazzo marcheseé. Mind e másolatok, miként Canale ur kérelmemre igazolni sziveskedett, a következő szabatos kifejezésekben tartalmazzák az idézett helyet: Eodem anno (1292) Theodosius Auriae, Ugolinus de Vivaldo et eius frater cum quibusdam aliis civibus Januae coeperunt facere quoddam viagium, quod aliquis usque tunc facere minime attemptavit. Nam armavit optime duas galeas, et de victualibus aqua et aliis necessariis in eis impositis, miserunt eas de mense madii de versus strictum Septe (Setta szoros), ut per mare oceanum irent ad partem Indiae, mercimonia utilia inde

---

[1]) *Anno a N. Dni MCCLXXXXIV, die XVI julii, egregius vir multa honestate et scientia praeelectus Jacobus Auriae huius operis laudabile consequutum, coram nobilibus viris DD. Jacobo de Carcano potestate comunis Januae et Simone de Grimelio capitaneo populi, abbati populi et ancianis huius civitatis continuationem operis cronice ab eodem feliciter ordinatam praesentavit. Qui videntes dictum opus optime fore compositum, consuluerunt, laudaverunt et decreverunt praefatum opus in praesenti cronica ventilari, dictumque virum multipliciter de tanto opere et sic bene composito vere collaudantes. Ego Guillelmus de Caponibus notarius praesentationi praedicto consilio et decreto praedicto interfui et scripsi.*

deferentes. In quibus iverunt dicti duo fratres de Vivaldo personaliter, et duo fratres Minores. Quod quidem mirabilis fuit non solum videntibus, sed etiam audientibus. Et postquam locum quod dicitur Gozora (Azorra?) transierunt, aliqua certa nova non habuimus de eis. Dominus autem eos custodiat, et sanos et incolumes reducat ad propria.

Illy határozott tanuskodás ellenében, ugy látszik nekem, hátrálni kell Santarem Visconde itészetének. Még több merész genuai hajósokra vonatkozó emlékek is volnának összeszedhetők, s különösen azt akarom emliteni, miszerint Dénes portugal király szolgálatába 1317-ben mint örökös admirál a genuai Pezagno Emmanuel lépett, kinek mindig husz genuai tisztből álló törzskart kellett tartani a gályák parancsnokolása és vezetése végett.

Az azonban a portugalok mellett harczol, hogy a római udvar megerősitette ez országnak az uj földekre formált igényeit, mit nem teendett, ha más hatalmasság állott volna elő követelésekkel; s hogy biztos okmányaink vannak, mellyek tanusága szerint hivatalosan is elismertetett Portugalia elsőbbsége különféle hatalmak s nevezetesen Franciaország által. A XVI. századig minden nemzetbeli hajósok portugal kormányosokat használtak e vizeken, s mióta San Giorgio da Mina alapittatott, nincs rá okmány, hogy azt a portugalokon kivül mások meglátogatták volna, mind az ideig, midőn az V. Károly és I. Ferencz közti háboruk alkalmával nehány franczia kalóz-hajó indult Guinea ellen azon ürügy alatt, mintha a portugalok port és pénzt szolgáltattak volna a császárnak. A Santarem Visconde által napfényre hozott térképek bonczolása meggyőz a felől, hogy vég Afrika alakja teljesen ismeretlen volt Gil Eannes 1443-ban véghez vitt utja előtt; hogy szabatosságot a térképeken azon mérvben nyert, a mint a portugal fölfedezések előbbre vitettek, s hogy a XV. és XVI. században a part minden elnevezései portugal nyelven fordulnak elő.

Mi nem irjuk alá Santarem azon állitását, miszerint senkinek sem volt ismerete az ellenlábasokról, s hogy lakhatlannak tartatott a forró földöv. A tanultság bizonyára legkevésbbé volt tulajdonuk a régieknek, s bámulni lehet, hogy még ollyanok is nélkülözik azt, kik annak köszönik fő dicsőségöket, mint pl. az idősebb Plinius és Varro. Csak a földiratra szoritkozva, későbbi irók mit sem tudnak arról, mit az előbbiek bebizonyitottak, s ismét már máskor leküzdött tévelyekkel állanak elő. Tacitus pl. azt mondja, hogy Marcus Agricola volt

első, ki Angliát szigetnek ismerte föl; holott Caesar már mint ollyat irta le, és pedig amaz időben kivánható legnagyobb pontossággal, Britanniától keletre Germaniát, délre Galliát, nyugatra Spanyolországot, s középen Irlandot emlitvén. Homer hősei bámulnak az Afrikából Siciliabai áthajózás felett; pedig a phoeniciek már daczoltak az Oceánnal. Herodot, ki a földiratban is olly jártas volt, nem ismeri a carthagóiak fölfedezéseit; Strabo, ki a régi földirat legnagyobbszerü emlékét hagyta ránk, mitsem tud Britanniáról, melly pedig már római tartomány volt; azt hiszi, hogy a Caspi-tenger közlekedik az Északi-Oceánnal, jóllehet Herodot ugy állitotta azt elő, mint egy nagy tavat, s Pompejus katonái bejárták annak környékét. Plinius Scandináviát szigetnek adja ki.

A mi az ellenlábasokat illeti, már a régiek közt Geminus, Cicero kortársa, állitotta, hogy „nem kell a forró földövet lakhatlannak hinni; sőt némellyek oda jutván, népeket találtak ott; s akad, ki azt vitatja, hogy ez övnek közép földei jobban be vannak népesitve, mint annak szélei.“ Dante (Divina Comedia, dell Inferno, canto XXXIV) fejtegette azok lehetőségét, világosan jelezvén a föld közepében a nehézkedési központot, azon pontot „mellyhez mindenfelől vonzatnak a súlyok,“ mellyen tűl menvén fővel fordúl.

Megengedjük tehát, hogy valamelly kalandor véletlenségből vagy merész önelhatározásból előbb túl mehetett a Bojador fokon mintsem a portugalok; de ez sem a kereskedelmi viszonyokra nem volt befolyással, sem a tudományra nézve nem hagyott maga után nyomot. Hasonlóan megtörténhetett, hogy három századdal Columbus előtt az islandok kikötöttek Amerika szárazföldén, de ez teljességgel nem árt a Genuai dicsőségének, ki nem azért kelt utra, hogy uj világot keressen, hanem hogy uj átjárást nyisson Kelet-Indiákba. A portugalok Afrika partjai mellett haladva, s délnek, azután keletnek tartva jutottak Indiába: Columbus pedig nyugat felé akart oda jutni. S ajánlatát minden kigondolható érvekkel támogatta, de soha sem hozta föl azt, mi legmeggyőzőbb lett volna, hogy t. i. már mások is eljutottak oda. Viszont ellenségei, kik előbb a vállalat lehetetlenségével álltak elő, azután pedig mindenképen kisebbiteni igyekeztek dicsőségét, soha sem hozták föl azt az érvet, melly döntő leendett, hogy t. i. már mások által megelőztetett. Spanyolország királyai, bár minden módon ürügyet kerestek, hogy megtagadhassák hálátlanságból, mit meggondolatlanul igértek, soha sem tették Columbusnak ez ellenvetést; husz tanút állitottak, kik azt bizonyitották, hogy Columbus az Uj-Világról egy, Rómában a VIII. Incze pápa

könyvtárában létező könyvből, és Salamon egy énekéből vett tudomást, melly jelezte az Indiák felé való utat; de, miként az irigységgel történni szokott, ez érvek csak arra szolgáltak, hogy kitüntessék, milly igazságtalanul akarják töle az utódok elvitatni a fölfedezések dicsőségét.

D) 83-ik laphoz.

Columbus bizalmáról Indiák fölfedezésének lehetőségét illetőleg.

Fia Fernando igy adja elő az okokat, mellyek Columbussal Indiák fölfedezésének lehetőségét elhitették (Historie del signor don Fernando Colombo. Milano 1614):

— Az admirált három rendbeli okok inditották Indiák fölfedezésére, ugymint: természeti alapok, irói tekintélyek, s a hajósok jelentései. Az elsőket illetőleg, tekintetbe vette, miszerint a mindenség összes vizei és földei egy gömböt alkotnak, melly keletről nyugatra körüljárható, mindaddig előbbre nyomulván azon az ember, mig lábellenes helyzetbe jut az ellentétes oldali bármelly részen lévő emberekkel.

Másodszor, föltételezte, sőt elismert hitelü irók bizonyságai nyomán tudta, hogy e gömb nagy része már behajóztatott, s hogy annak tökéletes megismerésére most még csak azon tér volt kifürkészendő, melly Indiák keleti véghatáraitól terül el, s mellyről Ptolomaeus és Marinus tudomással birtak, ugy hogy keletnek tartva az ember a mi nyugati irányunkban térne vissza, s az Azori-szigetekhez és a Zöldfokéihoz jutna, mellyek az akkoriban fölfedezett földek legnyugotiabbjai voltak.

Harmadszor, tekintetbe vette, miszerint azon tér, melly a Marinus által ismert keleti véghatár s a nevezett zöldfoki szigetek közt van, nem lehet nagyobb a földgömb nagyobb körének egyharmadánál, továbbbá, hogy már az emlitett Marinus keletnek haladva tizenöt órát vagy részt járt be azon huszonnégyből, mellyek az egész földkörületet képezik, s körülbelől már csak nyolcz volt hátra, hogy a Zöldfok-szigeteihez jusson; mert a mondott Marinus sem kezdte fölfedezési utját annyira nyugatra, a mint számitotta; már ha Marinus az ő Világrajza szerint, a gömb tizenöt óráját vagy részét járván be, sem ért a keleti föld véghatárához, e véghatárnak okvetlenül

előbbre kellett esni, s következésképen annyival közelebb a Zöldfok szigeteihez nyugatra; és, hogy ha e tér tenger, keves napok alatt könnyen be volna hajózható; ha pedig föld, hamarabb fölfedeztethetnék nyugatnak haladva, mert közelebb esnék a mondott szigetekhez.

Ide járul, mit Strabo Világrajzának 15-ik könyvében ir, hogy t. i. még senki sem érkezett hadsereggel India kelet véghatárához, melly föld Ktesias szerint olly nagy, mint Ázsiának többi része együttvéve; Onesikrates a földgömb egyharmadrészének állitja azt lenni; Nearchus szerint négy hóig lehet ott folytonosan síkságon utazni; Plinius Természet történelme 15-ik könyvének 17-ik fejezetében szintén a föld egyharmadának mondja Indiát; melly nagy kiterjedésből az admirál azt következtette, hogy közelebb kell annak esni Spanyolországhoz nyugati irányban.

Az ötödik indok, mellynél fogva e közbevetett tért csekélynek hitte, Alfragano és követőinek véleménye volt, ki a gömb körületét minden más szerzők és világiróknál kisebbre teszi, nem tulajdonitván a gömb egy fokának többet ötvenhat és két harmad mérföldnél (miglia); melly vélelemből ö azt akarta kihozni, hogy kicsiny lévén az egész gömb, a harmadrész térnek is kicsinynek kell lenni, mellyet Marinus ismeretlenül hagyott; és azért kevesebb idő alatt behajóztathatnék, még annál is, mellyet ő számitott; hogy továbbá miután még addig föl nem födöztetett India keleti határa, e határ az lenne, melly hozzánk nyugatra közel fekszik, és ez oknál fogva joggal neveztethetnének Indiáknak azon földek, mellyeket ő fölfedezne. A honnan világosan látható, milly igazságtalanul támadják meg az admirált bizonyos Rodrigo mester, a királyné archidiáconja Sevillában, s ennek egynémelly követői, azt mondván, hogy neki nem kellett volna e földeket Indiáknak nevezni, miután nem azok; mert az admirál nem azért nevezte azokat ugy, mintha már mások látták vagy fölfedezték volna, hanem mert a Gangesen túli India keleti vég részét képezik, melly földnek egy világiró sem jelölt ki keletre határt valamelly földdel vagy tartománynyal, hanem csak az Oceánnal; és minthogy e földek India ismeretlen keleti határát képezik és mivel saját névvel nem birtak, azért adta nekik a legközelebbi föld nevét, nyugati Indiáknak nevezvén azokat; és pedig annál inkább, mert tudván, hogy mindenki előtt ismeretes, milly gazdag és hires India, e névvel meg akarta nyerni a vállalatában kétkedő katholikus királyokat, azt mondván, hogy nyugati úton keresendi föl Indiát. S

ez tette előtte kivánatosabbá Castilia királyainak egyességét minden más fejedelmeinél.

A második alapot, melly kedvet adott az admirálnak e vállalatra, és mellynél fogva észszerüleg nevezhette e fölfedezendett földeket Indiának, a sok tudós egyének bizonyságai szolgáltatták, kik lehetségesnek tartották nyugati úton a Spanyolországból India keleti határaihozi juthatást, s kis terjedelmünek állitották a közben fekvő tengert, a mint ezt Aristoteles az Ég és Földről irt 2-ik könyvének végén erősiti, hol azt mondja, hogy Indiákból nehány nap alatt Calizba lehet jutni; mit e helyre vonatkozólag Averroe is bizonyit; s Seneca a Természeti dolgok 1-ső könyvében, semmire sem becsülvén e világ tudományát ahhoz képest, mellyet a más életben lehet szerezni, állitja, miszerint Spanyolország végrészeitől az indiai határokig kedvező széllel kevés nap alatt el lehet jutni. És ha, mint némellyek vitatják, ugyanezen Seneca volt szerzője a Szomorujátékoknak, azt mondhatjuk, hogy erre vonatkozólag irta Medea karénekében:

. . . . . *Venient annis*
Saecula seris, quibus Oceanus
Vincula rerum laxet, et ingens
Pateat tellus, Typhisque novos
Detegat orbes, nec sit terris
Ultima Thule ;

mi annyit tesz: „Távoli időkben századok jövendnek, midőn az Ocean megoldván a dolgok kötelékeit, roppant föld tünend elő, s egy uj Typhis uj világokat födözend fel, s Thule nem lesz többé a földek utolsója.“ Mi mostan bizonyára beteljesedett az admirál személyében.

Strabo pedig Világrajzának első könyvében azt irja, hogy az Ocean, melly az egész földet körülveszi, keleten Indiát, nyugaton Spanyolországot és Mauritaniát öntözi; és hogy ha az Atlanti-tenger nagysága akadályul nem szolgálna, egyik helyről a másikra ugyanazon egyenközü alatt át lehetne hajózni. Ugyanazt mondja a 2-ik könyvben is. Plinius Természet történelme 2-ik könyvének 3-ik fejezetében állitja, miszerint az Ocean az egész földet körülveszi, s hogy kelettől nyugatig hosszában Indiától Calizig terjed. Ugyanő a 6-ik könyv 31-ik fejezetében, és Solinus a Nevezetes dolgok 68-ik fejezetében mondják, hogy a Gorgon szigetektől, mellyeket a Zöld-fok szigeteinek hiszik, negyvennap

alatt át lehet hajózni az Atlanti-tengeren a Hesperidákig, mellyeket az admirál biztosan India szigeteinek tartott. Továbbá a velenczei Marco Polo és Mandeville János azt mondják úti naplóikban, hogy sokkal előbbre nyomultak keleten mint Ptolomaeus és Marinus; minthogy tehát ők, jóllehet annyira előrehatoltak keleten, még sem beszélnek a nyugati tengerről, ebből az következtethető, hogy a nevezett India szomszédos Afrikával és Spanyolországgal. Pietro d'Aliaco De imagine mundi értekezésének De quantitate terrae habitabilis szóló 8-ik fejezetében, s Julius Capitolinus De locis habitabilibus czimü és sok más egyéb munkáikban állitják, miszerint India és Spanyolország szomszédosak nyugatra, s hogy a tenger, melly Spanyolország és Afrika nyugati végrészei s Indiák keleti előrésze közt terül el, nem nagy, és sok oknál fogva bizonyosnak tekinthető, miszerint kedvező széllel kevés napok alatt oda lehet jutni. Ugyanazért India keleti előrésze nem lehet messze Afrika nyugati véghatárától.

Ezen, s e szerzőnek több hasonló állitásai megerősitették az admirált képzelődésének helyessége iránti hitében, kinek vállalkozási kedvére nem csekély befolyással volt egy bizonyos mester Paolo természettudós is, az admirál kortársa. Az emlitett Paolo ugyanis barátja lévén Fernando Martinez lissaboni kanonoknak, s leveleket váltván vele azon tengeri ut felől, melly portugali Alphons király idejében tétetett Guineába, s a felől, melly nyugatra tétethetett volna, ez az admirál tudomására jutott, ki igen kiváncsi volt az illyen dolgokra, s bizonyos florenczi Lorenzo Girardi utján, ki Lissabonban tartózkodott, e tárgyra vonatkozó levelet s egy kis gömböt küldött Paolo mesternek, fölfedezvén neki szándékát. E levélre Paolo latin választ adott, melly köznyelvre áttéve igy hangzik:

„Columbus Kristófnak Paolo természettudós üdvöt."

„Látva nemes és nagy vágyadat, minélfogva oda akarsz jutni, hol a fűszerek teremnek, válaszul leveledre ime egy más levél másolata, mellyet néhány nappal ezelőtt egy barátomnak, ki a castiliai háborúk előtt Portugalia királyának udvaria volt, irtam feleletül levelére, mellyet az ő magasságának megbizásából intézett hozzám e tárgyban; s egyszersmind egy hajózási térképet is küldök neked, hasonlót ahhoz, mellyet emlitett barátomnak küldtem, mi által elég lesz téve kérelmeidnek. Ama levelem másolata imez:

„Martinez Ferdinand lissaboni kanonoknak Paolo természettudós üdvöt!

„Nagy örömmel értesültem azon bizalmas viszonyról, mellyben

legfönségesebb és dicsö királyoddal állasz ; s jóllehet már sok izben értekeztem a legrövidebb utról, melly innen tengeren Indiákba, a füszerek hazájába vezet, s mellyet én rövidebbnek tartok az általatok használt Guinea felé valónál, tudósításod szerint mégis ő fensége nyilatkozatot vagy bizonyitékot kiván tőlem, hogy tisztába jöjön ez ut iránt s vállalkozhassék arra. Miért is, ámbár meg vagyok győződve, hogy én ezt kezemben a földgömbbel kimutathatnám, s megismertethetném vele, hogy áll a világ, mindazáltal nagyobb könnyüség és értelem végett elhatároztam egy, a hajózásnál használtatni szokottakhoz hasonló térképen jelölni ki ez utat. Ezen, sajátkezüleg rajzolt térképet küldöm tehát ő felségének, mellyen, Irlandból délre Guinea legtávolabbi részéig egész vég nyugat le van rajzolva, az ez útban fekvő összes szigetekkel együtt, mellyekkel szemközt egyenesen nyugatnak fekszik levéve India elörésze azon szigetek és helyekkel, hová juthattok, s ki van jelölve, mennyire távozhattok az északi sarktól az egyenlitő felé, és mennyi idö alatt, vagyis hány mérföldet (leghe) megtéve juthattok el e helyekre, mellyek mindenféle füszereket és drága köveket bőségben teremnek. És ne csodálkozzatok, ha én nyugatnak nevezem a füszerek hazáját, mellyekről közönségesen az mondatik, hogy keleten teremnek ; mert a kik nyugat felé hajóznak, mindig nyugaton, kik pedig szárazföldön keletnek utaznak, mindig keleten fogják találni a mondott helyeket. Az egyenes vonalak, mellyek a nevezett térképen láthatók, a nyugattól keletigi távolságot jelzik, a ferdék pedig azon távolságot mutatják, melly észak és dél közt van. Én e térképen sok, Indiához tartozó helyeket lerajzoltam, hová véletlen körülmény, ellenkező szelek, vagy bármelly más előre nem látott eset következtében lehetne vetődni. És aztán, hogy mind e helyekről, mellyeket annyira kivántok megismerni, tökéletesen értesitselek, tudjátok meg, miszerint e szigetek lakói csupa kereskedőkből állanak, kik egyedül üzérkedéssel foglalkoznak, s olly nagy sokasága van ott az árúkkal terhelt hajóknak és tengerészeknek, mint a világ bármelly más részében, mi különösen egy Zaiton-nak nevezett jeles kikötőről áll, hol minden évben száz nagy hajó fordul meg, mellyek terheket szállitanak oda s borssal rakodnak meg, nem emlitve a többieket, mellyek másféle füszereket szednek föl. E föld igen népes, és sok tartományok, országok és számtalan városok vannak egy fejedelem alatt, ki Nagy-Khannak neveztetik, melly név annyit tesz mint királyok királya, s ki többnyire Cathai tartományban székel. Elödei igen ohajtottak érintkezésbe és barátságra lépni a keresztényekkel, és már

kétszáz évvel előbb követeket küldtek a pápához, tudósokat kérvén tőle, kik tanitanák a mi hitünket; de az akadályok miatt a követek visszatértek, mielőtt Rómába érkeztek volna. S IV. Eugen pápához is jött egy követ, ki előadta neki, milly barátságos érzülettel viseltetnek ama fejedelmek és népeik a keresztények iránt; és én sokáig értekeztem vele különféle dolgokról, nevezetesen a nagyszerü királyi épületek, s a hosszu és széles folyók felöl; és ő sokat beszélt nekem a teméntelen városok és helységekről, mellyek azok partjain alapitvák, s azt mondta, hogy csak egyetlen folyó mentén kétszáz város emelkedik, mellyekben a közlekedés márványkőből készült igen széles, hosszú és sok oszloppal ékeskedő hidak által történik. E föld ép olly figyelemre méltó, mint bármelly más eddig föltalált, s nemcsak nagy előnyökre és gazdagságra lehet ott szert tenni, hanem azonkivül aranyat, ezüstöt, drága köveket s mindenféle füszereket is bőségben lehet találni, mellyek soha sem hozatnak ezen részekre. Az is kétségtelen, hogy sok tudós bölcsészek és csillagászok, s más mindenféle szakban igen jártas és nagy elméjü emberek kormányozzák e nagy tartományt, s intézik a hadügyet. Lissabontól egyenesen nyugatnak a nevezett térképen huszonhat, mindenik kétszázötven mérföldet (miglia) magában foglaló távolság van kijelölve Quinsay jeles és nagy városáig, mellynek kerülete száz mérföld (miglia) vagyis harminczöt légányi, s hol tiz márvány híd találtatik. E város neve égi várost jelent, mellyről csodálatos dolgokat beszélnek a tudósokat, épületeket és nagy jövedelmeket illetőleg. E tér mintegy harmada a földgömbnek. Emlitett város Mango tartományban fekszik, melly szomszédos Catai tartománynyal, hol a király legnagyobbrészt lakik. S az általatok hét városúnak nevezett Antilia szigettől Cipango jeles szigetéig tiz térség van, mellyek kétezerötszáz mérföldet (miglia) azaz kétszáz huszonöt légát tesznek. E sziget igen gazdag aranyban, gyöngyökben és drága kövekben; s tudjátok meg, hogy finom arany lemezekkel födetnek ott a templomok és házak. Csakhogy nem lévén ismeretes az út, mind e dolgok rejtve maradnak, pedig e szigetre biztosan el lehetne jutni. Még sokat mondhatnék; de minthogy már élő szóval is előadtam, s te okos és jóitéletü ember vagy, hiszem, nem szükség többet mondanom, s azért nem leszek hosszas. S ezzel eleget tettem kivánságodnak, a mennyire azt időm és foglalkozásaim engedték. Egyébiránt bármit parancsoland ő felsége, mindenben kész szolgálatjára leszek.“

E levél után egy másikat is irt az admirálhoz a következő alakban :

„Columbus Kristófnak Paolo természettudós üdvöt!

„Leveledet a küldött tárgyakkal együtt kezemhez vettem, mellyek által igen megtiszteltetve érzem magamat, s becsülöm nagy és nemes vágyadat, minélfogva az általam küldött térképen kijelölt irányban, melly kerekded gömbalakban még világosabban ki fog tünni, keletről nyugatra ohajtasz hajózni. Nagyon örülök, hogy jól megértetett az, s hogy a mondott ut nemcsak nem lehetetlen, hanem valódi és bizonyos, s megbecsülhetlen hasznot és dicsőséget hajt, és igen nagy hirt szerez az egész keresztény világnak. Te ez utat tökéletesen csak tapasztalás, vagy, miben nekem nagy részem volt, a nevezett helyekről Rómába érkezett jeles és nagy tudományu férfiak, és más, üzérkedés végett ama részeken sokáig tartózkodott tekintélyes kereskedőkkeli érintkezés, s azoknak jó és helyes értesitése által ismerhetnéd meg. Kétségtelen, hogy a ki a mondott utat megteszi, gazdag, s nekünk szükséges mindenféle dolgokban, különösen pedig füszerek és drága kövekben bővelkedő városok és tartományokba jutand. És ez az ottani királyok és fejedelmekre nézve is kedves dolog lesz, kik, nagy híre lévén nálok a mi birodalmaink és kormányainknak, igen vágynak összeköttetésbe lépni és üzérkedni a mi földrészünk keresztényeivel, mind azért, mert némellyek közülök szintén keresztények, mind azért, hogy alkalmuk legyen ugy a vallást mint más egyéb tudományokat iltetőleg a mi bölcs és nagy eszü embereinkkel érintkezésbe jöni és eszmét cserélni. Ezeket tehát és sok más egyebeket, mellyeket még mondani lehetne, tekintetbe véve, nem csodálom, hogy te, ki nagy szivü vagy, s az egész portugal nemzet, melly minden vállalatban mindig jeles egyénekkel rendelkezett, égtek a vágytól megtenni ez utat.“

E levél, miként mondottam, még nagyobb kedvet adott az admirálnak a fölfedezésre, bár ki azt neki küldte, tévedésben volt, azt hivén, hogy a legelőször találandott földeknek Catainak, s a Nagy-Khan birodalmának kellendett lenniök; pedig miként a tapasztalás megmutatta, a mi Indiánktól nagyobb az odáig való távolság, mint innen Nyugat-Indiáig.

A harmadik és utolsó ok, melly az admirált Indiák fölfedezésére inditotta, azon remény volt, hogy mielőtt oda jutna, találni fog valamelly szigetet vagy nagy hasznú földet, honnan aztán tovább folytathatja utját, s elérheti czélját. Eme reményét sok tudós emberek és bölcsészek tekintélye támogatta, kik bizonyosnak tartották, hogy a viz- és földgömb legnagyobb része száraz, azaz nagyobb a föld felülete mint a vizeké. Mi igy lévén, azt következtette, hogy Spa-

nyolország végétől az akkor ismert indiai határokig sok más szigetek és földek léteznek, miként azt a tapasztalás megmutatta. S ezt annál is inkább hitte, mert különféle egyének és tengerészektől, kik az Azori és Madeira szigeteket látogatták, sok mesét és hireket hallott. Melly jelentéseket, minthogy tervének kedveztek, nem mulasztotta el emlékezetbe hozni. Mindazáltal én is előadom, hogy eleget tegyek azoknak, kik efféle érdekes dolgokban gyönyörködnek.

Tudni való tehát, hogy Portugalia királyának egy Martin Vincenzo nevü kormányosa beszélte neki, miszerint négyszázötven mérföldnyire (leghe) hajózván egykor nyugatra a Sz. Vincze foktól, egy darab szépen de vas nélkül kidolgozott fát talált és vett föl; melly körülményből s abból, hogy több napon át nyugati szél fútt, azt következtette, miszerint az emlitett fa azon szigetek valamellyikéről került, mellyek nyugaton találtatnak. Azután bizonyos Pietro Corea, ki az admirál nejének egyik testvérét birta nőül, azt mondta neki, hogy Porto Santo szigeten egy más fát látott, melly ugyanazon szelek által hajtatott oda, s ép olly jól volt kikészitve, mint a feljebb emlitett; hogy továbbá olly nagy nádak is hajtattak oda, miszerint egyik bütyöktől a másikig nyolcz üveg bor ment beléjök; mit Portugalia királya, kinek e nádak bemutattattak, szintén erősitett az admirál előtt, midőn ez eme dolgokról beszélt volna vele; s mivel nincs hely a mi részeinken, hol illy nádak teremnének, okvetlen valamelly szomszéd szigetről, vagy legalább Indiából kellett azoknak hajtatni a szelek által, mert Ptolomaeus Világrajza 1-sö könyvének 17-ik fejezetében azt mondja, hogy Indiák keleti részein találtatnak illy nádak. Az Azori-szigetek egynémelly lakóitól pedig azt hallotta, hogy sok ideig nyugati szelek fúván, a tenger néhány fenyőt vetett ki e szigeteken, nevezetesen Graciosán és Fayalban; már pedig mint tudva van, sem e szigeteken sem másutt e részeken nem teremnek efféle fák. Hallotta továbbá, miszerint Flores szigeten, melly egyike az Azori-szigeteknek, a tenger két holt ember tetemét vetette partra, kiknek arczuk igen széles, s kinézésök a kereszténye-kétől különböző volt. A Verga fokon s a körülfekvő földön azt beszélték, hogy egyszer néhány, kunyhóval ellátott bárkát láttak, melyekről azt hitték, hogy egyik szigetről a másikra szándékozván menni, a zivatarok által térittettek le utjokról.

De nem csak efféle, némileg észszerüeknek látszó hirek voltak akkor keringőben, hanem ollyan sem hiányzott, ki azt erősitette előtte, hogy szigeteket látott. A többek közt bizonyos Antonio Leme, ki Madeira szigetén nősült meg, beszélte, miszerint egy alka-

lommal jó darab utat megtévén caravelájával nyugat felé, három szigetet vett észre. Ezeknek azonban ő nem adott hitelt, mert szavaik és elbeszéléseikből fölismerte, hogy nem hajóztak száz mérföldnyire (leghe) nyugatnak, s hogy vagy sziklák által, mellyeket szigeteknek hittek, vagy talán úszó szigetek által szedettek rá, millyenekről Plinius is említést tesz Természet történelme 11-ik könyvének 97-ik fejezetében azt mondván, hogy az északi részeken a tengeren igen nagy gyökerü fákkal benőtt földek találtattak, mellyek mint afféle tutajok vagy viz feletti szigetek úszkálnak. Mit Senea a Természeti dolgok 3-ik könyvében okadatolni akarván, azt mondja, hogy olly likacsos és könnyü kövek is vannak, miszerint a szigetek, mellyek Indiában ezekből képződnek, úsznak a vizen. Ennélfogva habár igaz volt is, mit a nevezett Antonio Leme mondott, hogy t. i. szigetet látott, az admirál azt a most említett úszó szigetek egyikének vélte tarthatni, minőknek hiszik azokat is, mellyek San Brandan néven fordulnak elő, s mellyekről a hir sok mindenféle csodás dolgokat mesélt. Egyébiránt még több más hasonló szigetekről is történik említés, mellyek részint a sark, részint a forró égöv alatt feküsznek. Juventius Fortunatus elbeszélése szerint akkoriban két úszó szigetről emlékeztek, mellyek nyugat felé feküdtek, s délibbek voltak a Zöld-fok szigeteinél. Ezek s más hasonlók következtében történhetett, hogy a Ferro, Comera és Azori-szigetek számos lakói erősitették, miszerint nyugaton minden évben láttak néhány szigetet; mit igen bizonyosnak tartottak, s hogy igaz, több tisztes egyének esküvel is erősitették. Azt is mondja, hogy 1484-ben Portugaliába Madeira szigetről egy ember érkezett, s egy caravélát kért a királytól, bizonyos föld fölfedezése végett akarván azon útra kelni, mellyet hogy minden évben és pedig ugyanazon helyben látott, esküvel erősitette; miben egyezett az azori sziget lakókkal, kik szintén erősitették, hogy látták azt.

E jelentések nyomán a régente készült térképeken és földabroszokon nehány szigetet helyeztek e vidékekre, különösen, mivel Aristoteles a Bámulandó természeti dolgok könyvében azt erősiti, hogy beszélték, miszerint néhány carthagói kereskedő az Atlanti-tengeren egy igen termékeny szigetre hajózott, melly szigetet némelly portugalok térképeiken Antilia néven jegyezték föl. Jóllehet a fekvésre nézve nem egyeztek meg Aristotelessel, egy sem helyezte körülbelől kétszáz mérföldnél (leghe) tovább nyugatra, átellenben a Canári és Azori-szigetekkel, s bizonyosnak tartják róla, hogy az a hét város szigete volt, melly portugalok által népesittetett

be azon időben, midőn Don Rodrigo királytól a mórok elvették országát, azaz 714-ben Krisztus után. Melly időben, mint mondják, hét püspök a tengerre menekült, s népeik és hajóikkal e szigetre jutottak, hol mindenikök egy-egy várost épitett; s hogy övéik ne gondoljanak többé a Spanyolországbai visszatérésre, hajóikat s a hajózáshoz szükséges minden egyéb dolgokat és eszközeiket megégették. S akadtak portugalok, kik e szigetről beszélvén, állitották, hogy sok nemzetbeliök ment oda, kik többé soha sem tudtak visszatérni. Különösen mondják, hogy Don Enrique de Portugallo idejében véletlenül egy portugal hajó vetődött e szigetre, s kiszállván annak népsége, a szigetiek által a templomba vezettettek, hogy lássák, keresztények-e, s vajjon a római szertartásokat gyakorolják-e? mi felől meggyőződvén, kérték, ne távozzanak el, mig távol lévő urok, kit az esetről rögtön értesiteni igértek, meg nem érkezik, biztositván, miszerint ez örömmel fogadná és nagyon megajándékozná őket. De a hajós mester és a tengerészek féltek, hogy le fognak tartóztattatni, bizonytalanok lévén, vajjon e nép nem akarván, hogy fölismertessék, nem fogja-e megégetni hajóikat, Portugaliába fordultak tehát vissza, jutalmat remélvén ez ujdonságért az infans részéről. Azt is mondják, hogy mig a nevezett szigeten a tengerészek a templomban időztek, a szolgák homokot szedtek a konyha részére, melly homoknak egyharmada tiszta arany volt.

E sziget fölkeresése végett egy bizonyos Diego da Tiene is utra kelt, kinek Pedro de Vasco nevü, a portugaliai Palos di Mogherban született kormányosa azt beszélte az admirálnak a Santa Maria della Rabidában, hogy ők Fayalból indulván el, százötven mérföldnél (leghe) többet megtettek délnyugatra, s visszatértökben Flores szigetet födözték fel, hová madárcsapatok által vezéreltettek, mellyeket e részre láttak tartani; mert e madarak szárazföldiek s nem tengeriek lévén, azt következtették, hogy bizonyosan valamelly földre kell nekik menni nyugodni; s aztán annyira haladtak észak-keletnek, hogy nyugatra találták a Clear fokot Irlandban. E vidékeken igen heves nyugati szelek fúttak, s mindamellett a tenger nem háborgott; miből valamelly nyugaton fekvő föld létére következtettek. De minthogy már beállott augusztushó, a téltöli félelmökben nem akartak visszatérni a szigetre. Ezt egy kancsal tengerész is megerősitette elötte Santa Maria kikötőjében, ki azt beszélte, hogy Irlandba tett utja közben látta a mondott, nyugatra nyúló földet, s Tatárország egy részének hitte azt akkor, mellynek bizonyosan a most Bacalaos

földének nevezettnek kellett lenni, s mellyet a zivatarok miatt nem lehetett megközeliteni.

Az admirál bizonysága szerint hasonlót beszélt egy bizonyos Pedro de Velasco Galego is, ki Castiliának Murcia városában azt erösitette elötte, hogy a jelzett irlandi úton lévén, jól elöhaladtak északkeletnek, s Irlandtól nyugatra földet láttak. Ezt ő azon földnek hiszi, mellyet bizonyos Zemaldolmos kisérlett meg fölfedezni, olly módon, a mint itt atyám iratai nyomán hiven el fogom beszélni, hogy kitünjék, milly csekélységekből következtetnek némellyek nagyobb dolgokra. Consalvo de Oviedo beszéli tehát Indiák történelmében, miszerint az admirál egy levél birtokába jött, mellyben Indiákat egy ollyan által találta leirva, ki elöbb födözte fel azokat. Mi a következő módon és nem máskép történt. Egy Vincente Dias nevü, tavira-i származásu portugal Guineából Terceira szigetre tartván, midőn már elhaladt volna Madeira mellett, mellyet keletre hagyott, egy szigetet látott vagy képzelt látni, mellyet biztosan földnek hitt. Terceira szigethez érkezvén, tudatta ezt egy Luca di Cazzana nevü genuai kereskedővel, ki igen gazdag és barátja volt, s arra igyekezett rábeszélni, hogy hajót szerelvén fel, hóditaná meg azt. Ez elfogadta az ajánlatot, s kinyerte arra az engedélyt Portugalia királyától. Irt tehát testvérének Cazzana Francescónak, ki Sevillában tartózkodott, hogy mielöbb szereljen föl egy hajót a mondott kormányos részére. De Francesco gúnyt üzvén a vállalatból Luca maga állitott ki egy hajót Terceirában, s az emlitett kormányos három vagy négyizben tett kisérletet ama sziget fölkeresésére, egészen százhusz—harmincz mérföldnyire (leghe) hatolván elő; de hiába fáradozott, mert soha sem talált földet. Mindennek daczára egész halálukig le nem mondtak a vállalatról, mindig reményök lévén azt föltalálhatni. S nekem a fölebb emlitett testvér azt mondta és erösitette, hogy ismerte a kapitánynak, ki a mondott Terceira szigetet fölfedezte, két fiát, kik Cortereal Mihály és Gáspárnak nevezettek, s több izben utra keltek ama föld fölkutatása végett, mig végre 1502-ben egyik a másik után elveszett e vállalatban, anélkül, hogy valaki tudta volna, hol és hogyan; s hogy ez sokak által ismert dolog. —

E.) 106-ik laphoz.

Columbus „lettera varissima"-ja.

E czim alat tétetett közzé 1810-ben Morelli által azon értesitésnek, mellyet Columbus Jamaicából negyedik utja felől küldött a Királyokhoz, egy 1505-ben készült olasz forditása. Bossi Lajos azt e forditás után franczia nyelvre tette át; de gyakran megváltoztatta az értelmet, s itt ott szólamokat szurt be. Humboldt, ki legalaposabban tanulmányozta, s legjobban megismertette Columbust, e levélre vonatkozólag igy szól: „mi sem lehet meghatóbb és szenvesebb azon bus hangulatnál, melly e levélben uralkodik; azok figyelmébe, kik e rendkivüli ember jellemével mélyebben meg akarnak ismerkedni, különösen az éji látvány elbeszélését ajánlom". Valóban Columbus itt egy nagy szenvedő minden gyengeségei és képzelődéseivel tünik föl; inkább mint bármikor rajong érzék fölötti ábrándok után; szóval, azt állitja elénk, mit egy valaki Istenekhez méltó látványnak nevezett, tudniillik az erős embert küzdelemben a szerencsétlenséggel.

Mi a Navarete által szolgáltatott szöveg szerint forditva adjuk azt:

Legfönségesebb, legmagasabb, és leghatalmasabb fejedelmek, király és királyné uraink!

— Cadixból négy nap alatt a Canári szigetekhez, s onnan tizenhat alatt Indiákba értem, honnan irok. Szándékom volt gyorsitani menetemet, el lévén látva alkalmas hajók, jó legénység és elégséges készletekkel, s mert el volt határozva, hogy Jamaicának vegyem utamat. Ennyit irtam Dominica szigetről.

Mindaddig a legjobb időnek örvendettem; de azon éjen, mellyen Dominicában kikötöttem, zivatarossá vált, s folytonsan ollyan maradt. Hispaniola közelébe érkezvén átküldtem a levélcsomagot, s tulajdon pénzemért egy hajót kérettem, mert azok egyike, mellyeket magammal vittem, nem volt többé használható. A szigetiek átvették a leveleket, s csak ők tudják, adtak e azokra választ; a mi engem illet, megtiltották nekem a partraszállást, sőt még a kikötést is; mit midőn kisérőim észrevettek, elvesztették bátorságukat, attól félvén, hogy távol vidékekre vezetem őket; s azt mondogatták, hogy ha valami veszély érne, nem lenne, ki segélyökre sietne, sőt inkább megtámadástól kellene tartaniok; mások hozzátették, miszerint a parancsnok azon földek kormányát is kezébe veendi, mellyeket fölfedezendő volnék.

Ez éjjel a neki dühödött zivatar lefegyverezte hajóimat, s a szelek szeszélyének dobva oda, annyira szétszórta azokat, hogy letéve a menekülés reményéről, mindenik bizonyosan elveszetteknek tartotta a többieket. Ki nem tört volna meg, magát Jóbot sem véve ki, a kétségbeesés alatt, látva, hogy bár enmagam, fiam, testvérem s más egyéb barátaim biztonságáról volt szó, mégis eltiltottak azon földhözi közeledéstől, azon kikötőkbei menekléstől, mellyeket én, Isten akaratából, saját vérem árán szereztem Spanyolországnak.

Mi a hajókat illeti, mellyektől a zivatar által, egyedül magamra hagyatva, elszakittattam, az Ur jóvoltából ismét föltaláltam azokat. A nagy hajó, mellyet leginkább féltettünk, mély tengerre jutott, miért is sikerült neki baj nélkül Gallega szigethez vergődni; sajkáját azonban s legénysége élelmi szereinek nagy részét elvesztette. Urunk megótalmazta azt, mellyen én tartózkodtam, s bár rettenetesen összevissza hányattatott, semmi kár nem történt benne. Az, mellyen testvérem volt, a legnagyobb veszélyek közt forgott s Isten után neki köszönhetni, hogy megmenekült.

Folytonosan zivatar által üzetve, szerencsésen elértem Jamaicát; ekkor a tenger lecsillapodott, s a tengerömlés által ragadtatva egész a Királyné kertjéig jutottam, a nélkül, hogy földet láttam volna. E helyről, midőn lehetséges lőn, a szárazföld felé hajóztam, daczára a szélnek és egy rettenetes tengerömlésnek; melly szemközt jött reám; hatvan napig küzdöttem illy módon a tengerrel, miközben csak hatvan mérföldet (leghe) haladhattam.

Mindez idő alatt semmiféle kikötőbe be nem futottam, s még csak meg sem közelíthettem; a zivatar folyvást tartott, s a tenger-ömlések, a vizforgatagok és villámok a világ végét látszottak hirdetni. Végre Gracias-a Dios fokhoz jutottam, honnan szeptember 12-én elindulván, az Ur jó széllel és kedvező tengerömlésekkel áldott meg. Nyolczvannyolcz napon át folytonosan a féktelen viharok rohamainak voltam kitéve, és soha sem láttam napot vagy csillagokat; a hajókba mindenfelől viz szivárgott, a vitorlák megszakadoztak; végre a horgonyok, azoknak kötelei, a sajkák s az élelmi szerek is nagyrészt elvesztek. Embereim közül sokan betegen feküdtek, s mindnyájan végkép le voltunk verve; több társaim fogadalmat tettek, hogy szerzetesek lesznek, mások valamelly zarándoklásra kötelezték magukat Isten előtt, s kölcsönösen több izben meggyóntak egymásnak. Ez emberek sok zivatart állottak már ki, de még sohasem illy retteneteset és hosszasan tartót, úgy hogy sokan közülök, kik rettenthetleneknek tartattak, tökéletesen elvesztették bátorságukat. De a mi az én lel-

kemet halálosan gyötörte, fiam fájdalma volt, ki velem utazott, különösen midőn tekintetve vettem, hogy gyenge, még alig tizenhárom éves korában olly nagy és hosszas fáradalmaknak volt kitéve. Azonban a mi Urunk Istenünk olly lelki erőt adott neki, miszerint önmagát felülmulva, még a többieket is ő bátoritotta, s midőn tettre került a dolog, ugy forgatta magát, mintha nyolczvan év óta üzte volna már a hajózást; s ő volt, ki engem vigasztalt. Én megbetegedtem, s gyakran állottam a sír szélén, miközben egy kamrácskából, mellyet a hidon épittettem, intéztem az utat.

Igen bántott az is, hogy testvérem a legroszabb s a veszélyeknek leginkább kitett hajón volt, annál is inkább, mert kedve ellen hoztam őt magammal. De hát hiába, illyen az én szerencsém! husz évi fáradalmak és veszélyes munkák közt töltött szolgálataim a legcsekélyebb előnyt sem biztositották nekem, úgy hogy jelenleg Castiliában egy téglát sem birok; s ha enni vagy aludni akarok, kénytelen vagyok vendéglőbe vagy korcsmába menni; s a legtöbb esetben még ezt sem tehetem, mert számlámat nincs miből megfizetnem. Egy más gyötrelem, a Diego fiamrai emlékezés is marczangolta szivemet, kit árván, s czimeim és javaimtól megfosztva, hagytam Spanyolországban, jóllehet biztos voltam benne, miszerint az igazságos és elismerő fejedelmek az egészet visszatéritendik neki, s kamattal kárpótolandják őt.

E közben Cariay földéhez értem, hol kikötöttem, hogy helyrehozassam a hajókat, megujitsam az élelmi szereket, s kipihentessem a legénységet, mellynek egészsége veszélyeztetve volt. Én, ki miként mondtam, gyakran forogtam élethalál-veszedelemben, e helyen némi értesitést kaptam Ciamba tartomány arany bányáiról, mellyeket kerestem. Két indián Carambaruba vezetett engem, mellynek lakói meztelen járnak, s nyakukban arany lemezt hordanak, mit azonban sem kicserélni, sem eladni nem akartak. Sok helyet jelöltek ki s neveztek is meg névszerint a tenger-parton, hol, mint állitották, bányákat és aranyat lehet találni. E helyek utolsója Veragua volt, melly huszonöt mérföldnyire (leghe) fekszik attól, hol akkor voltunk. Elindultam tehát azon szándékkal, hogy mind sorra járom, s félutat megtéve, értésemre esett, miszerint két napi távolra bányák találtatnak. Simon-Judás előtti napon elhatároztam magamat embereket küldeni ki azok megvizsgálása végett; de ugyanezen éjen olly erős zivatar támadt, hogy kénytelenek voltunk magunkat a szél önkényére bizni; az indián, ki a bányákhozi útban vezetett, mindig velem maradt.

Ahová csak érkeztem,mindenütt igaznak találtam,mit beszélni hal-

lottam, miért is bizonyosnak tartottam, hogy Ciguare tartományt illetőleg sincs másképen, melly a benszülöttek szerint, nyugatra tíz napi szárazföldi út távolságra fekszik. Mondják, hogy ott sok arany van; a lakók korall darabokkal ékitik fejöket, s karjaikon ugy, mint lábszáraikon igen sulyos arany pereczeket viselnek, s aranynyal készitik és huzzák be a székeket, asztalokat és ajtófélfákat; azt is beszélték, hogy azon tartomány női nyakukról vállaikra lefüggő ékszereket viselnek. E különböző helyek indiánjai mind egy értelemben voltak arra nézve, mit beszélek, s annyi és olly sok mindenfélét regéltek, hogy boldog lennék, ha csak tizedrészben volnának is igazak; a borsot szintén mindnyájan ismerték. Ciguarében, ha igaz, mit e nép beszél, kereskedést üznek s vásárokat tartanak; s megismertették velem a módot és alakot, melly szerint cseréikben eljárnak. Miként mások beszélik, a hajók ott harczi gépekkel, íjakkal és nyilakkal, kardokkal és mellvértekkel vannak ellátva; a lakók öltözködnek, gazdag egyenruhákat viselnek, kényelmes lakokkal birnak, s csatáikban lovakat is használnak. Azt is mondják, hogy Ciguare tenger által vétetik körül s hogy onnan tiz napi távolban foly a Ganges. Ugy látszik, e föld az Veraguara nézve, mi Tortosa Fontarabia,- vagy Pisa Velenczére nézve.

Midőn Carambarút oda hagytam, s azon helyekre érkeztem, mellyekről beszélek, a lakosok közt ugyanazon szokásokat találtam, kivéve hogy itt arany tükrök voltak használatban; ki illyennel birt, három csengetyüért adta el, jóllehet annak értéke tiz, tizenöt ducatot is meghaladott. Erkölcseikre nézve hasonlók Hispaniola lakosaihoz. Mit én biztosan tudok, az, hogy 94-ben kilencz órakor huszonnégy foknyi távolban hajóztam nyugaton; s ebben nem hibázhattam, mert épen napfogyatkozás volt; a nap a mérleg, a hold a kos jegyben állott.

Mit e népek beszéltek nekem, mindazt bőven tudtam a könyvekből. Ptolomaeus azt hitte, helyesen javitotta ki Marinus munkáját, mindazáltal ez utóbbi jobban megközelitette az igazat. Ptolomaeus tizenkét mérföldre (leghe) helyezi Catigarát az ő nyugatjától, mellyet két és egyharmad fokra állapit meg a portugaliai sz. Vincze fokon felül. Marinus a földet s annak határait tizenöt vonal közé zárja; ugyanő az Indust Aethiopiában, az egyenlitőtől huszonnégy foknál is távolabbra helyezi, s most hogy a portugalok járnak oda, pontosnak találják e számitást. Ptolomaeus szerint a legdélibb föld képezi az első határt, s nem megy lejebb tizenöt és egyharmad foknál.

A világ megfehetős kicsiny; hét részre osztván azt, hat rész száraz, s csak a hetedik van födve vizekkel. A tapasztalás már kimutatta ezt, s a szentirást idézve én is megirtam egy más levelemben,

hol a földi paradicsom fekvéséről beszéltem, mit a Szentegyház is jóvá hagy. Én azt állitom, miszerint a világ nem olly nagy, minőnek azt a köznép tartja, s hogy az egyenlitő egy foka ötvenhat és kétharmad mérföldet (miglia) tesz, miként ezt kézzelfoghatólag ki fogom mutatni. De mellőzöm az efféle érveket, mert nincs itt helye illy tárgyról beszélni; s egyedül fáradságos utamról adok számot, melly legnevezetesebb s leghasznosabb mindazok közt, mellyeket eddig megtettem.

Mondottam már, hogy Simon-Judás vigiliáján a szél önkényére hagyatva eveztem, anélkül hogy ellenállhattam volna; azután egy kikötőbe menekültem, hol tiz napig maradtam, mert a tenger és ég ellenem látszottak esküdni; ott elhatároztam nem térni vissza a bányákhoz, mert már ugy tekintettem mint biztositottakat.

Esőszakadás közt utra kelvén a Bastimentos kikötőhöz értem, hová akaratom ellen befutottam, mert a zivatar és egy nagy tengerömlés kényszeritettek, s tizennégy napig tartóztattam ott le; azután tovább folytattam utamat, de a szél mindig kedvezőtlenül fútt. Alig hogy kimondhatlan fáradsággal tizenöt mérföldet (leghe) haladtam, a neki dühödött szél és a tengerömlés hátrálni kényszeritettek. Vissza akartam tehát térni a kikötőbe, honnan kiindultam; azonban utközben egy más, Retrete nevüt vettem észre, hová veszélyek közt s kedvem ellenére is befutottam, mert hajóim a legroszabb állapotban, s embereim ép ugy mint magam igen fáradtak voltak. Itt tizenöt napig maradtam, miközben mindig zivataros volt az idő; s midőn azzal hizelegtem magamnak, hogy végét érem bajaimnak, ujra kellett azokat kezdenem. E helyen arra is gondoltam, hogy visszatérek a bányákhoz, s tenni szándékoztam valamit, mig alkalmas idő nem kedvezne utam veszélynélküli tovább folytatására. Már négy mérföldet (leghe) tettem meg, midőn ujra kitört a zivatar, s annyira szorongatott, hogy nem tudtam, mittévő legyek; nyomoruságom ismét megujult, s kilencz napon át semmi reményem nem volt életben maradásomhoz. Soha sem láttam a tengert olly magasnak, iszonyatosnak és tajtékzónak; a szél sem előre menni, sem valamelly fokhoz menekülni nem engedett, hanem a tengeren tartóztatott vissza, melly vérből látszott állani, s ugy forrt mint egy keményen fütött üst; és soha sem láttam az eget olly borzasztó kinézésünek, melly éjjel nappal mint fütött kemencze gözölgött, s olly dühösen és sürün szórta villámait, hogy minden perczben aggódva néztem, nem zuzatnak-e szét árboczaim és vitorláim, s mindnyájan hajóink elmerülésétől féltünk. Mind ez idő alatt folytonosan szakadt az eső; s nem is annyira esőnek, mint inkább egy második vizözönnek

volt az nevezhető. A végsőre jutott legénység kivánta a halált, melly megszabaditsa a tenger bajaitól; a hajók már két izben vesztették el a csónakokat, horgonyokat, köteleket, s vitorlák nélkül és megrongált állapotban voltak.

Midőn az Urnak ugy tetszett, visszatértem Puerto Gordóba, hol lehetőleg kiigazittattam megrongált hajóimat. Utamat folytatandó másod izben mentem egész Veraguaig, jóllehet ez nem volt szándékomban. A szél és tengerömlések folytonosan ellenkező irányuak voltak; majdnem azon helyre jutottam, honan kiindultam, s minthogy a szél és tengerömlések még ott is akadályoztak a tovább menetelben, ismét a kikötőbe fordultam vissza, nem bátorkodván e zajongó tengeren és félelmes parton bevárni a Saturnus ellentétes állását (oppositio), mert e tünemény majd mindig vihart vagy orkánt hoz; az oppositio karácson napján a mise órájan állott be.

Ennyi fáradalmak után másod izben tértem oda vissza, honnan kiindultam, s uj év beálltával ismét munkához láttam; azonban bár az idő kedvezett az utazásra, hajóim nem voltak használható állapotban, embereimet pedig megtörték a temérdek bajok. Vizkereszt napján végkép kimerülve Veraguába értem, hol Isten jóvoltából egy folyót és egy kikötőt találtam, hová jóllehet a bemenetnél nem igen volt mélyebb tiz lábnál, nagy bajjal befutottam; s szerencsémre, mert a következő napon ismét kitört a vihar, mikor is ha kint lettem volna, a sekély helyek miatt be nem futhattam volna. Az eső egész febr. 14-ig meg nem állott, és sem a belföldre nem hatolhattam, sem meg nem huzhattam magamat. Egész biztonságban hittük magunkat, midőn jan. 24-én a folyó egyszerre megdagadván, az ár eltépte a horgonyköteleket, s majdnem a hajókat is tova sodorta; bizonyára soha sem láttam azokat illy fenyegető veszélyben; de a mi Urunk Istenünk, miként mindig, ugy most is megsegitett. Nem tudom, állott-e ki valaha más nálamnál nagyobb gyötrelmeket.

Febr. 6-án daczára az esőnek, hatvan embert küldtem a belföldre, kik öt mérföldnyi (leghe) távolban bányákat találtak. A velök ment indiánok egy igen magas hegyre vezették őket, s e pontról megmutogatták nekik a körüskörül látható földeket, azt mondván, hogy mindenütt van arany, s hogy a bányák husz nap járásnyira terjednek nyugatnak, s megnevezték a városokat és helységeket, mellyek közelében e becses ércz kisebb nagyobb mértékben találtatik. Később értésemre esett, miszerint Quibian, ki ez indiánokat adta nekünk, azt parancsolta nekik, hogy egy ellensége birtokához tartozó távoli bányákra utasitsanak, holott az ő területén tiz nap alatt egyetlen ember

is nagymennyiségü aranyat gyüjthetne. Indián szolgái, kiket magammal viszek, tanui annak, mit elbeszélek.

A bárkák egész odáig juthatnak, hol a helység házai elterülnek. Testvérem visszatért embereivel, kik mindnyájan aranyat hoztak magukkal, mit azon négy óra alatt szedtek, mellyet ott töltöttek. A bányának igen gazdagnak kell lennie, mert a kiküldöttek egyike sem látott soha bányát, s legnagyobb részt ujoncz és tapasztalatlan tengerészek lévén, nem is ismerték az aranyat.

Nagy mennyiségü épitkezési fákkal rendelkezvén, s bővében lévén az élelmi szereknek, házakat épitettem, és sok ajándékot adtam Quibiánnak, miként a föld urát nevezték. Előre láttam, hogy az egyetértés nem tart sokáig, mert a benszülöttek vad természetüek, a spanyolok pedig igen tolakodók voltak, s mert végre mint ur rendelkeztem e földön, melly Quibiánhoz tartozott. Midőn látta, hogy elkészültek s rendbe hozattak a házak, s hogy a mi kereskedelmünk nagy terjedelmet vett, lakainkat felgyujtani, minket pedig mindnyájunkat leölni szándékozott; de e tervét nem vihette ki, mert ágyasai, gyermekei és szolgáival együtt fogságba esett, mi azonban kevés ideig tartott. Ő maga megszökött egy nemes keze közől, kinek őrizetére bizatott, s fiai megmenekültek a hajóról, hol a legénység főnökének őrszemei alatt állottak.

Januárban elzáródott a folyó torkolata; aprilban a férgek meglyukgatták a hajókat, ugy hogy fenn nem tarthatták magukat a vizen. Megkönnyitvén terheiktől, hármat nagy ügygyel bajjal kiszabaditottam egy csatornán, mellyet a tengerömlés nyitott; a bárkák ismét visszamentek oda, hogy sót és ivó vizet vegyenek fel, a megáradt és rettenetessé lett tenger azonban nem engedte azokat kijöni, a nagyszámmal összesereglett indiánok pedig körülfogták, s leölték legénységöket. Testvérem és a többi megmaradt embereim mindnyájan egyetlen hajóra voltak szoritva, melly még bent a folyón tartózkodott; én pedig kivül magamra hagyatva e veszélyes parton temérdek bajaim közt heves láz által lepettem meg, s minden menekülési remény eltünt előlem. Illy körülmények közt nagy fáradsággal a legmagasabb pontot értem el, panaszos hangon kiáltozva segélyemre a szeleket; de mind hasztalan; forró könyeket láttam hullatni magam körül Magasságod minden kapitányait.

Lenyomatva gyötrelmeim által nyögve elszenderedtem, s egy igen szánakozó szózatot hallottam, melly igy szólott hozzám: „Esztelen! ki késlekedel hinni és szolgálni a te Istenednek, a minden népek Istenének; mit tett ő többet Mozses vagy Dávid szolgájáért? születé-

sedtől fogva mindig gondja volt rád; midőn azon kort elérted, mellyet végzeteiben kitüzött, az egész földön visszhangoztatta nevedet, s neked adta Indiákat, a világ ezen olly gazdag részét; te azokat annak ajándékoztad, kinek akartad, s ő megengedte azt neked tenni; ő kezedbe adta az Ocean egész akkorig erős lánczokkal lezárt kapuinak kulcsait; végtelen térségeken mindenki rendeleteidnek engedelmeskedett, s halhatatlan dicsőséget szereztél a keresztények közt. Mivel tett ő többet Izrael népeért, midőn kivezette azt Egyiptomból? és magáért Dávidért, kit egyszerü pásztorból Judaea trónjára emelt? Térj vissza a te Istenedhez, ismerd el végre hibáidat, az ő könyörületessége határtalan; öregséged nem akadályozand téged nagy dolgok kivitelében; kezei közt ő sok és nagyszerü örökségeket tart. Ábrahám nem számlált-e többet száz évnél, midőn Izsákot nemzette, vagy Sára talán fiatalabb volt? Te bizonytalan segély után kiáltasz; felelj, ki bántalmazott annyira és olly sokszor, Isten vagy a világ? Isten soha sem vonja vissza az előjogokat, mellyeket engedni kegyes volt, és soha sem szegi meg ígéreteit; ha ki egyszer szolgálatot tett neki, ő nem szokja mondani, hogy nem teljesittetett szándéka, s hogy ő azt máskép akarta; soha sem gyötör ő valakit, hogy elálczázza az erőszakoskodást, hanem épen ugy cselekszik amint beszél; mindazt, mit igér, megtartja, sőt még többet is ad; illyen az ő szokása. Ime igy bánt veled a te Teremtőd, s igy bánik ő mindenkivel. Mutasd fel már most azon fáradalmak és veszélyek gyümölcsét, mellyeket másoknak szolgálva kiállottál.“ Hallva ezeket mintegy alélt levék; nem voltam képes felelni ez olly annyira igaz szavakra, s mind az, mit tehettem, abban állott, hogy sirattam botlásaimat. Ki beszélt hozzám. bárki volt légyen, igy végezte szavait: „Ne félj, legyen bizodalmad; minden gyötrelmeid márványba vésvék, s nincsenek ok nélkül.“

Mihelyt erőim engedték, fölkeltem. Az idő kilencz nap mulva szép lett, de nem eléggé arra, hogy hajóinkat a folyóról kiszabadithassuk. A mit lehetett, összeszedtem, s egybegyüjtöttem a szárazon levő embereimet, mert nem maradt annyi, hogy megosztva egy részt ott hagyhattam, a másikat pedig a hajók kezelésére fordithattam volna. Én összes embereimmel ott maradandottam az alapitott lakházak védelme végett, ha Magasságtok tudtak volna azok létéről; de igy kényszerittettem elutazni, félvén, nehogy valamelly hajó kössön ki a helyen, hol voltam; de meg azt is gondoltam, hogy ha valaki segélyemre jövend, ujra rendbe hozathatnak a dolgok.

A Szentháromság nevében husvét éjén utnak indultam tehát törékeny, a férgek által megrágott és kilyukgatott hajóimon, mellyek

közöl egyet sok mindenfélével Betlemben, másikat Belpuertóban hagytam ; s igy csak kettő maradt nekem, de ezek is hasonló rosz állapotban, s a hétezer tengeri mérföldnyi útra szükséges élelem-mennyiség hiányával voltak, miért is azon veszélynek néztem eléje, hogy fiammal, testvéremmel, s olly sok más nagyérdemü egyénekkel együtt útközben veszek el. Azoknak, kik szeretnek gáncsoskodni és szemrehányásokat tenni, könnyü most egész kényelemben mondogatni: Miért nem tettél ez esetben igy vagy amugy? de szeretném, ha ők is részt vettek volna ez útban; azonban hiszem, hogy egy egészen másnemü út vár reájok, mellyhez képest szerintünk a mienk semmi.

Május 13-án a Cathaival határos Mango tartományba értem, honnan Hispaniola felé vettem utamat. Két napon át jó széllel hajóztam, de azután kedvezötlen lett. Utamat ugy irányoztam, hogy kikerüljem az e tengereken sürün kiemelkedő szigeteket, nehogy veszélybe jussak a zátonyok miatt, mellyek azokat körülveszik. A tenger hatalma vitorláimat bevonni s hátrálni kényszeritett; azután egy sziget mellett állapodtam meg, hol három horgonyt vesztettem el; éjfél tájon pedig olly zivatar törvén ki, melly fölforgatással fenyegette a világot, széttépettek a másik hajó horgony-kötelei, s olly erővel vágódott az az enyémhez, hogy nem tudom, mi csoda mentette meg mindkettőt az összezúzattatástól; valóban ekkor megmenekülésemet Isten után csak a még megvolt egyetlen horgonynak köszönhettem. Hat nap mulva az orkán megszünt, s én ismét folytattam utamat. Most már minden eszközeimet elvesztettem, hajóimat a férgek mézsejt módjára kilyukgatták, embereim tökéletesen le voltak verve. Kissé túl mentem a ponton, mellyet néhány nappal előbb elértem, s ott vártam, hogy szünjék meg a sors üldözni, miközben ugyanazon sziget legjobb kikötőjében húztam meg magamat, honnan nyolcz nap mulva ismét utra keltem. Jamaicába junius végén értem; a szelek mindig ellenkezően fúttak s annyira megrongálták hajóimat, hogy három szivatytyúval, hordókkal, vedrekkel, üstökkel dolgozva sem merhettem ki egészen az azokba tolult vizet, s csak igy védhettem magamat a férgek által okozott veszélyek ellen. Utamat ugy irányoztam, hogy mihamarabb Hispaniolába jussak, mellytől még huszonnyolcz mérföldnyire (leghe) voltunk; de megbántam, mert a másik hajó, félig elmerülvén, kikötőt volt kénytelen keresni. Én, daczára a viharnak, makacsúl megmaradtam a tengeren, s hajóm már-már azon ponton állott, hogy elmerül, midőn az Úr csodálatosan földre juttatott.

Ki hihetendi el az itt leirtakat? Pedig őszintén mondhatom,

hogy századrészét sem beszéltem el e levélben eseményeimnek, miként ezt azok, kik velem voltak, megerösithetik. Ha Magasságtok kegyesek lesznek egy hatvannégynél több tonnás hajót küldeni kétszáz mázsa kétszersülttel, s némi más élelmi szerekkel, ez elégséges leend az én és embereim Hispaniolából Castiliábai átszállitására. Mondtam már, hogy a Jamaica és Hispaniola közti távolság huszon nyolcz mérföldet (leghe) sem tesz; mindazáltal oda nem mentem, ha mindjárt hajóim megengedték volna is, meg lévén hagyva Magasságtoktól, hogy ki ne kössek ez utóbbi szigeten. Isten tudja, hasznos volt-e e rendelet.

E levelet indiánok által küldöm; valódi csoda lesz, ha kézhez jutand.

Ime ennyi az, mit utamról mondani akartam. A velem volt egyének száma ötszázra ment, s köztök többen találkoztak, kikből jó kormányosok és ügyes tengerészek válhatnak; mindazáltal egyikök sem képes megmondani, hová érkeztem, vagy melly helyről jövök, minek oka igen egyszerü. Kiindulásom egy, a brasiliai öblön felül fekvő pontról történt. A vihar nem engedte, hogy Hispaniola felé azon irányban evezzek, mellyben ohajtottam, s kénytelen voltam a szél önkényére bizni magamat. E napon beteg lettem, e tengereken előbb még senki sem hajózott; néhány nap mulva a szél és tenger lecsillapodott s a zivatart szélcsend és tengerömlések váltották fel. Először egy Delle Bocche nevü szigetnél, azután a szárazföldön kötöttem ki. Minderről senki sem tud pontosan és hün számot adni, miután folytonosan a tengerömlés által ragadtattam, a nélkül, hogy több napon át földet láttam volna. Annyi bizonyos, hogy a szárazföld irányában hajóztam, mellyet a delejtü jelzett. De azt senki sem mondhatja meg, melly része alatt voltunk az égnek, vagy mikor hagytuk el a partot, hogy Hispaniola felé evezzünk. A kormányosok azt hitték, Sz. János szigetre jutnak, a helyett azonban a Mango földnél, négyszáz mérföldnél (leghe) nyugatiabb ponton kötöttek ki, mint gondolták. Ismertessék meg, ha tudják, Veragua fekvését! Állitom, miszerint mindaz, mit mondhatnak, ebből áll: olly helyeken jártunk, hol sok az arany.“ Ezt bizonyára erősithetik; de nem tudják az utat, mellyen oda juthatnának, s ujból kénytelenittetnének azokat fölfedezni, mint első izben. Van azonban egy, a csillagászattól kölcsönzött számitási mód, melly az ahhoz értőt kielégitheti, s melly, mondhatni, költöi ábrándhoz látszik hasonlónak. Hogy az indiai hajók csak kedvező széllel haladhatnak, nem onnan van, mintha roszul készittettek és nehezek vol-

nának; a nagyszerü ömlések, mellyek e tengeren találtatnak, s a szelek lehetetlenné teszik a balrai hajózást, mert gyakran egy nap alatt elveszthetnék, mit hét alatt megnyertek. Miért is nem használandok többé caravelákat, hamindjárt portugal latin hajók volnának is, mert csak jó és szabályos széllel mehetnek előre, mit hogy bevárjunk, néha hat, nyolcz hónapig is kell időznünk a kikötőben; ezen azonban épen nem lehet csodálkozni, mert Spanyolországban is gyakran megesik.

A nép tehát, mellyről Pius pápa beszél, föl van fedezve; a lovaknak, arany nyergek, fékek és melldiszeknek azonban hire sincs; min egyébiránt nem lehet csodálkozni, mert e parti földek csak halászok által lakatnak; másrészt meg nem is állapodtam ott meg, akadályozva lévén a körülmények által. Cariayban s a következő földeken igen veszélyes büvészek vannak, kik a világért sem akarták volna, hogy csak egy perczre is megállapodjam nálok. Mihelyt oda érkeztem, rögtön két, igen buján öltözött leánykát küldtek hozzám, mellyek nagyobbika tizenegy, kisebbike hét éves lehetett; mindketten oly szemtelenül viselték magukat, hogy szabad személyek sem tehettek volna tul rajtok, s rejtve büvös port hoztak magukkal. Hajóimra érkezvén némi ékességeket ajándékoztam nekik s visszaküldtem őket. Ott a hegyen ház nagyságu faragott sirt láttam, mellyben egy meztelen hulla feküdt, s mellette élelmi szerek voltak elhelyezve; még több jelesül kivitt munkákról is beszéltek.

E helyen kisebb nagyobb állatok találtatnak, mellyek igen különböznek a mieinktől. Ajándékba két sertést kaptam, mellyektől kimondhatlanul félt egy velem volt irlandi eb. Egy vadász bizonyos állatot lött, melly farkas majomhoz hasonlitott, csak hogy sokkal nagyobb volt s emberi arczczal birt; a nyil nyakától farkáig járta át, minek következtében olly dühös lett, hogy kénytelenek voltunk elvágni az egyik karját és lábszárát. A mint a sertés megpillantotta, szintén elvadult és futni kezdett; ezt látva utána bocsáttattam a begare-t (igy nevezik a benszülöttek ez állatot), melly elérvén azt, jóllehet haló félben, s a nyil még mindig testében volt, farkát a sertés ormánya körül csavarva szorosan tartotta, megmaradt lábfejével pedig torkon ragadta. Ez esemény olly rendkivülinek és ujnak látszott előttem, hogy nem véltem azt elhallgatandónak. Itt sok különböző faju állatok vannak, de mindnyájan fekélyekben vesznek el; láttam igen nagy tyukokat is, mellyek tolla gyapjuhoz hasonlit; továbbá oroszlánokat, őzeket, madarakat.

Ennyi fáradsággal hajózván e tengereken, kisérőim közül sokan

azon fonák gondolatra jöttek, hogy meg voltunk büvölve, s még most is azt hiszik. Találtam népeket, mellyek ember hust ettek, s ez utálatos szokásnak arczuk éktelensége is szembeötlő bizonyitványát adta. Mondják, hogy e földeken gazdag réz-bányák vannak; a lakosok fejszéket, s más egyéb öntött vagy forrasztott eszközöket dolgoznak belőle; s találtatnak mühelyek, mellyek az aranymüvesek és olvasztók minden eszközeivel el vannak látva.

Az ottani népek ruházkodnak; s láttam nagy, mesterileg készitett, és ecsettel igen finomul különféle szinre festett gyapot takarókat is, beljebb Catai felé pedig, miként beszélik, az arany szövetek sem hiányoznak. Tolmácsunk nem lévén, csak keveset tudhattunk ki e földekről. Jóllehet igen népesek s a lakosokat nem nagy közök választják el, mindazáltal annyira különböznek nyelvben, hogy ép olly kevéssé értik meg egymást, mint mi az arabokat. Azt hiszem azonban, hogy a mit mondok, csak a tenger melletti vadakra, s nem a belföldi népekre alkalmazható.

Midőn Indiákat fölfedeztem, a világ leggazdagabb uralmának kiáltottam ki azokat, s aranyról, gyöngyökről, drága kövekről, illatszerekről, kereskedelemről beszéltem; minthogy azonban ez nem lőn rögtön szembetünővé, megkisebittettem. Ez az oka, hogy most csak annyit mondok, mennyit a benszülöttektől hallottam; de azt bátran állitom, mert sokan megerősithetik, miszerint Veragua földén két nap alatt több aranynak jöttem nyomára, mint Hispaniolában négy év alatt; hogy továbbá a szomszédos területeket kivánni sem lehetne termékenyebbek és jobban müvelteknek; s hogy végre lehetetlen félénkebb lakosokat, jobb kikötőt, s szebb és könnyebben védhető folyót találni.

Mindez, ugy hiszem, elégséges leend arra, hogy megnyugtassam a kereszténveket s bizonyossá tegyem őket uralmok ottani megalapitásának lehetősége iránt, mi által nemcsak nagy dicsőséget arathatni hanem szent vallásunk növekedésének is nem csekély lendületet reménlünk adhatni. Magasságtok ép ugy urai e tartománynak mint Xeresnek vagy Toledónak, és bármelly hajójuk megy oda, ugy találandja magát mint Spanyolországban, s bőségben hozand onnan aranyat. A mit itt találhatni, másutt azt csak rabolva nyerhetjük meg, vagy üres kézzel térendünk vissza; e vidéken elég, ha a spanyolok egy vadra bizzák magukat.

Ha sok dolgot mellőzök, miket még mondhatnék, okát adtam feljebb, miért teszem; elhallgatom tehát, hogy háromszorosát is erősithetném annak mit beszéltem, s azt sem akarom mondani, hogy a

forrásnál vagyok. A genuaiak, velenczeiek, s mindazon nemzetek, mellyek gyöngy, drága kövek, és más értékes tárgyak birtokában vannak, a világ végére járnak, hogy aranyért cseréljék ki azokat. Oh az arany nagy valami; aranynyal kincsek gyüjtetnek; ki azzal bir, mindenben czélját éri a világon, s megnyeri a lelkeket a paradicsomnak. Biztositanak, miszerint Veragua kerületében a földek meghalt urai mindazon aranynyal együtt temettetnek el, mellyet életökben birtak. Salamon csak egyetlen alkalommal hatszáz hatvanhat mázsa aranyat szállittatott, nem emlitve azt, mit a kereskedők és tengerészek hordtak, s mit Arabiában fizettek neki; ez aranyból két száz lándzsa, háromszáz paizs, sok más eszközök és edények készittettek; továbbá azzal diszittetett s drága kövekkel zománczoltatott a templom boltozata.

József De antiquitatibus czimü évkönyvében érinti ez eseményt, s a Paralipomena és Királyok könyveiben is történik arról említés. Nevezett iró véleménye szerint ez arany Aurea-ból került, mi ha ugy van, én azt állitom, hogy Aurea bányái alatt Veragua bányái értendők, mellyek miként mondottam, nyugatra husz nap járásnyinál is tovább terjednek egyenlő távolságra a sarktól és egyenlitőtől. Salamon mindez aranyat, ezüstöt, drága köveket pénzen vásárolta; mig itt, ha aranyra van szükség, csak keresni kell azt. Dávid végrendeletében háromezer mázsa indiai aranyat hagyot Salamonnak a templom épités költségeinek födözésére; s ez arany József szerint szint ugyanazon földekről került. Jerusalemnek és Sion hegyének egy keresztény keze által kell ujra épittetnie, miként ezt Isten a próféta által megmondatta a XIV. zsoltárban. Joachim apát azt erősiti, hogy e kereszténynek Spanyolországból kell jönie; s sz. Jeromos utmutatást adott a szent jegyesnek, mint lehessen sikert aratni. Catai császárja egy időben tudósokat kért, kik oktatnák öt Krisztus hitében; ki vállalkozandik e küldetésre? ha Isten megengedi visszatérnem Spanyolországba, az ő nevében kötelezem magamat, hogy baj nélkül elszállitandom oda.

A velem utazott emberek nagy fáradalmakat állottak ki, s hihetlen veszélyeken mentek keresztül; szegény sorsuak lévén, arra kérem Magasságtokat, mihamarább fizessék ki őket, s kinek kinek érdeme szerint éreztessék velök kegyeiket, mert lelkiismeretesen állithatom, hogy soha senki sem érkezett Spanyolországba jobb hirekkel.

Jóllehet Veragua Quibiánja s a szomszéd helyek egyéb főnökei, a nekem adott értesitések szerint, sok aranynak vannak birtokában,

mindazáltal nem találtam jónak és Magasságtok szolgálatához illőnek tolvaj módon keriteni azt kézre ; szép bánásmóddal mig egyrészt kikerüljük a botrányt és rosz hirt, másrészt minden bizonynyal azt nyerendjük, hogy egy szemer hija nélkül mind Magasságtok kincstárába folyand az be.

Egy hónap alatt, ha jó idő járt, bevégezhettem volna feladatomat; de hajók hijával lévén nem akartam arra várni, hogy ujra folytassam utamat; mindazáltal a mi Magasságtok szolgálatát illeti, hiszek Abban, ki engem teremtett, s azt is remélem, hogy ismét helyre áll egészségem. Gondolom, Magasságtok emlékezni fognak rá, hogy én uj alaku hajókat szándékoztam épittetni ; az idő rövidsége nem engedte ezt; de bizonyosan jól eltaláltam, mire volt szükség.

E föld kereskedelmét és bányáit mindannál többre becsülöm, mi eddig Indiákban eléretett; de ez nem olly gyermek, kit mesterhez kell adni oktatás végett. Valahányszor Hispaniola szigetre, Pariára és a többi földekre gondolok, mindannyiszor könyek esnek ki szememből. Azt hittem, hogy mi e helyeken történt, intő például szolgáland a többiekre nézve ; de egészen ellenkezőleg történt ; ha nem vesznek is el, de bizonyára végvonaglásban vannak; a betegség gyógyithatlan, vagy igen hosszas lesz. Az, ki illy nyomorba sülyesztette, jöjön most segélyökre az orvosszerrel, ha ismeri azt, vagy tudja kezelni; rontani bárki képes. Mindig szokás volt kegyekben részesiteni és előmozditani azt, ki veszélyeknek tette ki magát ; nem igazságos, hogy ki akadályozta ez ügyet, hasznot huzzon abból maga vagy örökösei számára. Azok, kik kerülve a fáradalmat haza huzódtak Indiákból s kisebbitőleg beszéltek e földekről és felőlem, hivatalokkal fölruházva tértek vissza; s e rendszer fog gyakoroltatni Veraguában is, mi nem kevéssé szomoru és előnytelen példa nem csak a világ igazságszolgáltatására, hanem magára az ügyre nézve is. E félelem, s más, általam tisztán előre látott dolgok birtak engem arra, hogy mielőtt e szigetek és szárazföld fölfedezésére indultam, azt kérjem Magasságtoktól, miszerint engednék meg nekem királyi nevökben kormányozni azokat. Ajánlatom elfogadtatván, előjogot, s a királyi pecséttel megerősitett szerződést nyertem, s kiterjedt hatalom ruháztatott reám az alkirály, admirál s e földek és minden más fölfedezendők főkormányzói czimével ; mire nézve a határok az Azori- s a Zöldfok szigetektől száz mérföldnyire (leghe) jelöltettek ki egy vonal által, melly egyik sarktól a másikig fut, miként mindez pontosan kiviláglik az iratból.

Éber figyelmet érdemel egy más igen fontos ügy is, mire eddig

senki nem is gondolt. Én Magasságtok udvarában hét évet töltöttem, hol mindazok, kiknek én e vállalatról beszéltem, egyhangulag eszelősségnek nyilvánitották azt; most pedig már mindenki, a szabókat sem véve ki, engedélyt hajhász a fölfedezésekre; világos, hogy az illyenek csak rablás végett kelnek utra, és mégis meghallgattatik kérelmök sérelmével az én becsületemnek, s nagy kárára magának az ügynek. Legjobb megadni Istennek a mi Istené, s Magasságtoknak a mi Magasságtoké; e mondat teljes az igaz ember egyenességével.

A földek, mellyeket itt Magasságtok birnak, terjedtebbek és gazdagabbak mint a kereszténvekéi összevéve. Isten akaratából alávetvén azokat Magasságtok magas és királyi uralmának, s odáig vivén a dolgot, hogy váratlanul nagy jövedelmet adjanak, midőn hajókat vártam, hogy bizalom és örömteljesen jelenjek meg színök előtt, tudassam győzelmeimet, s megvigyem a talált aranyra vonatkozó hireimet, két testvéremmel együtt elfogattam, s lánczokkal terhelve, mindentől megfosztva, s a gyalázatos bánásmód által leveretve egy hajóra vettettem, a nélkül, hogy elitéltek vagy csak törvényszék elé is idéztek volna. Ugyan, ki hiheti el, hogy egy szegény idegen, illy helyen, ok és anélkül, hogy valamelly más fejedelem támogatására számithatott, egyedül, alattvalóik s e földek benszülöttei által látván magát környeztetni, s minden gyermekei az udvarnál lévén, lázadásra gondolhatott volna Magasságtok ellen? Huszonnyolcz éves voltam [1]) midőn Magasságtok szolgálatába léptem, s most már egy hajszál sincs fejemen, melly ősz ne volna; beteges vagyok; mindenemet elköltöttem; mindent, még felöltömet is elvették tőlem (mint szintén testvéreimtől is) és eladták; s mindezt legnagyobb sérelmemmel, a nélkül, hogy csak láttak vagy kihallgattak volna. Akarom hinni, hogy mindez nem Magasságtok parancsára történt. Becsületem visszaállitása, veszteségeim megtéritése, s azoknak, kik káromat okozták megbüntetése, visszhangoztatni fogják Magasságtok királyi nagylelküségét, s az igazságos és elismerő fejedelmek egy szép példáját és dicső emlékét hagyandják Spanyolországnak. A jó szándék, melly engem Magasságtok szolgálatában mindig vezérelt, s az olly ellentétes sérelem, melly rajtam elkövettetett, nem engedték megsebzett lelkemnek, hogy hallgatással mellőzem a dolgot, miként azt föltettem magamban; miért is kérem Magasságtokat bocsássanak meg nekem.

Higyék el, én igen szerencsétlen vagyok; ekkorig másokon siránkoztam; az Ég most irányomban legyen irgalmas, s a föld sirjon

[1]) Igy a szöveg, de bizonyosan negyvennyolczat kell mondania.

fölöttem. Ideiglenes szükségeimre egy lirával sem rendelkezhetem; a mi pedig a szellemet illeti, azon pontra jutottam itt Indiában, mellyet jeleztem. Elszigetelten gyötrelmeim közt, minden nap a halált várva, körülvéve az irántunk ellenségésen érző kegyetlen vadak milliójától, s távol az Egyház szentségeitől, lelkem, ha e helyen válik meg a testtől, veszendőbe megy.

Kinek szivében szeretet lakik, s kedveli az igazat és igazságot, sirjon fölöttem. Én ez utra nem megtiszteltetések vagy kincsekre kilátásból vállalkoztam; ez bizonyos, mert midőn kiindultam, arra nézve már minden remény elenyészett. Én Magasságtok szolgálatába jó szándékkal és nagy buzgalommal léptem, de azért nem szándékom parancsolni: csak arra kérem alázatosan Magasságtokat, hogy azon esetre, ha Isten e helyekről kiszabadit, engedjék meg, hogy Rómába menjek és más zarándoklatokat tehessek.

A legszentebb Háromság tartsa meg egészségöket, engedje sok éveket érni, s növelje hatalmukat.

Irtam Indiákban, Jamaica szigetén 1503. jul. 7-én.

F) 111-ik laphoz.

Columbus ekkorig fölfedezett iratainak lajstroma.

I. **Nyomtatottak.** Columbusnak sajtó alól legrégebben kikerült müve kétségkivül a Declaracion de la tabla navegatoria, melly tudor Grajales Del uso de la carta de navegar czimü értekezésével van egybe kapcsolva. Navarete alaposan veszi észre, miszerint az admirált mint irót nem Morelli és Bossi ismertették meg először, mert a tabla navegatoria már a Bibliotheca oriental y occidental del licenciado Antonio Leon Pinelo (Madrid 1629) czimü munka 144-ik lapján is idéztetik, mellynek szerzője ugyanazon Pinelo, ki Lima és Potosira vonatkozó történelmi helyrajzokat adott ki, mellyekből kéziratban több másolatok találtatnak Spanyol-Amerikában. Columbusnak tulajdon utjáról adott különféle értesitéseiből csak kettő van meg, mellyek még életében kinyomattak, s ezek: a Sanchez Ráfael kincstárnokhoz szóló, Lissabon kikötőjében, 1493 marcz. 14-ről, s nem 1492-ből kelt levele, miként Morelli irta, mert az admirál első fölfedezési utjáról csak 1493 tavaszán tért vissza; azután a Columbus ne-

gyedik és utolsó utjára vonatkozó értesitès, melly a fejedelmekhez intézett, s Jamaicában 1503 jul. 7-én kelt levélben foglaltatik. A Sanchez kincstárnokhoz menesztett levél keltének határozott ideje iránt kételyek merültek föl, mert a római számokkal jegyzett év nem vehető ki tisztán a spanyol eredetiben. Nem lehetséges-e, hogy marcz. 4-én (De este puerto de Lisboa, hoy) s a Don Luis da Santangelhez czimzettel ugyan egy napon kelt, mellynek fordítója a pridie nonas-t talán a pridie idus martias-sal cserélte föl? Annyi bizonyos, hogy e két levél nem szólhat marczius 14-dikéről, mert az admirálnak Las Casas által lemásolt naplója szerint a caravela marczius 4-dikén érkezett Lissabonba. 9-dikén Columbus a királynál volt kihallgatáson, ki ugy nyilatkozott előtte, miszerint annál inkább örvend hóditásának, mert mindaz, mit fölfedezett, igaz joggal Portugaliához tartozik. 11 én a királynénál tett látogatást a Villafranca melletti sz. Antal kolostorban. Miután az éjt Landrában töltötte volna, caravelájára csak 12-ik éjén jutott, s másnap, marcz. 13 án reggeli nyolcz órakor utra kelt. 14-én a S. Vincent fok láttávolában volt, 15 én pedig Saltes révébe futott be. E kevéssé jelentékeny keltezési hibát (mert az admirál a 12 és 13-dik közti éjen is irhatott a kincstárnoknak) egyébiránt csak azért emeltem ki, hogy figyelmeztessem olvasóimat, milly sok számhiba fordul elő az az időbeli levelekben, minek oka részben a roszul képzett s a rómaiakkal kevert arab számjegyek használatában keresendő. Columbus Luis da Santangel, Aragonia pénzügyministeréhez irt levelének első része a Canari szigetről, 1493 febr. 15-röl van keltezve: pedig az admirál naplójából tudjuk, hogy ő febr. 15-én az azori Santa Maria sziget közelében volt. Ugyan ezen levélben szintén elhibázvák a számok, mellyek a San Salvadorbai, s az onnan visszafelé való ut tartamát jelzik, mert 93 és 78 nap helyett 71 és 48 olvasható. A Sanchez kincstárnokhoz intézett levél eme figyelemre méltó czimet viseli: „A Ganges melletti (sobre el Gange) India ujból fölfedezett szigeteinek leirása.“ A spanyol eredetit lehetetlen volt megtalálni; de André Bernaldez, Villa de los Palacios lelkésze s Columbus benső barátja, megőrzött abból némi töredékeket De los Reyes Catholicos czimü kézirati történelmében. Érdekkel láthatni ebből azon mozgalmat, mellyet Columbus fölfedezése, már Palosbai első visszatérése óta, keltett századában. Öt nappal e visszatérés után (1493 marcz. 19.) Medina Coeli herczeg levelet irt cogolludói kastélyából Spanyolország nagy bibornokához (Pedro Gonzales de Mendoza), mellyben arra kérte, eszközölné

ki Isabella királynénál, hogy saját javára néhány caravelát küldhessen az uj földekre, érdemül hozván fel, miszerint két éven át táplálta házában az admirált, kinek ajánlatai visszautasittattak Medina Sidonia herczeg által, s megakadályozta öt szándéka kivitelében, mellynélfogva Portugaliát oda hagyva Francziaországba akart átmenni. „E Cristoval Colomo (igy nevezi az admirált Medina Coeli herczeg) nyolcz hónapja, hogy Indiák fölkeresése végett utra kelt; s most Lissabonba tér vissza, miután megtalálta a mit keresett. Sietek tehát e jó hirt királyné ő Magasságához juttatni, s azon remény fejében, mellyet, tekintve hogy nekem is volt némi részem e vállalatban, Alonzo de Quintinilla (akkoriban pénzügyminister Castilia részére) adott, kérem kegyelmességedet (el reverendissimo senor Cardenal) támogasson ez alkalommal, minthogy én is járultam valamivel ez olly nagy dolog fölfedezéséhez.“

Medina Coeli herczeg bizonyosan nem tudta, hogy egy cordovai szép nemes hölgynek, Enriquez Beatrixnak (a tudós Columbus Ferdinand anyja) már 1488 óta sokkal nagyobb része volt mint neki Columbus Spanyolországbani tartózkodásának meghosszabbitásában s egy olly nagy dolognak a castiliaiak javárai fölfedezésében (Navar. Doc. dipl. II. köt. 2. lap. XIV. szám; III. köt. 598 és 601 lap).

Az admirálnak Barcellonában hires nyilvános fogadtatása, mellyen a történetiró Oviedo mint még majdnem gyermek korú apród (page muchacho) volt jelen, csak april végén történt, midőn uti és vetélytársa Martino Alonzo Pinzon már meghalt a fölötti szivfájdalmában, hogy Bajonából (Galiziában) hasztalan sürgette az engedélyt Columbus megérkezése előtt jelenhetni meg a fejedelmek udvarában. (E tény bizonyitékául lásd Nav. I. köt. 76 lap; III. köt. 612 lap). Mindazáltal ezen, Columbusnak Palosbai visszaérkezéséhez olly közel eső időben Leandro Cozco már bevégezte (1493 april. 25) a Sanchez kincstárnokhoz irt levélnek fordítását, mellyet első izben Rómában Eucario Argenteo vagy Argyrios (würzburgi származásu, a Silber családból) nyomatott ki. Cozco durva latinságu, s a XVI. században többször ujra nyomott fordítása (Nav. I. köt. 176 lap) e czimet viseli: „Epistola Christophori Colom, cui aetas nostra multum debet de insulis Indiae super Gangem (e két utolsó szó ki van hagyva azon nyomtatásban, mely a milanói könyvtárban őriztetik) nuper inventis, ad quas perquirendas octavo ante mense, auspiciis et aere invictissimorum Ferdinandi et Elisabeth Hispania-

rum regum, missus fuerat; ad magnificum don Raphaelem Sanxis, eorumdem seren. regum thesaurarium missa, quam gener et litteratus vir Leander de Cosco ab hispano idiomate in latinum convertit, tertio kal. maji 1493, pont. Alex. VI. anno primo. Impressit Romae Euchar. Argent. 1493.

Erősithetni hiszem, miszerint csupán e néhány lap az, mi Columbus életében első fölfedezése történelmére vonatkozólag nyomtatásban megjelent, mert gróf Fendilla, Anghierának első oceani Decade-ját csak 1511-ben nyomatta ki Sevillában. A második és harmadik vállalatot illetőleg, e nagy embernek szintén semmiféle értesitése vagy önkezüleg irt levele nem nyomatott ki a XV. és XVI. században, s egyedül a negyedik utnak birjuk, magától Columbustól, körülményes leirását a király és királynéhoz intézett, s Jamaicában 1503 jul. 7-én kelt levélben, mellyet ő a derék Diego Mendez de Segurara, a flotta főjegyzőjére (escrivano mayor de la flota) bizott, hogy egy kis csónakon Haitiba vigye. (**Herrera**, I. Dec. VI. könyv, 10. fej.) Ez őszinte, erőteljes, s a lehetőségig szabad nyelvezetü levél, melly minden, az admiráltól ránk maradtak közt legfontosabb, 1505-ben Velenczében jelent meg a bresciai Bainera által készitett olasz forditásban. E levelet már Columbus Ferdinandnál is idézve találom, ki az admirál életrajzában (94 fej.) igy szól: „az olvasó látni fogja e levélből (melly Mendezre bizatott, s ki van nyomtatva) mennyit szenvedtünk ez (negyedik) utban, s miként tetszett a végzetnek üldözni azokat, kik boldogságra tarthatnak számot.“ (Vesse még össze az olvasó **Anton Leon**, Epit. de la Bibl. or. y occid. 61 lap; **Bossi** Illustr. 28 szám; **Nav.** I. köt. 296—313 lap).

E futólagos áttekintésből láthatjuk, miszerint Columbus halála előtt (1506 máj. 20) nyomtatásban csupán egy, az ő első utját tárgyazó, s a Sanchezhez szóló levélben foglalt igen tökéletlen elbeszélés, s egy más, negyedik utját érdeklő, a királyokhoz irt, általam már emlitett, s lettera rarissima czim alatt hiressé vált levélbeni értesités jött ki, melly levélnek ama czimet Morelli adta, ki Velenczében könyvtárnok volt az olasz nyomdában. Columbus három első utjának leirását Vespucci harmadik utjának (bevégeztetett 1502) rajzával találjuk egyesitve Fracanzano di Montalboddo gyéren található könyvében (Mondo novo, e paesi novamente ritrovati da Americo Vespuzio florentino), melly eredetiben 1507-ben Vicenzaban tétetett közzé, 1508-ban Milanóban pedig latinra for-

ditva adatott ki. (Camus, Mém. sur les Coll. des voyages de Bry et Thévenot, 5, 342, 347 lap; Nav. III. köt. 187 lap). Ugyanezen 1507-iki utleirási gyüjteményből (melly főalapja Grinaeus Simonnak) meritette Peritsol Ábrahám, avignoni zsidó, Columbus Kristófra vonatkozó, s héber földiratába beszött ismertetéseit, melly földirat Hyden Tamás által fordittatott le s adatott ki első izben. (Itinera mundi, auctore Abr. Peritsol, ex codd. bibl. Bodlei. Oxon. 1691.) Mig Fracanzano di Montalboddo Vespuccinak csak három utját adta, melly mü más okokból érdemelt némi hirnevet, Hylacomylus vagy Ilacomylus Mártonnak Lotharingiában nyomtatott Világirata a flórenczi hajósnak már mind a négy utját magában foglalta, és pedig azon időrendben, mellyben ez azokat, állitása szerint, megtette. (Ilacom., Cosmographiae introductio; insuper quatuor Americi Vespucci navigationes, press. in urbe Sancti Deodati 1507). Ime illy irodalmi sikert aratott Vespucci már öt évvel halála előtt. Columbus öniratainak hiánya, s azon nagy buzgalom, mellyel Vespucci barátai az ő utjait érdeklő értesitéseket (mellyeket mind ő maga szerkesztett) terjesztették, nem keveset tettek arra, hogy Vespucci valódi érdeménél magasabb polczra emeltetett.

II. **Egészben vagy töredékben megőrzött kéziratok.** Hogy ezek fontosságát föltüntessük, szükségesnek tartjuk még egyszer emlékezetbe hozni, miszerint a Columbus utjaira vonatkozó értesitések közől nyomtatásban egész a XVIII. század végéig csupán csak a Sanchezhez (1493) s a Katholikus Királyokhoz intézett (1503) levelek jöttek ki. Az első utat érdeklő kéziratok az admirál naplójának egy, Las Casas Bertalan érsek által készitett, s Infantado herczeg levéltárában megőrzött kivonatából, továbbá az admirál egy, Simancas levéltárában fönmaradt leveléből állanak, melly részben Terceira szigeten febr. 15-ről, részben Lissabon kikötőjében 1493 marcz. 4 én iratott a Katholikus Királyok számvevőjéhez (a l' escrivano di razon de los Reyes Catholicos) don Luis de Santangelhez; a második utra nézve mindössze egy, Villa de Isabellában, 1494 jan. 30 án kelt, s Antonio de Torresnek átadott emlékiratot birunk, mellyben a Haiti sziget kormányát érdeklő különféle ügyekben a fejedelmek határozatát kéri ki; a harmadik utat illetőleg egy, Hispaniola szigetről (desde la isla Espanola) a fejedelmekhez irt hosszu levelet birunk tőle, mellyen a kelet nincs kitéve, de (karácson felé érkezvén Spanyolországba a Paria fölfedezéséről első hirek) valószinüleg 1498 október elejére tehető; s egy más, keserü panaszokkal

teljeset, mellyet 1500-ban (talán novemb. végén) don Juan infans dajkájához (a m a d e l p r i n c i p e), donna Juana de la Torre-hez intézett [1]). A negyedik utra vonatkozólag semmi kézirat nincs [2]), mert a Morelli által Bassanóban 1810-ben ujra nyomatott l e t t e r a r a r i s s i m a 1505-ben kijött Velenczében. A Navarete közzététele előtt kéziratban maradt értesitések kö zől kétségkivül legfigyelemre méltóbb a második Napló, mellyet Columbus első utja alkalmával napról napra maga vezetett a tengeren; de szerencsétlenségre Las Casas a helyett, hogy lemásolta volna, csak kivonatokat adott abból, gyakran használván a D i c e l' A l m i r a n t e (az admirál mondja) szólamot. Kivonatában csak a bevezetést, továbbá az 1492-ik év okt. 14—25, novemb. 6 és 27, decz. 3, 16, 18, 21, 24, 26, s az 1493-ik év jan. 3, febr. 14, s marcz. 15-ik napjairól szóló értesitéseket tartotta meg ugy, miként az admirál Naplójában irva voltak. Illy esetben Las Casas megjegyzi, hogy e z e k a z a d m i r á l t u l a j d o n s z a v a i (s o n o l e p r e c i s e p a r o l e d e l l A l m i r a n t e), de csakhamar kellemetlenül kell tapasztalnunk, mint beszél harmadik személyben az admirálról. Milly bántó különösen, hogy nem birjuk a Napló 1492 oktob. 12-röli másolatát, melly kétségkivül föltárná Columbusnak az amerikai föld első láttárai érzelmeit! Ugy látszik, Las Casas nem fogta fel annak becsét, mitől megfosztotta az utókort, midőn saját hideg és rövid kivonataival helyettesitette ama nagy hajós mindig élet és igazságteljes szavait. Szenvedett veszteségeinkről fogalmat szerezhetünk magunknak, ha rágondolunk, miszerint az admirál két hónappal negyedik utja előtt, az 1502-ik év febr. havában levelet irt a pápához, mellyben kolduló szerzeteseket (m e n d i c a n t e s) kért

---

[1]) Nővére a feljebb emlitett Antonio de Torresnek, ki kisérője volt Columbusnak második utjában. Az *ama del principe* czim a XV. század végén tulajdonképen nevelőnőt jelentett (don Juan herczeg nevelőnője donna Maria de Gusman volt); de Columbus a herczeg dajkájának is ugyanazon czimet (*ama* vagy *nodriza*) adja. (**Nav.** I. köt. 365 lap). A második utat illetőleg egyedül az Anghiera által összegyüjtött hagyományokra szorittattunk volna, ha a fáradhatlan Navarete buzgalmának nem köszönhetnők Chonca orvos Sevilla *Cabitdójához* (városi tanács) intézett levelének közzétételét. Chonca tanult ember volt, ki egy, 1493 máj. 23-ról kelt rendelettel *Colon hajóhaddának orvosává (fisico de la armada de Colon)* neveztetett ki.

[2]) Mint az amerikai fölfedezések történelmére nézve igen érdekes dolgot megemlitjük, miszerint Columbus negyedik és utolsó utjának körülményes leirása találtatott Diego Mendeznek egy, 1536-ban Sevillában fölbontott végrendeletében. (**Nav.** I. köt. 314—329 lap). Valóban Columbus Ferdinand (*Vita del Almirante*, 91 fej.) már olvasta „a Mendez által leirt veraguai utat."

töle az evangeliumnak Indiákbani hirdetése végett: „Élénken fájlalom, hogy személyesen nem mehetek Rómába s nem kézbesithetek Szentségednek egy iratot, mellyben viselt dolgaimat, az első naptól mostanig, a midőn a szent Háromság nevében uj utra készülök, Caesar Értelmezései mintájára beszéltem el (mi escriptura, la qual tengo para ello que es en la forma de los Commentarios e uso de Cesar)[1]. (Nav. Doc. dipl. II. köt. 281 lap). Tehát minden utnak volt kétségkivül azon egyetlenhez hasonló naplója[2]), mellynek kivonatát Las Casas hagyta ránk; s ennek bevezetéséből tudjuk, hogy az admirál „minden éjjel leirta, a mi nappal adta elő magát, az éjjel tett utat pedig nappal jegyezte föl." (Nav. I. köt. 3. lap).

Columbus továbbá arra határozza magát, hogy egy tengeri térképet fog rajzolni, mellyen „az Ocean minden földeit tulajdon fekvésökben (debajo su viento) helyezendi el, s e térkép mellé (pintura) egy könyvet csatoland, melly az egyenlitőtőli szélességeket, s a nyugati hosszuságokat mutatandja, melly munkát, hogy létesithesse meg kellend feledkeznie az álomról." A helyfekvések s e carta de marear Columbus által készitett festményének létét a veraguai herczeg levéltárában talált két becses okmány is bizonyitja. A királynak egy, Barcellonában, 1493 szept. 5-ről kelt magán leveléből tudjuk, miszerint a Hely fekvések könyve (Libro delle posizioni) csak későn küldethetett vissza Columbusnak, midőn t. i. Santa Maria kikötőjében második utjára készült „mert biztos alkalomra volt szükség, hogy a titok föl ne fedeztessék azon portugal alattvalók előtt, kik az udvarnál tartózkodnak." Egy második carta mesagera-ban, melly ugyanazon napon iratott a Királyok nevében, olvassuk: „Miután ugy látszik, hogy a Jóremény fokon túl, a Guinea arany bányájához vezető utban, kelet felé (a la parte del sol) igen gazdag szigeteknek kell találtatniok, s az

---

[1]) Azt hihetnők, hogy Columbus, Caesart utánozva, nem akart (első utja naplójának irása közben, mellynek eredetije megtaláltatott) önmagáról első személyben beszélni, s hogy Las Casas semmi változtatást nem tett a szövegen; de azon helyek, hol Las Casas a *dice el Almirante* szavakat veti oda, az ellenkezőt bizonyitják.

[2]) „S az admirálnak gondja volt rá, hogy napról napra leirja, miket tapasztalt, a szeleket mellyek fúttak, a tengerömléseket, mellyekkel találkozott, a madarakat és halakat, mellyeket látnia volt alkalma. Ugyan igy járt ő el mind a négy útjában, mellyeket Castiliából Indiákba tett." (*Vita dell Almirante*, 14 fej.)

admirál erről inkább meg van győződve mint bármi másról, ennél fogva tudni kivánjuk, nem volna-e valami kiigazitani való (emendar) a pápa bullájában. A könyvet, mellyet ön itt hagyott (kétségkivül az első ünnepélyes kihallgatás alkalmával 1493 april végén) egyedül mi láttuk. Mivel jobban olvasgattuk s megfontoltuk azt, annál inkább fölismertük az ön vállalata nagyszerüségét (cuan gran cosa ha seido esto negocio vestro) s meggyőződtünk, hogy ön e tekintetben többet tudott, mint mennyit bármelly halandó (ninguno de los nacidos) gondolt és tudhatott volna. Ohajtjuk, ugy folytassa ez utját a mint elkezdte azt; de könyvének jobb megértése végett tudni kivánnók a fokokat, mellyek alatt az ön által talált szigetek és földek el vannak helyezve, mint szintén az ut fokait is, mellyet megtett. Mielőtt utra kelne, küldje el nekünk a térképet (tengeri) is, de jól bevégzetten s minden nevekkel ellátva, tudatván velünk, ha nem lenne azt tanácsos másoknak megmutatni.“ Miután a napló nagy mennyiségü szélességi meghatározásokat tartalmaz (Nav. I. köt. 22, 44, 47 stb. lap), csodálkozni lehet, miként történhetett, hogy Columbus elfeledte a helyfekvéseket följegyezni s megküldeni a tengeri térképet, miknek hiányát, Columbus értésitéséről beszélvén, érzik a fejedelmek. Lehet, hogy az admirál tulságos óvatosságból, s merném mondani, a jellemében fekvő bizalmatlanságból tartotta azokat vissza; vagy talán tökéletesiteni akarta munkáját előbb, mint sem bemutatta volna azt a királynénak. A királyi ügyésznek Columbus Diego elleni peréből tudjuk továbbá, miszerint atyja sajátkezüleg szokta rajzolni fölfedezései térképét. (Már akkor létezett egy Libro de escrituras, mellyet Columbus negyedik utjárai indulása perczében bizott Francesco de Rivarolo-ra, s mellyről egy, Sevillában 1502 marcz. 21-ről kelt, s Niccolo Oderigohoz czimzett levélben történik emlités. E könyv, ugy látszik, csak Genuában leteendett kiváltsági másolatokat tartalmazott. Spotorno, Codice diplomatico Colombo-Americano. 1823. 322 lap).

Már feljebb emlitettem „egy tengeri abroszt, mellynek nyomán több mások készittettek, t. i. a pintura de la tierrá-t, vagyis a Paria öbölben tett első fölfedezések rajzát, e parti térképet, melly olly nagy hasznára volt Alonzo de Ojedának 1499-iki utjában.“ (Nav. Doc. dipl. III. köt. 587 lap). A könyvek elveszte, mellyekben Columbus utjairól s más egyéb szétszórtan följegyzett észleleteiről bővebb értesitést adott, annál sajnosabb, mert Columbusnak fia által készitett életirásából (60 fej.) az tünik ki, miszerint azokban a vadak erkölcsei és vallási véleményei szellemdusan, s ollykor nem

minden pajkosság nélkül rajzoltattak. Ez alkalomból fölemlitem a szentek vagy házi istenekről (cemis) adomát; a papok ugyanis ezek szobrai mögé rejtőztek, hogy jóslatokat adjanak. A csalás fölfedeztetett a spanyolok által; de Haiti cazikái nagyon kérték őket, ne hiresztelnék ki titkukat „félvén elveszteni ezen, az adók (tributos) megfizetésének biztositására, s a népnek engedelmességbeni tartására nézve olly becses eszközt, mert a csalás iránt egyedül a fejedelmek voltak magukkal tisztában.“ E szavák talán a második ut naplójából vétettek (Vita 4 fej.), melly mindekkorig meg nem találtatott Spanyolországban. Columbus Ferdinandnak továbbá két Emlékirat volt birtokában atyjáról, mellyek egyike „hajózási tapasztalásból bizonyitotta be, hogy mind az öt földöv lakható“, másika pedig „egy nyugaton létező föld jelenségeiről értekezett.“ Az első, ugy látszik, Columbusnak Thuleba tett utja után iratott; a másik az admirál emlékeinek könyvébe (Libro de memorias del Almirante) volt beszőve, mellyet Las Casas idéz kézirati történelmében (Nav. I. köt. 47 lap). Mi a Libro de Profecias-t (Liber, sive manipulus de authoritatibus, dictis ac sententiis et prophetiis circa materiam recuperandae sanctae civitatis et montis Dei Sion, et inventionis et conversionis insularum Indiae) illeti, ez egy hatvan lapnyi, részben az admirál tollából folyt kézirat, mellyet Munoz hozott napfényre a sevillai Columbus könyvtárból (Columbus Ferdinandéból), s melly bizarr keveréke a theologiának, classikus szerzők idézeteinek és csillagászati észleleteknek. Hallgatással mellőzöm az admirál által irt bizalmas leveleket (mindössze huszonkettő őriztetett meg), mellyek egyikében (az Ovando kormányzóhoz 1504 marcz. irottban) egész őszinteséggel festi magát: Yo no soy lisonjero en fabla, antes soy tenido por aspero. (Nem vagyok hizelgő beszédü, sőt inkább darabosnak tartatom.). — **Humboldt.**

Claudius Clemens atya (Tablas chronologicas de los descubrimientos. Valencia, 1689 dec. 1.) egy imát közöl, mellyet, mint állitják, Columbus szerkesztett Guanahanibani partra léptekor, s melly e szavakkal végződik: Ut sacrum nomen Dei cognoscatur et praedicetur in hac altera mundi parte. Cortes, Balboa, Pizarro fejedelmeik meghagyásából hivatalosan használták azt, midőn az uj földeket birtokba vették: de a más világ kifejezés szerintem azt látszik bizonyitani, hogy ez imádság nem 1492-ből való.

G) 134-ik laphoz.

Las Casas és az indiánok.

Egész halmaza fekszik előttem az iratoknak, mellyek amaz időben különösen Las Casas Bertalan chiapai püspök által az amerikaiak javára közzététtettek. Legnevezetesebb az Istoria, o brevissima relazione della distruzione delle Indie occidentali, mellyben tartományról tartományra rajzolja a hóditóknak (Conquistadori) nevezett gyilkosok által véghezvitt kegyetlenkedéseket. Miként az illy leirásoknál történni szokott, ő bizonyára mind a benszülöttek jóságát, mind a spanyolok lelketlenségét tulozva adja elő; de ha a legkisebb mértékre szállitjuk alá is, marad annyi, mennyi nagyon elég azon pusztitás kimutatására, mellyet ott véghezvittek. A kegyetlenkedések e hosszu egyhangu sorozatából mi csak néhányat szemelendünk ki.

Leirván az indiánok igen szelid természetét, s a hit dolgainak megtanulásában tanusitott mohóságukat, igy folytatja: — A Teremtőjök által a feljebb emlitett tulajdonokkal megáldott eme juhocskák közé, mihelyt megismerték őket, mint több napon át kiéhezett farkasok, tigrisek, oroszlánok rontottak a spanyolok, s negyven év óta mostanig nem tettek, s jelenleg sem tesznek egyebet, mint a legkülönfélébb, uj, idegen, soha nem látott, hallott vagy olvasott kegyetlenségi módokkal, mellyek közől néhányat elmondandunk, gyötrik, kinozzák, tépik, szaggatják őket; ugyanynyira, miszerint Hispaniola szigeten, hol a lakók száma három milliónál is többre ment, kiket mi láttunk, most alig van kétszáz benszülött.

Cuba szigete melly majdnem olly tért foglal el hosszában, millyen a Valladolid és Róma közötti, most már ugy szólván egészen el van hagyatva. Sz. János és Jamaica nagyszerü, boldog és kecses szigetei pusztán hevernek. Az északra Hispaniolával és Cubával szomszédos Lucayi, továbbá az ngynevezett Oriás, s több más kisebb nagyobb, együtt véve hatvanat meghaladó szigeteken, mellyek leghitványabbja is termékenyebb és szebb Sevilla királyának kertjénél, s a világ legegészségesebb égaljával birnak, mig előbb ötszáz ezernél több lakos volt, most egyetlen teremtés sem található. Mindezeket legyilkolták a Hispaniolábai elhurczolás vagy összefogdosás közben, midőn megfogyni látván ama sziget benszülötteit, velök akarták pótolni a hiányt.

Egy iráutok könyörületre indult jó keresztény meg akarván tériteni és nyerni Krisztusnak az ott még életben levőket, ezelőtt három évvel utra kelt egy hajón, hogy mint kalászokat az aratás után, összeszedje a megmaradt népet; de csak tizenegyet talált, kiket én láttam. San Giovanni környékén harmincznál több más sziget fosztatott meg népességétől ugyanazon okból. Mind e szigetek együttvéve többet tesznek kétezer mérföldnél (leghe), melly tökéletesen üres és elpusztult.

A mi a nagy szárazföldet illeti, bizonyos vagyok benne, miszerint spanyolaink az ő kegyetlenkedéseik és istentelen műveleteikkel tiznél több, különben gazdag népességü országot pusztitottak el és néptelenitettek meg, mellyek mindenike nagyobb egész Spanyolországnál, nem számitva Aragoniát és Portugaliát; vagyis kétszer olly területet, minő a Sevilla és Jerusalem közti, melly többet tesz kétezer mérföldnél (leghe).

Biztosan állitom, hogy a mondott negyven év alatt a keresztények zsarnoksága és pokoli cselekedetei következtében tizenkét milliónál több férfi, nő és gyermek halt meg igazságtalanul; s én valóban hiszem, s nem gondolom hogy csalódom, ha azt mondom, hogy a tizenöt milliót is meghaladják. . . .

A keresztények Hispaniola szigetén (hol legelőbb jelentek s inditották meg a végtelen üldözéseket, mellyek következtében e népek legelőször irtattak ki) kezdték meg elrabolni az indiánok nejeit és gyermekeit, hogy rosz czélra használják azokat, s fölfalni fáradalmaik és veritékök gyümölcseit, meg nem elégedvén azzal, mit az indiánok önként tehetségökhöz mérten adtak, mi mindig csekély, mert csak a rendes szükségletet szokják készen tartani, mellyet kevés fáradsággal beszerezhetnek; s a mi három, tiz tiz személyből álló családnak egy hónapra elég, azt egy keresztény egy nap alatt megeszi és elvesztegeti. Az indiánok észre kezdték venni, hogy ez emberek nem jöhettek az égből; miért is némellyek élelmi szereiket, mások nőiket és gyermekeiket rejtették el előlök; többen pedig a hegyekbe futottak, hogy minél távolabb legyenek e kegyetlen és rettenetes szomszédoktól. A keresztények pofozták, öklözték, botozták őket, magukat a föld urait sem kimélve; s olly vakmerőség és szemtelenségre vetemedtek, hogy egy keresztény kapitány az egész sziget legnagyobb királya és urának nején tett erőszakot.

E gaztett miatt felindulva, a keresztények elüzésére gondoltak az indiánok, s fegyvert fogtak; fegyvereik azonban igen gyengék s

védelemre ugy mint támadásra kevéssé alkalmasak: miért is harczaik inkább csak nádszálakkal üzött gyermekjátékok.

A keresztények lóháton, karddal és lándzsával roppant kegyetlenségeket és öldöklést vittek véghez köztök. Azután benyomultak földeikre és sem ifju, sem öreg, sem terhes vagy szoptató asszony nem kerülhetett eléjök a nélkül, hogy ki ne hasitották és szét nem marczangolták, mintha csak juhnyájat rohantak volna meg [1]). Voltak, kik fogadásból egy vágásra szelték ketté az embert, vagy fejét ütötték le egy csapásra, vagy belső részeit forditották ki. A kisdedeket lábaiknál fogva tépték le anyáik kebléről, s a sziklához vágva zúszták szét fejöket. Mások nevetve és tréfálva a folyóba vetették azokat, s mialatt a vizbe estek, igy szóltak „Főjjetek ebfajzatok.“ Sok kisdedet, anyáik s mindazokkal együtt, kiket előtaláltak, kardra hánytak.

Olly alacsony akasztófákat állitván, hogy az arra itéltek majdnem a földet érintették lábaikkal, a mi Megváltónk s a tizenkét apostol tiszteletére, tizenhármanként függesztették föl az indiánokat, s tüzet rakván alájok elevenen égették meg őket. Mások testét száraz szalmával vették körül, mit meggyujtottak, s igy végezték ki a szerencsétleneket. Másoknak mindkét kezöket levágván hozzájok kötötték s igy bocsátották el, mondván „Menjetek és vigyétek meg a hirt azoknak, kik a hegyekbe futottak.“

A főnököket és nemeseket rendesen illy módon végezték ki. Ágasokra helyezett fa-rácsokat készitvén, azokra kötözték őket, s lassu tüzet tettek alájok, minek folytán, kétségbeesett kiáltásokat hallatva kínjaik közt, hosszas gyötrelmek után adták ki lelköket. Egy alkalommal négy vagy öt főbb embert láttam égetni a rácsozaton (s ugy emlékszem, hogy még két vagy három pár rács is volt ott, mellyeken másokat sütöttek), kiket, minthogy igen kiáltozván boszantották vagy zavarták álmában a kapitányt, ez megfojtatni parancsolt; de az, ki sütögette őket, ki roszabb volt a hóhérnál, s kit tudom hogy hivnak, és szülőit is ismertem Sevillában, nem akarta megfojtani, hanem inkább sajátkezüleg peczkeket tett szájokba, hogy ne kiálthassanak, s mindaddig szitotta alattok a tüzet, mig pirosra nem sültek, a mint neki tetszett. Mindez s más egyéb dolgokat saját szemeimmel láttam.

S mivel mindazok, kik elfuthattak, a hegységekbe menekültek s a sziklák közt húzták meg magukat, kerülve e minden emberiség-

[1]) A szárazföld (Terraferma) kormányzója Pedrarias volt.

ből kivetkezett embereket, ez istentelen és vadállatokat, az emberinem ez irtóit és halálos ellenségeit, dühös ebeket tanitottak be, melylyek megpillantván az indiánt egy hiszekegy alatt darabokra tépték, s szivesebben megrohanták és fölfalták mintha sertés lett volna. Ez ebek iszonyú vérengzést és mészárlást vittek véghez.

S mivel ollykor, jóllehet ritkán, megtörtént, hogy az indiánok igaz okból legyilkoltak néhány keresztényt, ezek törvénynyé tették maguk között: minden keresztényért, kit az indiánok megölnének, száz indiánt végezni ki. . . . .

Hispaniolában öt főbb, igen nagy ország létezett, s öt hatalmas király uralkodott, kiknek a többi majdnem összes fejedelmek engedelmeskedtek, kik számtalanan voltak; jóllehet néhány elkülönzött tartomány urai amazok egyikét sem ismerték el feljebbvalójokul. Az egyik ország Maguà-nak (éles vég szótaggal) neveztetett, mi sik országot jelent. Egyike ez a világ legnevezetesebb és legbámulatosabb síkságainak, melly öt, itt ott nyolcz sőt tiz mérföldnyi (leghe) szélességben a keleti tengertől a nyugatiig nyolczvan mérföldnyi (leghe) hosszuságban terjed, s mindkét oldalról igen magas hegységek által környeztetik. Harminczezernél több folyó és patakocskák ömölnek abba, mellyek közöl tizenkettő olly nagy mint az Ebro, Duero és Guadalquivir; s mindazon folyók, mellyek a nyugatra fekvő hegységekből erednek, s körülbelül husz, huzzonötezerre mennek, igen gazdagok aranyban. Az emlitett hegységek közt Cibao tartomány fekszik, honnan Cibao bányái nevöket kapták, mellyekből a nagy hirben levő kitünő minőségü arany kerül.

Ez ország ura és királya Guariones-nek neveztetett, kitől olly hatalmas hübérnökök függtek, hogy csak egy tizenhatezer fegyverképes embert állithatott ki Guariones szolgálatjára; s én ismertem közülök néhányat. E Guariones igen tanulékony, erényes, természeténél fogva békés hajlamu ember volt, s nagyon ragaszkodott Castilia királyaihoz. Alattvalói az ő rendeletéből néhány éven át minden olly személytől, ki házzal birt, egy-egy csengetyü aranyat szolgáltattak; mikor pedig már nem voltak képesek azt megtölteni, ketté vágták s e felet adták megtöltve; mert az indiánok kevés, vagy épen semmi szorgalmat nem fejtettek ki az arany összeszedésében vagy bányákbóli ásásában.

E fejedelem, csakhogy ne kivánjanak töle aranyat, mert, mint mondá, s a miben igaza is volt, alattvalói nem értettek az aranygyüjtéshez, késznek nyilatkozott egy olly területet venni müvelés alá Castilia királyának részére, melly Izabellától, hol a keresztények

első tanyájokat fölütötték, egész San Domingo városáig terjedendett, mi jó ötven mérföldet (leghe) tesz. Én tudom, hogy ő ez igéretét beválthatta, s szivesen beváltotta volna; alaposan állithatom, hogy e művelésből a királynak évenként több millió tallér jövedelme leendett; s azt is eredményezte volna, hogy jelenleg e szigeten ötvennél több olly nagy város volna minő Sevilla. Ez olly jó és nagy király szivességét azzal fizették meg, hogy beszennyezték becsületét; egy rosz keresztény kapitány ugyanis erőszakot követett el nején. Ő, ki kedvező időre várhatott, s összegyüjthette volna népét, hogy megboszulja magát, elhatározta egyedül távozni és rejtőzni el, s mint országa és államából számüzött halni meg egy Ciguai nevű tartományban, hol egyik hatalmas hübérnöke uralkodott.

De a keresztények előtt, kik észrevették eltávoztát, nem maradhatott rejtekben. Ezek ugyanis háborut inditottak azon fejedelem ellen, kinél tartózkodott, s nagy öldökléseket követtek el, mig végre megtalálták, elfogták, s lánczokba és bilincsekbe verve egy hajóra vetették, hogy Castiliába szállitsák. A hajó azonban elveszvén a tengeren, vele együtt sok keresztény fult meg, és nagy mennyiségü arany, különösen egy nagy, háromezer hatszáz scudit nyomó darab ment semmire, mert az Isten meg akarta boszulni ez égbekiáltó igazságtalanságokat.

A másik, sok és nagy hegységekben s gazdag arany és réz bányákban bövelkedő ország, melly az észak felé terjedő síkság elején, ott hol most Porto Reale, feküdt, Marien-nek neveztetett, s Portugalianál jóval nagyobb, s bizonyára sokkal boldogabb és méltóbb, hogy benépesitve legyen. Ennek királya Guacanagarì-nak (éles hangú végbetüvel) neveztetett, s hatalmas és sok főnökök voltak alatta, kik közől én többeket láttam és ismertem. Ennek országában állapodott meg először az öreg admirál [1]), Indiák fölfedezője; ki mikor megtalálta a szigetet, a vele lévő keresztényekkel együtt olly emberséggel és szeretettel fogadtatott első izben a nevezett Guacanagari által, s midőn az admirál tulajdon hajója is elveszett ott, olly szives utmutatás és segélyre talált, hogy saját hazájában és saját rokonaitól sem várhatott volna különbet. Mindezt én az admirál saját elbeszéléséből és szájából tudom. És mégis e király a kegyetlen és gyilkos keresztények elől futva, államától megfosztatva, s a hegyekben bolyongva halt meg. A többi, neki alávetett főnökök mindnyájan a

[1]) Megkülönböztetésül Columbus Diegótól, Kristóf fiától.

keresztények zsarnoki vesszeje alatt és szolgaságában adták ki lelköket, miként el fogom beszélni.

A harmadik ország Maguaná-nak neveztetett, melly szintén bámulatos szépségü, igen egészséges és termékeny föld, hol most e szigeten a legjobb czukor készittetik. Királya Caonabó-nak neveztetett, ki erőre, tekintélyre, komolyságra és a szertartásokra nézve minden egyéb ottani fejedelmeket felülmult. E királyt, midőn egészen biztonságban hitte magát házában, nagy ravaszság és gonoszsággal hatalmukba keritvén, hajóra tették, hogy Castiliába vigyék: de az Isten ki akarta tüntetni ez eljárás igazságtalanságát, s azon éjjel olly zivatart támasztott, hogy a kikötőben indulásra készen állott mind a hat hajó elmerülvén, rajtok sok keresztény, s köztök a lánczokkal terhelt Caonabo is megfúlt.

E fejedelemnek három vagy négy hozzá hasonló igen derék és bátor testvére volt, kik látva testvérök és urok igazságtalan fogságát, s a gyilkolásokat és rombolásokat, mellyeket a keresztények más országokban véghezvittek, különösen pedig, midőn testvérök halálának hirét vették, nem állhatták tovább, hanem fegyvert fogtak, hogy megrohanják a kereszténveket s megboszulják rajtok magukat. Megtudván ezt a keresztények, néhány lovassal, mi legveszélyesebb fegyver az indiánokra nézve, ellenök indulnak, s olly roppant öldöklést és dulást visznek véghez, hogy fél országot pusztitanak el és néptelenitenek meg.

A negyedik ország Xaraguá-nak neveztetett s mintegy fővárosa volt e szigetnek. Minden mások fölött kitünt ez ékesebb nyelve, jobban rendezett kormány és vallási rendszere, nemességének sokasága és nagylelküsége, s az egész nép csinossága és szépsége által. Ura és királya Becchió-nak neveztetett, kinek egy Anacoana nevü növére volt. E két testvér nagy szolgálatokat tett Castilia királyának, s végtelen jótéteményekben részesitette a kereszténveket, sok halál-veszedelemből szabaditván meg őket. Becchio halála után Anacoana lőn az ország urnőjévé.

Egy alkalommal a sziget kormányzója hatvan lovas s háromszáznál több gyalog katonával érkezett oda, holott maguk a lovasok is elégségesek lettek volna az egész sziget és szárazföld földúlására; s miután hivása és biztositására háromszáznál több előkelő összejött volna, a főbbeket ravaszul egy szalmás házba gyüjtette, mellyet fölgyujtatván megégette őket. A többieket temérdek néppel együtt kardra és lándzsára hányatta, Anacoanát pedig, hogy megtisztelje, felakasztatta. Az is megtörtént, hogy némelly keresztények könyö-

rületből vagy fösvénységből meg akarván egy-két gyermeket menteni, fölvették s hátuk mögé lovaikra ültették, de a másik spanyol hátulról kerülve keresztül döfte azokat lándzsájával; egy másik pedig a gyermeknek, ki a földön állott, lábszárait vágta el kardjával. Néhányan, kik ez embertelen öldöklést kikerülhették, egy a tengeren, oda nyolcz mérföldnyire (leghe) fekvő szigetre menekültek, s a kormányzó mindnyájokat rabszolgaságra ítélte, csak azért, mert elfutottak a mészárszékről.

Az ötödik ország Higuei-nek neveztetett, mellyet egy öreg királyné kormányzott, kinek neve Higuanama volt. Ezt felakasztották; s én igen sokakat láttam elevenen megégettetni, tépetni, gyötörtetni. Szóval, a legkülönfélébb és uj kínnemekkel végezték ki mindazokat, kiket elevenen elfoghattak.

S mivel olly temérdek vérlázitó részletek fordultak elő e népek legyilkolása közben, hogy hosszu irat sem volna képes azokat befogadni, s bármennyit beszélnék, ezred részöket sem mondhatnám el, csak azon, Isten és lelkiismeretem előtti állitással akarom bezárni az emlitett háborúkra vonatkozólag előadásomat, miszerint az indiánok nem adtak több okot, s nem követtek el nagyobb vétséget arra nézve, hogy mindazon igazságtalanságok és gonoszságok, mellyeket elmondtam s mellyeket még mondhatnék, de elhallgatok, foganatositassanak ellenök, mint millyet egy jámbor és jól fegyelmezett tagokból álló szerzet elkövethetne vagy adhatna arra, hogy kifosztassanak és leölessenek, s a kik a halált kikerülnék, örökös fogság és rabszolgaságra ítéltessenek.

Sőt tovább menve állitom, miszerint azon egész idő alatt, mellyben e szigetnek olly sok népei ölettek le és szórattak szét, a menynyire én hihetem és gyanithatom, egyetlen halálos bünt sem követtek el a keresztények ellen, melly büntetést érdemelt volna az emberek részéről. Ami pedig azokat illeti, mellyek egyedül Istennek vannak fenntartva, millyenek a boszúvágy, gyülölet és harag, mellyet olly halálos ellenségeik ellen, minők a keresztények voltak, táplálhattak, ezekre nézve is azt hiszem, hogy kevés indiánnak volt bennök része. S a mennyire köztök szerzett hosszas tapasztalásból tudom, nem igen voltak indulatosabbak és keményebb szivüek a tiz vagy tizenkét éves gyermekeknél.

S biztosan tudom, miszerint az indiánoknak mindig igaz okuk volt a keresztények elleni harczra; ellenben a kereszténynyeknek ellenöki háborúi mindig nélkülözték a helyes alapot; sőt mind ördögiek, s a világ bármelly zsarnokéinál igaztalanabbak voltak; s

ugyanezt állithatom mindarra nézve, mit az összes Indiákban elkövettek.

Megszünvén a háborúk, s azokkal az öldöklések, a megmaradt embereket, kik rendesen ifjak, nők és gyermekekből állottak, egymás között osztották fel a spanyolok, a midőn is egynek huszat, másnak negyvenet, a harmadiknak százat, kétszázat adtak, a szerint a mint valaki többé vagy kevésbbé birta a fő zsarnok kegyét, kit kormányzónak neveztek. Illy módon fölosztatván, azon ürügy alatt adattak át a kereszténveknek, hogy tanitaniok kelljen őket a katholika hitben; minélfogva ezen, közönségesen tudatlan, fösvény, romlott és kegyetlen emberek egyszerre csak azon vették észre magukat, hogy lelkipásztorokká léptettettek elő.

Pásztori kötelességöknek ugy feleltek meg, hogy a férfiakat bányákba küldték aranyásás végett, mi elviselhetlen fáradsággal jár; a nőkkel pedig a földet túratták és müveltették, mi erős izmos férfiaknak való munka. Mindazoknak, mindezeknek csak holmi füveket s táperő nélküli eledeleket adtak enni. A szülő nők emlőjében kiszáradt a tej, s igy rövid idő alatt meghaltak a kisdedek. S minthogy a férfiak elkülönittetvén soha sem láthatták nejeiket, a nemzés is majdnem végkép megszünt közöttök: amazok a bányákban haltak el éhség és fáradság következtében, emezek kunyhóikban vesztek el ugyanazon okból. Ime illy módon pusztittatott ki e sziget népességének olly nagy sokasága, a minthogy igy a világ minden népeit is ki lehetne irtani.

És aztán milly kimondhatlan terheket czepeltettek velök! Három, négy arrobat (egy arroba 25 font) rakván rájok, száz, kétszáz mérföldnyire (leghe) utaztatták őket; sőt maguk a keresztények is általuk hordoztatták magukat az ugynevezett h a m a c a s-ban; mert mindig mint teherhordó állatokat használták e szegény embereket, kiknek hátuk és vállaik, nem különben mint az összevert vonómarháké, egészen el voltak boritva sebekkel. Ha el akarnám mondani, miként korbácsolták, botozták, pofozták, öklözték, átkozták őket, s a kínok ezer más nemeit, mellyekkel elhalmozták e szerencsétleneket, miközben görnyedtek terheik alatt, igen sok időt és papirt venne igénybe, s csodálkozásra ragadná az embereket.

Pedig megjegyzendő, miszerint e szigetek és földek sorsa még roszabb lett azóta, hogy Isabella halála tudomásra jutott, mi 1504-ben történt; mert az ideig csak néhány tartomány dúlatott fel igaztalan háborúk által, de nem az egész; s e háborúk is nagy részben sőt majdnem egészen eltitkoltattak a királyné előtt, mert ő, kit Isten

dicsőitsen meg, nagy gondosságot és bámulatos buzgalmat tanusitott e népek üdve és boldogsága előmozditásának érdekében; miként ezt mi, kik saját szemeinkkel láttuk és saját kezeinkkel tapintottuk annak példáit, igen jól tudjuk.

S átalános szabályúl veendő, miszerint a keresztények Indiák mindazon részében, hová eljutottak, ugyanazon kegyetlenséggel bántak az indiánokkal, s ugyanazon utálatos zsarnoksággal nyomták el ez ártatlan népeket; nem csak, hanem ujabbnál ujabb és nagyobb kinzásokat gondoltak ki, s mindig kegyetlenebbek lettek: mert Isten megengedte, hogy minél gyorsabban bukjanak, s vakon rohanjanak kárhozatos utjokon. . . . .

Ez történelme a többi szigeten véghez vitt kegyetlenkedéseknek is, mellyeket mind elmondani hosszú egyhangu sorozata lenne a mészárlásoknak. Cubában például egy Hatuey nevü igen előkelő főnök, ki népe nagy részével együtt Hispaniola szigetéről ment át oda, hogy kikerülje a keresztények embertelen garázdálkodásait, emezeknek a mondott szigetrei megérkezéséről vévén hirt egynémelly indiánok által, sokakat maga körül gyüjtött alattvalói közől, s igy szólt hozzájok: „Tudjátok már, hogy a hir a keresztények ideérkeztéről beszél; azt is tapasztaltátok, miként bántak egyik másik főnökkel s Haiti népeivel; ugyanazt teendik itt is. S tudjátok, miért teszik azt?“ — „Nem, válaszolák, ha csak nem azért, mert természetöknél fogva roszak és kegyetlenek.“ — „Nem csak azért (mondá ő) hanem mert van nekik egy Istenök, kit imádnak és igen szeretnek; s hogy megszerezzék azt tőlünk és imádják, azon vannak, hogy leigázzanak s életünktől foszszanak meg minket.“ Ekkor egy nála lévő, aranynyal és drágaságokkal telt kosárkára mutatván, igy folytatá beszédét: „Ime nézzétek, ez a keresztények Istene; ha ugy tetszik, rendezzünk tiszteletére areytos-t (azaz tánczot), igy talán kegyébe jutunk, s megparancsolja nekik, hogy ne bánjanak velünk roszul.“ — „Jól van, jól van“ — válaszolák egyhangulag, s addig tánczoltak előtte, mig belefáradtak; ekkor Hatuey igy szólt: „De lássátok; legyen bármiként, ha mi megtartjuk ezt, utóvégre is agyonütnek érte, hogy kicsikarják tőlünk, vessük tehát e folyóba.“ Mindnyájan helyeselték az inditványt, s belevetették azt egy nagy vizbe, melly arra folyt.

E fejedelem, mint ki igen jól ismerte a kereszténeket, mindig bujkált előlök, mióta Cubába megérkeztek; s ha találkozott velök, védte magát ellenök; végre mégis elfogták, s csak azért, mert futott illy istentelen és kegyetlen nép elől, s védte magát azok ellen,

kik őt egész népével és nemzetségével együtt elnyomni és kiirtani akarták, elevenen égették meg. Midőn már az oszlophoz kötötték, egy ott lévő ferenczi szerzetes az Istenről s a mi hitünkről, mellyről azelőtt mitsem hallott, beszélvén neki egyet mást futólag, a mint azt a hóhérok által engedett rövid idő alatt tehette, hozzáadta, miszerint, ha hinni akarja a mondottakat, a paradicsomba megy, hol nagy a dicsőség s örök a nyugalom; ha pedig nem, pokolba jutand, hol végtelen gyötrelmek és büntetések várnak rá. A fejedelem miután kissé gondolkodott volna, azt kérdezte a szerzetestől, mennek-e az égbe keresztények? ki azt felelte, igen, de csak a kik jók voltak. Ekkor a fejedelem minden gondolkodás nélkül azt felelte, miszerint ő nem akar oda menni, hanem inkább a pokolba, csak hogy ne kelljen velök lenni s látni e kegyetlen népet. Ime illy hirt és becsületet szereztek a mi Istenünk és hitünknek azon keresztények, kik Indiába mentek. —

Más helyekről is hasonló pusztitásokat beszél; a kormányzókat vagy zsarnokokat nem nevezi meg, de Indiák-tanácsa bizonyosan ismerte azokat. S igy folytatja: — Jelenlétemben, három vagy négy hónap alatt, éhség következtében, mert atyáik és anyáik a bányákba hurczoltattak, hétezer gyermeknél több halt meg. Még más iszonyatos dolgokat is láttam. . . . . .

Midőn ama rablók, kik általa kiküldettek, meg akartak rabolni valamelly földet, mellyről meghallották, hogy aranya van, éjnek idején, midőn az indiánok biztosságban hitték magukat házaikban, útra kelvén, fél mérföldnyi (leghe) távolban a kitüzött földtől megállapodtak, s ott éjfélkor maguk közt a következő kiáltványt hirdették ki, vagy inkább olvasták fel: „A szárazföld e helyének fejedelmei és indiánjai, ezennel tudtotokra adjuk, hogy egy Isten, egy pápa, s egy castiliai király van, ki ura e földeknek; rögtön jöjjetek tehát, s hódoljatok neki; mert különben tudjátok meg, hogy háborut inditunk ellenetek, s leölünk és rabszolgákká teszünk titeket sat.“ Hajnal felé aztán, midőn az ártatlanok nyugodtan aludtak nejeik és gyermekeikkel, megrohanták a földet, s felgyujtván a házakat, mellyek közönségesen szalmából voltak, elevenen égették meg a gyermekeket, nőket és sok másokat, mielőtt fölérezhettek volna álmukból. Ki futásban akart menedéket keresni, agyonverték; a kiket elevenen foghattak el, kínzások közt végezték ki, hogy más földeket födöztessenek fel vele, hol több aranyat lelhetnének mint mennyit ott találtak; az életben hagyottakat pedig rabszolga-lánczra füzték. Azután kialudván vagy kioltatván a tüz, a házakban található arany kereséséhez fogtak . . .

Ugyanaz néhány spanyolt küldött ki más tartományokbai bevonulás végett (far entrate), mi nem egyéb mint gyilkolni menni az indiánokat; s megengedte, hogy e rablók a békés földekről annyi indiánt vigyenek el magukkal szolgálatjukra, a mennyit akartak, kiket lánczokra füztek, nehogy elhagyják a három arrobányi terhet, mellyet rájok raktak. S a sok illy eset közől megtörtént néhányszor, hogy négyezer indiánból hat sem tért vissza családjához, a többiek halva maradtak az útban. S ha némellyek kifáradtak és megtörtek lábaik a nagy teher alatt, vagy megbetegedtek az éhség, fáradság és gyengeség következtében, hogy ne kelljen a nyakbékó megoldásával bajlódni, fejöket ütötték le, s igy fejök egy, testtörzsük más felé hullott. Képzelhetni, milly érzelmeket keltett e látvány a többiekben! . .

Egy izben, mert kedve ugy hozta magával, s mint mondják, azért is, hogy elvehesse az indiánokat azoktól, kik iránt nem jól volt hangolva, s azoknak adhassa, kik megnyerték kegyét, az indiánok uj felosztását határozta el, minek következtében elmulasztották a vetést; s minthogy nem volt kenyér, a keresztények mindent elvettek az indiánoktól, mivel e szegények magukat és gyermekeiket tengethették volna, minél fogva husz vagy harmincz ezernél többen haltak el éhen, s megtörtént, hogy egy nő saját gyermekét ölte le és ette meg.

Uj-Spanyolországban egyéb mészárlások közt a következő is történt egy harminczezernél több lakost számitó városban, melly Chiolula-nak neveztetett. E városnak ugyanis és környékének urai, élökön a fő és többi papokkal, ünnepélyesen, nagy hódolat és tisztelettel mentek a spanyolok elé, s vezették be városukba, hol a fejedelem és elökelők házaiban szállásolták el öket; daczára e szives fogadtatásnak, a spanyolok mészárlásra, vagy mint ők mondják, ijesztő példaadásra határozták magukat, hogy illy módon mindenfelé elterjeszszék félelmességök és bátorságuk hirét; mert mindenhol, hová a spanyolok eljutottak, első gondjuk volt valami nevezetes öldöklést vinni végbez, hogy félelmesekké tegyék magukat e szelid bárányokra nézve.

E végre a fejedelemmel együtt a város s az annak alávetett helységek minden főbbjeit és nemeseit elöhivatták, kik, midőn megérkezvén, beléptek, hogy szóljanak a spanyolok kapitányával, rögtön foglyokká tétettek, anélkül, hogy valamellyik az árulást észrevehette, s hirt adhatott volna. Öt vagy hat ezer indiánt kivánván a terhek tovaszállitása végett, ezeket rögtön megkapták, s a házak elöudvarába terelték. Látva e szegény indiánokat, midőn a spanyolok terheinek tovaszállitására készülnek, lehetetlen szánalomra nem gerjedni irán-

tok, mert meztelenül, egyedül szeméremrészeiket elfödve, s hátukon szegényes élelmöket tartalmazó hálócskájokat hozva jönek, s mindnyájan sarkukra bocsátkozva telepednek le mint aféle szelid bárányok.

Midőn már mindnyájan egybegyültek volna az előudvarban, két fegyveres spanyol elállta az ajtót, a többiek pedig kardokkal és lándzsákkal rohantak e szerencsétlenekre, s ugy leölték öket, hogy egy sem menekülhetett meg közülök. Két, harmadnap mulva sok indián vánszorgott ki onnan vérrel boritva, kik a holt testek alá bujva kerülték ki a halált, és sirva kérték a spanyolokat, kimélnék meg öket: de hasztalan, mert nem ismerve irgalmat, kegyelmet, a mint kijöttek, rögtön darabokra vagdalták öket. A megkötözött főnököket, kik kétszáznál többen voltak, elevenen megégetni és karóba huzatni parancsolta a kapitány, s a földbe szuratván a karók. . . . .

Minthogy Yucatan országban nincs arany, mert különben lakóit a bányákban emésztette volna fel, azok teste és lelke árán akart arra szert tenni, kikért Jézus Krisztus a keresztfán halt meg; ugyanazért különbség nélkül mindazokat rabszolgákká tette, kiket le nem gyilkolt, s igen sok hajót, mellyeket a rabszolgák hire vonzott ide, bocsátott utnak, megrakva e szerencsétlenekkel, kiket olaj, bor, eczet, sertéshus, ruhák, lovak, s más egyéb részint neki, részint övéinek szükséges dolgokért adtak el, amint jónak látták és kedvök tartotta. Egy leányt, a szerint a mint többé vagy kevésbbé voltak szépek, ötven vagy száz közül tetszés szerint választva adott egy arroba olaj, bor vagy eczetért, vagy egy sertésért; s ugyanez volt az ára egy jól megtermett, s két vagy háromszáz közöl szabadon választott fiú gyermeknek is.

A gonosz spanyolok dühös ebekkel jártak vadászni az indiánokra, a férfiakra ugy mint a nőkre. Egy beteg indian nő látva, hogy ki nem kerülheti az ebek általi szétszaggattatást, fogta a kötelet, s egyik lábához kötvén egy éves gyermekét egy gerendára akasztotta fel magát; de mindezt nem végezhette olly hirtelen, hogy az ebek be ne érték s szét nem tépték volna gyermekét; kit mégis, mielőtt kiadta volna lelkét, megkeresztelt egy szerzetes.

Mikor a spanyolok elhagyták ez országot, egyikök fölszólitotta bizonyos tartomány főnökének fiát, hogy menne vele; a gyermek azt mondta, nem akarja elhagyni hazáját, mire a spanyol „Jöj velem, ugymond, mert különben levágom füleidet.“ A gyermek ismét nemmel felelt. Ekkor a spanyol fogta tőrét, s először az egyik, azután a másik fülét metszette le; s midőn a gyermek még sem akart vele menni, az orrát vágta le nevetve, mintha csak egy fricskát adott volna

neki. Ez elvetemedett ember elég szemtelen volt azzal kérkedni egy tisztes szerzetes előtt, hogy ő tehetsége szerint minél több indián nőt igyekezett teherbe ejteni, mert illy állapotban állitván vásárra őket, többet kapott érettök.

Ez országban történt, hogy bizonyos spanyol nyulakra s más egyéb vadakra járván vadászni, midőn egy nap semmit sem lőtt, s ebei megéheztek volna, egy gyermeket vett el anyjától s izenként vagdalván le törével annak karjait és lábszárait, minden ebének juttatott egy egy darabot; s miután azokat megették, az egész testecskét közéjök dobta. . . .

Az is való igaz, hogy soha sem jut innen valamelly rablott indiánokkal terhelt hajó rendeltetése helyére a nélkül, hogy az arra rakott rabszolgák egy harmadát tengerbe ne hánynák, nem számitva azokat, kiket hazájokban ölnek le a fogdosás közben. Mi onnan van, mert sok rabszolgát zsúfolván össze, hogy minél több pénzt kapjanak érettök, s csak kevés élelmi szereket és vizet vivén magukkal, hogy meg ne kárositsák a kalózoknak nevezett zsarnokokat, a spanyoloktól, kik rablás végett utaznak a hajón, alig marad valami élelem e szerencsétlenek részére, miért is éhen szomjan vesznek el, s az orvosság az, hogy tengerbe dobják őket.

S igazán mondom, egyikök azt állitotta előttem, miszerint a Lucayi szigetektől, hol az illynemü pusztitások a legnagyobb mértékben üzettek, egész Hispanioláig, mi hatvan, nyolczvan mérföldnyi (leghe) köz, a hajó minden iránytű és tengeri térkép nélkül, egyedül az indiánoknak tengerbe hányt s ott uszkáló hulláit követve is megtehetné az utat.

És mikor partra teszik őket a szigeten, hol el akarják adni, milly szivszakitó látni e meztelen és kiéhezett ifiakat és öregeket, férfiakat és nőket, kik ájulva rogynak le az éhség miatt? Azután mint meg annyi báránykákat elszakitják a gyermekeket szülőiktől, a nőket férjeiktől, s tiz, husz főnyi csoportokra osztván, sorsot vetnek reájok, hogy megosztozzanak velök a kalózok, kik bizonyos pénzösszeget forditanak a szükséges két vagy három hajó fölszerelésére, s a gyilkos zsarnokok, kik elfogdossák és leöldösik őket hazájokban. S ha a sors olly csoportra esik, mellyben valamelly öreg vagy beteges találtatik, a zsarnok kinek jut, nem ritkán igy nyilatkozik: „adjátok ez öreget az ördögnek, minek adjátok nekem? hogy eltemessem? e beteget minek vigyem magammal? hogy orvosoltassam?“ Láthatni ebből, mennyire becsülik a spanyolok az indiánokat, s miként teljesi-

tik a felebaráti szeretetről szóló isteni parancsot, mellytől a törvény és próféták függnek.

A zsarnokság, mellyet a spanyolok a gyöngy-ásás vagy halászatban éreztetnek az indiánokkal, egyike a képzelhető legnagyobb kegyetlenségeknek. Nincs olly pokoli és kétségbeejtő munka, melly ahhoz fogható volna, jóllehet a bányákbani arany-ásás is rendkivül terhes és ölő. Reggeltől estig kell nekik a viz alatt fáradniok, miközben folytonosan uszkálva keresgélik a gyöngy-termő osztrigákat. S ha ollykor ollykor lélekzet végett feljövén kagylókkal telt hálócskáikkal, kissé tovább pihennek, a spanyol hóhér, ki ott őrködik egy sajkában, megöklözi vagy hajuknál fogva a vizbe buktatja őket, hogy ismét folytassák a halászatot.

Eledelök hal és szörbencs, s cassave és kukoricza kenyérből áll, mellyek egyike csekély táperővel bir, másika pedig igen nehezen szerezhető, miért is soha sem ehetnek belőle eleget. Éjjel ágy helyett a földön bilincsekben hálatják őket, hogy meg ne szökjenek. Sokszor megesik, hogy a tengerbe vetik magukat a gyöngyhalászás végett, és soha sem jönek fel többé, mert a tengeri szörnyek megrohanják és befalják őket. . . .

E pokoli, elviselhetlen munkának lőnek áldozataivá az indiánok, kik a Lucayi szigeteken, azon időben, midőn a spanyolok e nyerészkedésre adták magukat, még találtattak ; kik mivel igen jó úszók voltak, fejenként ötven, sőt száz tallérért is elkeltek, s nyilvánosan árultattak, daczára annak, hogy az elüljáróság tilalmazta e kereskedést. És sok más egyéb tartományokból és vidékekről valókat is öltek ott meg e foglalkozással. . . .

Azt sem hallgatom el, miszerint a spanyolok kezdettől mostanig olly kevés gondot forditottak Jézus Krisztus hitének e népek közti hirdetésére, mintha nem is emberek, hanem ebek vagy más vadállatok volnának ; sőt minden módon üldözték és akadályozták a szerzeteseket az ige-hirdetésben, mert akadályul tekintették azt az annyira ohajtott arany és gazdagságok megszerzésében.

Miért is Indiákban mai napig sem tudnak többet az Istenről, vajjon fából van-e, s az égben vagy földön lakik-e, mint mennyit száz évvel előbb tudtak e népek ; kivéve Uj-Spanyolországot, hová szerzetesek érkeztek ; de ez csak egy igen kis zuga Indiáknak. S igy mindnyájan hit és szentségek nélkül vesztek és vesznek el. —

A Könyörgő indián rabszolgában, mellyet Indiák kir. tanácsának megbizásából szerkesztett Las Casas, többek közt igy szól: — Mások, miután bevégezték a kegyetlen és igazságtalan hábo-

rukat, s felosztották maguk közt az indiánok földeit, azzal kezdték meg zsarnoki eljárásukat, hogy maguk elé idézték a cazikákat és főnököket, s igy szóltak hozzájok: „Minden hatvan, hetven vagy nyolczvan nap alatt ennyi meg ennyi arany lemezt vagy márkát fogtok fizetni adó fejében"; és pedig akár aranytermő volt a föld, akár nem. „A mink van, oda adjuk" feleltek a cazikák, s mindazt beszolgáltatták, mit a néptől kicsikarhattak. A spanyolok azonban igy fogadták őket: „Ti kutyák, vagy annyit adtok amennyit kérünk, vagy megégettetünk." „Nem vagyunk képesek többet adni, válaszolák a szerencsétlenek, mert e földön nem szednek aranyat." Ezért kétszáz botot vágattak reájok.

Továbbá dühös kutyákat uszitván rájok, vagy megégetéssel fenyegetvén őket, minden hatvan, hetven vagy nyolczvan nap alatt ötven, hatvan rabszolga kiállitására kényszeritette őket. A megrémült cazika visszatérvén helységébe, vagy helységeibe, kinek két fia volt, egyet, kinek három, kettőt vett el tőle, s mind összeszedte az árvákat és gyámol nélkülieket. Kiállitván ekként a kivánt számot, és pedig nem a nyomorékok vagy csúfabbakból, hanem parancs szerint a legválogatottabbak s ollyanokból, kik megütötték a spanyolok által mértékül adott vesszőt, átszolgáltatta azokat, mondván: „Ime a rabszolgákbani adó."

Ki beszélheti el vagy irhatja le a szegény atyák és anyák jajkiáltásait, midőn fiaikat elraboltatni, s oda vitetni látták, hol tudták, hogy nem soká fognak élni? A spanyol ráparancsolt a cazikára: hagyná meg az indiánoknak, hogy midőn megbélyegzés végett az igazoló bizottság elé vezetendi őket, rabszolgáktól származott rabszolgáknak valljék magukat, s mondják, hogy ennyi meg ennyi vásáron adattak el és vétettek meg; mert ha máskülönben tennének, meg fognának égettetni. A cazika teljesitette e parancsot félelmében, s az indiánok engedelmeskedtek, ha darabokra tépték volna is őket. S valóban alig hogy egy kőhajitásnyira értek azon helyhez, hol a vizsgálat tartatott, már fennhangon kezdtek kiabálni: „Én rabszolga, rabszolga fia vagyok, s ennyi vásáron adattam el és vétettem meg mint rabszolga." — Ha a gonosz vizsgáló (mert az is lopott, s volt tudomása róla, milly igazságtalanul vezettettek hozzá ez ártatlanok) azt kérdezte „Honnan való vagy" az indian azt felelte: „Én rabszolga, és rabszolga fia vagyok, s ennyi vásáron adattam el és vétettem meg mint rabszolga." Lássa Magasságod, milly jól be voltak tanitva? Végre is igy irta be a jegyző, s az illy vizsga után rásütötték a király bélyeg-vasát.

S ő felsége hivatalnokai és kormányzói mind e pokoli fogásokat

és csalásokat látták és tudták, s ők maguk voltak első föltalálói, mint kik részt vettek azokban, s olly helyeken, hol tulajdon kezökre dolgoztak, még kegyetlenebbül és gonoszabb módon üzték, mert nagyobb volt hatalmuk és szabadságuk, s minél kevesebbet gondoltak saját lelkökkel.

S volt olly kormányzó, ki csak egyetlen alkalommal ötszáz indiánt játszott el, kimutatván a helyet, hol azok rabszolgákul össze voltak fogandók; és ez valóságos igaz, mert az indiánok között igen kevés rabszolga találkozott (ha mégis találkozott).

Egy másik kormányzó, vagy jobban mondva népzsarnok, Mexicóban kétszáz mérföldnyire (leghe) lévén távol kormányzóságától, két, három, négyszáz indiánba játszott, s postát menesztvén a zsarnokhoz, kit ott helytartóul hagyott, sürgetve szólitotta fel, küldjön neki ennyi meg ennyi száz rabszolgát, mert nagy szüksége van rájok, miután kölcsön vett pénzeket kell visszafizetnie.

Ugyanez bejárván uradalmát (mert még a királyt sem ismerte el, s hét évig volt ott, a nélkül, hogy az indiánoknak tudtára adta volna, miszerint a világon kivüle más király és ur is van, mig végre néhány oda érkezett szerzetes világositotta fel őket) három, négy, ötszáz válogatott fiut és leányt szedett össze, s a kereskedőket és tengerészeket, kik ez üzlet végett érkeztek a kikötőbe, a hol ő volt, igy biztatta a vevésre: „Válaszszatok e leányok és fiukból; nézzétek milly szépek!“; s egy korsó olajért, borért, vagy egy sertésért, s más csekély értékü dolgokért adogatta el őket; s megtörtént, hogy egy kancza lóért nyolczvan, s egy elég hitvány ménért száz eszes lényt is adtak cserébe.

(H.) 169-ik laphoz.

A mexicói gúlák.

Azon néprajok közől, mellyek korszámitásunk VII. századától a XII-ig a mexicói területen időközönként megjelentek, öten voltak ollyanok, névszerint a toltekok, sisimekok, acolhuk, tlascaltekok és aztekok, mellyek daczára politikailag egymástól elütő szervezetöknek, ugyanazon nyelvet beszélték, ugyanazon vallást gyakorolták, s gúlanemü épületeket emeltek, mellyeket mind meg annyi teocallikul, azaz isteneik házaiul tekintettek. Ez épületek, bár nagyságra

nézve a legkülönbözőbb mérvüek, mindnyájan ugyanazon alakkal birtak, vagyis több lépcső osztályra készitett gúlák voltak, mellyek oldalai pontosan a hely dél és egyközü vonalának irányában futottak. A teocalli egy nagy négyszög keritvény közepében emelkedett, melly a görögök *περίβολος*-ához hasonlitható, s szintén kerteket, forrásokat, paplakokat, s ollykor fegyvertárakat is foglalt magában, mert egy mexicói isten háza, nemkülönben mint az Abimelech által elhamvasztott Baal Berith ősi temploma, rendesen megerősitett hely volt. A csonka gúla tetőjére tágas lépcső vezet, mellyen feljutva, a lapos tetőn egy vagy két kápolna található, mellyek azon isten óriási bálványképeit tartalmazzák, kinek a teocalli szentelve van. E rész az épület leglényegesebb részeül tekinthető, s ugyanaz, mi a görögök templomaiban a *ναός* vagy inkább a *σηκὸς* volt. A papok itt ápolták a szent tüzet, mutatták be az áldozatokat, miközben, az épületnek általunk jelzett szerkezeténél fogva, nagy néptömeg láthatta őket egyszerre. A teopixquik ünnepélyes menetét messziről ki lehetett venni a mint fel, vagy lefelé haladt a gúla lépcsőzetén; az épület belseje a mexicói királyok és főbbek temetkezési helyéül szolgált. Ha Herodotnak s Diodorus Siculusnak Bel Jupiter templomáról ránk hagyott leirásait olvassuk, lehetetlen, hogy Anahuac teocalli-ainak ahozi hasonlósága által meg ne lepettessünk.

Mikor a mexicóiak vagy aztekok, az anahuatlacok (parti népek) hét törzsének egyike, 1190-ben Uj Spanyolország egyenlitői vidékén megjelentek, Teotihuacan, Chiolula vagy Chiolulan és Papantlaban már gúlanemü emlékeket találtak, mellyeket a müvelt és hatalmas toltekoknak tulajdonitottak, kik Mexicót már ötszáz évvel előbb lakták, képbetüs irást használtak, s a régi szárazföld népeinek nagy részénél szabatosabb év és időszámitási rendszerrel birtak. Az aztekok nem tudták biztosan, vajjon a toltekok előtt lakták-e már más törzsek Anahuac földét; hanem ugy tekintvén Teotihuacan és Chiolula isten házait, mint ez utolsó nép müveit, a legrégibb kort tulajdonitották azoknak, mellyről fogalmok lehetett; mindazáltal nem lehetetlen, hogy még a toltekok betörése, vagyis a közönséges időszámitás 648 éve előtt épittettek. Semmi okunk csodálkozni a fölött, hogy egy amerikai nép történelme sem veszi kezdetét a VII. század előtt, s hogy a toltekoké ép olly bizonytalan, mint a pelasgok vagy ausonoké. A tudós Schlözer kétségbe vonhatlanul kimutatta, miszerint északi Európa történelme nem megy feljebb a X. századnál, melly időben Mexico már sokkal előhaladottabb miveltséget mutathatott fel, mint Dán-Svéd és Oroszország.

Mexico teocalli-ja, melly az aztekok által Teotihuacan gúláinak mintájára csak hat évvel Columbus Kristóf megérkezése előtt épittetett, Tezcatlipocanak volt szentelve, melly aztek istenség első helyet foglalt el Teotl, a legfőbb és láthatlan lény, s Uitzilopotli, a háboru istene után. E csonka gúla, mellyet Cortes főtemplomnak nevezett, alapjában 97 meter széles, s közel 54 méter magas volt. Hogy illy mérvü épület néhány évvel Mexico ostroma után már romba dőlhetett, nem csodálhatjuk, ha tekintetbe veszszük, miszerint Egyiptomban is alig van többé valami nyoma a Moeris tó közepén emelt roppant nagy, s Herodot szerint óriási szobrokkal diszitett gúláknak; s hogy Hetruriában is elenyésztek Porsenna gúlái, mellyekről mesésen szólnak a leirások, s mellyek közöl négy, Varro szerint, nyolczvan méternél is magasabb volt [1]).

De ha az europai hóditók romba döntötték is az aztekok teocalliáit, nem sikerült nekik szintén megsemmisiteni a régibb emlékeket, mellyek a toltek nemzetnek tulajdonittatnak. Mi ezen, ugy alak mint nagyságra nézve nevezetes emlékeknek csak rövid leirását adandjuk.

Teotihuacan gúláinak csoportja Mexico völgyében, a fővárostól északkeletre nyolcz mérföldnyi (leghe) távolban, egy sikságon találtatik, melly Micoatl vagy „Halottak utja“ nevet visel [2]). Azonkivül még két nagy gúla is látható ott, mellyek a Nap (T o n a t i u h) és Holdnak (M e z t l i) szentelvék, s több száz apró gúlák által környeztetnek, mellyek szabatosan északról délre s keletről nyugatra irányzott utakat képeznek. A két nagy teocalli egyike 55, másika 44 méter függőleges magassággal bir; az előbbi alapjában 208 méter hosszu, miből kitünik, hogy a Tonatiuh Yztaqual, Oteyza urnak 1803-ban tett mérése szerint, magasabb a Mycerinusénál, vagyis Egyiptom három nagy gúlájának harmadikánál, s hogy alapjának hossza körülbelül ollyan, mint a Chephrenéé. A Nap és Hold nagy házait körülvevő, alig kilencz méter magas apró gúlák a benszülöttek hagyománya szerint a törzsfőknek szolgáltak temetkezési helyekül. Egyiptomban a Cheops-é és Mycerinus-é körül szintén látható nyolcz kis gúla, mellyek egyenmértékben, s a nagyok homlokzatával egyközüen vannak elhelyezve. Teotihuacan két teocallijának négy fő lépcsőszaka volt, mellyek ismét több apró lépcsőkre oszoltak. A lépcsők magvát apró kövekkel kevert agyag képezi, melly t e z o n t l i vagyis likacsos mandolafából álló tömör fallal van födve. E szerkezet Egyiptom gúláinak egyikére

---

[1]) **Plinius**, XXVI, 19.

[2]) *Ecclaircissements de* **M. Langlés** *au voyage de Norden.*

emlékeztet, melly hat emeletü, s Pococke szerint [1]) nem egyéb, mint durva kövekkel födött kövecs és sárga vakolat-halmaz.

A mexicói nagy teocallik tetején a Nap és Holdnak köből készült, s arany lemezekkel bevont két óriási szobrát találták, mellyeket elvittek magukkal Cortes katonái. Midőn a ferenczi szerzetbeli Zumaraja püspök mind annak irtó háborut üzent, mi Amerika benszülötteinek vallása, történelme és ősrégiségére vonatkozott, Micoatl sikjának bálványait is megégettette. S még most is láthatók ott romjai egy nagy, faragott kövekből épült lépcsőnek, melly régente a teocalli lapos tetőjére vezetett.

Teotihuacan gúláinak csoportjától keletre, a Cordilleráktól a Mexicoi-öböl felé ereszkedve le, egy Tajin nevü sürü erdőben emelkedik Papantla gúlája, mellyet mintegy harmincz év előtt [2]) véletlenül spanyol vadászok födöztek fel; mert az indiánok mindazt szeretik eltitkolni a fehérek előtt, mi ősi tisztelet tárgyát képezi. E teocalli, melly hat vagy talán hét emeletü volt, minden más illy természetü emlékeknél nyulánkabb alakkal bir; magassága 18, alapjának szélessége pedig csak 25 méternyi, s következésképen mintegy felényivel alacsonyabb Cajus Cestius somai gúlájánál, melly 33 méter magas. E kis épület egészen faragott kövekből áll, mellyek rendkivül nagyok, s igen szép és szabályos metszésüek, tetőjére három lépcső vezet; a rétegek falai képiratos metszésekkel, s méreányosan elhelyezett apró fülkékkel diszitvék, mellyek száma a Cempohuallilhuitl, azaz a toltek polgári naptár napjainak háromszáztizennyolcz egyszerü vagy összetett jegyeire látszik czélozni.

Anahuac gúlanemü emlékei közt legnagyobb, legrégibb s legnevezetesebb a chiolulai teocalli, melly most kézzel csinált Hegynek (Monte hecho a mano) neveztetik. S valóban, ki messziről látja, kisértetbe jön egy növényzettel födött hegynek tartani azt.

Puebla síkja Mexico völgyétől egy vulcani hegylánczolat által választatik el, melly Popocatepetltől Rio Frio és Telapon hegycsúcs felé huzódik. E termékeny de fák nélküli síkság gazdag az amerikai történelmet érdeklő emlékekben, s magába foglalja Tlascala, Huexocingo és Chiolula főhelyeit, melly köztársaságok, daczára folytonos villongásaiknak, ellen tudtak állani az aztek királyok zsarnoksága és bitorló szellemének.

A kis Chiolula város, mellyet Cortes V. Károly császárhoz irt

---

[1]) *Voyage*, Neufchâtel 1751, 1. köt. 147. lap.

[2]) E munka 1813-ban iratott.

levelében Spanyolország legnagyobb és legnépesebb városaihoz hasonlit, jelenleg alig számlál tizenhatezer lakost. A gúla a várostól keletre azon úton áll, melly onnan Pueblába vezet, s nyugati oldalról igen jó állapotban maradt meg. Chiolula síksága az Ocean felett 2200 méternyire emelkedő fensíkoknak sajátos meztelenségi jelleggel bir; a síkon itt-ott agave és baktövismézga törzsekkel találkozunk, a távolban Orizaba tüzhányójának havas csucsa látszik, melly óriási hegy 5245 méternyi önálló magasságban emelkedik.

Chiolula teocallija négy emeletre oszlik, mellyek mind egyenlő magasságúak, s ugy látszik pontosan a négy világrész szerint volt tájékozva. E gúlai emlék a régi szárazföldön talált minden más e nemü épületeknél terjedelmesebb alappal bir. Pontosan felmérvén függőleges magasságát 54 méternyinek, s alapjának minden oldalát 409 méternyi hosszúnak találtam. Torquemada magasságát 87, Betancourt 65, Claviger 71 méterre teszi. Bernal Diaz del Castillo, közlegény Cortes seregében, megolvasván a teocallik tetősíkjára vezető lépcsők fokait, Tenochtitlan nagy templomában 114-et, a tezcucóiban 117-et, a chiolulaiban 120-at számlált. Chiolula gúlájának alapja kétszer ollyan mint a Cheopseé, de magasságra nézve kevéssel mulja felül Mycerinusét. Összevetvén a Nap Teotihuacanbani házának méreteit a chiolulai gúláéival, azt látjuk, hogy a nép, melly e tekintélyes emlékeket épitette, ugyanazon magasságra szándékozott azokat felhúzni, de olly alapokon, mellyek hossza ugy állna mint egy a kettőhöz. A mi az alap és magasság közti arányt illeti, ez a különböző emlékekben igen különböző. Gizè három nagy gúlájában a magasságok ugy aránylanak az alapokhoz mint 1 : $1^{7}/_{10}$; a papantlai, képbetűs iratokkal boritott gúlában mint 1 : $1^{4}/_{10}$; a teotihuacani nagy gúlában mint 1 : $3^{7}/_{10}$; a chiolulaiban pedig mint 1 : $7^{8}/_{10}$. Ez utóbbi emlék agyag rétegekkel váltakozó kemény téglákból (xamilli) áll. Egynémelly chiolulai indiánok arról biztositottak engem, miszerint a gúla belseje üres, s hogy Cortesnak városukbani tartózkodása idejében, az ősök sok harczost rejtöztettek el ott, hogy váratlanul támadnák meg a spanyolokat; melly vélemény azonban igen kevés valószinüséggel látszik birni, ha tekintetbe veszszük az anyagokat, mellyekből a teocalli épült, s az az időbeli történészek e tekintetbeni hallgatagságát [1]).

Mindazáltal bizonyos, hogy valamint a többi teocallikban, ugy e gúla belsejében is tekintélyes üregek találtatnak, mellyek a ben-

[1]) *Cartas de Hernan Cortes.* Mexico 1770, 69. lap.

szülöttek temetkezési helyéül szolgáltak, s mellyek véletlenül födöztettek fel. Ugyanis hét vagy nyolcz évvel ezelőtt egyenesre akarván venni a Pueblából Mexicóba vezető utat, melly előbb a gúlától északra vitt el, e végből átfúrták az első lépcső-osztályt, ugy hogy annak egy nyolczada egészen el lön különitve a nagy tömegtől. Ez átvágás közben a gúla belsejében egy, kövekből épült, s kopasz cyprus (cupressus disticha) gerendák által tartott nagy négyszögletü házat födöztek fel, mellyben két hullát, basalt bálványokat, s nagyszámu fénymázos és müvészileg festett edényeket találtak. E tárgyak megőrzésére nem forditottak gondot, azt azonban mint bizonyosat állitják, hogy e téglák és agyagrétegekkel födött háznak semmiféle kijárata nem volt. Föltéve, hogy e gúla nem a toltekok, Chiolula első lakói, hanem a rabszolgák által épittetett, kiket a chiolulanok a szomszéd népek közől ejtettek foglyokul, azt hihetnők, miszerint e hullák a teocallik belsejében elveszni hagyott szerencsétlen rabszolgákéi voltak. Mi megszemléltük e földalatti ház maradványait, s a téglák olly módoni elhelyezését vettük ott észre, melly a tető által viselendett nyomás kisebbitésére céloz. A benszülöttek ugyanis nem értvén a boltozat készitéséhez, a téglákat fekirányosan ugy illesztették össze, hogy a felsőbbek küljebb álltak az alsóbbaknál, minek következése lépcsőzetes emelkedés lett, melly épitési módnak sok egyiptomi épületben is találtak nyomaira. Igen érdekes és kivánatos lenne, ha Chiolula teocalliái, belszerkezetök megvizsgálása végett, áttöretnének; s csodálatos, hogy a rejtett kincsek utáni sovárgás még nem tette e kisérletet. Perubani utazásom alatt meglátogatván a Manisco melletti Scimú város nagyszerü romjait, bementem a hires Huaca di Toledo-ba (egy perui herczeg sirja), mellyben Garzia Gutierez de Toledo 1576-ban egy átjárás fúratása alkalmával öt millió franknál többet talált tömör aranyban, miként ez a truxillói főnökségnél megőrzött számadási könyvekből kitünik.

Chiolula égetetlen téglákbóli Hegynek (Tlalchihualtepec) nevezett teocallija tetején egy oltár állott, melly Quetzalcoatlnak, a lég istenének volt szentelve. Ez isten (kinek neve coatl kigyó, és quetzalli zöld toll, szókból lévén összetéve, zöld tollakkal födött kigyót jelent) a mexicói regetan legrejtélyesebb lénye, ki a muyscas-ok Bochicajához hasonlóan, szintén fehér és szakállos s Tulában (Tollan) főpap, törvényhozó s egy vallásfelekezet feje volt, s ki nem különben mint a sonyasis-ok és India buddhistái, a legszigorúbb bűnbánati cselekvényeket gyakorolta; ő hozta divatba az ajkak és fülek átfúrását, s azon szokást, mellynél fogva a test

agave vagy kaktus tövisekkel kínoztatott, s a sebekbe, hogy minél nagyobb mértékben folyjon a vér, nádszálkák szúrattak. Egy a vaticani könyvtárban megőrzött festményen [1]) egy alakot láttam, melly Quetzalcoatlot ábrázolja, a mint bűnbánatával az istenek haragját igyekezett megengesztelni, midőn 3060 évvel a világ teremtése után (a domonkosi Pedro de Los Rios igen bizonytalan időszámítása szerint) igen nagy éhség pusztitott Culan tartományban; a szent, Tlaxapuchicalcóhoz közel, a Catcitepetl nevü (beszélő hegy) tüzhányó hegyre vonult vissza, hol meztelen lábbal a tövises agave leveleken járkált. Benne a Ganges melléki ugynevezett Rishi remeték egyikét vélnéd látni, kiknek ajtatos szigorát a Purana magasztalja [2]).

Quetzalcoatl uralkodása aranykorát képezte Anahuac népeinek; minden állatok, s maguk az emberek is békében éltek egymás közt; a föld minden müvelés nélkül gazdag gyümölcsöt hozott; a lég madarakkal volt telve, mellyek bámulatra ragadták az embereket szép tollaik és bájló énekökkel. De ezen, Saturnuséhoz hasonló uralom, s a világ boldogsága nem tartott sokáig, mert a nagy szellem, Tezcatlipoca, Anahuac népeinek Bramaja, utazási kedvet öntött Quetzalcoatlba s különösen egy távoli tartomány meglátogatására ösztönözte őt ellenállhatlanul, mellyet a hagyomány Tlapallannak nevez [3]). E névnek Huehuetlapallan, a toltekok hazájáéhoz hasonlósága nem látszik esetlegesnek; de nehéz felfogni, miért vette volna, mint mindjárt látandjuk, ama fehér ember, Tula papja, utját délre Chiolula síkja, s onnan Mexico keleti partjai felé, hogy ez északi földre jusson, honnan elődei időszámításunk 596-ik évében jöttek ki?

Quetzalcoatl Chiolula területén utazván keresztül, engedett a lakók kérelmének, kik megkinálták őt a kormánynyal, s husz évig maradt nálok, mi alatt megtanitotta őket az érczöntésre, behozta a nyolczvan napi nagy böjtöt, szabályozta a tolteki szökő év számitást, békére intette az embereket, s nem akarta, hogy az isteneknek a gabnanemüek zsengéjén kivül más áldozatok mutattassanak be.

Quetzalcoatl Chiolulaból Goasacoalco torkolatához ment, hol, miután tudatta volna a chiolulanokkal (Chololtecatles), miszerint ismét eljövend, hogy kormányozza őket s megujitsa jólétöket, eltünt.

A szerencsétlen Montezuma e szent utódait vélte ujra látni Cor-

---

[1]) *Codex anonymus*, nro 3738, fol. 8.

[2]) **Schlegel**, *Ueber Sprache und Weisheit der Indier*. 132. lap.

[3]) **Clavigero**, *Storia di Messico*, II. köt. 12· lap.

tes tegyvertársaiban. „Könyveinkből tudjuk (mondá ő a spanyol hadvezérreli első találkozása alkalmával) hogy sem én, sem a többiek, kik e földet lakják, nem vagyunk benszülöttek, hanem messziről jöttünk; azt is tudjuk, hogy a főnök, ki elődeinket ide vezérelte, kis időre eredeti hazájába ment vissza, s aztán ismét ide utazott, hogy fölkeresse a letelepedetteket, kiket is e föld nőivel összeházasodva, s számos nemzedékkel általuk épitett városokban lakva találta; a mieink azonban nem akartak engedelmeskedni régi uroknak, miért is ez egyedül távozott. Mi folyton hiszszük, miszerint utódai egykoron visszatérendnek, hogy kezökbe vegyék ez ország kormányát. Minthogy pedig ti onnan jöttök, hol a nap szülemlik, s azt állitjátok, hogy már rég idő óta ismertek minket, nem kételkedhetem, miszerint a király, ki titeket küld, a mi természetes urunk“ [1]).

Chiolula indiánjai közt még most is él egy más igen figyelemre méltó hagyomány, mellynél fogva a nagy gúla eredetileg nem Quetzalcoatl tiszteletére lett volna szánva. Európábai visszatértem után megvizsgálván Rómában a vaticani könyvtár mexicói kéziratait, ugyanazon hagyományt az emlitett Los Rios atya egy kéziratában is feljegyezve találtam, ki 1566-ban mindazon képbetüs festményeket, mellyeket megszerezhetett, a helyszinén másolta le. „A világ teremtése után 4008 évvel történt nagy vizözön (apachiquiliztli) előtt Anahuac földét óriások lakták (Zocuilixeque); s a kik elvesztek, halakká változtak át, hetet kivéve, kik földalatti üregekben menekültek meg. Felszikkadván a vizek, ez óriások egyike, Xelua, ki épitész melléknévvel is birt, Chiolulába ment, hol a Tlaloc hegység emlékére, melly neki és testvéreinek menhelyül szolgált, gúla alakban egy mesterséges hegyet emeltetett. E czélra Tlamanalco tartományban, a Cocotl nevü hegység tövében készittette a téglákat, mellyek Chiolulabai átszállitása végett az emberek hosszu sorát állitotta fel, kik kézről kézre adták azokat. Az istenek haragra gerjedvén ez épület miatt, mellynek csúcsa a felhőket vala érintendő, tüzet bocsátottak a gúlára, melly sok munkást fölemésztvén, akadályozta az épités bevégzését, és aztán Quetzalcoatlnak, a lég istenének szenteltetett.“

E történet Kelet régi hagyományaira emlékeztet, mellyeket a héberek gyüjtöttek össze szent könyveikben. Cortes idejében a chiolulanok egy békaalaku légkövet őriztek, melly tüz-golyóba burkolva

[1]) Cortes első levele, 21 és 29 §.

esett a gúla tetőjére. Rios atya a Xeluaról szóló mese régisége mellett felhozza, miszerint az egy énekbe volt foglalva, mellyet a chiolulanok ünnepeik alkalmával, teocalliáik körül tánczolva szoktak énekelni, s melly Tulanian hululaez szavakkal kezdődött, melly szavak a Mexicóban jelenleg beszélt nyelvek egyikében sem találhatók. A földgolyó minden részén, a Cordillerák hátán, ugy mint az Aegeumi-tengerben fekvő Samotracia szigeten, mindenütt őriztettek meg ősnyelvek töredékei a vallási szertartásokban.

Chiolula gúlájának tető-térsége 4200 négyszög méternyi, honnan nagyszerü kilátás nyilik Popocatepetl, Iztaccihuatl, Orizaba csúcsa és Tlascala hegységére, melly a csúcsa körül dühöngeni szokott viharokról hires; egy pillantásra három, a Montblancnál magasabb hegy látszik onnan, mellyek ketteje müködésben levő vulcán. A lég isten vagyis a mexicói Indra templomának helyét egy cyprusoktól környezett, s a Segélyről czimzett (de los Remedios) Miasszonyunknak szentelt kápolnácska foglalta el; s egy ind származásu áldozár olvassa naponként a szent misét e régi emlék tetőjén.

Cortes idejében Chiolula szent város gyanánt tekintetett; és sehol sem voltak nagyobb számmal a teocallik, papok, szerzetes rendek, és sehol sem fejtetett ki nagyobb fény az isteni tiszteletben, s nagyobb szigor a böjt és bünbánatban. A kereszténységnek az indiánok közé bevitele után az uj vallás jelvényei nem szoritották ki egészen az ősi vallás emlékeit; mert a nép igen messziről, tömegesen zarándokol a gúla csúcsára, hogy megülje ott a Szüz ünnepét; s titkos félelem és szent borzalom lepi meg a benszülöttet e cserjékkel és zöld gyeppel boritott roppant tégla-halmaz láttára.

Már előbb jeleztük a mexicói teocallik, s a babyloniai Bel templom közti épitkezési nagy hasonlatosságot, mit Zoega is észrevett, jóllehet ő csak igen tökéletlen leirását szerezhette meg a teotihuacani gúla-csoportnak [1]). Herodot szerint, ki meglátogatta Babyloniát, s látta Bel templomát, e gúlai emlék egy stadiumnyi magasságban nyolcz emelettel birt, s alapjának szélessége egyenlő volt magasságával; a külső keritést (περίβολος) képező fal két stadiumot tett négyszögben (egy közönséges olympiai stadium 183, az egyiptomi csak 98 méter) [2]), a gúla téglákból s földszurokból épült, egy egy templommal ναὸς csúcsán és tövében; az elsőben hián yoztak a szobrok, s csak egy arany asztal és ágy volt benne, mellyen a Bel isten által választott nő nyu-

---

[1]) **Zoega**, *De origine obeliscorum*, 380. lap.

[2]) **Vincent**, *Viaggio di Nearco*, 56. lap.

godott [1]). Diodorus Siculus ellenben azt állitja, hogy a felső templom egy oltárt és három szobrot tartalmazott, mellyeknek görög regetani eszméi szerint Jupiter, Juno és Rhea neveket ad [2]); de Diodorus és Strabo idejében már sem a szobrok, sem az egész emlék nem léteztek. A mexicói teocallikban, nemkülönben mint Bel templomában, az alsó ναὸς különbözött attól, melly a gúla tetősikján állott; s e különbség világosan jeleztetik Cortes leveleiben s Bernal Diaz hóditási történelmében, ki több hónapon át tartózkodott Axajacatl király palotájában, tehát épen szemközt Uitzilopotli teocallijával.

A régi irók közöl sem Herodot, sem Strabo, sem Diodorus, sem Pausanias, sem Arrianus vagy Quintus Curtius nem emlitik, hogy Bel temploma a négy fő égtáj szerint lett volna irányozva mint a mexicói és egyiptomi gúlák. Plinius csak azt jegyzi meg, hogy Bel a csillagászat feltalálója volt, Inventor fuit sideralis scientiae[3]) Diodor szerint a babyloni templom csillagdául szolgált a caldaeusoknak. „Elismert dolog (mondja ő), hogy ez épület rendkivüli magasságra emelkedett, s hogy a caldaeusok onnan észlelték a csillagokat, mellyek kelte és nyugta az emlék magasságánál fogva pontosan látható volt.“ A mexicói papok (teopixqui) szintén a teocallik magaslatáról fürkészték a csillagok helyzetét, s kürttel adták tudtára a népnek az éj óráit [4]). E teocallik a Mahomed s Ferdinand és Izabella közti időben emeltettek; s csodálatos, hogy ez amerikai épületek, mellyek alakja majdnem azonos az Euphrates melletti emlékek egyik legrégibbjeével, hozzánk olly közel álló korba tartoznak.

Ugyanazon szempontból tekintve Egyiptom, Ázsia s az uj szárazföld gúlanemü emlékeit, kitünik, miszerint daczára alakjok hasonosságának, igen különböző rendeltetéssel birtak. Némellyek, mint p. o. Gizè és Sakara gúláinak csoportja Egyiptomban, továbbá Zarina, a scythák királynéjának egy stadiumnyi magas, három stadium széles, s egy óriási szoborral ékitett gúlája [5]), s azon 14 hetrusk gúla, mellyek Porsenna király clusiumi labyrinthusába voltak zárva, a főbbek temetkezési helyéül szolgáltak, s egyenesen e czélra voltak szánva. Semmi sincs az emberre nézve természetesebb, mint megkülönböztetni a he-

---

[1]) **Herodot**, 1. könyv. 181—183. fej.

[2]) **Diodorus Sic.** 1. köt. II. könyv.

[3]) *Hist. nat.* lib. VI. 30.

[4]) **Gama**, *Description cronologica de la piedra calendaria.* Mexico, 1792. pag. 15.

[5]) **Diodorus Siculus**, II. könyv. 34. fej.

lyet, hol azok maradványai nyugosznak, kiknek tiszteli emlékét. E helyek eleintén egyszerü földhalmazok voltak; azután bámulatos magasságu sirdombokká nőtték ki magukat; a chinaiak és tibetiekéi csak néhány méternyi magasságuak [1]); nyugat felé már nagyobb mérveket vesznek; Aliatte király, Croesus atyjának sirja Lydiában hat stadiumnyi, Ninusé tiznél is több átmérőjében [2]); északi Európa Gormus skandinav király, s Daneboda királynénak siremlékeit mutatja fel, mellyek háromszáz méter széles, s harmincz méter magas földhalmok által födettek. Illyféle sirok mindkét félgömbön, s névszerint Virginiában és Canadában ép ugy mint Peruban is találtatnak, melly utóbbi helyen kőből készült s egymással aknák által közlekedő földalatti csarnokok töltik be a huacas-ok vagyis mesterséges halmok belsejét. Az ázsiai fényüzés fel tudta disziteni e durva emlékeket, a nélkül, hogy kivetköztette volna azokat eredeti alakjokból; Pergamus sirjai körfalra emelt földkupok, melly fal, ugy látszik, márványnyal volt födve [3]).

A mexicói teocallik vagy gulák templom és temetkezési helyekül szolgáltak egyszersmind. Már feljebb emlitettük, miszerint a sik, mellyen Teotihuacanban a Nap és Hold házai emelkednek, a holtak utjának neveztetik; de a teocalli lényeges és fő része mindenesetre az épület csucsáni kápolna, a *vaóç* volt. A polgárosodás kezdetén az emberek magas helyeken szerették bemutatni áldozataikat az isteneknek; miért is az első oltárok és templomok rendesen hegyeken emeltettek, mellyeknek, ha elszigetelten állottak, szabályos alakot adtak, több emeletre osztván, s lépcsőkkel látván el azokat, hogy könnyebben feljuthassanak tetejökre. A két szárazföld sok illy több földemeletre osztott s tégla és kőfalakkal keritett halmokat mutat fel. A teocallik szerintem nem egyebek mint egy sikság közepén emelt, s az oltárok talapjaiul szánt mesterséges halmok. S lehet-e tisztelet-gerjesztőbb valami az áldozatnál, melly ugyanazon időben egy egész nemzet által szemlélhető? Hindostan pagodáinak semmi közük sincs a mexicói templomokkal; a tangorei, mellyről a jeles Daniell pompás rajzokat adott [4]), egy több emeletü torony, de mellynek csúcsán hiányzik az oltár.

---

[1]) **Duhalde**, *Description de la Chine*, II. köt. 126 lap; *Asiatic Researches*, II. köt. 314 lap.

[2]) **Herodot**, I. könyv, 93 fej.; Ktesias Diodorus Siculusnál, II. könyv. 7 fej.

[3]) **Choiseul-Gouffier**, *Voyage pittoresque de la Grèce*, II. köt. 27—31 lap.

[4]) *Oriental Scenery*, pl. XVII.

Bel gúlája templom és sir gyanánt szolgált ez istennek; és Strabo nem ugy beszél arról mint templomról, hanem egyszerüen Bel sirjának nevezi. A sir (χῶμα) csúcsán, melly Arcadiában Calixtus hamvait zárta, Dianna temploma állott, s Pausanias ugy irja azt le mint egy emberi kéz által készitett s ösnövényzettel boritott földkúpot (Pausanias VIII. könyv. 35 fej.). És ez a legfigyelemre méltóbb emlék, mellynél a templom csak mellékes ékesség, s melly ugy szólván átmenetet képez Sakara gúlái s a mexicói teocallik közt.

Humboldt, Vues des Cordilléres.

I) 258-ik laphoz.

Gyémánt.

A gyémánt azon test, melly legnagyobb fényt vet vissza, s 24 fokot meghaladó beesései szög alatt a sugarakat mind megtöri; s innen van elérhetlen fénye. Dörzsöltetvén villanyosságot fejt ki, villózik, s 3, 4 — 3, 55 fajsulylyal bir. Ez a drága kövek legkeményebbje; mindazáltal éghető, miután tiszta, minden más vegyrész nélküli jegeczesült szénenyből áll, s igy ha éleny és köneny vegyülék segélyével 5000 Farenheit fokig hevittetik, egészen elenyészik, a nélkül, hogy a legcsekélyebb salakot hagyná maga után. Arago és Biot hajlandók voltak hinni, hogy köneny, Davy pedig, hogy éleny is van benne; de a kisérletnél mindig csak a széneny mutatkozott. Newton volt az első, ki e követ az éghetők közé sorozta. Gian Gastone Toscana herczegének meghagyása folytán Averani megkisérlette a gyémánt elégetését, s 1694-ben kimutatta a természettudósoknak, miszerint e kő egy vájtükör tüzénél már elenyészik, mig a rubin csak meglágyul.

A gyémánt olly annyira egyszerü álladéka sokakat arra birt, hogy tanulmányozzák a módját, mint lehetne e gázt lekötni vagy jegeczesiteni; s a mult századok oda irányult kutatási szenve, hogy föltalálják a bölcseség kövét, melly aranynyá változtatná a kevésbbé nemes érczeket, most már ez uj feladatot tüzte és tüzi ki magának, melly jóllehet tömérdek költségbe került, mindeddig megoldatlan maradt.

Woelker 1850-ben az anthracit-ot elemezvén ugy találta, hogy a szénenyen és élenyen kivül ként is tartalmaz, tehát nem eredeti széneny. Ennek nyomán G. Wilson az anthra-

cit-ot jegeczes szénenynyé, a gyémánt egy változatává, véli átfordithatni. Mások, még otrombábbúl, a kisebb gyémántokból öntés utján igyekeztek egy nagyobbat alakitani; s ezek közöl II. Ferdinand német császár roppant kincseket költött az illynemü kisérletekre; egy alkalommal pedig 6000 forint értékü gyémántot és rubint zárt az olvasztó tégelybe s egy huszonnégy órára tette azt ki visszasugárzó tüznek, melly idő után a rubinokat érintetlenül találta, de a gyémántok elenyésztek. Ez eredmények kevéssé voltak ismeretesek, mignem 1768-ban Darcet közlötte azokat a franczia akademiával, s különféle kisérleteket tett és bebizonyitotta, miszerint a gyémánt tüzben ugy a szabad légen, mint légmentesen elzárt porczellán tégelyekben, egyformán elenyészik. 1847 juliusban Jacquelain ur szintén azt tudatta az akademiával, hogy sikerült neki egy gyémántot szénné változtatni.

Hol és hogyan készíti azt a természet keze, titok. A régieknél nem történik felőle emlités, mert az adamas név alatt aczélt értettek. Plinius szerint sokáig ismeretlen maradt. Azután sok helyről állitották, hogy gyémántot terem; de talán csak olly helyek voltak ezek, honnan az árusok érkeztek. Most Kelet-Indiákban és Brasiliában szedetnek. Amott Golconda, Visapur országokban és Bengalában találtatnak gyémánt bányák; de, ugy látszik, nem régiebbek négy századnál. Egy pásztor kopár sziklákon legeltetvén nyáját, igen fénylő követ talált, s kevés rizsért adta azt el egy másiknak, ki nem ismerte becsét; s igy kézről kézre egy kereskedőhöz jutott, kinek nagy haszna volt belőle. Ekkor mindenki gyémánt keresésre adta magát ama sivár helyeken, s igy födöztetett fel két század előtt Golconda bányája.

Mondják, hogy az angol foglalás előtt harmincz ezer munkás dolgozott ott, s a király csak a 10 karatosnál nagyobbakat tartotta meg magának. Golconda és Visapurban olly nagy mennyiségben találtattak, miszerint Coromandel fejedelme, hogy fentartsa becsöket, csak bizonyos helyeken engedte meg az ásást. Legtöbbnyire leomlott hegyek közelében jönek elő; s a quolurai volt az első bánya, melly kinyittatott, hol sárgás, puha kövekkel teljes földben három rőfnyi mélységben vannak elszórva. Malabar, Pattepallan és Cedawillikal bányái verhenyeges földben vannak, melly alatt a gyémántok négy rőfnyi mélységben találtatnak. Golconda leghiresebb bányája a currura-i, hol kilencz nehezékes (uncia) darabok is fordulnak elő. Ettől nem messzire esnek Lattawar és Ganjeconto bányái, melly utóbbi a nagy mogolnak volt feltartva. Vazergerre és Manuemurgéi 40 vagy 50

toisenyi mélységre is ásatnak. A benszülött tudatlan bányászok mintegy hat lábnyi mély üreget vájnak, mignem találkoznak a vas aknához hasonló ásványréteggel: ekkor fával töltik meg az üreget, s miután három négy napon át keményen fütötték volna, hirtelen vizzel oltják ki a tüzet, azon hitben lévén, hogy illy módon megpuhitják a földet. Most folytatják az ásást; s mindannyiszor ismétlik a fentebbi müveletet, valahányszor váltakoznak a föld és ásványrétegek, mig végre gyémántra találnak. Ha vizzel találkoznak, minthogy nincsenek gépeik annak kimerésére, felhagynak a munkával. Visapurban tizenöt vagy husz bányát müvelnek, mellyek Golconda bányáéival vetélkedő darabokat szolgáltatnak. Borneo nagy szigetén Landak ország hires gyémátjairól; innen került Matan sultánjáé is, melly 367 karatot nyom.

1728-ban a portugalok Brasiliában gyémánt termő területeket födöztek fel, mellyekről érdekes hallani az utazók leirását. A gyémántok kerülete (D e m a r c a ç a o d i a m a n t i n a) egy neme a szentélynek, mellybe bajosan juthat valaki. Öt mérföldnyi (miglia) közökben felállitott dragonyos csapatok zárvonala által őriztetvén, nem engedik, hogy valaki be vagy kimenjen a kerület fő felügyelőjének különös engedélye nélkül, ki Tejucóban székel. Bárki hagyja el a kerületet, legyen az idegen vagy oda való, megmotozzák bőröndjeit, ruháit, személyét, lovait vagy öszvéreit; s ha gyanu van, hogy az utazók lenyelték és igy akarják kivinni a gyémántokat, huszonnégy órára feltartóztatják és szigoru felügyelet alá helyezik őket.

Midőn Spix és Martius Villa do Principebe érkeztek, melly körülbelül öt mérföldnyire (miglia) fekszik a gyémánt kerület határaitól, egy kormány-futárt menesztettek Tejucóba, hogy utleveleket eszközöljön a főfelügyelőtől, a Janeiróban nyert királyi beleegyezés előmutatásával támogatván kérelmöket. Megengedtetvén nekik a bemenet, folytatták utjokat, s nehány óra alatt czélhoz értek.

Sant Antonio do Tejuco, melly Brasilia legtermékenyebb és legszebb vidékeinek egyikén fekszik, fővárosa a gyémántok kerületének, s székhelye a főfelügyelőnek és a J u n t a d i a m a n t i n á n a k, melly a kincstári főbiróból, két pénztárnokból, egy főfelügyelőből, s egy irattárnokból áll. A város népessége hat ezerre megy.

Tejuco jólétét a gyémánt-ásásnak köszöni, melly drága kő e kerületben csak a XVIII. század elején kezdett fölfedeztetni, s eleintén csekély értékünek tartatott. Egy kormányhivatalnok, ki Goában már látott nyers gyémántot, volt első, ki gyémántnak ismerte fel Tejuco köveit, s jó csomót összeszedvén belőle, s fölfedezvén a titkot egy

barátjának Portugaliába tért vissza kincsével. A fölfedező barátja Minas kormányzójával, Geraes-sal, tudatta a dolgot, ki értesitette arról a kormányt, minek folytán 1730 ban egy királyi rendelet Tejuco gyémánt ásóit az aranybányákra nézve megállapitott taksáknak vetette alá. Azonban a behajtás legyőzhetlen akadályokba ütközött; miért is minden egyes, valamelly vállalkozó által gyémánt szedésre használt rabszolgára kivetett 20—30,000 reis (120—180 frank) fejadóval helyettesittetett. Tiz évvel később pontosabban kijelöltetvén a gyémántok kerületének határai, Fernando de Oliveira és Francesco de Silva-nak adatott bérbe a bánya, azon föltétel alatt, hogy legfeljebb csak hatszáz néger rabszolgát foglalkoztatandnak, s minden rabszolga után 230,000 reist (körülbelől 1500 frank) fizetnek. A szerződés illy módon több izben ismételtetett, s a bérpénz fokonként 450 ezer cruzadora (1,350,000 lira) emelkedett. A bérlők ugy kárpótolták magukat a bérpénz felszöktetéséért, hogy több néger munkást foglalkoztattak, mint mennyi szerződésileg meg volt engedve; s hogy kikerüljék a büntetést, megvesztegették a kormányhivatalnokokat.

1772-ben a király arra határozta magát, hogy kizárva minden egyeseket, kormány költségen folytattatja a gyémánt-ásatást. Ez időtől az államban ugy szólván egy más kis állam keletkezett, mellynek élén egy tisztán a gyémánt szedést érdeklő ügyekkel megbizott királyi igazgató testület állott. E nagyszerü intézmény Pombal marquis főfelügyelete alá helyeztetett, ki három igazgatót, három administratort, s a gyémánt kerület részére egy főfelügyelőt nevezett, mindezeket tág körü hatalommal. Az igazgatók Lissabonban, az administratorok Brasiliában székeltek. A kerületi főfelügyelő intézte a gyémánt-ásatásnál előforduló munkákat, kiszolgáltatta az igazságot, kezelte a kormányt, s együttesen a töle függő Junta diamantina-val mind a polgári mind a bünvádi ügyekben felebbezhetlen itéletet hozott; jogában állott továbbá kiutasitani a gyanús lakókat, s javaikat is lefoglalni, ha gyémánt találtatott nálok.

Illy módon szerveztetvén a kormány, összeirattak a kerület lakói, ki nem tudta igazolni származását, elüzetett; ha lopva kisérlette meg a visszatérést, első izben birságra és hat hónapi börtönre itéltetett; ha ismételte merényletét, hat évre Angola partjaira számüzetett. Maguk a rabszolgák is megszámláltattak s szigoruan szemmel tartattak; minden be nem jelentett rabszolgáért három, isméti vétség esetében hat évi számüzetéssel bünhődött a tulajdonos; ugyanezen büntetés méretett azon tulajdonosokra is, kik rabszolgáikkal gyémán-

tot kerestetnének. E fegyelmi szabályok, mellyek czélja a király részérei kizárólagos gyémántszedés biztositása volt, még akkor is érvényben állottak, midőn Spix és Martius meglátogatták Tejucót.

A gyémántok a folyók és patakok kövecsei közt találtatnak. Tejuco magánzóinak rabszolgái hetenként 2—4 frankjával fizettetnek a kormány által, ha e kereséssel foglalkoznak. A munka gyakran távol esik a lakhelyektől, illyenkor tehát nád kunyhók épittetnek a munkások részére, s a Junta diamantina hetenként látja el őket a szükséges élelmi szerekkel. 1773-ban a rabszolgák száma öt ezerre ment; 1818-ban az ezret sem haladta meg. Hogy kedvet kapjanak a négerek a kereséshez, megajándékozzák őket, ha nagyobbszerü gyémántokat lelnek: igy pl. ki tizenhét és fél karatnyit talál, az igazgatóság költségén megváltatik és szabad lábra helyeztetik: ha a gyémánt kisebb értékü, mindaddig tartozik még tovább is az igazgatóság részére dolgozni, mig annyit nem szerez, a mennyi elég föltétlen fölszabaditására; ha ellenben a gyémánt értéke felülmulja a váltságdijt, a szabadságon felül még bizonyos összeget is adnak neki, melly képesiti őt arra, hogy saját házat tarthasson.

A rabszolgákat felvigyázók (feitores) tartják szemmel, kik legtöbbnyire fehérek, s kötelességök őrködni, nehogy a munkások gyémántot dugjanak el. Ezekre ismét magasabb rangu felvigyázók ügyelnek, kik átveszik a gyémántokat, s övükbe rejtvén Tejucóba viszik azokat.

Mindez elővigyázat daczára nagymérvü csempészet üzetik a kincstár kárára. A gyémánt-keresők, kik garimpeiros-nak neveztetnek, lopva szedik azt a királyi bányáktól távolabb eső patakok fövenyében; sőt némellyek olly vakmerők, hogy a királyi mühelyekben (serviços) összehalmozott termék gyémántokból is csennek el. E csempészek többnyire négerek, kik sziklák és hozzáférhetlen sürüségekben húzzák meg magukat. Az igazgatóság által használt rabszolgák minden módot megkisérlenek, hogy gyémántot lopjanak, s a felvigyázó ébersége daczára is sikerül nekik ollykor e drága köveket lábujjaik közé vagy füleik, szájok, hajzatukba rejteni vagy lenyelni. A lopott gyémántoknak a kerületből kivitelét szintén a négerek vállalják magukra, s mindjárt találnak vevőket, kik gyapot vagy más áruk közé rejtik, s Rio Janeiro vagy Bahiában lévő üzértársaikhoz küldik.

A gyémánt-mosás következő módon történik. Miután jó csomó fövenyet és kövecset szedtek valamelly patak ágyából, mintegy két lábnyi mély árkot ásván vizet eresztenek s egy padot helyeznek bele

a négerek számára, kiknek kötelességök a cascalho-nak nevezett kövecset átvizsgálni. Minden négernél egy 15 ujnyi átmérőjü faedény van, mellybe vesz a homokból, s megtisztitván azt a nagyobb kövecsektől, vizbe meriti az edényt, hol mindaddig rázza, mig az alján csak apró föveny marad. Ha e közt valami fénylőt vesz észre, egy padocskára helyezi edényét, melly a felügyelő széke előtt áll. Ott átvizsgáltatván a föveny, kiüríti az edényt, s kinyujtja karját és kézujjait, hogy lássa a felügyelő, miszerint semmit sem rejtett el; azután ismét homokot tesz edényébe, s ujra kezdi munkáját. A felvigyázók minden este az administratoroknak adják át a gyémántokat, ezek pedig hetenként Tejucóba viszik a mosás gyümölcsét, hol a Junta megvizsgálja, mérlegeli és jegyzékbe veszi.

A gyémántok tizenkét rostán bocsáttatnak keresztül, mellyek likai fokozatosan kisebbülnek, ugy hogy a legnagyobb darabok a legnagyobb likúban maradnak, és igy tovább a legkisebbekig, mellyeket a legfinomabb rosta fog fel. Illy módon tizenkét osztályra különittetnek a gyémantok, mellyek papirba göngyöltetvén zacskókba köttetnek s egy ládába záratnak, mellyre a felügyelő, az ügyész s a kincstárnok ütik pecsétjeiket. Az igy lezárolt ládát a felügyelő által választott hivatalnok s a tartományi ezredből két lovas és négy gyalog katona kiséri. Villa Ricába érvén bemutatják azt a tábornoknak, ki a nélkül hogy felnyitná, szintén megpecsételi; elvégeztetvén ez alakiság a szállitmány tovább folytatja utját a főváros felé. A kincstárnak három kulcsa van, mellyek egyike a főfelügyelőnél, a másik kettő felsőbb hivatalnokoknál marad. Rio Janeiróba csak egyszer évenként szokták a gyémántokat szállitani.

A Spix és Martius uraknak megmutatott hivatalos okmányok szerint a Tejucóban 1772-től 1818-ig összeszedett gyémántok sulya 1,298,073 karatot tett [1]; de bármilly nagynak látszassék is e szám, még sem téritette meg a kezelési költségeket; miért is Brasilia kormánya az emlitett két utazó látogatása után lemondott a saját költségrei ásatásról, s ismét magányosoknak adta azt bérbe.

Most már Brasiliában mindenki szabadon keresi a gyémántot, s gyakran megesik, hogy a kik dus érre találván meggazdagodtak, ismét elszegényednek egy más ér keresésében. A rabszolgák ünnep napokon saját részökre dolgoznak; de átalában a hasznot nem a munkások hanem a kereskedők huzzák, kiknek élelmi szerek s más egyéb szükségesekért előre oda igérik a találandó gyémántokat.

---

[1]) A gyémánt karat 212 milligrammot tesz.

Lásd **A. De Saint-Hilaire**, Voyage dans le District des diamants, Páris 1833.

G. Gardner, Travels in the interior of Brazil, principally through the northern provinces, and the gold and diamond Districts. London 1846.

Feljebb emlitettük már, hogy Borneóban Matan raja-ja egy 367 karatos gyémántot bir, mellyért, mint beszélik, Batavia egy kormányzója hasztalan igért 150,000 piasztert s két fölfegyverzett és készletekkel ellátott brigget. A nagy mogol egy 279 karatosnak volt birtokában, melly 11,723,000 lirára becsültetett: Tavernier, ki még idomitatlan állapotban látta, 793 karatúnak találta; de egy velenczei, Borgnis nevü ékszerész igen lefaragta azt a kikészités alkalmával, miért is keményen megbüntettetett a nagy mogol által. Ugyanazon darab ez, melly nem rég (1850) fény-hegy (Koh-i-nor) név alatt az angol korona kincstárába jutott, s rózsa alakban van kidolgozva. E gyémánt 1550-ben Golcondában találtatott, honnan Delhibe jutott s ott őriztetett, mignem Nadir shah elrabolván Perzsiába vitte; ő azonban meggyilkoltatván, az Afganok kezére került e drága kő, mellynek birtokosa a mongolok trónjára lépett. Utóda elüzetvén Cabulból, Lahorenak kénytelenittetett azt engedni, honnan az angolokhoz került.

Midőn Bátor-Károly megöletett a schweiziakkali csatában, bizonyos földmüves egy gyémántot talált, s egy scudoért engedte azt át egy lelkésznek, ki valamivel többért adott ismét tul rajta; azután az augsburgi Fugger-ház vette meg 47 forintért, s angolországi VIII. Henriknek adta el, kinek halála után leánya Mária, jegyesének spanyolországi II. Fülöpnek ajándékozta. Hogy hogy nem, Spanyolországból Toscanába került, honnan Leopold császár Bécsbe vitte. E darab galambtojás nagyságu, kissé szalmaszinü, 139 és fél karatot nyom, s 2,260,000 becsültetik. Egy másik 56 karatost Portugalia királya 70,000 frankon adott el Harlay de Saucy Miklósnak. Történt, hogy ez ur IV. Henrik részéről követségben lévén Schweizban, midőn királya igeu nagy pénzzavarban volt, egy zsidótól akart kölcsönt eszközölni, s zálogul e gyémántot ajánlotta fel neki. Minthogy azonban Párizsban hagyta, egy meghitt komornokát küldte érte, erősen szivére kötvén neki, hogy el ne hagyja rabolni. A szolga biztositotta őt, hogy csak életével együtt foszthatják meg tőle. A rablók csakugyan megtámadták és megölték; Saucy azonban a szolga feleletéből azt következtette, hogy lenyelte a gyémántot; miért is fölkerestetvén a hullát felnyittatta, s valóban ott találta a követ. E darab 600,000

lirán kelt el, pedig még akkor nem igen ismerték becsét; most nem tudni ki birja.

II. Mahomed alatt egy gyermek Konstantinápolyban igen nagy darabot talált, melly alkalmasint a régi császároké volt. Egy másik 84 karatos és igen szép vizü gyémántot, melly most a sultán kócsagjának foglalványat disziti, egy szegény ember találta az Agrikapu kapu szemetében: három kanálért adatván el, a vevő egy ékszerésznek tiz asperért, ez pedig főnökének egy erszény aranyért engedte át, mig végre egy hattisherif a császári kincstár számára szerezte azt meg.

Egy munkás a Mogol gyémánt-bányáiban (beszéli Sait-Simon herczeg) igen nagy darab gyémántot nyelt el, s Európába hozván több fejedelemnek kinálta, kik megbámulták, de árát igen nagynak találták. Orleans herczeg, Francziaország kormányzója nagyon szerette volna azt a korona részére megvenni, de az akkori pénzszük mellett nem merte. Law pénzügyér azonban felbátoritotta, 2,250,000 lirára alkudta le a tulajdonostól, kinek azonfelül a csiszolásnál felmaradt minden hulladékok visszaadattak. A kikészités után 200 karatot nyomott, s legszebb Európában. Ha igaz, mit II. Fridrik beszél, I. Fridrik porosz király Halberstadt herczegségbeni uradalmait akarta a hollandoknak elzálogositani, hogy megvehesse e gyémántot. A forradalom idejében elzálogosittatott, a Consulatus alatt visszaváltatott. — Bizonyos örmény egy 193 karatos igen szabálytalan darabnak volt birtokában, mellyért II. Katalin orosz czárnő 2,500,000 lirát s 25,000 lira évi járadékot igért; de hasztalan. Később azonban minthogy nem jelentkezett vevő, az örmény szerencsésnek tartotta magát, hogy Orloff az évpénz hijával ugyanazon összeget adta gyémántjáért, mellyet Katalin ajándékban fogadott el kedvesétől. E gyémántról azt hiszik, hogy Sheringamban Brama egyik szemét képezte, s hogy egy franczia granátos vagy egy indian sipai lopta el. A keleti indiai angol társaság egy más nossuk nevü s a marattok királyától ejtett zsákmány közt talált darabnak jutott birtokába, melly igen tiszta vizü s 89½ karatot nyom; néhány évvel ezelőtt Londonba küldetett.

Mindezek Indiából kerültek; a legnagyobb brasiliai gyémánt, melly 95¾ karatnyi, s 1800-ban egy Tejucóhoz közeli patakban találtatott, Portugaliában van; e korona a leggazdagabb gyémánt gyüjteményt birja, melly 72 millióra becsültetik. I. József királynak egy selyem öltönye volt, mellyet husz gyémánt gomb diszitett, s az egész 2,500,000 frankra becsültetett.

Egynémelly régi gyürük azt bizonyitják, hogy Róma utolsó

idejében értettek a gyémánt metszéséhez, ha mégis nem Indiából kerültek, hol e mesterség, mint állitják, igen rég óta ismeretes. Ujabb időben Berquem Lajos találta fel ismét, ki azt vette észre, miszerint két gyémánt egymáshoz dörzsölitetvén bevágódik. E művelet utján gyémánt-porra tett szert, melly bizonyos, szintén általa feltalált kerekre alkalmaztatván, a gyémánt tetszés szerinti metszése, simitása és idomitására szolgált neki. Ez 1476-ban történt; s ekkor ismertetett fel a gyémánt egész szépségében.

A gyémántot ragyogó (brillant), rózsa vagy lap alakban készitik ki. A ragyogó mindig emelkedett sik felülettel bir, s a legjobb világitásba helyezi a drága követ. A rózsa egyenoldalu háromszögekből álló, s csucsban végződő sokszög, melly alakban akkor készitik, ha a drága kő igen széles vastagságához képest. Lap alakban azon kövek dolgoztatnak, mellyek felületökhöz aránylag csekély vastagsággal birnak. Munka közben a ragyogó és rózsa gyémántok körülbelől sulyuk felét vesztik el, miért is a kikészitett drága kő kétszer nagyobb áru a természetesnél. A gyémántbai metszés mesterségét a milanói Claudio Birago találta fel. Plinius azt mondta, hogy Afrikában Tangeh és Meroe közt arannyal elegyült gyémántok találtatnak; de minthogy e földeken ekkorig sem arany sem gyémántok nem födöztettek fel, mesének tartatott beszéde. Legujabban az algieri államokban az Ued-el-Raml vagy föveny-folyó fövenyében találtak gyémántokat, mellyek a párisi gyüjteménybe tétettek le. Európában az első gyémántokat az Uralok nyugati lejtőjén Schmidt ur és Polier gróf találták, kik I. Sándor megbizásából Humboldt Sándorral utaztak ázsiai Oroszországba. — Nem régiben pedig Claussen ur tudatta a brüsseli akademiával, miszerint Sant-Antonio de Granmagoa föveny-köveiben födözött fel gyemántokat, minek folytán sokan siettek oda e drága kő ásása végett.

L) 293-dik laphoz.

Amerikai kéziratok.

A hozzánk eljutott csekély számu mexicói festmények nem csak azért érdekesek, mert fényt vetnek Amerika hajdani lakóinak történelmére és hitrege-tanára, hanem azon viszonyoknál fogva is, mellyeket e festmények s a régi szárazföld némelly népeinek hieroglyph

irása közt hittek fölfedezni. Hogy mindazt egyesitsük, mi felvilágositást nyujthat azon érintkezésekre nézve, mellyek, ugy látszik, régente a sivatagok, hegységek vagy tengerek által egymástól elkülönitett törzsek közt léteztek, előadandjuk itten az amerikaiak hieroglyph festményeire vonatkozó fürkészeteink eredményeit.

Aethiopiában olly irásjegyek találhatók, mellyek bámulatos hasonlatosságot mutatnak fel a régi sanscrit jegyeivel, s különösen Canarah földalatti sirboltjainak feliratával, mellyek épitése az indián történelem minden ismert időszakainál régibb korba esik. (Ecclaircissemens de M. Langlés au voyage de Norden, III. köt. 299, 349 lap). Miként látszik, Meroe és Axumban, Aethiopia legrégibb városainak ezen egyikében, a müvészetek előbb virágzottak, mintsem Egyiptom kiemelkedett volna a barbárságból. Az indiai történelemben igen jártas sir Williám Jones (Asiat. Researches, III. köt. 5. lap.) Meroe aethiopjaiban, az első egyiptomiakban, s az indusokban egyetlen nemzetet vélt fölismerni. Más részt majdnem bizonyos, miszerint az abyssinok, kiket nem kell összezavarni az eredeti aethiopokkal, az arab törzsek egyikét képezték, s Langlés észrevétele szerint, Samarkand város kapuit még a közönséges időszámitás XIV. századában is ugyanazon imiarit jegyek diszitették, mellyek keleti Afrikában találtatnak. Abyssinia vagy a régi Aethiopia s közép Ázsia síkja közt tehát kétségkivül összeköttetés létezett.

Egy, a brahminok és buddhisták két vallásfelekezete közt folyt hosszas küzdelem a shamanoknak Tibet, Mongolia, China és Japánbai kivándorlásával végződött. Ha igaz, miként ezt a szónyomozási fürkészetek bizonyitani látszanak, hogy tatárfaju törzsek nyomúltak Amerika észak-nyugati partjára, s onnan délre és keletre a Gila és Missuri partjai felé, ugy kevésbbé csodálkozhatunk, ha az uj szárazföld félbarbár népei között bálványokat, épitészeti emlékeket, hieroglyph irást, az évtartam tökéletes ismeretét, a világ első állapotára vonatkozó hagyományokat, s több más olly dolgokat találunk, mellyek Ázsia népeinek ismeretei, müvészetei és vallási véleményeire emlékeztetnek. (Water, Ueber Amerikas Bevölkerung, 155—169 lap).

Az embèrinem tanulmánya hasonlit a földszinén szétszórva talált nyelvek végtelenségéhez; de a vélemények tömkelegébe tévedne, ki mind e fajok és nyelveknek egy közös eredetet akarna kijelölni. A perzsa nyelvben fölfedezett sanscrit, s a germán eredetü nyelvekben található nagyszámú perzsa és pelvi gyökök (Adelung's,

Mithridates, I. 227. lap; Schlegel, Ueber Sprache und Weisheit der Indier, 7. lap) nem jogositanak fel, hogy a sanscritot, a pelvi vagy régi médnyelvet, a perzsát és németet egy forrásból származottaknak tekintsük. Képtelenség lenne mindenütt egyiptomi gyarmatokat tételezni fel, hol gúlai emlékek és hieroglyph festmények találtatnak. De hogy ne bámulnók meg a hasonlatosság ama vonásait, mellyek mostanában egymástól igen távol eső népek közt a szokások, müvészetek, nyelvek és hagyományok tekintetében észleltetnek? S hogy mellőzhetnők hallgatással a nyelv szerkezetet, épitészeti stylt, s a világeredeti költészetet illetőleg található hasonnosságokat, jóllehet ollykor lehetetlen ezeknek titkos okait fölfedezni, s olly történeti tényt találni, melly egészen a különböző éghajlatok lakói közt valaha létezett összeköttetések időszakába volna visszavihető?

Ha szemle alá veszszük az irási eszközöket, mellyeket a népek eszméik kifejezésére használtak, találunk: valódi, majd sajátlagos (kyriologika), majd átvitt értelmü hieroglyphokat, millyenek azok, mellyek használata ugylátszik Aethiopiából ment át Egyiptomba; találunk jelképi titkos irásjegyeket, sok kulcsból összeállitva, melly kulcsok inkább a szemhez mint fülhöz szólnak, s egész szavakat fejeznek ki, millyenek a chinai jegyek; továbbá szótagosakat, milyenek a mandzsu-tatárokéi, mellyekben a hangzók egy testet képeznek a mássalhangzókkal; de mellyek egyszerü betükre is feloldhatók; végre valódi alphabetumokat, mellyek a hangok elemzésében a legnagyobb tökélyt mutatják fel, s mellyek közől némellyek, például a koreai, Langlés elmés észrevétele szerint (Voyage de Norden, Langlés kiad. III. köt. 296 lap) a hieroglyphról az alphabetumos irásmódrai átmenetet látszanak jelezni.

Az uj szárazföld végtelen kiterjedésében nemzeteket mutat fel, mellyek a müveltség bizonyos fokáig jutottak, s olly kormányformával és intézményekkel birnak, mellyek csak a fejedelem és népek, s a papság és hivatalnok-osztály közti hosszas küzdelmeknek lehetnek eredményei, s olly nyelveket beszélnek, mellyek némellyeihez minők p. o. a grönlandi, a cora, a tamanaco, totonaco, chiscua (Archiv. für Ethnographie, 1. köny. 345 lap; Water, idézett mü 206 lap), a nyelvtani alakok gazdagságát tekintve egy sincs fogható a régi szárazföldön, kivéve a congóit és baskot, a régi cantabrok eme maradványait. De megjegyzendő, miszerint daczára a müveltség eme nyomainak, s a nyelvek ezen tökélyének, Amerikában egy

benszülött nép sem emelkedett a hangok azon elemzéséig, melly a találmányok legbámulatosbjára, az alphabetum fölfedezésére vezet.

A hieroglyph festményeket a toltekok, tlascaltekok, aztekok, s több más törzsek használták, mellyek időszámitásunk VII. százada után Anahuac magaslatain megjelentek; s minthogy sehol sem látunk alphabetumos jegyeket, azt hihetnők, miszerint a betük behozatalát a jelképi jegyekben elért tökély, s a könnyüség, melylyel a tárgyak lerajzoltattak, akadályozták. E vélemény támogatására a chinaiak példáját lehetne felhozni, kik évezredek óta megelégszenek az ő nyolczvanezer titkos irás-jegyeikkel, mellyek kétszáz tizennégy kulcsból vagy gyök hieroglyphból vannak összeállitva; de Egyiptomban a hieroglyph irás mellett nem találunk-e egyszersmind alphabetumot is, a mint ezt a múmiák pólyáiban talált, s Denon festői Atlasában ábrázolt becses papirok kétségtelenné teszik? (Voyage en Egypte, 136, 137. metsz.).

Kalm, amerikai utjának leirásában, azt beszéli, hogy Verandier ur 1746-ban Canada rétségein, kilenczszáz mérföldnyi (leghe) távolban Monrealtól nyugatra, egy faragott oszlophoz erősitett kötáblácskát, s azon, tatárfeliratnak látszó jegyeket talált. Quebecben több jezsuita biztositotta a svéd utazót, mikép megfordult kezökön az emlitett táblácska, mellyet Beuharnais lovag, Canada akkori kormányzója, Maurepas urhoz küldött Francziaországba. (Kalms Reise, III. könyv. 416 lap). Nagy kár, hogy ezen, az ember történelmére nézve olly érdekes emlékről nincsen bővebb tudomásunk. De vajjon Quebecben találkoztak-e egyének, kik egy alphabetum jegyeiről itéletet hozni képesek lettek volna? s ha ez állitólagos fölirat Francziaországban valóban tatárnak ismertetett, miként történt, hogy az emlitett minister, ki a művészetek barátja, s maga is tudós volt, nem tette azt közzé?

Az angol-amerikai régészek egy phoenicinek tartott feliratot ismertettek meg, melly Taunton folyó partjai mellett, Bostontól délre tizenkét mérföldnyire (leghe) Narangaset öblében Dighton szikláiba van vágva. A XVII. század végétől napjainkig Danfort, Mather, Greenwood és Sewelles adták annak rajzait, mellyekről nehéz elhinni, hogy ugyanazon eredeti után készültek volna. A benszülöttek közt, kik e földeket az első európai telepitvények idejében lakták, egy régi hagyomány élt, melly szerint bizonyos idegenek faházakban hajózva fölmentek az előbb Assoonet-nek nevezett Taunton folyón, s legyőzvén a veres embereket, jegyeket véstek a sziklába, melly most a folyó vize alá van temetve, Court de Gebelin a tudós Stiles-

sel carthagói felirásnak tartja e jegyeket, s a nála szokásos nyomatékossággal, melly pedig az illynemü vitatkozásokban igen hátrányos, azt mondja, hogy „e felirás épen alkalmasan érkezik az Uj-világból a népek eredetéröli eszméinek megerősitésére, s hogy világosan egy phoenici emlék, egy festmény ismerhető fel abban, melly régente létezett szövetségre mutat az amerikai népek s az idegen nemzet közt, melly kedvező széllel gazdag és iparos országból érkezett.“

A mi engem illett, szorgalmasan megvizsgáltam a taunton-riveri hires könek Lort ur által (Account of an ancient inscription by Mr. Lort, Archaeolog. VIII. köt. 290 lap) Londonban, a Régészek társulatának Emlékirataiban közzétett négy rajzát; de a helyett, hogy az egyszerü betük vagy szótagos jegyek mérarányos elhelyezését vettem volna azokon észre, mindössze is igen gyenge rajzvázlatot láttam bennök, hasonlót azokhoz, mellyek Norvégia kötuskóin (Suhm, Samlinger til ten Danske Historie, II. könyv. 215 lap) s a scandinav népek által lakott majd minden helyeken találtattak. A fök alakjáról itélve öt emberi ábrát lehet azokon kivenni egy szarvas állat körül, mellynek eleje sokkal magasabb mint hátsó része.

Azon hajózás alkalmával, mellyet Bonpland ur és én a végből tettünk, hogy bizonyosságot szerezzünk az Orinocónak az Amazonok folyójávali közlekedése iránt, egy feliratnak jutottunk ismeretére, melly állitólag azon granit hegységek lánczolatában találtatott, mellyek hét szélességi fok alatt az indián Uruana vagy Urbana helységtől egész a Caura nyugati partjaiig húzódnak. Ramon Bueno, sz. Ferencz szerzetbeli téritő ugyanis véletlenül egy üregben húzván meg magát, melly néhány sziklazátony szétválása következtében képződött, annak közepén egy nagy gránit tuskót vett észre, mellyen sok csoportban egyesitett s ugyanazon vonalban elhelyezett irásjegyeket vélt felismerni. A kedvezőtlen körülmények, mellyek közt a Rio Negrotól San Tommaso della Gujanabai visszatértünkkor voltunk, nem engedvén, hogy személyesen győződjünk meg ez észlelet hitelességéről, a téritő közlötte velem ama jegyek egy részét, mellyekben hasonlatosságot lehet felismerni a phoenici alphabetummal; de nagyon kétlem, hogy a jó szerzetes, ki kevés becset látszott tulajdonitani e követelt felirásnak, pontosan másolta volna azt le.

Ismeretes dolog, miszerint ugyanazon vad és sivatag földön, hol Bueno atya gránitba vágott betüket vélt fölfedezni, nagy számmal találtatnak sziklák, mellyek rendkivüli magasságban állati ala-

kok, nap, hold, csillagképek, s más egyéb, talan hieroglyph jegyekkel vannak boritva. A benszülöttek azt beszélték, mikép elődeik a vizözön alkalmával csónakokon egész e hegységek csúcsáig emelkedtek, és hogy a kövek akkor olly puhák voltak, miszerint az emberek ujjaikkal is vájhatták azokat. E hagyomány olly törzsre mutat, melly müveltségre nézve igen elüt az őt megelőzött néptől, s melly a véső és minden más érczeszköz használatábani tökéletes járatlanságot árul el.

Mindezen tényekből az jő ki, hogy semmi biztos érvünk nincs, melly az amerikaiak alphabetikus ismerete mellett harczolna. Az illy természetü fürkészetekben soha sem lehet eléggé ovatos az ember, hogy betükkel vagy szótagos jegyekkel ne cserélje fel azt, mi egyszerüen a véletlennek vagy időtöltésnek tulajdonitandó. Igy Truter ur beszéli (Bertuch, Geogr. Ephem. XII. könyv. 67 lap), miszerint dél Afrika végrészén, a betchouanaknál gyermekkel találkoztak, kik szögekkel a sziklába jegyeket vágtak, mellyek tökéletesen egyeztek a római alphabetum *P* és *M* betüivel; már pedig e vadak nagyon távol vannak ettől, hogy ismernék az irás mesterségét.

A betük ezen hiánya, melly az uj szárazföldön annak Columbus Kristóf által történt másod izbeni fölfedeztetése idejében észleltetett, azon gondolatra vezet, miszerint a tatár vagy mongol faju törzsek, mellyek oda föltevés szerint keleti Ázsiából érkeztek, vagy maguk sem birtak alphabetumos irással, vagy hogy, a mi kevésbbé valószinü, barbárságba esvén vissza, a szellem fejlődésének ezen olly kevéssé kedvező égalj befolyása alatt, feledségbe engedték menni e bámulatos mesterséget, melly különben is csak kevesek által ismertetett. Nincs itt helye szellőztetni azon kérdést, vajjon a dewanagari alphabetum igen régie-e az Indus és Ganges partjain, vagy hogy az indusoknál ismeretlen volt-e az irás Sándor hóditása előtt, mint Strabo (XV. könyv. 1035—44 lap) Magasthenes tekintélyére támaszkodva állitja. Tovább kelet és északra, az egyszótagos nyelvek vidékein, nemkülönben mint a tatár, samojed, osztyák, és kamtschatkai nyelvek hazájában, a betük használata, a hol csak mostanában találtatik, mindenütt igen későn vitetett be. Az is igen valószinü, hogy az uigurok és tatár-mandzsuknak a nestorianus kereszténység (Langlès, Dictionnaire tartare-mantchou 18 lap; Recherches asiatiques, II. köt. 612 lap) adta az estrangheli alphabetumot, melly Ázsia északi vidékein sokkal ujabb, mint északi Európában a run-betük. Mindazáltal nem szükséges igen régi korba

vetni vissza a keleti Ázsia és Amerika közt létezett érintkezést, hogy felfoghassuk, miért nem juthatott a világ ezen utolsó része egy olly mesterség birtokába, melly századok hosszú során át csak Egyiptomban (**Zoega**, de origine obeliscorum, 551 lap), a phoenici és görög gyarmatokban, s a Földközi-tenger, az Oxus folyó és Perzsaöböl közti csekély térségen volt ismeretes.

Átfutván a népek történelmét, mellyek nem ismerik a betük használatát, láthatni abból, miszerint az emberek a két félgömbön majd mindenütt megkisérlették: lefesteni a képzeletöket megragadó tárgyakat, az egész helyett egyes részeket jelezve ábrázolni a dolgokat, s egyesitvén az alakokat vagy az azokat emlékezetbe hozó részeket, képeket állitani össze, s illy módon örökiteni meg a nevezetesebb tények emlékét. Az indián Delaware az erdőkben bolyongva jegyeket vés a fák kérgébe, hogy tudassa a férfiak és nők számát, kiket az ellenséges népek közöl leölt; s a bevett jegy, melly a nő fejéről levont bőrt jelenti, csak egy vékony jegy által különbözik attól, melly a férfi hajzatát jelzi. Ha az eszmének minden tárgy általi kifejezését különbség nélkül hieroglyphnak akarjuk nevezni, ugy, mint Zoega igen helyesen jegyzi meg, nincs olly zug a földön, hol hieroglyph irásra nem találhatnánk; de ugyanezen tudós, ki alaposan tanulmányozta a mexicói festményeket, (525—34 lap) azt is mondja, hogy a hieroglyph irást nem kell összezavarni sem valamelly esemény ábrázolásával, sem azon festményekkel, mellyeken a tárgyak ténykedési viszonyban állanak egymáshoz.

Az aztek festményeket már Valadés és Acosta szerzetesek is ugy ismertették (Rethorica christiana, auctore **Didaco Valades**, Romae 1579, II. rész. 27. fej. 93. lap; **Acosta**, VI. könyv, 7. fej.) mint „az egyiptomiakéhoz hasonló irást.“ S ha Kircher, Warburton és más tudósok birálgatták e kifejezést, csak onnan van, mert nem különböztették meg a vegyes nemü festményeket, mellyeken valamelly cselekvény ábrázolatával valódi, majd sajátlagos (kyriologika), majd átvitt értelmü hieroglyphok is egyesitvék; s az egyszerü hieroglyph irást, melly nem a pyramidion-on hanem az obeliskok nagy arczlapjain található. A Plutarch és alexandriai Kelemen által idézett (**Plutarch**, De Iside, párizsi kiad. 1624, II. köt. 363. lap; **Clemens Alex.** Strom. V. könyv. 7. fej. Potter kiad. Oxon. 1715. II. köt. 670 lap) thebei hires és egyetlen felirat, mellynek megfejtése hozzánk eljutott, egy gyermek, egy öreg, egy saskeselyü, egy hal s egy vizi ló hieroglyphjaival a következő mondatot fejezte ki: „Ti, kik születtek és meg kell halnotok, tudjátok meg,

hogy az örökkévaló utálja a szemtelenséget.“ Ugyanezen eszme kifejezésére a mexicói, Teotl nagy szellemet ábrázolta volna, ki egy bünöst fenyit, s elég leendett neki néhány jegyet helyezni a két fő fölé, hogy tudassák a gyermek és öreg korát, egyedesitvén ekként a cselekvést; de e hieroglyph festmények stylje nem szolgáltatott volna neki eszközöket a gyülölet és boszu érzelmének átalános kifejezésére.

A régieknek Egyiptom hieroglyphos föliratairól ránk maradt eszméi szerint valószinü, hogy azok is olly módon olvastathattak, miként a chinai könyvek olvastatnak. Az illetéktelenül ugynevezett mexicói kéziratok nagy számu festményt tartalmaznak, mellyek ép ugy értelmeztethetnek vagy fejtegettethetnek, mint a Trajan oszlop dombormüvei; de csak igen kevés olvasható jegyek vehetők azokon észre. Az aztek népek egyszerü hieroglyphokkal birtak a víz, föld, lég, szél, éj, nap, szó, mozdulat kifejezésére; voltak továbbá olly hieroglyphjaik is, mellyek a napév számait, hónapjait, napjait jelezték; s e jegyek összeköttetvén valamelly esemény festményével, elég elmés módon tudatták: vajjon éjjel vagy nappal történt-e a ténykedés, milly koruak voltak az egyének, vajjon beszéltek-e, s mellyikök beszélt többet. A mexicóiaknál a hangrajzi (phoneticus) hieroglyphok nyomaira is akadunk, mellyek a viszonyokat nem tárgyakkal, hanem szavakkal jelezték. A félbarbár népeknél az egyének, városok és hegyek nevei átalában olly tárgyakra vonatkoznak, mellyek az érzékekre hatnak, millyenek p. o. a növények és állatok alakja, a tüz, levegő, föld. S e körülmény eszközöket adott az aztek népeknek városaik és fejedelmeik neveinek leirására. Axajacatl betü szerint forditva viz ábrázatot, Ilhuicamina eget metsző nyilat jelent; ha tehát Axajacatl és Ilhuicamina királyokat akarták ábrázolni, a viz és ég hieroglyphjait egy fő és egy nyil alakjával egyesitették. Macuilxochitl, Quauhtinchan, és Tehuilojoccan városok nevei öt virágot, sasházat, és tükörhelyet jelentenek; hogy tehát e három várost jelezzék, egy öt száru virágot, egy házat, mellyből sas dugta ki fejét, s egy tükört festettek. Ime illy módon jelezték az összetett neveket az egyesitett hieroglyphok bizonyos jegyek által, mellyek egy időben szemhez és fülhöz szóltak; az sem volt ritka eset, hogy a jegyek, mellyek a városokat és tartományokat jelezték, hasonlóan a földtől vagy a lakosok iparától kölcsönöztettek.

Mind e fürkészetekből az tünik ki, hogy a hozzánk eljutott mexicói festmények nagyon hasonlitanak, nem ugyan az egyiptomiak hieroglyph festményeihez, hanem igen is a múmiák pólyáiban talált papirtekercsekhez, mellyek ugy tekintendők, mint vegyes nemü

festmények, mert a cselekvény ábrázolásával jelképi és önálló jegyek vannak azokon egyesitve. E papirokon felavatások, áldozatok, továbbá a léleknek halál utáni állapotára, a győzőnek fizetett adókra, a Nilus áradásainak jótékony eredményeire, s a földmüvelési munkákra vonatkozó példázatok ábrázoltatnak; s a ténykedésben vagy egymással viszonyban lévő sok alak közt azon önálló jegyek hieroglyphjai is láthatók, mellyek az iráshoz tartoztak. S nem csak a múmiák papirjain és pólyáin, hanem az obeliskeken is találhatók nyomai azon vegyes nemnek, melly a festményt a hieroglyph irással egyesiti; az obeliskek alsó részén és csúcsán rendesen két két alakból álló csoportozat fordul elő, melly alakok viszonyban vannak egymással, s nem zavartatnak össze a jelképi irás elszigetelt jegyeivel. (Zoega 478. lap).

Ha, nyomozva a haladás utját, mellyet az emberi szellem ugy látszik az eszmék kifejezésére alkalmas rajzeszközök föltalálásában követett, összehasonlitjuk a mexicói festményeket azon hieroglyphokkal, mellyek Egyiptom templomait, obeliskjeit, s talán gúláit is ékitették, azt tapasztaljuk, hogy Amerika népei igen távol állottak az egyiptomiak által elért tökélytől: valóban az aztekok csak igen kevés egyszerü hieroglyphot ismertek, mellyek részint az elemek, részint az idő és helyviszonyok jelzésére szolgáltak; már pedig egyedül nagyszámu illy önállóan használható jegyek segélyével válik könnyüvé az eszmék festése, s közeliti meg az irást. Az aztekoknál hangrajzi jegyeket is találunk, mert ők néhány, hangot igénylő, jegyek egyesitésével ki tudták irni a neveket; melly mesterség a szótagolás szép találmányára, s egyszerü hieroglyphjaik alphabetumositására vezethette volna őket; de mennyi időnek kellendett lefolyni, mig e hegyi törzsek, mellyek régi szokásaikhoz a chinaiakat, japánokat és indiánokat jellemző makacssággal ragaszkodtak, szavaik felbontása, a hangok elemzése, s egy alphabetum föltalálására emelkedtek volna?

Jóllehet a mexicóiak hieroglyph irása nagyon tökéletlen volt, festményeik használata mindazáltal igen jól pótolta a könyvek, kéziratok és alphabet jegyek hiányát. Montezuma idejében ezren meg ezren foglalkoztak festéssel, kik vagy önmaguktól szerkesztettek, vagy már meglevő festményeket másoltak. A könnyüség, mellyel az irlap agave levelekből készittetett, kétségkivül sokat tett a festés gyakori használatára. A papirnád csak némelly nedves és mérsékelt helyeken nőtt a régi szárazföldön: mig az agave a síkokon csak ugy nő mint a legmagasabb hegyeken, a legmelegebb vidékeken csak ugy, mint ott, hol a hévmérő zerus fokig száll alá. A megőrzött mexicói

kéziratok (codices mexicani) majd szarvas bőrre, majd gyapot vászonra, vagy agave lapra vannak irva. Nagyon valószinü, hogy az amerikaiaknál, ép ugy, mint a görögök s a régi szárazföld egyéb népeinél, a cserzett és kikészitett bőr használata megelőzte az irlap használatát; legalább ugy látszik, hogy a toltekok már ama régi időkben is használták a hieroglyph irást, midőn még északi tartományokban laktak, hol pedig az égalj nem kedvező az agave tenyésztésére.

Mexico népeinél az alakok és jelképi jegyek nem rajzoltattak külön lapokra. Bármillyen volt is a kéziratokra használt anyag, igen ritkán göngyölgették azokat tekercsbe, hanem e helyett zegzugosan hajtogatták, körülbelül ollyformán, mint a mi legyezőink vannak, s végrészeikhez, alul felül egy-egy könnyü fatáblácskát enyveztek, ugy, hogy a festmény mielőtt kibontatnék, tökéletesen hasonlit a mi bekötött könyveinkhez. Ez elrendezés okozza, hogy ha a mexicói kéziratot ugy nyitjuk ki, mint a mi kötetünket, a jegyeknek egyszerre csak felét vagyis azokat látjuk, mellyek a bőr vagy agave levél ugyanazon részén vannak festve; s hogy minden lapot átnézhessünk (ha még is lapoknak neveztethetnek egy, ollykor tizenkét, tizenöt méternél is hosszabb foszlány különféle rétei) az egész kéziratot egyszer balról jobbra, másszor jobbról balra kell kiterjesztenünk, melly tekintetben a mexicói festmények igen hasonlitanak a párizsi császári könyvtárban lévő siami kéziratokhoz.

A kötetekben, mellyeket Uj-Spanyolország első téritői helytelenül neveztek mexicói könyveknek, a legkülönfélébb tárgyak fordulnak elő, minők: a mexicói birodalom évkönyvei; szertartási iratok, mellyek jelzik a hónapot és napot, midőn e vagy amaz istenségnek áldozatok mutatandók be; világirati és csillagászati ábrázolatok; perdarabok; a telekkönyvre s a tulajdonoknak egy községbeni felosztására vonatkozó okmányok; lajstromok, mellyek az e vagy amaz időben fizetendő adókat mutatják; leszármazási táblák, mellyek szerint az örökségek és örökösödési rend szabályoztattak; a polgári és egyházi év közbeszöktetéseit mutató naptárak; végre azon büntetéseket ábrázoló festmények, mellyeket a biráknak kellett szabni a bünösökre. Amerika és Europa különféle részeiben tett utaim azon előnyt nyujtották nekem, hogy sokkal több mexicói kéziratot vizsgálhattam meg, mint Zoega, Clavigero, Gama, Kervas apát, Rinaldo Carli gróf, az Amerikai levelek elmés szerzője, s több más tudósok, kik Boturini után irtak Amerika ősmüveltségének emez emlékeiről. A mexicói alkirályi palotában őrzött becses gyüjteményben mindazon tárgyakra vonatkozólag, mellyeket elszámláltam, láttam festmény-töre-

dékeket. A Velletri, Róma, Bologna, Bécs és Mexicóban őrzött mexicói kéziratok közt bámulatos rakonság vehető észre, úgy, hogy első tekintetre az ember egyiket a másik másolatának hajlandó tartani. E kéziratok mindenike a leghibátlanabb körrajz, a részeket illetőleg egész a kicsinykedésig vitt pontosság, s a szinek rendkivüli élénksége által tünik ki, mellyek ugy osztvák el, hogy szembeszökő ellentétet képezzenek; az alakok teste átalában rövid, vastag, mint a hetrusk dombormüvekéi; mi a rajzolás szabályosságát illeti, az indianok, tibetiek, chinaiak és japánok legnyomorubb festményeinél is hátrább állanak. A mexicói festményeken az alakok rendesen roppant nagy fő, igen rövid test, s olly lábakkal ábrázoltatnak, mellyek ujjaik hosszusága folytán madár karmokhoz hasonlítanak; a fők mindig profilban rajzoltatnak, a szem azonban ugy van elhelyezve, mintha szemközt látnók az alakot. Mindez a müvészet gyermekségére mutat; de nem kell feledni, miszerint a népek, mellyek eszméiket festményekkel fejezik ki, s társadalmi állapotuk által a vegyes hieroglyph irás gyakori használatára utaltatnak, ép olly kevés gondot forditanak a szabályos festésre, mint Europa tudósai a szép irásra.

Nem lehet tagadni, mikép Mexico hegyi népei egy olly emberfajhoz tartoznak, melly hasonlóan sok tatár és mongol csordákhoz, kedvét találja a tárgyak alakjainak utánzásában. Uj-Spanyolországban ép ugy, mint Quito és Perúban mindenütt találhatni indiánokat, kik értvén a festés és metszéshez, mind azt szolgailag utánozzák, mi szemök elé kerül. Ezek az európaiak megérkezése után nagyobb szabatosságot vittek ugyan be körrajzaikba, de semmi sem mutatja, hogy megragadta volna öket a szépnek azon érzete, melly nélkül a festészet és metszészet nem emelkedhetik felül a gépies mesterségeken. Ezen és több más tekintetben az uj világ lakói Ázsia minden népeihez hasonlitanak.

Az is kitünik, mennyire rontólag kell hatnia egy nemzet izlésére a vegyes hieroglyph festészet gyakori használatának, hozzá szoktatván azt a csuf ábrák és minden helyes arányokat nélkülöző alakok látásához. Az irást nagyobb tökélyre vitt egyiptomi, ha egy királyt akart jelezni, ki e vagy amaz évben valamelly szomszéd nemzetet legyőzött, ugyanazon vonalban csekély számu elkülönzött hieroglyphokat helyezett el, mellyek egész sorát fejezték ki az ábrázoltatni szándékolt eszméknek, s e jegyek nagy részt élettelen tárgyak alakjaiból állottak: a mexicoi ellenben ugyanazon feladatot oldandó meg, két személyből álló csoportot kényszerült festeni, egy fegyveres királyt tudniillik, ki a meghóditott város fegyvereit viselő harczost vág le.

Azután könnyiteni akarván e történeti festészet használatát, szokásba vették csak azt festeni le, mi elkerülhetlenül szükséges volt a tárgyak felismertetésére; mire való kart festeni egy olly állásban ábrázolt alaknak, mellyben annak semmi hasznát nem veheti? Azonkivül a főbb, vagyis olly alakoknak, mellyek által valamelly istenség, pap, vagy áldozat jeleztetett, időszerint átalánosan elfogadottaknak kellett lenniök; mert a festmények megértése igen nehézzé válandott, ha minden müvész kénye szerint változtathatta volna azon tárgyak jegyeit, mellyek gyakrabban voltak rajzolandók. Ebből következik, miszerint a mexicóiak müveltsége nagy előhaladást tehetendett, a nélkül, hogy kisértetbe jöttek volna felhagyni a szabálytalan alakokkal, mellyek rég idő óta közmegegyezésileg voltak elfogadva. Egy, a kényuralom által elbaromiasitott s vérengző valláshoz szokott hegylakó, harczos s erőteljes, de az európaiak szépségi elvei szerint igen rút nép, kevéssé volt előkészitve arra, hogy a szépmüvészetekbeni müveltségig emelkedhessék; az irás helyetti festés használatának megszokása, a sok rut és aránytalan alakok naponkénti látása, s a kényszer, mellynél fogva változtatás nélkül mindig ugyanazon alakokat kellett festeniök, sokat tettek a rosz izlésnek a mexicóiaknál megörökitésére.

Közép Ázsia magaslatain vagy tovább észak és keletre, egyetlen népnél sem találunk nyomára a hieroglyph festészetnek, melly Anahuac tartományaiban már a VII. század vége óta használatban volt. A kamtschatkaiak, tungusok s Siberiának más egyéb, Strahlenberg által leirt népei olly alakokat szoktak festeni, mellyek történeti tényekre emlékeztetnek. Minden égöv alatt találtatnak nemzetek, mellyek a festészet e nemét kisebb nagyobb mértékben kedvelik; de nagy különbség van egy néhány jegygyel beirt tábla s a mexicói kéziratok közt, mellyek mind egyforma rendszer szerint szerkesztvék, s ugy tekinthetők, mint a birodalom évkönyvei. Nem tudjuk, vajjon a hieroglyph festészeti rendszer az uj szárazföldön találtatott-e fel, vagy valamelly oda bevándorolt tatár törzsnek köszönhető, melly ismerte az év határozott tartamát, s mellynek müveltsége ép olly régi volt, minő az uiguroké Turfan magaslatain. Ha a régi szárazföld egy népet sem mutat fel, melly a festészetet olly nagyban üzte volna, mint a mexicóiak, ez onnan van, mert Európában és Ázsiában nem találunk ugyanolly mértékben előhaladott müveltséget egy alphabetum vagy az azt pótló jegyek ismerete nélkül, millyenek a chinaiak és koreaiak titkos irásjegyei.

A hieroglyph festészet behozatala előtt Anahuac népei azon több

szinü csombókokat és fonalakat használták, mellyeket a peruiak quippu-nak neveztek, s mellyek nem csak Canadában, hanem igen rég időben a chinaiaknál is találtattak. (**Lafitau**, Moeurs des sauvages, 1. köt. 233. és 503. lap; Hist. générale des voyages, 1. köt. 10. könyv, 8. fej.; **Martini**, Storia della Cina, 21. lap; **Boturini**, Nüeva historia de la America Septentrional, 85. lap). Boturini lovag valódi mexicói quippu-k, vagy nepohualtzitzin-ek birtokába volt szerencsés jutni, mellyek a tlascaltekok országában találtattak. A nagy népvándorlások alkalmával miként az iberek, celták és pelasgok keletről nyugatra, ugy Amerika népei északról délre özönlöttek. Lehet, hogy Peru ős lakói már keresztül vonultak Mexico sikjain. Annyi bizonyos, hogy Ulloa, (Noticias americanas 43. lap) megismerkedvén a perui épitészet styljével, meglepetett a nagy hasonlatosság által, mellyet, az ajtók és fülkék elosztását illetőleg, Lousiana némelly épületei, s az incák által épitett tambo-k közt vett észre; s nem kevésbbé figyelemre méltó, hogy a Licanban, Quito ország régi fővárosában összegyüjtött hagyományok szerint a quippu-kat jóval előbb ismerték a peruiak, mint sem Manco-Capak utódai leigáztattak volna.

Behozatván az irás és hieroglyphok használata, a nepohualtzitzinek Mexicóban is ép ugy feledésbe mentek, mint a chinaiaknál. E változás a mi időszámitásunk 648-ik éve körül történt, midőn egy északi de jól rendezett nép, a toltekok, jelentek meg Anahuac hegységeiben, California öblétől keletre, melly nép, mint mondják, a Rio Gilától keletre fekvő, Huehuetlapallan-nak nevezett tartományból üzetett el, s festményeket hozott magával, mellyek évről évre jelezték költözése eseményeit. E nép ama ránk nézve teljesen ismeretlen fekvésü északi tartományt állitólag 454-ben, tehát azon időben hagyta el, midőn a Tsinek uralkodó házának tökéletes bukása nagy mozgalmakat idézett elő kelet-Ázsia népei közt; olly körülmény, melly különös figyelmet érdemel. Továbbá a nevek, mellyeket a toltekok az általok alapitott városoknak adtak, azonosak voltak az északi tartomány oda hagyott városainak neveivel: következésképen ha sikerülend Amerika vagy Ázsia északi részeiben egy olly népet fedezni föl, melly ismeri a Huehuetlapallan, Aztlan, Teocolhuacan, Amaquemecan, Tehuajo és Copalla neveket, rájöhetünk a toltekok, csirimekek, acolhu-k és aztekok eredetére, melly négy nemzet ugyanazon nyelvet beszélte, s egymásután ugyanazon uton vándorolt be Mexicóba. (**Clavigero**, Storia di Messico, 1. köt. 126. lap; IV. köt. 29 és 46 lap).

A hőmérsék Amerikában egész az 53 szélességi fokig szelidebb

az észak-nyugati, mint a keleti részekben; miből azt lehetne következtetni, miszerint a müveltség hajdan az égalj, söt még magasabb szélességek alatt is tett némi előhaladást; s valóban még napjainkban is ugy találják, hogy az 57° alatt Cox csatornája, s a Marchand által Cinkitane-öbölnek nevezett Norfolk-öböl mellett a benszülöttek határozott előszeretetet mutatnak a fára irt hieroglyph festmények iránt. Más helyt megvizsgáltam, vajjon ez elmés s átalában szelid és nyájas természetü népek nem mexicói gyarmatosok-e, kik a spanyolok megérkezése után észak felé menekültek, vagy inkább nem azon toltek és aztek törzsektől származnak-e, mellyek Aztlan népeinek betörése alkalmával ez északi vidékeken maradtak? (Lásd Essay politique czimü munkámat. I. köt. 372. lap, II. köt. 507. lap; s **Marchand**, I. köt. 259, 261, 299, és 375 lap). Sok körülmények szerencsés találkozása folytán az ember még a szerves lények kifejlödésének kevéssé kedvező égaljak alatt is eljuthat a müveltség bizonyos fokáig; ugy, hogy a sark-körhöz közel, Islandban, a XII. században a scandinav népek nagyobb szerencsével müvelték a tudományokat és müvészeteket mint Dania és Poroszország lakói.

Ugy látszik, nehány toltek törzs összevegyült azon nemzetekkel, mellyek már előbb a Mississipi keleti partjai s az Atlanti-Ocean közé zárt földet lakták. Az irokesek és huronok a mexicóiakéihoz igen hasonlitó hieroglyphokat festettek fára, s ök is ugyanazon mesterséget használták a nevek jelzésére, mellyről már beszéltünk egy leszármazási tábla ismertetése alkalmával. Virginia benszülöttei sagkoknak nevezett festményekkel birtak, mellyek jelképi jegyekben hatvan év eseményeit ábrázolták, s hatvan sugárra, vagy ugyanannyi egyenlő részekre osztott kerekek voltak. (**Lafitau**, II. köt. 43, 225, és 416. lap; **La Hontan**, Voyage dans l'Amérique septentrionale, II. köt. 193. lap.) Lederer (Journal des Savans, 1681, 75. lap) azt beszéli, hogy Pommacomek indián helységben látott egy illy hieroglyph kört, mellyen a fehérek Virginiábani megjelenése egy tüzet hányó hattyu alakja által ábrázoltatott, illy módon jeleztetvén az europaiak szine, vizeni érkezésök s a rosz, mit tüz-fegyvereik e vadembereknek okoztak.

Mexicóban a festmények s az agave irlap használata jóval tulterjeszkedett Montezuma birodalmának határain, s egész a Nicaragua tó partjaiig hatolt, hol a toltekok költözéseik közben meghonositották nyelvöket és müvészeteiket. Guatimala országban Teochiapan lakói közt egy nagy vizözönről emlékező hagyományok találtattak, mellyek szerint ama vizözön után elődeik egy Votan nevü főnök vezetése mel-

lett észak felé fekvö tartományból költöztek ki. Teopixca helységben még a XVI. században is találtattak maradékai a Votan, vagy mi egyre megy, Vodan családnak, mert a toltekok és aztekok nélkülözik a b d r s mássalhangzókat. Ki a scandinav népek hőskori történelmét tanulmányozta, lehetetlen nem bámulnia, midőn Mexicóban olly nevet talál, melly Vodan vagy Odin-ra emlékeztet, ki a scythákná uralkodott, s kinek családja, Beda figyelemre méltó állitása szerint (H i s t o r i a e c c l e s t. I. könyv 15 fej.; Fr. Nugnez de la Vega, C o n s t i t. s y n o d a l e s, 74 lap) „nagy számu népeknek adott királyokat.“

Ha, mint sok tudós föltételezte, igaz volna, hogy ugyanezen toltekok egy nagy szárazsággal párosult dögvész következtében oda hagyván, időszámitásunk XI. századának közepén, Anahuac magaslatait, déli Amerikában tüntek fel ismét mint az Incák birodalmának alapitói, miként történhetett, hogy a peruiak le nem mondtak quippuikról, s a toltekok hieroglyph irásat nem fogadták el? Ugyanazon időtájban, a XII. század kezdetén egy grönlandi püspök, nem ugyan Amerika száraz földére, hanem New-Foundlandba (Vinland) latin könyveket vitt be, talán azokat, mellyeket a Zeno testvérek 1380-ban ott találtak. (V i a g g i o d e i f r a t e l l i Z e n o, Velencze. 1808. 67 lap).

Nem tudjuk, hatolt-e a déli félgömbre valamelly toltek faju törzs, azon sikokat követve, mellyek az Andesek-től keletre a Marannon partjai felé huzódnak; de egy igen érdekes tény, mellyet nekem Limában beszéltek, valószinünek látszik azt feltüntetni. A bátorsága és fürkésző szelleméről előnyösen ismert ferenczrendi Gilbar Narciss atya a független panos indiánok közt Ucajale partjain, egy kissé északra a Sarajacu torkolatánál, festmény kötegeket talált, mellyek külalakokra nézve tökéletesen hasonlitottak a mi negyedrétes könyveinkhez. Minden lap három decimeter hosszu és két decimeter széles volt; a boriték összeragasztott pálmalevelekből készült; a finom gyapot vászon darabok mind megannyi leveleket képeztek, mellyek p i t o fonallal voltak összefüzve. Gilbar atya azon perczben, midőn megérkezett a panosokhoz, egy öreg embert talált egy pálma tövénél ülve és sok ifjutól körülvéve, kiknek fejtegette ama könyvek tartalmát. A vadak nem akarván eleintén türni, hogy fehér ember közeledjék az öreghez, a nyelvöket egyedül értő manoai indiánok által tudatták a téritővel, miszerint e f e s t m é n y e k r e j t é l y e s d o l g o k a t t a r t a l m a z n a k, m e l l y e k e t s e m m i f é l e i d e g e n n e k n e m s z a b a d t u d n i. S Gilbar atyának csak nagy nehezen sikerült egy illy köteget kézre keriteni, mellyet

megszemlélés végett Limába a tudós Cisneros atyához küldött, ki egy naplónak (El Mercurio peruano) volt szerkesztője. Ez ucajali könyv sok ismerősöm kezén megfordult, kik azt mondják, hogy minden lapja festményekkel volt borítva, mellyek közt emberi és állati alakok, s nagyszámu elkülönzött jegyek is találtattak, mellyek hieroglyphoknak tartattak, s méraránosan, bámulatos renddel voltak vonalanként elhelyezve; főleg pedig a szinek élénksége által keltett bámulatot. De minthogy Limában senkinek sem volt alkalma aztek kéziratok töredékeit láthatni, ennélfogva lehetetlen itéletet hozni ezen, egymástól nyolczszáz mérföldnyire (leghe) eső helyeken talált festmények irályának azonosságáról.

Cisneros atya e könyvet az ocopai missiók zárdájába akarta letenni; de vagy elvesztette azt az átvitelével megbizott egyén, vagy ellopatván titkon Európába küldetett, elég az hozzá, hogy nem érkezett rendeltetése helyére, s minden kutatás daczára sem akadtak többé nyomára. Gilbar atya, kivel Limában baráti viszonyban állottam, egy más panosi festményt igérkezett részemre szerezni, bizonyos lévén benne, hogy sok illyen találtatik nálok, mellyek, mint ők mondják, atyáikról maradtak rájok. Az értelmezés, mellyet e festményeknek adnak, egy régi hagyományon látszik alapulni, melly némelly családokban nemzedékről nemzedékre száll. Manoa indiánjai, kiket Gilbar atya e jegyek értelmének kifürkészésével megbizott, azon véleményben voltak, hogy utazásokról vagy a szomszéd csordák elleni harczokról szólnak.

A panosok mostanában igen kevéssé különböznek a többi vad népektől, mellyek e nedves és igen meleg erdőségeket lakják; ők is meztelenül járnak, banan gyümölcscsel és hallal élnek, nem értenek a festéshez, s nem érzik szükségét annak, hogy eszméiket irásjegyekkel közöljék. Miként a többi törzsek, mellyek déli Amerika nagy folyói partjain telepedvék le, ugy ők sem látszanak régieknek jelenlegi hazájokban; tehát valamelly müvelt de ismét tudatlanságba süllyedt népnek volnának gyenge maradványai? vagy talán azon toltekoktól származnak, kik a hieroglyph festmények használatát Uj-Spanyolországba bevitték, s kiket, más népek által hajtatván, eltünni látunk a Nicaragua tó partjairól? Az ember történelmére nézve igen érdekes kérdések ezek, s több más kérdésekkel vannak összeköttetésben, mellyek fontossága eddigelé nem volt eléggé ismeretes.

Egynémelly gránitsziklák, mellyek a Cassiquiare és Conorichitos közt, Guyana savanain emelkednek, tigris, krokodil alakokkal s más jegyekkel boritvák, mellyeket az ember jelképieknek hihetne.

Hasonló rajzok találtatnak ötszáz mérföldnyi (leghe) távolban észak és nyugaton az Orinoco partjain, közel az Encaramada és Caicarához; továbbá a Rio Cauca partjain, Timba mellett Cali és Gelima közt; végre a Cordillerák tetőjén a guanacas-i Paramo-ban. E vidékek benszülöttei nem ismerik az ércz eszközöket, miért is mindnyájan egyetértenek abban, hogy e jegyek már akkor is megvoltak, midőn elődeik e földekre érkeztek. Tehát mindez ősműveltségi emlékek egyetlen iparos, s a metszészetet kedvelő nemzetnek volnának köszönhetők, millyenek voltak a toltekok, aztekok, s az Aztlanból kijött minden törzsek? Hová helyezzük e műveltség bölcsőjét? talán a Rio Gilától északra, Mexico magaslataira, vagy pedig a déli félgömbre, Tiahuanacu ama fensíkjaira, mellyeket az Incak már tekintélyes nagyságu romokkal találtak boritva, mellyek ugy tekinthetők mint Dél-Amerika Himalaya-ja és Tibete? Ismereteink jelen állapotában lehetetlen e kérdésekre megfelelni.

Miután vizsgáltuk a mexicói festmények s a régi világ hieroglyphjai közt észlelhető hasonlatosságot, s kikutatni igyekeztünk azon népek eredetét és költözéseit, mellyek Uj-Spanyolországba a jelképi irást s az irlapgyártást bevitték, hátra van még, hogy ismertessük azon mexicói kéziratokat (codices mexicani), mellyek a XVI. század után Európába kerültek, s köz vagy magán könyvtárakban őriztettek meg. Bámulva fogjuk látni, milly ritkákká váltak e becses emlékei egy olly népnek, melly a müveltség feléi törekvésében, ugy látszik, ugyanazon akadályokkal küzdött, mellyek a müvészetek haladásának északi és déli Azsia minden népeinél utját állják.

Az általam tett kutatásokból itélve, ugy látszik, hogy Európában most már csak hat mexicói festmény-gyüjtemény létezik és ugyan az escuriali, bolognai, velletrii, római, bécsi és berlini. A Zoega által gyakran idézett tudós jezsuita Fabrega, kinek néhány, az aztek régiségekre vonatkozó kéziratát Borgia lovag, az e nevü bibornok unokája, volt szives velem közölni, azt hiszi, hogy Simancában, Spanyolországban, szintén vannak illy hieroglyph festmények, mellyeket Robertson olly helyesen ruházott fel a picture-writings névvel.

Az escuriali gyüjteményt Waddilowe (**Robertson**, Amerika története, 1802, III. 403 lap), a madridi angol követségnek Lord Grantham küldetése idejébeni káplánja vizsgálta meg. E gyüjtemény ivrétü könyvalakkal bir, mi egy mexicói kézirat másolatának tételeztethetné azt fel, mert az eredetiek, mellyeket én láttam, mind negyedrétes kötetek. Az ábrázolt tárgyak azt látszanak erősiteni,

hogy az escuriali gyüjtemény, nem különben mint a bécsi és az olaszországiak, csillagászati vagy valódi szertartási könyvek, mellyek a hó különböző napjaira előirt szertartásokat jelzik. Minden lap alján spanyol fejtegetés olvasható, melly a hóditás idejében mellékeltetett.

A bolognai gyüjtemény e város tudományos intézetének könyvtárában van letéve; eredete nem tudatik, de az első lapon olvassuk, mikép e festmény, melly 326 centimeter (11 római arasz) hosszú, 1665 decz. 26 án Valerio Zani gróf által engedtetett át Caspi marquisnak. A vastag és roszul kikészitett bőrre irt jegyek nagy részt a csillagzatok alakjára, s csillagászati eszmékre látszanak vonatkozni. E mexicói codexnek Velletriben Borgia bibornok régiségtárában egy egyszerü körrajzú másolata van.

A bécsi gyüjtemény, melly 65 lapból áll, nagy hirre kapott, mióta magára vonta tudor Robertson figyelmét, ki az Uj-világról irt classikus történelmében közlött abból néhány lapot, de szinezetlenül s csak egyszerü körrajzban. Az első lapon azt olvassuk, hogy portugali Emanuel király VII. Kelemen pápának küldte azt, azután pedig Medici Hippolit és Capuano bibornokokhoz került. — Lambeccio (Comment. de Bibliotheca caesaraea v indobonensi, 1776, 966 lap) igen hün lemetszett néhány alakot a codex vindobonensisből, s megjegyzi, miszerint két évvel előbb halván el Emanuel király mintsem VII. Kelemen pápává választatott volna, e kézirat csak X. Leónak ajándékoztathatott, kihez a portugal király 1513-ban egy követséget küldött; de én meg azt kérdem, miként létezhettek Európában mexicói festmények 1513-ban, holott Hernandez de Cordova Yucatan partjait csak 1517-ben fedezte fel, s Cortes csak 1519-ben kötött ott ki? Igaz, hogy a bécsi gyüjteményhez mellékelt jegyzetben ez nem codex mexicanus, hanem codex Indiae meridionalis-nak neveztetik: mindazáltal a Velletri és Rómában őrzöttekkeli tökéletes hasonossága kétségen kivülivé teszi azokkali közös eredetét. Emanuel 1521-ben, VII. Kelemen 1534-ben halt meg; szerintem tehát kevéssé látszik hihetőnek, hogy a spanyoloknak Tenochtitlanbani első bemenete előtt (1519 nov. 8) juthatott volna egy mexicói kézirat Rómába. Egyébiránt bármikor érkezett is Rómába, bizonyos, hogy miután több kézen keresztül ment volna, Sachsen-Eisenach herczege Leopold császárnak ajándékozta azt 1677-ben.

Nem tudom, mi lett ama mexicói festmény-gyüjteményből, melly

a XVI. század végén Londonban őriztetett, s mellyet Purchas tett közzé. E kéziratot Antonio de Mendoza, mondejari marquis, Mexico első alkirálya V. Károly császárnak küldötte; de a hajó, melly e becses tárgyat vitte, megtámadtatott egy franczia hajó által, s a gyüjtemény Thevet András, Francziaország királya földirójának kezébe jutott, ki szintén meglátogatta az uj szárazföldet. Ez utazó halála után Hakluyt, a párizsi angol követség káplánja, husz koronáért vette meg a kéziratot, s Párizsból Londonba küldte, hol Sir Walter Raleigh közzé akarta azt tenni. A rajzok metszése által igényelt költségek azonban egész 1625 ig hátráltatták kiadatását, a mikor Purchas, engedvén a tudós régész Spelman kéréseinek, az egész Mendoza gyüjteményt utrajzi gyüjteményébe vette fel. (**Purchas**, Pilgrims, III. köt. 1065 lap). — Ugyanezen alakokat később Thevenot is lemásolta Különféle utak leirása czimü munkájában (1696. II. köt. IV. metsz. 1—85 lap), de e másolat, mint Clavigero (I. köt. 23. l.) jól megjegyezte, telve van hibákkal; pl. az Ahuizotl király idejebeli tények a Montezuma uralkodása alatt történtek közé vannak ott sorozva.

Több szerző állitása szerint (**Warburton** Essais sur les hieroglyphes I. köt. 18 lap; **Papillon**, Histoire de la gravure en bois, I. köt. 364 lap) a hires Mendoza-gyüjtemény eredetije a párizsi császári könyvtárban őriztetnék; de bizonyos, mikép egy század óta e könyvtárban semmiféle mexicói codex nem létezett. Miként került volna vissza Francziaországba a Hakluyt által megvásárolt s Angliába küldött gyüjtemény? Most Párizsban semmiféle mexicói festmények nem ismertetnek, kivéve néhány másolatot, mellyek egy a Sellier könyvtárából került, spanyol kéziratban foglaltatnak, mellyről nem sokára szólandunk. Ez igen érdekes könyv a császári könyvtár kéziratainak pompás gyüjteményében őriztetik, s hasonlit a Vatican 3788 szám alatti Codex anonymusához, melly Pedro de los Rios szerzetes munkája. Kircher atya lemásoltatta egy részét Purchas metszvényeinek (Oedipus, III. köt. 32 lap).

A Mendoza-gyüjtemény megvilágitja a mexicóiak történelmét, politikai állapotát és házi életét. Három szakaszra van az osztva, mellyek, mint az indián Purana-k Skandha-i, a legkülönfélébb tárgyakról értekeznek. Az első szakasz az aztek uralkodó ház történelmét adja Tenochtitlannak a mi időszámitásunk 1325-ik évében történt alapittatásától II. Montezumának tulajdonképen Montezuma Xocojotzin-nak 1520-bani haláláig; a második az adókat sorolja el,

mellyeket a tartományok és helységek fizettek az aztek fejedelmeknek; a harmadik és utolsó az aztek népek házi életét és szokásait festi. Mendoza alkirály minden laphoz spanyol és mexicói nyelven mellékeltette a megfejtést, ugy hogy az egész igen fontos művet képez a történelemre nézve. Az alakok, daczára a körrajzok hibás voltának, sok igen pikans vonásait nyujtják a szokásoknak; ott láthatni a gyermekek neveltetését születésöktől fogva egész azon időig, midőn a társadalomnak mint földmüvelők, müvészek, harczosok vagy papok tagjaivá lesznek. Az étel mennyiség, mellyet a különböző korok igényelnek, a büntetés, melly a mindkét nembeli gyermekekre szabandó, mindez aprólékos körülményességgel elő volt irva a mexicóiaknál nem ugyan törvények, hanem a mellőzhetlen régi szokások által. Békókba veretvén a kényuralom s a társadalmi intézmények barbársága által, s a családi élet legközönyösebb tényeire nézve is minden szabadságtól megfosztatván, az egész nemzet a szokások és babonák komor egyhangúságában neveltetett. Ugyanazon okok ugyanazon eredményeket szülték a régi Egyiptomban, Indiában, Chinában, Mexicóban és Perúban, szóval, mindenütt, hol az emberek csak ugyanazon egy akarat által lelkesitett tömegeket képeztek, mindenütt, hol a törvények, a vallás és szokások akadályozták a tökélyesbülést és egyéni boldogságot.

A Mendoza-gyüjtemény festményei közt azon szartartások is szemlélhetők, mellyek a gyermekek születésekor végeztettek. A szülésznő Ometeuctli istent és Omecihualt istennőt hiván segélyül, kik a boldogok országában élnek, vizet öntött az ujszülött homlokára és mellére: azután imák mondatván, (Clavigero, II. köt. 86. lap), mellyekben a viz ugy emlittetett, mint a lélek megtisztulásának jelvénye, ugyan a szülésznő gyermekeket szólitott elő, kik azért küldettek, hogy nevet adjanak az ujszülöttnek. Némelly tartományokban ez alkalommal tüzet is gyujtottak, s ugy tettek, mintha keresztül léptetnék a lángon a gyermeket, hogy tüz és viz által tisztitsák azt meg. E szertartás némelly ázsiai szokásokra emlékeztet, mellyek eredete, ugy látszik, a legrégibb kor homályában tünik el.

A Mendoza-gyüjtemény más táblái azon, gyakran barbár büntetéscket ábrázolják, mellyeket a szülők mértek gyermekeikre a vétség nagysága, s a kor és nem minősége szerint: egy anya bors (capsicum baccatum) füstre tartja leányát; egy atya nagy tövisekben végződő pita levelekkel szurkálja nyolcz éves gyermekét; a festmény az eseteket is jelzi, mellyekben a gyermek csak kezén szurathatik, s mellyekben meg van engedve a szülőknek az egész testre

kiterjeszteni e fájdalmas müveletet; egy pap (teopixqui) égő üszköket hány egy ujoncz fejére, mert a templom keritésén kivül töltötte az éjt; egy másik pap ülő helyzetben vizsgálja a csillagokat, hogy jelentse az éjfél óráját; melly festményen az éjfél hieroglyphja a figyelő pap feje fölé van helyezve, kinek szeméből egy pontozott vonal fut egy csillag felé (**Thevenot**, II. köt. IV. metsz. lap. 49, 51, 55, 61. alak); még több érdekes alakok is láthatók e festményeken, millyenek: a nők, kik fonás és szövéssel foglalkoznak; egy aranymüvész, ki nádon keresztül fúva éleszti a széntüzet; egy hetven éves öreg, kinek a törvény megengedi, hogy leihassa magát, mint szintén a nőnek is, ha nagyanya; egy cihuutlanque-nak nevezett házassági közbenjáró, ki hátán viszi a szüzet jegyese házába; végre a házassági áldás, melly szertartás abban állott, hogy a pap vagy teopisco összekötötte az ifiu köpenyének (tilmatli) szegélyét a leány ruhájának (huepilli) szegélyével. Továbbá sok mexicói templom (teocalli) ábrái szemlélhetők, mellyeken pontosan ki lehet venni a több részre osztott gúlai emléket, s tetőjén a kápolnát, a *vaos*-t; de a legszövevényesebb s egyszersmind legelmésebb festménye e mexicói codexnek az, melly egy tlatoani-t vagy tartományi kormányzót ábrázol, ki fejedelme elleni lázadásáért megfojtatott; mert ugyanazon egy festmény nem csak a kormányzó vétségeit, hanem egész családja bünhödését, s azon boszut is ábrázolja, mellyet vasalljai az állam küldöttein, Tenochtitlan királya rendeletének megvivőin állottak. (Ugyanott 52, 53, 58, 62. ábra).

Daczára annak, hogy a hóditás kezdetével a püspökök és első téritők rendeletéből sok festmény égettetett meg, mint a mexicói bálványimádás emlékei, Boturini lovagnak mégis (Quadro generale, — 1—96 lap) mintegy ötszázat sikerült összegyüjteni e hieroglyph festményekből a mult század közepén. De e gyüjtemény, melly legszebb és leggazdagabb volt, ép ugy szétszóratott mint a Siguenzaé, mellyből csak igen kevés őriztetett meg a jezsuiták kiüzetéseig, a sz. Péter és Pál könyvtárban Mexicóban. A Boturini-gyüjtemény egy része Európába volt szánva, de a hajó, melly szállitotta, elfogatott egy angol kalóz által; és soha sem lehetett többé kitudni, vajjon megérkeztek-e e festmények Angliába, vagy mint durva és roszul festett vásznak a tengerbe dobattak. Igaz, hogy egy tudós utazó arról biztositott engem, miszerint az oxfordi könyvtárban egy mexicói kézirat őriztetik, melly, a szinek élénkségét tekintve, hasonlit a bécsihez; de tudor Robertson Amerika történelmének utolsó kiadásában határozottan állitja, mikép Angliában a mexicói ipar és müvelt-

ségnek semmiféle emléke nem létezik, Montezuma egy arany serlegét kivéve, melly lord Archer birtokában van. Már pedig hogy maradhatott volna a jeles skót történész előtt ismeretlen az oxfordi gyüjtemény?

A Boturini-gyüjtemény legnagyobb része, melly Uj-Spanyolországban foglaltatott le, szétszóratott és eltépetett azok által, kik nem ismerték becsét; azon csekély maradvány, melly az alkirályi palotában még most is megvan, csupán négy kötegből áll, mellyek négyszögben hét, magasságban öt decimeternyiek; s ezek is azon földszinti nedves helyiségekben vannak letéve, honnan Revillagigedo alkirály elszállittatta a kormány levéltárait, mert igen hirtelen romlásnak indultak ott a papirok. Nem kevéssé boszantó e hanyagság egy olly gyüjtemény maradványai irányában, melly annyi gond és fáradsággal szedetett össze, s mellyről a szerencsétlen Boturini, telve a vállalkozó embereknek sajátos lelkesültséggel, ugy szól, mint „egyetlen jószágáról, mellyet Indiákban bir, s mellyet a világ minden aranya és ezüstjével sem cserélne fel.“ Nem akarom itt részletesen leirni az alkirályi palotában őrzött összes festményeket, csak azt jegyzem meg, hogy némellyek közülök két méternyi szélesség mellett hat méternél is magasabbak, s hogy az aztekoknak a Rio Gilatól egész Tenochtitlan völgyéigi vándorlását, sok város alapitását, s a szomszéd nemzetekkeli harczait ábrázolják.

A mexicói könyvtárban nincsenek többé eredeti hieroglyph festmények, s én csak néhány vonalas, szinezetlen másolatot találtam, mellyek a legnagyobb szorgalommal vannak kivíve. Mostanában a főváros legszebb és leggazdagabb gyüjteménye a tudós és munkás don José Antonio Pichardo, a Nerei sz. Fülöp társulat tagjának birtokában van, kinek háza nekem az volt, mi a Siguenzaé Gemelli utazóra nézve. Pichardo atya csekély örökségét aztek festmények összevásárlására, s mindazok lemásoltatására forditotta, mellyeket eredetiben meg nem szerezhetett; azonkivül barátja Gama is, ki sok csillagászi emlékiratot szerkesztett, több igen becses hieroglyph kéziratokat hagyományozott neki. Az uj szárazföldön tehát, mint közönségesen mindenütt, egyszerü magánzók s a kevésbbé gazdagok gyüjtik össze és őrzik meg azon tárgyakat, mellyekre a kormányoknak kellene figyelmet forditani.

Nem tudom, Guatimala országban vagy Mexicó belsejében találtatnak-e egyének, kiket ugyanazon buzgalom lelkesitene, mellynek Alziate atya, Velasquez és Gama bizonyságát adták. A hieroglyph festmények mostanában olly ritkák Uj-Spanyolországban, hogy az ott

lakó tudósok legnagyobb része soha egyet sem látott, s a Boturini gyüjtemény maradványai közt egyetlen kézirat sincs olly szép, mint a velletrii vagy római mexicói codexek. Mindazáltal bizonyos vagyok benne, miszerint a történelmi tanulmányra nézve még igen sok fontos tárgyak találtatnak azon indiánok kezei közt, kik Mechuacan tartományt, a mexico, puebla és oaxacai kerületeket, Yucatan félszigetet, s Guatimala országot lakják. Mert e helyek Aztlanból származott népei a müveltség egy bizonyos fokára emelkedtek; s egy, az aztek, tarasca és maya nyelveket értő utazó, ki meg tudná nyerni a benszülöttek bizalmát, még most is, három századdal a hóditás, s száz évvel Boturini utja után, nagyszámu mexicói történelmi festményeket gyüjthetne össze.

A velletrii Borgia régiségtár mexicói codexe, melly az általam megvizsgált minden aztek kéziratok közt legszebb, legnagyobb, s tekintve a szinek élénkségét és változatosságát, a legfigyelemreméltóbb, mintegy 44—45 arasznyi (körülbelől 11 meter) hosszu, s harmincznyolcz réttel, vagy hetvenhat lappal bir. Ez egy csillagászi és szertartási naptár, melly a napok, s a hitregei alak-csoportozatok egyszerü hieroglyphjainak beosztását tekintve, tökéletesen hasonlit a codex Vaticanushoz.

A velletrii kézirat, ugy látszik, a Giustiniani család tulajdona volt; de, nem tudni miként, e ház szolgáinak birtokába jutott, kik nem látván be, mi becse lehet egy szörnyalakokból álló gyüjteménynek, gyermekeiknek adták azt. Ezek kezei közől egy tudós régészet-kedvelő, Borgia bibornok mentette meg, épen midőn már azon veszélyben forgott, hogy a szarvas bőrnek, mellyre a festmények rajzolvák, néhány levelei vagy rétei a tüzre dobassanak. E kézirat régiségét semmi sem mutatja; lehet, hogy csak aztek másolata egy régibbnek; s a szinek nagy frissesége azon gyanut kelthetné, mikép a Codex Borgianus eredete, nemkülönben mint a Vaticané, nem igen megy feljebb a XIV. vagy XV. századnál.

Lehetetlen e festményeket szemlélnünk a nélkül, hogy egész halmaz érdekes kérdések ne merüljenek föl lelkünkben. Cortes idejében talán olly hieroglyph festmények is voltak Mexicóban, mellyek a toltek uralkodó ház alatt, tehát időszámitásunk VIII. századában készültek? és mégis azon időben már csak némi másolata találtatott a Teoamoxtli-nak nevezett hires isteni könyvnek, melly Tulában 660-ban Huematzin csillagász által szerkesztetett, s melly az ég és föld történelmét, a világeredettant, a csillagzatok leirását, az idő felosztását, a népek költözéseit, s a hitrege és erkölcstant tartalmazta.

Ezen mexicói purana, mellynek emléke az aztek hagyományokban, annyi századokon keresztül is fenmaradt, nem volt-e egyike azoknak, mellyeket a szerzetesek vak buzgósága megégettetett Yucatanban, s mellyek elvesztét Acosta, ki minden korbelieinél tanultabb és felvilágosodottabb volt, annyira fájlalta? Bizonyos-e, hogy a toltekok, eme munkás és vállalkozó nép, melly sok tekintetben hasonlit a shudikhoz (Voyage de Pallas, párizsi fordit. IV. köt. 282 lap), azaz Siberia régi lakóihoz, voltak elsők, kik a festést gyakorlatba vették? vagy pedig már a cuitlaltekek és omekek, kik Anahuac magaslatait az aztlani népek betörése előtt lakták, s kiknek a tudós Siguenza Teotihuacan gúláinak épitését is tulajdonitja, használták a hieroglyph festményeket, s azokban őrizték meg évkönyveiket és hitregéiket? Nincsenek elegendő okmányaink e fontos kérdések földeritésére, mert a homály, melly a mongol és tatár népek eredetét födi, ugy látszik, az uj szárazföld egész történelmére kiterjeszkedik.

A Borgia codex a mexicói származásu Fabrega jezsuita által értelmeztetett. Olaszországbani utolsó (1805) tartózkodásom alatt, Borgia lovag, a hason nevü bibornok unokája, Velletriből Rómába hozatta át a mexicói kéziratot, mellyet szorgalmasan megvizsgáltam, s ugy találtam, hogy Fabrega atya értelmezései legtöbbnyire önkényesek és merészek.

A berlini királyi könyvtárban őrzött gyüjtemény különféle aztek festményeket tartalmaz, mellyeket én szereztem Uj-Spanyolországban.

A római vaticani könyvtár, kéziratai becses gyüjteményében két mexicói kéziratot bir a névsor 3738 és 3776 számok alatt. E gyüjteményekről, ép ugy mint a velletriiről mitsem tudott Robertson, midőn elszámlálta az Európa különféle könyvtáraiban őrzött mexicói festményeket. Mercato (Degli obelischi di Roma, II. fej. 96 lap) beszéli, miszerint a XVI. század végén a Vaticanban két eredeti festmény-gyüjtemény volt; ennél fogva hihető, hogy e gyüjtemények egyike végkép elveszett, ha mégis nem az volna, melly a bolognai intézet könyvtárában őriztetik; a másik 1785-ben tizenöt évi kutatás után találtatott meg Fabrega atya által.

A vaticani 3776 szám alatti codex, mellyről már Acosta és Kircher is emlékeztek (Zoega, De orig. obeliscorum, 531 lap) 7 m 87 hosszú (31 és fél arasz), s 0 m 19 (hét hüvelyk) négyszögben. E codex negyvennyolcz rétei kilenczvenhat lapot vagy ugyanannyi osztályt képeznek az összeragasztott szarvas bőrök mindkét oldalán; minden lap két részre (casella) osztatik, de az egész kézirat csak százhetvenhat illy részt mutat fel, mert az első nyolcz lap a napok

egyszerü hieroglyphjait tartalmazza, mellyek egyközü sorokban s közel egymáshoz vannak elhelyezve. Minden lap széle huszonhat cascllára különittetik, mellyek a napok husz egyszerü és időszaki sorokat képező hieroglyphjait zárják magukba. Minthogy az apró időkörök tizenhárom napból állanak, ebből az következik, hogy a hieroglyphok sora egyik időkörből a másikba megy át. Az egész codexben százhatvanhat illy apró időkör, vagy kétezer kétszáz kilenczven nap van. Minden lap alosztályaiban, mellyekről már emlékeztünk, a hitregei alakok két csoportozata látható. — Hasztalan vélelmek tömkelegébe tévednénk, ha értelmezni akarnók e képleteket, mert a római, velletrii, bolognai és bécsi kéziratok nélkülözik azon fejtegető jegyzeteket, mellyeket Mendoza alkirály mellékeltetett a Purchas által közzétett kézirathoz. Kivánatos volna, hogy valamelly kormány saját költségén adná ki a mexicói müveltség ezen ereklyéit; mert csak több festmények összehasonlitása folytán sikerülne e részint csillagászati, részint rejtélyes példázatok értelmét eltalálni. Ha a görög vagy római régiségek közöl csak néhány metszetes kő vagy egyes pénzdarabok jutandottak hozzánk, a legegyszerübb czélzatok is kikerülték volna a régészek éles elméjét; de a féldombor müvek tanulmánya mennyi fényt nem vetett a pénzek tanulmányára?

Zoega, Fabrega s más tudósok, kik Olaszországban a mexicói kéziratokkal foglalkoztak, a vaticani és velletrii codexeket ugy tekintik mint Tonolomatls-okat vagy szertartási naptárakat, azaz mint olly könyveket, mellyek a népnek sok évre előre jelezték az istenségeket, mellyek a tizenhárom napos apró időkörök élén állottak, s mellyek azon időben az emberek sorsát, a vallási szertartásokat, s főleg a bálványoknak bemutatni kellett áldozatokat intézték.

Humboldt, *Vues des Cordilleres.*

Vége a tizennegyedik könyvnek